

किरातार्जुनीयम्

[महाकवि-श्रीभारविप्रणीतम्]

(महामहोपाध्याय कोलाचलमल्लिनाथश्रिविरचितया षण्णपथसमाख्यया व्याख्यया

अन्वय वाच्यपरिवर्तन वङ्गभाषानुवाद-हिन्दिभाषानुवाद-

श्रीकृष्णो विस्तृतभूमिकाप्रश्नादिभिश्च

समुद्गाहितम्)

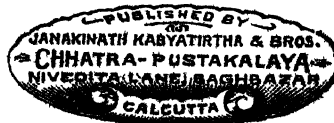
—:०:—

अध्यापक—श्रीमद्गुरुनाथविद्यानिधि-भट्टाचार्य्येण

सम्पादितम्

श्रीमद् गोविन्दचन्द्र काव्यतीर्थ-पुराणशास्त्रिणा

संशोधितम्

श्री १०८ श्री गणेशाय नमः
श्री १०८ श्री गणेशाय नमः
श्री १०८ श्री गणेशाय नमः
श्री १०८ श्री गणेशाय नमः

आवृत्तिसत्रुर्था, १३४३ वङ्गाब्दीय
दीलयात्रायाम्

PRINTED BY
B. K. Mukherjee
New Aryamission Press
9, Shri Narain Das Lane, Calcutta

समालोचना ।

दुर्भाग्यवशात् विगतवर्षात् भारतवर्षात् आर्णञ्जानविभाकरे चिराय अस्मिन् गतेऽपि, तमःसमावृतमानसा भारतवर्षीया आर्य्यवर्याः कथ-
मिदानीमपि तिरोहितानन्दसन्दोहं सुखस्मृतिमात्रसर्व्वस्वं स्वजीवनं
सार्थकमिव मन्यन्ते, मन्यन्ते च केषाञ्चित् सरसवस्तूनां सञ्जीवनम-
दिरामहिन्ना, इति चेदनुसन्धीयते केनचिदनुसन्धित्सुना, तर्हि तन्ननसि
एतदेव प्रतिभासते यत् अस्यां विजयवैजयन्तीलाञ्छितभूम्यां साम्प्रतमपि
विभासन्ते एवंविधाः केषाञ्चित् निखिललोकचेतःसमाकर्षणचतुराणां
पदार्थानां गौरवप्रभाः, याभिः सुरञ्छितहृदयाः सन्तः अद्यापि सर्व्वे
अस्मिन्नेव भगवच्चरणरणपवित्रीकृते भारतवर्षे जन्मग्रहणेन आत्मानं
सफलीकर्त्तुं कामयन्ते । महादेशस्यास्य नैसर्गिकशोभागौरवेण, सनातन-
धर्ममहिम्ना संस्कृतभाषागरिम्ना च, अधुनापि आर्य्यवर्याणां भारतवर्षीया-
णामासनं सर्व्वोपरि वरीवर्त्ति ।

यशःशुभाधवलितदिङ्मण्डलानां वाणीचरणकमलमधुपानां व्यास-
वाल्मीकिकालिदासभवभूतिप्रभृतीनां भारतीयकविमुख्यानां कवित्व-
वीणानिक्कणो यद्यपि अस्माकं भाग्यवैगुण्यात् चिराय विलुप्ततामधिगत-
वान्, तथापि पीयूषवर्षिणी तदनुरणनधारा समीरणसम्पर्के आत्मान-
मर्पयन्तीव, स्मारयन्तीव कतिविधा अतीतकथाः, जनयन्तीव विस्मयं
वैदेशिकसुधीसमूहानां, मञ्जयति विपुलविपुले आनन्दसन्दोहसागरे
सहृदयरसिकान् ।

इह खलु जगति कति कति जनाः समुत्पद्यन्ते विलीयन्ते च
कालसागरे जलबुद्बुदवत् ; किन्तु “कीर्त्तिर्यस्य स जीवति” इत्यादि
सुभाषितं प्रमाणीकर्त्तुं नैव अद्यापि भारविकवीनां अर्थगौरवपूर्व्वचन-
रचनपटौयसां प्रसन्नगम्भीरपदायाः विविक्तवर्णाभरणायाः सरस्वत्याः
शान्तमूर्त्तिः शान्तिधारां वितरति प्रशान्तमानसेभ्यः सुमनोभ्यः । यद्यपि
अयं कविकुलकरीन्द्रो भारविः कदा कतमं जनपदं जन्मना पवित्रीचकार
कमन्वयं वा अलमकार्षीत्, तत् समग्रं निर्णेतुं शक्तिविरहिता वयं,
धारावाहिकेतिहासाभावात् अस्माकमसामर्थ्यनिबन्धनाच्च ; तथापि अनु-
सन्धाननैपुण्यवतां प्रव्रतस्वविदां वदनारविन्दसङ्गीचशङ्कया अस्य कवयितु-
राविर्भावकालादिनिरूपणार्थं कथञ्चिदयत्नाश्रयणं न दोषमावहेत् ।

दृश्यते मुम्बयीमुद्रितकाव्यमाला-ग्रन्थगर्भे प्राचीनलेखमालाशीर्षक-
परिच्छेदे त्रयोदशप्राचीनलेखे, — “किराताजुनीय पञ्चदश सर्गादिकोकारो

दुष्चिनीत नामधेय" इति अस्मदालोचनीयेन महाकविना विरचितस्य किरातार्जुनीयस्य महाकाव्यस्य नाम ।

इत्या तत्रैव षोडशप्राचीनलेखे — 'येनायोजि नवेऽश्म स्थिरमर्थविधौ विवेकिना जिनवैज्ज । स विजयतां रविकीर्त्तिः कविताश्रित-कालिदास-भारविकीर्त्तिः' इति षट्पञ्चाशदधिकपञ्चशततमे शकसंवत्सरे (५५६) राज्ञा मुल्लकीश्विना प्रदत्ते तान्त्रशासने उत्कीर्णं वचनम् । अत्र कालिदासेन सह भारवेर्नामोल्लेखः समुपलभ्यते । पूर्वोक्तत्रयोदशलेखसु अष्टनवत्युत्तर-शकाब्दे उत्कीर्णो बभूव । अत एतदेवानुमीयते यत् ख्रिस्ताब्दीय-सप्तमशतकारभ्योऽपि कालिदासस्यैव भारवेः कीर्त्तिर्दिगन्तव्यापिनी आसीत्, न हि अन्येन समयेन केषाञ्चित् कीर्त्तिकौमुदीधारा समस्तानां दिग्बधूनां सुखमाप्नुवतीति ।

ख्रिस्ताब्दीयषष्ठशतकात् पूर्वतनो भारविरिति निर्व्विकल्पमनेने-कानुमानेन ज्वाकविप्रभृतयः शास्त्रणदेशीयाः पाश्चात्यपण्डिताः भारवे-राविर्भावकालं ख्रिस्तीयषष्ठशताब्दीमध्यभागात् पूर्व्वं निर्धारयन्ति । मत-मिदमस्मभ्यमपि रोचते ।

ये केचित् प्रब्रतस्वविदे भारविमाघयोः समकालवर्त्तित्वमुद्घोषयन्ति न तेषां साधैयान् पक्षः, "तावद्भा भारवेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः ।" इत्यादरसिकावचनस्य एकान्ततो मूले एव भ्रमापातस्य अयुक्तत्वात्, श्लोकोऽयं अवश्यं कविताप्रकर्षानुधावनासमर्थेन नैषधादिगुणपक्षपात-दोषदूषितेन विरचितः । वयन्तु ब्रूमः—माघकविर् अर्द्धाचीनः, किन्तु भारविस्ततोऽपि प्राचीन इति । माघकविर्भारविकृतं काव्यमनुकृत्य स्वीय-काव्यं रचितवान् इत्यत्रापि नास्ति सन्देहलेशाघसरः । शिशुपालवधस्य प्रायेण प्रतिस्थानमेव भारवेरनुकारः संदृश्यते ; तथाच प्रथमे सर्गे नारद-सुखेन प्रतिनायकस्य कृष्णविपक्षस्य शिशुपालस्य अवस्थावर्णनं तच्छ्रुवणेन अनुस्मृतमहावैरस्य बलदेवस्य महदौदत्यं, तदुपशान्तये च उद्ववस्य शान्तभावेन नीतिगर्भवचनप्रपञ्चेन तत्सान्त्वनं ; भारवावपि प्रथमतो

अघारिणः किरातस्य सुखेन प्रतिपक्षस्य दुर्ध्याधनस्य अवस्थावर्णनं, तदनन्तरं अनुस्मृतवैरस्य भीमादेः समुत्तेजनपूर्णं वाक्प्रपञ्चः ; तत्सान्त्वनाय च शान्तभावेन युधिष्ठिरप्रयुक्तं सान्त्वनं, इत्यादिकाभारभ्य पर्यालोच्यमाने शेषपर्यन्ते उभयत्रैव सम्यक्परस्परसादृश्यमुपलभ्यते, अतएव यत् परकालीनः

१ः माघः पूर्व्वकालीनस्य भारवेरनुकरणं चकारेति सुखवस्वितं, एवं यथा विषयाणां साम्यं तथा श्लोकगतानां भावानामपि मिथस्तथा, यथा केवल-निकस्य श्लोकस्य अपरः श्लोकः अनुवादकताभिवात्मनः प्रत्याययति, तत्र

भालोचनाविधौ केषाञ्चिदपि चेतसि अप्रतिभातं अतो न तद्विषये विस्तरः
क्रियते ।

इदानीं कवेर्जन्मभूमिमधिकृत्य किञ्चिदालोचयामः । महाराष्ट्रदेश-
वास्तव्येन राजारामरामकृष्णभागवतपण्डितेन “मर्हाट्टां चासंवधाने
चार उद्धार” इति नामधेये महाराष्ट्रभाषाग्रथितप्रबन्धे उद्वह्वितं—
भारविः स्वाविर्भावेन महाराष्ट्रप्रदेशं द्राविडदेशं वा भूषितवान् । ‘उरसि
शूलभृतः प्रहिता मुहुः, प्रतिहृषिं ययुरञ्जु नमुष्टयः । भृशरया इव
सञ्चमहोभृतः, पृथुनि रोधसि सिन्धुमहोन्मयः” । इति किराताज्जु-
नीयस्य अष्टादशसर्गस्थपञ्चमश्लोकसमालोचनेन स्थिरीक्रियते यत्—
सञ्चपर्वतमाला महाराष्ट्रदेशे विराजते, तत्रैव कवेर्जन्मभूमिरिति ।
मत्तमिदं सुनिपुणं विचार्य कृतः कटाक्षपातः श्रीमता महामहो-
पाध्यायेन दुर्गाप्रसादेन, यथा सह्याद्रिनामोल्लेखमात्रेण यदि तत्-
सन्नहितं किमपि स्थानं कवेर्जन्मभूमितया निर्दिश्येत, तदा दक्षिण-
दिक्प्रसिद्धानां मलयसहस्रसुवेलादिपर्वतानां कावेरीगोदावरीताम्रपर्णी-
भौमावेनादिनदीनाञ्च वर्णयिता हरविजयकाव्यप्रणेता काश्मीररत्नाकरो-
ऽपि किमिति न दक्षिणापथवासीति निश्चीयताम् ? अपिच बिन्धारस्थ-
वर्णननिपुणः कविर्वाणोऽपि बिन्धवासी कश्चित् भिक्षो भवितुमर्हति ।
नहि कवयः स्वर्गपातालाद्यनधिगतलोकवर्णनचतुराः तत्तद्देशवासिनो
भवन्ति, अपि तु मत्तार्ता एव । अतएव केवलं तामेव युक्तिमवलम्ब्य
नास्य कवेः महाराष्ट्रीयता शक्यते व्यवस्थापयितुमिति ।

केचित्तु दक्षिणादिगिव प्रायेण पण्डितान् प्रसूते, अतः सुपण्डितो
भारविस्तस्या एव दिशः प्रसव इति व्याचक्षते, तन्न समीचीनं, तथा-
भूतानामपि पण्डितप्रकर्षवतां कालिदासकल्हनादीनां दक्षिणदिग्जा-
तत्वाभावात् पण्डित्यरूपस्य च हेतोर्व्यभिचारात् । अतो नैयमपि
युक्तिस्तन्निश्चयमनुकूलयति ।

अपरे ये च केचिद् विद्वांसः किराताज्जुनीये प्रभूतहिमवद्विभूति-
वर्णनमवलोक्य हिमगिरिसन्नहितं कमपि जनपदं श्रीमतः कवि-
वरस्यास्य निवासस्थानमिति समामनन्ति, विलसति अस्मिन्नेवानुमाने
कथञ्चित् अस्माकमास्था, यतः अद्यापि विद्यते “सिकिम्” इत्यभिधेयस्य
जनपदस्य उत्तरदिगुपान्ते इन्द्रकौलनामको हिमवदंशविशेषः, स्थान-
मिदं महाकविः स्वग्रन्थे सविस्तरं वर्णितवान् । तत्र उपत्यकायां अधित्य-
कायाञ्च अनार्याः किरातजातीयाः निवसन्ति, एतेषामेव पूर्वपुरुषाः
स्त्रीकृतकिरातवेशस्य विरूपाक्षस्य पञ्चाश्रिताः सन्तः पार्थेन सह
सर्षन्तेऽस्म—इत्येतत् सर्वं समालोच्य वयन्तु ब्रूमः, यत्—कविशिरो-

मंथिरय' उत्तरदिग्वास्तव्य एव, अपरिज्ञात-महिम्ना दूरस्थेन न केनापि तथा हिमवदैश्वर्यवर्षनचातुर्यं प्रकाशयितुं शक्यते । निम्नस्था किंवदन्ति-कापि मतमेतत् सप्रमाणीकरोति,—

यथा अध्ययनसमये गुरुगृहमधिवसतो गोचारणच्छलेन हिमा-लयोत्सङ्गदेशं परिभ्रमतस्तत्रत्यनैसर्गिकसौन्दर्यसन्दर्शनेन भारवेर्भारती-सौलाप्रकटनचातुरी स्फुरिताभूत् । ततश्च स महाभारतीय-वनपर्वस्थ-षड्विंशाध्यायादेकचत्वारिंशदध्यायपर्यन्तां घटनाबलौमवलम्ब्य विर-चय्य च प्रतिदिनमेकैकं श्लोकं भूज्जपत्रे लिलेख । ततः समयेन तानेव श्लोकानिवहान् एकत्र संगृह्य किराताज्जुनीयमिति नाम्ना प्रकाश्य जनसमाजे परां प्रतिष्ठामलभत । परञ्चैतस्य ग्रन्थस्य भारविरित्यपरमभि-धानमपि “कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा” इत्यादि शास्त्रप्रमाणतः प्रचरतितराम् ।

किराताज्जुनीय' विना अस्य महाकवेर्नान्यत् किमपि काव्यादिक-मस्माकं लोचनपथे मनोमार्गे वा पान्यायते, अयमेकमिदमेव काव्यं किराताज्जुनीय' निर्माय महाकविसंज्ञया सुधीसमाजे प्रख्यातो जातः ।

रामायणमहाभारतादिनिबड' वस्तुजातमवलम्ब्य ये कवयः काव्यं निर्मितवन्तः तेषु कालिदासभवभूतिभारविमाघश्रीहर्षभट्टनारायणादय एव उल्लेखयोग्याः, अपरेषां कवितावली सामाजिकानां मानसं तथा न समाकष्टुं शक्नोति ।

यद्यपि कविर्भारविः कविकुलशिरोमणिकालिदासभवभूतिवत् धाग्देवतायाः पवित्रचरणामृतं निपीय तादृशममरत्वमधिगन्तुं न शशाक, तथापि कठोरसाधनासन्तोषितायाः रुर्खलोकसमाराधया-स्तस्याः शुभाशीर्वाद्बलेन सुधीसमितौ कवित्वशक्तेः परां काष्ठां प्रदश्यं सुमहत्तौमनन्यसुलभसम्माननामर्जितवानिति यत् तत्र नास्ति केषाञ्चिद् वैमत्यम् । संसारेऽस्मिन् प्रत्येकमेव पदार्थस्य विशेषत्वं परिलक्ष्यते ; नहि जायते पिकस्वरे शुकवाक्यभ्रान्तिः आनन्दाधायकत्वात् प्रत्येकं स्वराश्रुतमेव रसपिपासूनां ग्राह्यम्, कालिदासगुणमुग्धानां भवभूति-भारतीदृशचेतसां वा चेतांसि नूनं भारविकविता समाकष्टुं शक्यते । ऋतूनां षष्ठांशमिव समागमेन वत्सरस्य परिपूर्तिर्भवति, यथा तेषु ऋतुषु ऋतुराजो वसन्तः तथा कविमुख्येषु कालिदासः कविकुलशिरोमणि-रिति मतं सर्व्वथा वितर्करहितं, किन्तु तथात्वेऽपि भारविभनितिनं उपेक्षणीया । वसन्तशोभालोलुपानामपि नीलाम्बु निधिलावण्यपरिचायि-नाम् ५ श्यामसतश्वस्त्रीशोभासन्तानसमासक्तचित्तानामपि नावहेलनीयतां गन्तुमर्हति शारदेन्दुसौन्दर्यमनन्यसाधारणं वस्तु, प्रत्येकमेव कवीनां

काव्येषु भवति कापि विलक्षणता, यथा तस्य कवेः स्वभावः सूक्ष्मं सूक्ष्मं तत्र तत्र उपगम्यते, यथा च प्रत्येकमेव अनुरागातिरेकः सम एव सम्पद्यते काव्यरसरसिकानाम्, तत्तदत्र सुतरामक्षुण्णमिति प्रस्तुतम् । अस्य भारविकवेः पापं प्रति अपकृष्टं कार्यं प्रति वीतरुष्टता आसीत् कर्त्तव्यं प्रति सत्कार्यं प्रति अनुच्छेदङ्गलतां प्रति तस्य अनुरागः आसीत् । भारविरधिगतवान्—यत् तरलभाषया नृत्यमयच्छन्दसा वा गुरुगम्भीराणां विषयाणां उपदेशदानं नैव युज्यते, गम्भीरस्य समुद्रस्य वक्षसि यथा उत्तुङ्गतरङ्गावली परात्परं विच्छिन्नभावेन समुत्थाय सिन्धोर्गम्भीरतां आधिक्येन वक्षयति, भारविकवेर्गम्भीरा भारती भावनिवहस्य तथैव विच्छिन्नभावेन जिगीषावशेनेव काव्यस्य गाम्भीर्यं ततोऽपि वर्द्धितमकरोत् । अनुकरणप्रियतां भारविरति निवृत्ताममन्यत, स हि व्यासमन्तरेण नान्यस्य कस्यापि साहाय्यमाददे स्वीयकाव्यनिर्माणे, वाग्देवता तस्मै यावतीं शक्तिं प्रादात् तावतीमेव सम्बलतया गृहीत्वा काव्यं विनिर्माय गन्तव्यपथमियाय, परकीयं गौरवं आत्मीयतया मत्वा न स्नाघते स्म । तपस्यायामेकाग्रताव्यतिरेकतो न भवति कस्यापि कार्यस्य निःशेषतः सिद्धिरिति भारविः समग्रं जानाति स्म तदेव तस्य काव्यस्य जीवितरूपम् । तस्य काव्यमालोच्य समाजः, समुन्नतः संयमो दृढप्रतिज्ञः कर्त्तव्यपरायणश्च भवतु, अक्सन्ने च चेतसि जागर्त्तर्भयानुत्साहः इत्येतावतीव तस्य वासना समवर्त्तत । अलङ्कारगौरवं भारविः न तथा स्नाघाकरममन्यत, अलङ्कारसौन्दर्येण कवित्वस्य सौन्दर्यं क्रियमाणे बहुष्वेव स्थलेषु कविता भावमाधुर्यादिपरिशून्येव व्यवतिष्ठते, प्राणहीनेव व्यवतिष्ठते, किन्तु वर्णनाप्रसङ्गे यदि कदाचित् सुसमञ्जसा अलङ्काराः उन्मेषं गताः, तत्र स कथमपि न बाधको जातः । तदीये काव्ये अलङ्काराणां गहनत्वविरहेऽपि तावद्भिरेव तस्य निपुणालङ्कारिकता प्रतीयते । अस्य च कृतेः किराताञ्जनोयस्य नायकोऽञ्जुनः, स च नारायणानुगृहीत इति प्रतिद्वन्द्विशून्यः, तस्य उत्कर्षं साधयितुमेव भगवान् भूतभावनः प्रतिपन्नतया व्यवस्थापितः कविना, तथाचात्र मञ्जिनाथस्य संग्रहश्लोको यथा—“नेता मध्यमपाण्डवो भगवतो नारायणस्थांशजः तस्योत्कर्षकृतेऽनुवर्ण्यचरितो दिव्यः किरातः पुनः । शङ्करादिरसोऽयमत्र विजयी वीरप्रधानो रसः, शैलाद्यानि च वर्णितानि बहुशो दिव्यास्त्रलाभः फलम्” । यद्यपि शृङ्गारादयः केचिदङ्गरसाः बहुशोऽत्र प्रतिपादिताः तथापि तेषां प्रकृतस्य वीररसस्य अनपकर्षकतया नायकमाहात्म्यसमुद्भवकतया च न ते दोषभावहन्ति । मुख्यतया शान्तिप्रवृत्ताः भारतीयः सामाजिकाः शान्तिमयान् विषयानेव बहु समाद्रियन्ते । शान्तभावस्य सुशीतलच्छायामाश्रित्य यदि चिरं अवस्थानस्य,

सम्भ्रान्ता स्थात् तदा तामुन्मुच्य न कदापि ते रसान्तरमनुभवितु-
 मीहन्ते । कालिदासः सुगृहीतमानवमानसतस्वो निखिलमिवेदमात्मना
 परिजघाह, तदुचितञ्च शृङ्गारादिरससम्बलितं वसुजातं निर्भाय
 भारतवासिनां उपाजहार, परितृप्तिञ्च सुमहतीमेव तैस्तैः कालिदासवस्तुभिः
 समधिजगाम भारतवर्षं । भवभूतिरपि प्रायेण तेनैव कालिदास-
 भविनानुप्राणितप्राणः करुणरसं बहुधा परिचाय्य स्वकं काव्यजातं
 विनिर्मिते, येन “किमन्यथा रोदिति शवा” इत्यपि जल्पनं तत्-
 काव्यसम्बन्धे प्रतिभाति । यत्र यत्र प्रयोजनं अवश्यमेव रसान्तराणा-
 मञ्जयति तत्र तत्र अतिसङ्घेपतो निपुणभावेनैव तत्तद्रसान्तरं प्रतिपादयितुं
 प्रवृत्ते ननु निर्व्विधम् । भारविस्तु एताभ्यामनाविद्धे पथि सञ्चरणपरायणः
 काव्यसम्बन्धैव सञ्जयामास । स हि सुखभावेन वीर-रसमेव समुत्ते-
 जनबहुलं काव्यस्य जीवनतया व्यवस्थाप्यं काव्यं निर्म्मि तवान्,
 रसान्तराणि च तत्प्रभावेण तिरोहितानीव विदधे, यतः सर्व्वत्रैव
 समुपलभ्यते रसान्तरवर्णनाद्यवसरेषु स्वल्पतया आधिक्येन वा वीर-
 रसस्य सप्रकाश आभासः । कालिदासस्य कविता शारदी चन्द्रिकेव
 सुसुमसम्भारसम्भृता नवीना वल्लरीव निष्कलङ्कालङ्कारान् आदधाना रूप-
 सम्पदा सम्पादिताभिमाना तरुणीव स्वसौन्दर्य्यैव स्वयमुन्नमस्ता
 विह्वला समापतितैव मनोहारिणी च । भवभूतिकविता तु वर्षीय-
 सौव महिषी, अभयप्रदायिनी कात्यायनीव स्नेहसुधाप्रस्रवणभृता,
 करुणामयी जननीव शान्तिसम्पर्कमधुरा स्निग्धा च । भारविकविता तु
 सुगम्भीरसागरप्रतिमा, निराभरणा धूसरकान्तिः अक्षसूत्रमात्रसम्भृतकरा
 सन्नासिनीव, तमस्विनी निशीथिनीव गाम्भीर्य्यवती ।

भारविकविताशरीरे शारदचन्द्रिकायाः स्निग्धविलेपनं नास्ति, नास्ति
 च सौदामिन्याः सुचिरचञ्चला कान्तिः, किन्तु धवलवसना संयमिनी ब्रह्म-
 चारिणीव सा अलौकिकतेजोगौरवेण सुप्रशस्ता । कालिदासी हि स्वाभा-
 विकेषु भावेषु एव यान् भावान् मधुरतया चमत्कारकारितया उपलक्ष्या-
 मास, येषां निबन्धेन लोकानां शान्तिप्रवणता वा वर्णनीयविषयस्य
 सौन्दर्य्यं वा स्वाभाविकता वा चिरमञ्जुसुपथमेवाश्रयति, तान् तानैव
 भावान् संगृह्य संगृह्य स्त्रीकाव्ये निबन्ध, न तु किञ्चिदस्वाभाविकं
 परम्यं वसु ।

भवभूतिस्तु घटनामेव स्वेच्छया आत्मना वर्णनीयस्य विषयस्य अनु-
 कूलं विधाय तत्र सौन्दर्य्यधारां जमयामास, प्रकृतं वृत्तं यथा तथा वा
 अस्तु तदेव वृत्तं आत्मकल्पनानैपुण्येन विपरिवर्त्तय तथा तथा काव्य-
 कलां विकाशयामास ।

किन्तु भारविः वर्णनीयस्य विषयस्य लौकिकतां अलौकिकतां वा न विचारयति स्म, नापि शान्तिप्रवणानामिव मनोमोहनं भावमात्मनः काव्ये सन्निवेशयति स्म, येन दुर्बलाः सबलायन्ते, रोगोपहतचित्तोत्साहस्य चिरादिव सुमहानुत्साहः पुनरावर्त्तते, मृतस्यापि अभिभूतस्यापि उक्लृङ्खलस्यापि चेतसि कोऽपि महानुत्साहः समभ्यर्चनीयो भावमहिमा च समुदेति, तथा तथैव आत्मनः काव्यकल्पनां असाधारणीं प्र-र्त्तयामास समुद्दोमेन भावकदम्बकेन सर्व्वया अनुप्राणितः सः समुत्तेजनापूर्ण-मेव काव्यं करणीयतया सुष्ठु मेने । अतएव स्वीय काव्ये समुद्धतां भौमं समुद्धतभावप्रवक्तुं तथा द्रौपदीञ्च क्षत्रनन्दिनीं तदुचितौजस्विवाक्प्रयोग-चातुर्य्येण समुपन्यस्य प्रसुतवानात्मकृत्यं, सपूर्णताञ्च कृतवान् मनोरयस्य कविकुलललामो महाकविः भारविः । प्रथिता च कीर्त्तिकला दिग्गन्ते-ष्वस्य भौमस्य । उक्तिजातं प्रशस्तां राजनीतिमेवावलम्बते प्रतिपाद्य-त्वेन, तथा हि नाम उक्तिपरम्परया विलीनतां व्रजति प्रायेण सर्व्वेषां हृदये सिद्धा भौमस्य स्वाभाविकोद्धतभावमात्रप्रवणता, तथाहि क इव सुतरां समुद्धतभावमात्रसमालम्बनः पुरुषः प्रतिपादयितुमर्हति “द्विषता-मुदयः सुमेधसा, गुरुरखन्तरः सुमर्षणः । न महानपि भूतिमिच्छता फलसम्पत्प्रवणः परिच्छयः” इत्यादि, “अचिरेण महानपि भूतिमिच्छता फलसम्पत्प्रवणः परिच्छयः” इत्यादि, अचिरेण परस्य भूयसीं विपरीतां विगणय्य चात्मनः । क्षययुक्तिमुपेक्षते कृती कुरुते तत्प्रतिकारमन्यथा” इत्यादि—यः स्वयं तथानैतिपूर्णतामात्मनो न लभति । अपिच नैपुण्य-मिदमेव काव्यकलाकुशलस्य भारविकवेः यत् भौमस्य नैतिपूर्णपि वाक्यपरम्परा ईश्वत्प्रकाशेन समुद्धतभावनिवहेन अनुप्राणिता एव समु-पतिष्ठते तत्काव्यमनुशीलयतां चेतसि, अतः प्रशंसनीयस्य निपुणता । अन्यत्रापि कविस्तमेव भावमुपजीवा वाचमारवयामास यथा—‘इति दर्शितविक्रियं सुतं, मरुतः कोपपरीतमानसं उपसान्वयितुं महीपति-र्द्विरदं दुष्टमिवोपचक्रमे’ इत्यादि, अत्र भौमसेने दुष्टद्विरदसाम्यवर्णनया तथा भावः समभुगपगम्यते । परत एव शान्तभावप्रवणो युधिष्ठिरः तद्वाच-मुत्तरयितुं यथा यथा “सहसा विधीत न क्रियाम्, अविवेकः परमा-पदां पदम् । वृणुते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धः स्वयमेव सम्पद” इत्यादि नैतिबहुलां सत्त्वनावाचं प्रयुयुजे, तत्रापि कविकल्पना गरी-यसी । कविर्नामयोग्यतामतिक्रम्य वक्तृमुखेन वाचं प्रवर्त्तयन् अस्वाभा-विकताबोधसम्पादनतः प्रवक्तुणां विपश्चिताम् शिञ्जाकामुकानाञ्च अन-वधेयवचनो भवति । कविरयं न तथा, जातश्च तेनैव प्रकर्षेण बालादारभ्य वृद्धपण्डितपर्यन्तैरस्य कवेः सुगभोरनैतिबहुलानां “सहसे” त्यादिक-

वितानां कर्त्तव्यावसरे स्मरणीयतया सुप्रशस्तः । एतदृशमेव वस्तु भारविक्र-
कवेः अनन्यकविसाधारणं, एतस्मादेव कारणादसौ “भारवेरर्थगौरव”
मित्यादि वाचा ‘नारिकेलफलसञ्चित’ वचो भारवेः सपदि तद्विभुज्यताम्
इत्यादि वाचा च प्रशस्यते काव्यानुशीलनपरायणैरण्णमात्रमपि भावादि
दोषमनुपेक्षमाणैः समालोचनायां सुगृहीतसम्मानैः । एतदेव चास्य
काव्यमेकमेव निर्भ्रितवतोऽपि महाकविसञ्चालाभहेतुरिति ।

भारविकृतस्य किराताज्जुनीयस्य शरद्वर्णनात्मकं चतुर्थसर्गमनुकृत्य
भट्टिकाव्यस्य द्वितीयः सर्गः किराताज्जुनीयस्य द्वितीयं तृतीयञ्च सर्ग-
मधिकृत्य भट्टिकाव्यस्य द्वादशः सर्गो निर्भ्रितस्तत्कविना इति नातिनि-
पुणवीक्षणदेव प्रतिभाति, किरातस्य चतुर्थे सर्गे “समन्यरावस्त्रिगतपीवर-
स्तनौः” इत्यादि स्मारयति भट्टिकाव्यस्य “विवृत्तपाश्वं रुचिराङ्गहारं”
इत्यादि श्लोकं; किरातस्य “नुनोद तस्य स्थलपद्मिनीगत” इत्यादि
श्लोकः, “सितारविन्दप्रचयेषु लीना” इत्यादि भट्टिकाव्यश्लोकश्च एक-
मेवानुभवं प्रमाणीकृत्य लिखितौ कविभ्यां, किरातस्य चतुर्थसर्गं निवद्धं
“कृतावधानं जितवर्हिणध्वनौ” इत्यादि श्लोकमनुकृत्य भाषया च यत्
“दत्तावधानं मधुलेहिगीतौ” इत्यादि निबन्धः, तत्र प्रायेण सर्वेषामेव
एकमत्यम् । किराते द्वितीयस्य ‘सहसा विदधीत न क्रियां’ इत्यादि
भट्टौ “प्रज्ञा तु मन्त्रेऽधिकृता न शौर्यम्” सहसा कथञ्चित् समम् ।

किराते “मतिमान् विनयप्रमाथिनः” इत्यादि भट्टिकाव्ये उपेक्षणीयैव
परस्य वृद्धिं रित्यादि । किराते “समवृत्तिरूपेति माह्वं, समये यश्च
तनोति तिग्मतां” इत्यादि तदीयमेवानुभवमालम्ब्य भट्टिकारः “यदा
विगृह्णन् न च सन्दधानः वृद्धिं क्षयं चानुगुणं प्रपश्येत्” इत्यादि प्राह ।

तत्रैव निवद्धः प्रहस्तप्रमुखानां राक्षसानां दशास्यं प्रति वाक्प्रपञ्चः
स्मारयति सुतरां भीमसेनस्य स्थलविशेषे द्रौपद्याश्च युधिष्ठिरं प्रति उक्ति-
जातम् उत्तेजनापूर्णं । विभीषणस्य तदनन्तरमेव रावणप्रबोधाय प्रयुक्तं
वचनजातं स्मारयति आपातत एव समुद्धतं भीमं प्रति तेजस्विनीं
द्रौपदीञ्च प्रति शान्तभावपूर्णं स्य युधिष्ठिरस्य वाग् जातम् ।

भारविनिर्भ्रितकिराताज्जुनीयस्य अश्वघोषकृतबुद्धचरितग्रन्थस्य
अष्टमसर्गायैः कतिपर्यैः श्लोकैः कुञ्चित् साम्यमुपलभ्यते, अलं वा
तदालोच्य ? दृश्यते तावदस्य महाभारतीयवनपर्वस्थ-सप्तविंश सर्गादि-
वस्तूनि समयाण्येव प्रायेण भवतो भाषातश्च निवृत्तानि कविना, केवलं
नवीनमिदमेव यत् प्रथमतो वर्णिवेशधारिणः किरातस्य युधिष्ठिरेण
हस्तिनापुरं प्रति प्रस्थापितस्य आगत्य दुर्व्योधनस्य राज्यवृत्तान्तवर्णनं
अन्यत् सर्वमेव वस्तु प्रायेण अक्षुण्णं परिरक्ष्य कुञ्चित् वर्धितं कुत्र-

चिच्च संचेपः सम्पादितः कविमुख्येन ; अतो नास्य घटनानिर्भाणपटुत्वं तथा कविजनोचितं खोकत्तुं प्रवर्त्तामहे, परं भाषाया गाभीर्यादिकमेव अनन्य-कविसुलभं तस्य ; येन प्रत्यक्षतो दृश्यमानेऽपि महाभारतवस्तुनिवहानां निःशेषानुकरणे प्रकृष्टमहाकविवादेन तस्य पूजामारचयन्ति काव्यरस-रसिकाः महान्तः । अहो कवेरस्य गभीरा तत्त्वपूर्णा च वाक् “समुन्नयन् भूतिमनार्थसङ्गमाद् वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः” इति ।

दुर्योधनः निरुष्टैः सह शकुनिप्रभृतिभिश्चैत्रीं विधाय यथा लाभवान् जातः, तदपेक्षया महात्मना युधिष्ठिरेण सह वैरमारचयन्नेव परम-लाभवान् जातः यतस्तस्य विजयसाधनाय प्रयोजनीयी जातः सुमहत्सु प्रशंसाकरेषु कर्मजातिषु पक्षपातः ।

भारविकवेः किराताञ्जुनीयस्य नायिका राजनन्दिनी द्रौपदी, न कालिदासस्य कोमलताया एकः समाश्रयः शकुन्तला, वा भवभूतः कारुण्यरसैकसमाश्रयभूता सीतादेवी, भारताधीश्वर्याः यथा यथा हृदयभावाः यथा यथा च व्यवहाराः उपयुज्यन्ते, तथा तथैव कविना कल्पितो द्रौपद्या अन्तःकरणमहिमा, तथा तथैव च समारचितस्तस्या उत्तेजनपूर्णं वाक्प्रपञ्चः । तस्य नायिका सम्पत्काले कुसुमपरिपेला, विपत्काले च समुत्तेजनपूर्णभावबहुला, विपक्षविताडनाय स्वामिमन्यु-व्यवसायदीपकवाक्प्रयोगपटीयसी ।

न खलु द्रौपदी दुर्योधनस्य राजकार्यं सुशृङ्खलां शृन्वती विपक्षो-न्नतिमसहमाना असूयापरवशा सती युधिष्ठिरस्य मन्युकरं वाक्प्रपञ्चं आरचितवती, किन्तु विपत्काले अस्मीयजनानां पुनरभ्युदयाय यथैव हितकारिण्याः विपदतिक्रमेण पुनरास्मीयजनानां अभ्युदयमवेक्षितुमे-कान्ततो रतिमत्याः रमण्याः वाचो युज्यन्ते, तथैव कृतवती, एतैव वाणी इन्धनीभूता ज्वलयामास शत्रुनिकार-सम्भूतं पाण्डूनां अनु-तापाग्निं, प्ररोचयामास तदुच्छ्रित्ये राजानं तदनुगतांश्च भ्रातृन्, तस्यैव परिणामः कृष्णद्वैपायनरूपसहकारिलाभतः क्रमेण अञ्जुनस्य दिव्यास्त्रलाभः तेनचास्त्रेण शत्रुपराभवः ।

एवं क्रमेण काव्यरत्ने नानेन विजयते श्रीमान् कविकुलमुख्यो भारविः, यस्य वाग्विन्ध्यासमतुलनीयमालोचयन्तो वयमद्य धन्याः, काव्यरसिकाः धन्याः, संस्कृतभारती च धन्या । काव्यरसिकाः दृष्टिं पातयन्तु भवन्तः सुमहदुद्देश्यं प्रति प्रकृतकाव्यस्य, अनुशीलयन्तश्च शिक्षन्तां कतिचित् सदुपदेशान्, शोधयन्तु च भूयः स्वर्गीयमाहात्म्येन क्षणभङ्गरस्य दोषप्रधानस्य संसारस्य निखिलं भावजातमिति ।

किराताञ्जु नौयस्थविषयाणां संचेपतो विवरणम् ।

प्रथम-सर्गे—इतवने युधिष्ठिरसन्निधौ दौत्यनियुक्तस्य वनचरस्य समागमः, वनेचरणे दुर्योधनस्य राजनीतिनैपुण्यवर्णनम्, तस्य प्रस्थानम्, युधिष्ठिरं प्रति द्रौपद्या भोजस्विनी युद्धोद्दीपनी वाणी च ।

द्वितीय-सर्गे—युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य जञ्जखलं समरपद्मपाति वाक्यं, भीमं प्रति युधिष्ठिरस्य शान्तिपूर्वकं वचनजातं, पाण्डवसमीपे भगवतो व्यासस्य समागमः पाण्डवकृतो व्याससत्कारश्च ।

तृतीय-सर्गे—व्यासस्वरूपवर्णनम्, व्यासं प्रति युधिष्ठिरस्य सभक्ति-वाक्यम्, युधिष्ठिरं प्रति व्यासस्य नीतिगर्भमाश्वासपूर्णं वाक्यं, व्यासस्याञ्जुनाय विद्रादानपूर्वकं तपस्यार्थमुपदेशः, मुनिः प्रस्थानम्, अर्जुनसमीपे यक्षसमागमः, अर्जुनस्य प्रस्थानोपक्रमः, भाव्यर्जनविरहेण पाण्डवानां वैमनस्यम्, अर्जुनकृतद्रौपदीदर्शनम्, द्रौपद्या उद्दीपनोक्तिः, व्यासाज्ञप्तेन यक्षेण सहार्जुनस्य हिमालयपादविशेषमिन्द्रकीलं प्रति प्रस्थानञ्च ।

चतुर्थ सर्गे—शरत्-शोभावर्णनम्, अर्जुनस्य हिमाद्रिदर्शनञ्च ।

पञ्चम-सर्गे—हिमवतो वर्णनम्, अर्जुनस्य हिमाद्रिमूलप्राप्तिः, यक्षस्य प्रतिप्रस्थानञ्च ।

षष्ठ-सर्गे—इन्द्रकीले अर्जुनस्यारोहणादिवर्णनम्, तत्रार्जुनस्य तपश्चरणं, वनरक्षकमुखादिन्द्रस्य धनञ्जयकृततपस्याश्रवणम्, अर्जुनस्य तपोभङ्गाय गन्धर्वमित्यम्बरसां गणं प्रति शक्रनिदेशञ्च ।

सप्तम-सर्गे—गन्धर्वैः सहाम्बरसामिन्द्रकीले सविलासगमनादिकथनं, तत्रागतानां तेषां शिविरसन्निवेशादिवर्णनञ्च ।

अष्टम-सर्गे—गन्धर्वाणामम्बरसाञ्च कुसुमचयनादिविविधक्रीडावर्णनम् ।

नवम-सर्गे—सायं समयवर्णनं, चन्द्रीदयवर्णनं, सुरतक्रीडावर्णनं, पानगोष्ठीवर्णनं, पुनरपि संचेपतः सुरतवर्णनं प्रभातवर्णनञ्च ।

दशम-सर्गे—पार्थप्रलोभनार्थं मम्बरसामनेकविधा विलासाः, अर्जुनस्य तात्कालिकी अवस्था, वर्षादि ऋतुवर्णनम्, अर्जुनतपोविघ्नार्थं मम्बरसां प्रयासः, तासां प्रयासवैफल्यञ्च ।

एकादश-सर्गे—अर्जुनाश्रमे विप्ररूपधारिणी वासवस्य समागमः, इन्द्रार्जुनयोः कथा, प्रत्यक्षमूर्तेरिन्द्रस्य पार्थं प्रति शिवाराधनोपदेशश्च ।

द्वादशसर्गे—अर्जुनकृतस्य शिवाराधनम्, अर्जुनतपसातितप्तानां सिद्धतापसानां शिवसमीपे गमनं तत्तपोवर्णनञ्च, शिवकृतं तापस-
सान्त नमर्जुनस्य स्वरूपकथनञ्च, वराहमायया मूकदानवस्य धनञ्जय-
वधार्थं प्रयाणम्, सगणसैन्यस्य किरातवेशिनः शिवस्य मृगयाव्याजिना-
र्जुनाश्रमसमागमः ।

त्रयोदशसर्गे—मूकदानवार्जुनयोरन्योन्यमवलोकनं, तद्दर्शनेना-
र्जुनस्य मनसि नानावितर्कः, शूकरशरीरिणं मूकं प्रति पार्थस्य शरक्षेपः,
मूकदानववधः, पार्थसमीपे शिवदूतागमः, तदुक्तपार्थाधिक्षेपश्च ।

चतुर्दशसर्गे—शिवदूतं प्रत्यर्जुनस्य जिगीषावचनं, तच्छ्रुत्वागतस्य
शिवचरस्य वचनमाकर्ण्य गृहीतकिरातपतिवेशस्य शिवस्य सदेवगण-
सैन्यमर्जुनविजयार्थमागमनम्, शिवार्जुनयोर्युद्धवर्णनम् ।

पञ्चदशसर्गे—चित्तयुद्धवर्णनम् ।

षोडशसर्गे—किरातवेशस्य शिवस्थानन्यसाधारणसमरकौशलसन्द-
र्शनेनार्जुनस्य मनसि वितर्कः, शिवेन सहार्जुनस्यास्त्रयुद्धवर्णनम् ।

सप्तदशसर्गे—प्रथमतः शिवसेनया ततो भगवता सहार्जुनस्य युद्धम् ।

अष्टादशसर्गे—अर्जुनस्य सत्त्वातिशयदर्शनेन शिवस्य प्रसादः, तत्रे-
न्द्रादिदेवानां समागमः, अर्जुनकृता भगवत्सुतिः, अर्जुनकृतं वरयाच-
नम्, पाशुपतास्त्रप्राप्तिः, इन्द्रादिदेवानामपि भगवदादेशेन वरदानपुरः
सरं स्वस्वास्त्रप्रदानम्, कृतकार्यसमार्जुनस्य युधिष्ठिरसमीपे समागमः,
ग्रन्थसमाप्तिश्च ।

किराताज्जुनीय-सम्बन्धिनी पौराणिकी वार्त्ता ।

“त्रिःसप्तकली जगतीपतीनां” इत्यादौ—

अथैकदा वैश्यपतिः कार्तवीर्यस्तपोवीर्योर्ज्जीकृतदेहस्य द्वितीय-
दहनमूर्त्तेर्जमदग्ने राश्रमपदमाससाद । मुनिरेकासीत् कामधेनुः । अति-
थेयः स निःस्त्रो मुनीश्वरस्तदा तत्कामधेनुप्रभावेण प्रभूतबलवाहनस्य
भूपतेर्यथायथमातिथ्यं कारयामास । ततस्तत्कामधेनुमाहात्म्यमवलोक्य
लोभाकष्टः कार्तवीर्यो जमदग्निसन्धिधौ तां धेनुं प्रार्थयामास । किन्तु
धेनुधनो मुनिर्न तावत् क्षत्रियाय तद्दानमङ्गीचकार । तेन क्रोधान्धः

क्षत्रवन्तः स वैहयराजो जमदग्निं निहत्य धेनुमाजङ्घे, परन्तु तत्पत्नी-
मपि त्रिःसप्तकृत्यः प्रहृत्य आश्रमतः प्रस्थितः । अथान्तरे विदितवृत्तान्तः
कीर्त्तनेन क्षतान्तीपमः परशुरामः पुष्करतः खण्डहृत्मागत्य दुर्मतेः कार्त-
वीर्यस्य क्षतकार्यमालोकाय 'पृथिवीं निःक्षत्रां करोमी'ति प्रतिज्ञाय
जमनीप्रहारसंख्यया धरित्रीं त्रिःसप्तकृत्यो निःक्षत्रामकरोत् । परन्तु
स्वमन्तपर्यन्तके देशे तेन निहतक्षत्रियशोणितेन पञ्च सरांसि परिपूर्य
तत्र पितरं तर्पयामास ।

'वीर्यावधूतः अ तदा विवेद' इत्यादी—

पुराकिल काशीपतिरम्बिकाम्बालिकानामात्मजानामुदवाह्यार्थं
स्वयं स्वयंवर-सभामाह्वयामास । तत्र सर्वधनुषतामश्रणीर्भाषो
निखिलनृपतीन् पराजित्य तिस्रः कन्या जयाह । अथ स स्वपुरमागत्य
यदा विचित्रवीर्येण सह ता विवाहयितुमुद्यतस्तदा शाखराजानमह-
मात्मनावृणव'मित्यम्बामुखादश्रीषीत्, एवं च तां विनयेन शाखराजानं
प्रति विससर्ज । धर्मदशीं शाखोऽपि तामवीर्यशुल्कतया प्रत्याख्यात-
वान् । अथ विधिविडम्बिताया अम्बायाः प्रार्थनया भीष्मगुरुः परशुराम-
स्तदग्रहणाय भीष्मं बहुशः कथयामास । ततः शिष्योऽपि भीष्मो यदा
गुरुवाक्यं नाङ्गीचकार, तदा जामदग्न्यस्तेन सह युयुध किन्तु समरे-
ऽस्मिन् 'शिष्यादिच्छेत् पराजय' मिति वचनं जगति प्रचारयितुमेव
परशुरामः शिष्यतः पराभवमवाप ।

'निपुणमिति मुकदानव' इत्यादी—

पुरा किलेन्द्रकीलपर्वते तपस्यन्तमर्जुनमवलोक्य मूको नाम दानव
स्तत् तपः सुरकार्यसिद्धयर्थमिति मत्वा वराहरूपमास्थाय तं व्यापादयि-
तुमुदरतः । अर्जुनोऽपि तं वीभत्सं वराहं लक्ष्मीकृत्य शरं मुमोच ।
इत्यन्तरे वराहमनुसरन् कोऽपि किरातः शरेण तं विव्याध । अथैकं
लक्षं प्रति द्वयोः शरनिक्षेपस्य मृगयाधर्मविरुद्धतया किरातार्जुनयोः
परस्परयुद्धमभवत् । ततोऽर्जुनसमरकौशलेन ससन्तोषः किरातरूपी
हरस्तस्मै पाशुपतास्त्रं ददाविति दि-॥

इति पौराणिकी कथा ।

किराताञ्च नैयावलम्बितो महाभारतीयकथानुक्रमः ।

पुरासन् हस्तिनापुरे सामवाशीया नृपतयः । तेषामन्यतमतः कुरोः कौरववंशः प्रसिद्धिं गतः । सर्वथैव कुरुरेकः प्रशस्यतरो नरपतिराविरासीत् । तदन्वये शान्तदान्तगुणोपेतः शान्तनुर्नाम परमपूतचेता नरपतिः प्रादुर्बभूव—त्रिलोकपावनी गङ्गापि यमर्द्धाङ्गभाक्त्वे नाङ्गीचकार । शान्तनोरन्याप्येकासीत् सहधर्मिणी—सत्यवती नाम । तयोर्दयाक्रमं भागीरथ्या भीष्मः सत्यवतीतो विचित्रवीर्यश्चित्रङ्गदश्च जज्ञिरे । तेषामस्त्वलितप्रतिज्ञो भीष्मः सत्यपालनार्थं चिरकौमारः सन् राज्यं न जग्राह, अल्पायुष्कतयापूर्णयौवन एव चित्राङ्गदः शमनसदनमगात्, तेन हि कनीयानपि विचित्रवीर्यो राज्याधिकारमवाप । स काशीराजात्मजामम्बिकामम्बालिकाञ्च परिणयन्नपि अपुत्रकः परेतपुरं प्रविवेश । ततस्तत्चेत्रयोर्महर्षिर्व्यासो यथाक्रमं धृतराष्ट्रपाण्डुनामानौ द्वौ पुत्रावत्पादयामास, तयोर्ज्येष्ठो धृतराष्ट्रः कनिष्ठः पाण्डुरिति । व्यासवीर्येण तदा दासीतो विदुरः समजनीति शास्त्रीया कथा श्रूयते । यातु तावद् ज्येष्ठोऽपि धृतराष्ट्रो जन्मान्धतया राज्ञं न प्राप, कनिष्ठः पाण्डुरेव पृथ्वीपतिः अभूत् । पाण्डोर्हे पत्नी—कुन्ती, माद्री च । तयोः कुन्तीतो युधिष्ठिरभीमाजुनाः माद्रीतो नकुलसहदेवौ—एते पाण्डोः पञ्च पुत्राः सञ्जाताः, ते हि पाण्डोरपत्यतया पाण्डवसंज्ञया प्रख्यातवन्तः । कुन्तीतः कन्यकावस्थायां सूर्यसम्पर्केण कर्णे नामाप्यपरः पुत्रो जज्ञे स कानीन इति शास्त्रप्रसिद्धिः । धृतराष्ट्रस्य पत्नी गान्धारी, तस्याः दुर्योधनदुःशासनभृतयः शतपुत्राः सञ्जज्ञिरे ते च धार्तराष्ट्राः पूर्वपुरुषस्य कुरोर्नामानुसारतः कौरवसंज्ञामभजन्त ।

अथ शापवशादकाले कालनिलयं गतवति पाण्डो धृतराष्ट्रः पाण्डवानपत्यनिर्विशेषं पालयामास । एते कौरवाः पाण्डवाश्च सर्वे एव प्रभूतबलशालिनस्तथापि तेषामन्तिके कुन्तीतनयं युधिष्ठिरमेकमनन्यसाधारणं धर्मशीलं ज्ञात्वा धृतराष्ट्रस्तमेव राजेऽभिषेक्तुमभिललाष, किन्तु हिंसापरतन्त्रः क्रूरमतिदुर्योधनो जनकाभिप्रायमवज्ञाय स्वमातुलशकुनिमन्त्रणया वारणावतनगर्थां जतुगृहं निर्भाय कौशलेन पाण्डवान् तत्र प्रेरयामास । अथ धर्ममात्रसहायाः पाण्डवास्तदा विदुरमुखतस्तादृशीं दुर्मन्त्रणां विदित्वा स्वयमेवानलेन तज्जतुनिलयं दग्ध्वा ततः प्रस्थिताः पाण्डवाः प्रेतपुरं गता इति मनसि तिर्हार्थं दुर्योधनो निःशङ्कमना बभूव । पाण्डवा अपि पुनर्दुर्योधनाक्रमणशङ्कया कृशवेशिनो यत्र तत्र परिभ्रमन्तः क्रमेण द्रौपदीस्वयंवरसभामासेदुः, तत्र अर्जुनः पञ्चालपतेरङ्गीकृतं मत्स्यलक्ष्यं भित्त्वा द्रौपदीं लभते स्म ततो मातुराज्या पाण्डवाः सर्वे एव भ्रातरस्तामिकां द्रौपदीं पत्नीत्वेनाङ्गीचक्रुः । ततो

विवाहान्ते स्वपुरगच्छतां पाण्डवानां प्रार्थनया धृतराष्ट्रः स्वराज्यं हिधा विभज्य आत्मजाय हस्तिनापुरम् युधिष्ठिराय च इन्द्रप्रस्थं नाम नगरं ददौ ।

अथानन्तरमपि पापमतिदुर्थाधनः स्वराज्यमनिष्कण्टकं मन्यमानः शकुनिकुमन्त्रणया पाशकक्रीडार्थं युधिष्ठिरमाह्वयामास, धर्ममूर्तिरपि युधिष्ठिरो देवविडम्बित इव व्यसनदोषमनालोचयन् सह कौरवैश्चिक्रीड क्रमेणानया कपटक्रीडया पराभवमवाप, परन्तु पाशकपणानुसारेण त्रयोदशवर्षं वनवासमङ्गीचकार च । एषु हादशवर्षं यथेच्छ-देशावस्थितिरकमज्ञातवनवास इति । अथ सत्यप्रतिज्ञेन राज्ञा भ्रातृपत्नीमात्रसहायेन स्वराष्ट्रं परित्यज्य प्रथमं दीनवेशेन ह्यैतवनमासादितम् । इत एव कवेर्वर्णनारम्भः, यत्—युधिष्ठिरं ह्यैतवने वनेचर” इति ।

कविवर्णितस्थानानां संचिप्तः परिचयः ।

हैतवनम्—वनमिदं शोकमोहविरहितम्, अपि तु सरस्वतीतीर-वर्तिकुरुक्षेत्रसन्निहितं कतमदपि स्थानमिति देशकोविदा वदन्ति । अस्य खलु हैतकाननस्य काम्यकवनमित्यपरमभिधानं दृश्यते, तन्नामान्तरकारणानुसन्धाने मनसि समापतति यत्—कुरुक्षेत्रसन्निहितः प्रदेशस्तावत् प्रायशः काञ्चनमयः तत्काननमयप्रदेशस्य एकांशः काम्यकम-परो हैतमिति । बहुगवेषणयापि न तावदलमस्य वृत्तमानं नाम सम-वधारयितुमित्युदासीना वयन्तत्र ।

खाण्डववनम्.—वनमिदमासीदिन्द्रप्रस्थसन्निधाविति महाभारते महर्षिणा व्यासेन बाहुल्यं वर्णितम् । अस्य साम्प्रतिकं नाम मध्यप्रदे-शान्तर्गतनिमार इति । यादा कृष्णसहायः पार्थः पावकप्रार्थनया वनमिदं ददाह, तदा खाण्डवरक्षार्थमाखाण्डलः सहाज्जनेन युयुधे किन्तु पाव-कात् प्राप्तगाण्डीवः प्रभूतभुजवीर्योर्जनः सुरराजं पराजित्य जातवेदसः सुमहतीं हस्तिमापादयामास तेन हि पावकः पार्थायाग्नेयास्त्रमक्षय-तूष्णीरादिकमपि ददाविति दिक् ।

हिमालयः।—यः खलु पृथिव्या मानदण्डरूपेण विराजते, तस्यासीम-महिम्नो हिमालयस्य सीमानिर्देशविधौ महाकविः कालिदासस्य श्लोक एव बहुलतया प्रामाण्येन प्रतिभाति । यदुक्तं कविना—असुरासरस्रां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः । पूर्वापरी तीयनिधौ वगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥” इति ।

इन्द्रकीलपर्वतः।—स तु हिमवद्देशविशेषः । अस्यार्धुनिकं नाम “सिकिम” इत्यस्माभिरसकृदुक्तं ग्रन्थभूमिकायाम् ।

किराताज्, नीयश्लोकानामकारादिवर्णक्रमेण

सूचीपत्रम् ।

श्लोकाः	सर्गः श्लोकाङ्कः	श्लोकाः	सर्गः श्लोकाङ्कः
अकृविमप्रे सरसाभिरामं	३ ३७	अथ भूतभय्यभवदोश	१२ १८
अखण्डमाखण्डलतुष्यधामभि	१ २८	अथ भूतानि वार्ष्णे	१५ १
अखिलमिदममुष्य गौरीगुरी	५ २१	अथ वासवस्य वचनेन	१२ १
अगुदृहासस्तु टदन्तकेसर'	८ ३६	अथ विहितविधेयै	१६ ६९
अयसानुयु नितान्तपिशङ्गे	९ ७	अथवैष कृतज्ञयेव पूर्वं	१३ ५
अचकमत सपद्मावां धरिणीं	१० ४९	अथ शशधरमौलि	१८ ४६
अचित्ततायामपि नाम युक्तां	१७ ४७	अथ स्तु रन्धीनविधू तपङ्गजा	८ २७
अचिरैष परस्य भूयसीं	२ ९	अथ स्वमायाकृतमन्दिरीञ्ज्वल'	८ १
अजन्मा पुरुषस्तावत्	११ ७०	अथ हिमशुचिभक्ष भूषितं	१८ १५
अजिह्वमीजिह्वमनोघमकृतं	१४ ५७	अथाथे हसता साचि	१५ ७
अणीयसे विश्वविधारिणे नमः	१८ ४१	अथापदामुह्वरणचमेधु	१७ १
अणुरप्रपहन्ति वियहः	२ ५१	अथाभिपश्यन्निव विद्विषः परः	३ ५६
अतिपातितकालसाधना	२ ४२	अथामर्षात्रिसर्गाञ्च	११ १
अतिशयितवनान्तरद्यु तीनां	१० ८	अथीञ्चकैरासनतः पराङ्गां	२ ५७
अतीतसांख्या विहिता ममाग्निना	१४ १०	अथी शरत्तेन मदर्थमुन्मिताः	१४ १७
अत्यर्थं दुरुपसदादुपेय	७ ९	अथीणभासीव सुमेरुकुञ्जान्	३ ३२
अथ कृतकविलीभन' विधिक्षी	१० १७	अदीपितं वैदुगतजातवेदसा	४ २९
अथ क्षमामेव निरस्तविक्रम	१ ४४	अद्य क्रिया कामदुषाः	३ ६
अथ चेदवधिः प्रतीक्ष्यते	२ १६	अधरीचकार च विवेक	६ २१
अथ जयाय नु मेरुमहौधतो	५ १	अधिगम्य शुक्लकगणादिति	६ ३८
अथ दीपितवारिवाहवर्मा	१३ २०	अधिरुह्य पुष्यभरणसशिश्वैः	६ १७
अथ दीर्घतर' तमः प्रवेक्ष्यन्	१३ ३०	अनादरोपात्तधृतेक	१४ ३६
अथ परिमलजामवाय	१० १	अनामपुण्यीपचयैर्दु' रापा	३ ५

श्लोकाः	सर्गः श्लोकाङ्कः	श्लोकाः	सर्गः श्लोकाङ्कः
अनाश्रुश्रुताः क्वचिदेव	१७ २३	अभिभवति मनः कदम्ब	१० २३
अनायुषे सख्यजिघांसिते	१४ १६	अभिभवतीदितमन्यु	१८ ७
अनारतं तेन ददेषु लक्षिता	१ १५	अभिमानधनस्य गल्लरै	२ १८
अनारतं यौ मन्धिपीठशायिना	१ ४०	अभिमानवती मन्स्त्रिनः	२ १३
अनिर्जयेन द्विषतां	११ ७१	अभिमुनिं सङ्घसा	१० ४५
अनुकूलपातिनमवच्छ	६ २५	अभिधीग इमान् महीभुजो	२ ४६
अनुकूलमस्य च विचिन्त्या	१२ ४३	अभिरश्मिमालि विमलस्य	१२ २
अनुचरीया अनाधिपतेरथो	५ १६	अभिलषत उपायं	१७ ३४
अनुवगुरथ दिव्यं दुन्दुभि	३ ६०	अभिवर्षति योऽनुपालयन्	२ २१
अनुजानुमध्यमवसक्त	१२ २२	अभूतमासज्य विरुद्धमीहितं	१४ १८
अनुज्ञताकारतया	३ ३	अभ्यघानि मुनिचापलात्	१३ ६३
अनुपालयतामुदीच्यती	२ १०	अभ्यायतः संततधू मधूस्त्रं	१६ ६
अनुभाववता गुरु स्थिरत्वा	१३ १५	अमर्षिणा हृत्यमिव	१४ ६३
अनुशासतमित्यमाकुलं	२ ५४	अमी प्रयुक्तस्वभ्रतः	४ २६
अनुसानु पुष्पितलतां	६ १८	अमी समुद्रूतसरीज	४ ३५
अनुष्ठेभमप्रमरुणैः समतां	६ ८	अयथार्थक्रियारम्भैः पतिभिः	११ ५२
अनेकराजन्वरथाश्चसङ्कुलं	१ १६	अयमनुगतश्च वचनेन	१२ ३५
अनेन योगेन विद्वञ्जतेजाः	३ २८	अयमसौ भगवानुत	१८ ८
अन्तकः पर्यवस्थाता अन्धिनः	११ १३	अयमेव मृगव्यसत	१३ १८
अन्तिकान्तिकगतन्दु	८ २१	अयं वः क्लैव्यमापन्नान्	१५ १८
अन्यदीयविशिखे	१३ ४६	अलकाधिपभ्रत्यदर्शितं	३ ५८
अन्यदीयमिव स स्वकं	१३ ४८	अलं कृतानामञ्जुता	१७ २८
अन्योन्यरक्तमनसा	८ ७४	अलङ्कारं तत्तदुबोदय	११ ६०
अपनेयमुदितुमिच्छता	२ ३६	अलङ्कारालाञ्जनैरन्यैः	११ ४०
अपयन्वनुषः शिवात्मिक	१३ २३	अलमेध विलीकितः	५ १७
अपरागसमीरथेरिता	२ ५०	अलसपदमनोरमं	१० ६०
अपवर्जितविप्रवे शुचौ	२ २६	अवचयपरिभोगवन्ति	१० ५
अपवादाद्भीतस्य	११ ५६	अवद्यत् पतिष्यः शक्नोः	१५ ३७
अपश्रुतिरिवेशानं	१५ २	अवधूतपङ्कजपराग	६ ३
अपश्येऽथवा सन्निः	११ ६८	अवधूयारिभिर्नीता	११ ५८
अप्राज्ञतस्याहवदुर्मदस्य	१६ २४	अवन्धकीपस्य	१ ३३
अभितर्षां प्रयासुः क्वेहेन	११ ८	अवरुद्रतुङ्गसुरदाह	६ ५
अभिक्षीकृष्य भूतानामर्जयन्	११ २१	अवलीदसनाभिरश्मिनः	१३ ११
अभिनवमनसः	१० ४२	अवहितहृदयो त्रिधाय	२ ५८

श्लोकाः	सर्गः श्लोकाङ्कः	श्लोकाः	सर्गः श्लोकाङ्कः
अविग्रहस्याप्यतुलिनं हेतुना	१८ ३३	आक्षिप्तसंपातमपेत	१६ ४१
अविज्ञातप्रबन्धस्य	११ ४३	आक्षिप्यमाणं	३ ५०
अवितप्रतया तथापि मे	२ २९	आघट्टयामास	१७ ३८
अविभावितनिष्कूम	१३ २७	आघ्राय चणमतिदृष्य	७ ३४
अविस्मयमेतदभिलष्यति	६ ४४	आतपे धृतिमता	९ ३०
अविरतीञ्जितवारि	५ ६	आतिथेयौमयामाद्य	११ ९
अविरलफनिनीर्ष्वनप्रसूनः	१० २८	आत्मनीनमुपतिष्ठते	१३ ६९
अविरलमलसेषु	१० ४३	आत्मलाभपरिणाम	१८ ३४
अविलङ्गाविकर्षणं	३ ५७	आहता नखपट्टैः परिभ्रया	९ ४९
अविवेकवृथाश्रमाविवार्थ	१३ २९	आशाधामरणभया	१८ ३९
असकलनगनेचितानि	१० ५९	आसन्नभ्रमरकुला	७ १०
असक्तसाराधयती	१ ११	आसोदवामितचला	९ ७७
असमापितकृत्य	२ ४८	आयुक्तः सुरसुविदोद्य	७ ३२
असावनास्थापरया	४ ३४	आरीढुः समवनतस्य	७ ३३
असिः शरो वर्म धनुश्च	१४ २०	आशंसितापचिति चारु	६ ४६
असृङ् नदीनामुपचीय	१६ १०	आशु कान्तमभिसारित	९ ३८
अभंविदानस्य समेश	१८ ४२	आसक्ताभरणीकाशे	११ ५
असंशयं न्यक्तमुपाल्ल	८ ३८	आसक्ता धृष्टिः कृता	११ ७७
असंशयान्नीचितकार्य	३ २३	आसन्नद्विपपदवीमदा	७ २४
असंहाय्योऽसाहं	१८ ४७	आसादिता तत्प्रथमं	१६ २
अस्त्वदमधिगम्य	१३ ६२	आसुरे लोकाविवास	१५ २८
अस्त्वदविदयं महीपतिः	१३ ६७	आसेदुषां गीतभिदी	१८ १८
अस्तेः समानामति	१७ ३४	आस्मिन्शुद्धमवतः	१८ ४३
अकिन्नगृह्यत	५ ३३	आस्थामालम्बा	१५ ४
अस्मिन्मगः पौरुष	१६ ९	आस्थितस्थगित	९ ९
अ गुपाणिभिरतीव	९ ३	आहिते नु मधुना	९ ६९
असंख्यलैः	१६ ३०	इच्छतां सह बधूभिः	९ १३
असाववटम्बनतौ	१६ २१	इतरंतरानभिभवेन	१ ३४
आकारमाश्रंसितभूरि	३ २७	इति कथयति तत्र	४ ३७
आकीर्णं बलरजसा	७ ३६	इति गां विधाय	१२ ३२
आकीर्णं मुखनलिनै	७ १८	इति चालयन्नचलसानु	१२ ५२
आकुमारमुपदेष्टुमिच्छवः	१३ ४३	इति तानुदारमनुनीय	१२ ४०
आकलयलपतभि	९ ८	इति तेन विचिन्त्या	१३ १४
आक्षिप्तचापावरणेषु	१७ ५९	इति दर्शितविक्रियं	९ २५

श्रीकाः	सर्गः श्रीकाङ्कः	श्रीकाः	सर्गः श्रीकाङ्कः
'इति भिषादितवन्'	१८ ४४	उद्धतेन्दुमविभिन्नतमिखां	९ २४
'इति सुवाचिन	३ ३०	उन्मज्जन्मकर	१७ ६३
'इति विविधमुदासि	१६ ६३	उपकार इवासति	१३ ३३
'इति विषमितचक्षुषा	१० ५६	उपकारकमायते	२ ४३
'इति शासति सेनायां	१५ २८	उपजापसहान्विल	२ ४७
'इतीरित्वा गिरमाप्तसत्क्रिये	१ २६	उपपन्निरुदाहृता बलात्	२ २८
'इतीरित्वाकृतमनीष	१४ २४	उपलभ्य चक्षुलतरङ्ग	६ १४
'इत्यं विंशत्य वनिताभि	८ ५५	उपलाहृतोज्जततरङ्ग	६ १०
'इत्युक्तवन्तं परिरेभ्य दोर्भ्यां'	११ ८०	उपाधत्त सपत्नेषु	११ ५०
'इत्युक्तवन्तं ब्रज साधयेति	३ २४	उपारताः पश्चिमरात्रि	४ १०
'इत्युक्तवानुक्तिविशेष	३ १०	उपेयुषीणां ब्रह्मती	८ १२
'इत्युक्त्वा सपदि हितं	५ ५१	उपेयुषीं विश्वतमन्त्रक	१४ ३८
'इदमीदृग्गुणोपेतं लब्धा	११ ४१	उपैति शस्यं	४ २२
'इमान्मूर्खनीत्यपवर्जिते	८ २०	उपैत्यनन्तदुःखतिरप्य	१६ ६१
'इमानमहं वेद न तावकीं	१ ३७	उपीढकल्याणफली	१७ ५४
'इयमित्युवाच रीचतां	२ ५	उमापतिं पाण्डुसुतप्रणमन्ना	१७ १२
'इयच्च दुर्बारमहारथा	१६ १७	उरसि शूलभ्रतः	१८ ५
'इयं शिवाया नियते	४ २७	उरु सत्त्वमाह	६ ३५
'इह दुरधिगमैः	५ १८	ऊर्ध्वं तिरस्त्रीनमधय	१६ ५०
'इह वीरैर्भया	१३ ४	ऊर्ध्वं शिवं शत्रुः स	६ ३६
'इह सनियमयोः	५ ४०	एकतामिव गतस्य	९ १२
'ईशार्थमश्वसि चिराय	५ २८	एवं प्रतिहन्निषु	१७ १८
उच्यतां स वचनीय	९ ३९	श्रीजसापि ग्बलु	९ ३३
उज्ज्वली शुचमिवाशु	९ १८	श्रीष्टपल्लवविदंश	९ ५७
उज्ज्वलसु संहार	१६ १६	श्रीषसातपभयादप	९ ११
उत्फुल्लस्थलनलिनौ	५ ३९	ककुदे वषस्य	१२ २०
उत्सृजे समविषमे	७ २१	कच्छाम्ने सुरसरिती	१२ ५४
उत्सृष्टेष्वजकुयकाङ्कटा	७ ३०	कतिपयसहकारपुष्य	१० ३०
उदस्य धैर्यं	८ ५०	कथमिव तव सम्भति	१० ३६
'उदाररक्षीर्त्तैरुदयं'	१ १८	कथं वा दीयतामर्वा	११ ७६
'उदारहरणमाशीःषु	११ ६५	कथाप्रसङ्गेन जनै	१ ५४
'उद्वितीपलखलन	६ ४	कपीलसंज्ञेवि	४ ९
'उदीरितां तामिति	३ ५५	कारणशङ्कलनिःसृतयोः	१८ ११
'उद्वृत्तवचः स्मगितैक	१४ ३१	करिष्यसि यत्त सुदुष्य	३ २९

श्लोकाः	सर्गः	श्लोकादः	श्लोकाः	सर्गः	श्लोकादः
करुणमभिहितं	१०	५८	कृतीर्मिरेखं शिथिल्व	४	६
करोति योऽशेषजनाति	३	५१	कृणावैपायनादिशात्	११	४६
करौ धुनामा नवपल्लवाकृतौ			की त्विमं हरितुरङ्ग	१३	५०
[पयस्यगार्धे	८	४८	कोऽपवादः स्तुतिपदे	११	२५
करौ धुनाना नवपल्लवाकृतौ			क्रान्तानां शङ्खचरितान्	७	१२
[वृथा कृथा	८	७	क्रामद्भिर्धनपदवौमनेक	५	३४
कलवभारेण विलील	८	१७	क्रियासु युक्तैर्दृष्टप	१	४
कवचं स विभदुपवीत	१२	९	क्रौधान्स्कारान्तरितो	१७	९
कषणकम्पनिरस्तमहाहिभिः	५	४७	क्रान्तोऽपि विदशवधू	७	२९
कान्तदूत्य इव कुङ्कुम	९	६	क्व चिराय परिग्रहः	२	३९
कान्तवेश्म बहू सन्दिश	९	३७	क्षत्रियस्तनयः पाण्डोरहं	११	४५
कान्तसंगमपराजित	९	५२	क्षययुक्तमपि स्वभावजं	२	११
कान्ताजनं सुरतखिद	९	१६	क्षितिनभःमरुत्नीक	५	३
कान्तानां कृतपुलकः	७	५	क्षिपति योऽनुवभं	५	४५
किं गतेन न हि युक्त	९	४०	क्षीणयावकरसोऽप्यति	९	६२
किं त्यक्तापास्तदेवत्व	१५	२७	क्षमिताभिनिःसृत	१२	४५
किमपेक्ष्य फलं पयोधरान्	२	२१	क्षीभेण तेनाथ गणाधिपानां	१७	२२
किमसामयिकं वित	२	४०	खगिडताशं सथा	१५	३
किमुपेक्षसी कथय नाद्य	१२	३१	गणाधिपानामविधाय	१४	५४
किरातसैन्यादुरुचाप	१४	४५	गतवति नखलेखवा	९	७८
कुप्यताश्च भवतानन	९	५३	गतान् पशूनां सङ्गजन्म	४	१३
कुररीगणः कृतवस्त्रवः	५	२५	गतैः परंपामविभाव	१४	५२
कुरु तन्मतिमिव केवलं	२	२२	गतैः सहायैः कल्पहंस	८	२९
कुरु ताव तपांस्वमार्गं दायी	१३	१३	गन्धमुद्गतत्रजकण	९	३१
कुसुमनगवनाभ्युपेतु	१०	३१	गभीररन्ध्रेषु भृशं	१४	४६
कुसुमितमवलम्बा	१०	५३	गम्यतामुपगत	९	४
कृतधृतिपरिवन्दिते	१८	२१	गुणसम्पदा समधिगम्य	५	२४
कृतप्रणामस्य मर्ही	१	२	गुणानुरक्तामनुरक्त	१	३१
कृतं पुरुषशब्देन	११	७२	गुणापवादेन तदन्य	१४	१२
कृतसान्ध्यादेहिषु कर्ता	११	२६	गुरुक्रियारम्भफलं रलंकृतं	१४	४२
कृतानतिव्याहृतसान्ध्वं	३	३१	गुरुस्त्रिराण्युत्तम	१६	२८
कृतान्तदुर्वृत्त	१६	२९	गुरुन् कुर्वन्ति ते	११	६४
कृताशिशुङ्गुर्गजयेन	१	९	गृहीतोऽपि वपुषा राजन्	११	११
कृतावधानं जितवर्हिण	४	३३	शसमानमिवौजांसि	११	७३

श्लोकाः	सर्गः	श्लोकाङ्कः	श्लोकाः	सर्गः	श्लोकाङ्कः
यद्द्विमागणानभितो	५	१४	अर्होऽहं कोपं दयितो	८	८
घनपोत्रविदीर्णं शाल	१३	३	जिह्वाशतान्धुल्लस	१६	३७
घनं विदाय्याजुं न	१५	५०	जौयन्तां दुर्जया	११	३२
घनानि कामं कुसुमानि	८	४	जितुमेव भवता	१३	५४
चञ्चलं वसु नितान्त	१३	५३	ज्वलतस्तव जातवेदसः	२	२४
घतद्यच्चपि ते विवेकिनौ	२	६	ज्वलतोऽनलाद्गुनि	१२	७
घमरीगर्भं गणबलस्य	१२	४७	ज्वलितं न हिरण्यरैतसं	२	२०
घथानिवाद्दीनिव	१६	५२	तत उदय इव हिरदे	१८	१
चलनेऽवनियलति तस्य	१२	२८	ततः किरातस्य वचोभि	१४	१
चारुबुद्ध्युश्चिरारिचौ	१५	३८	ततः किराताधिपते	१६	१
चिचौषतां अन्भवता	३	११	ततः प्रजङ्गे सममेव	१५	४४
चित्तिनङ्गं तिविधायि	८	७१	ततः प्रयात्यस्तमद्रा	१७	१७
चित्तवानसि कलाशापी	११	१४	ततः शरच्चन्द्रकराभिराम	३	१
चिन्तयमाथानति	१७	३१	ततः स कूजत्कालहंस	४	१
चिरनि यमकशोऽपि	१०	१४	ततः सदर्पं प्रतनुं	१५	३५
चिरमपि	१०	४८	ततः स संप्रे च्चा	४	२०
च्युते स तस्मिन्निषुधी	१७	३७	ततः स्रपणं ब्रजपच्च	१६	४४
छायां विनिधूय तमोमयीं	१६	३२	ततस्नापीवीर्यसमुद्भूतस्य	१७	३५
जगतीशरणे युक्ती	१५	४५	ततोऽयभूमिं व्यवसाय	१७	५५
जगत्प्रसूतिर्जगदेक	४	३२	ततो धरिवीधरतुला	१६	५५
जटानां कौर्णया	११	३	ततोऽनुपूर्वायतवृत्त	१७	५०
जनैरुपयाममनिन्द्य	४	१८	ततोऽपवादेन	१४	२७
जन्मवेषतपसां विरोधिनीं	१३	६४	तत्तदीयविशिखा	१३	५७
जन्मनोऽस्य स्थितिं विद्वान्	११	३०	तत्तितित्चित्तमिदं	१३	६८
जपतः सदा जपमुपांशु	१२	१८	तव कामुं कथतं	१३	२५
जयमवभवाम्नून	११	१८	तथा न पूर्वं कृतभूषणा	८	४१
जयारवस्त्वं जितनाद	१४	२८	तथापि जिह्नः स भवञ्जीगीषया	१	८
जयेन कञ्चिद्विरमेदयं	१४	६२	तथापि निघ्नं	३	१९
जरतीमपि विभाष	११	७	तदनघतनुरस्तु	१०	५०
जलदजालधनैरसिता	५	४८	तदभूरिवासरकृतं	६	२८
जलौघसम्भूक्तं नमूर्च्छित	१६	५८	तदलं प्रतिपच्चमुद्भते	२	१५
जहातु नैनं कथमर्थसिद्धिं	३	१४	तदा रमाश्वरमाणि	११	२८
जहार चास्मादचिरिण	१७	४४	तदाय कर्तुं त्वयि जिह्न	१	२५
जहृष्टि कठिणता	११	५१	तदाय कुर्वन् वचनं	३	५४

श्लोकाः	सर्गः श्लोकाङ्कः	श्लोकाः	सर्गः श्लोकाङ्कः
तदुपेत्य विघ्नयत	६ ४३	तुल्यरूपमसितोत्पलमञ्जरीः	८ ६१
तद्गणा दृष्टयुर्भौमं	१५ ३५	तुषारलीखाकुलितो	३ ३६
तनुमवजितलोक	१० १५	तैशः समाश्रित्य	१७ ३
तनुवारभसो भास्वान	१५ २३	तेन व्यातेनिरै भीमा	१५ ४२
तनुरलक्तारुणपाणि	८ ५	तेन सूरिरूपकारिता	१३ ६०
तपनमण्डलदीपितमेक	५ २	तेनानिमित्तेन तथा	१७ ४०
तपसा क्लृप्तं वपुर्वाह	१२ ६	तेनानुजसहयिन	११ ४८
तपसा तथा न मुदमस्य	१८ १४	त्रयीमृतनामनिना	१४ ४८
तपसा निपौडितक्लृप्तस्य	१२ ३९	वासजिह्वं यतश्चैता	१५ ६
तपोवर्त्मनैष विधाय	१४ ६०	विःसमक्लृवी जगती	३ १८
तप्तानामुपदधिरे विषाण	७ १३	त्वमन्तकः स्यावरजद्रमानां	१८ ३५
तमतनुवनराजिग्यामितो	४ ३८	त्वथा साधु समाश्रित्वा	११ १०
तमनतिशयनीयं	५ ५२	त्विषां ततिः पाटलिता	१६ ३३
तमनिन्द्यावन्दिन	६ २	दक्षिणां प्रणतदक्षिण	१८ २७
तमायु चक्षुःश्रवसां	१६ ४२	दृष्टश्रेष्ठ्य सविद्ययं	१३ १७
तमुदीरितारुणजटांयु	१२ १४	दधत इव विलासशालि	५ ३२
तरसा भुवनानि यो	१८ ३७	दधतमाकरिभिः करिभिः	५ ७
तरसैव कोऽपि भुवनं क	१२ २६	दधति क्षतैः परिणत	६ ७
तवीत्तरीयं करिचर्मसाङ्गजं	१८ ३२	दनृजः स्वित्य चपा	१३ ८
तस्मै हि भारीङ्करणं	१७ १४	दरीमुखं रासवराग	१६ ४६
तस्यातियद्वादति	१७ ३२	दिङ्नागहस्ताकृतिमुद्गहृद्भि	१६ ३८
तस्याहवायासविलील	१७ ८	दिवः पृथिव्याः ककुभां	१४ ५३
तं शम्भुगच्छिममहेशु	१० ४३	दिव्यस्त्रीणां सचरण	५ २३
तानभूविधाम्बयतुरोऽपि	३ ३५	दिशः समूहत्रिव	१४ ५०
तापसोऽपि विभुता	१३ ३९	दौपयत्रय नभः	८ २३
तामैचन्त क्षणं सभ्या	११ ५१	दौपितस्वमनुभाव	१३ ३८
तावदाश्रीयते लक्ष्म्या	११ ६१	दुरघ्नान् दौव्यता राज्ञा	११ ४७
तिरोहितश्वभनिकुञ्ज	१४ ३३	दुरासद्वनज्यायान्	११ ६३
तिरोहितान्तानि नितान्त	८ ४७	दुरासदानरीनुशा	११ २३
तिरोहितेन्द्रीरथ शम्भु	१६ ३१	दुर्वचं तदथ सा स्य	१३ ४९
तिष्ठतां तपसि पुण्य	१३ ४४	दुःशासनामर्षर्जो	३ ४७
तिष्ठन्निः कथमपि	७ ४	दूनास्ते ऽविजलादूना	१५ ३१
तौरान्तराणि मिथुनानि	८ ५६	दृश्यतामयमनोकहा	१३ ७०
तुलोष पश्यन् कलमस्य	४ ४	दृष्टानदानाद्द्वयतेऽरि	१७ १६

श्रीकाः	सर्गः श्रीकाङ्कः	श्रीकाः	सर्गः श्रीकाङ्कः
हृद्वा हृद्वाभ्याश्चरणीयानि	१८ २८	न नीननुनी नुनीनी	१५ १४
देवात्मनिकावादि	१५ २५	न पपात सन्निहित	१२ ४
द्यां निरुन्धदतिनील	९ २०	न प्रसादमुचित'	९ २५
दुरतिं वदन्तो वनिता	८ २९	न स्रगः खलु कीऽप्यय'	१३ ६
दुरवियद्भामिनी तार	१५ ४३	नयनादिव शूलिनः	१३ २२
द्वीरुन्ननामेव दिशः	१६ ३५	न रागि चेतः परमा	१८ ३१
दुतपदसभियातुमिच्छतीनां	१० २	नवपल्लवाञ्जलिधृतः	६ २६
द्वारि चचुरधिपाणि	९ ४३	न वक्तं कश्चिदपि	१४ १४
द्विरदानिन्न दिग्भिभावि	२ २३	नवविनिद्रजपाकुसुम	५ ८
द्विधतः परासिसिषु	१२ ३४	नवातपालोऽहितमाहित'	४ ८
द्विषतामुदयः	२ ८	न विरोधिनी रूषमियाय	१२ ४६
द्विषता विहित'	२ १७	न विसिन्धिये न विषसाद	१२ ५
द्विषन्निमिन्ना यदिय'	१ ४१	न समयपरिरक्षणं चमन्ते	१ ४५
द्विषां विघाताय	१ ३	न सुखं प्रार्थये नार्थ	११ ६६
द्विषां चतुर्थ्याः प्रथमे	१४ ५५	न खजो रुरुचिरे	९ ३५
धनुः प्रबन्धधनितं रूषेव	१६ २०	नानारवज्योतिषां	५ ३६
धर्मोत्सजी धर्मनिबन्धि	३ ४	नान्तरज्ञाः श्रियो जातु	११ २४
धार्तराष्ट्रैः सृष्ट मीति	११ ५५	नाभियोक्तु मरुतं त्वमिष्यसे	१३ ५८
धाष्ट्रं लङ्घितयथोचित	९ ७२	नासुरीऽयं न वा नागी	१५ १२
धूतानामभिमुखपातिभिः	७ ३	निचयिनि लवली	१० २९
धृतविसषलयावलि	१० २४	निजघ्निरं तस्य हरेषुजालैः	१७ २६
धृतविसवलये निघाय	१० ४६	निजेन नीतं विजितान्य	१४ ३९
धृतहेतिरप्यधृतजिघ्र	६ २४	निद्राविनोदितनितान्त	९ ७५
धृतीरपलापीड इव	१६ १५	निपतितेऽधिभ्रंघर	१८ ६
धैर्यावसादेन हतप्रसादा	३ ३८	निपीयमानसवका	८ ६
धैर्येण विश्वास्यतया	३ ३४	निवद्धनिःश्यामविकम्पिता	४ १५
ध्रुव' प्रवाशः प्रहितस्य	१४ ९	निमीलदाकेकरलील	८ ५३
ध्वनिरगविवरेषु	१० ४	निरुद्धने साच्चिविली	८ ५२
ध्वंसेत हृदय' सद्यः	११ ५७	निरव्यय साम न दानवर्जित'	१ १२
न ज्ञातं तात यवस्य	११ ४२	निरास्पदं प्रश्नकुतूहलि	३ ९
न तेन सज्यं क्वचिदु	१ २१	निरीक्ष्यमाणा इव	४ ३
न ददाह भूरुहवनानि	१२ १६	निरीक्ष्य संरम्भनिरस्त	३ २१
न दलति निचये	१० ३९	निधीय विद्याय दिनादि	२ २५
ननु ही मथना राधो	१५ २०	निवृत्तवृत्तोरुपयोधर	८ ३

श्लोकाः	सर्गः श्लोकाङ्कः	श्लोकाः	सर्गः श्लोकाङ्कः
निशम्य सिद्धिं द्विषता	१ २७	परिभ्रमन्न्मूर्धं जषट् पदा	४ १४
निशातरौद्रेषु विकासतां	१४ ३०	परिभ्रमं क्लीहितचन्दनीचितः	१ ३४
निशितासिरतीऽभीकी	१५ २२	परिमोहयमाणेन	१५ ३६
निःशेषं प्रशमितरेण	७ ३८	परिवीतमं शुभिरुदक्ष	१२ १८
निःशेषं शकलितवल्फलाङ्गसारैः	१७ ६२	परिसुरविषयेषु लीढ	५ ३८
निःश्वासधूमैः स्थगितां	१६ ३८	परिसुरपतिसूनुधाम	१० २०
निषण्णमापत्प्रतिकार	१४ ३७	परिस्फुरन्मौनविघट्टिता	८ ४५
निशादिमन्नाहमणि	१६ १२	परीतमुष्णवज्रयै	४ ११
निसर्गदुर्बोधमधीधविक्रवा	१ ६	पर्याप्तजानाति यदज्ञता	१४ २३
निहृतं विडम्बित	१२ ३८	पश्चात्क्रिया तृणयुगस्य	१७ ४२
निहितसरसयावकं	१० ३	पाणिपल्लवविधुन्नन	९ ५०
नीतोच्छ्रायं मुहुःशिशिर	५ ३१	पातितीमुञ्जमाहात्म्यैः	१५ ११
नीरस्युः पथिषु रजो रथाङ्ग	७ २५	पातुमाहितरतीन्वभि	९ ५१
नीरस्युः परिगमिते	१७ ६८	पार्थशाणाः पश्यपते	१५ ४०
नीलनीरजनिभो हिम	९ १९	पुरःसरा धामवतां	१ ४३
नुनीद तस्य स्थलपश्चिनी	४ ५	पुराघरुदः शयनं	१ ३८
नूनसतभवतः श्रगाहति	१३ ४५	पुरीपनीतं वृष रामणौयकं	१ ३९
नृपतिमुनिपरिग्रहेण	१० ६	पुंसः पदं मध्यमसुत	१६ १९
नृपसुतमभितः समन्वथायाः	१० ४४	प्रथन्विधास्यस्त्वविराम	१६ ३४
न्यायनिर्णीतसारत्वा	११ ३९	प्रथु कदम्बकदम्बकराजितं	५ ९
पतत्सु शस्त्रेषु वितत्य	१४ ४९	प्रथुधान्नि तव परिबीधि	६ ४५
पतन्ति नास्मिन् विशदाः	४ २३	प्रथुरूपर्यन्तवृहत्ता	१४ ३४
पतितैरपेतजलदात्र	६ २७	प्रकृतमनुससार नाभि	१० ४१
पतिं नगानामिव	१७ ५	प्रचलिते चलितं स्थित	१८ १०
पथश्रुतायां समितौ	३ १५	प्रणतिप्रवणान् विहाय	२ ४४
पपात पूर्वां जहती	४ १८	प्रणतिमथ विधाय	६ ४७
परमास्त्रपरिग्रहीरुतेजः	१३ २६	प्रणिधाय चित्तमथ	६ ३९
परवानर्यंसंसिद्धौ	११ ३३	प्रणिधाय तव विधि	६ १९
परस्य भूयान् विवरे	१६ २३	प्रतप्तचास्रीकरभासुरेण	१६ ४०
पराहृतपञ्चशिक्षे	१६ ५६	प्रतिक्रियायै विधुरः	१७ ४१
परिकीर्णमुद्यतभुजस्य	१२ ११	प्रतिघ्नतीभिः कृत	१६ ४३
परिच्छते वक्षसि दन्ति	१६ ११	प्रतिदिशमभिगच्छता	१० २१
परिणामसुखे गरीयसि	२ ४	प्रतिदिशं प्रवगाधिप	१४ ६४
परिष्पादिना तुहिनराग्नि	१२ २३	प्रतिबीधजृम्भणविभिन्न	६ १२

श्लोकाः	सर्गः श्लोकाङ्कः	श्लोकाः	सर्गः श्लोकाङ्कः
प्रत्यार्द्राङ्गतिलकामुषार	७ १५	प्रियेण सिक्ता चरमं	८ ५४
प्रत्याहतीजाः कृत	१७ १५	प्रियेषु र्थैः पार्थ बिभीप	३ ५२
प्रदृप्तशवविवस्त	१५ २६	प्रियैः सनित्रं करबारि	८ ४९
प्रपितृसोः किञ्च ते सुक्तां	११ १६	प्रीतिं पिनाकिनि मया	११ ८१
प्रषभूव नालभवलीकयितुं	६ ६	प्रेरितः शशधरेण करौघः	९ २८
प्रभवति न तदा परी	१० ३५	पु तमाखतौसितकपाल	१२ २४
प्रभवः खलु कीष	२ १२	वदरौतपोवननिवास	१२ ३३
प्रमाट्टमयत्रः पङ्क	११ ६७	वक्ष्कोपविक्रतौरपि	९ ६४
प्रयच्छतीशैः कुसुमानि	८ १४	बभार गन्याकृतिरज्ज्वन्सौ	१७ ३९
प्रयुज्य सामाचरितं	१४ ७	बलवदपि बलं मिथी	१० ३७
प्रसूतभूपालमपि	१ २३	बलवानपि कीपजन्मनः	२ ३७
प्रवहतेऽथ महाहव	१८ ८	बलशालितया यथा तथा	१३ १२
प्रवालभङ्गावृणपाणि	८ २१	बहुधा गतां जगति	६ ४२
प्रविकर्षनिनादभिन्न	१३ १६	बहु बर्हिचन्द्रकनिभं	६ ११
प्रविततशरजालच्छन्न	१४ ६५	बहुशः कृतसत्कृतैर्विधातुं	१३ १०
प्रविवेश गासिव	१२ १०	यागच्छिदस्मै विशिखलाः	१७ ३०
प्रवृत्तनक्तन्दिवमन्दिदीर्घैः	१६ ४७	बिभ्रारं बभूवुरपवत्न	१२ ४९
प्रवृत्तसिन्धु मिचय	१६ ६०	ब्रह्मदुहहन् जलदनादि	१२ ४२
प्रशान्तधर्माभिभवः	८ २८	भयङ्करः प्राणभतां	११ १७
प्रयोगतन्मदसुरभौषि निम्ब	७ ३५	भयादिनाश्लिष्य भयाहते	८ ४६
प्रसक्तदावानल	१६ २६	भर्तृभिः प्रणयसंभम	९ ५४
प्रसञ्च योऽभ्यासु परः	३ ४४	भर्तृपूपसखि निच्छिप	९ ६६
प्रसादरमाभोजसि	११ ३८	भवतः खरतां सदा	१८ ३८
प्रसादलक्ष्मीं दधतं	३ २	भवङ्गिरधु नाराति	१५ १७
प्रसीदित्वां न तमाप	१७ २३	भवन्ममेतर्हि मनस्वि	१ ३२
प्रस्थानश्रमजनितां	७ ३१	भवन्ति ते सभ्यतमा	१४ ४
प्रस्थिताभिरधिनाथ	९ ३६	भववीतये हतब्रह्मम	६ ४१
प्रह्वीयते कार्य्यवशागतेषु	१६ २२	भवाट्टश्रेषु प्रमदा	१ २८
प्राञ्जलावपि जने	९ १०	भव्यी भवन्नपि मुने	५ ४९
प्राप्तोऽभिमानव्यसना	३ ४५	भित्त्वे व भाभिः सवितु	१६ ५१
प्राप्यते गुणवतापि	९ ५८	भुजगराजसितेन	५ ४
प्राप्यते यदिह दूर	१८ २५	भूभर्तुः समधिकमादधे	७ २७
प्रियेऽपरा यच्छति	८ १५	भूयः समाधानविवृद्ध	१७ ७
प्रियेण संयथ्य विपद्य	८ ३७	भूरिप्रभाविण रणाभि	१७ २

श्रीकाः	सर्गः श्रीकाङ्कः	श्रीकाः	सर्गः श्रीकाङ्कः
भूरिणुना रासभधूसरेण	१६ ७	मानिनीजनविलीचन	९ २६
भृशकुसुमशरैषु पातनीह्रा	१० ६२	सा भुवन्नपथहतसवे	५ ५०
भ्रू विलाससुभगाननु	९ ५६	माया स्वित्पेधा मति	१६ १८
मग्रां द्विषच्छद्मनि	३ ३९	मार्गैर्येव तव प्रयोजनं	१३ ५९
मणिमयूखचयांशुक	५ ५	सा विहासिष्ट समरं	१५ ८
मतिभेदतमस्त्रिरी	२ ३३	साहेन्द्रं नगममितः	७ २०
मतिमान् विनयप्रमाथि	२ ५२	मितमिष्टमुपकारि	१३ ५१
मथिताभसौ रयविकीर्ण	१२ ५१	मुकूलितमतिशय्य	१० २७
मदमानममुञ्जतं	२ ४९	मुक्तमूललघुकुञ्जभित	९ ५
मदसिक्तमसुखं स्यां गाधिप	२ १८	मुखं रसौ विद्रुमभङ्ग	४ ३६
मदसुतिश्यामित	१६ २	मुञ्चतीशे शरान् जिष्णौ	१५ ३४
मधुरैरवशानि	२ ५५	मुद्रितमधु लिहो वितानी	१८ २०
मध्यमोपलनिभे लसदंशा	९ २	मृगयन्ततोऽभिमुखमेत्य	१२ २५
मनसा जपैः प्रणतिभिः	६ २२	मुनिदनुतनयान् विलोभ्य	१० १६
मनः शिन्नाभङ्गनिभेन	१६ ४५	मुनिमभिमूखतां	१० ४०
मनीरसं प्रापितमन्तरं	४ ७	मुनिरस्मि निरागसः	१३ ७
मन्दमस्यार्द्रपुलता	१५ १३	मुनिरूपोऽनुरूपेण	११ २
मया सृगान् हन्तुरनेन	१४ २५	मुनीपुदहनातपां	१५ ३०
मरुतः शिया नववृथा	६ ३३	मुनेर्विचिद्वै विषुभिः	१७ १९
मरुतां परितः स्वित्	१२ १५	मुनेः शरीघेण तद्वय	१४ ५९
महता मयूखनिचयेन	१२ १३	मुहुरनुपतता विषूय	१० ३३
महते फलाय तदवच्छा	६ २८	मुहुयलत्पल्लवमोहिनी	१६ ५३
महत्त्वर्थागाय महा	३ २३	मूलं दंघस्य हिंसादे	११ २०
महर्षभस्वत्समनून	१४ ४०	सृगान् विनिघ्नन्मृगयुः	१४ १५
महानलं भिन्नसिताभ	१६ ५७	सृणालिनीनामनुवञ्जितं	४ २७
महारथानां प्रतिदन्त्या	१६ १४	सृष्टितकिसलयः सुराङ्गना	१० ९
महास्वदुर्गे शिथिल	१६ ३६	यच्छति प्रतिमुखे	९ १४
महिषघ्नतागुरुतमाल	१२ ५०	यथा निजे वर्त्मनि	१७ ५७
महीभृता पचवतेव	१६ १३	यथाप्रतिज्ञं द्विषतां	११ ७४
महीभृतां सञ्चरितै	१ २०	यथायथं ताः सहिता	८ २
महृषुजलधौ शर्वा	१५ ३२	यथास्वमाशंसित	१४ ४३
महौजसां मानधना	१ १९	यदवीचत वीच्य	२ २
सा गमन्मदविमूढ	९ ७०	यदात्य कामं भवता	१४ १८
भागाश्विरावैकचरः	३ ५३	यदा विगृह्णाति हतं	१४ २४

श्लोकाः	सर्गः श्लोकाङ्कः	श्लोकाः	सर्गः श्लोकाङ्कः
यदि प्रमाणीकृतमार्यं	१४ ११	रुचिराकृतिः कनकसानु	६ १
यदि मनसि शमः किमङ्ग	१० ५५	रजन्महेषून् बहुधा	१५ ५१
यमनियमकृशीकृत	१० १०	रन्धती नयनवाक्यविकासं	८ ६७
यथा समासादित	३ २२	लघुवृत्तितया भिदां	२ ५३
यशसेव तिरीदधन्मुह	३ ५८	लभ्यमेकसुकृतेन	१३ ५२
यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्तया वा	३ ४०	लभ्या धरित्री तव	३ १७
यष्टुमिच्छसि पितृन्न	१३ ६५	ललिच्छतीव च्यकालरौद्रे	१६ ५४
यभिन्ननैश्वर्याकृतव्यलीकः	३ १८	लेखया विमलविद्रुम	८ २२
यः करीति वधीदर्का	११ १८	लीकं विधात्रा विहितस्य	३ ४१
यः सर्वेषामावरिता	१८ ४०	लीचनाधरकृता	८ ६०
या गम्याः सत्सहायानां	११ २२	लीलट्टष्टि वदनं	८ ४७
यातस्य गथिततरङ्ग	७ १६	वल्कलेन पुष्पितलतान्त	१२ ४१
युक्तः प्रमाद्यसि हिता	११ २८	वनान्तशय्याकठिनी	१ ३६
युक्ताः स्वशक्त्या मुनयः	१८ २८	वनाश्रयाः कस्य सृगाः	१४ १२
युयुत्सुनेव कवचं	११ १५	वनेऽवने वनसदां मार्गं	१५ १०
येनापविद्वसलिलः	५ ३०	वपुरिन्द्रियोपतपनेषु	१२ ३
योगश्च तं योग्यतमाय	३ २६	वपुषा परमेण भूधरा	१३ १
योषितः पुलकरोषि	८ ४१	वयं क वर्णाश्रमरक्षणी	१४ २२
योषिदुद्धतमनोभव	८ ६८	वरं कृतध्वस्तगणा	१५ २५
रचोभिः सुरमनुजैः	१८ ३६	वरोरुभिर्षारणहस्त	८ २२
वज्रनीषु राजतनयस्य	१२ १२	वसूनि वाच्छन्न वशी	१ १३
रञ्जिता तु विविधा	८ १५	वंशलक्ष्मीमनुज्ज्वल्य	११ ६६
रणाय जैवः प्रदिशन्निव	१४ २८	वंशोचितत्वादभिमान	१७ ११
रथाङ्गसंक्रीडितमथ	१६ ८	वाजिभूमिभराज	१३ ५५
रथ्या नवदुःखतिरपैति	५ ३७	वाससां शिथिलतामुप	८ ६५
रथेण सा संनिदधे	१७ ५२	विकचवारिरुहं दधतं	५ १३
रहितरत्नचयात्र शिल्पी	५ १०	विक्रान्तकुसुमाधरं	१० ३२
रागकान्तनयनेषु नितान्तं	८ ६३	विकारुं कः कर्मसु शोच	१७ ५३
राजकिः पथि मरुता	७ ६	विकाशमीयुजं गतीश	१५ ५२
रात्रिरागमलिनानि	८ १६	विकीर्णनिधीं ततनी	१७ ४५
रामाणामवजितमाच्य	७ ७	विगणय्य कारणमनेक	६ ३७
रिक्ते सविश्रममया	१७ ३६	विगाढभाक्ते रमणीभि	८ ३१
रुचिकरमपि नार्थ	१० ६२	विचकर्षच संहितेषु	१३ १८
रुचिरपङ्कवपुष्पलता	५ १८	विचितया चितवयतेष	१६ ३

श्रीकाः	सर्गः श्रीकाङ्कः	श्रीकाः	सर्गः श्रीकाङ्कः
विष्कम्भान्प्रविलाय'	११ ७९	विलम्बमानाकुलकेश	८ १८
विजहौहि रथीत्साह'	११ ३१	विवरेऽपि नैनमनिगूढ	१२ ३७
तिजिगीषते यदि जगन्ति	१२ ३०	विवस्वद'शुसंशेप	१५ ९
विजित्य यः प्राज्य	१ ३५	विविक्तवर्णाभरणा	१४ ३
विततश्रीकरराशिभि	५ १५	विविक्तेऽस्मिन्नगे भूयः	११ ३६
वितन्वतस्तस्य शरान्धकार'	१७ २०	विशङ्कमानो भवतः	१ ७
विदिताः प्रविश्य विदिता	६ ३०	विशदभू युगच्छन्न	११ ४
विदूरपातेन भिदामुपेयु	८ १०	विषमोऽपि विगाह्यते	२ ३
विधाय रक्षान् परितः	१ १४	विसारिकाञ्चीमणि	८ २३
विधाय विश्व'समनात्म	३ १६	विस्फाथ्येमाणस्य ततो	१७ २४
विधिसमयनियोगा	१ ४७	विस्मयः क इव वा	१३ ४०
विधुरं किंसतः पर'	२ ६	विस्मितः सपदि तेन	१८ १३
विधूतकेशाः परि	८ ३३	विहस्य पाणी विधृते	८ ५१
विधू न्यन्ती गहनानि	१४ ४७	विहाय वाञ्छामुदितं	४ २५
विनम्रशालिप्रसवौघ	४ २	विहाय शान्तिं वृप	१ ४२
विनय' गुणा इव विवेक	१२ १७	विहारभूमेरभिघोष	४ ३१
विनिर्घतीनां गरुखिद्	८ २६	विहितां प्रियया मनःप्रिया	२ १
विपक्षचिन्तीन्मथना	८ ३४	वीक्ष्य रत्नचसके	९ ५९
विपक्षलेखा निरलक्षका	८ ४०	वीक्ष्य रन्तुमनसः	९ १
विपदेति तावदवसाद	१८ २३	वीतजन्मजरसं पर'	५ २२
विपदोऽभिभवन्प्रविक्रम'	२ १४	वीतप्रभावतनुरप्य	१६ ६४
विपाण्डु भिर्म्बानतया	४ २४	वीतौजसः सन्निधि	३ ४९
विपाण्डुसंभ्यानमिवा	४ २८	वीथ्यावदानेषु कृता	३ ४३
विफलीकृतयत्रस्य	१५ ४६	वंदशाककुजं शं ली	१५ १८
विशोषितस्य ध्वनिना	१७ ४६	व्यक्तोदितस्मितमयूख	२ ५९
विभिन्नपर्यन्तगमोन	८ ३०	व्यथितमपि भृशं मनो	१० २२
विभिन्नपातिताञ्चैथ	१५ २४	व्यथितसिन्धुमनोरशनैः	५ ११
विभे दमन्तःपदवी	१७ २७	व्यधत् यस्मिन् पुरमुद्य	५ २५
विमुक्तमाश'सितशत्रु निज्ज'ये	१४ ५१	व्यपीहितुं लोचनतो	८ १९
विमुच्यमानैरपि तद्य	४ १२	व्यानशं शशधरंण	९ १७
वियति वेगपरिप्लुत	१८ १२	व्याहृत्य सकृतां पत्या	११ ३७
विरचय्य काननविभाग	१२ ४४	व्रज जयरिपुलोक'	१८ ४८
विरीधि सिद्धेरिति	१४ ८	व्रजति श्वचि पदं त्वयि	१८ २६
विलङ्घ्य पतिणां पङ्क्ति'	१५ ४४	व्रजतोऽस्य हृत्पतत	१३ २१

श्लोकाः	सर्गः श्लोकाङ्कः	श्लोकाः	सर्गः श्लोकाङ्कः
व्रजन्ति ते मृदुधियः	१ ३०	श्रियः कुरुणामधिपस्य	१ १
व्रजाजिरेष्वम्बुदनाद	४ १६	श्रियं विकर्षत्यपहृत्वा	३ ७
व्रणमुखचूतशीणित	१८ ४	श्रिया हसद्भिः कमलानि	८ ४४
व्रीडानतैराप्तजनीप	३ ४२	श्रीमद्भिर्निर्मितकम्बरा	७ ३७
शक्तिर्यपतिषु स्वयं	१३ ६१	श्रीमद्भिः सरथगजैः	७ १
शक्तिवैकल्यनमस्य	११ ५९	श्रीमल्लताभवनमौषधयः	५ २८
शङ्किताय कृतवाप्य	९ ४६	श्रुतमप्यधिगम्य ये रिपून्	२ ४१
शतशो विशग्वानवद्व्रते	१५ ४८	श्रुतिसप्तवमुपवैणितं	१० ३८
शमयन् धृतेन्द्रियशमेक	६ २०	श्रेयसीं तव सम्प्राप्ता	११ ११
शम्भीधं नुर्मगडलतः	१५ ४९	श्रेयसीऽप्यस्य ते तात	११ ४४
शरणं भवन्तमति	१८ २२	श्लिष्यतः प्रियवधु रूप	९ ३७
शरदम्बु धरच्छाया	११ १२	श्रमनचलितपल्लवा	१० ३५
शरदृष्टिं विधूयोर्वी	१५ ४१	श्रम्बया सखसंवितिः	११ ३४
शरानवद्यन्ननवद्य	१७ ४६	स किंसखा साधु न शास्त्रि	१ ५
शशधर इव लीचनाभि	१० ११	सक्तिं जवादपनयत्य	५ ४६
शाखावसक्तकमनीश	७ ४०	स क्षत्रियस्त्राणसहः	३ ४८
शान्तता विनययोगि	१३ ३७	स खगहनं प्राप्य पराद	१७ ६०
शरतां गमितया शशि	९ २९	सखा स युक्तः कथितः	१४ २१
शिरसा हविर्न्यागनिभः	६ २३	सखि दशितमिहानवेति	१० ४७
शिलाघर्भं नार्कमदा	८ ३२	सखीजनं प्रेम गुरुकृता	८ ११
शिवध्वजिन्यः प्रतिशोध	१४ ५८	सखीनिव प्रोतयुजो	१ १०
शिवप्रगन्नेन शिलीमुखेन	१७ ५८	स गतः क्षितिमुष्ण	१३ ३१
शिवभुजाहतिभिन्न	१८ ३	संक्रान्तचन्द्रनरसा	८ ५७
शिवमौपयिकं गरौयसीं	२ ३५	सचकितमिव विषया	१० ७
शोधुपानविधुगसु	९ ४२	स जगाम विस्मयमुदीक्ष्य	६ १५
शोधुपानविधुरेषु	९ ७३	सज्जनजलधरं नमो	१० १९
शुक्लं मयूखनिचयैः	५ ४२	सज्जनोऽसि विज्रहीहि	१३ ६६
शुचि भूषयति श्रुतं	२ ३२	सज्यं धनुर्वहति यो	१३ ७१
शुचिरसु विद्रुमलता	६ १३	स ततार सैकतवतीरभितः	६ १६
शुचिवम्भवीतवपुरन्य	६ ३१	स तदोजसा विजित	१२ २९
शमाननाः साम्बुरुहेषु	८ ४२	स तमालनिभे रिपौ	१३ २४
शुन्यमाकीर्णतामेति	११ २७	स तमामसाद घननील	१२ ५३
श्यामं कम्बुखेऽपि हिम	३ ८	सदृशसतनुमाकृतैः	१० १३
शुद्धे या विप्रलम्बारः	११ ३४	सधनां विरचनाहृत	९ ३५

श्लोकाः	सर्गः श्लोकाङ्कः	श्लोकाः	सर्गः श्लोकाङ्कः
सहादितेवाभिनिविष्ट	१७ ११	सरजसमपहाय	१० २६
स धनुर्भङ्गेषु धि विभर्ति	१२ २७	सरभसमवलम्बा	१० ५४
सध्वानं निपतितनिर्भरामु	७ २२	सरोजपत्रे नु विलीन	८ ३५
सनाकवनितं नितम्ब	५ २७	सललितचलित	१० ५२
सन्ततं निशमयन्त सन्सुखाः	१६ ४७	सलौलमासक्तलता	८ १६
सन्निवृद्धमपहृणुं	१८ ३०	सन्निशमुक्लिङ्कितशाववे	१४ २
सपदि प्रियरूपपर्वरेखः	१३ २५	स वंशस्यावदातस्य	११ ७५
सपदि हरिसखैर्वंधू	१० १८	सविनयमपराभिष्टय	१० ५७
स पिङ्गाचः शीमान्	१८ ४५	स इषध्वजसायकावभिष्टं	१३ २८
स पिशङ्गजटावलिः	१५ ४७	सव्यलीकमवधीरित	९ ४५
स पमानर्थवञ्जन्मा	११ ६२	सव्यापमव्यध्वनिती	१७ २५
स प्रध्वनय्याम्ब दनादिचापं	१७ १०	सत्रीडमन्दरिव	३ ४६
स प्रयुज्य तनये	१३ ३६	ससस्वरतिदे नित्यं	१५ २७
स शभार रणापितां	१५ ३३	स समुद्धरता विचिन्त्या	१३ ३४
स विभर्ति भीषण	६ ३२	स सम्प्रधार्यैवमहार्यै	१६ २५
स भवस्य भवस्यैक	१३ १९	स सायकान् साध्वस	१७ २१
स भोगिसङ्घः शम	१६ ४८	स सामिः सामुष्	१५ ५
समदशिविरुक्तानि	१० २५	सस्त्रचापमनेकमणि	५ १५
स मन्थरावलिगत	४ १७	सहशरधि निजं तथा	१८ १६
समवृत्तिरूपेति	२ ३८	सहसा विदधीत न क्रियां	२ ३०
समस्य सम्पादयता	१४ ६	सहस्रापगतः स	२ ५६
समानकान्तीनि तुषार	८ २५	संरम्भवेगोज्झित	१७ ४९
समुच्छ्र सत्यङ्गजकीष	८ २४	संवाता मुहुर्गनिलिन	७ १४
समुज्झिता यावदरति	३४ ५६	सविधातुमभिषेक	९ ३२
समुन्नतैः काशदुकूल	८ ९	संसिद्धाविति करण्यीय	७ १७
समुल्लसत्प्रासमहीर्षि	१६ ४	ससिवन्ते दानश्रीला	१८ २४
सम्प्रति लम्बजन्म	५ ४३	संस्कारवत्त्वाद्रमयत्सु	१७ ६
सम्पद्यतामिति	१५ ५३	साचि लीचनधुगं	९ ४४
सम्प्रीयमाणोऽनुषभूष	१७ १२	सादृश्यं गतमपनिद्र	५ २६
सम्भिन्नासविरलपातिभि	७ २३	सादृश्यं दधति गभीर	७ ३९
सम्भिन्नैरिभतुरगावगाह	७ ११	साफल्यमस्रे रिपु	१६ ४९
सम्भोगसमगहनामथो	७ २६	सानीदाः कुसुमतक	७ २८
संमुच्छ्रंतां रजतभिनि	५ ४१	साम्यं गतेनाशनिना	१७ ५१
स योवराज्यं नवयोवनीडलं	१ २२	सावलिपमपलिप्सिते	१३ ५६

श्लोकाः	सर्गः श्लोकाङ्कः	श्लोकाः	सर्गः श्लोकाङ्कः
सितच्छदानामपदिश्य	४ ३०	स्यू हृषीयगुणै र्शंहा	२ २४
सितवाजिने निजगद्	६ ९	स्फु टता न पदैरपाहता	२ २७
सिन्दूरैः क्लतरुचयः	७ ८	स्फु टपौरुषमापपात	१३ ३२
सिषिचुरवनिमम्बुवाहाः	१८ १७	स्फु टषडसटोन्नतिः	१३ २
सुक्रमारमेकमणुमर्म	६ ४०	स्फु रपि शङ्कभौर्वी कं	१५ ३९
सुखे न लभ्या दधतः	१ १७	स्यते तनुभृतां सनातनं	१३ ४२
सुगेष दुर्गेषु च तुल्य	१४ ३२	स्यन्दना नो च तुरगाः	१५ १६
मुता न धूयं किमु	३ १३	स्वकीतुभिः पाखुर	१६ ५८
सुरक्लव्यमेतदवगम्य	१२ ३६	स्वगीचरे सत्यपि चित्त	८ १३
सुरसरिति परं तपो	१० १२	स्वधर्ममनुकल्पते	११ ७८
सुलभैः सदा नयवता	५ २०	स्वयं स'राध्यैवं शतमख	१० ६३
सुहृदः सहजास्तथेतरे	२ ४५	स्वादितः स्वयमयैधित	९ ५५
सृजन्तमाजाविषु	३ २०	हताहतेतुगृह्वतभौम	१९ ५
सेतुत्वं दधति पयोमुचां	७ १९	हरप्रथासुतयोर्ध्वनि	१८ २
सीढवान्नो दशामन्त्रां	११ ५३	हरसैनिकाः प्रतिभये	१२ ४८
सीढावगौतप्रथमा	१७ २८	हरिन्मणिश्याममुदय	१४ ४१
सीत्कण्ठै रमरगणै	७ २	हंसा हहन्तः सुरसद्य	१८ १९
स्तुवन्ति गुर्वी मभिधं य	१४ ५	हता गुणै रस्य भयेन	१४ ६१
स्थितमुन्नते तुङ्गिन	१२ २१	हृतीत्तरीयां प्रसभं	११ ४९
स्थितं विगुडं नभसीव	१७ ४८	ऋदाभसि व्यस्तवधू	८ ४३
स्थित्यतिक्रान्तिभौरुषि	११ ५४	ऋतीया गलितनीवि	९ ४८
स्वपितनषलतातरु	५ ४४	ऋपयन्नहिमतेजसं लिषा	१३ ४१

इति किराताज्जीनीयस्थ-श्लोकानां सूचीपत्रं समाप्तम्

किरातार्जुनीयम् ।

—:०:—

प्रथमः सर्गः ।

—:०:—

श्रियः कुरूणामधिपस्य पालनीं
प्रजासु वृत्तिं यमयुङ्क्त वेदितुम् ।
स वर्णिलिङ्गी विदितः समाययौ
युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः ॥ १ ॥

अन्वयः—(युधिष्ठिरः) कुरूणाम अधिपस्य श्रियः पालनी प्रजासु वृत्तिं वेदितुम् यम् (वनेचरम्) अयुङ्क्त, वर्णिलिङ्गी स वनेचरः, विदितः (मन) इतवने युधिष्ठिरं समाययौ । वाचापरिवत्त-
नम्—यः अयुजात, वर्णालाङ्गना तेन वनेचरण युधिष्ठिरं समाययौ । अन्वत् सर्वं पदं तुल्यमेव,
एवं सर्वं व ज्ञेयम् । १

अथ तत्रभवान् भारविनामा कविः “काव्यं यगसेऽर्थकृते, व्यवहारविदे
श्रिवेतरक्षतये । सद्यःपरनिवृत्तये, कान्तामग्मिततयोपदेशयुजं ॥” इत्याद्या-
लङ्कारिकवचनप्रामाण्यात् काव्यस्य अर्थकृतेयःसाधनताम्, “काव्यालापांश्च
वर्धयेत्” इति निषेधशास्त्रस्य असत्काव्यविषयताञ्च पश्यन् किरातार्जुनीयाख्यं
महाकाव्यं चिकोर्षुः चिकोर्षितार्थाविघ्नपरिमाम्भिसम्प्रदायाविच्छेदलक्षण-
फलसाधनत्वात् “आशोर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मखम्” इत्याद्याशो-
र्वादाद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वाच्च वनेचरस्य युधिष्ठिरप्राप्तिरूपं वस्तु
निर्देशन् कथामुपक्षिपति—श्रिय इति । आदितः श्रीशब्दप्रयोगाद् वर्ण-
गणादिशुद्धिः अत्र उपयुज्यते । तदुक्तम्—“देवतावाचकाः शब्दा ये च
भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा” इति ।
कुरूणां निवासाः कुरवो जनपदाः । “तस्य निवासः” इत्यण्प्रत्ययः । “जन-
पदे लुप्” । तेषामधिपस्य दुर्योधनस्य सम्बन्धिनेम् । शेषे षष्ठी । श्रियो
राज्यलक्षणाः । “कर्त्तृकर्मणोः कृति” इति कर्मणि षष्ठी । पाल्यतेऽनयेति
पालनी, तां प्रतिष्ठापिकामित्यर्थः । प्रजारागमूलत्वात् सम्पद इति भावः ।
“करणाधिकरणयोश्च” इति सूत्रेण अत्र करणे लुट् । “ढिड्ढाणञ्” इत्या-
दिना ङीप् । प्रजासु जनेषु विषये । “प्रजा स्यात् मन्ततौ जने” इत्यमरः ।
वृत्तिं व्यवहारं वेदितुं यं वनेचरम् अयुङ्क्त नियुक्तवान् । वर्णः प्रशस्त-

रस्यास्तीति वर्णा ब्रह्मचारी । तदुक्तम्—“स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रोक्षणं गुह्यभाषणम् । सङ्कल्पोऽध्ववसायश्च क्रियानिर्हृतिरेव च ॥ एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनोषिणः । विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥” एतदष्टविधमैथुनाभावः प्रशस्तिः । “वर्णाद्ब्रह्मचारिणि” इतीनिप्रत्ययः । तस्य लिङ्गं चिह्नमस्यास्तीति वर्णलिङ्गे ब्रह्मचारिविश्वानित्यर्थः । स नियुक्तः, वने चरतीति वनेचरः किरातः । “भेदाः किरातशबरपुलिन्दा स्नेच्छजातयः” इत्यमरः । “चरेष्टः” इति टप्रत्ययः । “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” इत्यलुक् । विदितं वेदनमस्यास्तीति विदितः, परवृत्तान्तज्ञानवान् इत्यर्थः । “अर्श आदिभ्योऽच्” इत्यच्प्रत्ययः । अथवा कर्त्तरि कर्मधर्मोपचारात् विदितवृत्तान्तो विदित इतुप्रथ्यते । उभयत्रापि “पीता गावः” “भुक्ता ब्राह्मणाः” “विभक्ता भ्रातरः” इत्यादिवत् साधुत्वं, न तु कर्त्तरि क्तः । सकर्मकेभ्यस्तस्य विधानाभावात् । अतएव भाष्यकारः—“अकारो मत्वर्थीयः । विभक्तमेषामस्तीति विभक्ताः, पीतमेषामस्तीति पीताः, भुक्तमेषामस्तीति भुक्ताः, इति सर्वत्र । अथवा जत्तरपदलोपोऽत्र द्रष्टव्यः । विभक्तधना विभक्ताः पीतोदकाः पीता भुक्तान्ना भुक्ता इति ।” अत्र लोपशब्दार्थमाह कैयटः—“गतार्थप्रयोग एव लोपोऽभिमतः । “विभक्ता भ्रातरः” इत्यत्र च धनस्य यद्विभक्तत्वं तद्भ्रातृषूपचर्यते । “पीता गावः” इत्यत्रापुपदकस्य पीतत्वं गोषु आरोप्यते । “भुक्ता ब्राह्मणाः” इत्यत्र “अन्नस्य भुक्तत्वं ब्राह्मणेषु उपचर्यते” इति । तद्वदत्रापि वृत्तान्तगतं विदितत्वं वेदितरि वनेचरे उपचर्यते । एतेन “वनाय-पीतप्रतिबद्धवत्साम्” इति “पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या” एवमादयो व्याख्याताः । अथवा विदितो विदितवान् सकर्मकादप्यविवक्षिते कर्मणि कर्त्तरि क्तः । “आशितः कर्त्ता” इत्यादौ यथाहुः—“धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थं नोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया” इति । प्रतीहारादिना ज्ञापित इति वा । हे तवने हे ताख्ये तपोवने । यद्वा हे इतं गते यस्मात्तद्दीप्तं हीतमेव हैतम् । तच्च तद्वनञ्च तस्मिन् । शोकमोहादिरहित इत्यर्थः, युधि रणे स्थिरं युधिष्ठिरं धर्मराजम् । “हलन्तात् ममभ्याः संज्ञायाम्” इत्यलुक् । “गवियुधिभ्यां स्थिरः” इति षत्वम् । समाययौ सम्प्राप्तः । अत्र “वने वनेचरः” इति द्वयोः स्वरव्यञ्जनसमुदाययोरिकधैव आह्वत्या ह्वत्यनुप्रासो नामालङ्कारः । अस्मिन् सर्गे प्रायो वंशस्थं वृत्तम्, तस्य लक्षणम्—“जतौ तु वंशस्थमुदाहितं जरौ” इति ॥ १ ॥

१ । याहा राजलक्ष्मी-रकार प्रधान कारण, अन्नावर्गेण अति-कुरवाण दूर्वाधिपतेन सेहै वावहार अवगतिर निमित्त (धर्म-मन युधिष्ठिर) घे वनेचरके नियुक्त करिप्राहितेन, अकृष्ण-वेषधारी सेहै वनेचर निगलतद् अवगत हैश्री-वतवने युधिष्ठिरमनोपे अत्यागमन करिल ।

कृतप्रणामस्य महीं महौभुजे
 जितां सपत्नेन निवेदयिष्यतः ।
 न विव्यथे तस्य मनो न हि प्रियं
 प्रवक्तुमिच्छन्ति मृषा हितैषिणः ॥ २ ॥
 द्विषां विघाताय विधातुमिच्छतो-
 रहस्यनुज्ञामधिगम्य भूमृतः ।
 स सौष्ठवौदार्यविशेषशालिनौ
 विनिश्चितार्थामिति वाचमाददे ॥ ३ ॥

अन्वयः । कृतप्रणामस्य सपत्नेन जिता महीं महौभुजे निवेदयिष्यतः तस्य मनो न विव्यथे, हि
 हितैषिणः मृषा प्रियं प्रवक्तुं न इच्छन्ति । वाच्य—मनसा विव्यथे । हितैषिभिः इष्यते ।

अन्वयः । सः रहसि द्विषां विघाताय विधानुमिच्छतः भूमृतः अनुज्ञाम् अधिगम्य सौष्ठवौदार्यविशेष-
 शालिनौ विनिश्चितार्थाम् इति वाच्यम् आददे । वाच्य—तन् शालिनौ विनिश्चितार्थां वाक् आददे । ३

सम्प्रति तत्कालोचितत्वमादेशयन्तस्य तद्गुणसम्पन्नत्वमादर्शयन्नाह—
 कृतप्रणामस्येति । कृतप्रणामस्य तत्कालोचितत्वात् कृतनमस्कारस्य सपत्नेन
 रिपुणा दुर्योधनेन । “रिपो वैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणदुर्हृदः” इत्यमरः ।
 जितां स्वायत्तीकृतां महीं महौभुजे युधिष्ठिराय, क्रियाग्रहणात् सम्प्रदान-
 त्वम् । निवेदयिष्यतः ज्ञापयिष्यतः । “लटः सदा” इति शतप्रत्ययः ।
 तस्य वनेचरस्य मनो न विव्यथे । कथमीदृगप्रियं राज्ञे विज्ञापयामीति
 मनसि न चचालेत्यर्थः । “व्यथ भयचलनयोः” इति व्ययधातोर्लिट् । उक्तमर्थ-
 मर्थान्तरोपन्यासेन समर्थयते—न हीति । हि यस्मात्, हितमिच्छन्तीति
 हितैषिणः स्वामिहितार्थिनः पुरुषा मृषा मिथ्याभूतं प्रियं प्रवक्तुं नैच्छन्ति ।
 अन्यथा कार्यविघातकतया स्वामिद्रोहिणः स्युरिति भावः । “अमौल्य-
 ममान्यममृषाभाषित्वमभूहकत्वं चेति चारगुणाः” इति नीतिवाक्यामृत ॥२॥

तथापि प्रियाहं राज्ञि कटुनिष्ठगोक्तिर्न युक्तेत्याशङ्क्य स्वाम्यनुज्ञायां न
 दुष्यतीत्याशयेनाह—द्विषामिति । रहसि एकान्ते सः वनेचरः द्विषां शत्रू-
 णाम्, कर्मणि षष्ठी । विघाताय द्विषो विहन्तुमित्यर्थः । “तुमथाच्च
 भाववचनात्” इति चतुर्थी । “भाववचनाच्च” इति तुमर्थं षञ् प्रत्ययः । अत्र

२ । वश्यापति वृषिष्ठिरस्य निकटं शकु (द्रव्याधन) कर्तुं कृष्णस्य आग्रहोक्त इहेराजे” एव
 अत्रिणं वापि निवेदनं करिण्डे अन्तं वनेचरस्य शरस्य वापि हरेण नो । केनना, अत्र पितृकारोरो
 ३११५ अत्रिणिया कथा कश्चित् अङ्गिणाव करेण नो ।

क्रियासु युक्तैर्नृप चारचक्षुषः
 न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजीविभिः ।
 अतोऽहंसि क्षन्तुमसाधु साधु वा
 हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः ॥ ४ ॥

अन्वयः । (हे) नृप ! क्रियासु युक्तैः अनुजीविभिः चारचक्षुषः प्रभवः वञ्चनीयाः न भवन्ति । अतः साधु, असाधु वा (मदुक्तम्) क्षन्तुम् अहंसि । हितं मनोहारि च वचः दुर्लभम् । वाचा—युक्तः अनुजीविनः प्रभून् न वञ्चयेयुः । अहंस्ते हितेन मनोहारिणा च वचसा दुर्लभं न भूयते । ४

तादर्थ्यं चतुर्थ्यामपि न दोषः । तथापि प्रयोगवैचित्र्यविशेषस्याप्यलङ्कारत्वा-
 देवं व्याचक्षते । विधातुं व्यापारं कर्त्तुमिच्छतः । “समानकर्त्तृकेषु तुमुन्”
 द्विषो विहन्तुमुद्युक्तमानं [ज्ञान]स्येत्यर्थः । अतएव भूभृता युधिष्ठिरस्य अनु-
 ज्ञामधिगम्य । सप्त भावः सौष्ठवं शब्दसामर्थ्यम् । सप्तशब्दादव्ययाद्भावादि-
 त्वाद्ङप्रत्ययः । उदारस्य भाव औदार्यमर्थ सम्पत्तिः तयोद्गन्धः सौष्ठवौदार्यम् ।
 अत्र औदार्यशब्दस्याजाद्यदन्तत्वेऽपि “लक्षणहेत्वोः क्रियायाः” इत्यत्राप्य-
 स्वरस्यापि हेतुशब्दस्य पूर्वनिपातमङ्गवता सूत्रकृतेन पूर्वनिपातशास्त्रस्य
 अनित्यत्वज्ञापनात् पूर्वनिपातः । उक्तञ्च काशिकायाम्—“अयमेव लक्षण-
 हेत्वोरिति निर्देशः पूर्वनिपातव्यभिचारचिह्नम्” इति । ते एव विशेषः, तयोर्वा
 विशेषः । तेन शालते गोभत इति सौष्ठवौदार्यं विशेषशान्तिनी तां, ताच्छीत्ये
 णिनिः । विनिश्चितायां विशेषतः प्रमाणतो निर्णेतार्यामिति वक्ष्यमाणरूपं
 वाचमाददे स्वीकृतवान् उवाच इत्यर्थः ॥ ३ ॥

प्रथमं तावदप्रियनिवेदकमात्मानं प्रति अक्षोभं याचते—क्रियास्विति ।
 हे नृप ! क्रियासु कृत्यवस्तुषु युक्तैर्नियुक्तैः अनुजीविभिर्भृत्यैः चारादिभि-
 रित्यर्थः, चरन्तीति चराः पचाद्यच् । त एव चाराः, चरेः पचाद्यजन्तात्
 प्रज्ञादित्वाद्ङप्रत्ययः । त एव चक्षुषां ते चारचक्षुषः । “स्वपरमण्डल-
 कार्याकार्यं विनोक्तं चाराक्षुषि क्षितिपतीनाम्” इति नीतिवाक्यामृते ।
 तदुक्तम्—“गावः पश्यन्ति गन्धेन वेदैः पश्यन्ति पण्डिताः । चारैः पश्यन्ति
 राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः” इति । प्रभवो निग्रहानुग्रहसमर्थाः स्वामिनो
 न वञ्चनीया न प्रतारणीयाः, सत्यमेव वक्तव्या इत्यर्थः । चारापचारे चक्षुरप-
 चारवद्राज्ञां पदे पदे निपात इति भावः । अतोऽप्रतार्यत्वाच्चेतोः असाधु

०। तथापि अिप्रतीत्येव अटि कर्त्तुं निष्ठेन भावप शब्दं नदरे ; देशे मनेन कश्चिन्न वनेन शब्दविनामेन
 अक्षिणाशो शक्तिश्चिरेन असुखाग्रहणपूर्वकं वाश मोठेव ७ विनेपयतः उपाशयुक्त एव अमान वाश
 रीशुन अर्ण निर्णैत कडेवाक, निष्कनेन एहेरूप वाका वनितेन मागिन ।

स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपं
हितान्न यः संशृणुते स किम्प्रभुः ।
सदानुकूलेषु हि कुर्वते रतिं
नृपेष्वमात्येषु च सर्वसम्पदः ॥ ५ ॥

अन्वयः । यः अधिपं साधु न शास्ति, सः किंसखा । यः हितात् न संशृणुते सः किम्प्रभुः । हि
नृपेषु अमात्येषु च सदा अनुकूलेषु (सत्सु) सर्वसम्पदः रतिं कुर्वते । वाचा—यंन अधिपः न शिष्यते ।
तेन किंसख्या (भूयते), येन न संशृणुते, तेन किम्प्रभुषा भूयते । सर्वसम्पदभिः रतिः क्रियते । ५

अप्रियं, साधु प्रियं वा, भद्रकृतिमिति शेषः, वागब्योऽप्यर्थे । चन्तुं सोढुं मर्हसि,
कृतः, हितं पथं मनोहारि प्रियञ्च वचो दुर्लभम् । अतो महचोऽपि
हितत्वात्प्रियमपि चन्तव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

तर्हि तूष्णींभाव एव वरमित्याशङ्गाह—स इति । यः सुखा अमात्यादिः
अधिपं स्वामिनं साधु हितं न शास्ति न उपदिशति । “ब्रुविशासिः” इत्या-
दिना शासेद्दुहादिपाठाद्द्विकर्मकत्वम् । स हितानुपदेशा, कुलितः सखा
किंसखा दुर्मन्वीत्यर्थः । “किमः क्षेपे” इति समामान्तप्रतिषेधः । तथा यः
प्रभुः नियहानुग्रहसमर्थः स्वामो हितानुपदेशात् आप्तजनात् हितोपदेशुः सकाशात् ।
“आख्यातोपयोगे” इत्युपादानत्वात् पञ्चमी । न संशृणुते न शृणोति हित-
मिति शेषः । “समो गम्यच्छि” इत्यादिना सम्पूर्वाच्छृणोतिरकर्मकत्वा-
दात्मनोपदमकर्मकत्वं वैवक्षिकम् । स हितस्याश्रोता [‘हितमश्रोता’ इति
च पाठो दृश्यते] प्रभुः किंप्रभुः कुलितस्वामो । पूर्ववत् समासः । सर्वथा
सचिवेन वक्तव्यं श्रोतव्यं च स्वामिना । एवञ्च राजमन्त्रिणोः एकमत्यं
स्यादित्यर्थः । एकमत्यस्य फलमाह—सर्देति । हि यस्मात् नृपेषु
स्वामिषु अमा सह भवा अमात्यास्तेषु च । “अव्ययात्यप्” । अनुकूलेषु
परस्परानुरक्तेषु सत्सु सर्वसम्पदः सदा रतिमनुरागं कुर्वते कुर्वन्ति, न जातु
जहतीत्यर्थः । अतो मया वक्तव्यं त्वया च श्रोतव्यमिति भावः । अत्रैवं
राजमन्त्रिणोर्हितानुपदेश-तदश्रवणनिन्दासामर्थ्यसिद्धेरैकमत्यलक्षणकारणस्य
निर्दिष्टस्य सर्वसम्पत्सिद्धिरूपकार्येण समर्थनात् कार्येण कारणसमर्थन-
रूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । तदुक्तम्—“सामान्यविशेषकार्यकारणभावाभ्यां
निर्दिष्टप्रकृतसमर्थनमर्थान्तरन्यासः” इति ॥ ५ ॥

४ । वनेचर बलि,—महाबाह । चरहे रीहापर चक्र, मेटेक्षण प्रजृगणके वकिठ कर। कार्ये
निशुक्तु उद्यमिणेर कपट उचित नदर । अतएव आगि शिश्र वा अशिर वाशरै बलि वा केन, आमाके
कमा करिवेन ; केनना, हितकर अथच अतिमधुर वाका हुलठ ।

५ । ये अचिव बागीर अति साधु उपदेश करेन ना, तिमि दुःमचिव ; आवार ये अजु

निसर्गदुर्बोधमबोधविक्लवाः
 क्व भूपतीनां चरितं क्व जन्तवः ।
 तवानुभावोऽयमवेदि यन्मया
 निगूढतत्त्वं नयवत्सं विद्दिषाम् ॥ ६ ॥
 विशङ्कमानो भवतः पराभवं
 नृपासनस्योऽपि वनाधिवासिनः ।
 दुरोदरच्छद्मजितां समीहते
 नयेन जेतुं जगतीं सुयोधनः ॥ ७ ॥

अन्वयः । निसर्गदुर्बोधम् भूपतीनां चरितम् क्व, अबोधविक्लवाः जन्तवः क्व । (तथापि) ! निगूढतत्त्वं विद्दिषां नयवत्सं मया यत् अवेदि, अयं तव अनुभावः । वाच्य—निसर्गदुर्बोधिन चरितेन, अबोध-विक्लवैः जन्तुभिः (भूयते) । अहं अवेदिषाम्, अनेन अनुभावेन (भूयते) । ६

अन्वयः । (सः) सुयोधनः नृपासनस्यः अपि वनाधिवासिनः भवतः पराभवम् विशङ्कमानः दुरोदरच्छद्म-

सम्प्रति स्वाहङ्कारं परिहरति—निसर्गति । निसर्गदुर्बोधं स्वभाव-
 दुर्यहम् । “ईषद्ः” इत्यादिना खलुप्रत्ययः । भूपतीनां चरितं क्व ?
 अबोधविक्लवा अज्ञानोपहता जन्तवः, सादृशाः पामरजना इत्यर्थः, क्व,
 नोभयं मङ्गुटत इत्यर्थः । तथापि निगूढतत्त्वं मङ्गुटतयाथाथं विद्दिषां नयवत्सं
 षाड्गुणप्रयोगः—(“मन्धिवियहयानानि संस्थाप्यासनमेव च । द्वेषीभावश्च
 विज्ञेयाः षड्गुणा नीतिवेदिनाम्” इत्यादिरूपो यत् मया अवेदि ज्ञातमिति
 यावत् । विदेः कर्मणि लुङ् । अयम् इदं वेदनमित्यर्थः, विधेयप्राधान्यात्
 पुल्लिङ्गनिर्देशः । तव अनुभावः सामर्थ्यम् । अनुगतो भावोऽनुभाव
 इति घञन्तेन प्रादिसमासः । न तूपसृष्टात् घञप्रत्ययः । “अिनौभुवो-
 ऽनुपसर्गे” इत्यनुपसर्गाद्भवतर्धातोर्घञ्विधानात् । अतएव काशिकायाम्—
 “कथं प्रभावो राज्ञां प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमास” इति । दोषपरि-
 हारी सम्यग् ज्ञात्वैव विज्ञापयामि ; न तु पृथ्या कर्णकठोरं प्रलपामि
 इत्याशयः ॥ ६ ॥

हितकारी मञ्जोर वाक्का अयं करेन ना, त्रिनि० कृष्यि० अङ् । नृप० अगातावर्ग परस्पर अशुभ्रु
 इहेनेइ अथिन ममुक्ति अनुरागश्कावे वृक्तिआशु इहेना थाके ।

७ । कोथाप येहे वाडाविक-दूद्धेरं डूपतिचरित, आर कोथाप एहे अजानागुत मापुश
 पांवर आकि । तथापि आमि ये षड्गुणैव निगूढ तत्त्वं नीति-नीति जानिते पारिवाहि, इहा
 आपनांरहे महिमा ।

तथापि जिह्वाः स भवज्जिगोषया

तनोति शुभ्रं गुणसम्पदा यशः ।

समुन्नयन् भूतिमनार्यसङ्गमाद्-

वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः ॥ ८ ॥

जितां जगतीं नयेन जेतुं समीहते । वाच्य—सुधीधनेन नृपासनस्थेन अपि विशङ्कमानेन दुरोदर-
च्छत्रजिता महो समीहते । ७

अन्वयः । तथापि जिह्वाः सः भवज्जिगोषया गुणसम्पदा शुभ्रं यशः तनोति । भूतिं समुन्नयन् महात्मभिः
समं विरोधः अपि अनार्यसङ्गमात् वरम् । वाच्य—जिह्वान् तेन यशः तन्यते । समुन्नयता विरोधेन
वरेण (भूयते) । ८

सम्प्रति यदुक्तं तदाह—विशङ्कमान इति । सुखेन युध्यते स सुयो-
धनः । “भाषायां ग्रामियुधिदृशिष्टृषिमृषिभ्या युज्वाच्यः” इति युधे-
र्युच । नृपासनस्थः सिंहासनस्थोऽपि वनमधिवसतीति वनाधिवाग्मिनो
वनस्थात् राज्यभ्रष्टादपोत्यर्थः । भवतस्त्वत्तः पराभवं पराजयं विशङ्कमान
उत्प्रेक्षमाणः मन्, दुष्टमुदरमस्येति दुरोदरं दूतम्, पृषोदरादित्वात्
साधु । “दुरोदरो दूतकारि षण्णो दूतं दुरोदरम्” इत्यमरः । तस्य
कृशना मिषेण जितां लब्धां दुर्ग्याज्जिता जगतीं महोम् । “जगती विष्टपे
मह्यां वास्तुच्छन्दोविशेषयोः” इति वैजयन्तो । नयेन नोत्या जेतुं वशोक्तुं
समीहते व्याप्रियते, न तूढाम् इत्यर्थः । बलवत्स्वामिकम् अविशुद्धागमं च
धनं मुञ्चानस्य कृतो मनःसमाधिरिति भावः । अत्र “दुरोदरकृशजिताम्”
इति विशेषणद्वारेण पदार्थं प्रति हेतुत्वेनोपन्यासाद्द्वितीयकाव्यलिङ्गमल-
ङ्कारः । तदुक्तम्—“हेतोर्वाक्यपदाद्यत्व काव्यलिङ्गमुदाहृतम्” इति ॥ ७ ॥

“नयेन जेतुं जगतीं समीहते” इत्युक्तम्, तत्रकारभाह—तथापीति ।
तथापि साशङ्कोऽपि जिह्वा वक्रः वञ्चक इति यावत् । सःदुर्योधनः
भवज्जिगोषयम् गुणैर्भवेन्नमाक्रमितुमिच्छयेत्यर्थः । “हेतोः” इति तृतीया ।
गुणसम्पदा दानदाक्षिण्यादिगुणगरिम्णा कारणेन शुभ्रं यशस्तनोति । स
खलो गुणलोभनीयां त्वत्सम्पदमात्मसात् कर्तुं त्वत्तोऽपि गुणवत्तामात्मनः
प्रकटयतीत्यर्थः । नन्वेवं गुणिनः सताऽपि सज्जनविरोधो महान् दोष
इत्याशङ्क्य सोऽपि सत्संसर्गलाभे नोचसङ्गमाहरमुक्त्यावहत्वादित्याह—
समिति । तथाहि भूतिं समुन्नयन् उल्कषंमापादयन् । “लटः शब्दान्तौ”

१ । (ब्रह्मराज ।) आपनि ब्राह्मण्डे वनानी, आर ३३शोधन सिःशोसन मगानेन, तथापि
तिनि आपनार निकट पराभव आशङ्का करिरा कपट पाशक-कोड़ाय जित डूमणनीके नीतिमार्ग
आशङ्क करिते छेटी करितेछेन ।

কৃতারিষড়্‌ বর্গজয়েন মানবৌ-
 মগম্যরূপাং পদবী' প্রপিত্সুনা ।
 বিমজ্য নক্তন্দিবমস্ততন্দ্ৰিণা
 বিতন্যতে তেন নয়েন পৌরুষম্ ॥ ৬ ॥

অর্থঃ । কৃতারিষড়্‌বর্গজয়েন অগম্যরূপা মানবৌ পদবী' প্রপিত্সুনা অস্ততন্দ্ৰিণা তেন (দুর্ধ্যোধনেন) নক্তন্দিব' বিমজ্য নয়েন পৌরুষ' বিতন্যতে । বাচ্য—কৃতারিষড়্‌বর্গজয়ঃ, মানবৌ পদবী' প্রপিত্সুঃ, অস্ততন্দ্ৰিঃ সঃ তনৌতি । ৫

ইত্যাदिना शतप्रत्ययः । पुनर्लङ्‌ग्रहणसामर्थ्यात् प्रथमासामानाधिकर-
 ण्यम् । महात्वाभिः समं सहेत्यर्थः, “साकं सत्वा समं सह” इत्यमरः ।
 अनार्थ्यमङ्‌गमात् दुर्जनसंसर्गात् “पञ्चमी विभक्तेः” इति पञ्चमी । विरोधो-
 ऽपि वरं मनाक् प्रियः । “देवाद्भवते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीवं मनाक् प्रिये”
 इत्यमरः । अत्र मैत्रपेक्षया मनाक्प्रियत्वं विरोधस्य “भूतिं ममुन्नयन्”
 इत्यस्य पूर्ववाक्यान्वये समाप्तस्य वाक्यार्थस्य पुनरादानात् समाप्तपुनरात्ता-
 ख्यानदोषापत्तिः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—“समाप्तपुनरादानात् समाप्त-
 पुनरात्तकम्” इति । न च वाक्यान्तरमेतत् येनोक्तदोषपरिहारः स्यात् ।
 अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । स च भूतिसमुन्नयनस्य पदार्थविशेषणद्वारा
 विरोधवत्त्वं प्रति हेतुत्वाभिधानरूपकाव्यलिङ्गानुप्राणित इति ॥ ८ ॥

ননু “কাতর্থ্য' কেবলা নোতিঃ” ইত্যাশঙ্ক্য নোতিযুক্ত' পৌরুষমস্যে'ত্যাহ—
 ক্ততেতি । ষষ্ঠাং বর্গঃ ষড়্‌বর্গঃ । অরোণামন্তঃশত্ৰুণাং কামক্রোধাদোনাং
 ষড়্‌বর্গী'রিষড়্‌বর্গঃ, শিবভাগবতবত্‌ সমাসঃ । তস্য জয়ঃ ক্তৌ যেন
 তথ্যোক্তেন বিনা'তেনেত্যর্থঃ । বিনীতাধিকার' প্রজাপালনমিতি ভাবঃ । অগম্য-
 রূপাং পুরুষমাত্রদুঃপ্রাপ্যাম্‌ মনোরিমাং মানবী' মনুপদিষ্টসদাচারচুম্বা-
 মিত্যর্থঃ । পদবী' প্রজাপালনপদ্ধতি' প্রপিত্সুনা প্রতিপত্তিমিচ্ছুনা প্রপথ্যতে:
 সনন্তাদুপ্রত্যয়ঃ । “মনি মীমা” ইত্যাदिनेसादेशः । “अत्र लोपोऽभ्या-
 सस्य” इत्यभ्यासलोपः । अस्ता तन्दिः आलस्यं यस्य तेन अस्ततन्द्ৰिणा
 अनलसेनेत्यर्थः । तटिः सात्रो धातुः । तस्मात् “वङ्‌गादयश्च” इत्यीणा-
 दिकः क्तिन् प्रत्ययः । “कृदिकारादक्तिनः” इति वा डौष् । “वन्दीघटी-
 तरोतन्द्रीति डौषन्तोऽपि” इति क्षीरस्वामी । तथा रामायणप्रयोगः—
 “निस्तान्द्रिप्रमत्तश्च स्वदोषे परदोषवत्” इति । तेन दुर्योधनेन पुरुषस्य

৮ । আপনা হইতে বিশঙ্কমান সেই বরক দুর্ঘোষন গুণবন্দনে আপনাকে অভিজ্ঞম করিতে
 অভিল্লাস করিয়া দরানাননাক্ষিপণাভিগুণগৌরবে নির্খল যম বিস্তার করিতেছেন । যাহা হউক,
 দুর্জন-সংসর্গ আপকা মহাশ্রাধিগের সহিত গৌরববর্ধক বিরোধও বরক ভাল ।

सखीनिव प्रीतियुजोऽनुजीविनः

समानमानान् सुहृदश्च बन्धुभिः ।

स सन्ततं दर्शयते गतस्मयः

कृताधिपत्यामिव साधु बन्धुताम् ॥ १० ॥

अन्वयः । गतस्मयः सः सन्ततम् अनुजीविनः प्रीतियुजः सखीनिव सुहृदः बन्धुभिः समानमानान् बन्धुता च कृताधिपत्यामिव साधु दर्शयते । वाच्य—गतस्मयेन तेन सखाय इव समानमानाः बन्धुता कृताधिपत्या इव दर्शयन्ते । १०

कर्मैर् पौरुषं पुरुषकारः, उद्योग इति यावत् । युवादिवादनप्रत्ययः । “पौरुषं पुरुषस्याक्ते भावे कर्मणि तेजमि” इति विश्वः । नक्तं च दिवा च नक्तान्दिवम् अहोरात्रयोरित्यर्थः । “अचतुर” इत्यादिना सप्तम्ययवृत्त्योरव्यययोर्दण्डनिपातेऽचसमासान्तः । विभज्य अस्यां वेलायामिदं कर्मति [कार्यमिदमकार्यमिदमिति] विभागं कृत्वा नयेन नेत्या वितन्वते विस्तार्यते ॥८॥

सम्यति श्रुत्यानुरागमाह—सखीनिति । गतस्मयो निरहङ्कारोऽतएव स दुर्धीभ्रनः सन्ततम् अनारतं साधु सम्यक् अकपटम् इत्यर्थः । अनुजीविनो श्रुत्यान् प्रीतियुजः सन्ध्वान् सखीनिव मित्राणि इव दर्शयते लोकस्येति शेषः । ‘हेतुमति च’ इति णिच् । “णिचश्च” इति आत्मनेपदम् । शोभनं हृदयं येषां तान् सुहृदो मित्राणि च । “सुहृदुदुहृदौ मित्रामित्रयोः” इति निपातः । बन्धुभिः भ्रात्रादिभिः समानमानान् तुल्यसत्कारान् दर्शयते । बन्धुनां समूहो बन्धुता ताम् । “ग्रामजनबन्धुमयेभ्यस्तल्” कृतम आधिपत्यं स्वाम्यं यस्यास्तां कृताधिपत्यामिव दर्शयते, बन्धुन् अधिपतीनिव दर्शयते इत्यर्थः । यथा श्रुत्यादिषु सख्यादिबुद्धिर्जायते लोकस्य, तथा तान् सन्धवावयतीत्यर्थः । अनुजीव्यादीनाम् “कर्तुराप्सिततमं कर्म” इति कर्मत्वम् । पूर्वं त्वमिन्नेव पदान्वये वाक्यार्थमित्यं वर्णयन्ति—स राजा अनुजीव्यादीन् सख्यादीनिव दर्शयते । सख्यादय इव तं तु तं पश्यन्ति । सख्यादिभावेन पश्यतस्तांस्तथा दर्शयते, स्वयमेव कृन्दानुवर्तितया स्वदर्शनं तेभ्यः प्रयच्छतीत्यर्थः । भ्रात्रापि स्वस्ये (अर्थात्तस्ये)प्सितकर्मत्वम्, अणि कर्तुरनुजीव्यादेः “अभिवादिदृशोरात्मनेपदमुपसंख्यानम्” इति पात्त्रिकं कर्मत्वम् । एवं चात्राण्यन्तकर्मणो राज्ञोऽप्यन्ते कर्तृत्वेऽपि “आराहयतं हस्ती स्वय-

१० । कामक्रोधादि षड् त्रिपुञ्जरी दुर्बोधन अन्वयशक्त अनुपनिष्ठे अजापानन-पङ्क्ति आशु हृदयोर उच्छ्र अन्वय हृदय आशोराज कर्षवा कर्षेण विभागपूर्वक मोतिवाशो शौर पौत्रव विष्ठाव करितेहेन

असक्तमाराधयतो यथायथं
विभज्य भक्ता समपक्षपातया ।
गुणानुरागादिव सख्यमीयिवान्
न बाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परम् ॥ ११ ॥

अन्वयः । यथायथं विभज्य समपक्षपातया भक्ता असक्तम् आराधयतः अस्य त्रिगणः गुणानुरागात् सख्यम् ईयिवान् इव परस्परं न बाधते । वाच्य—त्रिगणं ईयुषा न बाध्यते । ११

मेव” इत्यादिवत् अश्रूयमाणकर्मन्तरत्वाभावात् नायं णेरणादिसूत्रस्य विषय इति मत्वा “णिचश्च” इत्यात्मनेपदं प्रतिपेदिरे । भाष्ये तु णेरणादिसूत्र-विषयत्वमपि अस्योक्तम् । यथाह—“पश्यन्ति भृत्या राजानम्, दर्शयते भृत्यान् राजा, दर्शयते भृत्यै राजा अत्र आत्मनेपदं सिद्धं भवति” इति । अत्राह कैयटः—“ननु कर्मन्तरमद्वावाटत्रात्मनेपदेन सम्भाव्यम् । उच्यते—अस्मादेवोटाहरणाद्वाणकारस्यायमेवाभिप्राय उच्यते । अण्वन्ता-वस्थायां ये कर्त्तृकर्मणी तदव्यतिरिक्तकर्मन्तरमद्वावाट् आत्मनेपदं न भवति । यथा “स्थलमारोहयति मनूष्यान्” इति, इह तु अण्वन्तावस्थायां कर्त्तृणां भृत्यानां णी कर्मत्वमिति भवत्येवात्मनेपदम् इति ॥ १० ॥

न चायं त्रिवर्गात् प्रमाद्यतीत्याह—असक्तमिति । यथायथं यथास्वं विभज्य मङ्गीर्णरूपं विविचेत्यर्थः । “यथास्वे यथायथम्” इति निपातनाट्ट-हिर्भावो नपुंसकत्वञ्च । “ऋस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” इति ऋस्वत्वम् । पक्षे पातः पक्षपातः आमक्तिविशेषः ममः तुल्यो यस्यां सा तथा तथा सम-पक्षपातया, भक्त्या अनुरागविशेषेण, पूज्येषु अनुरागो भक्तिरित्युपपत्तेः, पूज्यश्च अयं त्रिवर्ग इति भावः । असक्तमनामक्तम् अव्यसनितयेति यावत्, आरा-धयतः मेवमानस्य अस्य दूर्योधनस्य त्रयाणां धर्मार्थकामानां गणस्त्रिगण-स्त्रिवर्गः । “त्रिवर्गो धर्मार्थकामार्थश्चतुर्वर्गः समोक्तकैः” इत्यमरः । गुणानु-रागात् ततोयगुणेषु अनुरागात् गुणवदाश्रयलोभादित्यर्थः । सख्यं मैत्रीम्, “सख्यार्थः” इति यप्रत्ययः । ईयिवान् उपगतवानिव इति उत्प्रेक्षा । “उपेयि-वाननाश्वाननूचानश्च” इति क्तसुप्रत्ययान्तो निपातः, “नात्रोपसर्गस्तन्वम्” इति काशिकाकार आह स्म । परस्परं न बाधते, समवर्त्तित्वादस्य धर्मार्थ-कामाः परस्परानुपमर्देन वर्द्धन्ते इत्यर्थः । उक्तञ्च—“धर्मार्थकामाः सममेव सेव्या यो ह्येकसक्तः स जनो जघन्यः” इति ॥ ११ ॥

१० । त्रिणि अङ्कार परितोषपुस्तक लोकात्मके कुटुम्बके अकपट्टभावे त्रिक भिजेर श्रि अर्धर्षन करान, अक्षुद्रगणके सोमदवादि वज्र समान सञ्चान अदान करेन एवः श्रि आधिपता येन वाक्चवगणेद अडिई अशु कविभाडेन एरूप वाचशर करेन ।

निरत्ययं साम न दानवर्जितं
 न भूरि दानं विरह्य सत्क्रियाम् ।
 प्रवर्त्तते तस्य विशेषशालिनी
 गुणानुरोधेन विना न सत्क्रिया ॥ १२ ॥
 वसूनि वाञ्छन्न वशी न मनुना
 स्वधर्म इतोऽव निवृत्तकारणाः ।

अन्वयः । तस्य निरत्ययं साम दानवर्जितं न, सत्क्रियां विरह्य भूरिदानं न, विशेषशालिनी सत्क्रिया गुणानुरोधेन विना न प्रवर्त्तते ॥ वाचा—निरत्ययेन साम्ना दानवर्जितेन, भूरिदानेन, विशेषशालिन्या सत्क्रियया प्रवर्त्तते ।

अथ श्लोकत्रयेण उपायकौशलं दर्शयन् आदौ सामदाने दर्शयति—निरत्ययमिति । तस्य दुर्व्योधनस्य निरत्ययं निर्वाधम्, अमायिकमित्यर्थः । अन्यथा जनानां दुय हत्वादिति भावः । साम सान्त्वम् । “साम सान्त्वमुभे मभे” इत्यमरः । दानवर्जितं न प्रवर्त्तते, अन्यथा [लुब्धप्रवर्त्तनस्य] लुब्धाद्यावर्जितस्य शष्कप्रियैर्वाक्यैर्दुष्करत्वादिति भावः । उक्तञ्च—“लुब्धमर्थेन गृह्णीयात् साधुमञ्जलिकर्मणा । मुखे कन्दानुरोधेन तत्त्वार्थेन च परिहृतम्” इति । तथा भूरिः प्रभूतं, न तु कदाचित् स्वल्पमित्यर्थः । दानं धनत्यागः, सदित्यादराय ऽव्ययम् ; “आदरानादरयोः सदसती” इति निपातसंज्ञास्मरणात् । तस्य क्रियां सत्क्रियां विरह्य विहाय । “त्यपि लघुपूर्वात्” इत्ययादेशः । न प्रवर्त्तते, अनादरे दानवैफल्यमिति भावः । न चैवं सर्वत्र येनाविवेकित्वं कौशलानिश्च स्यादित्याह—प्रवर्त्तते इति । विशेषशालिनी अतिशययोगिनी सत्क्रिया आदरक्रिया गुणानुरोधेन गुणानुरागेण विना न प्रवर्त्तते । “पृथग्विना—” इत्यादिना तृतीया । गुणेष्वेवादरो भूरिदानञ्च इति न उक्तदोषावकाश इत्यर्थः । अत्र उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषणतया स्थापनात् एकावल्यलङ्कारः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—“स्थाप्यतेऽपीह्यति वापि यथापूर्वं परं परम् । विशेषणतया वसु यत्र सैकावली द्विधा” इति ॥ १२ ॥

११ । তিনি অনানন্ড হইয়া অপরূপাত দৃষ্টিতে :তুলা অনুরাগসহকারে যথাযথ বিবেচনাপূর্বক যে ধর্ম্মার্থকামের সেবা করিতেছেন, সেই যিবর্গ যেন উদীয় গুণানুরাগভরেই :মিজতা প্রাপ্ত হইয়া পরস্পর কেহ কাহাকেও বাধা দিতেছে না ।

১২ । তাঁহার কাপট্যবিহীন, সন্ধিপ্রয়োগে দানবর্জিত নহে । তিনি সমাদর না করিয়া প্রদান করেন না । তাঁহার সেই সবিশেষ সমাদরক্রিয়াও .গুণগণবিবেচনাপূর্বকই অমূল্য হইয়া থাকে ।

गुरुपदिष्टेन रिपौ सुतेऽपि वा

निहन्ति दण्डेन स धर्मविप्लवम् ॥ १३ ॥

विधाय रक्षान् परितः परैतरान्

अशङ्किताकारमुपैति शङ्कितः ।

क्रियापवर्गेष्वनुजीविसात्कृताः

कृतज्ञतामस्य वदन्ति सम्पदः ॥ १४ ॥

अन्वयः । वशी स वसूनि वाञ्छन् न, मन्युना न, स्वधर्म इत्येव निवृत्तकारणः (सन्) रिपौ सुते-
ऽपि वा गुरुपदिष्टेन दण्डेन धर्मविप्लवम् निहन्ति ॥ वाचा—वशना तेन वसूनि वाञ्छता न निवृत्त-
कारणं, धर्मविप्लवः निहन्ते । १३

अन्वयः । शङ्कितः सन् परैतरान् परितो रक्षान् विधाय अशङ्किताकारम् उपैति । क्रियाप-
वर्गेषु अनुजीविसात्कृताः सम्पदः अस्य कृतज्ञताम् वदन्त ॥ वाचा—शङ्कितेन सता अशङ्किताकार
उपैयते । अनुजीविसात्कृताभिः सम्पद्भिः कृतज्ञता उच्यते । १४

अथ दण्डप्रकारमाह—वसूनीति । वशी स दुर्योधनो वसूनि धनानि
वाञ्छन् न, लोभात् न इत्यर्थः । “वसु तोये धने मणौ” इति वैजयन्ती । निह-
न्तीति शेषः । तथा मनुष्या कोपेन न च । “मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि” इत्य-
मरः । “धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः” इति स्मरणादित्यर्थः ।
किन्तु निवृत्तकारणः निवृत्तलोभादिनिमित्तः सन् स्वधर्म इत्येव स्वस्य
राज्ञः सतो ‘मम अयं धर्मो ममेदं कर्तव्य’ मित्यस्मादेव हेतोरित्यर्थः । “अद-
ण्डान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् । अयशो महदाप्नोति नरकञ्चैव
गच्छति ॥” इति स्मरणादिति भावः । गुरुपदिष्टेन प्राड्विवाकोपदिष्टेन ।
“धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राड्विवाकमते स्थितः । समाहितमतिः पश्येत् व्यव-
हाराननुक्रमात्” इति नारदस्मरणात् । दण्डेन दमेन शिक्षयेत्यर्थः, रिपौ
सुतेऽपि वा स्थितमिति शेषः । एतेन अस्य समदर्शितत्वम् उक्तम् । धर्म-
विप्लवं धर्मव्यतिक्रमम्, अधर्ममिति यावत् । निहन्ति निवारयति ।
दुष्ट एव अस्य शत्रुः, शिष्ट एव बन्धुः ; न तु सखन्निबन्धनः पक्षपातो-
ऽस्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

सम्पत्ति भेदकौशलं दर्शयति—विधायेति । शङ्का सञ्जाता अस्य शङ्कितो
ऽविष्वस्तः सन् परितः सर्वत्र स्वपरमण्डले परैतरान् आत्मीयान्, अवञ्चकान्

१० । जि.उल्लिख्य दुर्योधन, धनलोभशून्य एवः क्रोधविवर्जित इति । “इह आमार अधर्म”
एवैकप ज्ञान करतइ शत्रुवई हठक अथवा पुत्रेवई हठक अज्ञपदिष्टे पक्षपाती धर्मविप्लव दमन
करेन ।

अनारतं तेन पदेषु लम्बिता

विभज्य सम्यग्विनियोगसत्क्रियाः ।

फलन्त्युपायाः परिह्वंहितायतीः

उपेत्य सङ्घर्षमिवार्थसम्पदः ॥ १५ ॥

अन्वयः । तेन पदेषु सम्यक् विभज्य विनियोगसत्क्रियाः लम्बिताः उपयाः सङ्घर्षम् उपेत्य इव परिह्वंहितायतीः अर्थसम्पदः अनारतं फलन्ति ॥ वाच्य—विनियोगसत्क्रियाः लम्बितेः उपायैः परिह्वंहितायत्यः अर्थसम्पदः फलन्ति । १५

इति यावत् । यद्वा परान् इतरयन्ति भेदेन आत्ममातकुर्वन्तीति परेतान्, तत्करोतीति श्यन्तात् कर्मणि अणप्रतयः । रक्षन्तीति रक्षान् रक्षकान् मन्तु गुप्तिममर्थान् इतरर्थः । “नन्दिग्रहि” इत्यादिना पचायच् । विधाय कृत्वा नियुज्य इतरर्थः । अशङ्कितकारम् उपैति, स्वयम् अविश्वस्तोऽपि विश्वस्तवत् एव व्यवहरन् परमुखेनैव परान् भिनक्ति इतरर्थः । न च तान् रक्षान् उपैक्षते येन तेऽपि विक्रवीरान् इत्याह—क्रियेति । क्रियापवर्गेषु कर्मसमाप्तिषु अनुजीविमातकृता अतः प्राधान्याः कृताः अपरावर्त्तितया दत्ता इतरर्थः । “देये वा च” इति सातिप्रतयः । सम्पदोऽस्य राज्ञः कृतज्ञताम् उपकारित्वं वदन्ति, प्रीतिदानैरेव अस्य कृतज्ञत्वं प्रकाश्यते, न तु वाङ्मात्रेणैव इतरर्थः । (कृतज्ञे राजनि अनुजीविनोऽनुरज्यन्ते अपुरक्ताश्च तं रक्षन्तीति भावः) ॥ १४ ॥

अथ उपायप्रयोगस्य फलवन्तां दर्शयति—अनारतमिति । तेन राज्ञा दुर्धर्षधनेन पदेषु उपा[दि]यवस्तुषु । “पदं व्यवसितत्वाणस्थानलक्ष्माङ्गुवन्तुषु” इतरमरः । सम्यक् असङ्कीर्णम् अव्यस्तं च विभज्य विविच्य विनियोग एव सत्क्रिया अनुग्रहः सत्कार इति यावत्, यासां ता लम्बिताः स्थानेषु सम्यक् प्रयुक्ता इतरर्थः । उपायविशेषणं वा, उपायाः सामादयः सङ्घर्षं परस्परसङ्घर्षमुपेत्य इव इति उत्प्रेक्षा । परिह्वंहितायतीः प्रचितोत्तरकालाः, स्थिरा इतरर्थः । अर्थसम्पदोऽनारतम् अजस्रं फलन्ति प्रसुवते इतरर्थः ॥ १५ ॥

१४ । कि अराष्ट्रे, कि पवराष्ट्रे, दुर्धर्षधन सर्वज्ञे आग्नेयगणके वक्ताकार्यो नियुक्त करिमा ताहादेर अति अविश्वस्त हईशां विषयुत्तर श्चर व्यवहार करेन । निधिल कार्यानिर्वाहरे पर कर्षचारिगणके अमङ्ग सम्पदइ ताहार कृतज्ञता अकाश करिमा थाके ।

१५ । दुर्धर्षधन मयाक् विवेचनापूर्वक यथायोग्य पात्रे अनुग्रहसंकारादिर निरोग करेन, अजस्र ताहार मानादि उपाय चतुष्टय येन परस्पर स्पर्क्षासहकारे अजस्र परिपामयुक्तियोग्य विभवराशि अमव करितेहे ।

'अनेकराजन्यरथाश्वसङ्गुल'
 तदीयमास्थाननिकेतनाजिरम् ।
 नयत्युगमच्छदगम्भिरार्द्रतां
 भृशं नृपौपायनदन्तिनां मदः ॥ १६ ॥
 मुखेन लभ्या दधतः कृषीवलैः
 अकृष्टपच्या इव शस्यसम्पदः ।
 वितन्वति क्षेममदेवमातृका-
 श्विराय तस्मिन् कुरवश्चकासति * ॥ १७ ॥

अन्वयः । अयुगमच्छदगम्भिः नृपौपायनदन्तिनां मदः 'अनेकराजन्यरथाश्वसङ्गुल' तदीयम् आस्थान-
 निकेतनाजिरं भृशम् आर्द्रता नयति ॥ वाच्य—अयुगमच्छदगम्भिना मर्देन आर्द्रता नयति । १६

अन्वयः । तस्मिन् चिराय क्षेमं वितन्वति (सति) अदेवमातृकाः कुरवः अकृष्टपच्या इव कृषीवलैः
 मुखेन लभ्याः शस्यसम्पदः दधतः (सन्तः) चकासति ॥ वाच्य—अदेवमातृकैः कुरभिः दधतिः
 चकास्यते । १७

अथ सम्पदमेवाह—अनेकेति । अयुगमच्छदस्य सप्तपर्णपुष्पस्य गन्ध इव
 गन्धो यस्य असौ अयुगमच्छदगम्भिः । “सप्तम्युपमान—” इत्यादिना बहुव्रीहि-
 रत्तरपदलोपश्च । “उपमानाच्च” इति समामान्त इकारः । नृपाणाम् उप-
 हारभूता ये दन्तिनः तेषां मदः । “नृपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा”
 इत्यमरः । राज्ञाम् अपतत्रानि पुमांसो राजन्याः क्षत्रियाः । “राजश्वशुराद्यत्”
 इति यत्प्रत्ययः । राज्ञोऽपतत्र जातिग्रहणात् अण्, रथाश्च अश्वश्च रथाश्वं,
 सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः । अनेकेषां राजन्यानां रथाश्वेन सङ्गुलं व्याप्तं तदीयम्
 आस्थाननिकेतनाजिरं सभामण्डपाङ्गणम् । “अङ्गणं चत्वरजिरे” इत्यमरः ।
 भृशम् अत्रार्थम् आर्द्रतां पङ्किलत्वं नयति । एतेन महासमृद्धिः अस्य उक्ता ।
 अतएव उदात्तालङ्कारः तथा चालङ्कारसूत्रम्—“समृद्धिमहस्तुवर्णन-
 मुदात्तः” इति ॥ १६ ॥

सम्प्रति जनपदक्षेमकरत्वमाह—मुखेनेति । चिराय तस्मिन् दुर्योधने
 क्षेमं वितन्वति क्षेमङ्करे सति देवः पर्जन्य एव माता येषां ते देवमातृका
 हृष्ट्यम्बुजोविनो देशाः, ते न भवन्ति इति अदेवमातृकाः, नदीमातृका

१७ । १।५ छवर्गेण वधे ७ अथमर्हं दुर्योधनेन सञ्चान्तेपत्राङ्गण जयादीर्घ इहेराहे, उदात्त
 हृष्ट्याधनके ये सकल हृष्टो उपलोकन एतान् करिष्याहेन, उदात्तपत्रेण गणपेश इहेउ करित सप्तपर्ण
 पुष्पेण श्याम गङ्गुलु नदवारि द्वारा उदीर सञ्चान्तेपत्रेण सात्थिन आर्द्र इहेराहे ।

* 'चकासते' इति च पाठः ।

उदारकौर्त्तैरुदयं दयावतः
प्रशान्तबाधं दिशतोऽभिरक्षया ।
स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपसृता
वसूपमानस्य वसूनि मेदिनो ॥ १८ ॥

अन्वयः । उदारकौर्त्तैः दयावतः प्रशान्तबाधम् अभिरक्षया उदयं दिशतः वसूपमानस्य अस्य गुणेः
उपसृता मेदिनौ वसूनि स्वयं प्रदुग्धं ॥ वाचा—परिवर्त्तनं न भवति । १८

इत्यर्थः । “देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसम्पन्नोन्निपातितः । स्यात् नदीमातृको
देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥” इत्यमरः । एतेन अस्य कुल्यादिपूर्त्तप्रवर्त्त-
कत्वमुक्तम् । कुरूणां निवासाः कुरवो जनपदविशेषाः । कृष्टेन पच्यन्त-
इति कृष्टपद्याः । “राजसूय—” इत्यादिना कर्मकर्त्तरि क्यप्रत्ययान्तो
निपातः । तद्विपरीता अकृष्टपद्या इव, कृषिः एषाम् अस्तीति कृषीबलैः
कर्षकैरित्यर्थः । “रजःकृषि” इत्यादिना वलचर्प्रत्ययः, “वले” इति द्वौर्षः ।
सुखेन अक्लेशेन लभ्या लब्धुं, शक्याः शस्यसम्पदो दधतः धारयन्तः । “नाभ्य-
स्ताच्छतुः” इति नुमागमप्रतिषेधः । चकासति सर्वोत्कर्षणेन वर्त्तन्ते इत्यर्थः ।
“अदभ्यस्तात्” इति मीरदादेशः । “जत्तित्यादयः षट्” इति अभ्यस्तमंज्ञा ।
सम्पन्नजनपदत्वात् अमन्तापकरत्वाच्च दुःमाधोऽयमिति भावः ॥ १७ ॥

ननु एवं जनपदानुवर्त्तिनः कथम् अर्थलाभ इत्यत आह—उदारेति ।
उदारकौर्त्तैः महायगसः । “उदारो दाहमहतोः” इत्यमरः । दयावतः पर-
दुःखप्रहरणेच्छोः । अतएव प्रशान्तबाधं प्रगमितोपद्रवं यथा स्यात् तथैति
क्रियाविशेषणम्, उदयविशेषणं वा । “वा दान्तशान्त” इत्यादिना शमि-
धातोर्ण्यन्तान्निष्ठान्तो निपातः । अभिरक्षया सर्वतस्त्राणेन उदयं वृद्धिं दिशतः
सम्पादयतः वसूपमानस्य कुबेरोपमस्य । “वसुर्मयुखाग्निधनाधिपेषु” इति
विश्वः । अस्य दुर्ध्याधनस्य गुणैर्दयादाक्षिण्यादिभिः उपसृता द्राविता
मेदिनौ वसूनि धनानि । “वसु तोये धने मणौ” इति वैजयन्तो । स्वयं
प्रदुग्धे अक्लेशेन दुह्यते इत्यर्थः । दुह्नेः कर्मकर्त्तरि लट् । “न दुहन्न नमां
यक्चिणौ” इति यक्प्रतिषेधः । यथा केनचिद्विदुग्धेन नवप्रसृता
रक्षिता च गौः स्वयं प्रदुग्धे तद्वत् इति भावः । अलङ्कारसु—“विशेषणमात्र-

११ । उदारं राश्ट्रे देवमातृक नदौ, त्विनि कुल्यादि जनानाम् अतिष्ठौ करिषा पुच्छेन अत्र प्रवहन्
करिषाचेन । राश्ट्रवागौ कृषिकोविगणेर अज्ञानानेनै शस्यसम्पदं लक्ष इष्टेच्छे, एतेन किं कर्षणादि
वातीतइ वेन समग्रं लुप्तं शस्यसम्पत्तिं धारणं करिषाच्छे । दुर्योधनान्तर अविश्रुतं नृजनकरं अत्रुष्टाने
कुरुजनपम अत्रोव उदं कर्षणात् करिषाच्छे ।

महौजसो मानधना धनार्चिता

धनुर्भृतः संयति लब्धकीर्त्तयः ।

नसंहतास्तस्य नभिन्नवृत्तयः

प्रियाणि वाञ्छन्त्यसुभिः समीहितम् ॥ १६ ॥

अन्वयः । महौजसः मानधनाः धनार्चिताः संयति लब्धकीर्त्तयः नसंहता नभिन्नवृत्तयः धनुर्भृतः असुभिः तस्य प्रियाणि समीहितं वाञ्छन्ति ॥ वाच्य—महौजोभिः मानधनेः धनार्चिताः लब्धकीर्त्तिभिः नसंहताः नभिन्नवृत्तिभिः धनुर्भृतिः प्रियाणि वाञ्छन्ति । १६

साम्यात् अप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समामोक्तिः इति सर्वस्वकारः । अत्र प्रतीयमानया गवा सह प्रकृताङ्ग्या मेदिन्या मेदेऽभेदलक्षणातिशयोक्तिवशाद्दोह्यत्वेनोक्तिरिति संक्षेपः ॥ १८ ॥

वीरभटानुकूल्यमाह—महौजस इति । महौजसो महाबलः, अन्यथा दुर्बलानाम् अनुपकारित्वादिति भावः । मानः कुलशीलाद्यभिमान एव धनं येषां ते मानधनाः, अन्यथा कदाचिद्बलदर्पाद्विकुर्वीरिन् इति भावः । धनार्चिताः धनैरर्चिताः मत्कुलाः । अन्यथा दारिद्र्यात् एषं जह्यदिति भावः । संयति संग्रामे लब्धकीर्त्तयः बहुयशस इत्यर्थः । अन्यथा कदाचित् मुह्येयुरिति भावः । संहता मिथः सङ्गताः स्वार्दनिता न भवन्तीति नसंहताः, नजर्थस्य नशब्दस्य सुप्सपेति समानः । भिन्नवृत्तयो मिथो निरोधात् स्वामिकार्यविघातकरा न भवन्तीति नभिन्नवृत्तयः पूर्ववत्समासः, अन्यथा स्वामिकार्यविघातकतया स्वामिद्रोहिणः स्युः इति उभयत्रापि तात्पर्यार्थः । धनुर्भृतो धानुष्काः । आयुधोयमात्रोपलक्षणमेतत् । प्राधान्यात् धनुर्ग्रहणम् । यस्य दुर्योधनस्य असुभिः प्राणैः प्रियाणि समीहितुं कर्त्तुं वाञ्छन्ति आनृष्यार्थं प्राणान् दातुमिच्छन्ति, अन्यथा दोषस्मरणादिति भावः । अत्र महौजस्वादपदार्थानां प्राणदानकर्त्तव्यतां प्रति विशेषणगतया हेतुत्वाभिधानात् काव्यलिङ्गम् अलङ्कारः । लक्षणन्तु उक्तम् । तथा साभिप्रायविशेषणत्वात् परिकरालङ्कार इति हयोस्तिलतण्डुलवत् विभक्ततया स्फुरणात् संसृष्टिः ॥ १८ ॥

१८ । उदारकीर्तिं दशवान् राजा दुर्योधनः सकृन्निक्त्वा मन्त्रकण करिष्या अर्वाधे उन्नतिं सम्पादनं करिष्येत्तेन । बहुमतो कृतेवरोपमं कृकरोज्ज्वरं दशदिग्धेन आर्द्रा हर्षेण अग्रं उदारं जज्ञ धनदोहनं करिष्येत्तेन ।

१९ । महाबलशाली, कुलशौभादिविशेषे अडिगानी, धनघात्रा पूर्वङ्कट, युक्तकण्डे लक्षकीर्ति, परस्परं शार्धपत्रतान्ध्र, ऐकमतसम्पन्न, वाशुक वीरवर्गं प्राणविपर्ययं करिष्यात् दुर्योधनं अतीष्टे सम्पादने अडिगानी ।

महोभृतां सञ्चरितैश्चरैः क्रियाः
 स वेद निःशेषमशेषितक्रियः ।
 महोदयैस्तस्य हितानुबन्धिभिः
 प्रतीयते धातुरिवेहितं फलैः ॥ २० ॥
 न तेन सज्यं क्वचिदुद्यतं धनुः
 कृतं न वा कोपविजिह्वमाननम् ।
 गुणानुरागेण शिरोभिरुच्यते
 नराधिपैर्माल्यमिवास्य शासनम् ॥ २१ ॥

अन्वयः । अशेषितक्रियः सः सञ्चरितैः चरैः महोभृतां क्रियाः निःशेषं वेद । धातुरिव तस्य
 ईहितं महोदयैः हितानुबन्धिभिः फलैः प्रतीयते ॥ वाच्य—तेन विद्यन्ते । प्रतिशक्ति, प्रत्यशक्ति वा । २०
 अन्वयः । तेन क्वचित् सज्यं धनुः न उद्यतम् ; आननं वा कोपविजिह्वं न कृतम् । नराधिपैः
 गुणानुरागेण अस्य शासनं माल्यमिव शिरोभिः उच्यते । वाच्य—सः उद्यतवान् । कृतवान् । नरा-
 धिपाः वहन्ति । २१

सम्प्रति खराष्ट्रवत् परराष्ट्रज्ञान्तमपि वेत्तीत्याह—महोभृतामिति ।
 अशेषितक्रियः समापितकृत्यः, आफलोदयकर्मत्वर्थः । सः दुर्योधनः,
 सञ्चरितैः शुद्धचरितैः, अवञ्चकैरित्यर्थः । चरन्तीति चराः तैः चरैः प्रणि-
 धिभिः, पचाद्यच् । महोभृतां क्रियाः प्रारम्भान् निःशेषं वेद वेत्ति ।
 “विदो लटो वा” इति णलादेशः । स्वरहस्यं तु न कश्चिद्देद इत्याह—
 महोदयैरिति । धातुरिव तस्य दुर्योधनस्य हितम् उद्योगो महोदयैः
 महावृद्धिभिः, हितानुबन्धिभिः हितम् अनुबध्नन्ति अनुरुध्यन्ति इति
 हितानुबन्धिनः तैः स्वन्तैः इत्यर्थः । फलैः कार्यमिद्धिभिः प्रतीयते ज्ञायते ।
 फलानुमेयाः तस्य प्रारम्भा इत्यर्थः ॥ २० ॥

मित्तबलमाह—नेति । तेन राज्ञा क्वचित् कुत्रापि सह ज्यया मौर्व्या
 सज्यम् । “मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः” इत्यमरः । ‘तेन सञ्चितं तुल्ययोगे’
 इति बहुव्रीहिः । धनुः न उद्यतं न ऊर्ध्वीकृतम्, आननं वा कोपविजिह्वं
 कोपेन कुटिलं न कृतं, यस्य कोप एव न उदेति कुतस्तस्य युद्धप्रसन्निरिति
 भावः । कथं तर्हि आज्ञां कारयति राज्ञ इत्यत्राह—गुणेति । गुणेषु दया-
 दालिण्यादिषु अनुरागेण प्रेम्णा, मात्स्यपक्षे सूत्रानुषङ्गेण, यदा सीरभ्यगुण-

—२० । आकलनादत्रकर्त्री दुर्योधनं पृच्छन्ति चर द्वारा प्रदीपानगणैश्च कार्यकलाप अशेषकाले
 अरगत इहेधो धाकनः ; किञ्च विधातारं चार दुर्योधनं आत्रक कर्षा अञ्जुत ज्ञेयस्वर परिगीनलोडन
 कलपनदेहे अञ्जु राज्ञश्चरर्ग अरगत इहेतेछेन ।

স যৌবরাজ্যে নবযৌবনোদ্ধতং
 নিধায় দুঃশাসনমিদ্ধশাসনঃ ।
 মখেষ্বখিन्नোऽনুমতঃ পুরোধসা
 ধিনোতি হব্যে ন হিরণ্যরেতসম্ ॥ ২২ ॥
 প্রলীনভূপালমপি স্থিরায়তি
 প্রশাসদাবারিধি মগডলং ভুবঃ ।
 স চিন্তয়তেইব ভিয়স্বদেষ্টী-
 রহৌ দুরন্তা বলবদ্বিরোধিতা ॥ ২২ ॥

শব্দার্থঃ । ইদ্ধশাসনঃ সঃ নবযৌবনোদ্ধতং দুঃশাসনং যৌবরাজ্যে নিধায় পুরোধসা অনুমতঃ অখিन्नঃ (সন্) মখেষু হব্যে ন হিরণ্যরেতসং ধিনোতি ॥ বাচ্য—ইদ্ধশাসনে ন তেন অনুমতেন অখিन्नেন হিরণ্য-
 রেতাঃ ধিনুব্যতে । ২২

লোভেন, নরাধিপৈঃ অন্যভূপালৈঃ অস্য শাসনম্ আত্মা, মালা ইব মাল্যং, তদ্বিব । “চাতুর্বর্ণ্যাং দিত্বাত্ স্বার্থে ষজ্” ইতি স্তীরস্বামী । শিরোभिঃ উচ্চ্যতে ধার্যতে । “বচিস্বপিয়জাভীনাং ক্রিতি” ইতি যকি সম্ভাসারণম্ । অত্র উপমা স্ফুটা ইব ॥ ২১ ॥

সম্মতি তস্য ধাৰ্ম্মিকত্বমাহ—স ইতি । ইদ্ধশাসনোঃ প্রতিহতান্নঃ স দুর্য়োধনো নবযৌবনোদ্ধতং প্রগল্ভং ধুরম্বরম্ ইত্যর্থঃ । দুঃখেন শাস্যতে ইতি দুঃশাসনঃ তম্ । “ভাষায়াং শাসিয়ুধি” ইত্যাদিনা খলর্থো যুচ্-প্রত্যয়ঃ । যৌব-
 রাজ্যে যুবরাজকৰ্ম্মণি, ব্রাহ্মণাদিত্বাত্ ষজ্ । নধায় নিযুজ্য ইত্যর্থঃ । পুরোধসা পুরোহিতেন অনুমতীঃ অনুজ্ঞাতঃ তস্মিন্ যাজকে সতি ইত্যর্থঃ ; তদুজ্জ্বলনে দৌষস্মরণাদিতি ভাবঃ । “নিষ্ঠা” ইতি ভূতার্থে ক্তঃ, নতু “মতিবুদ্ধি” ইত্যাদিনা বৰ্ত্তমানার্থে ; অন্যথা “পুরোধস” ইত্যত্র “ক্সস্য চ বৰ্ত্তমানি” ইতি পঠী স্যাৎ । অখিन्नোঃ নলসৌ মখেষু ক্রতুषু হব্যে ন হবিষা । হিরণ্যং রেতৌ যস্য তং হিরণ্যরেতসম্ অনলং ধিনোতি প্রীণয়তি । ধিন্বে: প্রীণনমর্থাত্ “ধিন্বিক্ৰণ্যব্যোর চ” ইত্যপ্রত্যয়ঃ । অকারস্বান্তাदेश: ॥ ২২ ॥

২১। রাজা দুর্য়োধন কৰ্ম্মে যুদ্ধে জ্যায়ুক্ত ধন উন্নাত কিংবা কাহারও প্রতি কোপ করিয়া কখন মুখ কুটিল করেন না, নৃপতিগণ তাঁহার সঙ্গুণে অনুভবান্বেষু তদীর শাসন মালাবৎ মস্তকে ধারণ করিয়া থাকেন ।

২২। অশান্তিহতশাসন রাজা দুর্য়োধন নবযৌবনোদ্ধত অনুজ্ঞা ইংশাসনকে যৌবরাজ্যে নিয়োগ করত পুরোহিতের অনুমতি লইয়া অনলস ভাবে হবিষ্যারি পানকপেথের মীতিমাধন করিতেছেন ।

कथाप्रसङ्गेन जनैरुदाहृतात्
 अनुस्रुताखण्डलसूनुविक्रमः ।
 तवाभिधानाद्ब्यथते नताननः
 स दुःसहात् मन्त्रपदादिवोरगः ॥ २४ ॥

अन्वयः । सः प्रलीनभूपालम् स्थिरायति भुवो मण्डलं आवारिधिं प्रशासत् अपि तदीयतीः भियः चिन्तयति एव । अहो ! बलवद्विरोधिता दुरन्ता ॥ वाच्य—तेन प्रशासता त्वदीयत्यः भियः चिन्तयन्ते । बलवद्विरोधितया दुरन्तया (भूयते) । २३

अन्वयः । सः कथाप्रसङ्गेन जनैः उदाहृतात् तवाभिधानात् अनुस्रुताखण्डलसूनुविक्रमः नताननः (सन्) दुःसहात् मन्त्रपदात् उरग इव व्यथते ॥ वाच्य—तेन विक्रमेण नताननेन उरगेण इव व्यथते । २४

स चेत् तादृश उद्योगी तर्हि अस्माभिर्न निरुद्योगैर्भाव्यमितप्राशङ्क्य उद्योगाशां दर्शयति—प्रलीनेति । स दुर्योधनः प्रलीनभूपालं निःसपत्नम् इत्यर्थः । स्थिरायति चिरस्थायि इत्यर्थः । भुवो मण्डलम् आ वारिधिभ्यः आवारिधि । “आङ्मर्यादाभिविध्योः” इति अव्ययीभावः । प्रशासत् आज्ञापयन्नपि । “जक्षितप्रादयः षट्” इति अभ्यस्तसंज्ञा । “नाभ्यस्ताच्छतुः” इति नुमागमप्रतिषेधः । त्वत् त्वत्त एष्यतीः आगमिष्यतीः आगामिनोरिति यावत् । धातूनामनेकार्थत्वादुक्तार्थमिद्धिः, अथवा आङ्पूर्वः पाठः । “एतेप्रधत्प्रठ्सु” इति वृद्धिः, “लृठः सहा” इति शट्प्रत्ययः । “उगितश्च” इति ङीप् । “आच्छीनद्योर्नुम्” इति विकल्पान्नुसभावः । भियो भयहेतून् विपद इत्यर्थः । चिन्तयति आलोचयति एव । स एवाह—अहो ! बलवद्विरोधिता दुरन्ता दुष्टावसाना । सार्वभौमस्यापि प्रबलैः सपत्नैः सह वैरम् [वैरायमाणत्वं] अनर्थपर्यवसायि एवेति तात्पर्यम् । सामान्येन विशेषसमर्थं नरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ २३ ॥

ननु गूढाकारेङ्गितस्य भयं त्वया कथं निरधारीतप्राज्ञ—कथेति । कथाप्रसङ्गेन गोष्ठीवचनेन जनैः तत्रतैः इत्यर्थः । अन्यत्र कथाप्रसङ्गेन विषवैद्येन । “कथाप्रसङ्गो वार्त्तायां विषवैद्येऽपि वाच्यवत्” इति विश्वः । एकवचनस्य अतन्त्रत्वात् जनविशेषणम् । यद्वा कथाप्रसङ्गे इनाश्च ते जन्माश्च इत्येकं पदम् । उदाहृतात् उच्चारितात् तवाभिधानात् नामधेयस्मरणाद्धेतोः । “हेतौ” इति पञ्चमी । “आख्याह्ने अभिधानश्च नामधेयश्च नाम च”

२० । त्रिभिः निःसपत्नं नांश्रान्तं भूमण्डले शान्तिभावे शान्त-परिचालनं कर्त्तव्यं आपनां हहेते जीति उपहितं हहेते पत्न्यं, अत्रशुद्धे एकरूपे चिद्धा कर्त्तव्या वाकेन । ७ः ! अत्रल वाञ्छितं महित विदग्धा कि द्रुष्ट !

তদাশু কৰ্ত্তু' ত্বয়ি জিহ্নমুদ্যতে

বিধীযতাং তত্র বিধেয়মুত্তরম্ ।

পরপ্রণীতানি বচাসি চিন্বতাং

প্রহৃত্তিসারা: खलु मादृशां गिर: ॥ ২৫ ॥

অন্য: । তত্ ত্বয়ি জিহ্না' কৰ্ত্তম্ উদ্যতে তত্র বিধেয়ম্ উত্তরন্ ভাষ্য বিধীযতাম্ । পর-
প্রণীতানি বচাসি চিন্বতাম্ মাডৃশাং গির: প্রহৃত্তিসারা: खलु ॥ বাচ্য—বিধেহি । প্রহৃত্তিসারাभि:
গৌৰ্ভি: (ভূযতে) । ২৫

इतरमर: । अन्यत्र तवाभिधानात् “नामैकदेशग्रहणे नाममात्रग्रहणम्” इति
न्यायात्—तत्र वक्ष्य तवौ तार्क्ष्यवासुकी, तयो: अभिधानं यस्मिन् पदे तस्मात्,
अनुस्मृताखण्डलसूनुविक्रम: स्मृतार्जुनपराक्रम: सन् दु:सहात् अतिदु:सहात्
मन्वपदात् मन्द्रशब्दात् स्मारकाज्ञेतो: । आखण्डलसूनु: इन्द्रानुज: उपेन्द्रो
विष्णुरिति यावत् । “सूनु: पुत्रेऽनुजे रवौ” इति विश्व: । तस्य वि: पत्नी
गरुड इतरर्थ: । तस्य क्रम: पादविक्षेप: सोऽनुस्मृतो येन स तथोक्त: । ‘स्मृत-
गरुडमहिमा उरग इव नतानन: सन् ॥ “उरग: पन्नगो भीगौ” इत्य-
मर: । व्यथते दु:खायते, “पीडा बाधा व्यथा दु:खम्” इतरमर: । अतुप्रकट-
भयदोषादिविकारा दुर्वारा इति भाव: । “सर्वतो जयमन्विच्छेत्
पुत्रादिच्छेत् पराजयम्” इति न्यायादज्जु'नोत्कर्षकथनं युधिष्ठिरस्य भूषण-
मेवेति सर्वमवदातम् ॥ २४ ॥

निगमयति—तदिति । तत् तस्मात् कारणात् त्वयि जिह্নा' कपट' कर्त्तु'म्
उच्यते त्वां जिघांसी इतरर्थ:, तत्र तस्मिन् दुर्व्याधने विधेयं कर्त्तव्यम् उत्तर'
प्रतिक्रिया आशु विधीयतां क्रियताम् । ननु कर्त्तव्यमपि त्वयव उच्यता-
मिति चेत् तत्राह—परिति । परप्रणীतानि परोक्तानि वचांसि चিন্বतां
गवेषयतां मादृशां वात्तांहारिणामितरर्थ: । गिर: प्रहृत্তिसारा: वात्तांमात्र-
सारा: खलु । “वात्तां प्रहृत্তिर्ष'त्तान्त:” इतरमर: । वात्तांमात्रवादिनो
वयं, ननु कर्त्तव्यार्थोपदेशममर्था: । अतस्त्वयैव निर्धार्य' कार्यमिति भाव: ।
सामान्येन विशेषसमर्थ'नादर्थान्तरन्यासोऽलङ्कार: " २५ ॥

২৪ । নর্প যেমন বিনবৈদ্য-মুখোচ্চারিত বৈনভের ও নাশকির নাম-নশলিত দুঃসহ মন্ত্র শ্রবণে
বিস্মুবাহন খগপতির পাদবিক্ষেপ অরণপূর্বক নতানন হইয়া ব্যথিত হয়, তদ্রূপ তদ্রূপ মানবগণ
কথাপ্রসঙ্গে আপনাদের নাম উচ্চারণ করিলে রাজা দুর্বোদন, দেবরাজ-তনয় অর্জুনের বিক্রম শ্রবণ
করিলে অবনতবদনে বেদনা অনুভব করেন ।

২৫ । অতএব আপনি সঙ্গর সেই কপটোচীরী জিঘাংসু দুর্বোদনের প্রতি বখাযোগ্য প্রতিক্রিয়া
প্রয়োগ করুন । আমরা বার্তাচারী, পরবার্তা সংগ্রহই আমাদের বাক্য দ্বারা হইয়া থাকে ।

इतौरयित्वा गिरमात्तसत्क्रिये
 गतेऽथ पत्न्यौ वनसन्निवासिनाम् ।
 प्रविश्य कृष्णासदनं महौभुजा
 तदाचचक्षेऽनुजसन्निधौ वचः ॥ २६ ॥
 निशम्य सिद्धिं द्विषतामपाकृतौ-
 स्ततस्ततस्त्या विनियन्तुमक्षमा ।
 नृपस्य मनुष्यवसायदीपिनौ-
 रुदाजहार द्रुपदात्मजा गिरः ॥ २७ ॥

अन्वयः । अथ वनसन्निवासिनाम् पत्न्यौ इति गिरम् ईरयित्वा आत्तसत्क्रिये गते (सति) महौभुजा कृष्णासदनं प्रविश्य अनुजसन्निधौ तत् वचः आचचक्षे । वाचा—महौभुक् । २६

अन्वयः । अथ द्रुपदात्मजा द्विषतां सिद्धिं निशम्य ततः ततस्त्याः अपाकृतौः विनियन्तुम् अक्षमा (सती) नृपस्य मनुष्यवसायदीपिनौः गिरः उदाजहार । वाचा—द्रुपदात्मजया अक्षमया मनुष्यवसायदीपिन्यः उदाजहरे । २७

इतीति । वनसन्निवासिनां पत्न्यौ वनेचराधिपे इति गिरम् ईरयित्वा उक्त्वा आत्तसत्क्रिये गृह्येतापरिताषिके गते सति । “तुष्टिदानमेव चाराणां हि वेतनम् । ते हि तल्लोभात् स्वाभिकार्येषु अतोव त्वरयन्ते” इति नीति वाक्यामृते । अथ महौभुजा राज्ञा कृष्णासदनं द्रौपदीभवनं प्रविश्य अनुजसन्निधौ तद्वचनंचरोक्तं वचो वाक्यम् आचचक्षे आख्यातम् । अथवा कृष्णापदच्छेदः । सदनं प्रविश्य अनुजसन्निधौ तद्वचः कृष्णा आचचक्षे आख्याता । चक्षिडो दुहादेर्द्विकर्मकत्वात्प्रधानकर्म्मणि लिट् ॥ २६ ॥

निशम्येति । अथ द्रुपदात्मजा द्रौपदी द्विषतां सिद्धिं वृद्धिरूपां निशम्य ततस्तदनन्तरं, ततो द्विषद्भ्य आगतास्ततस्त्याः । “अव्ययात् तप्” इति ल्यप् । अपाकृतौर्विकारान् विनियन्तुं निरोद्धम् अक्षमा सती नृपस्य युधिष्ठिरस्य मनुष्यवसाययोः क्रोधोद्योगयोः दीपिनौः संवर्द्धिनीर्गिरो वाक्यानि उदाजहार जगाद इत्यर्थः ॥ २७ ॥

२७ । अनन्तरं वनेचरपति महीपतिरं निकटं पुरश्चाव लाभं करतं चक्षिडो गेले महीपतिं च ज्योपनोभवने अवेशपूर्वकं अशुभगणैरं सन्निधाने वनेचरोक्तं वाक्यं वृत्तं करिलेन ।

२९ । अनन्तरं ऊपननन्निनो शत्रुगणैरं मनुष्यक्रियां सिद्धिं अवगं करिया ताहाणैरं कृतं अपकारं अरणे क्षणैरं आवेगं निदवाधं करिते नः पाविषा नृपतिरं क्रोधं च उगाणैरं उदीपकं वक्ष्याणं वाक्यं वसिते लागिणन ।

भवादृशेषु प्रमदाजनोदितं
 भवताधिच्येप द्वानुशासनम् ।
 तथापि वक्तुं व्यवसाययन्ति मां
 निरस्तनारीसमया दुराधयः ॥ २८ ॥
 अखण्डमाखण्डलतुल्यधामभिः
 चिरं धृता भूपतिभिः स्ववंशजैः ।
 त्वयात्महस्तेन मही मदच्युता
 मतङ्गजेन स्रगिवापवर्जिता ॥ २९ ॥

अन्वयः । भवादृशेषु प्रमदाजनोदितम् अनुशासनम् अधिच्येप इव भवति । तथापि निरस्तनारी
 समयो दुराधयः मां वक्तुं व्यवसाययन्ति ॥ वाचा—प्रमदाजनोदितेन अनुशासनेन अधिच्येपेयं
 भूयते । निरस्तनारीसमयैः दुराधिभिः अहं व्यवसाय्ये । २८

अन्वयः । आखण्डलतुल्यधामभिः स्ववंशजैः भूपतिभिः चिरम् अखण्डं धृता मही त्वया मदच्युता
 मतङ्गजेन स्रगिव आत्महस्तेन अपवर्जिता ॥ वाचा—धृतां महीं मदच्युत् मतङ्गजः स्रगिव त्वम्
 अपवर्जितवान् । २९

भवादृशेष्विति । भवादृशा भवद्विधाः पण्डिता इतरथः । तेषु विषये ।
 “तत्रदादिषु” इत्यादिना कञ् । “आ सर्वनाम्नः” इतराकारादेशः । प्रमदा-
 जनोदितं स्त्रीजनोक्तम् । वदेः क्तः । “वचिस्त्रपि” इतरादिना सम्प्रसारणम् ।
 अनुशासनं नियोगवचनम् अधिच्येपः तिरस्कार इव भवति । अतो न युक्तं
 वक्तुं मितरथः । तथापि वक्तुं मनुचितत्वेऽपि निरस्तनारीसमयाः तत्राजित-
 शामीनतारूपस्त्रीसमाचाराः । “समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः”
 इतरमरः । दुराधयः समयोल्लङ्घनहेतुत्वात् दुष्टा मनोव्यथाः । “पुंस्याधि-
 र्मानसी व्यथा” इतरमरः । मां वक्तुं व्यवसाययन्ति प्रेरयन्ति । न किञ्चिदयुक्तं
 दुःखिनामिति भावः ॥ २८ ॥

अखण्डमिति । आखण्डलतुल्यधामभिः इन्द्रतुल्यप्रभावैः । “धाम रश्मा
 गृहे देहे स्थाने जन्मप्रभावयोः” इति हेमः । स्ववंशजैः भूपतिभिः भरता-
 दिभिः चिरम् अखण्डम् अविच्छिन्नं धृता मही त्वया, मदं च्योततीति मद-
 च्युत्, क्लिप्, तेन मदस्त्राविणा मतङ्गजेन स्रगिव आत्महस्तेन स्वकरेण स्व-
 चापस्थेन इतरथः । अपवर्जिता परिहृता तत्रात्ता । स्वदोषादेव अयम् अन-
 र्थागम इतरथः ॥ २९ ॥

२८ । उवाचुः ज्ञानिगणैर एति रमणीजनोक्तं अनुशासनं तिरस्कारं वनिशा एतिष्ठोत इहेषा
 धाके ; तथापि आमार एहे निपाक्षणं मनोवेवना स्त्रीजनोत्तरागतिके लज्जनं करादेशा ए विषये
 कथा कहिते आमाके उवाचुः करिष्ठेहे ।

व्रजन्ति ते मूढधियः पराभवं
 भवन्ति मायाविषु ये न मायिनः ।
 प्रविश्य हि घ्नन्ति शठास्तथाविधान्
 असंघताङ्गान्निशिता इवेषवः ॥ ३० ॥
 गुणानुरक्तामनुरक्तसाधनः
 कुलाभिमानी कुलजां नराधिपः ।
 परैस्त्वदन्यः क इवापहारयेत्
 मनोरमामात्मबधूमिव श्रियम् ॥ ३१ ॥

अन्वयः । ते मूढधियः पराभवं व्रजन्ति, ये मायाविषु मायिनः न भवन्ति । शठाः तथाविधान् असंघताङ्गान् निशिता इषव इव प्रविश्य घ्नन्ति ॥ वाच्य—तैः मूढधौभिः पराभवः व्रज्यते, टैः मायिभिः न भूयते । शठैः तथाविधा असंघताङ्गाः निशितैः इषुभिः इव हन्यन्ते ॥ ३०

अन्वयः । अनुरक्तसाधनः कुलाभिमानी त्वदन्यः कः इव नराधिपः गुणानुरक्ताम् कुलजां मनोरमां श्रियम् आत्मबधूमिव परैः अपहारयेत् ॥ वाच्य—अनुरक्तसाधनेन गुणाभिमानीना त्वदन्येन केन इव नराधिपेन मनोरमा गुणानुरक्ता कुलजा आत्मबधूरिव श्रीः अपहार्येत ॥ ३१

खदोषादेवायमनर्थगम इतुरक्तम् । स च दोषः कुटिलेषु अकौटिल्य-
 मेव इतग्राह—व्रजन्तीति । मूढधियो निर्विवेकबुद्ध्यस्ते पराभवं व्रजन्ति ।
 ये मायाविषु मायावत्सु विषये । “अस्मायामेधा” इतग्रादिना विनिप्रत्ययः ।
 मायिनो मायावन्तः, व्रीह्यादित्वात् इनिप्रत्ययः । न भवन्ति । अत्रैव अर्थान्-
 त्तरं न्यस्यति—प्रविश्येति । शठाः अपकारिणो धूर्ताः तथाविधान्
 अकुटिलान् असंघताङ्गान् अवर्भितशरीरान् निशिता इषव इव प्रविश्य
 प्रवेशं कृत्वा आत्मीया भूत्वा घ्नन्ति हि । “अर्जवं हि कुटिलेषु न नौतिः”
 इति भावः ॥ ३० ॥

(न च लक्ष्मीचाञ्चल्यादयमनर्थगमः, किन्तु खोपेत्तादोषमूलत्वादितग्रा-
 शयेनाह—गुणेति) अनुरक्तसाधनोऽनुकूलसहायवान्, उक्तञ्च कामन्दकीये
 —“उद्योगादनिवृत्तस्य सुसहायस्य धीमतः । छायेवानुगता तस्य नित्यं श्रीः

२९। ईश्वरूला प्रभावसम्पन्न उद्वेग वरुणोद्वेग उद्वेगानि लुपतिगणकर्तृक अविच्छिन्नतावे
 छिन्नशान्ति महीके आपनि किना मद्रावी मत्त मातञ्ज कर्तृक माला परितागैर श्याय हेलार
 शरुष्टे परिताग करिलेन ।

३०। देखुन । बाहारा बाबावीमिगेर अति बाबा विस्तार ना करे, सेई सकल अविवेकी
 मानव पराभवई आश हईसा थाके । शान्ति शर येमन वरुणोद्वेग अनावृत्तमेह बाळिगणैर विनाश
 माधन करे, सेईरूप धूर्तगण सेई समष्ट अकुटिल बाळिदिगेर झदरे अवेमगूर्त्सक ताहादिगके
 विनष्टे करिबा थाके ।

भवन्तमेतर्हि मनस्विगर्हिते
विवर्त्तमानं नरदेव वर्त्मनि ।
कथं न मन्युज्वलयतुर्दौरितः
शमीतरुं शुष्कमिवाग्निरुच्छिखः ॥ ३२ ॥

अवन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदां
भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः ।

अन्वयः । हे नरदेव ! एतर्हि मनस्विगर्हिते वर्त्मनि विवर्त्तमानं भवन्तम् उदौरितः मन्युः शुष्कं शमीतरुम् उच्छिखः अग्निरिव कथं न ज्वलयति ॥ वाच्य—विवर्त्तमानः भवान् उदौरितेन मन्युना शुष्कः शमीतरुः उच्छिखेन अग्निना इव ज्वल्यते । ३२

महचारिणी ॥” इति । कुलाभिमानी क्षत्रियत्वाभिमानी कुलोन्त्वाभिमानी च, त्वदन्यस्त्वत्तोऽन्यः । “अन्यारात्” इत्यादिना पञ्चमी । क इव नराधिपो गुणैः सन्ध्यादिभिः सौन्दर्यादिभिश्च अनुरक्तान् अनुरागिणीं कुलजां कुल-क्रमादागतां कुलीनाञ्च मनोरमां श्रियम् आत्मवधूमिव स्वभार्यामिव । “वधूर्जाया स्त्रुषा स्त्रो च” रतप्रमरः । परैः शत्रुभिः अन्यैश्च अपहृणयेत् स्वयमेव अपहृणं कारयेदित्यर्थः । कलत्रापहृणवत् लक्ष्म्यपहृणोऽपि राज्ञा मानहानिकरत्वात् अनुपेक्षणीय इति भावः ॥ ३२ ॥

अथ दशभिः कोपोद्दीपनं करोति—भवन्तमिति । हे नरदेव ! नरेन्द्र ! एतर्हि इदानीम् अस्मिन् आपत्कालेऽपीत्यर्थः । “एतर्हि सम्प्रतीदानीमधुना साम्प्रतं तथा” इत्यप्रमरः । “इदमोर्हिल्ल” इति हिल्लप्रत्ययः । “एतौ रथोः” इत्येतादेशः । आपदमेवाह—मनस्विगर्हिते शूरजनजुगुप्सिते वर्त्मनि मार्गं विवर्त्तमानं शत्रुकृतां दुर्दशामनुभवन्तमित्यर्थः । भवन्तं त्वाम् उदौरितः उद्दीपितो मन्युः क्रोधः शुष्कं नीरसम् । “शुषेः कः” इति निष्ठा-तकारस्य ककारः । शमी चामो तरुश्चेति विशेषणसमासः, तं । शमीग्रहणं शीघ्रज्वलनस्वभावात् कृतम् । उच्छिख उद्गतज्वालः । “घृणिज्वाले अपि शिखे” इत्यप्रमरः । वज्जिरिव कथं न ज्वलयति, ज्वलयितुमुचितमित्यर्थः । “मितां ऋखः” इति ऋखः ॥ ३२ ॥

३१ । आपनि छिन्न अञ्च कान् कुलाभिमानी अनुकूलसहायसम्पन्न नरपति, उपाशूरका कुलजा मनोरमा निकर्तार्यार आर राजलक्ष्मीके अरिद्वारा अपहरण करार !

३२ । आपनि एहे विपद्कालेऽ वःरविगर्हित पथे अवस्थित धाकिरा शक्रकृत दुर्दशा भोग करितेछेन; हे नराधिप! लेनिहान हताशनतुग्य क्रोध उदोपित हहेरा अक शमीतरु आर केन आपनाके उदोपित करितेछेना ?

अमर्षशून्यान जनस्य जन्तुना
 न जातहार्देन न विद्विषादरः ॥ ३३ ॥
 परिभ्रमस्रो हितचन्दनोचितः
 पदातिरन्तर्गिरि रेणुरूपितः ।
 महारथः सत्यधनस्य मानसं
 दूनोति नो कच्चिदयं वृकोदरः ? ३४ ॥

अन्वयः । देहिनः स्वयम् एव अवन्ध्यकीपस्य आपदां विहन्तुः वश्याः भवन्ति । अमर्षशून्ये न जन्तुना विद्विषा (सता) न जातहार्देन (सता च) न जनस्य आदरो भवति ॥ वाच्य—देहिभिः वश्यैः भूयते । आदरेण (भूयते) । ३३

अन्वयः । (प्राक्) लोहितचन्दनोचितः महारथः (इदानीं) रेणुरूपितः पदातिः अन्तर्गिरि परिभ्रमन् अयं वृकोदरः सत्यधनस्य (तत्र) मानसं नो दूनोति कश्चित् ॥ वाच्य—लोहितचन्दनोचितेन महारथेन रेणुरूपितेन अन्तर्गिरि पदातिना परिभ्रमता अनेन वृकोदरेण दूयते । ३४

ननु अन्तःशत्रुत्वाद्यर्थं क्रोधः तत्राज्य एव इतत्राशङ्क्याह—अवन्ध्येति । अवन्ध्यः कोपो यस्य तस्य अवन्ध्यकीपस्य अतएव आपदां विहन्तुः निग्रहानुग्रहसमर्थस्य इतरथः, पुंस इति शेषः । देहिनो जन्तवः स्वयमेव वश्या वशङ्कता भवन्ति । “वशङ्कत” इति यत् प्रतरयः । अतस्त्वया कापिना भवितव्यमितरथः । व्यतिरेके तु अनिष्टमाचष्टे,—अमर्षशून्येन निष्कोपेण जन्तुना, कन्यया शोक इतिवत् “हेतौ” इति तृतीया । हृदयस्य कर्म हार्दं स्नेहः । “प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः” इति प्रमरः । युवादिवादात् । “हृदयस्य हृत्स्नेखयदण्लासेषु” इति हृदादेशः । जातहार्देन जातस्नेहेन सता जनस्य आदरो न विद्विषा द्विषता च सतादरो न । अमर्षशून्यस्य रागद्वेषौ अकिञ्चित्करत्वादगण्यौ इतरथः । अथवा विद्विषा सता दरो भयं न । “दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे” इति प्रमरः । एतस्मिन्नेव प्रयोगे सन्निवशाद्द्विधा पदच्छेदः । पुंवाक्येषु न दोषः । अतः स्थाने कोपः कार्यस्त्याज्यस्तु अस्थाने कोप इति भावः ॥ ३३ ॥

परिभ्रमन्निति । लोहितचन्दनोचितः उचितलोहितचन्दनः । “वाहिन्यादिषु” इति साधुः । अभ्यस्तरक्तचन्दनः इतरथः । “अभ्यस्तेषुचितं न्याय्यम्” इति यादवः । महारथो रथचरौ । उभयत्रापि प्रागिति शेषः ।

७० । वीरार कोप निरुज नर, विनि आपपविनाशे समर्थ, शत्रोरिगण वशरे तापुन पुन्रवेर वश हर । किञ्च ये वक्ति कोपपरिशुद्ध—शत्रुण पुन्रव मित्र हईले० ताहाके केह आनर करे ना, किंवा शत्रु हईले० ताहाके केह उग्र करे ना ।

विजिता यः प्राज्यमयच्छदत्तरान्

कुरुनकुप्यं वसु वासवोपमः ।

स वल्कवासांसि तवाधुनाहरन्

करोति मनुं न कथं धनञ्जयः ॥ ३५ ॥

अन्वयः । वासवोपमः यः उत्तरान् कुरुन् विजित्य प्राज्यम् अकुप्यम् वसु प्रायच्छत्, सः धनञ्जयः अधुना तव वल्कवासांसि आहरन् कथं न मन्यं करोति ॥ वाचा—येन वासवोपमेन वसु अदाधि । तेन धनञ्जयेन आहरता मन्युः न क्रियते । ३५

अद्य तु रेणुरुषितो धूलिच्छुरितः । पादाभ्यामतति गच्छतीति पदातिः पादचारी । “अज्यतिभ्यां च” इत्यनुवृत्ता “पादे च” इति औष्णादिक इन्-प्रत्ययः । “पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु” इति पदादेशः । अन्तर्गिरि गिरिषु अन्तः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । “गिरेश्च सेनकस्य” इति विकल्पात् समासान्ताभावः । परिभ्रमन् अयं वृकोदरो भीमः । सत्प्रधनस्य इति सोल्लुण्ठनवचनम् । अद्यापि त्वया सत्प्रमेव रच्यते, न तु भ्रातर इति भावः । तवेति शेषः । मानसं नो दुनोति ? “स्वान्तं हृत् मानसं मनः” इत्यमरः कञ्चित् न परितापयति ? “कञ्चित् कामप्रवेदनं” इत्यमरः । स्वाभिप्राया-विष्करणं कामप्रवेदनम् ॥ ३४ ॥

विजितेति । वासवः इन्द्रः उपमानं यस्य स वासवोपमः इन्द्रतुल्यो यो धनञ्जयः । उत्तरान् कुरुन् मेरोरुत्तरान् मानुषान् देशविशेषान् विजित्वा प्राज्यं प्रभूतम् । “प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यम्” इत्यमरः । कुप्यात् अन्यत् अकुप्यं हेमरूप्यात्मकम् । (“स्यात् कौशश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृतं । ताभ्यां यत् अन्यत् तत् कुप्यम्” इत्यमरः ।) वसु धनम् अयच्छत् दत्तवान् । “पात्रा” इत्यत्रादिना दाणो यच्छादेशः । स धनं जयतीति धनञ्जयोऽर्जुनः । “दंज्ञायां भृतवृजि” इत्यादिना खच्प्रत्ययः । “अरुहिषत्” इत्यादिना सुमागमः । अधुना अस्मिन् काले । “अधुना” इति निपातनात् साधुः । तव वल्क-वासांसि आहरन् कथं तव मनुं क्रोधं दुःखं वा न करोति ॥ ३५ ॥

३४ । वलून पेशि—पूर्वे विनि रञ्जन्मनचर्कित हईश रथाङ्गोइणे विचरण करितेन, सेई बुकोपम एधन धूलिधुस्रित हईश पापठारे पक्वते पक्वते परिजमण वरितेतेहन, इनिओ कि सताधन महाराठेर इदम सञ्जु करितेतेहन ना ?

३५ । ईशतुला ये धनञ्जय उक्तर कुनपेण जम करिमा आपनानके प्रकृत शर्णरोपामम धन आनिमा निमाहिलेन, तनि ये सञ्चति आपनान वरुनवसन आहरण करितेतेहन, इहातेओ कि आपनान क्रोपेण [द्रुधेण] उद्वेक हईतेःह ना ?

वनान्तशय्याकठिनोक्तताकृतौ
 कचाचितौ विष्वगिवागजौ गजौ ।
 कथं त्वमेतौ धृतिसंयमौ यमौ
 विलोकयन्नुत्सहसे न बाधितुम् ॥ ३६ ॥
 इमामहं वेद न तावकीं धियं
 विचित्ररूपाः खलु चित्तवृत्तयः ।
 विचिन्तयन्त्या भवदापदं परां
 रुजन्ति चेतः प्रसभं ममाधयः ॥ ३७ ॥

अन्वयः । वनान्तशय्याकठिनोक्तताकृतौ विष्वक् कचाचितौ अगजौ गजौ इव एतौ यमौ विलोकयन्
 त्वं कथं धृतिसंयमौ बाधितुं न उत्सहसे ॥ वाच्य—विलोकयता त्वया कथं उत्सह्यते । ३६

अन्वयः । अहम् इमां तावकीं धियं न वेद । चित्तवृत्तयः विचित्ररूपाः खलु । परां भवदापदं
 विचिन्तयन्त्या मम आधयः चेतः प्रसभं रुजन्ति ॥ वाच्य—एषा तावकी धीः मया न विद्यते ।
 विचित्ररूपाभिः चित्तवृत्ताभिः खलु भूयते । ३७

वनान्तेति । वनान्तो वनभूमिरेव शय्या तथा कठिनोक्तताकृतौ कठिनो-
 क्ततदेहौ । “आकारो देह आकृतिः” इति वैजयन्ती । विष्वक् समन्तात् ।
 “समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि” इति प्रथमः । कचाचितौ कचव्याप्तौ
 विशीर्णकेशौ इति अर्थः । अतएव अगजौ गिरिसम्भवौ गजौ इव स्थितौ एतौ
 यमौ युग्मजातौ माद्रीपुत्रौ इति अर्थः । “यमो दण्डधरे ध्वाङ्गे संयमे यमजे-
 ऽपि च” इति विश्वः । विलोकयन् त्वं कथं धृतिसंयमौ सन्तोषनियमौ ।
 “धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिषु” इति विश्वः । बाधितुं न उत्सहसे ?
 न प्रवर्त्तसे । “शकधृष” इति प्रादिना तुमुन् । अहो तं महत् धैर्यमिति
 भावः ॥ ३६ ॥

अथ राज्ञो दुर्दशां दर्शयितुमुपोद्घातमाह । प्रकृतार्थं वर्णयितुम् अर्था-
 न्तरवर्णनम् उपोद्घातः । इमामिति । इमां वर्त्तमानाम् त्वव हमां तावकीं
 त्वदीयाम् । “तस्येदम्” इति अण्प्रत्ययः । “तवकममकावेकवचने” इति
 तवकादेशः । धियं त्वदापद्विषयां चित्तवृत्तिम् अहं न वेद कीदृशीं न वेद्मि ।
 परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वादिति भावः । “विदो लटो वा” इति ण्लादेशः । न चात्म-

७७ । ७ः ! आपनार कि अवल धैर्या ! एहे यमज माजीनन्मन नकूल ७ महादेव वनभयाार
 भजन करिना कठिनदेह हईशाकेन ; ईहाकेर केभ इतस्ततः विकीर्ण इवशाार ईशारा येन निरिजात
 गजेर छाार पृष्ठे हईतेकेन, ईहा प्रेथिशां ७ आपनार मख्साव एवः अतिअति उज्ज करिते उइमाह
 हईतेके न ?

पुराधिरूढः शयनं महाधनं
 विबोध्यसे यः स्तुतिगीतिमङ्गलैः ।
 अदभ्रदर्भामधिश्य स स्थलीं
 जहासि निद्रामशिवैः शिवारुतैः ॥ ३८ ॥

अन्वयः । यः त्वम् पुरा महाधनं शयनम् अधिरूढः स्तुतिगीतिमङ्गलैः विबोध्यसे, सः अदभ्र-
 दर्भाम् स्थलीम् अधिश्य अशिवैः शिवारुतैः निद्रां जहासि ॥ वाचा—यम् अधिरूढं विबोधयन्ति ।
 तेन निद्रा हीयते । ३८

दृष्टान्तेनापन्नत्वादुदुःखित्वमनुमातुं शक्यते धीरादिष्वनैकान्तिकत्वादित्या-
 शयेनाह—चित्तवृत्तयो विचित्ररूपा धीराधीराद्यनेकप्रकाराः खलु, किन्तु
 पराम् उत्कृष्टां भवदादं विचिन्तयन्त्या भावयन्त्या मम चेतः चिन्तम्,
 आधयो मनोव्यथाः । “उपसर्गे धोः क्रिः” इति किप्रतयः । प्रसभं प्रसृज्य
 रुजन्ति भञ्जन्ति । “रुजो भङ्गे” इति धातोर्लट् । पश्यतामपि दुःसहा
 दुःखजननी त्वद्विपत्तिः अनुभवितारं त्वां न विकरोतीती महच्चित्रमित्यर्थः ।
 चेत इति “रुजार्यानां भाववचनानामज्वरेः” इति षष्ठो न भवति । तत्र
 शेषाधिकाराच्छेषत्वस्य विवक्षितत्वादिति ॥३७॥

तदापदमेव श्लोकत्रयेणाह—पुरेति । यस्त्वं महाधनं बहुमूल्यं येष्ठम् ।
 “महाधनं महामूल्ये” इति विश्वः । शयनं शय्यामधिरूढः सन् स्तुतयो
 गीतयश्च ता एव मङ्गलानि तैः ऋणभूतैः, पुरा विबोध्यसे वैतालिकैरिति
 शेषः, पूर्वं बोधित इत्यर्थः । “पुरि लुङ् चास्मे” इति भूतार्थे लट् । स
 त्वमदभ्रदर्भाम् बहुकुशाम् । “अस्त्री कुशं कुथो दर्भः” इति । “अदभ्रं
 बहुलं बहु” इति उभयत्राप्यमरः । स्थलीम् अकृत्रिमभूमिम् । “जानपद”
 इत्यादिना कृत्रिमार्थे ङीष् । एतेन दुःसहस्पर्शत्वमुक्तम् । “अधिशीङ्-
 स्थासां कर्म” इति कर्मत्वम् । अधिश्य शयित्वा । “अयड्यिक्ङिति”
 इत्ययडादेशः । अशिवैः अमङ्गलैः शिवारुतैः । “शिवा हरीतकी क्रीष्टा
 शमी नद्यामलक्युमे” इति वैजयन्ती । निद्रां जहासि, अद्येति शेषः ॥ ३८ ॥

३७ । आपनार एहै ये किराण वृद्धि, ताहा आसि वृद्धिउ पात्रिउछि ना । छिउवृद्धिउछिनिर
 भाव अत्रि विच्छि । किउ आपनार वोरउर आपण् छिउा करिले अमए द्रुःष आसिनि ।
 आनार रुणर विदीर्ण करे ।

३८ । ये आपनि पूर्वे वरमुया शयान शयन करिउरन, देवडालिकरण वरुण छुडिनीउशिवा
 आपनार निजाउर करिउ, मेहै आपनि आज रुणवहण शयान शयन करिउरन, आर निवाणपेण
 अणुउ रवे अंगरिउ हहैउरन ।

पुरापनीतं नृप रामणीयकं
द्विजातिशेषेण यदेतदम्बसा ।
तदद्य ते वन्यफलाशिनः परं
परैति कार्श्यं यशसा समं वपुः ॥ ३८ ।
अनारतं यौ मणिपीठशायिना-
वरञ्जयद्राजशिरःस्रजां रजः ।
निषीदतस्तौ चरणौ वनेषु ते
मृगद्विजालनशिखेषु बर्हिषाम् ॥ ४० ॥

अम्बशः । हे नृप ! यत् एतत् वपुः पुरा द्विजातिशेषेण अम्बसा रामणीयकं उपनीतम्, तत् अद्य वन्यफलाशिनः ते यशसा समं कार्श्यम् उपैति ॥ वाच्य—द्विजातिशेषम् अम्बः उपनीतवत् । तेन उपेयते । ३८

अम्बशः । अनारतम् मणिपीठशायिनौ यौ चरणौ राजशिरःस्रजां रजः अरञ्जयत्, तौ ते चरणौ मृगद्विजालनशिखेषु बर्हिषाम् वनेषु निषीदतः ॥ वाच्य—रजसा अरञ्जयताम्, ताभ्यां चरणभ्यां निषद्यते । ४०

पुरैति । हे नृप ! यदेतत् पुरोवर्त्ति वपुः पुरा द्विजातिशेषेण द्विजभुक्ताव-
शिष्टेन अम्बसा अम्बेन । “भिष्मा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नम्” इत्यमरः । द्वे जाती
येषां ते द्विजातयः । तदुक्तम्—“जन्मना जायते शूद्रः संस्कारैर्द्विज उच्यते”
इति । “दन्तविप्राण्डजा द्विजाः” इत्यमरः । रामणीयस्य भावो रामणीयकं
मनोहरत्वम् उपनीतं प्रापितम् । नयतेर्द्विकर्मकत्वात् प्रधाने कर्मणि क्तः ।
“प्रधानकर्म्मण्यख्ये ये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्” इति वचनात् । अद्य वन्य-
फलाशिनस्ते तव तत् वपुः यशसा समं परम् अतिमात्रं कार्श्यं पुरैति
प्राप्नोति । उभयमपि क्षोयते इत्यर्थः । अत्र सद्योक्तिरलङ्कारः । तदुक्तं
काव्यप्रकाशे—“सा सद्योक्तिः सद्यर्थस्य बलादेकं द्विवाचकम्” इति ॥ ३८ ॥

अनारतमिति । अनारतम् अजस्रं मणिपीठशायिनौ मणिमयपीठस्थितौ
यौ चरणौ राजशिरःस्रजां नमङ्गूपालमौलिस्रजां रजः परागोऽरञ्जयत्, तौ
ते चरणौ मृगैर्द्विजैश्च तपस्त्रिभिः आलूनशिखेषु छिन्नायेषु बर्हिषां-कुशानाम् ।
“बर्हिः कुशहुताशयोः” इति विश्वः । वनेषु निषीदतः तिष्ठतः ॥ ४० ॥

३८ । हे नृप ! पूर्वे द्विजातिवर्गेण लूकावशिष्टे अन्नवात्रा आपनारं ये एते देहेन रामणीयता
सम्प्राप्तित् इहेनाहिल ; आज कि ना वञ्च कलत्ररूपे देहे शरीर आपनार वपुः सहित कुशत'
आशु इहेतेहे ।

४० । आपनारं ये पद्मयुगल निरञ्जय मणिमर पीठं अट्टिलित् शक्ति एव एतत् राजगणेश

द्विषन्निमित्ता यदियं दशा ततः

समूलमुन्मूलयतीव मे मनः ।

परैरपर्यासितवीर्यसम्पदां

पराभवोऽप्युत्सव एव मानिनाम् ॥ ৪১ ॥

विहाय शान्तिं नृप धाम तत् पुनः

प्रसीद सन्धेहि वधाय विद्वিषाम् ।

ব্রজন্তি শত্ননবধূয় নিসৃহা:

শমেন সিদ্ধিঁ মুনয়ো ন ভূমৃত: ॥ ৪২ ॥

অন্বয়: । যত ইয়ং দশা দ্বিষন্নিমিত্তা ততঃ মে মনঃ সমূলম্ উন্মূলয়তীৱ । পরৈরপর্যাসিত-
বীর্য্যসম্পদাং মানিনাং পরাভবোঃপি উত্সৱ এৱ ॥ বাচ্য—অনয়া দশয়া দ্বিষন্নিমিত্তমা (ভূয়তে) উন্মূ-
ল্যতে! পরাভবেণাপি উত্সৱেন (ভূয়তে) ॥ ৪১

অন্বয়: । হে নৃপ! শান্তিঁ বিহায় বিদ্বিষাং বধায় তত্ ধাম পুনঃ সন্ধেহি । নিসৃহা: মুনয়: শত্নন
শবধূয় শমেন সিদ্ধিঁ ব্রজন্তি, ভূমৃতং ন ॥ বাচ্য—সম্বীযতাম্ । নিসৃহৈ: মুনিभि: সিद्धि: ব্রজ্যতে ।
ভূমৃতমি: । ৪২

ননু সর্বপ্রাণিসাধারণ্যামাপদি কা পরিদেবনা ইতপ্রত্নাহ—দ্বিষদিতি ।
যত্ যতঃ কারণাত্ ইয়ং দশা অবস্থা । “দশাবর্ত্তাবস্থায়াম” ইতি বিশ্ব: ।
দ্বিষন্তী নিমিত্তং যস্থা: সা । “দ্বিষোঃসমিত্রে” ইতি শব্দপ্রত্যয়: । অতো
মে মনঃ সমূলং নি:শেষম্ উন্মূলয়তি ইৱ উত্পাটয়তি ইৱ । দৈৱিকী তু
আপত্ ন দু:খায়েত্বাহ—পরৈরিতি । পরৈ: শত্ননभि: অপর্যাঁসিতা অপর্যা-
বর্ত্তিতা বীর্য্যসম্পদ্ যेषাং তेषাং মানিনাং পরাভবো বিপদপি উত্সৱ এৱেতি
বৈধর্ম্যেণ অর্থান্তরন্যাস: । মানহানিদু:সহা নতু আপত্ ইতি ভাব: ॥৪১॥

বিহায়েতি । হে নৃপ! শান্তিঁ শমং বিহায় তত্ প্রসিদ্ধঁ ধাম তেজ:
বিদ্বিষাং বধায় পুনঃ সন্ধেহি অঙ্গীকুরু প্রসীদ, প্রার্থনায়াং লোট্ । ননু শমেন
কার্য্যসিদ্ধৌ কিং ক্রোধেন ইত্যত্র আহ—ব্রজন্তীতি । নিসৃহা মুনয়: শত্নন
কামাদৌ শবধূয় নির্জিত্য শমেন ক্রোধবর্জনেন সিদ্ধিঁ মোক্ষার্থ্যাং ব্রজন্তি,
ভূমৃতস্তু ন । কৈৱল্যকার্য্যবদরাজকার্য্যং ৱ শান্তিসাধ্যমিত্যর্থ: ॥ ৪২ ॥

শিরঃস্থিত মালোর রজোৱারা রঞ্জিত হইত, আশ কিনা আপনার সেই চরণধর অরণ্যধরেন যুগ ও
দ্বিজগণ কর্ত্ত্বক ছিন্মাশ কুশের উপর শুভ রহিব্রাহে ।

৪১ । যে হেতু শত্ৰুগণ হইতেই আপনার এই মীন দশা ঘটব্রাহে, এই সজ্জ ইহা আপনার সন্দর্-
ক্ষেত্রকে সমূল উন্মূলিত করিতেছে । আহ! শত্ৰুগণ যাঁহাদের বীৰ্য্যসম্পদ অতিক্রম করিতে পারে
না, তানুগ মানিগণের পরাভবও উৎসৱ বলিব্রাহে বিবেচিত হয় ।

पुरःसरा धामवता यशोधनाः

सुदुःसहं प्राप्य निकारमीदृशम् ।

भवाद्दृशाश्चेदधिकुर्वते रतिं

निराश्रया हन्त हता मनस्विता ॥ ४३ ॥

अथ क्षमामेव निरस्तविक्रमः

चिराय पर्येषि सुखस्य साधनम् ।

विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्मुकं

जटाधरः सन् जुहुधीह पावकम् ॥ ४४ ॥

अन्वयः । धामवता पुरःसराः यशोधनाः भवाद्दृशाः सुदुःसहम् ईदृशं निकारं प्राप्य चेत् रतिम् अधिकुर्वते, तर्हि हन्त मनस्विता निराश्रया (सती) हता । वाचा—पुरःसरैः यशोधनैः भवाद्दृशैः रतिः अधिक्रियते । मनस्वितया निराश्रया हतया (भूयते) । ४३

अन्वयः । अथ निरस्तविक्रमः चिराय क्षमाम् एव सुखस्य साधनं पर्येषि । (तर्हि त्वं) लक्ष्मीपति-लक्ष्म कार्मुकं विहाय जटाधरः सन् इह पावकं जुहुषि ॥ वाचा—निरस्तविक्रमेण (त्वया) क्षमां परीयते (तर्हि) जटाधरेण सता पावकः ह्यताम् ।

पुर इति । किं च धामवतां तेजस्विनाम् । परापकारासहिष्णुनामित्यर्थः । पुरः सरन्तीति पुरःसरा अग्रेसराः । “पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्त्तः” इति टप्रत्ययः । यशोधना भवाद्दृशाः सुदुःसहम् अतिदुःसहम् ईदृशम् उक्तप्रकारं निकारं पराभवं प्राप्य रतिं सन्तोषम् अधिकुर्वते स्वीकुर्वते चेत् तर्हि हन्त इति खेदे । मनस्विता अभिमानिता निराश्रया सती हता, तेजस्विजनैकशरणत्वात् मनस्विताया इत्यर्थः । अतः पराक्रमितव्यमिति भावः । यद्यपि अत्र प्रसह्नस्य असङ्गतेः अधिपूर्वात् करोतेः “अधिः प्रहसने” इत्यात्मनेपदं न भवति । “प्रसह्नं परिभवः” इति काशिका, तथापि अस्याः कर्त्तृभि-प्रायविवक्षायामेव प्रयोजकत्वात् कर्त्तृभिप्राये “स्वरितजितः” इति आत्मने-पदं प्रसिद्धम् ॥ ४३ ॥

अथेति । अथ पक्षान्तरे निरस्तविक्रमः सन् चिराय चिरकालेनापि क्षमां क्षान्तिमेव । “क्षितिक्षान्त्योः क्षमा” इत्यमरः । सुखस्य साधनं

४३ । हे नृप ! अग्रतः इति, शक्ति परिभ्याग करिषा शक्तुगणेर निषनकञ्च पुनराग मेहे तेज अश्न करन, निष्पूह मुनिगणै काम-क्रोधादि रिपू जग करिषा शक्तिधारा सिक्लिाठ करेन, राजगण नहे ।

४४ । यलोधि, तेजस्विप्रधान, उवाचुन व्यक्तिगै वदि ईरुण द्रुःसह पराभव शील इहेरा कृत धाकेन, अहे । तत्र वे, अभिमानिता निराश्रया इहेरा इत ह्य ।

न समयपरिरक्षणं क्षमं ते
 निकृतिपरेषु परेषु भूरिधाम्नः ।
 अरिषु हि विजयार्थिनः क्षितीशा
 विदधति सोपधि सन्धिदूषणानि ॥ ४५ ॥
 विधिसमयनियोगाद् दीप्तिसंहारजिह्वं
 शिथिलवसुमगाधे मग्नमापत्ययोधौ ।

अन्वयः । परेषु निकृतिपरेषु (सत्सु) भूरिधाम्नः ते समयपरिरक्षणं क्षमं न । हि विजयार्थिनः क्षितीशा अरिषु सोपधि सन्धिदूषणानि विदधति ॥ वाचा—समयपरिरक्षणेन क्षमण (भूयते), विजयार्थिभिः क्षितीशैः विधीयन्ते । ४५

पर्येषि अवगच्छसि तर्हि लक्ष्मीपतिलक्ष्म राजचिह्नं कार्मुकं विहाय । धरतीति धरः, पचाद्यच् । जटानां धरो जटाधरः सन् इह वने पावकं जुहुधि पावके होमं कुरु इतरर्थः । अधिकरणे कर्मत्वोपचारः । विरक्तस्य किं धनुषा इतरर्थः । “हुभलभ्यो हेर्धिः ॥ ४४ ॥

अथ समययोजनानाद् विभेषि तदपि न किञ्चित् इतराह—नेति । परेषु शत्रुषु निकृतिः श्राव्यं परं प्रधानं येषु तेषु तथोक्तेषु अपकारतत्परेषु सत्सु भूरिधाम्नी महीजसः प्रतीकारक्षमस्य ते तव समयः त्रयोदशसंवत्सरान् वने वक्ष्यामि इतिग्रवरूपा संवित् । “समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविद” इतरमरः । तस्य परिरक्षणं प्रतीक्षणं न क्षमं न युक्तम् । “युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु” इतरमरः । हि यस्माद् विजयार्थिनो विजिगीषवः क्षितीशा अरिषु विषये सोपधि सकपटं यथा तथा । “कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधय-श्छद्म कैतवे” इतरमरः । सन्धिदूषणानि विदधति । केनचित् व्याजेन दोष-मापाद्य सन्धिं दूषयन्ति विघ्नयन्ति इतरर्थः, शक्तस्य विजिगीषोः सर्वथा कार्यसाधनं प्रधानम्, अन्यत् समयरक्षणादिकम् अशक्तस्य इति भावः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । पुष्पितायत्तम् ॥ ४५ ॥

४४ । अथवा, यदि विक्रम परित्राग कविया अनाकेई चिरश्वेय साधन बलिग्रा वृथिग्रा धाकेन, तवे एई राजटिर् कर्षक परित्रागपूर्वक जटाधारी इईया एई वने शताशन होम करन ।

४५ । महाराज ! आपनि अमीम तेजःसम्पन्न विशेषतः अतिकारक्षमः शार्ङ्गप्रायण शत्रुगणैर सहित आपनि ये ज्ञेयान् वनवने अतिश्रु करिग्राहेन, मेई अतिश्रुति अतीक्षा करा आपनार गके वृक्षयुक्त नहे; केनना, विजयार्थी शार्ङ्गण शत्रुजन्तैर अश्रु हल अवलम्बने ताहावेर कोन ना कोन कृति अतिपादन करिया मक्तिमर्त विच्छिन्न करिया धाकेन ।

रिपुतिमिरमुदस्योदौयमानं दिनादौ

दिनकृतमिव लक्ष्मौस्त्वां समभ्येतु भूयः ॥ ४६ ॥

इति श्रीभारविक्रतौ किरातार्जुनोये

महाकाव्ये प्रथमः सर्गः ॥१॥

अन्वयः । विधिसमयनियोगात् अगाधे आपत्ययोधौ मयः दौमिसंहारजिह्वं शिथिलवसुः रिपु-
तिमिरम् उदस्य उदौयमानं त्वा दिनादौ दिनकृतमिव लक्ष्मोः भूयः समभ्येतु ॥ वाच्य—...जिह्वः
शिथिलवसुः मयः दिनकृतं इव उदौयमानः त्वं लक्ष्मोः समभौयस्व ॥ ४६

उक्तमर्थमाशीर्वात्पूर्वकमुपसंहरति—विधीति । विधिर्देवम् । “विधि-
र्विधाने देवे च” इत्यमरः । समयः कालः तयोः नियोगात् नियमाद्धेतोः
तयोर्दुरतिक्रमत्वादिति भावः । अगाधे दुस्तरेः आपत्ययोधिरिवेत्यपमित-
समासः । दिनकृतमिवेति वक्ष्यमाणानुसारात् तस्मिन् आपत्ययोधा
मग्नम् । सूर्याऽपि सायं सागरे मज्जति परेद्युरुन्मज्जति इत्यागमः । दोषि-
प्रताप आतपश्च तस्याः संहारेण जिह्वाम् अप्रसन्नं शिथिलवसुं शिथिलधनम्
अन्यत्र शिथिलरश्मिम् । “वसुर्देवेऽग्नौ रश्मौ च वसु तोये धने मणौ”
इति वैजयन्ती । “शिथिलबलम्” इति पाठे तु उभयत्रापि शिथिलशक्तिक-
मित्यर्थः । रिपुस्तिमिरमिवेति रिपुतिमिरम् उदस्य निरस्य उदौयमानम्
उच्यन्तम् । “इङ्गत्तौ” इति धातोर्देवादिकात् कर्त्तरि शानच् । त्वां दिनादा
दिनकृतमिव लक्ष्मोः भूयः समभ्येतु भजतु । “आशिषि लिङ्लोटौ” इति
लोट् । चमत्कारकारितया मङ्गलाचरणरूपतया च सर्गान्त्यश्लोकेषु लक्ष्मो-
शब्दप्रयोगः । यथाह भगवान् भाष्यकारः—“मङ्गलादोनि मङ्गलमध्यानि
मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते धीरपुरुषाणि आयुषत्पुरुषाणि च भवन्ति
अभ्येतारश्च प्रवक्तारो भवन्ति” इति । पूर्णोपमेयम् । मालिनोवृत्तम् । सर्गा-
न्तत्वाद्द्वन्द्वभेदः । यथाह दण्डी—“सर्गरनतिविस्तोर्णः आव्यवृत्तैः सुस-
न्धिभिः । सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तरूपतं लोकरञ्जकम्” इति ॥ ४६ ॥

अथ कविः काव्यवर्णनोयाख्यानपूर्वकं सर्गपरिसमाप्तिं कथयति—
इतीति । इतिशब्दः सर्गपरिसमाप्तौ । भारविक्रतौ इति कविनामकथनम् ।
महाकाव्य इति महच्छब्देन लक्षणसम्पत्तिः सूचिता । किरातार्जुनौय इति
काव्यवर्णनोययोः कथनम् । प्रथमः सर्गः, समाप्त इति शेषः । एवमुत्तरत्रापि

द्वितीयः सर्गः ।

—:०:—

विहितां प्रियया मनःप्रियाम्

अथ निश्चित्य गिरं गरीयसौम् ।

उपपत्तिमदूर्जिताश्रयं

नृपसूचे वचनं वृकोदरः ॥ १ ॥

पन्थयः अथ वृकोदरः प्रियया विहितां मनःप्रियां गिरं गरीयसीं निश्चित्य नृपम् उपपत्तिमत्
ऊर्जिताश्रयं वचनम् ऊचे ॥ वाच्य— वृकोदरेण नृपः (ऊचे) ॥ १

द्रष्टव्यम् । किरातार्जुनी अधिकृत्य कृतोऽयं ग्रन्थः किरातार्जुनीयम् ।
“शिशुकन्द्यमसभदन्धेन्द्रजननादिभ्यश्च” इति द्वन्द्वाच्छप्रत्ययः राघव-
पाण्डवीयशब्दवत् । तथाहि—अर्जुन एव अत्र :नायकः किरातसु तदुल्का-
र्षाय प्रतिभटतया वर्णितः । यथाह दण्डी—“वंशवीर्यश्रुतादोनि वर्णयित्वा
रिपोरपि । तज्जयान्नायकोत्कर्षवर्णनञ्च धिनोति नः ॥”

अथ अयं संग्रहश्लोकः—

नेता मध्यमपाण्डवो भगवतो नारायणस्यांशज-

स्तस्योत्कर्षकृतेऽनुवर्ण्यचरितो दिव्यः किरातः पुनः ।

शृङ्गारादिरमोऽङ्गमत्र विजयी वीरप्रधानो रसः

शलाद्यानि च वर्णितानि बहुशो दिव्यास्त्रलाभः फलम् ॥ इति ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां

किरातार्जुनीयकाव्यव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां

प्रथमः सर्गः समाप्तः ॥ १ ॥

३७ । महाराज । निधि ७ समग्रं निम्नवाग्नाथे स्यात् येन न रज्जुनोद्योगे अर्गाथ मांगरे अथ
हयन, अठाप ७ किरण विशेष इहेषा थाकेन, पुनवार अठाके छिमिरांमि समुच्छेद करिषा उदीरमान
इहेले दिनत्री आमिषा ठांशके आनिजन करे, आपनि उद्रुप धोरतर विपदे पातित इहेषा निष्प्रठाप
७ निधन इहेषाछेन, एथन रिपुकुल उश्रूजित करिषा उन्नत इहेन, राज्यामन्ना आमिषा पुनस्वार आपनाके
आश्रय करिषे ।

विहितामिति । अथ वृकोदरो भौमः, प्रियया द्वीपद्या । प्रियाग्रहणम्
अस्या हितोपदेशतात्पर्यसूचनार्थम् । विहिताम् अभिहिताम् इत्यर्थः,
विपूर्वस्य दधार्तः क्रियासामान्यवाचिनो योग्यविशेषपर्यवसानात् । मनः-
प्रियाम् अभिमतार्थयोगात् मनोहरां, विशेषणद्वयेनापि गिरो ग्राह्यत्वम्
उक्तम् । गिरं गरीयसीं सारवत्तरां निश्चित्य, नृपं धर्मराजम् उपपत्तिमत्

यद्वोचत वीक्ष्य मानिनी
परितः स्नेहमयेन चक्षुषा ।
अपि वागधिपस्य दुर्वचं
वचनं तद्विदधीत विस्मयम् ॥२॥
विषमोऽपि विगाह्यते नयः
कृततीर्थः पयसामिबाशयः ।
स तु तत्र विशेषदुर्लभः
सदुपन्यस्यति कृत्यवर्त्म यः ॥३॥

अन्वयः । मानिनी स्नेहमयेन चक्षुषा परितो वीक्ष्य यत् अवोचत, वागधिपस्य अपि दुर्वचं तद्वचनं विदधीत ॥ वाच्य—मानिन्या अवाचि । दुर्वचनं तेन वचनेन विस्मयी विधीयते ॥ २

अन्वयः । विषमोऽपि नयः कृततीर्थः सन् पयसाम् आशय इव विगाह्यते (जनैः) । तु तत्र यः कृत्यवर्त्म सदुपन्यस्यति स विशेषदुर्लभः । वाच्य—विषममपि नयं कृततीर्थे आशयमिव विगाह्यते (जनाः) । येन उपन्यस्यते, तेन विशेषदुर्लभेन (सूयते) ॥ ३

युक्तियुक्तम् ऊर्जिताश्रयम् उदारार्थं वचनम् ऊचे उक्तवान् । कर्त्तरि
निट् । ब्रुवो वचिरादेशः । “ब्रुविशासि” इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । “अक-
थितञ्च” इति नृपस्य कर्मत्वम् ॥ १ ॥

किं तद्वचनं तदाह—यदिति । मानिनी क्षत्रियकुलाभिमानवती
द्वीपटी, स्नेहमयेन स्नेहप्रचुरेण । “तत्प्रकृतवचने मयट् ।” चक्षुषा ज्ञान-
चक्षुषा । एतेन आश्रयम् उक्तम् । परितो वीक्ष्य समन्ताद्विविच्य यत्
वचनम् अवोचत । ब्रुवो वचेर्वा लुङ् । “वच उम्” इति उभागमः ।
वागधिपस्य ब्रह्मस्यतेः अपि दुर्वचं वक्तुम् अशक्यम् । शेषे षष्ठी इयं, न
कृत्योगलक्षणम् । अतो “न लोक” इत्यादिना षष्ठीनिषेधो नास्ति । तत्
वचनं विस्मयं विदधीत सर्वस्य अपीति शेषः । अथवा वागधिपस्य अपि
विस्मयं विदधीत इति सम्बन्धः । दुर्वचं न केन अपि वक्तुं शक्यम् इति
शेषः । अतः स्त्रीणामपि शास्त्रम् अनुरुणद्धि हितं च अनुबध्नाति अतो
विस्मयकरं ग्राह्यं च एतद्वचनम् इति तात्पर्यार्थः ॥२॥

१ । अनन्तरं द्रुकोदर, प्रियव्रतया ज्योतीषीव कथितं शिष्टोपदेशपूर्णं मनोहरं वाक्यं अत्रात्र
मारवता उपलब्धिं करिष्यामि धर्मराज युधिष्ठिरके उदारार्थमथलितं सूक्तिगुणं वाक् । बलिष्ठे लाजिनेन ।

२ । अत्रिभङ्गलाडिमानी ज्योतीषीव श्रेष्ठपूर्णं ज्ञानमग्नधारां सकलं दिक् दर्शनं करिष्यामि याहा
कश्चिदाह्वेन, वाक्पतिः ताहा । बलिष्ठे सर्वं नहेन । ताहा एवै उपलक्षणवाणी (सकलेश्वरे) विश्व
-उपनिषत् कले

পরিণামসুখে গরীয়সি ব্যথকেঽস্মিন্ বচসি ত্তৌজসাম্ ।

অতিবীৰ্য্যবতৌব মেষজি বহুরল্পীয়সি দৃশ্যতে গুণাঃ ॥৪॥

অন্বয়ঃ । পরিণামসুখে গরীয়সি ত্তৌজসাং ব্যথকে অল্পীয়সি অস্মিন্ বচসি অতিবীৰ্য্যবতি মেষজি ইব বহুঃ গুণাঃ দৃশ্যতে ॥ বাচ্য—বহুং গুণং পশ্যত ॥ ৪

বিস্ময়করত্বে হেতুমাহ—বিষম ইতি । বিষমোঽপি দুর্বোধোঽপি অথচ দুষ্প্রবেশোঽপি নযৌ নীতিশাস্ত্রং পয়সাম্ আশয়ো হ্রদ ইব কৃততীর্থঃ ক্রতা-
 ভ্যাসাদুপায়ঃ সন্ । “তীর্থং শাস্ত্রেঽধ্বরে ত্তৌপায়োপাধ্যায়মন্নিষু । যোনৌ
 জলাবতারে চ মন্বাদ্যষ্টাদশস্বপি” ইতি বিশ্বঃ । অন্যত্র কৃতজলাবতারঃ
 সন্ । “তীর্থং যোনৌ জলাবতারে চ” ইতি হলায়ুধঃ । বিগাহ্যতে বিগৃহ্যতে
 প্রবিশ্যতে চ । কিন্তু তত্র নয়ে জনাশয়ে চ ম তাদৃশঃ পুরুষো বিশেষদুর্লভঃ
 অত্যন্তদুর্লভঃ যঃ কৃত্যং মন্ব্যবিগ্রহাদিকার্য্যং স্নানাদিকং চ তস্য বৰ্ম
 সত্ সাধু দেশকালাদ্যবিরুদ্ধং যথা তথা যথার্থম্ ইত্যর্থঃ, অন্যত্র চ গর্ত-
 যাহুপাষণাদিরহিতম্ যথা তথা উপন্যস্যতি উদাহরতি । “উপন্যাসস্তু
 বাঙ্গু স্তম্ উপোহাত উদাহারঃ” ইত্যমরঃ । যথা কেচিত্ কৃততীর্থং পয়সি
 গম্বীরেঽপি প্রবেষ্টারঃ সন্তি, তীর্থকরস্তু বিরলঃ ; তদ্বৎ নীতৌ অপি নিগূঢ়মপি
 তত্বং সতি বক্তরি বোদ্ধারঃ সন্তি বক্তা ত্ ন সুলভঃ । অপঠিত্বাপি ইয়চ্ছ
 সাধু বক্তীতি যুক্ত্যত বিস্ময় ইতি তাৎপর্য্যার্থঃ ॥ ৩ ॥

অথ গ্রাহ্যত্বে হেতুমাহ—পরিণামেতি । পরিণামঃ ফলকালঃ পরিপাক-
 বস্থা চ, তত্র সুখে হিতং । “শস্তং চাথ ত্রিষু দ্রব্যে পাপপুঙ্খং সুরাদি চ”
 ইত্যমরঃ । সুখশব্দস্য বিশেষলিঙ্গত্বম্ । গরীয়সি গুর্বর্থপ্রতিপাদকে অর্থ-
 ভূয়িষ্ঠে শ্রেষ্ঠে চ ত্তৌজসাম্ উভয়ত্র অপি ক্রীণশক্तीনাং ব্যথকে যুদ্ধোপোদ্-
 বলকত্বাদ্ ভয়ঙ্করে অন্যত্র আদৌ মন্তাপাদিদুঃখজনকে অল্পীয়সি অল্যাচরে
 অল্যমাতে চ । উক্তञ্চ—“স্বল্যা চ মাত্ৰা বহুলৌ গুণশ্চ” ইতি । অস্মিন্
 বচসি দ্রৌপদীবাঞ্চে অতিবীৰ্য্যবতি অত্যন্তসামর্থ্যবতি মেষজি ঐশ্বৰ্যে ইব ।
 “মেষজীষধমেষজ্যানি” ইত্যমরঃ । বহুরধিকৌ গুণাঃ মানত্রাণরাজ্যলাভাদিঃ
 আরোগ্যবলপোষাদিষু দৃশ্যতে । অতো গ্রাহ্যমস্যা বচনমিতি ভাবঃ ॥ ৪ ॥

৩ । (জনগণ) যেমন অবতরণোপায় দোপানাদি নির্মিত থাকিলে দুর্গম জলাশয়ে অবগাহন
 করিতে পারে, তদ্রূপ অভিমানি উপায় অপ্রদর্শিত হইলে দুর্ভাগ্যম নীতিপথেও প্রবেশ করিতে সমর্থ হয় ।
 কিছু যিনি জানাণীকে গর্ভ, পাষণ ও কৃষ্ণীরাপি বিঘ্নবিগ্ৰহিত জলাশয় বলিয়া দেন, তাপূর্ণ পুরুষের স্থায়
 নীতিপথে গমনেচ্ছু মানবকে সন্ধিবিগ্রহাদির বেশকালোচিত সাধু উপদেশ প্রদান করেন, একরূপ বাস্তি
 বিশেষ দ্রলভ ।

इयमिष्टगुणाय रोचतां रुचिरार्था भवतेऽपि भारती ।

ननु वक्तृविशेषनिस्पृहा गुणगृह्या वचने विपश्चितः ॥५॥

चतसृष्वपि ते विवेकिनौ नृप विद्यासु निरूढिमागता ।

कथमेत्य मतिर्विपर्ययं करिणी पङ्कमिवावसीदति ॥६॥

अन्वयः । रुचिरार्था इयं भारती इष्टगुणाय भवते अपि रोचताम् । गुणगृह्याः विपश्चितः वचने वक्तृविशेषनिस्पृहाः ननु ॥ वाचा—रुचिरार्थया अनया भारत्या रुच्यताम् । विपश्चिन्निः वक्तृ-विशेषनिस्पृहैः भूयते ॥ ५

अन्वयः । नृप ! चतसृषु अपि विद्यासु निरूढिम् आगता, विवेकिनौ ते मतिः कथं करिणी पङ्कमिव विपर्ययम् एव अवसीदति ? वाचा—आगतया विवेकिन्या मत्या करिण्या इव अवस्यते ? ॥ ६

सत्यमेवं तथापि मद्यं न रोचते किं करोमि इति अत्राह—इयमिति । रुचिरार्था हितार्थसम्पन्ना इति रुचिहेतूक्तिः । इयं भारती द्रौपदीवाक्यम् इष्टगुणाय अभिमतगुणाय गुणग्राहिणे इत्यर्थः भवते तुभ्यम् अपि । “रुच्यर्थानां प्रीयमाणः” इति सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी । रोचतां स्वदताम् । विध्यर्थे लोट् । हितवचने बलादपि इच्छां कुर्यात् औषधवत् इति भावः । तथापि स्वैरेण वचसि का अज्ञा तत्राह—ननु इति । गुणानां गृह्या गुणगृह्याः गुणपक्षपातिन इत्यर्थः । “पदास्वरिवाह्यापक्षेषु च” इति ग्रहेः क्यप् । विपश्चितो विद्वांसः । ‘विद्वान् विपश्चिद् दोषज्ञः’ इत्यमरः । वचने विषये वक्तृविशेषे स्त्रीपुंसादिलक्षणे निस्पृहाः ननु निरास्थाः खलु । “बालादपि सुभाषितं ग्राह्यम्” इति न्यायादिति भावः ॥ ५ ॥

सम्प्रति स्वयम् उपालभते—चतसृष्विति । हे नृप ! चतसृषु अपि विद्यासु आन्वीक्षिकादिषु । /“आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । विद्या ह्येताश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतवः” इति कामन्दकः । निरूढिमागता प्रसिद्धिं गता अतएव विवेकिनौ सदसद्विवेकवती, यथाह ननुः—“आन्वीक्षिकां तु विज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ । अर्थानर्थौ च वार्त्तायां दण्डनीत्यां नयानयो” इति । ते मतिः कथं करिणी पङ्कमिव

४ । परिणाम-हितकर सङ्घापादिद्वःखजनक अतिवीर्यशान्ति अज्ञमाज उदये येरूप कोपबल रूप वाङ्मनषेर आरोगा, बल-पोषणादि बहू षुण दृष्टे इय, उरूप ह्योपनीर एहे परिणामस्थकर अर्थभूमिठे आपातभङ्गकर अज्ञाकर वाक्य शक्तिहीन जूपतिगणैव मान-जाण-राज्यानांतादि अज्ञत षुण परिदृष्टे इहेतेहे ।

५ । आपनि षुणत्राशो, ह्योपनीर एहे हितार्थयुक्त वाका आपनारठ कृचिकर इहेवे । (नात्री-वाक्य बलिना अशक्तैर नहे) केनना; षुणपकृपाठो पठितगण वाक्येर षुण विचार करिमा थाकेन, किञ्च बला ज्ञी कि पूरुष, से विषये उांहरा उनामोन ।

বিধুরং কিমতঃপরং পরৈ-রবগীতাং গমিতৈ দশামিমাম্ ।

অবসীদতি যত্ সুরৈরপি ত্বয়ি সম্ভাবিতবৃত্তি পৌরুষম্ ॥৩॥

দ্বিষতামুদয়ঃ সুমেধসা গুরুরস্বনতরঃ সুমর্ষণঃ ।

ন মহানপি ভূতিমিচ্ছতা ফলসম্পত্‌প্রবণঃ পরিচয়ঃ ॥৮॥

অর্থঃ । ত্বয়ি পরৈঃ ইমাম্ অবগীতাং দশাং গমিতৈ (সতি) সুরৈঃ অপি সম্ভাবিতবৃত্তি পৌরুষম্ অবসীদতি ইতি যত্ অতঃপরং কিং বিধুরম্ (ভবতি) ? ॥ বাচ্য—সম্ভাবিতবৃত্তিনা পৌরুষেণ অব-সয়তে । বিধুরেণ (ভূয়তে) ॥ ৩

অর্থঃ । ভূতিম্ ইচ্ছতা সুমেধসা গুরুঃ স্বনতরঃ দ্বিষতাম্ উদয়ঃ সুমর্ষণঃ, মহানপি ফল-সম্পত্‌প্রবণঃ পরিচয়ঃ ন সুমর্ষণঃ ॥ বাচ্য—গুরুণা স্বনতরেণ উদয়েন সুমর্ষণেন (ভূয়তে) । মহতা ফল...প্রবণেন পরিচয়েণ ন সুমর্ষণেন (ভূয়তে) ॥ ৮

বিপর্যয়ং বৈপরীত্যম্ অব্যবিকারূপম্ এত্‌ অবসীদতি নশ্যতি । তত্‌ ন যুক্ত-মিতি ভাবঃ ॥ ৬ ॥

কিং নঃ ছিন্নম্‌ ইদানীং যেন ইত্যম্‌ উপালম্‌মহীতি তত্রাহ—বিধুর-মিতি । ত্বয়ি পরৈঃ শত্রুभिঃ ইমাম্‌ ইষ্টশীম্‌ অবগীতাং গর্হিতাম্‌ । “অবগীতম্‌ নির্বাণে মুহুর্হৃষ্টে চ গর্হিতৈ” ইতি বিশ্‌বঃ ।” দশাং গমিতৈ প্রাপিতৈ সতি । সুরৈরপি সম্ভাবিতবৃত্তি বহুকৃতপ্রসারম্‌ । অথবা নিশ্চিত-সঙ্ঘাবম্‌ পৌরুষং পুরুষকারঃ । যুবাতিত্বাৎপ্রত্যয়ঃ । অবসীদতি নশ্যতি ইতি যত্‌ অতঃপরম্‌ অতোঽন্যত্‌ অধিকং কিং বিধুরং কিং কষ্টং, ন কিञ্চি-দিত্যর্থঃ । “বিধুরং প্রত্যবায়ৈ স্যাৎ কষ্টবিশ্লেষণোরপি” ইতি বৈজয়ন্তী । অস্তোতি শিষ্যঃ । “অস্তির্ভবন্তো পরঃ প্রথমপুরুষোঽপ্রযুজ্যমানোঽপ্যস্টি” ইতি ভাষ্যকারঃ, ভবন্তীতি লটঃ পূর্বাচার্য্যাণাং সংজ্ঞা । যত্‌ পুরুষাধিকারস্য দুর্হৃশা সা চ শত্রুকৃতা তদুপরি মহল্কষ্টং তচ্চ ত্বদুপেক্ষয়া ইতি উপালম্‌মহী ইত্যর্থঃ ॥ ৩ ॥

অথ উপেক্ষাকালত্বাৎ ইয়ম্‌ উপেক্ষা ইত্যাশঙ্ক্য ন অয়ম্‌ উপেক্ষাকাল ইতি বক্তুং তদেব তাবত্‌ শ্লোকদ্বয়েন বিবিনক্তি—দ্বিষতামিতি । ভূতিম্‌ উদয়ম্‌ ইচ্ছতা, শোভনা মেধা यस্য তেন সুমেধসা সুধিয়া । “নিত্যমসিচ্

৬ । হে নৃপ ! আপনার যে বুদ্ধি আত্মাত্মিকী প্রভৃতি বিঘ্নাচতুষ্টিয়ে অসিদ্ধি লাভ করিবার বিবেক-শালিনী হইয়াছে, সেই বুদ্ধি এখন অব্যবহৃত্তপ বিপর্যয় প্রাপ্ত হইয়া পক্ষময় কর্তৃকীর আশ অবসন্ন হইল কেন ?

৭ । অরণ্যেও আপনার যে পুরুষকারের সাক্ষ্য সজ্ঞাবনা করেন, আপনি শত্রুগণকৃত দুঃখের আশ হইয়া সেই পুরুষকার বিনষ্ট হইল, ইহা আপনাকে দুঃখ আর কি হইতে পারে ?

अचिरेण परस्य भूयसीं विपरीतां विगणय्य चात्मनः ।
 क्षययुक्तिमुपेक्षते कृतौ कुरुते तत्प्रतिकारमन्यथा ॥६॥
 अनुपालयतामुदेष्यतीं प्रभुशक्तिं द्विषतामनीहया ।
 अपयान्यचिरान्महीभुजां जननिर्वादभयादिव श्रियः ॥१०॥

अन्वयः । कृतौ परस्य क्षययुक्तिम् अचिरेण भूयसीं चात्मनः (क्षययुक्ति) विपरीता विगणय्य उपेक्षते, अन्यथा तत्प्रतिकारं कुरुते ॥ वाच्य—कृतिना उपेक्षयते । प्रतिकारः क्रियते ॥ ८

अन्वयः । उदेष्यतीं द्विषतां प्रभुशक्तिम् अनौहया अनुपालयतां महीभुजां श्रियः जननिर्वादभयात् इव अचिरान् अपयान्ति ॥ वाच्य—श्रीभिः अपयायते ॥ १०

प्रजामेधयोः” इति असिच् प्रत्ययः । गुरुः महान् अपि अस्वन्ततरः अत्यन्त-
 दुरन्तः क्षयोन्मुख इत्यर्थः । द्विषताम् उदयः वृद्धिः, सुखेन मृष्यत इति
 सुमर्षणः सुसहः उपेक्ष्य इत्यर्थः । स्वन्तश्चेत् दुर्मर्षण इति भावः । “भाषायां
 शासि” इत्यादिना खलर्थे युच् । महानपि फलसम्पत्प्रवणः फलसम्पदुन्मुखः ।
 “प्रनिरन्तर” इत्यादिना एत्वम् । परिक्षयो न सुमर्षणः न उपेक्ष्य इत्यर्थः ।
 अन्यथा तु उपेक्ष्य इति भावः । न हि उदय एव प्रतिकार्यः, न च क्षय एव
 उपेक्ष्यः, किन्तु स्वन्तत्वास्वन्तत्वाभ्याम् उभौ अपि प्रतिकार्यौ उपेक्ष्यौ च
 भवत इत्यर्थः ॥ ८

अथ उभयोरपि मध्ये एकतरस्य उदयक्षययोः गतिमुक्त्वा इदानीं युग-
 पत्परिचयागमे गतिमाह—अचिरेति । कृतम् अनेन इति कृतौ कुशल
 इत्यर्थः । “दृष्टादिभ्यश्च” इति इनिप्रत्ययः । परस्य शत्रोः क्षययुक्तिं क्षय-
 योगम् अचिरेण आशुभाविनीं भूयसीं दुरन्तां च तथा चात्मनः क्षययुक्तिं
 विपरीतां चिरभाविनीं अल्पोयसीं स्वल्पाञ्च विगणय्य विचार्य्य । “त्यपि
 लघुपूर्वात्” इत्यादिदेशः । उपेक्षते अन्यथा उक्तैविपरीत्ये परस्य क्षययुक्तौ
 अल्पोयस्यां स्वस्य भूयस्याम् सत्यां इत्यर्थः, तत्प्रतीकारं तस्याः क्षययुक्तेः
 प्रतीकारम् अचिरेण आशु कुरुते । एवं सति यदा शत्रोः अभ्युदयः स्वस्य
 च अतिपरिक्षयो यथा अस्माकं तदा किं वक्तव्यमित्यर्थः । सद्यःप्रतिकारं
 कुरुते इत्यर्थात् सिद्धम् अनुसन्धेयम् ॥ ८ ॥

८ । अज्ञानप्रकाशो ह्यथो वाञ्छि, *क्षययुक्तौ महान् अज्ञानप्रकाशं परिणामे अज्ञानो विवेचना करिने
 अनाज्ञाने कर्या करिबेन, आर अज्ञान करणं फलानुग्रह इहेले, ताहा उपेक्षणीय नहे ।

९ । कृतौ वाञ्छि *क्षय करणयोग आशु मञ्छावित्तं उ दुरन्त एव शत्रो करणयोग पूरमञ्छावित्तं उ अज्ञ
 विवेचना करिनेले उपेक्षा करिबेन, आर इहारा विपरीत इहेले मङ्गर प्रतिकार्या ।

ক্ষয়যুক্তমপি স্বभावजं दधतं धाम शिवं समृद्धये ।

प्रणमन्त्यनपायमुत्थितं प्रतिपच्चन्द्रमिव प्रजा नृपम् ॥ ১১ ॥

প্রভবঃ খলু কৌষদগ্ৰহণ্যোঃ কৃতপশ্চাঙ্গবিনির্গয়ো নয়ঃ ।

অন্বয় । ক্ষয়যুক্তম্ অপি স্বभावजं শিবং ধাম দধতং সমৃদ্ধয়ে উদিতম্ অনপায়ং নৃপং প্রজাঃ প্রতি-
পশ্চন্দ্রম্ ইব প্রণমন্তি ॥ বাচ্য—প্রজাभिः दधत् उत्थितः अनपायः नृपः चन्द्र इव प्रणम्यते ॥ ১১

তথাপি উপেক্ষায়াম্ অনিষ্টম্ আচष्टে—অনুপালয়তামিতি । উদেষ্ঠতীं
वर्द्धिष्यमाणाम् । “आच्छीनद्योनुंम्” इति विकल्पान्नुमभावः । द्विषतां
प्रभुशक्तिं कौषदगण्डजं तेजः । “सः प्रभावः प्रतापश्च यत् तेजः कौषदगण्डजम्”
इत्यमरः । अनीहया अनुत्साहेन अनुपालयताम् उपेक्षमाणानां सहीभुजां
श्रियः सम्पदो जननिर्वादभयात् निष्कष्टपुरुषानुरागात् अलोकापवादभयात्
इवेति हेतूत्प्रेक्षा । अचिरात् अपयान्ति । यथाह कामन्दकः—
“स्त्रीभिः षण्ड इव श्रीभिरलसः परिभूयते” इति । अतः पराक्रमितव्य-
मिति भावः ॥ १० ॥

ননু পরিচ্ছীণঃ কথং প্রবলেন अभियुज्यते इत्यत्रাহ—क्षयेति । क्षय-
युक्तमपि तथा क्षीणमपि सन्तं स्वभावजं शिवं सर्वलोकाल्लादकं धाम
क्षात्रं तेजः प्रकाशश्च दधतं समृद्धये वृद्धार्थंम् उत्थितम् उद्युक्तम् उत्सहमानः
इति यावत् । अन्यत्र उत्थितम् उदितम् अतएव अनपायम् अविनाशिनं
वर्द्धिष्यमाणमित्यर्थः । नृपं प्रजाः प्रतिपच्चन्द्रं द्वितीयाचन्द्रम्, इवेत्यर्थः ।
प्रतिपच्चन्द्रेण द्वितीयाग्रहणम्, प्रतिपदि तस्य अदृश्यत्वादिति भावः । प्रण-
मन्ति प्रह्वीभावेन वर्त्तन्ते इति भावः । चन्द्रं तु नमस्कर्वन्ति । क्षीणस्य
अपि उत्साहः कार्यमिच्छेः निदानमित्यर्थः । “जयं हि सततोत्साही दुर्बलो-
ऽपि समश्नुते” इति कामन्दकः ॥ ११ ॥

১০ । যে সকল মহোপাঙ্গ উৎসাহশীনতাবশতঃ শক্রব উত্তরোত্তর উপাটয়মানা অল্পশক্তি অর্থাৎ
কৌশলশূন্য তেজ উপেক্ষা করেন, লোকোপবাদ ভয়েই যেন ঠাহারের রাজ্যলক্ষী অচিরে
অপত্যত করেন ।

১১ । ক্ষয়প্রাপ্ত হইলেও পুনরায় সর্বলোকাল্লাদজনক স্বাভাবিক দ্রাতি ধারণপূর্বক সমুদিত
উত্তরোত্তর বদ্ধিধামাগ দ্বিতীয়াচন্দ্রকে যেমন লোকে নমস্কার করিয়া থাকে, তেমনি ক্ষীণশক্তি রাজাও
যখন স্বাভাবিক ক্ষান্ততেজ ধারণ করিয়া স্বীয় সমৃদ্ধি-লাভের জন্য সমুৎসাহিত হইয়া উঠেন, তখন এজাগণ
ঠাহার নিকট অধনত হয় ।

स विधेयपदेषु दत्ततां नियतिं लोक इवानुरुध्यते ॥१२॥

अभिमानवतो मनस्विनः प्रियमुच्चैः पदमारुरुक्षतः ।

विनिपातनिवर्त्तनक्षमं मतमालम्बनमात्मपौरुषम् ॥१३॥

अन्वयः । कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयः नयः कोषदण्डयोः खलु प्रभवः । स (नयः) विधेयपदेषु दत्ततां लोकः नियतिम् इव अनुरुध्यते ॥ वाच्य—कृतपञ्चाङ्गविनिर्णयेन नयेन प्रभवेण (भूयते) तेन दत्ततां लोकैः नियतिः इव ॥ १२

अन्वयः । अभिमानवतः प्रियम् उच्चैः पदम् आरुरुक्षतः मनस्विनः आत्मपौरुषं विनिपातनिवर्त्तन-क्षमम् आलम्बनं मतम् (सहकारिं मतम्) ॥ वाच्य—पौरुषेण...क्षमेण आलम्बनेन मतेन (भूयते) ॥ १३

ननु प्रभुशक्तिशून्यस्य उक्ताहः कुत्र उपयुज्यते इत्यत्र आह—प्रभव इति । कर्मणाम् आरम्भोपायः, पुरुषद्रव्यसम्पद् देशकालविभागः, विनिपातप्रती-कारः, कार्यसिद्धिश्च इति पञ्चाङ्गानि । यथाह कामन्दकः—“सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः । विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्ग-इष्यते” इति । पञ्चानाम् अङ्गानां विनिर्णयः पञ्चाङ्गविनिर्णयः । “तद्वितार्थ” इत्यादिना उत्तरपदसमासः । कृतः पञ्चाङ्गविनिर्णयो यस्य येन वा म तथोक्तः । नयो नीतिशास्त्रम् मन्त्र इति यावत् । कोषोऽर्थराशिः । “कोषो-ऽस्त्रो कुड्मले खड्गपिधानेऽथोऽघटिव्ययोः” इत्यमरः । दण्डश्चतुरङ्गसैन्यम् । “दण्डोऽस्त्री शासने राज्ञां हिंसायां लगुडे यमे । यात्राज्ञायां सैन्यभेदे” इति वैजयन्ती । तयोः कोषदण्डयोः प्रभुशक्तेरित्यर्थः । प्रभवति अस्मा-दिति प्रभवः कारणम् । “ऋदोरप्” । स नयः नीतिशास्त्रं विधेयपदेषु कार्यवस्तुषु । “पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रि वस्तुषु” इत्यमरः । दत्ततां क्षिप्रकारित्वम् उक्ताहमित्यर्थः । लोकः कथादिप्रवृत्तो जनः नियतिं दैवमिव । “नियतिर्नियमे दैवे” इति विश्वः । अनुरुध्यते अनुसरति । रुधेर्देवादिकात् कर्त्तरि कट् । मन्त्रस्य अपि मूलम् उक्ताहः तन्मूलायाः प्रभुशक्तेः मूलमिति किमु वक्तव्यम् । अतः स एव आश्रयणीयः यतो नक्तन्दिवं मन्त्रयतः तस्यापि प्रभोः निरुक्ताहस्य न किञ्चित् सिध्यति इति ॥ १२ ॥

ननु सोक्ताहस्य असहायस्य कथम् अर्थसिद्धिः इत्यत्राह—अभिमानवत इति । अभिमानवतः मानधनस्य प्रियमिष्टमुच्चैः उन्नतं पदं स्थानं राज्यादिक-मारुरुक्षतः आरोढुमिच्छतः प्राप्तुकामस्य मनस्विनो धीरस्य आत्मपौरुषं स्वपुरुषकार एव विनिपातनिवर्त्तनक्षमम् अनर्थप्रतीकारसमर्थम् आलम्बनं

१२ । याहा वांशो महाप्र माधनोपाय अङ्किति षकाङ्क्रेर विनिर्णय इव, याहा धनराशि ऽ चतुरङ्गिणी सेनार कारण, नेहे नीतिऽ कृषिअयुक्त लोकेर देववाभुसरपेर आर कर्षव्यवस्रे उ९पाहेर अमृसरण करिषा थाटेक ॥

द्वितीयः सर्गः ।

अथ चेद्वधिः प्रतीच्यते कथमाविष्कृतजिह्नवृत्तिना ।

धृतराष्ट्रसुतेन सुत्यजाश्चिरमास्वाद्य नरेन्द्रसम्पदः ॥१६॥

द्विषता विहितं त्वयाथवा यदि लब्धा पुनरात्मनः पदम् ।

जननाथ तवानुजन्मनां कृतमाविष्कृतपौरुषैर्भुजैः ॥१७॥

अन्वयः । अथ अवधिः प्रतीच्यते चेत् आविष्कृतजिह्नवृत्तिना धृतराष्ट्रसुतेन नरेन्द्रसम्पदः चिरम आस्वाद्य कथं सुत्यजाः (भविष्यन्ति) ॥ वाचा—अवधिं प्रतीचते (भवान्) आविष्कृतजिह्नवृत्तिः धृतराष्ट्रसुतः कथं सुत्यजेत् ॥ १६

अन्वयः । अथवा द्विषता विहितम् आत्मनः पदं त्वया यदि पुनः लब्धा (तर्हि) हे जननाथ ! तव अनुजन्मनाम् आविष्कृतपौरुषैः भुजैः कृतम् ॥ वाचा—भवान् (लब्धा) ॥ १७

अनुत्साहेन सह न निवसन्ति । पौरुषसाध्याः सम्पदो न अनुत्साहसाध्याः ।
उभयोः सहावस्थानविरोधादित्यर्थः । वैधर्म्येण कार्यकारणरूपोऽर्थान्तर-
न्यासोऽलङ्कारः ॥ १५ ॥

ननु समयः प्रतीच्यते, किं वेगेन इति, अत्र आह—अथेति । अथ अवधिः
कालः प्रतीच्यते चेत् । “अवधिस्त्ववधाने स्यात् सीम्नि काले बिलेऽपि च”
इति विश्वः । आविष्कृतजिह्नवृत्तिना प्रकटितकपटव्यवहारेण धृतराष्ट्रसुतेन
दुर्योधनेन नरेन्द्रसम्पदो राज्यसम्पदः । नरेन्द्रेति वा पटच्छेदः । चिरं
चतुर्दशवर्षाणि आस्वाद्य अनुभूय कथं सुत्यजाः । ज्ञातास्वादेन तेन पश्चार्दपि
सुखेन युद्धक्षेत्रं विना न त्यज्यन्ते एव इति अवधिप्रतीक्षणं व्यर्थमित्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ यदि देवात् स्वयमेव दुर्योधनः सम्पदो दास्यति चेत् तथापि तत्
कथं रोचयेमहि इत्याह—द्विषतेति । अथवा द्विषता दुर्योधनेन विहितं सम-
र्पितमित्यर्थः । आत्मनः पदं राज्यं पुनरपि त्वया लब्धा लप्स्यते यदि । लभेः
कर्मणि लुट् । हे जननाथ ! तव अनुजन्मनाम् अनुजानाम् आविष्कृतपौरुषैः
प्रकटितपराक्रमैः भुजैः कृतम् अलं व्यर्थमिति यावत् । अस्मद्भुजैर्न किञ्चित्
साध्यमित्यर्थः । राज्यदानादानयोर्द्विषतामेव स्वातन्त्र्ये अस्मद्भुजैर्न किञ्चित्
“क्षत्रियस्य विजेतव्यम्” इति शास्त्रात् क्षात्रेणैव राज्यं ग्राह्यमिति भावः ।
कृतमिति प्रतिषेधार्थमव्ययं चाटिषु पठ्यते । “कृतमिति निवारणनिषेधोः”
इति गणव्याख्यानि । भुजैरिति गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया करणत्वात्

२० । अतएव उन्नतिर अस्तरात्र उन्माहशूनता अवलम्बने अगोचन नाई ; केनना पराक्रमई ये सम्पत्तेर आप्नाद, ते सम्पद् अहूयनाहेर सहित एकत्र वास करिते पात्रे न ।

२१ । ईहार परठ वनि आपनि समरेर प्रतीक्षा करेन, तवे कपटवावहार-अकटनपट्टे धृतराष्ट्र-
तनर दुर्योधन चतुर्दशवर्ष भोगेर पर महेश्च एई राजासम्पद् परित्याग करिवे कि ?

মদসিক্তমুখৈর্মৃগাধিপঃ করিभिर्वर्त्तयते स्वयं হতৈঃ ।

लघयन् खलु तेजसा जगत् न महानिच्छति भूतिमन्यतः ॥ ১৮

अभिमानधनस्य गत्वरैरसुभिः स्याद् यशश्चिचौषतः ।

अचिरांशुविलासचञ्चला ननु लक्ष्मीः फलमानुषङ्गिकम् ॥ ১৯

অন্বয়ঃ । মৃগাধিপঃ স্বয়ং হতৈঃ মদসিক্তমুখৈঃ করিभिঃ বর্त्তয়তে (তথাহি)—মহান্ তেজসা জগত্ লঘয়ন্ অন্ব্যতঃ ভূতি' ন ইচ্ছতি খলু ॥ বাচ্য—মৃগাধিপে ন বর্त्তয়তে । লঘয়তা মহতা ভূতিঃ ন ইচ্ছতে ॥ ১৮

অন্বয়ঃ । অভিমানধনস্য গত্বরে: অসুभिঃ স্যাদ্, যশশ্চিচৌষতঃ অচিরাংশুবিলাসচञ्चলা লক্ষ্মী: আনুশঙ্গিক' ফল' ননু ॥ বাচ্য—চञ্চলয়া লক্ষ্মী আনুশঙ্গিকেষু ফলিন (ভূয়তে) ॥ ১৯

তৃতীয়া । উক্তঞ্চ ন্যাসোদ্যোতি “ন কেবলং শ্রুয়মাণেব ক্রিয়া নিমিত্তং কারক-
भावस्यापि तु गम्यमानापि” इति ॥ ১৩ ॥

ননু সাম্রৈব কার্যমিদৌ কিং চাত্রেণ ? যথাহ মনুঃ—“সাম্না দানেন
মেদেन समस्तैरथवा पृथक् । विजेतुं प्रयतेतारीन् न युद्धेन कदाचन” इति ।
तत् किम् आग्रहेण इति आशङ्क्याह—मदेति । मृगाधिपः सिंहो मदसिक्त-
मुखैः मदवर्षिभिरित्यर्थः । स्वयं स्वेनैव हतैः करिभिर्वर्त्तयते वृत्तिं करोति
तैरेव जीवतीत्यर्थः । चौरादिकाद् वृतेर्लट् । भौवादिकस्य तु “अणावकर्मका-
ञ्चित्तवत्कर्त्तृकात्” इति परस्मैपदनियमादिति । तथाहि तेजसा प्रभावेण ।
“तेजो बले प्रभावे च ज्योतिष्चर्चिषि रेतसि” इति वैजयन्ती । जगत् लघ-
यन् लघूकुर्वन् महान् तेजस्वी अन्यतोऽन्यस्मात् पुरुषात् भूतिं वृद्धिं न
इच्छति खलु । नहि तेजस्विनः परायत्तवृत्तित्वं युक्तम् । मनुवचनं तु
अशूरविषयम् इति भावः । विशेषेण वक्ष्यमाणासामान्यसमर्थनरूपोऽ-
र्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ १८ ॥

ননু যুদ্ধাত্ পাল্লিকৌ'লক্ষ্মীলাভঃ উপায়ান্তরैस्तু ন तथा इत्याशङ्क्याह—
अभिमानेति । अभिमानधनस्य वैरनिर्ध्यातनमात्रनिष्ठस्य अतएव गत्वैः
गमनशीलैः अस्थिरैः । “गत्वरश्च” इति क्त्ववन्तो निपातः । असुभिः प्राणः
करणैः । “पुंसि भूम्नसवः प्राणाः” इत्यमरः । स्याद्, स्थिरम् । “ग्लजिस्थ-

১৭ । অথবা যদি শত্রু দুৰ্যোধন আপনাকে রাজা পূনঃ প্রত্যর্পণ করে,—আপনিও তাহা লাভ করেন, তবে হে জননাথ ! এইকণ রাজ্যসম্পদ প্রাপ্তিতে আপনার অশুভগণের পৌত্রধরকামক ভূজবীৰ্য্য বার্থ হইবে ; অর্থাৎ আগ্রহের ভূজবীৰ্য্যের কোনই কার্য থাকিবে না ।

১৮ । পশুরাজ সিংহ স্বয়ং মদপ্রাপ্তো মাতঙ্গ নিহত করিয়া তদ্বাশা জীবিকা নির্বাহ করে । বলতঃ যিনি শয়্য তেজোবীর্য্য জগৎকে পরাজিত করিতে পারেন, সেই মহান ব্যক্তি অশু পুরুষের নিকট সমৃদ্ধি কাগনা করেন না ।

ज्वलितं न हिरण्यरेतसं चयमास्कन्दति भस्मनां जनः ।

अभिभूतिभयादसूनतः सुखमुज्झन्ति न धाम मानिनः ॥२०

किमपेक्ष्य फलं पयोधरान् ध्वनतः प्रार्थयते मृगाधिपः ।

प्रकृतिः खलु सा महीयसः सहते नान्यसमुन्नतिं यया ॥२१

अन्वयः । जनः भस्मनां चयम् आस्कन्दति, ज्वलितं हिरण्यरेतसं न । अतः मानिनः अभिभूति-
भयात् असून् सुखम् उज्झन्ति, (किन्तु) धाम न (उज्झन्ति) ॥ वाच्य—जनेन चयः आस्क-
न्दते । ज्वलितः हिरण्यरेताः न । मानिभिः असवः उज्झन्ते, न धाम उज्झन्ते ॥ २०

अन्वयः । मृगाधिपः किं फलम् अपेक्ष्य ध्वनतः पयोधरान् प्रार्थयते । (तथाहि)—महीयसः

गन्तुः” इति गन्तुप्रत्ययः । यशश्चिचीषतः चेतुं संग्रहीतुमिच्छतः । चिनोतिः
सन्नन्तात् शतप्रत्ययः । अचिरम् अंशवो यस्या मा अचिरांशुर्विदुर्त् तस्या
विलासः स्फुरणं तदत् चञ्चला क्षणिका इत्यर्थः । लक्ष्मीः सम्पत् अनु-
षङ्गादागतम् आनुषङ्गिकम् अन्वाचयशिष्टमल्पं फलं, मानत्वाणाय यश एव
मुख्यं फलम् अभ्युच्चयस्तु लक्ष्मीरिति मानिनामिदमेव श्लाघ्यमित्यर्थः । अत्र
अस्थिरप्राणत्यागेन स्थिरयशःस्वीकाराभिधानात् नूनाधिकविनिमयाख्यः
परिवृत्तप्रालङ्कारः । उक्तञ्च काव्यप्रकाशे—“परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां
स्यात् समामभेः” इति ॥ १८ ॥

ननु अल्पस्य मानस्य हेतोः कथं प्राणत्यागः शक्यते कर्त्तुं यतो “जीव-
न्नरो भद्रगतानि पश्येत्” इत्याशङ्क्याह—ज्वलितमिति । जनो भस्मनां चयं
पुञ्जम् आस्कन्दति पादादिना आक्रामति अदाहकत्वादिति भावः । ज्वलितं
ज्वलन्तम् । कर्त्तरि क्तः । “मतिबुद्धि” इत्यादिमूत्रे चकारादर्त्तमानार्थत्वम् ।
हिरण्यं रेतो यस्य तं हिरण्यरेतसम् अग्निं न आस्कन्दति दाहकत्वादिति
भावः । अतो हेतोर्मानिनः अभिभूतिभयात् प्राणलोभेन तेजस्त्यागे परिभवो
भविष्यतीति भयादसूनेव सुखम् अक्लिष्टम् उज्झन्ति त्यजन्ति । धाम तेजस्तु
न उज्झन्ति मानहानिकरात् जीवनात् स्वतेजसा मरणमेव वरम् इत्यर्थः ।
पूर्वतरश्लोकवत् अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ २० ॥

१९ । विनि वैरिनिर्धातनरत, कृणुञ्जुर जीवनेन विनिमय द्वारा यशस्य श्रित्तो उाशर
अशोष्ठे ; अतएव यश अर्द्धेन हेच्छक वाञ्छित विद्वाद्द्विमानव ९८कला मन्मो आनुषङ्गिक फल,—
यशहे गृथ ।

२० । नाहिका शक्ति नाहे वज्रिना लोक पदादि द्वारा उन्नयानि अतिक्रम करे, किञ्च मेहे
नाहिकाशक्ति विद्यमान धाकार केह अक्षयित पावक आक्रमण करिते पावे नो ; अतएव मानि-
नन अडिष्टुतिभरे जीवने अङ्गणे परित्राण करिते पावेन, किञ्च तेज परित्राण करेन ना ।

কুরু তন্মতিমেব বিক্রমে নৃপ নির্ধূয় তমঃ প্রমাদজম্ ।

ধ্রুমেতদ্বেহি বিদ্বিষাং ত্বদনুত্সাহহতা বিপত্তয়ঃ ॥২২॥

দ্বিরদানিব দ্বিগ্বিभावितान् चतुरस्तोयनिधीनिवायतः ।

प्रसहेत रणे तवानुजान् द्विषतां कः शतमन्युतेजसः ॥२३॥

সা প্রকৃতি: খলু যযা প্রকৃত্যা অন্যসমুন্নতি' ন সহতে ॥ বাচ্য—মৃগাধিপেন ধ্বনন্ত: পযোধরা: প্রার্থ্যন্তে, তযা প্রকৃত্যা সমুন্নতি: ন সহতে ॥ ২১

অন্যথ: । হে নৃপ ! তত্ প্রমাদজ' তম: নির্ধূয় বিক্রমে মতি' কুরু । বিদ্বিষাং বিপত্তয়: ত্বদনুত্সাহ-
হতা এতদধ্রুবম্ অত্রৈহি ॥ বাচ্য—মতি: ক্রিয়তাম্, বিপত্তিभि:***হতাभि: (ভূয়তে) অবৈয়তাম্ ॥ ২২

অথবা কিমত্র প্রযোজনং চিন্তয়া, কিন্তু তেজস্বিনামেব অর্থং স্বभाव
एव यज्जिगीषुत्वम् इत्याशयेनाह—किमिति । मृगाधिपः सिंहः किं फलं
प्रयोजनम् अपेक्ष्य ध्वनतो गर्जतः । धरन्तीति धरा पचाद्यच् । पयसां धराः
तान् पयोधरान् प्राशयंत्यभिधाति । “याच्ञायामभिधानि च प्रार्थना कथ्यते
बुधैः” इति केशवः । अथवा अवरुणद्धि इत्यर्थः । प्रार्थयते ‘प्रा अर्थयते’—
“प्रा स्याद् याच्ञावरोधयोः” इत्यभिधानात् प्रा अवरोधने । प्रा इति तृती-
यान्तम् । आकारान्तस्य प्राशब्दस्य योगविभागात् ‘आतो धातोः’ इत्या-
लोपः । “अभियाच्ञावरोधयोः” इत्यभिधानात् । तथाहि महोयसो मह-
त्तरस्य सा प्रकृतिः खलु स्वभावो यया प्रकृत्या अन्यसमुन्नतिं परवृद्धिं न
सहते । महतः परमञ्जनमेव पुरुषार्थ इत्यर्थः । पूर्ववत् अलङ्कारः ॥ २१ ॥

उक्तं प्रयोजनं निगमयति*—कुरु तदिति । हे नृप ! तत् तस्मात् उक्त-
रीत्या पराक्रमावसरत्वाद्देतोः । “यत्तद्यतस्ततो हेतौ” इत्यमरः । प्रमादजं
तमो मोहं निर्धूय निरस्य विक्रमे पौरुषे एव मतिं कुरु । विक्रममेव अङ्गी-
कुरु, नतु उपायान्तरमित्यर्थः । न च विक्रमवैफल्यमित्याह—ध्रुवमिति ।
विद्विषां विपत्तयः त्वदनुत्साहहताः तव अनुत्साहेन अव्यवसायेन हताः
प्रतिवृद्धाः । अन्यथा प्रागेव विपद्येरन्निति भावः इत्येतत् ध्रुवं निश्चितम्
अवेहি विद्धि । “ध्रुवं नित्ये निश्चिते च” इति शाश्वतः ॥ २२ ॥

২১ । (তেজীদিগের জিগীষুগাই স্বভাব, কেনন।) মৃগাধিপ সিংহ কোন অয়োজনে গর্জিত মেঘবৃক্ষ
আক্রমণ কবে? মহত্তর ব্যক্তির এইকপই স্বভাব, এই স্বভাবের বশবর্তী হইয়াই তাবৃক্ষ ব্যক্তি শক্রব
বুদ্ধি সহিতে পারে না ।

২২ । অতএব হে নৃপ! অমাদজ মোহ দূর করিয়া পুরুষকারে বুদ্ধি নিয়োগ করুন । আপনি
ইহা নিষ্কর জানিবেন—আপনার অনুৎসাহে শক্রগণের রিপত্তিসমূহ অতিবদ্ধ হইয়া রহিয়াছে ।

ज्वलतस्तव जातवेदसः सततं वैरिक्तस्य चेतसि ।

विदधातु शमं शिवेतरा रिपुनारीनयनाम्बुसन्ततिः ॥२४॥

इति दर्शितविक्रियं सुतं मरुतः कोपपरीतमानसम् ।

उपसान्वयितुं महीपतिद्विरदं दुष्टमिवोपचक्रमे ॥२५॥

अन्वयः । दिग्बिभावितान् आयतः चतुरः हिरदान् (चतुरः) तोयनिधोन् इव तव (चतुरः) शतमन्युतेजसः अनुजान् रणे द्विषतां कः प्रसहेत ॥ वाच्य—दिग्बिभाविताः आयतः चत्वारः हिरदाः तोयनिधय इव अनुजाः केन सह्येरन् ॥ २३

अन्वयः । तव चेतसि सततं ज्वलतः वैरिक्तस्य जातवेदसः शिवेतरा रिपुनारीनयनाम्बुसन्ततिः शमं विदधातु । वाच्य—शिवेतरया...सन्तत्या शमः विधीयताम् ॥ २४

अन्वयः । इति दर्शितविक्रियं कोपपरीतमानसं मरुतः सुतं महीपतिः दुष्टं हिरदमिव उपमान्वयितुम् उपचक्रमे ॥ वाच्य—महीपतिना ॥ २५

न च नः पराजयशङ्का कार्येत्याह—हिरदानिति । दिग्बिभावितान् दिक्षु प्रसिद्धान् तान् आयत आगच्छतः । आङ्पूर्वादिष्ण धातोः शब्दप्रत्ययः । चतुरः हिरदान् दिग्गजानिव तथोक्तविशेषणान् चतुरः तोयनिधोन् इव रणे दिग्बिभावितान् शतमन्युतेजस इन्द्रविक्रमान् चतुरः तव अनुजान् द्विषतां मध्ये कः प्रसहेत सोढुं शक्नुयादित्यर्थः । “शक्ति लिङ् च” इति शक्तार्थे लिङ् । अतो निःशङ्कं प्रवर्त्तस्वेति भावः ॥ २३ ॥

आशीर्वाद्व्याजेन फलितमाह—ज्वलत इति । तव चेतसि सततं ज्वलतो वैरिक्तस्य जातवेदसः क्रोधाम्नेः शिवेतरा अग्निवा अमङ्गला । वैधव्यदुःखजनकत्वादिति भावः । रिपुनारीनयनाम्बुसन्ततिः वैरिवनिताशुप्रवाहः शमं विदधातु । वैरिक्तस्य क्रोधस्य वैरिवधमन्तरेण शान्त्यसम्भवादवश्यं तदधस्त्वया कर्त्तव्य इत्यर्थः । क्रोधस्य विषयस्य निगरणेन विषयिणो जातवेदस एव उपनिबन्धनात् अतिशयोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तम्—“विषयस्यानुपादानाद्विषयुपनिबन्ध्यते । यत्र सातिशयोक्तिः स्यात् कवेः प्रौढोक्तिर्जीविता” इति । तत्रापि क्रोधस्य जातवेदसो भेदेऽपि अमेदाध्यवसायाद् भेदेऽभेदरूपा तत एव अम्बुनिर्वाप्यत्वोक्तिश्च घटते । तथाच यथा अम्बुसेकेन अग्निः सम्यक् शाम्यति तथा शत्रुबधेन क्रोध इति औपम्यं गम्यते ॥ २४ ॥

२७ । सर्व्वपेशसिद्धि दिग्गज चतुष्टयः ; तथा क्वचि चतुष्टयस्य अग्निः इन्द्रजना पराक्रमशाली आपिनार अमृजचतुष्टयस्ये त्रये सर्वांगत पेशिना शत्रुगणैर मध्ये के ताहादिगके मरु करिठे समर्ष ह्य ?

অপবর্জিতবিপ্লবে শুচৌ হৃদয়গাহিণি মঙ্গলাস্পদে ।

বিমলা তব বিস্তরে গিরাং মতিরাদর্শং দ্বাভিঃশ্যতে ॥২৬॥

অন্বয় । অপবর্জিতবিপ্লবে শুচৌ হৃদয়গাহিণি মঙ্গলাস্পদে তব গিরাং বিস্তরে মতিঃ দর্পণে ইব
বিমলা अभिदृश्यते ॥ वाचा—मतिं विमलाम् अभिपश्यन्ति (जनाः) ॥ २६

इतीति । इति उक्तरीत्या दर्शिता विक्रिया विकारो वागारम्भात्मको येन
तं कोपपरीतमानमं कोपाक्रान्तचित्तम् । इदं विशेषणद्वयं हिरदेऽपि
योज्यम् । मरुतः सुतं भीमं महीपतिः युधिष्ठिरो दुष्टं हिरदमिव । एतेन
अस्य शौर्यमेव न बुद्धिः अस्तीति गम्यते । उपसान्वयितुम् अनुनेतुम् उप-
चक्रमे प्रवृत्तः “प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्” इति आत्मनेपदम् । राज्ञा भाव्यु-
पकारविशेषापेक्षया कथञ्चित् अवश्यो जनः शनैः शनैः हिरदवत् वशी-
करणीयः, नतु त्याज्य इति भावः ॥ २५ ॥

प्रथमं तावत् स्तुत्यादिभिः प्रसादयति—अपवर्जितेति । विप्लवः प्रमाण-
बाधः, अन्यत्र बाह्यमलसंक्रमः सोऽपवर्जितो यस्य तस्मिन् अपवर्जितविप्लवे ।
शुचौ शुचित्वं शब्दमौष्ठ्यं लोहशुद्धिश्च तद्वति । अतएव हृदयगাহिणि मनो-
रमे मङ्गलास্পदे एकत्र हितार्थप्रतिपादकत्वात् अन्यत्र मङ्गलवस्तुत्वात् च
श्रेयस्करे । “रोचनं चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम् । गुरूनग्निं तथा
सूर्यं प्रातः पश्येत् सदा बुधः ॥” इति पुराणवचनात् । तव गिरां विस्तरे
वाक्यप्रपञ्चे । “प्रथने वावशब्दे” इति प्रञ्जप्रतिषेधात् “ऋटोरप्” इत्यप् ।
अतएव “विस्तारो विग्रहो व्यासः स तु शब्दस्य विस्तरः” इत्यमरः । मति-
स्त्वद्द्विरादर्शं दर्पणे इव । “दर्पणे सुकुरादर्शौ” इत्यमरः । विमला
विशदा अभिदृश्यते वाग्वैशद्यादेव मतिवैशद्यमनुमीयते । तत्पूर्वकत्वा-
त्तस्येत्यर्थः ॥ २६ ॥

২৪ । আপননার হৃদয়ে যে বৈরিকৃত কোপবহিঃ সত্ত্বত প্রকৃতিক্ত, তি পুনঃপ্রোগণের বৈধব্যযুক্ত অশিব
নয়নবারিপ্রবাহ সেই অনলের শাস্তি করক ।

২৫ । মহোপতি যুধিষ্ঠির এইরূপ বিকারোদ্দোপক কোপাক্রান্তরূপ বায়ুতনয় ভীমকে দৃষ্টে বিরহের
আগ্ন শাস্ত করিতে প্রবৃত্ত হইলেন ।

২৬ । (বলিলেন)—বাহুশ্রমবিবর্জিত মঙ্গলোদ্গম বিশুদ্ধ দর্পণে যেক্রম বিশদ দর্শন সম্পাদিত হয়,
তক্রম এই অমাণবাধবিরহিত শব্দমৌঠবপুঙ্ক শব্দপ্রগ্রাহী শ্রেয়স্বর বিশুদ্ধ বাক্যপক্ষে তোমার বিমল মতি
পরিষ্কৃত হইতেছে ।

स्फुटता न पदैरपाकृता न च न स्वीकृतमर्थगौरवम् ।

रचिता पृथगर्थता गिरां न च सामर्थ्यमपोहितं क्वचित् ॥२७॥

उपपत्तिरुदाहृता बलात् अनुमानेन न चागमः क्षतः ।

इदमीदृगनीदृगाशयः प्रसभं वक्तुमुपक्रमेत कः ॥ २८ ॥

अन्वयः । पदैः स्फुटता न अपाकृता, अर्थगौरवं न स्वीकृतम् न च । गिरा पृथगर्थता रचिता (तथा गिरां) सामर्थ्यं न च क्वचित् अपोहितम् । बलात् उपपत्तिः उदाहृता, (तथा) अनुमानेन आगमः न च क्षतः । अनीदृगाशयः कः इदं वचनं प्रसभं वक्तुमुपक्रमेत ॥ वाचा—(त्व) स्फुटतां न अपाकृतवान्, स्वीकृतवान्, पृथगर्थतां रचितवान्, न अपोहितवान् । उपपत्तिम् उदाहृतवान् । अनीदृगाशयेन केन उपक्रम्येत ॥ २७—२८

अथ युग्मेनाह—स्फुटतेति, उपपत्तिरिति च । एदैः सप्तित्तशब्दैः स्फुटता विशदार्थता न अपाकृता न त्यक्ता । अर्थगौरवम् अर्थभूयस्त्वं वा न च न स्वीकृतम् । स्वीकृतमेवेत्यर्थः । “वैशान्यप्रसक्तार्थगौरवाभावनिवर्त्तनार्थं नञ् इयं सम्भाव्यनिषेधनिवर्त्तने द्वौ प्रतिषेधौ” इति वामनः । गिरां पदानाम् अवान्तरवाक्यानां च पृथगर्थता भिन्नार्थता, अपुनरुक्तार्थतेति यावत् । रचिता कृता । तथा क्वचिदपि सामर्थ्यं गिरात् अन्योन्यसामर्थ्यं साकाङ्क्षत्वं न अपोहितं न वर्जितम् । अन्यथा दग्गटाङ्गिमादिशब्दवत् एकवाक्यता न स्यात् । यथाहुः—“अर्थक्यादिकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्भिभागे स्यात्” इति । ननु अर्थगौरवमित्यत्र कथं षष्ठीसमासः ? “पूरणगुण” इत्यादिना प्रतिषेधाच्च षष्ठीषोः । ये श्लोकादयः शब्दा गुणि गुणिनि च वर्त्तन्ते, यथा पटस्य शौक्ल्यं [शुक्लं] शुक्लः पट इति च । तेषाम् एव अत्र निषेधाद् ये च पुनः स्वतो गुणमात्रवचनाः, यथा गौरवं प्राधान्यं रसो गन्धः स्पर्श इत्येवमादयः, तेषामनिषेधात् । तथा “तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यते” इति वचनाद्ब्रह्मलमभियुक्तप्रयोगदर्शनाच्च बलाकायाः शौक्ल्यमित्यादौ तु भाष्यकारवचनादसमासः । अतएव आह वामनः—“पदपीतिमादिषु गुणवचनसमासो बली स्यात्” इति ॥ २७ ॥

उपपत्तिरिति । किञ्च बलात् स्वबलमाश्रित्य । कर्मणि ल्यब्लोपे पञ्चमी वक्तव्या । उपपत्तिर्युक्तिरुदाहृता । पराक्रमपद एव श्रयानिति युक्तिः उक्ता इत्यर्थः । उचितं चैतत् महावीरस्तेति भावः । तथा अनुमानेन युक्तरा आगमः शास्त्रं न क्षतः न हतः । किन्तु आगमाविरुद्धमेव उक्तम् । अन्यथा

२७—२८ । तेषां एते शब्दोऽपि पञ्चमी वक्ता विनाशार्थं परिहाय करेन नास्ति, अथ ईहा अर्थवाच्यतायुक्तं वक्तिव्यं योक्तुम् । तेषां अवाच्यता वाक्यानिर्देशे पुनरुक्तता दोषो न

অবিত্রমতয়া তথাপি মে হৃদয়ং নির্ণয়মেব ধাবতি ।

অবসায়য়িতুং চমাঃ সুখং ন বিধেযেষু বিশেষসম্পদঃ ॥২৬ ॥

অর্থঃ । তথাপি মে হৃদয়ম্ অবিত্রমতয়া নির্ণয়ম্ এব ধাবতি, বিধেযেষু বিশেষসম্পদঃ সুখম্ অবসায়য়িতুং ন চমাঃ । বাচ্য—হৃদয়ং নির্ণয়ঃ স্নিগ্ধতৈ, সম্পদমিঃ চমাभिঃ (ভূযতে) ॥ ২৬

তদ্বিরোধাত্ অনুমানস্যৈব প্রামাণ্যভঙ্গপ্রসঙ্গাদিতি ভাবঃ । ইটক্ ইত্যং চাত্রযুক্তম্ ইদং বচনম্ অবিত্র্যমান ইটগাশয় ইত্যং চাত্রযুক্তাभिপ্রায়ো यस্য সৌঃনীটগাশয়ঃ । “অभिপ্রায়চ্ছন্দ আশয়ঃ” ইত্যমরঃ । কঃ প্রসমং হঠাত্ বক্তৃমুপক্রমেত ন কোঃপীত্যর্থঃ । ইত্যং বক্তৃমুপক্রমিতৈব নাস্তি, বক্তা তু দূরা-
পাস্ত এবৈতি ভাবঃ । কোচিৎতৎ স্নোক্ত্রয়ং নিন্দাপরত্বেনাপি যোজয়ন্তি । তদস্তু হিতোপদেশমাত্রতত্পরস্য অতিবত্সলস্য রাজ্ঞো মত্সরিণ ইব মহাবীরে
ভ্রাতরি বিধেযে সর্বাণর্থমূলভূতানিন্দাতাত্পর্য্যকল্যনানৌচিত্বাদিতি ॥ ২৫ ॥

যদি সাধুং তর্হি তথৈব ক্রিয়তামিত্যাশঙ্ক্যাহ—অবিত্রমতয়েতি । তথাপি ত্বয়া সম্যক্ নির্ণীতঃপি মে হৃদয়ম্ অবিত্রমতয়া অসন্তুষ্টতয়া । অত্য়াপি সংশয়গতত্বেন ইত্যর্থঃ । নির্ণয়মেব ধাবতি অনুসরতি অপেক্ষত ইতি
ধাবত্ । অত্রাপি নির্ণয়স্য অনুদয়াদিতি ভাবঃ । নির্ণয়ানুদয়ে হেতুমাহ—
অবেতি । বিধেযেষু সন্ধিবিগ্রহাদিকর্তব্যার্থেষু যা বিশেষসম্পদোঃস্বান্তর-
মেদভূমানঃ সমৃদ্ধয়ো বাহুল্যানি তাঃ সুখম্ অক্লেশেন অবসায়য়িতুং পুরুষান্
প্রত্যনুকূল্যে ন স্বস্বরূপং স্বয়মেব শৌভ্রং প্রত্যায়য়িতুমিত্যর্থঃ । স্যতর্থ্যন্তাদণি
কর্ম্মকর্তৃকাত্মসুন্ । গরণাবিতি সূত্রস্য অর্থং বিধয়ঃ । চমন্তে ইতি চমাঃ ।
পচাদ্রচ্ । গক্তা ন ভবন্তি । “চমং গক্তে হিতৈ ত্রিষু” ইত্যমরঃ । বিধেয়-
মাত্রস্য সুগমত্বেঃপি তদ্বিশেষাণাং সৌঃস্মাদ্ বাহুল্যান্ত দুর্জয়ত্বাত্ অত্রাপি
নির্ণয়াকাঙ্খেতি তাৎপর্য্যার্থঃ । অত্র নির্ণয়ধাবনং প্রত্যুত্তরবাক্যার্থস্য হেতু-
ত্বাभिধানাদ্ বাক্যার্থহেতুকং কাব্যলিঙ্গমলঙ্কারঃ । তদুক্তম্—“হিতৌবাক্য-
পদার্থত্বে কাব্যলিঙ্গমুদাহৃতম্” ইতি ॥ ২৬ ॥

নাট্যে এবং যৌ সক্রম বাক্যেব স্তিঃ আকাঙ্ক্ষাও পরিত্যক্ত হয় নাই । তুমি যে বীরোচিত আবেদন
অবস্থান করিয়া স্ত্রীকে অবতারণা করিয়াছ, ইহা উচিতই হইয়াছে । তোমার অনুমানক্রমা
আগম্যাদি শাস্ত্রের মতামত অগ্রাহ্য হইয়াছে । নাট্যের কথা দূর থাকুক, মহিমা এবং বিধি ক্ষান্ত
আধিকারস্বক বাক্যেচ্চারনে অশুভ হইতেই কে সমর্থ হয় ?

২০ । তুমি কার্যমিত্তিবিষয়ে দৃঢ়নিষ্ঠায় কথিলেও আমার হৃদয় ইহাতে অন্যথা
হইতেছে না । পবিত্র অত্মস্ব-ইহু এ বিষয়ের নির্ণয়ার্থই অগ্রবণ হইতেছে । কেননা সন্ধি-বিগ্রহাদি
কার্যে যে সকল বিশেষ সম্পদ বর্ধমান, ইহার অক্লেশে কার্য সাধনে নিশ্চিতরূপে স্ব স্ব সামর্থ্য
প্রতিপাদন করাইতেছে না ।

सहसा विदधोत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।

वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥३०॥

अभिवर्षति योऽनुपालयन् विधिबीजानि विवेकवारिणा ।

स सदा फलशालिनीं क्रियां शरदं लोक इवाधितिष्ठति ॥३१॥

अन्वयः । क्रिया सहसा न विदधोत, अविवेकः परम् आपदां पदं, गुणलुब्धाः सम्पदः विमृश्य-
कारिणं स्वयमेव वृणते हि ॥ वाच्य—क्रिया न विधीयते । अविवेकेन पदेन (भूयते), गुणलुब्धाः
सम्पद्भिः विमृश्यकारी त्रियते ॥ ३०

अन्वयः । यः विधिबीजानि अनुपालयन् विवेकवारिणा अभिवर्षति, स फलशालिनीं क्रियां लोकः
शरदम् इव अधितिष्ठति ॥ वाच्य—येन अनुपालयता अभिवर्षता (बीजानि), तेन फलशालिनीं क्रियां
नीकेन शरत् इव अधिष्ठीयते ॥ ३१

वस्तुविशेषावधारणमन्तरेणैव प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह—सहसेति । क्रियते
इति क्रियाकार्यं तां सहसा अविमृश्येत्यर्थः । “सहसेतप्राकस्मिकाविमर्शयोः”
इति गणव्याख्याने स्वरादिपाठादव्ययम् । न विदधोत न कुर्वीत । कुतः ?
अविवेकोऽविमृश्यकारित्वं परमत्यन्तम् आपदां पदं स्थानम्, विपत्तिकारण-
मित्यर्थः । व्यतिरेकेण उक्तमर्थमन्वयेनाह—वृणते इति । गुणलुब्धा गुणगृह्याः,
गुणगृह्यव इति स्वयंवरणहृत्कृतिः । सम्पदः श्रियः विमृश्य करोतीति
विमृश्यकारी । “उपपदमतिङ्” इति समासः । तं स्वयमेव वृणते भजन्ते
हि । “वृङ् सम्भक्तौ” इति धातुः । तस्मात् विमृश्य एव प्रवर्तितव्यमित्यर्थः ।
अत्र सहसा विधाननिषेधलब्धविमृश्यकारित्वरूपकारणस्य आपद्रूपव्यतिरेक-
कार्येण समर्थनात् वैधर्म्येण अर्थान्तरन्यासः । द्वितीयादेन च स एव
आधर्म्येण इति ज्ञेयम् ॥ ३० ॥

ननु साहित्यस्यापि फलमिद्विद्विश्यत एव, तत् किं विवेकेन इति अत्र
आह—अभोति । यः पुमान् विधेयन्ते इति विधयः कृत्यवस्तुनि बीजाना-
वेति उपमितसमासः । शरदं लोक इवेति वाक्यगतोपमानुसारात् । तानि
विधिबीजानि विवेको वारोव विवेकवारि तेन विवेकवारिणा पूर्ववत्
समासः । अनुपालयन् प्रतीक्षमाणः संरक्षन् अभिवर्षति सिञ्चति । स पुमान्
फलं साधननिष्पाद्योऽर्थः शस्यञ्च । “शस्ये हेतुकृते फलम्” इति उभयत्रापि
अमरः । तच्छालिनीं क्रियां कर्म लोको जनः । “लोकस्तु भुवने जने”

३० । विवेचना ना करिषा महता केन कार्या कथा ऐच्छित नष्टे, केनना अविवेकक नास्ति
पश्य आपदेन आप्पन हर । उपप्राशिनो सम्पत् अशरे विवेकसम्पन्न वाञ्छिके आश्रय करिषा
थाटक ।

शुचि भूषयति श्रुतं वपुः प्रशमस्तस्य भवत्यलङ्किया ।
 प्रशमाभरणं पराक्रमः स नयापादितसिद्धिभूषणः ॥ ३२ ॥
 मतिभेदतमस्तिरोहिते गहने कृत्यविधौ विवेकिनाम् ।
 सुकृतः परिशुद्ध आगमः कुरुते दीप इवार्थदर्शनम् ॥ ३३ ॥

अन्वयः । शुचि श्रुत वपुः भूषयति, तस्य प्रशमः अक्रिया भवति । पराक्रमः प्रशमाभरणं (भवति) सः (पराक्रमः) नयापादितसिद्धिभूषणः (भवति) ॥ वाच्य—शुचिना श्रुतेन भूष्यते, प्रशमेन अक्रियया भूयते, पराक्रमेण प्रशमाभरणेन (भूयते), तत्र (पराक्रमेण)...भूषणेन, (भूयते) ॥ ३२

अन्वयः । मतिभेदतमस्तिरोहिते गहने कृत्यविधौ विवेकिनां सुकृतः परिशुद्धः आगमः दीप इव अर्थदर्शनं कुरुते ॥ वाच्य—सुकृतेन परिशुद्धेन आगमेन दीपेन इव कियते ॥ ३३

इत्यमरः । शूरदमिव सदा नित्यम् अधितिष्ठति । सदा क्रियाफलं प्राप्नोत्येव न कदाचिद् व्यभिचरति इत्यर्थः । साहसिकस्य काकतालीयन्यायेन फलसिद्धिविवेकिनस्तु नियता इति भावः । अत्र फलशब्देन शस्यहेतुकृतयोः अर्थयोः अभेदाध्यवसायात् श्लेषमूलातिशयोक्तिः, तदनुगृहीता च उपमा इत्यनुसन्धेयम् ॥ ३१ ॥

नियता विवेकिनः फलसिद्धिरित्युक्तं, सम्प्रति तामेव रुच्यर्थं स्तोति—शुचीति । शुचि सम्प्रदायशुद्धं श्रुतं शास्त्रश्रवणं कर्त्तुं वपुः भूषयति, अन्यथा अविद्वान् पुरुषः शोच्य इति भावः । तस्य श्रुतस्य प्रशमः क्रोधोपशान्तिः अलङ्किया भूषणं भवति, अन्यथा श्रुतवैफल्यात् इति भावः । पराक्रमः सति अवसरे शौर्यं प्रशमस्य आभरणं भवति, अन्यथा सर्वैः परिभूयते इति भावः । स पराक्रमः नयापादिता नातिस्पर्धादिता विवेकपूर्विका इति यावत्, सा चासौ सिद्धिश्च सैव भूषणं यस्य स तथोक्तः ; अन्यथा साहसिकस्य सिद्धिः काकतालीयत्वेन पक्षे पराक्रमवैयर्थ्यम् इति भावः । “वपुषो भूष्यतेवात्र सिद्धेर्भूषणतैव तु । उभयं मध्यमानां तु तेषां पूर्वोत्तरेच्छायाम्” इति विवेकः । एवंविशिष्टसिद्धेः अनन्यभूषिताया एव भूषणत्वोक्ताया सर्वोत्तरतया स्तुतिर्गम्यते । अत्र उत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषणत्वात् एकावल्यलङ्कारः । तदुक्तम्—“यत्र विशेषणभावं पूर्वं पूर्वं प्रति क्रमेणैव । भजति परंपरमेधालङ्कितिरैकावली कथिता” इति ॥ ३२ ॥

३१ । लोक श्रेष्ठेण उपशुद्धकाले विवेचनापूर्वकं बौद्ध रथी कदम्ब यथामग्रे वारिवर्षणं कथिता शरङ्काले जिष्णाकलेर माधवा अर्थात् शत्रु लाभ वरे, उद्धरणे येऽङ्गणनील पुरुष कर्त्तव्य विषये विवेकरूप वारिप्रदेन वरे, परिणामे ताशर जिष्णा बलवतो हरः ; कलः से मत्तु जिष्णाकाले लाभ कथिता शके ।

सृष्टृहृणीयगुणैर्महात्मभिश्चरिते वर्त्मनि यच्छतां मनः ।

विधिहेतुरहेतुरागसां विनिपातोऽपि समः समुन्नतेः ॥ ३४ ॥

शिवमौपयिकं गरीयसीं फलनिष्पत्तिमदूषितायतीम् ।

विगणय्य नयन्ति पौरुषं विजितक्रोधरया जिगीषवः ॥३५॥

सृष्टृहृणीयगुणैः महात्मभिः चरिते वर्त्मनि मनो यच्छतां विधिहेतुः आगसाम् अहेतुः विनिपातः अपि समुन्नतेः समः (भवति) ॥ वाच्य—विधिहेतुना अहेतुना विनिपातेन अपि समेन (भूयते) ॥ ३४

विमृश्य कुर्यादिति स्थितं, तत्र विमर्शीप्रायः क इत्युक्ते शास्त्रमेवेत्याह—
मतीति । मतिभेदः कार्यविप्रतिपत्तिः । मतिभेदः तम इवेति उपमित-
ममासः । दीप इवेति उपमानुसारात् । तेन तिरोहित आच्छन्ने अतएव
गहने दुरवगाहे कृत्यविधौ कार्यानुष्ठानं विवेकिनां सुकृतः सदभ्यस्तः अतएव
परिशुद्धो निश्चितः, अन्यत्र सुविहितः प्रवातादिदोषरहितः आगमः शास्त्रम् ।
“आगमः शास्त्र आयात” इति विश्वः । दीप इव अर्थदर्शनं कार्यज्ञानं
वस्तुप्रतिभासनञ्च कुरुते ॥ ३३ ॥

एवं विमृश्य कुर्वतो देवात् अर्थनाशेऽपि न कश्चित् अपराध इत्याह—
सृष्टृहृणीयेति । सृष्टृहृणीहृणीर्लोकस्त्राध्यगुणैः महात्मभिः सज्जनैः चरिते अनु-
ष्ठिते वर्त्मनि आचारे मनोयच्छतां निदधतां सन्मार्गण व्यवहरतामित्यर्थः ।
विधिहेतुर्हेतुनिमित्तकः । “विधिर्विधाने देवे च” इत्यमरः । अतएव
आगसाम् अपराधानाम् अहेतुर्विनिपातोऽपि दैविकानर्थाऽपि । “विनिपातो-
ऽवपाते स्यात् देवादिभ्यसनेऽपि च” इति विश्वः । समुन्नतेः अतिउन्नतेः समः
तुल्यः । दैविकेषु पुरुषस्य अनुपालभ्यत्वादिति भावः । यथाह कामन्दकः—
“यत् तु सस्यगुपक्रान्तं कार्यमेति विपर्ययम् । पुमांस्तत्रानुपालभ्यो
दैवान्तरितपौरुषः” इति ॥ ३४ ॥

३२ । ये शास्त्र सञ्चाराग्रसञ्च, तान् शास्त्रश्रवण श्रोतारि देह भूषित करे, क्रोधेन उपपन्न
देहे शास्त्र श्रोतारि भूषण, अपनर वृत्तिशो मोर्षाप्रकाशे शास्त्रिष्ठानेव आउरणश्रवण ; आरि देहे शोर्षा
नीतिशोरा सञ्चारादि निश्चिब भूषणश्रवण इय ।

३३ । वातादि विद्यविश्रित दौषालोक येषम अन्तकारावृत्त द्विजेन हाने श्रोतारिनीय वस्तुन
प्रदर्शक इय, उरूप उन्नतगुणे अष्टासु परिशुद्ध शास्त्रज्ञान कार्याविश्रितपत्तिकरुप तमनाच्छ्र, —अतएव
दुरवगाह कार्यानुष्ठाने विवेकिणेर कर्तव्याञ्जन इमाईया येन ।

३४ । बाहारा सर्वाङ्गनशाश्च गुणसम्पन्न सज्जनगणेषु अनुष्ठित आचरणे मन निरोग कवे,
ताहाते देवनिवक्तम अनर्ष संवटित इहेलेउ ताहारा अपराधी हर ना एव देहे अनर्षउ समुक्ति
समान गण्य इहेयं थाके ।

अपनेयमुदेतुमिच्छता तिमिरं रोषमयं धिया पुरः ।

अविभिद्य निशाकृतं तमः प्रभया नांशुमताप्युदीयते ॥ ३६ ॥

बलवानपि कोपजन्मनस्तमसो नाभिभवं रुणद्धि यः ।

क्षयपक्ष इवैन्दवीः कलाः सकला हन्ति स शक्तिसम्पदः ॥३७॥

अन्वयः । जिगीषवः विजितक्रोधरयाः (सन्तः) गरीयसीम् अदृषितायतीं फलनिष्पत्तिं विगणय्य पौरुषं शिवम् औपयिकं नयन्ति ॥ वाचा—जिगीषुभिः...रथैः नीयते ॥ ३५

अन्वयः । उदेतुमिच्छता पुरः रोषमयं तिमिरं धिया अपनेयम् । अंशुमता अपि प्रभया निशाकृतं तमः अविभिय न उदीयते ? वाचा—उदेतुमिच्छन् अपनेयत् अंशुमान् उदेति ॥ ३६

सम्प्रति यत् विमृश्यं तदाह—शिवमिति । जिगीषवः जयेच्छवः नृपा विजितक्रोधरया विजितक्रोधवेगाः सन्तः गरीयसीं प्रभूताम् अदृषितायतीम् अक्षतोत्तरकालां स्वन्ताम् इत्यर्थः, फलनिष्पत्तिं फलसिद्धिं विगणय्य फलवत्त्वं निश्चित्य इत्यर्थः । पौरुषं पुरुषकारं शिवम् अनुकूलम् औपयिकम् उपायम् । विनयादित्वात् स्वार्थे ठक्, उपायात् क्त्वञ्च । नयन्ति प्रापयन्ति, पौरुषम् । उपायेन योजयन्ति इत्यर्थः । नानिश्चितफलं कर्म कुर्वन्ति भावः । यथाह कामन्दकः—“निष्फलं क्लेशबहुलं सन्दिग्धफलमेव च । न कर्म कुर्यान्मतिमान् सदा वैरानुबन्धि च” इति । नयतिः प्रापणार्थः द्विकर्मकः । अत्र पौरुषस्य कर्त्तृस्थकर्मत्वेऽपि उपायस्य अतथात्वात् क्रोधं विनयत इत्यादिवत् “कर्त्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि” इति आत्मनपदं न भवति ॥ ३५ ॥

यदुक्तं विजितक्रोधरया इति तदावश्यं कमित्याह—अपनेयमिति । उदेतुम् अभ्युदेतुम् इच्छता पुरुषेण पुरः प्रथमं रोषमयं रोषात् आगतम् । “मयट् च” इति मयट् । तिमिरम् अज्ञानं धिया विवेकबुद्ध्या करणेन अपनेयम् अपनेयम् । तथाहि अंशुमतापि कर्त्ता प्रभया तेजसा करणेन निशाकृतं तमो ध्वान्तम् अविभिद्य न उदीयते, किन्तु विभिद्य एव इत्यर्थः । सूर्यस्य अपि एवं किमुत अन्येषाम् इति अपिशब्दार्थः । इणो भावे लट् ॥ ३६ ॥

३५ । अश्रेष्ठं राजगण बोधावेगं संवदणपूर्वकं परिणामे अग्रहीनं अज्ञं फलसिद्धिं गणनां करिष्यं अज्ञं पुरुषकारके उपान्नेर सहितं मिलितं करिष्यं शाकन, अर्थात् परिणामे शारी ७ मन्त्रलयर विपुलं फलं निष्करं ना करिष्यं उाहारा कायो अज्ञं हन ना ।

३७ । अज्ञानमनात् अविभावी वाक्त्रि बुद्धिं प्राया अयमे रोषमयं अज्ञतां दूरं करिष्ये । अज्ञेयं कथा कि, अज्ञानानीत् अज्ञानवारा निशाकृतं अज्ञकारं उच्छेदं ना करिष्यं उदितं हन ना ।

समवृत्तिरुपैति मादृवं समये यश्च तनोति तिग्मताम् ।

अधितिष्ठति लोकमोजसा स विवस्वानिव मेदिनीपतिः ॥३८॥

क्व चिराय परिग्रहः श्रियां क्व च दुष्टेन्द्रियवाजिवश्यता ।

शरद्वभ्रचलाश्चलेन्द्रियैरसुरक्षा हि बहुच्छलाः श्रियः ॥३९॥

अन्वयः । बलवान् अपि यः कौपजन्मनः तमसः अभिभवं न कृणुइ स क्षयपक्षे ँन्द्रवीः कला इव सकलाः शक्तिसम्पदः निहन्ति ॥ वाचा—बलवता अपि येन अभिभवः न कथ्यते, तेन क्षयपक्षेण इव निहन्त्यन्ते ॥ ३७

अन्वयः । यश्च समवृत्तिः समये मादृवं उपैति (यश्च) (समर्थ) तिग्मतां तनोति, स मेदिनीपतिः विवस्वान् ओजसा इव लोकम् अधितिष्ठति ॥ वाचा—येन समवृत्तिना उपेयते (येन) तिग्मता तन्वते येन मेदिनीपतिना इव विवस्वता लोकः अधिष्ठीयते ॥ ३८

ननु दुर्बलस्य एवम् अस्तु, बलीयसम् क्रोधादेव कार्यमिद्विरिति अत आह—बलवानिति । बलवान् शूरोऽपि यः कौशात् जन्म यस्य तस्य कौपजन्मनः । “अवर्ज्या बहुव्रीहियर्धिकरणां जन्माद्युत्तरपद” इति वामनः । तमसो मोहस्य । कदोगात् कर्त्तरि षष्ठो । अभिभवम् आक्रान्तिं न कृणुइ न निवारयति, स नृपः क्षयस्य पक्षः क्षयपक्षः क्षणपक्षः ँन्द्रवीः इन्दुमन्वन्धिनीः कला इव । “कला तु षोडशो भागः” इत्यमरः । सकलाः समग्राः शक्तिसम्पदः प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तीः तिस्रोऽपि हन्ति नाशयति । अन्धस्य जङ्घाबलमिव क्रोधान्धस्य लोकोत्तरमपि सामर्थ्यं व्यर्थम् एव इत्यर्थः । अत्र कालस्य सर्वकारणत्वात् क्षयपक्षस्य कलाक्षयकारित्वम् अस्ति एव, तमसस्तु तत्कालविजम्भणात् तथा व्यपदेशः ॥ ३७ ॥

विमृश्य कुर्वतः क्रियाप्रकारमाह—समेति । यः ममा नातिमृदुः नातितिग्मा वृत्तिः यस्य स समवृत्तिः सन् समये सति अवसरे मादृवं मृदुवृत्तित्वम् उपैति तिग्मतां तीक्ष्णवृत्तित्वं च तनोति स मेदिनीपतिः विवस्वान् इव सूर्य इव ओजसा तेजसा लोकम् अधितिष्ठति आक्रामति । सूर्योऽपि ऋतुभेदेन समवृत्तिः इत्यादि योज्यम् ॥ ३८ ॥

३७ । पराक्रमशालो हईशां ये लूपति कोपज्ज मोह निवारण न करेन, कृष्णपक्षे येमन छत्र-कला सकल विनष्टे करे, तेमनि तिनि निज समस्त प्रभु, यत्र ओ उवदाशक्ति विनाश करिया थाकेन ।

३८ । यिनि समानवृत्ति अर्थां योहार वावहार अति तीक्ष्ण नहे, अति मृदु नहे ;—यिनि अवसर वृत्तिशा कोमल ओ तीक्ष्ण वावहार करिया थाकेन, यथा येमन ऋतुभेदेन यथायोगे मृदु ओ तीक्ष्ण तेज दारा जगद आक्रमण करेन, येई मेदिनीपतिओ उक्रम शीर तेजे अथिल लोक आक्रमण करिया थाकेन ।

কিমসাময়িকং বিতন্বতা মনসঃ স্তীভমুপাত্তরংহসঃ ।

ক্রিয়তে পতিরুচ্চকৈরপাং ভবতা ধীরতয়া অধরীকৃতঃ ॥ ৪০ ॥

শ্রুতমপ্যধিগম্য য়ে রিপূন্ বিনয়ন্তে ন শরীরজন্মনঃ ।

জনয়ন্ত্যচিরায সম্পদাময়শস্তে খলু চাপলাশ্রয়ম্ ॥ ৪১ ॥

অন্থ্যঃ । শ্রিয়াং চিরায পরিগ্রহঃ ক ? দৃষ্টে ইন্দ্রিয়বাজিবশ্যতা চ ক ? হি (তথাহি) শরদবশ-
চলাঃ বহুশ্চলাঃ শ্রিয়ঃ চলেন্দ্রিয়ৈঃ অসুরচা (ভবন্তি) ॥ বাচ্য—পরিগ্রহণ বশ্যতয়া চ (ভূয়তে)
চলামিঃ বহুশ্চলামিঃ অসুরচামিঃ ভূয়তে ॥ ৩৯

অন্থ্যঃ । উপাত্তরংহসঃ মনসঃ অসাময়িকং স্তীভং বিতন্বতা ভবতা ধীরতয়া অধরীকৃতঃ অ-
পাতিঃ কিম্ উচ্চকৈঃ ক্রিয়তে । বাচ্য—বিতন্বন্ ভবান্ অধরীকৃতবান্ অপাতিম্ ॥ ৪০

উক্তান্যশ্রাকরণে নিষ্টমাহ—ক্লেতি । শ্রিয়াং সম্পদাং চিরায বহুকালং
পরিগ্রহঃ স্বায়ত্তীকরণং ক্ । ইন্দ্রিয়াণি বাজিন ইব ইতি উপমিতমমামঃ ।
দৃষ্টানাং অমার্গধাঃ বিনাশ্চ ইন্দ্রিয়বাজিনাং বশ্যা বশঙ্কতঃ তস্য ভাবঃ তচ্চা
ক্ । ন উভয়ম্ একত্র তিষ্ঠতি ইত্যর্থঃ । কৃতঃ ? হি যস্মাত্ শরদবশ্বভবত্
চলাঃ চন্দলাঃ কিস্ব বহুশ্চলা বহুব্যাভা বহুরম্যা ইতি যাবত্ । “কলং
তু স্কলিতং ব্যাজি” ইতি বিশ্বঃ । শ্রিয়ঃ সম্পদঃ । চলেন্দ্রিয়ৈঃ অসুরচা
রচিতুমশক্যাঃ । কথञ্চিত্ প্রাপ্তা অপি শ্রিয়ো ন অবিনীতেষু তিষ্ঠন্তি
ইত্যর্থঃ । বাক্যার্থ হেতুকং কাব্যলিঙ্গমলঙ্কারঃ ॥ ৩৯ ॥

ক্রোধস্য দৃষ্টতাম্ উক্তা তস্য ত্যাগম্ উপদিগতি—কিমিতি ।
উপাত্তরংহসঃ প্রাপ্তবরস্য মনসঃ । সমযোঃস্য প্রাপ্তঃ সাময়িকঃ । “সময়-
স্তদস্য প্রাপ্তম্” ইতি ঠজ্ । ম ন ভবতি ইতি অসাময়িকঃ তম্ অপ্রাপ্ত-
কালং স্তীভং বিতন্বতা ভবতা ধীরতয়া ধৈর্য্যগুণেন । “মনসো নির্বিকারত্বং
ধৈর্য্যং সত্স্বপি হেতুযু” ইতি রসিকাঃ । অধরীকৃতঃ তিরস্কৃতঃ প্রাক্ ইতি
শেষঃ । অপাতিঃ সমুদ্রঃ কিং কিমর্থম্ উচ্চকৈঃ অধিকঃ ক্রিয়তে ? ন
পরাজিতং পুনঃ উচ্চকৈঃ কুর্যাদিতি ভাবঃ । অত্র বিতন্বতা ইতি ভৌম-
বিশেষণত্বেন পদার্থস্য উচ্চৈকরণে হেতুত্বাৎ কাব্যলিঙ্গমলঙ্কারঃ ॥ ৪০ ॥

৩৯ । দেখ, সম্পদসমূহের চিরস্থায়িত্ব কোথায়? আর কোথায়ই বা ক্কার্গধাভিত ইন্দ্রিয়রূপ
অঙ্গগণের দৃষ্টতা? এতদ্ব্যতিরেক একত্র সমাবেশ অন্তর্ভব, কেননা শাস্ত্রসম্মত বচন বহুশ্চলা
সম্পদরাশি, চকলেন্দ্রিয় লোকগণ অতিক্রান্তেও বক্ষা করিতে সমর্থ হয় না। ফলতঃ—অবিনীত
বাঞ্ছিতা বহুশ্চলা সম্পদ লাভ করিয়াও তাহা রক্ষা কবিত্তে অনর্থক হইয়া থাকে ।

৪০ । তুমি ধৈর্যগুণসম্পন্ন হইয়াও স্বরথান মনের অমনবে ফোড় লগ্নাইয়া তোমার দ্বারা
পূর্বে ধৈর্যগুণে তিরস্কৃত মদিংপতি সাগরকে সস্ত্রিতি কেন তোমা হইতে গোববাভিত
করিবেচ ?

अतिपातितकालसाधना स्वशरीरेन्द्रियवर्गतापनी ।

जनवन्न भवन्तमक्षमा नयसिद्धेरपनेतुमर्हति ॥ ४२ ॥

उपकारकमायतेर्भृशं प्रसवः कर्मफलस्य भूरिणः ।

अनपायि निवर्हणं द्विषां न तितिच्चासममस्ति साधनम् ॥ ४३ ॥

अन्वयः । ये श्रुतम् अधिगम्य अपि शरीरजन्मनः रिपून् न विनयन्ते, ते खलु अचिराय सप्तदां चापलाश्रयम् अश्रयः जनयन्ति ॥ वाच्य—यैः शरीरजन्मानः रिपवः न विनोयन्ते, तेः जन्यते ॥ ४१ ॥

अन्वयः । अतिपातितकालसाधना स्वशरीरेन्द्रियवर्गतापनी अक्षमा भवन्तं जनवत् नयसिद्धैः अपनेतुं न अर्हति ॥ वाच्य—साधनया तापन्या अक्षमया भवान् अर्हति ॥ ४२ ॥

अन्वयः । आश्रयः भृशम् उपकारकं, भूरिणः कर्मफलस्य प्रसवः, द्विषां अनपायि निवर्हणं तितिच्चासमं साधनं न अस्ति ॥ वाच्य—उपकारकेण प्रसवेन (भूयते), अनपायिना निवर्हणं तितिच्चासमेन साधनेन न भूयते ॥ ४३ ॥

श्रुतमिति । किञ्च ये श्रुतं शास्त्रमधिगम्यापि शरीरजन्मनः शरीर-प्रभवान् रिपून् कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यादीन् न विनयन्ते न नियच्छन्ति । “कर्त्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि” इति आत्मनेपदम् । ते खलु अचिराय भटिति सम्पदां श्रियां चापलाश्रयम् अस्थैर्यनिबन्धनम् अश्रयां दुष्कीर्त्तिं जनयन्ति । आश्रयदोषात् अस्थैर्ये सम्पदां न स्वदोषात् इत्यर्थः । अजितारिपङ्कवर्गस्य कुतः सम्पद इति भावः ॥ ४१ ॥

तथा क्रोधात् कार्य्यहानिः इत्याशयेन आह—अतिपातितिति । अतिपातितानि अतिक्रान्तानि कालः समयोऽनुरूपः साधनानि सहायादीनि च यया सा तथोक्ता । तापयतीति तापनी । कर्त्तरि ल्यट्, टित्वात् डोप् । स्वस्य यच्छरीरम् इन्द्रियवर्गश्च तयोः तापनी अक्षमा क्रोधः, भवन्तं जनवत् पृथग्जनमिव । “तेन तुल्यम्” इति वतिप्रत्ययः । तेन इवार्थी लक्षणतः । “तद्धितश्चासर्वविभक्तिः” इति अव्ययम् । नयसिद्धेः नयसाध्यफलात् अपनेतुं पृथक्कर्त्तुं नार्हति । अनमयक्रोधस्य आत्मसन्तापातिरिक्तं फलं नास्ति इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

दुष्टः क्रोध इत्युक्तम् । अथ क्षमाया गुणानाह—उपकारकमिति ।

४१ । बाहारां शास्त्र अध्यायन करिग्राउ शरीरोत्पन्न कामक्रोधादि रिपुगणेर निग्रह ना करे, अशरीरा निशुद्धे अचिरैः सम्पद् विनाश-निरक्षण अपवर्ण अर्जन करिग्रा धाके ।

४२ । बाहो कार्यासिद्धिव अनुक्रम समय उ महार अतिक्रम करे एव बाहो निरुपेह उ अक्रिय-गणेर परितापग्राम, सेहै क्रोध साधारण बाहिव श्राव तानाके नीतिनाथ कम इहैते विदुत करिठे पावे ना

प्रणतिप्रवणान् विहाय नः सहजस्नेहनिबद्धचेतसः ।

प्रणमन्ति सदा सुयोधनं प्रथमे मानभृतां न वृष्णयः ॥ ४४ ॥

सुहृदः सहजास्तथेतरे मतमेषां न विलङ्घयन्ति ये ।

विनयादिव यापयन्ति ते धृतराष्ट्रात्मजमात्मसिद्धये ॥ ४५ ॥

अन्वयः । मानभृतां प्रथमे वृष्णयः सहजस्नेहनिबद्धचेतसः प्रणतिप्रवणान् नः विहाय सदा सुयोधनं न प्रणमन्ति ॥ वाच्य—प्रथमैः वृष्णिभिः सुयोधनः न प्रणम्यते ॥ ४४

अन्वयः । एषां (वृष्णीनां) ये सहजाः सुहृदः तथा इतरे ये एषां मतं न विलङ्घयन्ति, ते (उभयेऽपि नृपाः) आत्मसिद्धये विनयादिव धृतराष्ट्रात्मजं यापयन्ति ॥ वाच्य—यैः सहजैः सुहृद्भिः (तथा) इतरेः (न) विन्द्यते, ते, धृतराष्ट्रात्मजः याप्यते ॥ ४५

आयतैः उत्तरकालस्य भृशम् अत्यन्तम् उपकारकं स्थिरफलहेतुरित्यर्थः । भूरिणः प्रभूतस्य कर्मफलस्य प्रसूयतेऽनेनेति प्रभवः कारणम् । अग्रायि न भवतीति अनपायि स्वयम् अविनश्यदेव द्विषां निवर्हणं विनाशकम् एवं-गुणकं माधनं तितिच्चासमं क्षमातुल्यं नास्ति । “क्षान्तिः क्षमा तितिच्चा च” इत्यमरः । “तिज् निशानि” इति धातोः “गुप्तिकिङ्करः मन्” इति क्षमार्थे मन्प्रत्ययः । तितिच्चासममित्यनुक्तोपमेया समास आर्थो लुप्तोपमा भृशायत्यनपायिशब्दैः साधनान्तरवैलक्षण्यादव्यतिरेकश्च व्यज्यते । भेदप्राधान्ये उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये च व्यतिरेकः ॥ ४३ ॥

ननु तितिच्चाया कालक्षेपे दुर्योधनः सर्वान् राज्ञो वशीकुर्यादित्यत्राह—प्रणतीति । सहजस्नेहेन अकृत्रिमप्रेम्णा निबद्धचेतसोऽस्मासु गाढं लग्नचित्ताः । सुयोधने तु न तथेति भावः । किञ्च मानभृताम् अहङ्कारिणां प्रथमे अग्रेसराः । सुयोधनस्तु ततोऽपीति भावः । वृष्णयो यादवाः प्रणतिप्रवणान् प्रणामपरान् । सुयोधनस्तु न तथेति भावः । नोऽस्मान् विहाय सुयोधनं सदा न प्रणमन्ति न नमन्ति नानुसरन्ति, किन्तु कार्यकाले त्यज्यन्ति एव इत्यर्थः । सति यादवविग्रहे न किञ्चित् अस्माकमसाध्यं भवेदिति भावः । अनेकपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४४ ॥

किञ्च कारणान्तरमाह—सुहृद इति । किञ्च एषां वृष्णीनां ये

४७ । यांशो उल्लेखकाले विपुल कर्मफलैर निरतिशय हेतू, यांशो अत्र अपावरोहो अथ च शत्रुविनाशन, एवमिदं अत्रानुसरान् उपाय आर नाइ ।

४४ । अतिनातिगणैर अग्रणी वादवगण अकुत्रिम प्रेम्णतः आमापेय प्रति निविष्टेचित्त, आभरा उपाशपेय अपावरोपरादन ; उपाशारा आमादिगके परिउपाग करिमा इवेषधनेर अत्यमरग करिवेन मी ।

अभियोग इमान् महीभुजो भवता तस्य कृतः कृतावधेः ।

प्रविघाटयिता समुत्पतन् हरिदश्वः कमलाकरानिव ॥ ४६ ॥

उपजापसहान् विलङ्घयन्

स विधाता नृपतीन् मदीद्वतः ।

सहते न जनोऽप्यधःक्रियां

किमु लोकाधिकधाम राजकम् ॥ ४७ ॥

श्लोकः । कृतावधेः तस्य (दुर्योधनस्य) भवता कृतः अभियोगः इमान् महीभुजः हरिदश्वः कमलाकरान् इव समुत्पतन् प्रविघाटयिता ॥ वाच्य—कृतेन अभियोगेन समुत्पतता हरिदश्वेन कमलाकरा इव इमे प्रविघाटयितारः ॥ ४६

श्लोकः । मदीद्वतः स (दुर्योधनः) नृपतीन् विलङ्घयन् उपजापसहान् विधाता, (अवमानतः)

सहजाः सहजाताः मातृपितृपक्षा इत्यर्थः । “अन्येष्वपि दृश्यते” इति उपप्रत्ययः । सहृदो मित्राणि तथा इतरे कृत्रिमसहृदश्च एषां मतं वृष्णिपक्षं न विलङ्घयन्ति न अतिक्रामन्ति । ते ह्येवमपि नृपाः दुर्योधनापजाविनोऽपीति भावः । आत्ममिद्वये आत्मजीवनार्थं धृतराष्ट्रात्मजं दुर्योधनं विनयात् आनुकूल्यादिव यापयन्ति कालं गमयन्ति । कार्यकाले तु वृष्णिपक्षप्रवेशिन एव इत्यर्थः । यार्त्थ्यन्ताहत् । “अत्तिह्री” इत्यादिना पुगागमः ॥ ४५ ॥

किञ्च नायमभियोगकाल इत्याशयेनाह—अभियोग इति । कृतावधेः परिभाषितकालस्य । “अवधिस्त्ववधाने स्यात्सोमिन् काले त्रिलेऽपि च” इति विश्वः । तस्य सुयोधनस्य, कर्मणि षष्ठी । भवता कृतः [अवधित इति] अवधि-मनपेक्ष्येति शेषः । अभियोगः आर्द्राभिभव इति यावत् । “अभियोगस्तु शपथे स्यादाद्रे च पराभवे” इति विश्वः । इमान् पूर्वोक्तान् महीभुजो राज्ञो हरिदश्वः उष्णरश्मिः कमलाकरानिव समुत्पतन् उद्यन् एव प्रविघाटयिता भेक्षति । घाटयतेर्भावादिक्लृप् । चोरादिकस्य तु “मितां ऋक्षः” इति ऋक्षत्वं स्यात् ॥ ४६ ॥

४६ । अपर—सोऽहारा एहे वाद.गणेर सहजात अर्थात् मातृपितृपक्षीर मित्र एतः सोऽहारा कृत्रिम सहृद, वस्तुतः सोऽहारा वादवगणेर अतिमत् अतिक्रम कवेन नः । एते उडग्रविष नृपतिवा मन्थति केवल अकार्यासाधनार्थं विनयवशतः ई येन धृतराष्ट्रिनर दुर्योधनर अनुगमन करितेऽपेन ।

४७ । उदीरमान दिवाकर येमन कमलाकर उदय कवेन, आमानेव वनवासरूप मोमानिर्देशक सेई श्लेषान्तर अति तोमार एहे अकालयुद्धोत्थम उरूप एहे सकल महीपालके आमानेर अतिकूल निश्चिन्न करिवा सिवे ।

অসমাপিতকৃত্যসম্পদাং হতবেগং বিনয়েন তাবতা ।

প্রভবন্ত্যভিমানশালিনাং মদমুত্তম্ময়িতুং বিমূতয়ঃ ॥ ৪৮ ॥

মদমানসমুজ্জ্বতং নৃপং ন বিযুঙ্ক্তে নিয়মেন মূঢ়তা ।

অতিমূঢ় উদস্যতে নয়াৎ নযহৌনাৎপরজ্যতে জনঃ ॥ ৪৯ ॥

জনঃ অপি অধঃক্রিয়াং ন সহতে, লৌকাধিকধাম রাজক কিমু ? বাচ্য—মদৌজ্জ্বতেন বিলঙ্ঘয়তা (দুর্ঘো-
ধনেন) উপজাপসহাঃ বিধাতারঃ, জনেন অধঃক্রিয়া ন সশ্যতে, লৌকোত্তরধামা রাজকেন কিমু ॥ ৪৭

অন্বয়ঃ । অসমাপিতকৃত্যসম্পদাম্ অভিমানশালিনাং বিমূতয়ঃ তাবতা বিনয়েন হতবেগং মদম্
উত্তম্ময়িতুং প্রভবন্তি ॥ বাচ্য—বিমূতিभिः प्रभूयते ॥ ৪৮

অন্বয়ঃ । মদমানসমুজ্জ্বতং নৃপং মূঢ়তা নিয়মে ন বিযুঙ্ক্তে, অতিমূঢ়ী নয়াৎ উদস্যতে । নয-
হৌনাৎ জনঃ অপরজ্যতে ॥ বাচ্য—মূঢ়তয়া - সমুজ্জ্বতঃ নৃপঃ বিযুজ্যতে [অতিমূঢ়েন উদস্যতে]
জনেন অপরজ্যতে । কর্মকর্তরি বাচ্যপরিবর্তনং নাস্তীতি কेषাচ্ছিন্নতম্ ॥ ৪৯

অথ ন যে বৃষ্ণিপত্রাস্তান্ প্রত্যাহ—উপজাপিতি । মদৌজ্জ্বতঃ স দুর্ঘো-
ধনাং নৃপতীন্ অন্যান্ বিলঙ্ঘয়ন্ মদাত্ অবমানয়ন্ । সহন্ত ইতি সহাঃ,
পচাঘচ্ । উপজাপস্য সহান্ ভেদযোগ্যান্ । “সমৌ ভেদোপজাপৌ” ইত্যমরঃ ।
বিধাতা বিধাস্যতি । বিপূর্বস্য বধার্থলুট্ । অবমানিতৌ জনঃ সুমেঘ ইতি
भावः ; ন চ তে সহিষ্ণব ইत्याহ—জনঃ প্রাক্তনোপি অধঃক্রিয়াম্ অপমানং
ন সহতে । লৌকাধিকধাম লৌকোত্তরপ্রত্যয়ং রাজকং রাজসমূহঃ । “গৌত্রোত্রৌষ্”
ইत्याদিদাঃ বুজপ্রত্যয়ঃ । কিমু সহতে ইতি কিং বক্তব্যमित্যর্থঃ । তথা
সতি কৃত্তম্নমিব রাজমগ্ধলম্ অস্মানিব অবলম্বিষ্যত ইতি भावः ॥ ৪৭ ॥

ননু ‘সম্মো’নিবেত্যাটিবনেচরাক্তাঃ তস্য মদসম্ভাবনাপি কথমিত্যত্রাহ—
অসমাপিতিতি । অসমাপিতকৃত্যসম্পদাম্ অকৃতকৃত্যানাম্ অভিমানশালি-
নাম্ অহঙ্কারিণাং বিমূতয়ঃ সম্পদ এব তাবতা স্বল্যে ন বিনয়েন, কার্য্যবশাত্
অরোপিতেনিতি শিেষঃ । হতবেগং প্রতিবহুবেগং ন তু স্বরূপতৌ হতং মদম্ উত্তম্ম-
য়িতুং বহুয়িতুং প্রভবন্তি । সর্বথা দুর্জনং সম্পদৌ বিকারয়ন্তি ইতি भावः ॥ ৪৮ ॥

অথ মদস্য অনর্থহেতুতাং যুগ্মেনাহ—মদেতি, অপরাগেতি চ । মদ-
মানাভ্যাং দর্পাহঙ্কারাভ্যাং সমুজ্জ্বতং নৃপং মূঢ়তা কার্য্যপরিজ্ঞানং নিয়মে ন
অবশ্যং ন বিযুঙ্ক্তে ন বিমুচ্যতি । অতিমূঢ়া নয়াৎ নৌতিমার্গাত্ উদস্যতে

৪৭ । মদৌজ্জ্বত দুর্ঘোধান মত্তভাবঃঃ নৃপগণের অবমাননা করিবে, তাঁহারা সেই অপমানে অগশিষ্ণু
হুঁহুয়াই হুঁহুঁয়াবনের পক্ষ পরিভাগ করিবেন । সাধারণ মানবও যখন অপমান সহিতে পারে না, তখন
লৌকোত্তরপ্রত্যয় নৃপনগ্নসৌব কথা আর কি বলিব ?

৪৮ । অকৃত্তাঃ অহঙ্কারী ব্যক্তিগণের মত্ততা কার্য্যশূন্যে যেতাল বিনয় দ্বারা অতিরিক্ত হর্ষেও
তাঁহাদের সম্পদই সেই মত্ততাকে বক্রিত করিয়া থাকে ।

अपरागसमीरणेरितः क्रमशीर्णाकुलमूलसन्ततिः ।

सुकरस्तरुवत् सहिष्णुना रिपुरुन्मलयितुं महानपि ॥ ५० ॥

अगुरप्युपहन्ति विग्रहः प्रभुमन्तःप्रकृतिप्रकोपजः ।

अखिलं हि हिनस्ति भूधरं तरुशाखान्तनिघर्षजोऽनलः ॥ ५१ ॥

अन्वयः । अपरागसमीरणेरितः क्रमशीर्णाकुलमूलसन्ततिः महापि रिपुः तरुवत् सहिष्णुना उन्मलयितुं सुकरः । वाचा—...रितेन...सन्ततिना महता रिपुणा सुकरेण (भूयते) ॥ ५०

अन्वयः । अगुः अपि अन्तःप्रकृतिप्रकोपजः विग्रहः प्रभुम् उपहन्ति । हि (तथाहि) तरुशाखान्तनिघर्षजः अनलः भूधरम् अखिलं हिनस्ति । वाचा—अगुना अपि...कोपजन विग्रहेण प्रभुं उपहन्ते...निघर्षजन अनलम् भूधरः हिंस्यते ॥ ५१

उत्क्षिप्यते । कर्मकर्त्तरि लट् । नयज्ञीनात् जनो लोकोऽपरज्यतेऽपरक्तो भवति । “स्वरितञितः” इत्यादिना आत्मनेपदम् ॥ ४८ ॥

अपरागोऽप्रीतिः द्वेष इति यावत् । समीरण इव तेनरितः चोदितः अतएव क्रमेण शीर्णा शीर्णाभूता आकुला चला च मूलसन्ततिः प्रकृत्यादिस्वजनवर्गः शिफासङ्घातस्य यस्य स तथोक्तः । “मूलं वशोक्तं स्वार्थे शिफातारान्तिकादिषु” इति वैजयन्ती । रिपुर्महानपि तरुवत् लज्ज इव सहिष्णुना क्षमावता उन्मलयितुम् उदत्तं सुकरः सुमाध्यः सुकरोन्मूलन इत्यर्थः । अत्र मदादेः पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरं प्रति कारणत्वान् कारणमाला तरुवदित्युपमा चेति द्वयोः संसृष्टिः ॥ ५० ॥

ननु अन्तर्भेदमात्रेण कथं सुमाध्यः तत्राह—अगुरिति । अगुः अल्पोऽपि अन्तःप्रकृतिप्रकोपजोऽन्तरङ्गामात्याद्यपरागसमुत्थः । “प्रकृतिः पञ्चभूतपुस्वभावे मूलकारणे । छन्दःकारणगुह्येषु जन्वमात्यादिकेष्वपि” इति वैजयन्ती । विग्रहो वैरं प्रभुम् उपहन्ति नाशयति । अत्र दृष्टान्तमाह—तरुशाखान्तानां निघर्षी घर्षणं तज्जोऽनलोऽग्निः । भूधरं गिरिम् अखिलं साकल्येन हिनस्ति हि दहति इत्यर्थः । अत्र उपमानोपमेयसमानधर्माणां प्रतिबिम्बतया निर्देशेन दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ५१ ॥

४९ । दर्पेण अहङ्कारेण समुत्पन्नं नृपके मूढता कदाचिपवितागं करोति, अस्मिन्नुपवृत्तिर्नोति-पथ इहेते दूरं निश्चितं ह्य, आर नोहिहोन लोकेर अति सकलेहे विरागवान् इहेया थाके । येमन अतिविशाल तन्नो ममोरपधारा सक्षालित एवः क्रमेण शीर्षपिच्छिन्नमूल इहेले महत्ते उग्रमूलन योग्य ह्य तेमनहे ।

५० । विद्वेषवशे वाहार अत्रादि षडनवर्ग आकुल उ विचलित ह्य, से अति अथल इहेलेण कर्मानेन वाञ्छि ताहाके अनारोसे उग्र लिउ करिते समर्थ ह्य ।

५१ । अमातादि अन्नरक्षणणेव कोप इहेते समुत्पन्न अति अन्नमात्र वैरण उत्रुके विनष्टे करेः केनना, उन्नशाधार पदम्पर घर्षणे उथित अनल निःशेषरूपे परकृत पक्ष करिषा थाके ।

मतिमान् विनयप्रमाथिनः समुपेक्षेत समुन्नतिं द्विषः ।

सुजयः खलु तादृगन्तरे विपदन्ता ह्यविनीतसम्पदः ॥ ५२ ॥

लघुवृत्तितया भिदां गतं बहिरन्तश्च नृपस्य मण्डलम् ।

अभिभूय हरत्यनन्तरः शिथिलं कूलमिवापगारयः ॥ ५३ ॥

अनुशासतमित्यनाकुलं नयवर्त्मनाकुलमर्जुनायजम् ।

स्वयमर्थं द्वाभिवाञ्छितः तमभोयाय पराशरात्मजः ॥ ५४ ॥

अन्वयः । मतिमान् विनयप्रमाथिनः द्विषः समुन्नतिं समुपेक्षेत, तादृगन्तरे सुजयः खलु, द्वि (तथाहि) अविनीतसम्पदः विपदन्ताः । वाचा—मतिमता समुन्नतिः समुपेक्षात, सुजयेन (भूयते), सम्पदभिः विपदन्ताभिः (भूयते) ॥ ५२ ॥

अन्वयः । लघुवृत्तितया बहिः अन्तः च भिदां गतं, नृपस्य मण्डलम् अनन्तरः आपगारयः शिथिलं कूलम् इव अभिभूय हरति । वाचा—अनन्तरं आपगारयेण इव क्रियते ॥ ५३ ॥

अन्वयः । इति आकुलम् अर्जुनायजम् (भीमसेनं) नयवर्त्मना कुलम् अनुशासत त (पुर्वाश्रयं) पराशरात्मजः स्वयम् अभिवाञ्छितः अथ एव अभोयाय । वाचा—पराशरात्मजेन अभिवाञ्छितेन अर्थेन एव अनुशासतः (पुर्वाश्रयः) अभोये ॥ ५४ ॥

तथापि कथं वर्द्धमानं शत्रुम् उपेक्षेत इति आशङ्क्य दुर्विनीतत्वात् इति आह—मतिमानिति । मतिमान् प्राज्ञः विनयं प्रमथन्तीति त्यजति इति विनयप्रमाथिनो दुर्विनीतस्य द्विषः समुन्नतिं वृद्धिं समुपेक्षेत । उर्ध्वजायाः फलमाह—तादृगन्तरेऽन्तरे क्वचित् रन्ध्रे सुजयः सुखेन जितुं शक्यः खलु । हि यस्मात् अविनीतसम्पदो विपदन्ता अनर्थीदर्काः ॥ ५२ ॥

कथं दुर्विनीतस्य शत्रोः सुजयत्वमित्याशङ्क्य भेदजर्जरित्वात् इति आह—लघ्विति । लघुवृत्तितया स्वस्य दुर्वृत्तरूपतया बहिर्भित्तादिजनपदेषु अन्तरमात्यादिषु च भिदां भेदं यत्नम् । “षिद्धिदादिभ्योऽङ्” इति अङ्प्रत्ययः । नृपस्य मण्डलं राष्ट्रम् अनन्तरः सन्निहितो जिगोषुः आपगारयो नदीविगः शिथिलम् अन्तर्भेदजर्जरं कूलमिव अभिभूय आक्रम्य हरति ॥ ५३ ॥

अन्विति । इति इत्यम् आकुलम् अरिनिकारस्मरणात् क्षुभितम्

५२ । मतिमान् वाक्छिन्नोत्तमः शत्रुः समुन्नतिं उपेक्षा करिष्ये, केनना तादृश विनयधाम प्रकृतं कोन ना कोन द्विषः प्राप्नु ह्येथा तादृशः अनाश्रयो जयः कविः ता पाता वायः ; विनयतः विपदद्वे अविनीत वाक्छिन्न सम्पदेषु परिणीत ।

५३ । सन्निहितं नदीवेगं येनन अशुभितेन कून आक्रमण करिष्या हरण करे, जिगीव् वाक्छिन्नोत्तमः शत्रुः अशुभितेन अशुभितेन अनाश्रयिण मध्ये भेदप्राप्तं राष्ट्रं अट्टिद्धु करिष्या अपहरण करिष्या पाकेन ।

मधुरैरवशानि लम्बयन् अपि तिर्यञ्चि शमं निरीक्षितैः ।

परितः पटु विभ्रदेनसां दहनं धाम विलोकनक्षमम् ॥५५॥

सहसोपगतः सविस्मयं तपसां सूतिरसूतिरापदाम् ।

दृष्टे जगतीभुजा मुनिः स वपुष्मानिव पुण्यसञ्चयः ॥ ५६ ॥

अन्वयः । अवशानि तिर्यञ्चि अपि मधुरैः निरीक्षितैः शमं लम्बयन् परितः पटु एनसां दहनं विलोकनक्षमं धाम विभ्रत् ॥ लम्बयन्तं विभ्रतम् ॥ ५५

अन्वयः । सहसा उपगतः तपसां सूतिः आपदाम् असूतिः स मुनिः वपुष्मान् पुण्यसञ्चयः इव जगतीभुजा सविस्मयं दृष्टे ॥ वाच्य—उपगतं तपसां भूतिम् आपदाम् असूतिं तं मुनिं वपुष्मन्तं पुण्यसञ्चयं जगतीभुक् दृष्टे ॥ ५६

अर्जुनायजं भीमसेनं नयवर्त्म नीतिमार्गम् अनाकुलम् असङ्कीर्णं यथा तथा अनुशासतम् उपदिशन्तम् । “जचित्यादयः षट्” इत्यभ्यस्ताच्छतुर्नुमभावः । तं युधिष्ठिरं पराशरस्य आत्मजः पुत्रः वेदश्यासः । स्वयमभिवाञ्छितोऽर्थ इव साक्षात् मनोरथ इव इति उत्प्रेक्षा । अभीयाय प्राप्तः ॥ ५४ ॥

अथ युग्मोनाइ—मधुरैरिति । मधुरैः शान्तैः निरीक्षितैः अवलोकनैः । नपुंसके भावे क्तः । न विद्यते वशम् आयत्तत्वं येषां तानि अवशानि प्रति-कुलानि । “वशमायत्ततायां च” इति विश्वः । तिर्यञ्चि मृगप्रक्षारादीनि अपि शमं शान्तिं लम्बयन् प्रापयन् । “लम्बय” इति नुमागमः । “गत्वर्थ” इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । परितः पटु उज्ज्वलम् एनसाम् । दृष्टेतेऽर्जेनेति दहनं निवर्त्तकं तथापि विलोकनक्षमं दर्शनौयम् वङ्गादितो विलक्षणांमिति भावः । धाम तेजो विभ्रत् ॥ ५५ ॥

सहसिति । पुनः सहसा उपगतः अकस्मात् आगतः तपसां सूतिः प्रभवः आपदाम् असूतिः अप्रभवः निवर्त्तक इति यावत् । स मुनिर्व्यासः वपुष्मान् देहधारी पुण्यसञ्चयः पुण्यराशिरिव इति उत्प्रेक्षा, जगतीभुजा राज्ञा सविस्मयं दृष्टे दृष्टः ॥ ५६ ॥

०५ । एहेरूपे शूकरे कायाद्वारेण मनात्कल अर्जुनायजं भीमसेनस्य अति अनाकुलं नीतिशब्देन उपदेशो मुक्तिवै मगोपे पराशरस्य वेदवास्य वेन माफां अतिनयित आशुकरेण अयि मनात्कल इहेलन ।

०६—०७ । उाहार आशमनकाले उदोस्य अशाखदृष्टे अवश मृगपक्षीवां शास्त्रिणां धारण करिल । तथन तिन एमनइ कनुव-नाशन ज्योतिः धारण कविभाङ्गिलेन ये, अनलकृता इहेनेउ ताहा अवजोकनेन योगा इहेराङ्गिल । विपदवारण तपःशुवर्त्तक मशना मनात्कल देहधारी पुण्यराशिव अयि मनें व्यासदेवक मुक्तिवै मनिअप्रे अवलोकन करिलेन ।

ଅଥୋଞ୍ଚକୈରାସନତଃ ପରାଝାତ୍
 ଉଦ୍ୟନ୍ ସ ଧୂତାରୁଣାବଲ୍କଳାୟଃ ।
 ରରାଜ କୌର୍ଣ୍ଣାକପିଶାଂଶୁଜାଳଃ
 ଶୃଙ୍ଗାତ୍ ସୁମିରୋରିବ ତିଗ୍ମରଶ୍ମିଃ ॥ ୫୭ ॥
 ଅବହିତହୃଦୟୋ ବିଧାୟ ସୋଽର୍ହାମ୍
 ଋଷିବତ୍ତପିପ୍ରବରୀ ଗୁରୁପଦିଷ୍ଠାମ୍ ।
 ତଦନୁମତମଲଞ୍ଚକାର ପଞ୍ଚାତ୍
 ପ୍ରଶମ ଢ୍ରବ ଶ୍ରୁତମାସନଂ ନରେନ୍ଦ୍ରଃ ॥ ୫୮ ॥

ଅର୍ଥସଃ । ଅଥ ଉଚ୍ଚକୈଃ ପରାଝାତୁଂ ଆସନତଃ ଉଦ୍ୟନ୍ ଧୂତାରୁଣାବଲ୍କଳାୟଃ ସ କୌର୍ଣ୍ଣାକପିଶାଂଶୁଜାଳଃ
 ସୁମିରୋରୀତ୍ (ଉଦ୍ୟନ୍) ତିଗ୍ମରଶ୍ମିଃ ଇବ ରରାଜ ॥ ଶାଞ୍ଚା—ଉଦ୍ୟତା ଧୂତାରୁଣାବଲ୍କଳାୟାଂ ତେନ...ଜାର୍ଜନ
 ତିଗ୍ମରଶ୍ମିନା ଇବ ॥ ୫୭

ଅର୍ଥସଃ । ଅବହିତହୃଦୟଃ ସ ନରେନ୍ଦ୍ରଃ ଋଷିପ୍ରବରୀ ଋଷିବତ୍ ଗୁରୁପଦିଷ୍ଠାମ୍ ଽର୍ହାମ୍ ବିଧାୟ ପଞ୍ଚାତ୍
 ତଦନୁମତମ୍ ଆସନଂ ପ୍ରଶମଃ ଶ୍ରୁତମ୍ ଇବ (ଆସନମ୍) ଅନୁଚ୍ଚକାର ॥ ଶାଞ୍ଚା—ଅବହିତହୃଦୟେନ ତେନ ନରେ-
 ନ୍ଦ୍ର ଣ ପ୍ରଶମେନ ଇବ ଅନୁଚ୍ଚକୈ ॥ ୫୮

ଅର୍ଥେତି । ଅଥ ଡର୍ଶନାନନ୍ତରମ୍ । ଉଚ୍ଚକୈଃ ଉଚ୍ଚତାତ୍ ପରାଝାତ୍ ଷ୍ଟେଷ୍ଠାତ୍
 “ଅର୍ହାଦ୍ୟତ୍ପରାବରାଧମୋତ୍ତମପୂର୍ବାଞ୍ଚ” ଇତି ଯତ୍ପ୍ରତ୍ୟୟଃ । ଆସନତଃ ନିନ୍ଦାସନାତ୍
 ଉଦ୍ୟନ୍ ଉଚ୍ଚିଷ୍ଠନ୍ ଯତଽଏ ଧୂତାନି କମ୍ପିତାନି ଅରୁଣାନି ବଲ୍କଳାୟାଣି ଯସ୍ୟ ସ
 ତଥୋକ୍ତଃ । ସ ନୃପଃ କୌର୍ଣ୍ଣା ବିସ୍ତୃତମ୍ ଆକପିଶମ୍ ଅଂଶୁଜାଳଂ ଯସ୍ୟ ସ ତଥୋକ୍ତଃ ।
 ସୁମିରୋଃ ଶୃଙ୍ଗାଦୁଦ୍ୟନ୍ ତିଗ୍ମରଶ୍ମିରିବ ରରାଜ ॥ ୫୭ ॥

ଅବହିତେତି । ସ ନରେନ୍ଦ୍ରଃ ଅବହିତହୃଦୟଃ ଅପ୍ରମତ୍ତଚିତ୍ତଃ ସନ୍ । “ଚିତ୍ତନ୍ତୁ
 ଚିତ୍ତୋ ହୃଦୟଂ ସ୍ଵାନ୍ତଂ ହୃନ୍ମାନସଂ ମନଃ” ଇତ୍ୟମରଃ । ଋଷିପ୍ରବରୀ ମୁନିଷ୍ଠେ ।
 ଋଷିବତ୍ ଋଷ୍ୟର୍ହାମ୍ । ଅର୍ହତ୍ୟର୍ଥେ ବତିପ୍ରତ୍ୟୟଃ । ଗୁରୁପଦିଷ୍ଠାଂ ଶାସ୍ତ୍ରୀୟା-
 ମିତ୍ୟର୍ଥଃ । ଅର୍ହାଂ ପୂଜାମ୍ । “ଗୃଞ୍ଚ ହଳଃ” ଇତି ଅକାରପ୍ରତ୍ୟୟଃ । ବିଧାୟ
 ପଞ୍ଚାତ୍ ଅନନ୍ତରଂ ତଦନୁମତଂ ତେନ ଅନୁଜ୍ଞାତମ୍ ଆସନମ୍ । ପ୍ରଶମଃ ଶାନ୍ତିଃ ଶ୍ରୁତଂ
 ଶାସ୍ତ୍ରଅବଗମିବ ଅଲଞ୍ଚକାର । ଉକ୍ତଞ୍ଚ ପୂର୍ବମ୍—“ପ୍ରଗମସ୍ତସ୍ୟ ଭବତ୍ୟଲଞ୍ଜିୟା”
 ଇତି । ମୁନ୍ୟାଞ୍ଚୟା ଉପବିଷ୍ଠାନ୍ ଇତ୍ୟର୍ଥଃ ॥ ୫୮ ॥

୧୩ । ଅନୁଥ ସଂଜ୍ଞା ତୌଶଂକେ ଅବଲୋକନ କରନ୍ତା ଉନ୍ନତ ଉଦ୍ୟ ନିଃଶୀତନ ହରେତ୍ ଉଚ୍ଚିତ୍ ହରେତ୍ନେନ ;
 ଜଞ୍ଜ ଉଦ୍ୟାନେନେନେ ତୌଶୀନ ମନ୍ତ୍ରିଷ୍ଠିତ୍ ଲୋଞ୍ଜିତ୍ତର୍ବନ ବକ୍ତବ୍ୟ ଅଗ୍ରଞ୍ଜାତ୍ ଅସଂକମ୍ପିତ୍ ହୃଦୟାଂ ତଥ୍ୟ ଚିନ୍ତି
 କପିଳବର୍ବ ଅରୁଜ୍ଜାତ୍ ବିକିରାକାରୀ ଅଂକନ ଅଗ୍ରଞ୍ଜାତ୍ ହରେତ୍ ଉଦ୍ୟତ୍ ନିସାକରେ ଅଂ ଶୋଭା
 କାମନ କରନ୍ତନ ।

व्यक्तोदितस्मितमयूखविभासितोष्ठ-

स्तिष्ठन्मुनेरभिमुखं स विकीर्णधाम्नः ।

तन्वन्तमिद्धमभितो गुरुमंशुजालं

लक्ष्मीमुवाह सकलस्य शशाङ्कमूर्तेः ॥ ५६ ॥

इति श्रीभारविकृतौ किरातार्जुनीय

महाकाव्ये द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

अन्वयः । व्यक्तोदितस्मितमयूखविभासितोष्ठः विकीर्णधाम्नः मुनेः अभिमुखं तिष्ठन् स इद्धम् अ. युनालम् तन्वन्तं गुरुम् अभित. सकलस्य शशाङ्कमूर्तेः लक्ष्मीम् उवाह ॥ वाच्य—...विभासितोष्ठः तिष्ठता तेन लक्ष्मीः ऊहे ॥ ५६ ॥

व्यक्तोति । व्यक्तोदितैः स्फुटोद्भूतैः स्मितमयूखैः विभासितौ ओष्ठौ यस्य स तथोक्तः । विकीर्णधाम्नः विस्तोर्णतजमः मुनेः अभिमुखं तिष्ठन् स नृपः इद्धं सन्नुद्धं दीप्तमिति यावत् । अंशुजालं तन्वन्तं गुरुं गोप्यतिम् । “गुरुर्गीष्मतिपित्रादौ” इत्यमरः । “अभितः परितः—” इत्यादिना द्वितीया । अभितोऽभिमुखं तिष्ठत इति शेषः । सकलस्य सम्पूर्णस्य, शशाङ्का मूर्त्तिर्यस्य तस्य इन्दोर्लक्ष्मीमुवाह वहति स्म । अत्र उपमेयस्य राज्ञ उपमानेन इन्दुधर्मेण लक्ष्म्याः साक्षात्सम्बन्धासम्भवात् तत्सदृशीं लक्ष्मीमिवेति प्रतिबिम्ब-करणाक्षेपात् असम्भवदस्सुसम्बन्धात् पदार्थवृत्तिनिर्दशनालङ्कारः । तदुक्तम्— “प्रतिबिम्बस्याकरणं सम्भवता यत्र वस्तुयोगेन । तत्साभ्यसम्भवता निर्दशना सा द्विधाभिमता” इति ॥ ५६ ॥

इति महामहोपाध्यायमल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीय-

व्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां व्यासागमनो नाम

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

६७ । अग्रमंडलित महोपाल अथमे सेहै श्विसतुमके तपस्विजनोचित शास्त्रनम्रत पृढा करिलेन । अनसुर उाहोर आदिष्टे आसने उपवेशन कवत शमशुण येमन शास्त्रजानके अलकृत करे, उरूप सेहै आसन समलकृत करिलेन ।

६८ । नृपति गृषिष्ठिर सेहै बिशुडतेडझा श्विसर मयूखे उपवेशन करिलेन, उाहोर उठैवष मृत हाशेर उड्जन किरणजाले उड्डानित हईल ; राजा तथन अनोसुकिरण-वापुष बृहस्पतिग्रहणेव मयूखवर्जो पूर्ण शनधरेर शोभा धारण करिराहिलेन ।

द्वितीय सर्ग समाप्त ॥ २ ॥

दृतीयः सर्गः ।

— ० —

ततः शरच्चन्द्रकराभिरामै-
रुत्सर्पिभिः प्रांशुमिवांशुजालैः ।
विभ्राणमानीलरुचं पिशङ्गी-
र्जटास्तडित्वन्तमिवाम्बुवाहम् ॥ १ ॥
प्रसादलक्ष्मीं दधतं समग्रां
वपुःप्रकर्षेण जनातिगेन ।
प्रसह्य चेतःसु समासजन्त-
मसंस्तुतानामपि भावमाद्रुम् ॥ २ ॥

अन्वयः । ततः शरच्चन्द्रकराभिरामैः उत्सर्पिभिः अशुभान्तेः प्रांशुमिव, आनीलरुचं पिशङ्गी-
जटाः विभ्राण तडित्वन्तम् अम्बुवाहमिव (स्थितम्) ॥ वाचा—विधत् तडित्वान् अम्बुवाद् इव स्थितः ॥ १
अन्वयः । समग्रां प्रसादलक्ष्मीं दधतं जनातिगेन वपुःप्रकर्षेण असंस्तुतानां चेतःसु प्रसह्य आद्रु-
मां समासजन्तम् ॥ वाचा—दधतः समासजन् ॥ २

अथ त्रिभिर्भूमिं विशिष्यत्तुर्भिः कलापकमाह । तदुक्तम्—द्वाभ्यां
युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकैर्विशेषकम् । कलापकं चतुर्भिः स्यात्तदूहं
कलकं स्मृतम् ॥” इति । तत इति । ततः उपवेशनानन्तरं धर्मात्मजः युधि-
ष्ठिरः शरच्चन्द्रकराभिरामैः आह्लादकैः इत्यर्थः । उत्सर्पिभिः जङ्घं प्रसारिभिः
अंशुजालैः प्रभापटलैः प्रांशुम् उन्नतमिव स्थितम् इति उत्प्रेक्षा । पुनः
आनीलरुचं कृष्णवर्णं पिशङ्गीः पिङ्गलवर्णाः, गौरादित्वात् डीष् । जटा
विभ्राणं धारयन्तम् अतएव तडित्वन्तं विद्युदयुक्तम् अम्बुवाहमिव स्थितम्
इति उत्प्रेक्षा । धर्मात्मजो युधिष्ठिर पतादृशं मुनिम् आवभाषे इति
चतुर्थं श्लोकेन अन्वयः ॥ १ ॥

प्रसादेति । पुनः समग्रां सम्पूर्णां प्रसादः सौम्यता तस्य लक्ष्मीं सम्पदं

१ । अथ उपवेशनं कत्रिलेन, उर्ध्वं अमर्षितं आह्लापकरं उन्नतं अङ्गत्राले उर्ध्वं उन्नतं वनिश्री
वेषः हस्ते नागिन, उर्ध्वं उन्नतं वर्णं कृष्णं एव त्रिभिः पिशङ्गवर्णं जटां धारणं करिग्राह्येन, एषश्च उर्ध्वं उन्नतं
मोदामिनौसमधितं मेघेन छात्रं अशुभितं इहेन ।

अनुद्धताकारतया विविक्तां
तन्वन्तमन्तःकरणस्य वृत्तिम् ।
माधुर्यविस्त्रम्भविशेषभाजा
कृतोपसम्भाषमिवेक्षितेन ॥ ३ ॥
धर्मात्मजो धर्मनिबन्धिनोनां
प्रसूतिमेनःप्रणुदां श्रुतीनाम् ।
हेतुं तदभ्यागमने परोप्सुः
मुखोपविष्टं मुनिमावभाषे ॥४॥ इति कलापकम् ।

अन्वयः । अनुद्धताकारतया अन्तःकरणस्य वृत्तिं विविक्ता तन्वन्तं माधुर्यविस्त्रम्भविशेषभाजा ईक्षितेन कृतोपसम्भाषमिव ॥ वाच्य—तन्वन् कृतोपसम्भाष इव ॥ ३

अन्वयः । धर्मनिबन्धिनोनाम् एन प्रणुदां श्रुतीनां प्रसूतिं मुखोपविष्टं मुनिं तदभ्यागमने हेतुं परोप्सुः धर्मात्मजः आवभाषे । वाच्य—प्रसूतिः मुखोपविष्टः मुनिः परोप्सुना धर्मात्मजेन ॥ ४

दधतम् । अतएव जनमतिगच्छतीति जनातिगेन लोकातिशायिना । “अन्येष्वपि दृश्यते” इति उपलब्धयः । वपुःप्रकर्षण आकारसम्पदा असंस्तुतानाम् अपवर्चितानाम् अपि । व्याप्तोऽयम् इति अजानताम् इत्यर्थः । “संस्तवः स्यात् परिचयः” इत्यमरः । चेतःसु चित्तेषु आर्द्रं स्नेहाद्भ्रभावम् अभिप्रायं प्रमह्य बलात् समासजन्तं लगयन्तम् इति यावत् । “दंशसञ्जस्वजां शपि” इतुप्रधाय लोपः । प्रसन्नाकारिषु सर्वोऽपि स्निह्यतीति भावः ॥ २ ॥

अनुद्धति । पुनः अनुद्धताकारतया शान्ताकारत्वेन निष्कृतेन अन्तःकरणस्य वृत्तिं विविक्तां पूतां शान्ताम् इति यावत् । “विविक्तो पूतविजनौ” इत्यमरः । तन्वन्तं प्रकटयन्तम् आकृतिः एव अस्य चित्तशुद्धिं कथयति इत्यर्थः । पुनः माधुर्यं निमर्गसौम्यता विस्त्रम्भो विश्वासः । “समी विस्त्रम्भविश्वासी” इत्यमरः । तयोः विशेषम् अतिशयं भजतीति तद्योक्तेन ईक्षितेन दर्शनेन एव कृता उपसम्भाषा सम्भाषणं येन तम् इव इति उत्प्रेक्षा । दृष्टिविशेषेणैव उपसम्भाषमाणमिव स्थितम् इत्यर्थः । काशिकायां तु “उपसम्भाषणमुपसन्वनम्” इति भासनादिस्त्वे ॥ ३ ॥

२ । तेहे नामलेव समग्र धर्मात्मनश्चि विरध करिषाछिलेन एवः शोकातोड शेष शत्रोर-
काछि क्षीरा छिनि पत्रिदप्रविशेन शक्तिगणेषु अष्टःकरणे आर्कात्मक शेशार्जुणैव संशय करिषा
दितेछिलेन ।

অনাম্নপুণ্যোপচয়ৈর্দুরা
 ফলস্য নিধূঁতরজাঃ সবিত্রৌ ।
 তুল্যা ভবদর্শনসম্পদেষা
 বৃষ্টে দিবৌ বীতবলাহকায়াঃ ॥ ৫ ॥
 অথ ক্রিয়াঃ কামদুঘাঃ ক্রতূনাং
 সত্যাশিষঃ সম্ভ্রতি ভূমিদেবাঃ ।

অন্য: । অনাম্নপুণ্যোপচয়ৈ: দুরাণা ফলস্য সবিত্রৌ নিধূঁতরজা: এষা ভবদর্শনসম্পত্ত্বৌতবলাহ-
 কায়া: দিব: বৃষ্টে: তুল্যা (ভবতি) । বাচ্য—দুরাপয়া সবিত্র্যা নিধূঁতরজসা অনয়া...সম্পদা
 তুল্যযা (ভূয়তে) ॥ ৫

ধর্মেতি । পুন: ধর্ম্মং নিবধ্নন্তি ইতি ধর্ম্মনিবন্ধিনীনাং অগ্নিহোত্রাদি-
 ধর্ম্মপ্রতিপাদিকানাং এন:প্রণুদাম্ অঘচ্ছিদাং, ক্রিপ্ । শ্যুতানাং বেদানাং
 “শ্যুতি: স্ত্রী বেদ আন্নায:” ইত্যমর: । প্রসূতিং প্রভবং সুখেন উপবিষ্টং মুনি
 তদভ্যাগমনে তস্য মুনরাগমনে হেতুং কারণং পরীপ্‌সু: জিজ্ঞাসু: আপ্রোত:
 সন্নন্তাৎ উপত্যয়: । “আপ্‌সুপ্যধামীত্” ইতীকার: । “অত্র লৌপো-
 ঽভ্যাসস্য” ইত্যভ্যাসলোপ: । আব্বাধে উবাচ ॥ ৪ ॥

অনাম্নেতি । অনাম্নপুণ্যোপচয়ৈ: অকৃতপুণ্যসংগ্রহৈ: দুরাণা দুর্লভা ফলস্য
 সবিত্রৌ অ্যে যস্করীত্বর্থ: । নিধূঁতরজা হতরজোগুণা । একত্র রজৌ ধূলি:
 অন্যত্র গুণ: । নিরস্তধূলি: । “রজোরজোগুণে ধূলৌ পরাগাচ্চৈবয়োরপি” ইতি
 শাশ্বত: । এষা ভবদর্শনসম্পত্ত্বৌ সম্ভ্রতি: লাভ ইতি যাবত্ । সম্পদাদিভ্য:
 ক্রিপৌ ভাবার্থত্বাত্ ! বীতবলাহকায়া: গত্‌মেঘায়া: দিব আকাশস্য সম্ব-
 ন্ধিন্যা বৃষ্টে: তুল্যা ইতি উপমালঙ্কার: । অনভ্রষ্টষিত্ব অতর্কিতোপপন্নং
 ভবদর্শনং সর্বথা কস্যচিত্ অ্যেয়সৌ নিদানম্ ইত্যর্থ: । ১) বারি বহতীতি
 বলাহক: । সৃষ্টোদরাদিত্বাত্ সাধু: ॥ ৫ ॥

৩। প্রশান্ত আকৃতি দ্বারা এই তিনি তনীর চিত্তবৃত্তি পবিত্রতা জ্ঞাপন করিয়াছিলেন এবং তাঁহার
 স্বাভাবিক নিরতিশয় শ্রদ্ধা ও বিশ্বস্ত দৃষ্টিই যেন তাঁহার প্রতিমস্তাবরণ সম্পন্ন করিয়াছিল ।

৪। অগ্নিহোত্রাদি ধর্ম্মপ্রতিপাদিকা পাপবান্ধিনী অতিসংহতির প্রবর্তক সেই ঋষি বেদবাসী অথ
 উপবেশন করিলে ধর্ম্মসম্মন বৃদ্ধির উাহার আগমনের কারণ জানিতে অভিলাষী হইয়া তাঁহাকে
 বলিলেন ।

৫। আপনার দর্শনলাভ শ্রেয়স্বর ও রক্তোবিনাশক ; যাঁহারা পূর্ণাসকর করে নাই, তাঁহাদের
 পক্ষে ইহা দুর্ঘট ; মেঘগুচ্ছ আকাশ হইতে বৃষ্টিপাতের আয় মহনা আপনার এই দর্শনলাভ কোন
 মন্ত্রেরই নিদানস্বরূপ হইবে ।

आ संसृतेरस्मि जगत्सु जात-
स्त्वय्यागते यद्बहुमानपात्रम् ॥ ६ ॥
श्रियं विकर्षत्यपहन्यघानि
श्रेयः परिस्तौति तनोति कीर्त्तिम् ।
सन्दर्शनं लोकगुरोरमोघं
तवात्मयोनेरिव किं न धत्ते ॥ ७ ॥

अन्वयः । अयं क्रतूनां क्रियाः कामदुघाः, सम्प्रति भूमिदेवाः सत्याशिषः (भवन्ति), यत् त्वयि आगते आ संसृतेः जगत्सु बहुमानपात्रं जातः अस्मि । वाचा—क्रियाभिः कामदुघाभिः, भूमिदेवैः सत्याशीर्भिः (भूयते), (मया) बहुमानपात्रे ण जातेन भूयते ॥ ६

अन्वयः । आत्मयोनेः इव लोकगुरोः तव अमोघं सन्दर्शनं श्रियं विकर्षति, अघानि अपहन्ति श्रेयः परिस्तौति, कीर्त्तिं तनोति (किं बहुना) किं न धत्ते । वाचा—अमोघेन दर्शनेन शोः विकृष्यते, अपहन्यन्ते, परिस्तयते, कीर्त्तिः तन्यते, किं न धोयते ॥ ७

अद्येति । अद्य क्रतूनां क्रिया अनुष्ठानानि । कामान् दुहन्ति इति कामदुघाः फलदा इत्यर्थः । “दुहः कव्घञ्” इति कप्प्रत्ययो घादेशञ्च । सम्प्रति अद्य भूमिदेवाः ब्राह्मणाः । “द्विजात्ययजन्मभूदेववाङ्मवाः । विप्रश्च ब्राह्मणः” इति तमरः । सत्याशिषो जाताः । ब्राह्मणाशिषोऽद्य फलिता इत्यर्थः । यत् यतः कारणात् त्वयि आगते सति त्वदागमनेन निमित्तेन इत्यर्थः । अस्मि इत्यहमर्थेऽव्ययम् । “अस्मीत्यस्मदर्थानुवादेऽपि” इति गणव्याख्यानि । “दासे कृतागमि भवतुचितः प्रभूणां पादप्रहार इति सुन्दरि नास्ति दूये” इति प्रयोगाच्च । आ संसृतेः आ संसारात् यावत् संसारम् इत्यर्थः, अभिविधावाङ्, विकल्पादसमाप्तः । जगत्सु बहुमानपात्रं बहु-योग्यताभाजनं जातः । सकलसत्कर्मफलभूतं त्वदागमनं येन मे जगन्मान्यता इति भावः ॥ ६ ॥

श्रियमिति । आत्मयोनेः ब्राह्मण इव लोकगुरोः तव अमोघम् अविफलं सन्दर्शनं श्रियं विकर्षति आकृष्य ददाति । अघानि दुःखानि अपहन्ति । “अहोदुःखव्यसनिष्वघम्” इत्यमरः । श्रेयः पुरुषार्थं परिस्तौति स्त्रवति । परिस्त्रौ इति पाठोऽपि स एवार्थः । कीर्त्तिं च तनोति किं बहुना किं न धत्ते ? किं न करोति ? सर्वं करोतीत्यर्थः । ॥ ७ ॥

७ । आपनार आश्रमने एवम यशस्क्रियानकन ७ विप्रगणेर आशीर्वादानि सकल इहेन ; येहेतु आशि आज चिरदिनेर अञ्च सप्रञ्ज जगते बहुमानभाजन इहेलाम ।

१ । लोकगुरु प्रकार आश्र आपनार एहे अमोघ दर्शन सशुक्रिके आकर्षण करिषो अमान करे,

শ্রোতন্ময়ুখেऽপি হিমদ্যুতৌ মে
 ননির্বৃতং নির্বৃত্তিমেতি চক্ষুঃ ।
 সমুজ্জ্বিতজ্ঞাত্যিবিয়োগখেদং
 ত্বত্সন্নিধাবুচ্ছ্বসিতীব চেতঃ ॥ ৮ ॥
 নিরাস্পদং প্রশকুতূহলিত্ব-
 মস্মাস্বধীনং কিমু নিঃস্পৃহাণাম্ ।
 তথাপি কল্যাণকরৌ গিরং তে
 মাং শ্রোতুমিচ্ছা মুখরীকরোতি ॥ ৯ ॥

অর্থঃ । শ্রোতন্ময়ুখে হিমদ্যুতৌ আপ ননির্বৃতং, মে চক্ষুঃ ত্বত্সন্নিধৌ নির্বৃত্তিমে এতি । (তথা)
 চেতঃ সমুজ্জ্বিতজ্ঞাত্যিবিয়োগখেদং (মত্) সমুচ্ছ্বসিতী ইব । বাচ্য—ননির্বৃত্তিমে, চক্ষুশা নির্বৃত্তিঃ
 ইত্যতঃ...খেদেন চেতসা উচ্ছ্বসতে ইব ॥ ৮

অর্থঃ । প্রশকুতূহলিত্বং নিরাস্পদং নিঃস্পৃহাণাম্ অস্মাসু অধীনম্ কিমু ? তথাপি কল্যাণকরৌ
 তে গিরং শ্রোতুমিচ্ছা মাং মুখরীকরোতি । বাচ্য—প্রশকুতূহলিত্বেন নিরাস্পদেন (ভুয়তে) অধীনেন কেন
 (ভুয়তে) ইচ্ছয়া অহং মুখরীকরোতি ॥ ৯

শ্রোতদতি । হে ভগবন্ ! শ্রোতন্ময়ুখে সুধাস্ত্রাবিকরে হিমদ্যুতৌ
 ইন্দ্রৌ অপি বিঘ্নে ননির্বৃত্তম্ । নজর্যস্য নশব্দস্য সুপসুপেতি সমামঃ ।
 মে চক্ষুঃ ত্বত্সন্নিধৌ নির্বৃত্তি সুখমেতি । তথা চেতস সমুজ্জ্বিতজ্ঞাত্যিবিয়োগ-
 খেদং ত্বত্সন্নিধাবুচ্ছ্বসিতীব অনুরোধেন প্রাণিতি ইব ইতি উত-
 প্ৰেচ্ছা । পূর্বাৰ্হ তু নির্বৃত্তিকারণে সত্যপি ইন্দ্রৌ অনির্বৃত্তিকথনাত্ বিশেষোক্তিঃ ।
 তদুক্তম্—“তস্মামগ্রামনির্বৃত্তির্বিগোপীক্তির্নিগদ্যতং” ইতি ॥ ৮ ॥

নিরাস্পদমিতি । প্রশকুতূহলিত্বং নিরাস্পদম্ ত্বদাগমনপ্রয়জনপ্রশ্নৌ
 নিরাস্পদ ইত্যর্থঃ । “আস্পদং প্রতিষ্ঠায়াম্” ইতি নিপাতঃ । প্রশ্নানবকাশে
 হেতুমাহ—নিঃস্পৃহাণাম্ । যুস্মত্শ্রোতানাং ইত্যর্থঃ । অস্মাসু অধীনম্ আয়ত্
 কিমু ? ন কিञ্চিত্ অস্মত্তৌ লভ্যমিত্যর্থঃ । আধারত্ববিবচনায়াম্ সমমৌ ।
 তথাপি কল্যাণকরীম্ অস্মদ্বিতৈকহেতুকম্ ইত্যর্থঃ । নিঃস্পৃহত্বে প্যারার্থ্যা-

কল্পরাশি বিনাশ কবে, পুত্রার্থ অর্পণ করে, কোর্ডি বিস্তার করে ; অধিক কি আপনীর দর্শনে না বঞ্চিত
 পারে, এরূপ কি আছে ?

৮ । অধীনার্থে শশনগের দর্শনেও আমার বে নয়ন তৃপ্ত হয় না, আপনীর সন্নিধানে মে নিবৃত্তি লাভ
 করিতেছে । হে ভগবন্ ! আমার হৃদয় বাকবর্ণনের বিরহবেদনা পরিভাগ করিয়া যেন সর্বথা
 সজীব হইয়া উঠিগাছে ।

বৃত্ত্যুক্তবানুক্তিবিগ্ৰেশ্বরস্য
 মন: সমাধায় জয়োপপত্তৌ ।
 উদারচেতা গিরমিত্যুদারাম্
 হৈপায়নেনাভিদ্ধে নরেন্দ্র: ॥ ১০ ॥
 চিচীষতাং জন্মবতামলঘূণী
 যশোঃবতংসামুভয়ত্র ভূতিম্ ।
 অম্বহিতা বম্বুশু তুল্যরূপা
 বৃত্তিবিগ্ৰেণ তপোধনানাং ॥ ১১ ॥

অম্বয়: । ইতি উক্তিবিগ্ৰেশ্বরস্যম্ উক্তবান্ উদারচেতা: নরেন্দ্রং হৈপায়নেন জয়োপপত্তৌ মন: সমা-
 ধায় ইতি (বচনমাণাং) উদারাম্ গিরম্ অমিদ্ধে । বাচা—ইতি উক্তবানাম্ উদারচেতসং নরেন্দ্রং
 হৈপায়ন: অমিদ্ধৌ ॥ ১০

অম্বয়: । অলঘূণী যশোঃবতসাম্ উভয়ত্র ভূতিং চিচীষতাং জন্মবতা বম্বুশু তুল্যরূপা ইতি:

দিতি ভাব: । “ক্ৰজো হৈতু” ইতি টপ্রত্যয়ে ডীপ্ , অতস্তে গিরং শ্রীতু-
 মিচ্ছা মাং মুখং বাক্ অস্য অস্তীতি মুখরো নিরন্তরমাধী । রপ্রকরণে
 “খমুখকুঞ্জৈভ্যৌ রৌ বক্তব্য:” ইতি র: । “দুর্মুগ্ধে মুখরাবদ্ধমুখী” ইত্যমর: ।
 তত: চিপ্রত্যয়: । মুখরীকরোতি ব্যাপারয়তি ইত্যর্থ: । নিস্পৃহস্য অপি
 তে বাক্যম্ অস্মদ্বিতকরত্বাৎ শ্রীতব্যমিতি ভাব: ॥ ১১ ॥

ইতীতি । ইতি ইত্যম্ উক্তিবিগ্ৰেশ্বরস্যম্ উক্তিবিচিত্রচারু যথা তথা
 উক্তবান্ । উদারচেতা মহামনা নরেন্দ্রৌ হৈপায়নেন ব্যাসেন হৌপময়নং
 স্থানং জন্মভূমির্যস্য স হৌপায়ন: স এব হৈপায়ন: । “প্রজ্ঞাদিভ্যশ্চ”
 ইতি স্বার্থঃপ্রত্যয়:, নাপত্যার্থে “নডাদিভ্য: ফক্” তস্বেব পাঠাৎ বাধি-
 তার্থত্বাচ্চ । জয়োপপত্তৌ মন: সমাধায় জয়মিদ্ধিম্ অপেচ্য ইত্যর্থ: ।
 ইতি বচ্যমাণপ্রকারাম্ উদারাম্ অর্থবতীং গিরম্ অমিদ্ধে উক্ত: ।
 দুহাদিত্বাৎ অপ্রধানি কর্ম্মণি লিট্ । “প্রধানকর্ম্মণ্যাস্থ্যে লাভীনাহুর্হি-
 কর্ম্মণাম্ । অপ্রধানি দুহাদীনাং স্যন্তে কচু শ্চ কর্ম্মণ:” ইতি বচনাৎ ॥ ১১ ॥

৯। আপনার নিকট আগমন প্রয়োজন জিজ্ঞাসা নিশ্চয় ; কেননা, আপনারদের মত নিঃস্পৃহ-
 মহান্নগণের প্রয়োজনীয় বস্তু আমাদের অধীনতায় কি আছে? তথাপি আপনার কল্যাণকর বাক্য
 শুনিবার অভিলাষই আমাকে বাক্‌পল করিয়া তুলিতেছে ।

১০। মহামনা মহীপাল এইরূপ বৈচিত্র্যযুক্ত চারু বাক্য বলিলে হৈপায়ন স্নেহবাস জয়প্রাপ্তির
 উপায় চিন্তা করিয়া তাঁহাকে এইরূপ বক্ষ্যমাণ অর্থসম্বন্ধিত বাক্য বলিতে লাগিলেন ।

তথাপি নিঘ্নং নৃপ তাবকৌনৈঃ
 প্রহ্নীকৃতং মে হৃদয়ং গুণৌঘৈঃ ।
 বীতস্মৃহাণামপি মুক্তিভাজাং
 ভবন্তি ভব্যেষু হি পদ্মপাতাঃ ॥ ১২ ॥
 সুতা ন যুয়ং কিমু তস্য রান্নঃ
 সুযোধনং বা ন গুণৈরতীতাঃ ।

অম্বর্হিতা, তপোধনানাং তু বিশেষেণ (অম্বর্হিতা) । বাচ্য—তুল্যরূপযা বৃক্ষা অম্বর্হিতয়া (ভূয়ত) ॥ ১২

অন্বয়ঃ । তথাপি হি নৃপ ! তাবকৌনৈঃ গুণৌঘৈঃ প্রহ্নীকৃতং মে হৃদয়ং নিঘ্নম্ । বীতস্মৃহাণাং মুক্তিভাজাম্ অপি ভব্যেষু পদ্মপাতাঃ ভবন্তি । বাচ্যঃ—প্রহ্নীকৃতেন হৃদয়েন নিঘ্নেন । পদ্মপাতৈঃ (ভূয়ত) ॥ ১২

আদৌ তাবত্ তস্য মাধ্যস্থ্যমঙ্গদোষং যুগ্মেন পরিহরতি—চিচীষতা-
 মिति । অলধীর্ন গুর্ভীম্ । “বাতৌ গুণ্যবচনাৎ” ইতি ভৌষ । যশো-
 ঽবতংসাং কীর্ত্তিভূষণাম্ উভয়ত্র ইহ চ অমুত্র চ ভূতিং শ্রেয়ঃ চিচীষতাং
 চেতুং সশ্রহীতুমিচ্ছতাং চিনোতঃ সন্নন্তাৎ শত্ৰুপ্রত্যয়ঃ । জন্মবতাং শরী-
 রিণাং বন্ধুেষু বিপষে তুল্যরূপা একবিধা বৃত্তিঃ ব্যবহারঃ অম্বর্হিতা উচিতা ।
 তপোধনানাং তু অস্মত্ মদৃশানাং বিশেষেণ নিয়মেণ অম্বর্হিতা উচিতা ॥ ১১ ॥

তথাপিতি । তথাপি তুল্যবৃত্তী চিত্তেঽপি হি নৃপ ! তাবকৌনৈঃ ত্বদীযৈঃ ।
 “যুষ্মদস্মদোরন্যতরস্যাস্থ জ্ব চ” ইতি জ্বপ্রত্যয়ঃ । “তবকমমকা-
 বেকবচন” ইতি তবকাदेशঃ । গুণৌঘৈঃ প্রহ্নীকৃতম্ আবর্জিতং মে হৃদয়ং
 নিঘ্নং ত্বদায়ত্তম্ । “অধীনো নিঘ্ন আয়ত্তঃ” ইত্যমরঃ । ননু নিঃসৃহস্য
 কৌস্যং পদ্মপাত ইত্যত্র আহ—বীততি । বীতস্মৃহাণাং বিরক্তানাং মুক্তি-
 ভাজাং মুমুক্ষুণাম্ অপৌত্বর্থঃ । ভবন্তীতি ভব্যৈঃ সাধবৈঃ । “ভব্যগীয”
 ইत्याদিনা কৰ্ত্তরি নিপাতঃ । তেষু পদ্মপাতাঃ স্নেহাঃ ভবন্তি । ন তু
 সাধ্বনুগ্রহৌ মহতাং মাধ্যস্থ্যমঙ্গক ইতি ভাবঃ ॥ ১২ ॥

১১ । ইহ ও পরত্র কীর্ত্তিভূষিত অমুত্রম্ ঐশ্বর্য্যমঙ্গরে অভিমাবৌ শরীরিগণের বন্ধুবর্গের প্রতি
 সমান ব্যবহারই করা উচিত ; তাহাতে আমার মাদৃশ তপস্বিত্বের বন্ধুগণসম্বন্ধে সেই তুল্যরূপ
 ব্যবহার একান্তই কর্তব্য বলিয়া নির্ণীত । কিন্তু হে নৃপ ! আমার চিত্ত তুল্যবৃত্তিসম্পন্ন অর্থাৎ সর্বত্র
 ভেদমুষ্টিবিরহিত হইলেও তোমার গুণনিচয়ের বাধা হইয়া তোমারই অধীন হইয়াছে ; যেহেতু বিষয়বিরক্ত
 মুক্তিভাগী ব্যক্তিগণও মাদৃশগণের প্রতিই স্নেহপ্রবণ হইয়া থাকেন ।

यस्यक्तवान् वः स वृथा बलाद्वा
मोहं विधत्ते विषयाभिलाषः ॥ १३ ॥

जहातु नैनं कथमर्थसिद्धिः

संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः ।

असाधुयोगा हि जयान्तरायाः

प्रमाथिनीनां विपदां पदानि ॥ १४ ॥

अन्वयः । यूयं तस्य राज्ञः सुताः न किमु ? सुधीधनं वा गुणैरतीताः न ? यः वः वृथा त्यक्तवान् विषयाभिलाषः स बलात् मोहं विधत्ते ॥ वाचा—युष्माभिः सुतेः न किमु (भूयते) ? न सुधीधनः अतीतः, येन यूयं त्यक्ताः ते न विषयाभिलाषेण मोहः धोयते ॥ १३

अन्वयः । एनं धृतराष्ट्रम् अर्थसिद्धिः कथं न जहातु ? यः संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते । हि असाधुयोगाः जयान्तरायाः, प्रमाथिनीनां विपदां पदानि ॥ वाचा—अर्थसिद्ध्या एष न ह्यीयतां, येन स्वीयते, असाधुयोगैः जयान्तरायाः पदैः (भूयते) ॥ १४

अथ नृपस्य गुणवत्तां प्रकटयितुं धृतराष्ट्रस्य दुश्चेष्टाम् उद्घाटयति—सुता इति । यूयं तस्य राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सुताः पुत्राः न किमु ? अपि तु सुता एवेत्यर्थः । गुणैः शान्तिदानदानक्षिणादिभिः सुधीधनं न अतीताः न अतिक्रान्ताः वा ? अतीता एवेत्यर्थः । कर्त्तरि क्तः । असुतत्वम् अगुणत्वं च त्यागी हेतुः, युष्मासु तत्रास्ति इत्यर्थः । उपालम्भे कारणमाह—य इति । यः धृतराष्ट्रः वो युष्मान् वृथा निष्कारणमेव त्यक्तवान्, यदि वयं सुताः गुणाधिक्याश्च, तर्हि कथम् अत्याक्षीत् तत्राह—बलादिति । स विषयाभिलाषो भोगवृत्त्या बलाद्वा बलात्कारादिव । “वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थोऽपि समुच्चये” इति विश्वः । मोहम् अविवेकं विधत्ते विषयाभिलाषातिरिक्तो न कश्चिदयुष्मत्त्यागहेतुः अस्ति इत्यर्थः । अत्र कार्यकारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १३ ॥

अथ राज्ञ उल्साहवर्द्धनाय शत्रोर्हानिं सूचयति—जहात्विति । एनं धृतराष्ट्रम् अर्थसिद्धिः कथं न जहातु ? जहातु एव इत्यर्थः । “प्रैषाति-सर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च” इति प्राप्तकाले लोट् । तस्य हानिकालः प्राप्त इत्यर्थः । कुतः ? यो धृतराष्ट्रः संशय्य सन्दिह्य कर्णादिषु तिष्ठते । कर्णादीन्

१० । ज्ञानरा किं मेहे राज्ञा धृतराष्ट्रेण पूज्य (पूज्यवत् स्नेहास्पद) नह ? (अबञ्छेई ठाहाव पूज्यवत् स्नेहास्पद), शत्रुनाशकियादिभिरुपेण ज्ञानरा सुयोधनके किं अतिक्रम कर नाई ? (निश्चिठई करिग्राह) ; तबे ये तिमि विना कारणे ज्ञानादिगके ताग करिग्राहेन. ईहाय हेतु एहे ये, विषयनालना ठाहाके येन बलपूर्वक मोहित करिग्राहे ।

পথশ্চুপ্রতায়াং সমিতৌ রিপূণাং
 ধর্ম্মাং দধানেন ধুরং চিরায ।
 ত্বয়া বিপত্স্বপ্যবিপত্তিরম্য-
 মাবিষ্কৃতং প্রেমপরং গুণেষু ॥ ১৫ ॥
 বিধায় বিধ্বংসমনাত্মনীন'
 শমৈকবৃত্তেভবতশ্ছলিন ।

অন্যতঃ । রিপূণাং সমিতৌ পথশ্চুপ্রতায়াং চিরায ধর্ম্মাং ধুরং দধানেন ত্বয়া বিপত্সু অপি অবিপত্তিরম্যং গুণেষু পর প্রেম আবিষ্কৃতম্ ॥ বাচ্য—দধানঃ ত্বম্ আবিষ্কৃতবান্ ॥ ১৫

দুর্মন্বিহ্নঃ সন্দিগ্ধার্থে নির্ণেত্বেন অবলম্বতে ইত্যর্থঃ । “প্রকাশনস্থেয়া-
 স্ত্যযৌশ্চ” ইতি স্থেয়াস্ত্যায়াম্ আত্মনেপদম্ । তিষ্ঠতেঽস্মিন্নিতি স্থেয়ো বিবাদ-
 পটনির্ণেতা । তথাহি অসাধুযোগা দুজনসংসর্গা জয়ান্তরায়াঃ জয়বিঘা-
 তকাঃ । কিঞ্চ প্রমাথিনীনাং উন্মূলনশীলানং বিপদাং পটানি স্থানানি ।
 “পটং ব্যবসিতত্রাণস্থানলক্ষ্মাঙ্ঘ্রিবস্তুধু” ইত্যমরঃ । ন কেবলং জয়ঘাতিনঃ
 কিং তু অনর্থকারিণশ্চ ইত্যর্থঃ । ধৃতরাষ্ট্রোঽপি দুর্জনবিধেয়ত্বাৎ বিনঙ্ঘ্র-
 তীতি ভাবঃ ॥ ১৪ ॥

এবং শত্রোঃ অনর্থং সূচয়িত্বা রাজ্ঞোঽর্থসিদ্ধিং সূচয়তি—পথ ইতি ।
 রিপূণাং সমিতৌ সমায়াম্ । “সমঃসমিতিসংসদঃ” ইত্যমরঃ । পথশ্চুপ্রতায়াং
 মার্গাদম্ভ্রষ্টায়াম্ । দুরাত্মনো দুঃশাসনস্য স্ত্রীগ্রহণসাহসম্ অঙ্কীকৃত-
 বত্ব্যাম্ ইত্যর্থঃ । চিরায ধর্ম্মাং ধর্মাৎ অনপেতাম্ । “ধর্ম্মপথ্যর্থান্যায়াদনপেতং”
 ইতি যত্প্রত্যয়ঃ । ধুরং ভারং দধানেন ক্লৃষ্টেষ্বপি ধর্মাৎ অচলতা ইত্যর্থঃ ।
 ত্বয়া বিপত্স্বপি অবিপত্তি অবিনাশি অতএব রম্যং গুণেষু শান্ত্যাदिषু
 বিপ্রয়ে পরম্ উত্কৃষ্টং প্রেম আবিষ্কৃতং প্রকটীকৃতম্ । দুঃসহমপি সৌভবতা
 ত্বয়া সাধু কৃতমিতি ভাবঃ ॥ ১৫ ॥

১৫ । এই বৃত্তবাহুর অর্থসিদ্ধি দূরে চলিয়া যাউবে, কেননা ইনি বর্ত্তবাবিষয়ে সন্ধিস্থান হইলে
 কুম্ভী কর্ণপ্রভৃতির পরামর্শ অবলম্বন করিয়া থাকেন । জানিও—দুর্জনসংসর্গ জয়ের অন্তরায় এবং
 উন্মূলনকারিণী বিপদের আশ্রয় ।

১৬ । একদশা ধর্ম্মপথ হইতে উষ্ট্রে হইলে (যখন ভীষ্মপ্রভৃতি সভাবর্গ দুর্ঘোষনকৃত জৌপদীর
 অপমানের প্রতিবাদ করিল না, তখন) তুমি ধর্ম্মপথে চির অবস্থান করিয়া বিপদদমনেও অবিনশ্বর যশা,
 শমাদি গুণ-বিষয়ে অভ্যস্ত অনুশাগ একটু করিয়াছ ।

প্রকাশিতত্বন্মতিশীলসারা:

কৃতোপকারা ইব বিদ্বিষস্তে ॥ ১৬ ॥

লভ্যা ধরিত্রৌ তব বিক্রমেণ

জ্যায়াংশ্চ বীৰ্য্যাস্ত্ববলৈবিপক্ষ: ।

অত: প্রকর্ষায় বিধির্বিধেয়:

প্রকর্ষতন্বা হি রণে জয়শ্রৌ: ॥ ১৭ ॥

অন্বয়: । শমৈকত্রৈ: ভবত: কুলেন অনাত্মনৌন' বিধ্বংস' বিধায় প্রকাশিতত্বন্মতিশীলসারা: তে (তব) বিদ্বিষ: কৃতোপকারা ইব (জানা:) ॥ বাচ্য—...সর্গ: বিদ্বিড্'মি: কৃতোপকারৈ: ইব ॥ ১৬

অন্বয়: । তব (ত্বয়া) ধরিত্রৌ বিক্রমেণ লভ্যা, বিপক্ষয় বীৰ্য্যাস্ত্ববলৈ: জ্যাযান্, অত: প্রকর্ষায় বিধি: বিধেয়:, হি রণে জয়শ্রৌ: প্রকর্ষ'পরতন্বা ॥ বাচ্য—'ল' ধরিত্রৌ লভেথা:, বিপক্ষেণ জ্যাযসা, (মূর্তে) বিধি' বিদ্বিষ্যা: ('ল') জয়প্রিয়া প্রকর্ষ'পরতন্বা (মূর্তে) ॥ ১৭

বিধায়েতি । কিञ্চ শম এব একা মুখ্যা ত্বচ্চির্যস্য তস্য অপরোপতাপিন: ভবত: কুলেন কপটেন আত্মনৈ হিত: আত্মনৌন: স ন ভবতীতি অনাত্মনৌন: স্বস্য এব অনর্থহেতুরিত্যর্থ: তম্ । “আত্মন্বিশ্বজনভোগোত্তর-পদাত্ স্ব:” ইতি স্বপ্রত্যয়: । বিধ্বংসম্ অপকারং বিধায় কৃত্বা প্রকাশিত: প্রস্থাপিত: ত্বন্মতিশীলয়ো: তত্র প্রজ্ঞাস্বভাবয়ো: সার: প্রকর্ষৌ যৈ: তে তথোক্তা: । তে তব বিদ্বিষ: কৃতোপকারা ইব উপকৃতবন্ত ইব জাতা ইতি শ্রেণ: । অপকারোঽপি উপকারায় এব সংহত:, যদেধাং দৌর্জন্যং যুধত্মৌজন্যং চ জগতি সুব্যক্তম্ আসীদিত্যর্থ: । বিদ্যমানস্যাপি সৃজনস্য চন্দনদারুণ ইব গুণা: পরিভব এব প্রচুরীভবন্তীতি ভাব: ॥ ১৬ ॥

অথ প্রয়োজনান্তরমাহ—লভ্যেতি । তব ত্বয়া ইত্যর্থ: । “কৃত্যানাং কর্তরি বা” ইতি ষষ্ঠী । ধরিত্রৌ বিক্রমেণ লভ্যা প্রাপ্তব্য্যা । ন চ সুলভ্যা তং বিনা ইত্যর্থ: । বিপক্ষয় শত্রুরপি বীৰ্য্যং শৌর্য্যম্ অস্ত্রাণি আত্মনৈয়াদৌনি বলানি সৈন্যানি তৈ: জ্যাযান্ প্রশস্যতর: অধিকতর ইতি যাবত্ । জ্যেষ্ঠস্য “জ্যায়াদৌয়স:” ইতি জ্যাদেশ: । অত: প্রকর্ষায় আধিক্যায় বিধি: উপায়া বিধেয়: কর্তব্য: । কৃত: ? হি যস্মাত্ রণে জয়শ্রৌ: প্রকর্ষতন্বা প্রকর্ষপ্রধানা উল্কার্যত্না ইত্যর্থ: । “তন্ব' প্রধানৈ সিদ্ধান্তে” ইত্যমর: । বলিন এব জয়া ন স্তু দুর্বলস্য ইতি ভাব: ॥ ১৭ ॥

১৬। শরই তোমার একমাত্র শ্রেষ্ঠ অবলম্বন, এ হেন তোমার অপকার করিতে গিয়া শত্রুগণ আপনাদেরই অনর্থ ঘটাইয়াছে; তাহার তোমার প্রজ্ঞা ও স্বভাবের অর্কণ প্রথাত করিয়া গিয়া তোমার উপকারই যেন করিয়াছে ।

त्रिःसप्तकृत्वो जगतीपतीनां
हन्ता गुरुयस्य स जामदग्न्यः ।
वीर्यावधूतः स्म तदा विवेद
प्रकर्षमाधारवशं गुणानाम् ॥ १८ ॥
यस्मिन्ननैश्वर्य्यकृतव्यलीकः
पराभवं प्राप्त इवान्तकोऽपि ।
धुन्वन् धनुः कस्य रणे न कुर्या-
न्मनो भयैकप्रवणं स भीष्मः ॥ १९ ॥

अन्वयः । (१८) त्रिःसप्तकृत्वः जगतीपतीनां हन्ता गुरुः सः जामदग्न्यः ; यस्य वीर्यावधूतः तदा गुणानां प्रकर्षम् आधारवशं विवेद अ ॥ वाचा—हन्ता गुरुणा तेन जामदग्नयेन वीर्यावधूतेन प्रकर्षः आधारवशः विवेदि ॥ १८

अथ “त्रिः” इत्यादिना श्लोकचतुष्टयेन विपक्षज्यायस्त्वं वर्णयति—त्रिः-सप्तेति । त्रिराहुत्तान् सप्त वारान् त्रिःसप्तकृत्वः एकविंशतिकृत्वः इत्यर्थः । त्रिःसप्तशब्दयोः सुप्सुपेति समासः । “संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्व-सुच्” इति कृत्वसुच् प्रत्ययः । जगतीपतीनां महोपतीनां हन्ता नाशको गुरुः अस्त्रवेदापदेशा सः प्रसिद्ध इत्यर्थः । अतएव यच्छब्दानपेक्षत्वम् । तदुक्तं काव्यप्रकाशि—“प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थं विषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापे-क्षते” इति । जमदग्नेरपत्यं पुमान् जामदग्न्यः । “गर्गादिभ्यो यञ्” इति यञ् प्रत्ययः । यस्य भीष्मस्य वीर्यावधूतो विक्रमाभिभूतः अम्बिकास्वयंवर इत्यर्थः । तदा भङ्गप्राप्तिसमये गुणानां शौर्यादीनां प्रकर्षम् अतिशयं वीर्यातिशयम् आधारवशम् आश्रयाद्यौनं विवेद जज्ञे स्म । स्वविद्यायाः स्वशिष्ये भीष्मे स्वस्मात् अपि प्रकर्षाधानदर्शनादिति भावः । “स्म पादपूर्णे भूर्तुऽर्थे च” इति ॥ १८ ॥

१९ । तौभाके विक्रम वाराहै धरिणो लाड करिते हईवे ; किन्तु तौभार शक्तु एथन शौर्य, आश्रयादि अस्तु ७ नैऋ-समुद्रिते अतीव श्रेष्ठता लाड करिगछे ; अतएव तौभाके एथन शौर्यादिविशये अकर्षनाडार्थं उपाय अवलम्बन कविते हईवे ; तेहेतु युक्ते जयन्ती बलवान् वाञ्छितरई अधीन हईग्रा थाके ।

१८ । यिनि एकविंशतिके वार कञ्जिगणनेय क्षंसनाशन करिग्राहिलेन, यिनि अत्रविद्यार प्रसिद्ध उपदेशे, सेहै जयदग्निनम्न परस्त्वाम्, अम्बिकास्वयंवरवे शौर निशु जीधेर विक्रमे पराजुत हईग्रा, बुद्धिग्राहिलेन ये , शौर्यादि शूरुपर उक्कर्ष संपाजेवई आश्रुत हईग्रा थाके ।

সৃজন্তমাজাবিষুসংহতীর্ব:

সহিত কোপজ্বলিতং গুরু' ক: ?

পরিষ্ফুরল্লোলশিখাগ্রজিহ্বং

জগজ্জিঘত্‌সন্তমিবান্তবঙ্গিম্ ॥ ২০ ॥

অন্বয়: । যস্মিন্ অনৈ স্বার্থ্যকৃতব্যলীক: অন্তক: অপি পরামবং প্রাপ্ত: ইব, স: ভীষা: রণে ধনু: ধুবন কস্য মন: ভয়ৈকপ্রবণং ন কুর্যাৎ । বাচ্য—...ব্যলীকেন অন্তকেন প্রাপ্ত: পরামব ইব, তেন ভীষাণে ধুবনতা ন ক্রিয়ত ॥ ১৯

অন্বয়: । আজী ইষুসংহতী: সৃজন্ত' কোপজ্বলিতম্ (অতএব) পরিষ্ফুরল্লোলশিখাগ্রজিহ্বং জগত্‌ জিঘত্‌সন্তম্ অন্তবঙ্গিম্ ইব গুরু' (দ্রোণং) ব: ক: সহিত ? বাচ্য—সৃজন্ত্‌ জ্বলিত: ...জিহ্ব: ...মন অন্তবঙ্গি: ইব গুরু' কেন সহিত ॥ ২০

যস্মিন্‌নিতি । যস্মিন্‌ ভীষাে বিপথে অনীশ্বরস্য ভাবোঽনৈশ্বৰ্য্যম্ অসামর্থ্যম্ । “নজ: শুচীশ্বরনেত্রজ্জকুশলনিপুণানাম্” ইতি বিকল্যান্নজ:পূর্ব-পদবৃদ্ধাভাব: । তেন কৃতব্যলীকো জনিতবৈলভ্য: । “ট:খে বৈলভ্যে ব্যলীকম্” ইতি যাদব: । অন্তকোঽপি যমোঽপি পরামবং প্রাপ্ত ইব, ভীষাস্য ইচ্ছামরণ-ত্বাত্‌ অন্তকোঽপি পরাজিত ইব আস্তে কিমুত অন্য ইতি ভাব: । স ভীষাো রণে ধনুধুবনত্‌ কস্য মনো ভয়ৈকপ্রবণং ভয়ে একপ্রবণম্ একোন্মস্বং, শিব-ভাগবতবত্‌ সমাস: । ন কুর্যাৎ ? সর্বস্য অপি মনসি ভয়ং কুর্যাৎ-বৈলভ্য: ॥ ১৯ ॥

সৃজন্তমিতি । আজী রণে ইষুসংহতীর্বাণসঙ্ঘান্‌ সৃজন্তং বধন্তং কোপ-জ্বলিতম্ অতএব পরিষ্ফুরন্ত্যো লোলায় শিখাগ্রাণি এব জিহ্বা যস্য তং তথোক্তং জগত্‌ লোকং জিঘত্‌সন্তম্ অতম্‌ ইচ্ছন্তম্ । অদে: সন্নন্তাত্‌ গট-প্রত্যয়: । “লুঙ্‌-মনোর্‌ব্‌স্‌” ইতি ঘস্ম আদেশ: । অন্তবঙ্গিঁ কান্নাগ্নিম্‌ ইব স্থিতং গুরু' দ্রোণং বো যুष्‌মাকং মধ্যে ক: সহিত ? সৌট্‌, গঙ্‌কুয়াত্‌ ন কোঽপীত্যর্থ: । “শকি লিঙ্‌ চ” ইতি শক্যার্থে লিঙ্‌ ॥ ২০ ॥

১৯। অশ্রব কথা কি বলিব, ঘমও বাঁশা নিকটে অনার্ত্তবশত: লজ্জা প্রাপ্ত ইহঁরা পরাভূত ব্যক্তির স্থায় অবস্থান করিতেছেন, সেই ভীষণ রণক্ষেত্রে কার্মুক কল্পিত কবিলে কাণ্ডার মনে না ভীতি উৎপাদন করেন ?

২০। যিনি যুদ্ধে অস্ত্র বাণচাল বর্ধন করেন, চকল শিখারূপ জিহ্বা সমুজ্জ্বল, জগদ্‌গ্রাসে সমুদ্রাত অলসমানের স্থায় ক্রোধপ্রজ্বলিত স্রোণচাঁদ্যকে রণে তৌনামিণের মধ্যে কে মগ্ন করিতে পারে ?

নিরীক্ষ্য সংরম্ভনিরস্তধৈর্য্যং
 রাধেয়মারাধিতজামদগ্ন্যম্ ।
 অসংস্কৃতেষু প্রসমং ভয়েষু
 জায়েত সৃত্যোরপি পক্ষপাতঃ ॥ ২১ ॥
 যথা সমাসাদিতসাধনেন
 সুদুশ্চরামাচরতা তপস্যাম্ ।
 এতে দুরাপং সমবাণ্য বীৰ্য্যম্
 উন্মূলিতারঃ কপিক্কেতনেন ॥ ২২ ॥

অর্থঃ । সংরম্ভনিরস্তধৈর্য্যম্ 'আরাধিতজামদগ্ন্য' রাধেয় নিরীক্ষ্য সৃত্যোঃ অর্থাৎ অসংস্কৃতেষু ভয়েষু প্রসমং পক্ষপাতঃ জায়েত ॥ বাচ্য—পক্ষপাতন ॥ ২১

অর্থঃ । যথা সুদুশ্চরং তপস্যাম্ 'আচরতা' সমাসাদিতসাধনেন 'কপিক্কেতনেন' দুরাপং 'বীৰ্য্যম্' সমবাণ্য এতে (মৌগ্গাদয়ঃ) উন্মূলিতারঃ । হে মূঢ় ! মহত্বযোগ্য মহামহিমাং দেবতানাং 'আরা-

নিরীক্ষেতি । সংরম্ভেণ কাপেণ নিরস্তং ত্বাজিতং ধৈর্য্যং নিर्वিকারचित্তত্বং যেন তং তথোক্তম্ । আর্টোপেণ এব পরধৈর্য্যাঃপহারিণম্ ইত্যর্থঃ । 'আরাধিত-জামদগ্ন্য' শুশ্রূষিতভার্গবং জামদগ্ন্যাত্ অধিগতাঙ্করহস্যমিত্যর্থঃ । রাধেয়ং রাধাসুতং কৰ্ণম্ । "স্বীভ্যা টক্" । নিরীক্ষ্য সৃত্যোরপি অসংস্কৃতেষু অপরি-চিতেষু । "সংস্তবঃ স্যাৎপরিচয়ঃ" ইত্যমরঃ । ভয়েষু প্রসমং পক্ষপাতঃ পরি-চয়ো জায়েত । সৃত্যুরপি অস্মাত্ বিभीয়াৎ কিমুৎ অন্য ইতি ভাবঃ । সম্ভাবনায়াং লিড্ । অত্র জনিক্রিয়াপেত্রযা সমানকচ্চ কত্বাভাবোঃপি পক্ষ-পাতক্রিয়াপেত্রযা তত্শম্ভবাৎ নিরীক্ষ্যতি ত্যপ্ননির্দেশঃ সমর্থনোয়ঃ । 'প্রধানোপ-সর্জনভাবস্বপ্রয়োজকঃ' ইতি ব্যক্তিবিককারঃ । অত্র ভয়সম্বন্ধরহিতস্য সৃত্যোঃ ভয়সম্বন্ধাभिधानাত্ অসম্বন্ধে সম্বন্ধরূপা অতিশয়োক্তিঃ অল-ঙ্কারঃ ॥ ২১ ॥

অথ অনন্তরং করণীয়েম্ অাগমনপ্রয়োজনস্য যুগ্মে নাহ--যয়েতি । যথা বিদ্যয়া করণেন সুদুশ্চরাম্ অতিদুষ্করাং তপস্য্যাং তপস্বর্য্যাম্, "কর্মণো রোমন্যতপোভ্যাং বর্চিচরোঃ" ইতি ঙ্খড্ । "প্রপ্রত্যয়াৎ" ইতি স্ত্রিয়াম্ অপ্রত্যয়ঃ । আচরতা । পশুপতিং প্রতি তপঃ কুর্বতা ইত্যর্থঃ । অতএব সমা-

২১ । যিনি কোণস্কৃত আকার ঘাতাই পরের ধৈর্য্য অপহরণ করেন, পরশুভ্রাতের শুভ্রবা করিবারিনি মনস্ত অস্তরহস্ত শিক্ষা করিবারিছন, সেই রাধাসুত কর্ণকে নিরীক্ষণ করিলে কখনও যে ভয় উপস্থিত হয় নাহি, ঐরূপ অপরিচিত ভয়ে সমভ্রাতও মশি বাকুল হইয়া থাকেন ।

महत्त्वयोगाय महामहिम्ना-
 माराधनीं तां नृप देवतानाम् ।
 दातुं प्रदानोचित भूरिधाम्नीम्
 उपागतः सिद्धिमिवास्मि विद्याम् ॥ २३ ॥
 इत्थुक्तवन्तं ब्रज साधयेति
 प्रमाणयन् वाक्यमजातशत्रोः ।
 प्रसिद्धिदांसं तमुपाससाद्
 वसन्निवान्ते विनयेन जिष्णुः ॥ २४ ॥

धनी भूरिधाम्नीं तां विद्यां सिद्धिम् इव हे प्रदानोचित ! दातुम् उपागतः अस्मि (पश्यम्) ॥ वाचा—
 (यथा) आचरन्...साधनः कपिकेतनः एतान् उन्मूलयिताः । (उपागतेन भूयते मया) ॥ २२—२६
 अन्वयः । इति उक्तवन्तं प्रसिद्धिदांसं त (मुनिं) जिष्णुः 'ब्रज' 'साधय' इति श्रुत्वात्प्रतीः वाक्यं
 प्रमाणयन् अन्तं वसन् इव विनयेन उपाससाद् ॥ वाचा—'जिष्णुना प्रमाणयता अन्ते वसता इव उक्तवान्
 प्रसिद्धिदान् सः मुनिः उपसेते ॥ २४

सादितं प्राप्तं साधनं पाशुपतास्वरूपं येन तेन कधिः हनूमान् केतनं चिह्नं
 यस्य तेन 'ब्रज'नेन इत्यर्थः । दुरापम् अन्यस्य दुर्लभं वीर्यं तेजः समवाप्य एते
 पूर्वोक्ता भोष्मादयः उन्मूलितार उन्मूलयिष्यन्ते । उन्मूलयतेर्णान्तात् कर्मणि
 लुट् । अत्र चिखदिङ्गामेऽपि तस्य अन्निष्ववज्ञावात् इति इमिद्धत्वात्
 "गोरनिटि" इति णिन्लोपः, तन्निमित्तस्य एव "अनिटि" इति निषेधात् ।
 उक्तञ्च—“चिण्वदद्वृत्तिर्युक् च हन्तेश्च भ्रत्वं दीर्घशोक्ती यो मितो वा निनाति ।
 इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यज्ञायं बल्लनिमित्तो विघातो” इति ॥ २२ ॥

महस्वेति । नृप ! महत्त्वयोगाय प्रकर्षन्नाभाय महामहिम्नां महामु-
 भावानां देवतानाम् इन्द्रार्दानाम् आराध्यते अनयेति आराधनीं तां प्रना-
 दयित्रीम् इत्यर्थः । करणे ल्युट् ङीप् । भूरिधाम्नीं महाप्रभावाम् । “धाम
 देशे गृहे रश्मी स्थाने जन्मप्रभावयोः” इति विश्वः । “अन उपधानीयिनीऽन्य-
 तरस्याम्” इति वा ङीप् । विद्याम् ऐन्द्रमन्त्ररूपां सिद्धिं साक्षात्कार्यमिद्धिम्
 इव इति विद्यायाः अमोघत्वोक्तिः । हे प्रदानोचित ! दानपात्र ! प्रभूतफल-
 भोक्तृत्वात् अस्य पात्रत्वोक्तिः । दातुम् उपागतोऽस्मि ॥ २३ ॥

२२—२७। हे प्रदानोचितपात्र नृप ! कपिकेतन ये विद्याधारा पशुपतिः अतिदुर्लभ
 उपकरण करिष्य पाशुपतास्त्र लाड करत एहे शीघ्रादि वीरगणैर उच्छेद साधन करिष्येन, उन्मूलनाच्छेद
 कञ्च महेश्वरान्मन्त्र इत्यादि देवगणैरञ्च आराधना महाप्रभावनामिने माकांसिद्धिं श्यायनेहे विदा
 दान करिष्य बलिषा आग्नि मयागठ हईशाहि ।

নির্যায় বিদ্যাথ দিনাদিরম্যাৎ-
বিম্বাদিবার্কস্য মুখাত্ মহর্ষেঃ ।

পাৰ্থাননং বঙ্কিকাণাবদাতা

দৌমিঃ স্ফুৰত্যঙ্গমিবাৰ্মিপেদে ॥ ২৫ ॥

যোগস্চ তং যোগ্যতমাথ তস্মৈ

তপঃপ্রভাবাৎবিততार सद्यः ।

येनाऽस्य तच्चेष्टु कृतेऽवभासे

समुन्मिमीलिव चिराय चक्षुः ॥ २६ ॥

অন্বয়ঃ । অথ বঙ্কিকাণাবদাতা বিদ্যা দিনাদিরম্যান্ অর্কস্য বিম্বাদিব মহর্ষেঃ মুখাত্ নির্যায়
দৌমিঃ স্ফুৰত্যঙ্গম্ ইব পাৰ্থাননম্ অৰ্মিপেদে ॥ বাচ্য—দাতাথ্য বিদ্যায়া দৌম্যা ॥ ২৫ ॥

অন্বয়ঃ । (স.) যোগ্যতমাথ তস্মৈ তং যোগং চ তপঃপ্রভাবাত্ সত্যঃ বিবতार । যেন যোগেন তচ্চেষ্টু
তত্র অবভাসে কৃতে অস্য চক্ষুঃ চিরায় সমুন্মিमीল ইব । তেন স যোগঃ বিবতार । চক্ষুশা—...
সমুন্মিमीল । ২৬

ইতীতি । উক্তবন্তং প্রসেদ্বিবাংসং প্রমন্নম্ । “ভাষায়াং সদবসশ্চুবঃ”
ইতি কাসুঃ । তং মুনিং জিষ্ণুঃ জয়শীলোঽর্জুনঃ । “গ্লাজিস্থশ্চ” ইতি গ্ৰস্-
প্রত্যয়ঃ । ব্রজ সাধয় অন্তিষ্ঠ ইতি एवंরূপম্ অজাতশত্রোঃ ধর্ম্মরাজস্য
স্বয়ম্ অবিহেষণশীলত্বাত্ ইয়ং সঞ্জা । বাক্যং প্রমাণয়ন্ তদাদিষ্টঃ সন্নি-
ত্যর্থঃ । অন্তে বসন্ ক্রান্ত ইব । “ক্ৰাত্বান্তেবাসিনৌ শিথ্যে” ইত্যমরঃ । বিন-
য়েন অনীড়ত্যেন উপাসসাদ্ সন্নীপং প্রাপ ॥ ২৪ ॥

নির্যায়িতি । অথ বঙ্কিকাণাবদাতা স্ফু লিঙ্গবত্ উজ্জ্বলা দেবতাসান্নিধ্যা-
দিতি ভাবঃ । বিদ্যা ऐन्द्रमन्तरूपा दिनान्दिरम्यात् अर्कस्य प्रभातभास्करस्य
विम्वान्दिव महर्षेः व्यामस्य मुखात् निर्याय निर्गल्य, समासेऽनञपूर्वे क्तौ ल्यप् ।
दौमिः अर्कदौधितिः स्फु, रट् विकसत् पद्ममिव । पार्थाननम् अर्जुनस्य
मुखम् अर्भिपेदे प्रविष्टा ॥ २५ ॥

২৪ । সেই অসন্নাত্মা ঋষি দেবতাবান এইরূপ বলিলে ‘জয়শীল অর্জুন যাও, সাধন কর’
অজাতশত্রু ধর্ম্মরাজের এই আদেশবাণী গ্রহণ করিয়া নিজেই ছায় বিনয়সহকারে ঋষির সমীপে
উপনীত হইলেন ।

২৫ । অনন্তর অভাতরমণীর দিবাকরের প্রতিবিম্ব হইতে প্রদীপ্ত কিরণ যেক্রপ বিকসিত পদ্মে
প্রবেশ করে, তদ্রূপ সেই মহর্ষির মুখ হইতে অগ্নিস্কুলিকায়ৎ উজ্জ্বলরক্তপিণী মহাবিদ্যা বিধিগত হইয়া অর্জুনের
জ্ঞাননে প্রবেশ করিল ।

तृतीयः सर्गः ।

आकारमाशंसितभूरिलाभं

दधानमन्तःकरणानुरूपम् ।

नियोजयिष्यन् विजयोदये तं

तपःसमाधौ मुनिरित्युवाच ॥ २७ ॥

अनेन योगेन विवृद्धतेजा

निजां परस्मै पदवीमयच्छन् ।

अन्वयः । आशंसितभूरिलाभम् अन्तःकरणानुरूपम् आकारं दधानं तं (अर्जुनं) मुनिः विजयो-
दये तपःसमाधौ नियोजयिष्यन् इति उवाच ॥ उवाच—नियोजयिष्यता मुनिना दधत् (सः) ऊच ॥ २७

योगं चेति । [सः] योग्यतमाय अर्हंतमाय तस्मै पार्थाय तं वक्ष्यमाण-
महिमानं योगं ध्यानविधिं च । “योगः सन्नहनोपायध्यानमङ्गतिभुक्तिषु”
इत्यमरः । तपःप्रभावात् सद्यो विततार ददौ, चिरकालयाह्नमपीति भावः ।
येन योगेन तत्त्वेषु प्रकृतिमहदादिषु । तथाच—“मूलप्रकृतिः महान् अह-
ङ्कारो मनश्च, पञ्च तन्मात्राणि, पञ्च बुद्धोन्द्रियाणि, पञ्च कर्मन्द्रियाणि, पञ्च
महाभूतानि” इति चतुर्विंशतितत्त्वानि । तत्र अवभास साक्षात्कारे कर्त
मति अस्य अर्जुनस्य चक्षुः अक्षि चिराय समुन्मिमीलेव उन्मिषितमिव
इत्युत्प्रेक्षा । तदा तस्य कोऽपि महान् अखिलाज्ञानभञ्जनः तत्त्वावभासः
चिरात् अन्वस्य दृष्टिलाभ इव अभवदिति भावः ॥ ३६ ॥

आकारमिति । आशंसित आख्यातो भूरिलाभो अनेकश्रेयःप्राप्तिः येन
तं तथोक्तं महाभाग्यसूचकम् इत्यर्थः । अन्तःकरणशब्देन तद्वृत्तिरुत्साहो
लक्ष्यते । तदनुरूपं तदनुकूलम् उल्माज्ञानुगुणव्यापारक्षमम् इत्यर्थः । आकारं
मूर्त्तिं दधानं तम् अर्जुनं मुनिर्विजयोदये विजयफलके तपःसमाधौ तपो-
नियमे । “समाधिर्नियमे ध्याने मौने । नीवाके च । चैव समर्थने” इति
विश्वः । नियोजयिष्यन् नियोजयितुम् इच्छन्मित्यर्थः । “लट् शेषे च” इति
लट् । “लटः सदा” इति सत्प्रत्ययः । इति वक्ष्यमाणम् उवाच ॥ २७ ॥

२७ । ऋषि तन्मन उपाध्याये सेई योगात्मन अर्जुनके ध्यानविधि प्रदान करिसेन । सेई ध्यानेन
अमनके प्रभाव ये, ध्यानबले अकृति-महदादि चतुर्विंशति उद्वेग साक्षात्कार सदेव अर्जुनेन नयन
येन बहुमम उद्गोजित इईशोई रहिल ।

२७ । अर्जुन महासोभागात्पुत्रक, उपासाहोत्ररूप काव्यक्रम आकृति धारण करिशाहिलेन ।
मुनि उपाहाके विजयप्राप्तिर जस्य उपाःसमाधिते नियुक्त करिवार अष्टिलावे वक्ष्यामाण वाक्य
पलियाहिलेन ।

समाचराचारमुपात्तशस्त्रो
जपोपवासाभिषवैर्मुनीनाम् ॥ २८ ॥
करिष्यसे यत्र सुदुश्चराणि
प्रसक्तये गोत्रभिदस्तपांसि ।
शिलोच्चयं चारुशिलोच्चयं त-
मेष क्षणात् नेष्यति गुह्यकस्त्वाम् ॥ २९ ॥
इति ब्रुवाणेन महेंद्रसूनुं
महर्षिणा तेन तिरोबभूवे ।
तं राजराजानुचरोऽस्य साक्षात्
प्रदेशमादेशमिवाधितष्ठौ ॥ ३० ॥

अन्वयः । अनेन योगेन विवृद्धतेजा निजा पदवीं परस्मै अयच्छन् उपात्तशस्त्रः सन् (त्वं) जपोपवासाभिषवैः मुनीनां आचारं समाचर ॥ वाचा—विवृद्धतेजसा अयच्छता उपात्तशस्त्रेण (त्वया) आचारः समाचर्यताम् ॥ २८

अन्वयः । यत्र शिलोच्चयं गोत्रभिदः प्रसक्तये सुदुश्चराणि तपांसि करिष्यसे चारुशिलोच्चयं तं शिलोच्चयं त्वाम् एष गुह्यकः क्षणात् नेष्यति ॥ वाचा—करिष्यन्ते (त्वया) अनेन गुह्यकेन त्वं नेष्यसे ॥ २९

अनेन इति । अनेन स्त्रीपट्टिणेन योगेन विवृद्धतेजाः निजां पदवीं परस्मै अयच्छन् परस्य प्रवेशम् अयच्छन्नित्यर्थः । उपात्तशस्त्रो निगृहीतायुधः सन् । हे अर्जुन ! जपोपवासाभिषवैः स्वाध्यायानशनस्नानैः मुनीनाम् आचारं समाचर अनुतिष्ठ ॥ २८ ॥

क्षेत्रविशेषे तपःसिद्धिरित्याशयेन तं निदर्शयन्नाह—करिष्यसे इति । यत्र शिलोच्चये गोत्रभिदः इन्द्रस्य प्रसक्तये प्रसादाय सुदुश्चराणि तपांसि करिष्यसे । चारुशिलोच्चयं रम्यशिवरं तं शिलोच्चयं गिरिम् इन्द्रकोलरूपम् । “अद्रिगोत्रगिरियावाचलशैलशिलोच्चयाः” इत्यमरः । त्वाम् एष गुह्यको यक्षः । अनन्तरम् एव अस्य पुरःप्रादुर्भावात् एष इति निर्देशः । क्षणात् नेष्यति प्रापयिष्यति ॥ ३१ ॥

२८ । (मुनि बलिलेन—हे अर्जुन ।) आम्हि त्वांमाके ये योगेन उगदेश करिमां, तुमि ईहा धारा उडोमान् इईशा निज पथे अपरेशेन एवेशे वाधा मिसा अत्र ग्रहणपूर्वकं रूप, उगवान ० यानादि मुनिगुडि आचरण कर ।

२९ । तुमि पर्वतपक्षच्छेदो ईच्छेत् प्रमादलाडार्थ, ये मनोरमशिवरं ईच्छकोण पर्वत अर्द्धरुप उपश्रु करिषे, एहे गुह्यक त्वांमाके अपवर्तनमथे सेई हाःन इईशा याईवे ।

কৃতানতিব্যাহতসান্ববাदे
 जातस्पृहः पुण्यजनः स जिष्णौ ।
 इयाय सख्याविष सम्प्रसादं
 विश्वासयत्याशु सतां हि योगः ॥ ३१ ॥
 अयोष्णभासिव सुमेरुकुञ्जान्
 विहीयमानानुदयाय तेन ।

अन्वयः । इति महेंद्रसूनुं ब्रुवाणं तेन महर्षिणा तिरोबभूव । राजराजानुचरः अस्य (मुनेः) साक्षात् आदेशम् इव तम् प्रदेशम् अघितष्ठौ ॥ वाचा—ब्रुवाणः स महर्षिः तिरोबभूव । राजराजानुचरं साक्षात् आदेश इव सः प्रदेशः अघितष्ठे ॥ ३०

अन्वयः । स पुण्यजनः कृतानतिः जातस्पृहः व्याहृतसान्ववादे जिष्णौ सख्यौ इव सम्प्रसादम् इयाय । हि सतां योगः आशु विश्वासयति ॥ वाचा—पुण्यजनेन तेन कृतानतिना जातस्पृहेण सम्प्रसाद ईदं, योगेन विश्वासयते ॥ ३१

इतीति । इति इत्थं महेंद्रसूनुम् अर्जनं ब्रुवाणेन उक्तवता । “वर्त्तमानसामोष्ये” इति भूत वर्त्तमानवत् प्रत्ययः, तिरोधानस्य अविलम्बसूचनार्थः । तेन महर्षिणा व्यासेन तिरोबभूवे अन्तर्दधे । भावे लिट् । राजराजो यक्षराजः । “राजा प्रभी नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोः” इति विश्वः । तस्य अनुचरः पूर्वोक्तयक्षः अस्य मुनेः आदेशं साक्षात् इव तं प्रदेशम् अर्जुनाधिष्ठितस्थानम् अघितष्ठौ प्राप्त इत्यर्थः । “स्थादिव्भ्यासेन चाभ्यासस्य” इति षत्वम् ॥ ३० ॥

कृतेति । स पुण्यजनी यक्षः कृतानतिः कृतप्रणामः । जातस्पृहो जाता स्पृहा आकाङ्क्षा यस्य तथा सन् । व्याहृतः उक्तः सान्ववादः प्रियवचनं येन तस्मिन् । “व्याहार उक्तिर्लपितम्” इत्यमरः । जिष्णौ अर्जनं जातस्पृहः जातानुरागः सन् सख्यौ सुहृदि इव । “अथ मित्रं सखा सुहृत्” इत्यमरः । सम्प्रसादं विश्रम्भम् इयाय प्राप । तथाहि—सतां साधूनां योगः सङ्गतिः आशु विश्वासयति विश्वासं जनयति हि । सामान्येन विशेष-समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३१ ॥

३० । ऋषिभर वासिदेव महत्प्रनमन अर्जुनके এইরূপ বলিতে বলিতে অন্তর্দিত হইলেন, বলাবলি হইল ৩০ সেই ঋষির মুষ্টিমান আদেশের স্থায় অর্জুনের সমীপে আসিয়া উপস্থিত হইল ।

৩১ । সেই বন্ধ সম্পূর্ণ হইয়া অশ্রুভাষা করণীল অর্জুনের নিকট প্রণত হইল এবং বন্ধুত্বের স্থায় অর্জুনের প্রতি অমুরক্ত হইয়া বিশ্বাসস্থাপন করিল । (ইহা উপযুক্তই হইয়াছিল, কেননা) সাধুসঙ্গতি আশুই বিশ্বাস করাইয়া থাকে ।

बृहद्द्यूतीन् दुःखकृतात्मलाभं
 तमः शनैः पाण्डुसुतान् प्रपेदे ॥ ३२ ॥
 असंशयालोचितकार्यनुन्नः
 प्रेम्णा समानीय विभज्यमानः ।
 तुल्याद्विभागादिव तन्मनोभि-
 र्दुःखातिभारोऽपि लघुः स मेने ॥ ३३ ॥

अन्वयः । अथ उष्णभासा उदयाय विहीयमानान् बृहद्द्यूतीन् सुमेरुकुञ्जान् इव तेन विहीय-
 मानान् पाण्डुसुतान् दुःखकृतात्मलाभं तमः शनैः प्रपेदे । वाच्य—...त्यामेन तमसा सुमेरुकुञ्जाः
 विहीयमाना बृहद्दयातयः पाण्डुसुताः प्रपेदिरं ॥ ३०

अन्वयः । असंशयालोचितकार्यनुन्नः प्रेम्णा समानीय विभज्यमानः सः दुःखातिभारः अपि
 तन्मनोभिः तुल्यात् विभागात् इव लघुः मेने ॥ वाच्य—नुन्नं विभज्यमान...भारं लघुं तन्मनोभि
 मेनिरं ॥ ३३

अथेति । अथ उष्णभासा सूर्येण उदयाय पुनः उन्नमाय विहीय-
 मानान् त्यज्यमानान् इति तमःप्राम्निकारणोक्तिः बृहद्द्यूतीन् सौवर्णत्वात्
 दीप्यमानान् इत्यर्थः । इति तममः सङ्कोचकारणोक्तिः । सुमेरुकुञ्जान्
 इव अत्र सुमेरुग्रहणं कुञ्जानां सौवर्णत्वद्योतनाय, तेन अर्जुनेन उदयाय
 श्रेयसे विहीयमानान् बृहद्द्यूतीन् अनेकबुद्धिप्रकाशान् । पूर्ववद्विशे-
 षणद्वयस्य प्रयोजनम् अनुसन्धयम् । पाण्डुसुतान् चतुर इति शेषः । दुःखेन
 क्लृप्तेण क्लतः उपपादितः आत्मलाभः उत्पत्तिः यस्य तत् तथोक्तम् तेषां
 विवेकित्वात् कथाञ्चिद्विलम्बोदयम् इत्यर्थः । तमः शोकः अन्वकारश्च ।
 “तमोऽन्वकारे स्वर्भानौ तमः शोके गुणान्तरे” इत्युभयत्रापि विश्वः । शनैः
 मन्दं प्रपेदे तेषां विवेकित्वाद् भीतभीतमिवेति भावः । अत्र तमःशब्दस्य
 श्लिष्टत्वात् श्लेषानुप्राणिता इयम् उपमा ॥ ३२ ॥

असंशयेति । असंशयम् असन्दिग्धं यथा तथा अलोचितं विवेचितं यत्
 कार्यं तेन नुन्नो निरस्त इति लघुत्वहेतुक्तिः । “नुदविदोन्द्वान्नाङ्गीभ्यो-
 ऽन्यतरस्याम्” इति निष्ठानत्वम् । कार्यगौरवम् आलोच्य निरस्त इत्यर्थः ।
 तथापि प्रेम्णा भ्रातृवात्सल्येन कर्ता । समानीय पुनः आकृत्य विभज्यमानः

०२ । अर्थाकर्तृक परिभाषा श्वेतरस्य समूहान् कुञ्जसमूहे अक्षकार आसिद्धा वेमन क्रमेण
 अत्र अत्र परिभाषेण प्रवेण करे, तेमन विजयलाभार्थं मध्यम पाण्डव अर्जुन यात्रा करिले उन्नोय
 विरहनिष्ठ शोक कथकिं आश्रयला लाभ करिष्य विवेकसम्पन्न अणव पाण्डवऽङ्गरे शीरे शीरे
 आश्रय करिष्ये

धैर्येण विश्वास्तया महर्षे-

स्तीव्रादरातिप्रभवाच्च मन्योः ।

वीर्यञ्च विद्वत्सु सुते मघोनः

स तेषु न स्थानमवाप शोकः ॥ ३४ ॥

तान् भूरिधाम्नाश्चतुरोऽपि दूरं

विहाय यामानिव वासरस्य ।

अन्वयः । धैर्येण महर्षेः विश्वास्तया अरातिप्रभवान् तीव्रात् मन्योः मघोनः सुते शौर्ये च विद्वत्सु तेषु स शोकः स्थानं न अवाप ॥ वाचा—तेन शोकेन न अवापि ॥ ३४

समशोकभागी क्रियमाणः तुल्येन प्रेम्णा तुल्यदुःखत्वं भवतीति भावः । स पूर्वोक्तो दुःखम् एव अतिभारोऽपि अतिभारभूतम् अपि दुःखमित्यर्थः । तन्ननोभिः तेषां चतुर्णां पार्थानां मनोभिः तुल्यात् विभागादिव पूर्वोक्तात् प्रेमकृतात् समविभागात् इवेत्यर्थः । वस्तुतस्तु विवेकात् एवेति भावः । पुनर्विभागग्रहणं तस्य हेतुत्वोत्प्रेक्षार्थं मनुवादाददोषः । लघुर्मने अमानि । यथा एकोऽनेकधा विभज्य बहुभिरुह्यमानो महान् अपि भारो लघुर्मन्यते तद्वदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

अथैवं प्रेम्णा आकृष्यमाणम् अपि शोकं विवेको निर्जिगायेत्याह—
धैर्येणेति । धैर्येण तेषां निस्सर्गतो निविकारचित्तत्वेन तथा महर्षेर्व्यासस्य प्रवर्तकस्य इति शेषः । विश्वास्तया अध्येयवचनत्वेन इत्यर्थः अराति-
प्रभवात् अरातिहेतुकात् तीव्रात् दुःसहात् मन्योः क्रोधाद्धेतोः तथा अर्जुन-
प्रभावपरिज्ञानाच्चेति हेत्वन्तरं विशेषणमुख्येनाह—मघोनः सुते अर्जुने
वीर्यं च । “न लोक” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । विद्वत्सु ज्ञातवत्सु इति
यावत् । “विदेः शतुर्वसुः” इति वैकल्पिको वस्वादेशः । तेषु पार्थेषु स शोकः
स्थानं स्थितिं न अवाप न प्राप ॥ ३४ ॥

३० । बुध्तिरादि पाण्डवचतुष्टयेर चित्तचतुष्टयेर निःसंशयकःप कार्यागौरव आलोचना करिमा शोकभार
दूर करिमाहिल नटे ; किञ्च जातुश्चेह्नशतः पुनराय मेई दुर्बह शोकभार टानिमा आनिमा ताहाके
विभक्त करिमा नईल ; शोकभार द्रुमह हईले० तुलाकःप [चतुर्का] विभक्त हउमर सकलेर मनेई
लघु बलिमा अमृकृत हईल ।

३१ । मेई पाण्डवचतुष्टयेर आभाविक वैधर्षा, एई यापारे प्रवर्तक महषि वेदयासेर बाको
विषाद, शत्रु करीये जात तीर क्रोधां उ इल्लनन अर्जुनेर शौर्ये आहा हापनवशतः मेई जातुविवह
शोक ताहासेर चित्ते ज्ञानलाभ करिल न ।

একৌঘভূতং তদশর্ম কৃষ্ণাং
 বিभावरीं ध्वान्तमिव प्रपेदे ॥ ३५ ॥
 तुषारलेखाकुलितोत्पलाभे
 पर्य्यश्रुणौ मङ्गलभङ्गभीरुः ।
 अगूढभावापि विलोकने सा
 न लोचने मीलयितुं विषेहे ॥ ३६ ॥

অন্বয়ঃ । তত্ শশর্ম্ ভূরিধাম্নঃ চতুরঃ তান্ অপি বাসরস্য (ভূরিধাম্নঃ) যামান্ ইব দূরং বিহায়
 একৌঘভূতং (সত্) [কৃষ্ণাং] বিभावरी ध्वान्तमिव কৃষ্ণাং প্রপেদে ॥ বাচ্য—তেন অশশর্ম্মা একৌঘ-
 ভূতেন সতা ধ্বান্তে ন বিभावरी ইব কৃষ্ণা প্রপেদে ॥ ৩৫

অন্বয়ঃ । সা (দ্রৌপদী) विलोकने अगूढभावा अपि मङ्गलभङ्गभीरुः (सती) पर्य्यश्रुणौ तुषार-
 लेखाकुलितोत्पलाभे लोचने मीलयितुं न विषेहे ॥ वाच्य—त्वया द्रौपद्या अगूढभावया मङ्गल-
 भङ्गभीरुां (सत्या) विषेहे । (सकर्मकले विषेहाते) ॥ ३६

তানিতি । তত্ পার্থত্যাগজং [বত্] শর্ম্ সুখম্ । “শর্মশাতসুখানি চ”
 इत्यमरः । तद्विरुद्धम् अशर्म दुःखम् । “नञ्” इति नञ् समामः । भूरि-
 धाम्नः तेजस्विन इति हानिहेतुत्वोक्तिः । चतुरः तान् पार्थान् अपि वास-
 रस्य भूरिधाम्नः चतुरोऽपि यामान् प्रहरान् इव । दूरं विहाय त्यक्त्वा
 एकौघभूतम् एकराशिभूतं सत् । “श्रेण्यादयः कृतादिभिः” इत्यर्थे कर्म-
 धारयः । “श्रेण्यादिराकृतिगणः” इति शाकटायनः । कृष्णां विभावरीं
 कृष्णपद्मरात्रिं ध्वान्तमिव । कृष्णां द्रौपदीं प्रपेदे प्राप ॥ ३५

তুषারিতি । সা দ্রৌপদী विलोकने अर्जुनावलोकने अगूढभावा अगू-
 ढाभिप्राया स्फुटाभिलाषिणी इति यावत्, अपि । “भावो लीलाक्रिया-
 चेष्टाभूत्यभिप्रायजन्तुषु” इति वैजयन्ती । मङ्गलभङ्गभीरुः मङ्गलहानिः
 भीता सती पर्य्यश्रुणौ परिगताश्रुके बाष्पावृते एत्यर्थः । अतएव तुषारलेखा-
 कुलितोत्पलाभे द्विमबिन्दुसहिते इन्द्रीवरसन्निभे इति उपमालङ्कारः । लोचने
 मीलयितुं न विषेहे न शशाक । अश्रुणोः दृष्ट्याऽरकत्वेऽपि तन्निपातस्य
 अमङ्गलत्वात् तन्निर्वर्तकं मीलनं सा न चकार इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

৩৫ । অক্ষরকার ধেরূপ প্রকাশনান নিবনীর অহরচতুষ্টির অতিক্রমপূর্বক একরাশিভূত কৃষ্ণপক্ষ-
 রজনীকে আশ্রয় করে, অর্জুনের অলশমনজনিত দুঃখও তক্রপ সেই মহাতেজঃসম্পন্ন পার্থচতুষ্টিরকে পরিতাপ
 করিয়া স্রোপদীর চিত্তে উপস্থিত হইল ।

৩৬ । অর্জুনের অবালাকন করিবার জন্য স্রোপদীর অভিলষ প্রকাশ পাইলেও তিনি

अकृत्रिमप्रेमरसाभिरामं
 रामार्पितं दृष्टिविलोभि दृष्टम् ।
 मनःप्रसादाञ्जलिना निकामं
 जयाह पाथेयमिवेन्द्रसूनुः ॥ ३७ ॥
 धैर्यावसादेन हृतप्रसादा
 वन्यद्विपेनेव निदाघसिन्धुः ।
 निरुद्धबाष्पोदयसन्नकण्ठ-
 मुवाच कृच्छ्रादिति राजपुत्री ॥ ३८ ॥

अन्वयः । इन्द्रसूनुः अकृत्रिमप्रेमरसाभिरामं दृष्टिविलोभि रामार्पितं दृष्टं मनःप्रसादाञ्जलिना
 पाथेयमिव निकामं जयाह ॥ वाच्य—इन्द्रसूनुना जगृहे ॥ ३७

अन्वयः । वन्यद्विपेन निदाघसिन्धुः इव धैर्यावसादेन हृतप्रसादा राजपुत्री (द्रौपदी) निरुद्धबाष्पो-
 दयसन्नकण्ठं कृच्छ्रात् इति उवाच ॥ वाच्य—निदाघसिन्ध्वा हृतप्रसादा राजपुत्र्या ऊच ॥ ३८

अकृत्रिमिति । इन्द्रसूनुः अर्जुनः क्रियया निवृत्तः कृत्रिमः । “डितः
 क्तिः” इति क्तिः । “त्रैर्मन्त्रित्यम्” इति मम्प्रत्ययः । तद्विरुद्धं प्रेमैव रसः ।
 अकृत्रिमेण प्रेमरसेन अभिरामम् । दृष्टिं विलोभयतीति दृष्टिप्रियम् इत्यर्थः ।
 दृष्टं दर्शनम् । “नपुंसके भावे क्तः” मनःप्रसादः प्रसन्नं मन इत्यर्थः । सो-
 ऽञ्जलिरिव इति उपमितसमासः । तेन मनःप्रसादाञ्जलिना पथि साधु
 पाथेयं सम्बलमिव । “पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दञ्” । निकामम् अतिशयेन
 जयाह । रामार्पितं पाथेयं पथि जेमाय भवति इति आगमः ॥ ३७ ॥

धैर्येति । वन्यद्विपेन वन्यग्रहणम् उच्छङ्खलत्वद्योतनार्थं, निदाघसिन्धुः
 ग्रीष्मनदी इव, निदाघग्रहणं दौर्बल्यद्योतनार्थं, धैर्यावसादेन धैर्यभ्रंशेन कर्त्वा
 हृतप्रसादा हृतनैर्भ्रम्या क्षोभं गमिता इत्यर्थः । राजपुत्री क्षत्रियसुता द्रौपदी,
 अतः क्षात्रयुक्तम् एव वक्ष्यति इति भावः । निरुद्धबाष्पोदयं संरुद्धरोदनं
 सन्नकण्ठं हीनकण्ठस्वरम् । अथ तयोः उभयोः कृतबहुव्रीह्योः क्रियाविशेष-
 णयोः विशेषणसमासः । कृच्छ्रात् कथञ्चिदिति वक्ष्यमाणम् उवाच ॥ ३८ ॥

अमङ्गलकारे ताशर उषाराकृजित हेन्नादरमन्त्रित वाप्नवारिपरिपूर्व नगनवर उद्योगन करिते समर्प
 हहेलेन न ।

७१ । इत्यनन्तन अञ्जुन सेहै अकृत्रिम प्रेमरसाभिराम दृष्टिप्रिय रमणीदृष्टि अमन्त्रिते अञ्जलिवात्र
 थिरेर ताशर पर्याप्तारूपे ग्रहण करिलेन ।

मग्नां द्विषच्छन्ननि पङ्कभूते
 सम्भावनां भूतिमिवोद्धरिष्यन् ।
 आधिद्विषामा तपसां प्रसिद्धे-
 रस्मद्विना मा भृशमुन्मनीभूः ॥ ३९ ॥
 यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा
 मनुष्यसङ्ग्रामतिवर्त्तितुं वा ।
 निरुत्सुकानामभियोगभाजां
 समुत्सुकेवाङ्गमुपैति सिद्धिः ॥ ४० ॥

अन्वयः । पङ्कभूते द्विषच्छन्ननि मग्नां सम्भावनां भूतिम् इव उद्धरिष्यन् आधिद्विषाम् तपसां प्रसिद्धेः
 आ अस्मद्विना भृशम् मा उन्मनीभूः ॥ वाचा—उद्धरिष्यता (त्वया) सा उन्मनीभावि ॥ ३९

अन्वयः । यशः अधिगन्तुं सुखलिप्सया वा, मनुष्यसङ्ग्रामम् अतिवर्त्तितुं वा अभियोगभाजां
 निरुत्सुकानां सिद्धिः समुत्सुका इव अङ्गम् उपैति ॥ वाचा—सिद्धया समुत्सुकया इव अङ्गः
 उपैयते ॥ ४०

मग्नामिति । पङ्कभूते पङ्कोपमिति । “भूष्णं क्ष्मादी पिशाचादी न्याय्ये
 सत्योपमानयोः” इति विश्वः । द्विषच्छन्ननि शत्रुकपटे मग्नां दुरुद्धराम्
 इत्यर्थः । सम्भावनां योग्यतां गौरवम् इति यावत् । भूतिं सम्पदमिव ।
 “भूतिर्भस्मनि सम्पदि” इत्यमरः । उद्धरिष्यन् उद्धारकः त्वम् एव इति
 शेषः । आधिद्विषां दुःखच्छिदां तपसाम् आ प्रसिद्धेः सम्यक् सिद्धिपर्यन्तम्
 अस्मद्विना अस्माभिर्विना इत्यर्थः । “पृथग्विना” इत्यादिना विकल्पात्
 पञ्चमी । भृशं मा उन्मनीभूः अस्मद्विरहाद् दुर्मना मा भूरित्यर्थः ।
 दौर्मनस्यस्य तपःपरिपन्थित्वात् इति भावः । “माङ्गि” इति आशीरर्थे
 लुङ् । “माङ्गयोगे” इत्यङ्गमप्रतिषेधः । अनुन्मना उन्मनाः सम्पद्यमानः
 उन्मनी अभूततद्भाते चिः । “अरुर्मनश्चक्षुषेतोरहोरजसां लोपश्च” इति
 मकारलोपः । “अस्य ची” इतीकारः ॥ ३९ ॥

अथ अनौत्सुक्यदाह्यायं तस्य सर्वार्थसिद्धिनिदानत्वमाह—यश इति ।

३९ । वृक्षहृत्वी धारा निगमननी येरूप मूक हृष, उरूप धैर्याच्छातिवशतः मूका राजनन्दिनी सेोपमनी
 अतिकष्टे रोदनमङ्गक करिषा कोणकठे वक्रमात्र वाक्य बलिलेन ।

४० । अङ्गकृत पक्षोपम कापटो यश गौरव-रूपपदेर आपनिहे उक्तावकर्त्ता, (किञ्च) दुःखनाशक
 उपकार सिद्धि ना हठया प्रयास आपनि आमादेव जस्य उरुकर्त्तित हईवेन ना । केनना अदेध्याई
 उपगारि परम शक्ति ।

प्रसह्य योऽस्मासु परैः प्रयुक्तः

स्मर्त्तुं न शक्यः किमुताधिकर्त्तुम् ।

नवीकरिष्यत्युपशुष्यदार्द्रः

स त्वद् विना मे हृदयं निकारः ॥४४

इति कलापकम् ।

अन्वयः । परैः अस्मासु प्रसह्य प्रयुक्तः यः (निकारः) स्मर्त्तुं न शक्यः, अधिकर्त्तुं किम् उत ? सः निकारः आर्द्रः सन् त्वद्विना उपशुष्यन् मे हृदयं नवीकरिष्यति ॥ वाच्य—युक्तं न येन न शक्येन (भूयते) तेन निकारेण आर्द्रेण नवीक्रियते ।

स्कन्दनः । पुराकृतपराक्रमोद्भूतानि अपि प्रमृजन् इत्यर्थः । “अवदानं कर्म वृत्तम्” इत्यमरः । अतएव सम्प्रतीतिं ख्यातिम् । “प्रतीतिं प्रथिताख्यानवित्तविज्ञातविश्रुताः” इत्यमरः । अभूतान् अविद्यमानान् इति उत्प्रेक्षा । सतोऽपि असत्त्वम् उत्प्रेक्षते । तन्वन् कुर्वन् । पुनश्च अद्भुतः अवशेषः दिनान्तः अर्कात्विषाम् इव आयतौनाम् उत्तरकालानां प्रयामक्षयं दैर्घ्यनाशं कुर्वन् इति श्रौती पूर्णा इयम् उपमा । अनिराकृतस्य कुतस्त्रिगवस्थानम् इति भावः ॥ ४३ ॥

प्रसह्येति । पुनश्च परैः शत्रुभिः अस्मासु प्रसह्य प्रयुक्तः आचरितः यः निकारः परिभवः केशकर्षणरूपः स्मर्त्तुं न शक्यः, अधिकर्त्तुम् अनुभवितुं किमुत ? यस्य स्मरणमपि दुःसहम् अनुभवस्तु सुतरां दुःसह इति किमुत वक्तव्यम् इत्यर्थः । स निकारः त्वद्विना त्वया विना । “पृथग्विना” इत्यादिना पञ्चमी । आर्द्रः सन् कुतश्चित् अभिभू (वा) तात् पुराणप्रहार इव त्वद्विरहदुःखात् पुनः नवीकरिष्यति नवीभविष्यति इत्यर्थः । उपशुष्यत् त्वया विना शुष्कम् इति भावः । दुःखस्तम्भनं शोषपदार्थः मे हृदयं नवीकरिष्यति आर्द्रैर्किरिष्यति व्रणम् इव इति भावः । दुःखितस्य पुनः दुःखोपचयः प्रशान्तप्रायमपि दुःखहेतुं पुनरुद्घाटयति इत्यर्थः । अत्र शोषादि-विशेषणसाम्यात् व्रणाद्यप्रस्तुतार्थप्रतीतिः समासोक्तिरलङ्कारः ॥ ४४ ॥

४३ । এই অরিপরাভব আপনাদের পূৰ্বকৃত শৌৰ্যবীৰ্য্যের কাৰ্য্যসকল বিলোপ করিয়া কখনও যেন কোন কৌত্তি হয় নাই, একুপ ঘটাইতেছে এবং দিবসের শেষভাগে যেরূপ তৃণাকিরণের নৌঘন; বিনাশ করে, তজ্জপ উত্তরকালের খৰ্ব্বতা সাধন করিতেছে ।

৪৪ । শত্রুগণ আমাদের প্রতি বলপূৰ্বক কেশাকর্ষণরূপে যে অসদাচরণ করিয়াছে, তাহা মূৰ্চন করিতেও পারে যার না, অন্তত্ব যে কিরূপ দুঃসহ তদ্বিষয়ে আর কি বক্তব্য ? সম্প্রতি উদ্ভেদ-

প্রাপ্তোঃ^১বিমানব্যসনাৎসচ্ছ^২
 দন্তীৱ দন্তব্যসনাৎ^৩বিকারম্ ।
 দ্বিষৎপ্রতাপান্তরিতোরুতেজাঃ
 শরহুনা^৪কীর্ণং^৫ ইৱাদিরক্তঃ ॥ ৪৫ ॥
 সত্রীড়মন্দৈ^৬রিৱ নিষ্ক্ৰিয়ত্বাৎ
 না^৭ত্ৱর্থমস্তৈ^৮ৱভাসমানঃ ।
 যশঃ^৯চয়^{১০}চীর্ণজলার্ন^{১১}ৱাভ-
 স্ত্বমন্যমা^{১২}কারমিৱা^{১৩}ভিপন্নঃ ॥ ৪৬ ॥

অন্থয়ঃ । অবিমানব্যসনাৎ দন্তব্যসনাৎ দন্তী ইৱ (ত্ব) অসচ্ছ^১ বিকার^২ প্রাপ্তঃ । দ্বিষৎপ্রতাপ-
 অন্তরিতোরুতেজাঃ (অতএৱ) শরহুনা^৪কীর্ণঃ অঙ্কঃ আদিঃ ইৱ (স্থিতঃ) ॥ ৱাচ্য—দন্তিনা ইৱ (ত্বয়া)
 অসচ্ছ^১ বিকারঃ প্রাপ্তঃ ।...তেজসা...কীর্ণেন আদিনা (স্থিতম্) ॥ ৪৫ ॥

অন্থয়ঃ । নিষ্ক্ৰিয়ত্বাৎ সত্রীড়মন্দৈ^৬ঃ ইৱ অস্ত্রৈ^৭ঃ অত্ৱর্থং ন অবভাসমানঃ । যশঃ^৯ চয়^{১০}চীর্ণজলা-
 র্ন^{১১}ৱাভঃ ত্বম্ অন্যম্ আকারম্ ভিপিপন্নঃ ইৱ ॥ ৱাচ্য—...মানিন...মিন তয়া অন্যঃ আকারঃ
 ভিপিপন্নঃ ॥ ৪৬ ॥

পুনঃ প্রকারান্তরেণ মন্যম্ উদ্বীপয়তি—“প্রাপ্তঃ” ইত্যাदिभिः त्रिभिः ।
 अत्र वक्ष्यमाणप्रत्यभिज्ञानहेतुभिः धनञ्जयं विगिनष्टि । अभिमानस्य व्यस-
 नात् भ्रंशात् । “व्यसनं विपटि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे” इत्यमरः ।
 दन्तव्यसनात् दन्तभङ्गात् दन्ती इव असच्छं विकारं वैरूप्यं प्राप्तः । अतो
 न प्रत्यभिज्ञायते इति भावः । एवम् उत्तरत्रापि अनुसन्धेयम् । पुनश्च
 द्विषत्प्रतापेन शरत्तेजसा अन्तरितं तिरस्कृतम् उक्तं तेजः प्रतापो यस्य स
 तथोक्तः । अतएव शरद्वघ्नाकोर्णः शरन्मोघाच्छुन्नः अङ्कः आदिः प्रत्यूषः इव
 स्थितः । तद्वत् एव अप्रत्यभिज्ञायमान इत्यर्थः । मध्याङ्गस्तु मेघावरणेऽपि
 च कथञ्चित् प्रत्यभिज्ञायत एव इति अतिशयेन उक्तम् आदिरिति ॥ ४५

सत्रोडिति । पुनश्च निष्क्रियत्वात् अर्थक्रियाशून्यत्वात् सत्रीडमन्दैः इव
 सत्रोडैः अतएव मन्दैः अपटुभिः इव स्थितैः इति उत्प्रेक्षा । “मूढाल्पा-
 पटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युः” इत्यमरः । अस्त्रैः अत्यर्थं न अवभাসमानः न
 विरक्तं मेहे परिश्रव पूनराश नूतन इहेषा आमारं शुक शदशके आवारं नूतन वाधाश्रुत करिषा
 तुलितेछे ।

৪৫—৪৬ । শত্রুগণের ভেজ হোমার বিপুল ভেজ আচ্ছাদিত হইয়াছে, তাই তুমি শত্রুকালীন
 কলনাঙ্কর প্রত্যাঘের আশ্রয় অবস্থান করিতেছ । এবং অভিমানচূড়িবশতঃ দৃষ্টভগ্ন দস্তীর আশ্রয় অসম্ভ

दुःशासनामर्षरजोविकीर्णै-

रेभिर्विनाथैरिव भाग्यनाथैः ।

केशैः कदर्थीकृतवीर्य्यसारः

कञ्चित् स एवासि धनञ्जयस्त्वम् ॥४७॥

॥ विशेषकम् ॥

स क्षत्रियस्त्राणसहः सतां य-

स्तत् कार्मुकं कर्मसु यस्य शक्तिः ।

अन्वयः । दुःशासनामर्षरजोविकीर्णैः (अतएव) विनाथैः इव भाग्यनाथैः एभिः (परिदृश्यमानैः) केशैः कदर्थीकृतवीर्य्यसारः सः त्वम् एव धनञ्जयः अस्मि कञ्चित् ॥ वाचा—...सार्णं त्वया धनञ्जयन् भूयते ॥ ४७

प्रकाशमानः पूर्वं तु नैवम् इति भावः । किन्तु यशःक्षयात् हेतोः क्षीणजलः यः अर्णवः तदाभः तत्सदृशः त्वम् अन्यम् आकारम् अभिपन्नः प्राप्तः इव स्थितः इव इति उत्प्रेक्षा । तस्य क्षीणजलाणवाभः इति उपमासंमृष्टिः ॥४६

दुःशासनेति । पुनश्च दुःशासनस्य कर्तुः आमर्षः आमर्षणम् आकर्षणं सः एव रजः धूलिः मालिन्यहेतुत्वात् इति भावः । तेन विकीर्णैः विक्षिप्तैः अतएव विनाथैः इव स्थितवतां युष्माकम् असत्त्वप्रायत्वात् अनाथैः इव स्थितैः इति उत्प्रेक्षा । अन्यथा कथम् इयं दुर्दशा इति भावः । किन्तु भाग्यनाथैः देवमात्रशरणैः । अन्यथा स्वरूपम् अपि लुप्येत इति भावः । एभिः परिदृश्यमानैः असंयमितैः इति भावः । केशैः शिरोरुहैः कुत्सितः अर्थः वस्तु कदर्थः । “अर्थोऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु” इत्यमरः । “कोः कत्तत्पुरुषेऽचि” इति कुशब्दस्य कदादेशः । कदर्थीकृतौ गच्छार्थीकृतौ वीर्य्यसारौ शौर्य्यवले यस्य सः तथोक्तः । इत्थं पूर्वविलक्षणः त्वं स एव धनञ्जयः अस्मि कञ्चित् ? “कञ्चित्कामप्रवेदने” इत्यमरः । स एव चेत् त्वं नैवमस्मान् उपेक्षसे इति भावः ॥ ४७ ॥

विकार आशु हृद्देशात् । आर मस्मृष्टि कोन कार्या ना धाकार लङ्ङित ७ छर्डागोर आर अवहित अल्लशत्रुसकले तुमि पूर्ववत् निरतिशर दोषायमान हृद्देशे न, किञ्च कौटिल्यकृतं क्षीणजल जलाशयोर आर अञ्जलप आकार येन धारण करिग्राह । यदीय अनोधवत् अवहित, देवमात्रशरणपीपत्र, एहं असंयत केशकलाप धारा तिरस्कुट-शोभावीया तुमिहे कि मेहे अञ्जनः

वहन् द्वयीं यद्यफलेऽर्थं जाते
 करोत्यसंस्कारहतामिवोक्तिम् ॥४८॥
 वीतौजसः सन्निधिमावशेषा
 भवत्कृतां भूतिमपेक्षमाणाः-
 समानदुःखा इव नस्त्वदीयाः
 सरूपतां पार्थ गुणा भजन्ते ॥ ४९ ॥

अन्वयः । यः सतां वाणसहः सः क्षत्रियः, यस्य कर्मसु शक्तिः, तत् कार्मुकम् ; द्वयीम् उक्तिम्
 'अफले' अर्थं जाते वहन् असंस्कारहतामिव करोति ॥ वाचा—येन वाणसहस्रेण तेन क्षत्रियेण (भूयते)
 शक्त्याः (भूयते) तेन कार्मुकेण (भूयते) वहता हता क्रियते ॥ ४८

अन्वयः । हे पार्थ ! वीतौजसः सन्निधिमावशेषाः भवत्कृतां भूतिम् अपेक्षमाणाः त्वदीयाः गुणा
 समानदुःखाः इव नः सरूपतां भजन्ते ॥ वाचा—वीतौजीभिः...शेषैः अपेक्षमाणैः त्वदीयैः गुणैः
 समानदुःखैः इव सरूपता भज्यते ॥ ४९

अथाप्यपेक्षणे दोषमाह—स इति । क्षतात् त्रायते इति क्षत्रं क्षत्रिय-
 कुलम् । “सुपि” इति योगविभागात् कप्रत्ययः । षष्ठोदरादित्वात् पूर्व-
 पदस्य अन्त्यलोपः । अथवा क्षदिति क्तिवन्तोपपदात् कप्रत्ययः । क्षत्रे
 जातः क्षत्रियः । “क्षत्राहः” इति घप्रत्ययः । कर्मणे प्रभवति इति
 कार्मुकम् । “कर्मण उकञ्” इति उकञ्प्रत्ययः । एवं स्थिते वाक्यार्थः
 कथ्यते यः सतां माधूनां सहते इति सहः पचाद्यच् । यः वाणस्य सहः
 वाणसहो रक्षणक्षमः स एव क्षत्रियशब्दवाच्यः । तथा यस्य कार्मुकस्य
 कर्मसु रणक्रियासु शक्तिः अस्तोति शेषः । तदेव कार्मुकशब्दवाच्यम् ।
 अत्रैव एतौ शब्दौ मुख्यो न अन्यत्र इत्यर्थः । एवं स्थिते द्वयीं द्विविधाम्
 उक्तिं द्वौ द्वौ क्षत्रियकार्मुकशब्दौ इत्यर्थः । अफले पूर्वीक्तावयवार्थशून्ये
 अर्थं जाते स्वाभिधेयसामान्यजातिमात्रे इत्यर्थः । “जातं जातप्रोघजन्मसु”
 इति विश्वः । वहन् वर्त्तयन् असंस्कारहताम् अव्युत्पत्तिदूषिताम् इव
 करोति इति उत्प्रेक्षा । तस्मात् त्वम् असमद्रक्षणेन उक्तदोषात् आत्मानं
 मोचयस्व इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

४९ । विनि नापुत्रेणैव संकल्पनम्, तिमिडे क्षत्रियपदवाचा; आर ये कार्मुकेण सम्भवनामर्था
 विनामान, मेहे कार्मुकैः कार्मुक । (ए अवधार) ये पुरुष क्षत्रिय कर्तव्य ना करिष्या क्षत्रिय ७
 कार्मुक एहे शक द्वैटैके पुर्वोक्त बुद्ध्युत्पत्तिना अर्थशून्य क्षत्रिय ७ कार्मुक एहे जातिनाज
 अर्थे परिणत करन, तिमिडे ए शक द्वैटैके अयुद्ध्युत्पत्तिनाये द्वैष्ट करिष्या वाकेन ।

आक्षिप्यमाणं रिपुभिः प्रमादा-
 न्नागैरिवालूनसटं मृगेन्द्रम् ।
 त्वां धूरियं योग्यतयाधिरूढा
 दौम्या दिनश्रीरिव तिग्मरश्मिम् ॥५०॥
 करोति यः सर्वजनातिरिक्तां
 सम्भावनामर्थवतीं क्रियाभिः ।

अन्वयः । प्रमादात् रिपुभिः आक्षिप्यमाणं नागैः आलूनसटं मृगेन्द्रम् इव त्वाम् इयं धूः तिग्म-
 रश्मिं दौम्या दिनश्रीः इव योग्यतया अधिरूढा ॥ वाचा—आक्षिप्यमाणः आलूनसटः मृगेन्द्र इव त्वम्
 मनया धुरा तिग्मरश्मिः दिनश्रिया अधिरूढः ॥ ५०

अथ त्वद्गुणा अपि नोज्जीवयेयुरित्याह—वीतिति । हे पार्थ ! वीतौ-
 जसः निष्प्रभाः सन्निधिमात्रशेषाः सत्तामात्रावशिष्टाः भवत्कृतां भवता
 करिष्यमाणाम्, “आशंसायां भूतवच्च” इति भूतवत्प्रत्ययः । भूतिम् अभ्यु-
 दयम् अपेक्षमाणाः त्वदीयाः गुणाः समानदुःखा समदुःखभाजः इव नः
 अस्माकं सरूपतां वीर्ताजस्त्वादिसाधर्म्यं भजन्ते इति उपमा, सा च समान-
 दुःखा इव इति उत्प्रेक्षया वीर्ताजस्त्वादिसम्भावितया अनुप्राणिता इति
 अनुसन्धेयम् ॥ ४९ ॥

तथापि ममैव कोऽयं भारः इत्यत आह—आक्षिप्येति । प्रमादात्
 प्रज्ञाहीनत्वात् न तु दीर्घल्यात् इति भावः । रिपुभिः आक्षिप्यमाणम्
 अधिक्षिप्यमाणम् अतएव प्रमादात् नागैः गजैः । “अर्हभाङ्गिजा नागाः”
 इति वैजयन्तौ । आलूनसटम् आक्षिप्तकेशरम् । “सटा जटाकेशरयोः”
 इति विश्वः । मृगेन्द्रं सिंहम् इव स्थितं ताम् इयं धूः कार्थ्यभारः तिग्म-
 रश्मिं सूर्यं दौम्या दिनश्रीः इव योग्यतया निर्वाहकतया । अधिरूढा
 आरूढवती । कर्त्तरि क्तः । त्वदधीना इत्यर्थः ॥ ५० ॥

४९ । हे पार्थ । स्वमन्त्रांशे पञ्चवसिष्ठ उच्यते निष्प्रभं क्षुण्णनिष्ठं कृत्वाऽथवापि उच्यते
 येन आपनारं अज्ञानमोहं अपेक्षां करिष्ये आनादिभिरं मारुपां ग्रहणं करिष्ये ॥

५० । रिपुगणं अनादिवशे आपनोक्ते अङ्कितं करिष्ये ; शत्रूणां गणगणं अनादिकेने दि-
 क्षिप्तं करिष्ये उच्यते केशरजां विकल्पितं करिष्ये तांशं येषु अथवा इह, आपनारं उच्यते
 अथवा इहैव दौम्यादिनाम् । दिनश्रीं येषु निमित्तं शूर्योऽपि शरणं गच्छेत्, उच्यते एहं कारुणा-
 योगात्तांशेऽपि आपनोक्ते आश्रयं करिष्ये ॥

संसत्सु जाते पुरुषाधिकारे
 न पूरणी तं समुपैति संख्या ॥ ५१ ॥
 प्रियेषु यैः पार्थ विनोपपत्ते -
 विचिन्त्यमानैः क्लममेति चेतः ।
 तव प्रयातस्य जयाय तेषां
 क्रियादधानां मघवा विघातम् ॥ ५२ ॥

अन्वयः । यः सर्वजनातिरिक्तां सम्भावनां क्रियाभिः अर्थवतीं करोति संसत्सु पुरुषाधिकारे जाते (सति) पूरणी संख्या तं न समुपैति । वाचा—येन सर्वजनातिरिक्ता सम्भावना क्रियाभिः अर्थवतीं क्रियते, पूरण्या संख्याया स न समुपैयते ॥ ५१ ॥

अन्वयः । हे पार्थ ! प्रियेषु उपपत्तेर्विना येः विचिन्त्यमानैः चेतः क्लममेति जयाय प्रयातस्य तत्र तेषाम् अघानां मघवा विघात क्रियात् ॥ वाचा—चेतसा क्लम ईयते मघाना विघातः क्लषीष्ट ॥ ५२ ॥

पूर्वं निर्व्येगवसायस्य “स चतियः” इत्यादिना दोष उक्तः, सम्प्रति व्यवसायिनो गुणमाह—करोतीति । यः पुमान् अशेषजनात् इतरजनात् अतिरिक्ताम् अधिकां सर्वातिगायिनीम् इत्यर्थः । सम्भावनां योग्यतां क्रियाभिः चरितैः अर्थवतीं सफलां करोति । तं पुमांसं संसत्सु सभासु । “सभासमितिसंसदः” इत्यमरः । पुरुषाधिकारे योग्यपुरुषगणनाप्रस्तावे जाते सति, पृथ्यति अनेन इति पूरणी संख्या द्वित्वादिसंख्या न समुपैति न गच्छति, अद्वितीयो भवति इत्यर्थः । तस्मात् असाधारणलाभाय त्वया अपि महानुत्साहः आस्थेय इति भावः ॥ ५१ ॥

अथ हाभ्यां सुलभविपक्षस्य प्रोपितस्य अञ्जुनस्य कर्त्तव्यम् उपदिशति—प्रियेषु इति । हे पार्थ ! प्रियेषु अस्मासु विषये उपपत्तेः कारणात् विना एव विचिन्त्यमानैः अकस्मात् एव आशङ्क्यमानैः यैः अधैः चेतः क्लमं खेदम् एति । जयाय प्रजातस्य तव सम्बन्धिनां तेषाम् अघानां व्यसनानाम् । “दुःखैर्नोव्यसनेष्वघम्” इत्यमरः । मघवा इन्द्रः यः अस्माभिः उपास्यते इति भावः । विघातं निवारणं क्रियात् करोतु । आशिषि लिङ् । तस्मात् अस्मच्चिन्तया न चेतः खेदयितव्यं जयार्थिना त्वया । अन्यथा तदसम्भवात् इति भावः ॥ ५२ ॥

८१ । ये जन सर्वोक्तिमन्त्रिणो योगात्ताः किरात वारा मरुत करिषा जुल, मडाककक पुकवगननार अखार उपश्रित इहेःन, पूरणी अर्थीः विदापि मरुता ताहाके आश इर ना, अर्थीः महे वारुि अधितीर इहेर! शाके ।

मा गाश्चिरायैकचरः प्रमादं
वसन्नसम्बाधशिवेऽपि देशे ।
मात्स्यैरागोपहतात्मनां हि
खलन्ति साधुष्वपि मानसानि ॥ ५३ ॥
तदाशु कुर्वन् वचनं महर्षे-
र्मनीरथान् नः सफलीकुरुष्व ।
प्रत्यागतं त्वाऽस्मि कृताथं मेव
स्तनोपपीडं परिरञ्चकामा ॥ ५४ ॥

अन्वयः । (त्वं) असम्बाधशिवे अपि देशे चिराय एकचरः वसन् प्रमादं मा गाः । मात्स्यैरागोप-
हतात्मनां मानसानि साधुषु अपि खलन्ति हि ॥ वाचा—एकचरेण वसता प्रमादः मा गायि, मानसेः
खल्यते ॥ ५३ ॥

अन्वयः । तत् त्वं महर्षेर्वचनम् आशु कुर्वन् नः मनीरथान् सफलीकुरुष्व । (किञ्च अहं) कृताथं
प्रत्यागतं त्वा स्तनोपपीडं परिरञ्चकामा अस्मि ॥ वाचा—महर्षेर्वचनं कुर्वता मनीरथाः सफलीक्रियन्तां
परिरञ्चकामया भूयते ॥ ५४ ॥

मा गा । असम्बाधः असङ्कटः विजन इत्यर्थः । “सङ्कटं ना तु
सम्बाधः” इत्यमरः । शिवः निर्बाधः, इयोः अन्यतरस्य विशेषत्वविवक्षायां
विशेषणसमासः । अस्मिन् असम्बाधशिवे अपि देशे चिराय चिरम् एकश्चासौ
चरञ्चेति एकचरः एकाकी वसन् प्रमादं दौर्बल्यं मा गाः । “इणो गा लुङि”
इति गादेशः । ननु निस्पृहस्य मम अकिञ्चित्करः प्रमाद इति वाच्यम्
इति आशङ्क्याह—मात्स्यैरिति । मत्सरः एव मात्स्यैः, द्वेषः रागः स्नेहः
ताभ्याम् उपहतात्मनां रागद्वेषदूषितस्वभावानां मानसानि मनांसि साधुषु
सञ्जनेषु अपि विषये खलन्ति विकुर्वते हि । अत्र प्रमादनिषेधलम्बा-
प्रमादरूपकारणेन अर्थप्राप्तिरूपकार्यस्य व्यतिरेकारणसमर्थनात् वैधर्म्येण
कार्यकारणसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः ॥ ५३ ॥

५३ । हे पार्थ ! कारण ना थाकिजेण्डे अिप्रजनने विघ्नतातेर आंशकारे त्तोनाव चिउ खेण
आशु हहेतेहे, तुमि जन्नाथं अणान करिले देवराज त्तोनाव सेई सकल आंशकित विघ्न निवारण
करिवन ।

५४ । यदिउ सकुटुंशु मङ्गलमर देणेई त्तोनाके वरुदिन एकाकी वान करिते हहेवे,
उथाच तुमि दोर्वल्या आशर करिउ ना । केनना रागद्वेषदुषितस्वभाव वाक्तिनिगेर चिउ साधुजनेउ
अनित हहेना थाके ।

উদীরিতাং তামিতি যাজ্ঞসেন্যা
 নবীকৃতোৎয়াহিতবিপ্রকারাম্ ।
 আসাद्य বাচং স भृशं दिदीपे
 काष्ठामुदौचीमिव तिग्मरश्मिः ॥ ५५ ॥
 अथाभिपश्यन्निव विद्विषः पुरः
 पुरोधसारोपितहेतिसंहतिः ।
 बभार रम्योऽपि वपुः स भीषणं
 गतः क्रियां मन्त्र इवाभिचारिकीम् ॥ ५६ ॥

শব্দার্থ: । স: যাজ্ঞসেন্যা ইতি উদীরিতাং নবীকৃতোৎয়াহিতবিপ্রকারাং তাং বাচম্ আসাद्य উদৌর্ধ্ব
 কাষ্ঠাং তিগ্মরশ্মিবিব মৃশং দিদিপে ॥ বাচ্য—তেন তিগ্মরশ্মিনা ইব দিদিপে ॥ ৫৫ ॥

তদिति । তत् তস্মাত্ কারণাত্, আশু শীঘ্রं महर्षे: वचनं कुर्वन्
 इत्यर्थः । नः अस्माकं मनोरथान् सफलीकुरुष्व अरिनिर्यातनेन अस्मान्
 प्रतिष्ठापय इत्यर्थः । प्रार्थनायां लोट् । किञ्च कृतार्थे कृतकृत्यं प्रत्यागतम्
 एव त्वा त्वाम् । “त्वामौ द्वितीयायाः” इति त्वादेशः । स्तनयोः उपपीड्य
 इति स्तनोपपीडम् । “सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः” इति णमुल् । परिरब्धुं
 कामः यस्याः सा परिरब्धुकामा अस्मि । आलिङ्गितुम् 'इच्छामि इत्यर्थः ।
 “तुङ्काममनमोरपि” इति मकारलोपः । प्राक् कार्यसिद्धेः प्रमदालिङ्गनम्
 अपि न प्रीतिप्रदमिति भावः ॥ ५४ ॥

उदীরিতামিতি । सः अर्जुनः इति इत्थं यज्ञसेनस्य अपत्येन स्त्रिया
 यাজ্ঞসেন্যা দ্রৌপদ্যা উদীরিতাম্ উক্তাম্ । নবীকৃত: পুন: উদ্ঘাটনেন তথা
 প্রত্যাগিত: অতএব উদ্যাহিত: মনসি নিধাপিতশ্চ বিপ্রকার: পরিভব: যয়া
 সা তাং বাচম আসাद्य আকর্য্য ইত্যর্থ: । উদৌর্ধ্ব কাষ্ঠাং दिशम् “दिशस्तु
 ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः” इत्यमरः । तिग्मरश्मिः इव भृशं
 दिदीपे ज्ज्वाल चुक्रोध इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

৫৪ । অতএব তুমি মনসি বসন পালন (অর্থাৎ উপস্থাপন করিয়া) আমাদেব সমস্ত মনোরথ
 সফল কর । তুমি কৃতকাব্য হইয়া আনিলেই আমি স্তনোপপীড়ন করিয়া তোমার আলিঙ্গন করিতে
 ইচ্ছা করি ।

৫৫ । উপদানসিনী অর্জুনকে এই যে সকল কথা কহিলেন, ইহাতে অর্জুনের মনে জ্ঞাতিকৃত
 সেই পরাভব যেন নবীকৃত হইয়া উঠিল, তিনি সেই সকল কথা শ্রবণ করিয়া উত্তরনিশ্চলমণী দিব্য-
 করের স্থায় দেদীপ্যমান হইতে লাগিলেন ।

अविलङ्कारविकर्षणं परैः
 प्रथितज्यारवकर्म कार्मुकम् ।
 अगतावरिदृष्टिगोचरं
 शितनिस्त्रिशयुजौ महेषुधो ॥ ५७ ॥

अन्वयः । अथ विद्विषः पुरः अभिपश्यन्निव तथा पुरोधसारीपितहेतिसंहतिः स रम्याऽपि
 आभिचारिकीं क्रियां गतः मन्त्र इव भीषणं वपुः बभार ॥ वाच्य—विद्विषः अभिपश्यता इव
 स्थितेन पुरोधसारीपितहेतिसंहतिना तेन रम्येण सतापि आभिचारिकीं क्रियां गतेन मन्त्रेणैव भीषणं
 वपुः बभे ॥ ५६ ॥

अन्वयः । [अर्जुनः] परैः अविलङ्कारविकर्षणं प्रथितज्यारवकर्म कार्मुकं तथा अरिदृष्टिगोचरम्
 अगतौ शितनिस्त्रिशयुजौ महेषुधौ उदहन् ॥ वाच्य—महेषुधौ उदहता अर्जुनेन ॥ ५७ ॥

अथिति । अथ विद्विषः शत्रून् पुरः अभिपश्यन् इव स्थितः तथा पुरो-
 धमा धीम्येन आरोपिता समन्त्रं समाह्विता हेतिसंहतिः श्रायुधकलापः यस्य
 सः तथोक्तः । “हेतिज्वानाङ्गरायुधे” इति वैजयन्तो । सोऽर्जुनः रस्यः
 सौम्यः सन् अपि । अभिचारः परस्मिन्मा प्रयोजनं यस्याः सा आभिचारिकी ।
 “तदस्य प्रयोजनम्” इति ढक् । तां क्रियां गतः अभिचारकर्मणि नियुक्तः
 इत्यर्थः । मन्त्रः इव, रस्यः प्रकृत्या रमणीयः । भोषयते इति भीषणम् ।
 नन्द्यादित्वात् ल्युप्रत्ययः । वपुः बभार । प्रशान्तो मन्त्रः प्रयोगभेदात् इव
 सोऽपि अवस्थामेदात् भीषणः बभूव इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

उक्तम् श्रायुधारोपणं विवृण्वन् प्रस्थानम् आह त्रिभिः—अविलङ्कारेति ।
 परैः शत्रुभिः अविलङ्कारम् अनतिक्रमणीयं विकर्षणं यस्य तत्, अमोघाकर्षणम्
 इत्यर्थः । किं च प्रथितः ज्यारवः गुणध्वनिः कर्म वाणमोक्षणादिकं च यस्य
 तत् कार्मुकं च उदहन् इति अन्वयः । तथा अरीणां दृष्टिगोचरं दृष्टि-
 पथम् अगतौ, आह्वेषु अनिर्वर्तित्वात् अस्य इति भावः । निर्गतः त्रिशतः
 अङ्गुलिभ्यः निस्त्रिशः खड्गः । उप्रत्यये सङ्ख्यायाः तत्पुरुषस्य उपसंख्यानात्
 ममामान्तः । तेन शितेन तीक्ष्णं युक्तः इति शितनिस्त्रिशयुजौ ।
 “सत्सूद्विष” इत्यादिना क्ति । महेषुधो महानिषङ्गौ इषवः धीयन्ते
 अनयोः इति विग्रहः । “कर्मण्यधिकरणे च” इति क्तिप्रत्ययः । “तूष्णीपा-

६७ । अनन्तर अर्जुन सयुधैरे येन शत्रुनिगके प्रेषिते नागिलेन; पुरोधसिक धोमा उाशव
 श्रायुधसमूह समन्त्रक समाहित करिशा विलेन । त्रिनि सोमाःकृति हईशाड अष्टिठार-क्रियागत मध्वर
 आश्र डोवण वपुः धारण करिलेन ।

यशसेव तिरोदधत् मुहु-
 र्महसा गोत्रभिदायुधक्षतीः ।
 कवचं च सरत्नमुद्वहन्
 ज्वलितज्योतिरिवान्तरं दिवः ॥ ५८ ॥
 अलकाधिपभृत्यदर्शितं
 शिवमूर्धोर्धरवर्त्म सम्प्रयान् ।
 हृदयानि समाविवेश स
 क्षणमुद्वाष्यदृशां तपोभृताम् ॥ ५९ ॥
 ॥ विशेषकम् ॥

अन्वयः । गोत्रभिदायुधक्षतीः महसा यशसेव मुहुः तिरोदधत्, तथा सरत्नं ज्वलितज्योतिः दिवः
 अन्तरमिव कवचं उद्वहन्—(परिणान्वयः) ॥ वाच्य—तिरोदधता—कवचं उद्वहता (अञ्जनेन) ॥ ५८ ॥

अन्वयः । अलकाधिपभृत्यदर्शितं शिवम् उर्वोर्धरवर्त्म सम्प्रयान् सः क्षणम् उद्वाष्यदृशां तपोभृतां
 हृदयानि समाविवेश ॥ वाच्य—उर्वोर्धरवर्त्म सम्प्रययाता तेन हृदयानि समाविविशरं ॥ ५९ ॥

सङ्गत्तूणीरनिप्रङ्गा इषुधिर्दयोः । तूष्णां खड्गे तु निस्त्रिंशच्चन्द्रहासासिरिष्टयः”
 इत्यमरः ॥ ५७ ॥

यशसेति । किं च । गोत्रभिद इन्द्रस्य आयुधक्षतीः वज्रप्रहाररन्ध्राणि
 खाण्डवदाहसम्भवाटिति भावः । महसा स्वकान्त्या यशसा इव मूर्त्तया
 कौर्त्या इव मुहुः तिरोदधत् आच्छादयन् । सरत्नं रत्नसहितम् अतएव
 ज्वलितज्योतिः दीप्ततारकम् । “ज्योतिस्ताराग्निभा ज्वाला टक्पुत्रार्थधरासु
 च” इति वैजयन्ती । दिवः अन्तर नभोमध्यम् इव अवस्थितम् । “अन्तरं
 परिधानीये बाह्ये स्वीयेऽन्तरात्मनि । क्लावे मध्ये प्रकाशे च” इति वैजयन्ती ।
 कवचं च उद्वहन् ॥ ५८ ॥

अलकेति । सः अञ्जुनः अलकाधिपभृत्येन यत्नेन दर्शितम्, अतः शिवं
 निर्बाधम् उर्वोर्धरवर्त्म हिमवन्मार्गं प्रति सम्प्रयान् प्रगच्छन् । क्षणम् उद्व-

५७ । *क्षुण्ण वाहार आकर्षण अतिक्रम करिते पात्रे नाई एव वाहार जात्रव ७ कर्म
 तिरप्रथित, ए हेन काश्रूक, उथा *क्षुण्ण दृष्टिपथातीत तीकृ शङ्गाशित महानिषत्रवस अञ्जुन धारण
 करिलेन ।

५८ । ईल्ल पांडवदाहनकाले अञ्जुनेन गात्रे वज्र प्रहार करिशाहिलेन, तेई प्रहार-
 जनित इक्षुण्णलि अञ्जुन एक्षणे मुर्द्धिमती कोष्ठिर आर शीर अथार तिररोहित करिलेन ।
 एषः विविध रङ्गप्रथित एक कवच धारण करिलेन । ए कवच उद्वोत्तरक नष्टोन्धरावः अतिशक्त
 हृते लागिग ।

अनुजगुरथ दिव्यं दुन्दुभिध्वानमाशाः
सुरकुसुमनिपातैर्व्योम्नि लक्ष्मौर्वितेने ।
प्रियमिव कथयिषान्नालिलिङ्ग स्फुरन्तीं
भुवमनिभृतवेलावीचिबाहुः पयोधिः ॥६०॥

इति श्रीभारविकृतौ किराताञ्जनीय

महाकाव्ये तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

अन्वयः । अथ आशाः दिव्यं दुन्दुभिध्वानम् अनुजगुः, व्योम्नि सुरकुसुमनिपातैः लक्ष्मीः वितेने । अनिभृतवेलावीचिबाहुः पयोधिः स्फुरन्तीं भुव प्रिय कथयिष्यन् इव आलिलिङ्ग ॥ वाच्य—आशामिः दिव्यः दुन्दुभिध्वानः अनुजगी । सुरकुसुमनिपाताः लक्ष्मी वितेनः, अनिभृतवेलावीचिबाहुना पयोधिना स्फुरन्ती प्रियं कथयिष्यता आलिलिङ्ग ॥ ६० ॥

बाष्पदृशां वियोगदुःखात् माशुनेत्राणां तपोभृतां ह्यैतवननिवासिनां तपस्विनां
हृदयानि समाविवेश खेदयामास इत्यर्थः । संपूर्वस्य विशतैः खेदार्थत्वम्
अवधेयम् ॥ ५९ ॥

अनुजगुरिति । अथ आशाः दिशः । दिवि भवं दिव्यम् । “दिगादिभ्यो
यत् ।” दुन्दुभिध्वानम् अनुजगुः अनुदध्वनुः । अनुगायतेर्लिट् । व्योम्नि सुर-
कुसुमनिपातैः लक्ष्मीः वितेने । पुष्यष्टुष्टिः च अजनिष्ट इत्यर्थः । किंच
अनिभृताः चञ्चला विलायां कूले या वीचयः ताः एव बाहवः यस्य सः
तथोक्तः । “वेला कुलविकारयोः” इति शाश्वतः । पयोधिः स्फुरन्तीम् उल्ल-
सन्तीं हर्षात् स्पन्दमानां च भुवं प्रियम् इष्टं भारवतारणरूपं कथयिष्यन्
इव कथयितुमिव इत्यर्थः । “लट् शेषे च” इति चकारात् क्रियायांयां
क्रियायां लट् । आलिलिङ्ग । सर्वे च इदं शिवं दैवकार्यप्रवृत्तत्वात्
अस्य इति भावः । अत्र विशेषणमात्रसाभ्यात् अप्रस्तुतस्य गम्यत्वात्
समामोक्तिरलङ्कारः । तत्र च अप्रस्तुतयोः भूमिसमुद्रयोः प्रतिपन्नाभ्यां
नायकाभ्यां भेदे अमेदलक्षणातिशयोक्तिवशात् आलिङ्गनोक्तिः इति रहस्यम् ।

६० । अञ्जन यक्ष-प्रमथित निष्कण्टक त्रिशूलस्यपथे अग्रसर इहेते नागिलेन, उाहार विप्रोगदुःखे
वैतवनवागी तपश्वीरा अणकेकर तरे साधनेनज इहेलेन । अञ्जन उाहारदेर क्षमर खेदाघित करिमा
उलिलेन ।

चतुर्थः सर्गः ।

ततः स कूजत्कलहंसमेखलां
सपाकशस्त्राहितपाण्डुतागुणाम् ।
उपाससादोपजनं जनप्रियः
प्रियामिवासादितयौवनां भुवम् ॥ १ ॥

अन्वयः । ततः जनप्रियः सः कलहंसमेखलां सपाकशस्त्राहितपाण्डुतागुणाम् आसादितयौवनां प्रियाम् इव भुवम् उपजनम् उपासमाद ॥ वाचा—जनप्रियेण तेन कलहंसमेखला सपाकशस्त्राहित-पाण्डुतागुणा प्रिया इव आसादितयौवना भुः उपासते ॥ १ ॥

एवम् अतिशयोक्त्यनुप्राणिता ममासोक्तिः । प्रियकथनात् स्त्री हवत् जीवयति तदङ्गभावं भजते इति उभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्कर इति विवेचनोपमम् ॥ ६० ॥
इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूत्रि-विरचितायां
किराताजुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां
तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

तत इति । ततः प्रस्थानानन्तरं जनप्रियः सः अर्जुनः कलहंसाः मेखलाः इव इति उपमितममामः । अन्यत्र कलहंसाः इव मेखलाः इति विशेषण-ममामः । कूजन्तो कलहंसमेखला यस्याः ताम् । सह पाकेन वर्तन्ते इति सपाकानि शस्यानि, तैः शस्यैः आहितः सम्पादितः पाण्डुता एव गुणः यस्याः तां भुवम् आसादितयौवनां प्राप्तयौवनां प्रियाम् इव उपजनं जनसमीपे अन्यत्र मखीममक्षम् । समीपार्थे अश्वयीभावः । उपाससाद उपगतवान् । उपमालङ्कारः ॥ १ ॥

७० । निकुसमुहं प्रिया हुन्दुच्छिद्वनि इहेते लागिन । प्रिया पुष्पवृष्टिपाठे आकाशे अशुन्दं शोभा विस्तारित इहेल । वेलासंग्रहं चकन वीचिकुप नाहशाली पदोनिधि हदोन्नतिता धवणीके वेन भारावतरुपकूप शिखराती विजापन करुते आलिङ्गन करिते लागिन ।

तृतीय सर्ग समाप्त ॥ ७

१ । अनसुव जनप्रिय अर्जुन कूजनश्रवणं कलहंसरूपं मेखलावृत्ता, पविपकं शस्त्रं उग्र पाण्डुवर्णां पृथिवीके सतीजनसमक्षे कूजननिरुत कलहंसवदं मेखलासङ्गितां युवतीं समीपेण आश्रयं जनगण समीपेण आश्रयं इहेलेन ।

विनम्रशालिप्रसवौघशालिनौ-
 रपंतपङ्काः ससरोरुहाभ्रमः ।
 ननन्द पश्यन्नुपसौम स स्थली-
 रुपायनीभूतशरद्गुणश्रियः ॥ २ ॥
 निरोच्यमाणा इव विस्मयाकुलः
 सरोभिरुन्मौलितपद्मलोचनः ।
 हृतप्रियादृष्टिविलासविभ्रमाः
 मनोऽस्य जङ्गः शफरौविवृत्तयः ॥ ३ ॥

अन्वयः । विनम्रशालिप्रसवौघशालिनौः अपंतपङ्काः ससरोरुहाभ्रमः उपायनीभूतशरद्गुणश्रियः उपसौम स्थलीः पश्यन् ननन्द ॥ वाचा—तेन स्थलीः पश्यता ननन्द ॥ २ ॥

अन्वयः । विस्मयाकुलेः उन्मौलितपद्मलोचनेः पद्मभः निरोच्यमाणा इव हृतप्रियादृष्टिविलास-
 विभ्रमाः शफरौविवृत्तयः अस्य मनः जङ्गः ॥ वाचा—निरोच्यमाणामिरिव हृतप्रियादृष्टिविलासविभ्रमामि
 शफरौविवृत्तयिः मनः जङ्ग ॥ ३ ॥

विनम्रेति । सः अर्जुनः विनम्रशालिप्रसवौघशालिनीः अवनतशालि-
 फलस्तीमशोभिनीः अपंतपङ्काः निष्पङ्का ससरोरुहाणि अर्भांसि यासु ताः
 तथोक्ताः । उपायनीभूताः अर्जुनं प्रति उपहारोभूताः शरद्गुणश्रियः पूर्वाक्ताः
 शरद्धर्मसम्पदः यासु ताः । उपसौम ग्रामसोमासु, विभक्त्यर्थं अव्ययीभावः, समा-
 सान्तविधेः अनित्यत्वात् “अनश्च” इति समासान्तो न भवति । केचित् तु
 “अप्यन्येषां कठिनवपुष्पां दुर्गमं ग्रामसोमिन्नि” इत्यादौ नपुंसकप्रयोगदर्शनात्
 “नपुंसकादन्यतरस्याम्” इति विकल्पात् साधुः इति आहुः । स्थनीः
 अकृत्रिमाः भुवः । “जनपद” इत्यादिना अकृत्रिमाश्रं डीप् । पश्यन्
 ननन्द जहर्ष । अत्र शरद्गुणेषु तादात्म्येन आरोप्यमाणस्य उपायनस्य
 प्रकृते नन्दनक्रियोपयोगित्वात् परिणामालङ्कारः ॥ २ ॥

निरोच्यमाणा इति । विस्मयाकुलेः आश्चर्यरसाविष्टैः अतएव उन्मौ-
 लितानि पद्मानि एव लोचनानि येषां तैः पयोभिरुन्मौभिः निरोच्यमाणाः
 इव स्थिता हृतः प्रियादृष्टिविलासानां विभ्रमः शोभा याभिः ताः तथोक्ताः

२ । अर्जुन देखिनेन—ग्रामसोमहर प्राञ्छे प्राञ्छे अविहित् उगुनकल विन्म्र कलम कने
 शशोभित हईश रशियाछे ; उाहाते रुर्मम किछुई नाई ; जन येषाने वांश आछे उांश पद्म-
 परिणोभित ; येन शरदकालेन उपनम्पाःतई निजेर अति उपहाशीरूठ देखिना तिनि आनन्दिन
 हईनेन ।

তুতোষ পশ্যন্ কলমস্য সৌঃধিকং
 সবারিজি বারিণি রামণীয়কম্ ।
 সুদুর্লভে নাহঁতি কোঃভিনন্দিতুং
 প্রকর্ষলক্ষ্মীমনুরূপসঙ্গমে ॥ ৩ ॥
 নুনোদ তস্য স্থলপদ্মিনীগতং
 বিতর্কমাবিষ্কৃতফেনসন্ততি ।
 অবামকিচ্ছল্কবিভেদমুচ্চকৈ-
 বিহ্বত্‌পাঠীনপরাহতং পয়ঃ ॥ ৫ ॥

অন্বয়ঃ । স. সবারিজি বারিণি কলমস্য রামণীয়কং পশ্যন্ অধিকং তুতোষ । তথাহি সুদুর্লভে
 অনুরূপসঙ্গমে (সতি) প্রকর্ষলক্ষ্মী অভিনন্দিতুং কঃ ন অর্হতি ॥ বাচ্য—তেন কলমস্য রামণীয়কং
 পশ্যতা অধিকং তুতোষে । কেন প্রকর্ষলক্ষ্মীঃ অভিনন্দিতুং নাহঁতি ॥ ৪ ॥

অন্বয়ঃ । আবিষ্কৃতফেনসন্ততি অবামকিচ্ছল্কবিভেদং উচ্চকৈঃ বিহ্বত্‌পাঠীনপরাহতং পয়ঃ তস্য
 স্থলপদ্মিনীগতং বিতর্কং নুনোদ ॥ বাচ্য—আবিষ্কৃতফেনসন্ততিনং অবামকিচ্ছল্কবিভেদেন বিহ্বত্‌পাঠীন-
 পরাহতেন পয়সা স্থলপদ্মিনীগতী বিতর্কঃ নুনুদে ॥ ৫ ॥

ইতি মনোহরণে হেতুক্তিঃ । “বিভ্রমঃ সংশয়ে ভ্রান্তী গোভায়াং চ” ইতি
 বৈজয়ন্তী । গাফরীবিহ্বত্‌চয়ঃ প্রোষ্টীক্ষুগিতানি অস্য অর্জুনস্য মনঃ জঙ্কঃ ॥ ॥

তুতোষেতি । সঃ অর্জুনঃ সবারিজি বারিণি কলমস্য গালিবিশেষস্য
 “গালয়ঃ কলমাঢ্যাস্থ ষষ্টিকাঢ্যাস্থ পুংস্যমী” ইত্যমরঃ । রামণীয়স্য
 ভাবঃ রামণীয়কম্ । “যৌপধাদ্‌গুরুপোত্তমাদ্‌ বুজ্” তত্র পশ্যন্ অধিকং
 তুতোষ, অনুরূপসঙ্গমাৎ ইতি ভাবঃ । তথাহি সুদুর্লভে অনুরূপসঙ্গমে
 যোগ্যসমাগমে লভ্যে সতি ইতি গেষঃ, প্রকর্ষলক্ষ্মীং যোগ্যসমাগমননিমিত্তাম্
 উল্লেখ্যমম্পদম্ অভিনন্দিতুং স্তৌতুং কঃ ন অর্হতি ? সর্বঃ অপি অভিন-
 নন্দতি এব ইত্যর্থঃ । সামান্যেন বিশেষসমর্থনরূপঃ অর্থান্তরন্যাসঃ ॥ ৪ ॥

নুনোদেতি । আবিষ্কৃতা প্রকটীকৃতা ফেনসন্ততিঃ হিষ্টিরসমূহঃ यस্য
 তথোক্তম্ । “হিষ্টিরীঃস্বিকফঃ ফেনঃ” ইত্যমরঃ । অবামঃ কিচ্ছল্ক-

৩। স্থানে স্থানে সর্বোববন্ধনে শব্দবীক্লম প্ফুরিত হইতেছিল । বিশ্ভ্রান্তবেশে সর্বোববেরা যেন
 তাহারপর পশ্যনেত্র উন্মোচিত করিয়া তাঁহা দেখিতেছিল । ঐ শব্দবীক্লরণ অপরিনির্নয় দৃষ্টবিলাসবিজয় হরণ
 করিতেছিল । তাহাতে অর্জুনের মন হরণ করিল ।

৪। অর্জুনের পদ্মপূর্ণ জলে কলমখানোর রমণীয়তা দেখিয়া অধিক পরিতুষ্ট হইলেন । বস্তুতঃ দুর্লভ
 যৌগ্যসমাগম লক্ষ হইলে উৎকর্ষশীল অভিনন্দন কে না করিয়া থাকে ?

कृतोर्मिरेखं शिथिलत्वमायता
 शनैः शनैः शान्तरयेण वारिणा ।
 निरीच्य रेमे स समुद्रयोषितां
 तरङ्गितं क्षीमविपाण्डु, सैकतम् ॥ ६ ॥
 मनोरमं प्रापितमन्तरं भ्रुवो-
 रलङ्कृतं केसररेणुनाऽणुना ।
 अलक्तताम्राधरपल्लवश्रिया
 समानयन्तीमिव बन्धुजीवकम् ॥ ७ ॥

अन्वयः । शिथिलत्वम् आयता. शनैः शनैः शान्तरयेण वारिणा कृतोर्मिरेखं तरङ्गितं क्षीमविपाण्डु, समुद्रयोषितां सैकत निरीच्य सः रेमे ॥ वाचा—तेन...निरीच्य रेमे ॥ ६ ॥

अन्वयः । पाण्डोः सुतेन अयना केसररेणुना अलङ्कृत मनोरम भ्रुवरन्तरं प्रापितं बन्धुजीवकम्

विभेदः केसरापगमः येन तत् तथोक्तम् । कुतः ? उच्चकैः उच्चकं यथा तथा
 विवृत्तेन लुठितेन पाठोनेन मत्स्यविशेषेण पराहतं ताडितम् । “महस्त्रदंष्ट्रः
 पाठोनः” इत्यमरः । पयः कर्त्तुं । तस्य अर्जुनस्य स्थलपद्मिनीगतं तद्भी-
 चरम् इत्यर्थः । वितकं संशयं नुनोद चिच्छेद । पाठोनपराहत्या किञ्चल्ला-
 पायेन जलदर्शनात् स्थलपद्मिनीशङ्का निवृत्ता इत्यर्थः । अत्र निययोत्तर-
 सन्देहालङ्कारः ॥ ५ ॥

कर्तति । सः अर्जुनः शिथिलत्वम् आयता गच्छता दिने दिने क्षीय-
 माणेन इत्यर्थः । अतएव शनैः शनैः शान्तरयेण अन्यथा कर्मिरेखानुदयात्
 इति भावः । वारिणा कृताः कर्मयः पर्वाण्यव रेखाः राजयः यस्य तत्
 तथोक्तं तरङ्गा अस्य सञ्जाताः तरङ्गितं भङ्गिभत् । “तदस्य सञ्जातम्” इति
 इतच् । तत् क्षीमं दुकूलं तद्वत् विपाण्डु, शुभ्रम् इति उपमालङ्कारः । समुद्र-
 योषितां नदीनां सिकता अस्य अस्तोति सैकतं पुलिनम् । “सिकताशर्का-
 राभ्यां च” इति अणप्रत्ययः । “तोयोलितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम्”
 इत्यमरः । निरीच्य रेमे तुतोष ॥ ६ ॥

१। कोशांत कले फेनपञ्ज भासितेहिल ; किञ्चकापगम धटिग्राहिल ; सेहै कल पाठीनमत्स्योर
विपन्नोत परिबर्द्धने पराहत हईरा अर्द्धनेर श्लपपद्मिनीगत मत्स्य अपनोदन करिग्राहिल ।

२। अर्द्धन देविलेन—कुल, अर्द्धमयुत क्रोम दुकूलवत् नदीपुलिन दिग्रा सिने क्रोममाण—
अतारां शनैः शनैः शाहवेग वात्रिवावा उन्मिद्रेथा धारण करिग्राह्ये ; देविग्रा त्रिनि तूष्टे हईलेन ।

नवातपालोहितमाहितं मुहु-
 र्महानिवेशौ परितः पयोधरौ ।
 चकासयन्तीमरविन्दजं रजः
 परिश्रमाभःपुलकेन सर्पता ॥ ८ ॥
 कपोलसंश्लेषि विलोचनत्विषा
 विभूषयन्तीमवतंसकोत्पलम् ।
 सुतेन पाण्डोः कलमस्य गोपिकां
 निरीक्ष्य मेने शरदः कृतार्थता ॥ ९ ॥
 ॥ विशेषकम् ॥

अलक्ततामाधरपल्लवश्रिया समानयन्तीमिव महानिवेशौ पयोधरौ परितः मुहुः आहित नवातपालोहितम्
 अरविन्दज रजः सर्पता परिश्रमाभःपुलकेन चकासयन्ती कपोलसंश्लेषि अवतंसकोत्पल विलोचन-
 त्विषा विभूषयन्ती कलमस्य गोपिकां निरीक्ष्य शरदः कृतार्थता मेने ॥ बाचा-पाण्डोः सुतः कृता-
 र्थता मेने ॥ ७-९ ॥

ततः त्रिभिः शालिगोप्त्रीं वर्णयति—मनोरममिति । अणुना सूक्ष्मेण
 कंसरेषु किञ्चल्लेषु । “किञ्चल्लः कंसरोऽस्त्वयाम्” इत्यमरः । यः रणः
 परागः तेन अलङ्कृतम् अतएव मनः रमयति इति मनोरमम् । ‘कर्मण्यण्’
 इत्यण् । भ्रूवोः अन्तरं प्राप्तं भ्रू मध्ये निवेशितं बन्धु जीवकं बन्धु कपुष्यम् ।
 “बन्धुको बन्धु जीवकः” इत्यमरः । अलक्तताम्रस्य लाक्षारगरक्तस्य अधर-
 पल्लवस्य श्रिया शोभया समानयन्तीं समीकुर्वतीम् इव माम्यपरीक्षां कुर्वतीम्
 इव इत्यर्थः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ॥

नवति । महान् निवेशः स्थानं ययोः तौ महानिवेशौ पयोधरौ इत्यर्थः ।
 पयोधरौ परितः स्तनयोः समन्तात् इत्यर्थः । “अभितः परितः समयानिकषा-
 हाप्रतियोगेऽपि” इति द्वितीया । मुहुः आहितं निक्षिप्तं नवातपालोहितं
 बालातपताम्रम् अरविन्दजं रजः परागं सर्पता प्रसरता परिश्रमाभःपुलकेन
 खेटोद्भेदेन पुलकेन चकासयन्तीं शोभयन्तीं, चकास्तेर्णन्तात् शतरि डोप् ।
 अलङ्करणं कुर्वतीम् । तत्र अपि विह्वलता इति भावः ॥ ८ ॥

कपोलेति । पुनः कपोलसंश्लेषि यदवतंसकोत्पलं कर्णोत्पलं तद्विलो-

उपारताः पश्चिमरात्रिगोचरा-

दपारयन्तः पतितुं जवेन गाम् ।

तमुत्सुकाश्चक्रु रवेक्षणीत्सुकं

गवां गणाः प्रसूतपीवरीधसः ॥ १०

अन्वयः । पश्चिमरात्रिगोचरात् उपारताः जवेन गां पतितुम् अपारयन्तः प्रसूतपीवरौधसः उत्सुका गवां गणाः तम् अवेक्षणीत्सुकं चक्रुः ॥ वाचा—उपारतैः अपारयान्तः प्रसूतपीवरौधभिः उत्सुकैः गवां गणैः सः अवेक्षणात्सुकः चक्रे ॥ १० ॥

चनत्विषा विभूषयन्तीम् आभरणस्य अपि आभरणम् इति भावः । कलमं गोपायति इति गोपिकां शालिगोप्त्रीं खुलुप्रत्ययः । निरीक्ष्य पारुडोः सुतेन अर्जुनेन शरदः कृतार्थाया भावः कृतार्थता माफल्यम् । शरदः स्वगुण-सम्पत्तिद्विनियोगलाभात् इति भावः । “त्वतलीगुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः” । मेने अमानि । मन्यते; कर्मणि लिट् ॥ ८ ॥

उपारता इति । पश्चिमा च अमौ रात्रिस्र इति विशेषणममामः । अपर-रात्रः इत्यर्थः । “पूर्वा दिक् पश्चिमं नभः” इत्यादिवत् एकदेशिशब्दस्य एक-देशशब्दसामानाधिकरण्यात् एकदेशे पथ्यवसानं न तु पश्चिमः रात्रेः इति एकदेशिसमामः । तद्विधायकं पूर्वापरादिसूत्रे पश्चिमशब्दाग्रहणात् अतएव “अहःसर्वैकदेशः” इत्यादिना न समासान्तोऽपि तस्य अपि पूर्वापरादि-सूत्रोक्तमामासविषयत्वात् इति । प्रकाशवर्धस्तु एकदेशिसमामम् एव आश्रित्य समासान्तमाह ; तत् सृष्ट्यम् । गावः चरन्ति अत्र इति गोचरः गवां जग्धिस्थानं वनम् । पश्चिमरात्रो यः गोचरः तस्मात् उपारताः संनिवृत्ताः जवेन गां भुवं पतितुं धावितुम् अपारयन्तः अशक्तुवन्तः प्रसूतपीवरौधसः वत्सस्मरणात् सूत्रवत्पीनाः । “ऊधस्तु क्लीवमापीनम्” इत्यमरः । “ऊधसोऽनङ्” इति स्त्रीग्रहणं कर्त्तव्यम् इति नियमात् न अनङादेशः । उत्सुकाः वत्सेषु उल्लासिताः गवां गणाः तम् अर्जुनम् अवेक्षणीत्सुकं दर्शनलालसं चक्रुः । “स्वर्गेषु पशुवाग्जदिड् नैत्रघृणिभूजले । लक्ष्मणदृष्ट्या स्त्रियां पंसि गौः” इत्युभयत्र अपि अमरः । अत्र स्वभावोक्ति-रलङ्कारः, “स्वभावोक्तिरलङ्कारो यथावद्वस्तुवर्णनम्” इति लक्षणात् ॥ १० ॥

तुल्यग्राह्ये ; पीवर पशोःधवृग्वेगेर चात्रिदिके नवातपालोहित पशुपवाग निःकृष्ट इहैग्राह्ये ; अमर्षिक-शेदकश्च पुलकभरे सेहै परागके से शोभायय करिग्राह्ये ; ताहाव नयनेव शोभाय से ताहाव कपोल-संज्ञिहै अक्षतंस-पश्याव शोभा सम्पादन करितेहै । ईहा मेथिवा पाण्डुमन्थन परतेर कृतार्थताहै मने-कविलेन ।

परीतमुच्चापजये जयश्रिया
 नदन्तमुच्चैः क्षतसिन्धुरोधसम् ।
 ददर्श पुष्टिं दधत् स शारदीं
 सविग्रहं दर्पमिवाधिपं गवाम् ॥ ११ ॥
 विमुच्यमानैरपि तस्य मन्यरं
 गवां हिमानीविषदैः कटम्बकैः ।
 शरन्नदीनां पुलिनैः कुतूहलं
 गलद् कूलैर्जघनैरिवादधे ॥ १२ ॥

अन्वयः । उच्चापजये जयश्रिया परीतम् उच्चैः नदन्तं क्षतसिन्धुरोधसं शारदीं पुष्टिं दधत् गवाम् अधिपं सविग्रहं दर्पमिव स ददर्श ॥ वाच्य—तेन जयश्रिया परीतः उच्चैः नदन् क्षतसिन्धुरोधसा पुष्टिं दधत् गवामधिपः सविग्रहः दर्प इव ददर्श ॥ ११ ॥

अन्वयः । हिमानीविषदैः गवां कटम्बकैः मन्यरं विमुच्यमानैः शरन्नदीनां पुलिनैः गलद्कूलैः जघनैरिव तस्य कुतूहलम् आदधे ॥ वाच्य—गवां कटम्बकैः विमुच्यमानानि पुलिनैः गलद्कूलानि जघनानीव कुतूहलम् आदधे ॥ १२ ॥

परीतमिति । सः अर्जुनः उच्चापजये उच्चान्तरभङ्गे सति जयश्रिया परित वेष्टितम् उच्चैः नदन्तं क्षतसिन्धुरोधसं रुग्णसरित्तटं शरदि भवां शारदीं पुष्टिम् अवयवापचयं दधत् गवाम् अधिपं मङ्गोलं सविग्रहं मूर्त्ति-
 मन्तम् । “कायो देहः स्त्रीवपुंसोः शरीरं वर्षं विग्रहः” इत्यमरः । दर्पम् इव इति उपमेया । ददर्श ॥ ११ ॥

विमुच्यमानैरिति । हिमानीविषदैः हिममङ्गातशुभ्रैः । “हिमानी हिमसंज्ञितः” इत्यमरः । ‘इन्द्रवरुण’ इत्यादिना डीष् । तस्मिन्नियोगात् आनुगागमस्य । गवां कटम्बकैः कर्त्तृभिः । “कटम्बकं समूहे श्रीफले पुष्पविशेषकं” इत्यमरः । मन्यरं मन्दं विमुच्यमानैः अपि किमुत अवि-

१०। गोगण शेषवाक्येव विचयन स्थान हहेते अद्यावर्द्धन करिते गिशा वेगे जू-पथे धावित हहेते पारितेहिल ना; वयन अग्रणे ताहादेव पीवर सुनमञ्जल हहेते कोरकरण हहेतेहिल, ताहावा अ अ वयसेर प्रति उरुक्ठित हिल । एहेन गोगण अर्द्धनके दर्शनोदयक करिशा तुलियाहिल ।

११। अर्द्धन देखिलेन—एकटा वड् वुष अत्र एकटा वुषके हावाईशा गिशा जयशी लाड करत उरुचनान करिते करिते मनो उट थूँडिया शवकालोचित शरीरपुष्टिधारणपूर्वक मूर्त्तिमान दर्पेण शरीर विवाज करितेहिले ।

गतान् पशूनां सहजन्मबन्धुतां
 गृहाश्रयं प्रेम वनेषु विभ्रतः ।
 ददर्श गोपानुपधेनु पाण्डवः
 कृतानुकारानिव गोभिरार्जवे ॥ १३ ॥
 परिभ्रमन्मूर्ध्नि जषट्पदाकुलैः
 स्मितोदयादर्शितदन्तकेसरैः ।
 मुखेश्वलत्कुण्डलरश्मिरञ्जितै-
 र्नवातपामृष्टसरोजचारुभिः ॥ १४ ॥

अन्वयः । पाण्डवः पशूनां सहजन्मबन्धुतां गतान् गृहाश्रयं प्रेम वनेषु विभ्रतः आर्जवे गोभिः कृतानुकारान् इव गोपान् उपधेनु ददर्श ॥ वाचा—पाण्डवेन बन्धुता गताः...विभ्रतः...कृतानुकार इव गोपाः ददृशिरि ॥ १३ ॥

अन्वयः । परिभ्रमन्मूर्ध्नि जषट्पदाकुलैः स्मितोदयादर्शितदन्तकेसरैः चलत्कुण्डलरश्मिरञ्जितैः नवा-
 मुच्यमानैरिति भावः । शरन्नदीनां सम्बन्धिभिः । शरदग्रहणं प्रातृङ्-
 निवृत्तार्थं, तत्र पुलिनादर्शनात् इति भावः । पुलिनैः कर्त्तृभिः गल्ङ्कूलैः
 जघनैः इव तस्य अर्जुनस्य कुतूहलं कौतुकम् आदधे आहितम् ॥ १२ ॥

गतानिति । पाण्डवः अर्जुनः पशूनां गवां सह जन्म येषां ते सह-
 जन्मानः सोदराः ते एव बन्धवः तेषां भावः तत्ता तां गतान् पशुषु सोदराभि-
 मानवतः इत्यर्थः । गृहाश्रयं गृहविषयं प्रेम वनेषु विभ्रतः वनेषु गृहाभि-
 मानिन इत्यर्थः । आर्जवे ऋजुत्वे विधेयत्वे, गोभिः पशुभिः, कृतानुकारान्
 अनुकृतावस्थितान् इव इति उपप्रेक्षा । ततः विधेयान् इत्यर्थः । गाः पाति
 इति गोपाः गोपालकाः । “आतोऽनुपसर्गे कः” इति कप्रत्ययः । तान्
 उपधेनु धेनुसमोपे, सामीप्यार्थं अव्ययोभावः । ददर्श । अत्र उत्प्रेक्षानु-
 प्राणिता स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्भिः वल्लवीः नर्त्तकीसाम्येन वर्णयति—परिभ्रमन्निति ।

१२ । शरत्तरे समुद्र नदी पुलिन इहेते त्रवारण्ड गोसमूह शीरे शीरे सविषा पिशाचे,
 ताहाते देहे पुलिनमकल येन उक्तेनित-वसन जघनसमूहरे आग अर्जुनेर बुतूहल उपादन
 करितेछिल ।

१३ । अर्जुन देखिलेन—धेनुगणनोपे कतकण्ठलि गोप अवस्थान करितेछे, अ सकल गोप-
 गोसमूहे सोनराभिमानो एव वनेहे गृहाभिमानशाली ; ताहातेर एतहे मारला ये, ताहाते येन
 ताहाता गोपणेरहे अवस्थान अमूकरण करितेछिल ।

निबद्धनिश्वासविकम्पिताधरा

लता इव प्रस्फुरितैकपल्लवाः ।

व्यपोढपाश्वरैरपवर्तितत्रिका

विकर्षणैः पाणिविहारहारिभिः ॥ १५ ॥

ब्रजाजिरेष्वम्बुदनादशङ्किनीः

शिखण्डिनामुन्मदयत्सु योषितः ।

मुहुः प्रणुन्नेषु मथां विवर्त्तनै -

नदत्सु कुम्भेषु मृदङ्गमन्थरम् ॥ १६ ॥

नपञ्चमरोजचारुभिः सुखैः निबद्धनिश्वासविकम्पिताधरा प्रस्फुरितैकपल्लवा लताः इव, व्यपोढ-
पार्थैः पाणिविहारहारिभिः विकर्षणैः अपवर्तितत्रिका ब्रजाजिरेषु अम्बुदनादशङ्किनीः शिख-

मूर्द्धजाः षट्पदा इव इति उपमितसमासः । मरोजचारुभिः इति उप-
मानुसारात् । परिभ्रमद्भिः चलद्भिः मूर्द्धजैः षट्पदैः आकुलानि तैः दन्ताः
कमराः इव इति पूर्ववत् समासः । स्मितोदयेन आदर्शिताः ईषत् प्रका-
शिताः । दन्तकमराः येषां तैः तथोक्तैः चलत्कण्डुलरश्मिरञ्जितैः चञ्चल-
कनककर्णविष्टनप्रभानुनिम्नैः अतएव नवातपासृष्टं बालातपसृष्टं यत् मरोजं
तद्वत् चारुभिः सुखैः उपलक्षिताः ॥ १४ ॥

निबद्धेति । निबद्धेन अनुरुद्धेन निश्वासेन विकम्पिताः अधराः यामां
ताः तथोक्ताः अतएव प्रस्फुरितैकपल्लवाः प्रचलितैकपल्लवा इत्यर्थः, “क्वचित्
मङ्गागशब्दस्य वृत्तिविषये बोधार्थत्वं मत्प्रपर्णादिवत्” इति कैयटः । लता
इव स्थिताः देवात् एकपल्लवस्फुरणस्य अपि लोके मन्भवात् उपमा इव
इयं न उत्प्रेक्षा । किञ्च व्यपोढानि विपरीतानि पार्श्वानि येषु तैः पाणि-
विहारहारिभिः पाणिविन्नेपमनाहरेः । “अङ्गहारोऽङ्गविन्नेप” इत्यमरः ।
विकर्षणैः मन्थगुणकर्षणैः अपवर्त्तितत्रिकाः मुञ्चलितनितम्बाः यद्यपि
“पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्” इत्यमरः, तथापि अत्र नितम्ब लक्ष्यते तन्नैकव्यात्
इति भावः ॥ १५ ॥

ब्रजति । ब्रजाजिरेषु गोष्ठप्राङ्गणेषु । अधिकरणे सममी । “ब्रजो
गोष्ठाध्वज्जस्तेषु” इति विश्वः । अम्बुदनादशङ्किनोः गर्जितभ्रमवतोः इति

स मन्यरावल्गितपीवरस्तनीः

परिश्रमक्लान्तविलोचनोत्पलाः ।

निरोक्षितं नोपरराम वल्लवी-

रभिप्रवृत्ता इव वारयोषितः ॥ १७ ॥

कलापकम् ॥

गण्डना योषितः उन्मटयत्सु मथा विवर्त्तनैः मुहुः प्रणवेषु कुम्भेषु मृदङ्गमन्यरं नदत्सु सत्सु मन्यरा-
वल्गितपीवरस्तनीः परिश्रमक्लान्तविलोचनीत्यन्ताः वल्लवीः अभिप्रवृत्ताः वारयोषित इव सः निरोक्षितं न
उपरराम ॥ वाचा—तेन न उपरमे ॥ १४—१७ ॥

भ्रान्तिमदलङ्कारः । शिखण्डिनां योषितः मयूरीः । योषिदग्रहणं
मौग्ध्यातिशयार्थम् । उन्मटयत्सु उन्मटाः कुर्वन् । “तत्करोति” इति
खन्तात् शब्दप्रत्ययः । मथां मन्यनदण्डानाम् । “वैशाखमन्यमन्यन-
मन्यानी मन्यदण्डके” इत्यमरः । विवर्त्तनैः परिश्रमणैः मुहुः प्रणवेषु
कम्पितेषु इति स्वभावीक्तिः । कुम्भेषु कलसेषु मृदङ्गवत् मन्यरम् इषदण्डत्सु
खनवत्सु सत्सु इति नान्य [वाद्य]साभ्योक्तिः । भावलक्षणं मममोयम् ॥ १६ ॥

स इति । मन्यरं मन्दम् आवलगिताः चञ्चलाः पीवराः स्तनाः यामां
ताः तथाक्ताः । “स्वाङ्गाञ्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्” इति डीष् । परिश्रमेण
क्लान्तानि ग्लानानि विलोचनोत्पलानि यामां ताः तथोक्ताः । वल्लवीः गोपीः ।
“गोपे गोपालगोमन्थगोधुगाभीरवल्लवाः” इत्यमरः । अभिप्रवृत्ताः
नृत्यन्तीः । “गत्यर्थार्थक” इत्यादिना कर्त्तरि क्तः । “मतिबुद्धि-
पूजार्थभ्यश्च” इति चकारादित्त्वानार्थत्वम् । वारयोषितः वेश्या इव ।
“वारस्त्री गणिका वेश्या” इत्यमरः । सः अर्जुनः निरोक्षितुम् । ईक्षत-
स्तुमुन् । न उपरराम न विरमति स्म । “उपाञ्च” “विभाषाकर्म-
कात्” इति परस्मैपदम् । अत्र चतुःश्लोक्याम् उपमास्वभावीक्तयोः
संसृष्टिः ॥ १७ ॥

प्रकाशितः एव चकल कुण्डलवस्त्रिण द्वावा टेशारा वञ्छितः अत्रारा वानातप-स्ये मवात्रनमूहेर
शावहे जे सकल वल्लवीमूथ मनोज्ञः । वल्लवीरा श्रास रुद्ध करितेछिल ; ताई ताहादेर अपदेण
विकल्पित हईतेछिल । अत्रारा अश्रुदितेकपल्लवा लतार छारई ताहादेव मोडा हईराछिल ।
ताहावा ये अन्तर पापिविकेप सहकारे महन रज्जु आकर्षण विकर्षण करितेछिल, ताहाते ताहा-
देर पार्श्वदेशेर विवर्द्धन हईतेछिल एव नितम्बदेशे छलितेछिल । ताहादेर महननोविवर्द्धने
द्रव्यरुद्धसकल वारंवार कल्पित हईरा मुनन्वयं मधुरध्वनि करितेछिल, ताहाते गोष्ठप्राङ्गणं
मयूरीरा उन्मणित हईराछिल । गोपीदिगेर पीवरसुन किञ्चिं किञ्चिं चकल हईतेछिल, एव

ପପାତ ପୂର୍ବାଂ ଜହତୀ ବିଜିହ୍ନତା
 ବୃଷୋପଭୁକ୍ତାନ୍ତିକଶସ୍ୟସମ୍ପଦଃ ।
 ରଥାଙ୍ଗସୀମନ୍ତିତସାନ୍ଦ୍ରକର୍ଦ୍ଦମାନ୍
 ପ୍ରସକ୍ତସମ୍ପାତପୃଥକ୍ କୃତାନ୍ ପଥଃ ॥ ୧୮ ॥
 ଜନୈ ରୁପଗ୍ରାମମନିନ୍ଦ୍ୟାକର୍ମଭି-
 ବିବିକ୍ତଭାବେଙ୍ଘିତଭୂଷଣୈର୍ବୃତାଃ ।
 ଯତଃ ଦୃଶ୍ୟାନ୍ତମମଣ୍ଡପୋପମାଃ
 ସପୁଷ୍ପହାସାଃ ସ ନିବିଶବୀରୁଧଃ ॥ ୧୯ ॥

ଅନ୍ବୟଃ । ସଃ ପୂର୍ବାଂ ବିଜିହ୍ନତାଂ ଜହତଃ ବୃଷୋପଭୁକ୍ତାନ୍ତିକଶସ୍ୟସମ୍ପଦଃ ରଥାଙ୍ଗସୀମନ୍ତିତସାନ୍ଦ୍ରକର୍ଦ୍ଦମାନ୍ ପ୍ରସକ୍ତସମ୍ପାତପୃଥକ୍ କୃତାନ୍ ପଥଃ ପପାତ ॥ ବାଚ୍ୟ—ତେନ ଜିହ୍ନତା ଜହତଃ...ସମ୍ପଦଃ...କର୍ଦ୍ଦମା...ପୃଥକ୍ କୃତାଃ ପନ୍ୟାନ୍ ପେତିର୍ ॥ ୧୮ ॥

ଅନ୍ବୟଃ । ସଃ ଉପଗ୍ରାମମ୍ ଅନିନ୍ଦ୍ୟାକର୍ମଭିଃ ବିବିକ୍ତଭାବେଙ୍ଘିତଭୂଷଣୈଃ ବୃତାଃ ଆଶ୍ରମମଣ୍ଡପୋପମାଃ ସପୁଷ୍ପହାସାଃ ନିବିଶବୀରୁଧଃ ଯତଃ ଦୃଶ୍ୟାନ୍ ॥ ବାଚ୍ୟ—ତେନ...ନିବିଶବୀରୁଧଃ ଦୃଶ୍ୟାନ୍ ॥ ୧୯ ॥

ପପାତିତି । ସଃ ଅର୍ଜୁନଃ ପୂର୍ବାଂ ପ୍ରାବୃଷେୟାଂ ବିଜିହ୍ନତାଂ ବକ୍ରତାଂ ଜହତଃ
 ତ୍ୟଜତଃ । ଶରଦି ନିଷ୍ପଞ୍ଜତ୍ସ୍ତ୍ରେନ ସମରେଖ୍ୟା ଏବ ସୁଗମତ୍ବାତ୍ ଇତି ଭାବଃ ।
 ଜହାତଃ ଶତ୍ରୁପ୍ରତ୍ୟୟଃ । ବୃଷୋପଭୁକ୍ତାନ୍ତିକଶସ୍ୟସମ୍ପଦଃ ବୃଷଭଚର୍ଚ୍ଚିତପ୍ରାନ୍ତଶସ୍ୟ-
 ସମୃଦ୍ଧୀନ୍ । “ସୁକୃତେ ବୃଷମେ ବୃଷଃ” ଇତ୍ୟମରଃ । ସୀମନ୍ତାଃ ଇବ ସୀମନ୍ତାଃ
 ଚକ୍ରାଙ୍ଗପଢତୟଃ ସୀମନ୍ତବନ୍ତଃ କୃତାଃ ସୀମନ୍ତିତାଃ । ମତ୍ସ୍ୟନ୍ତାତ୍ “ତତ୍କରୋତି”
 ଇତି ଣିଚି କ୍ତଃ, ଣାବିଷ୍ଠବଙ୍ଗାବାନ୍ମତୁପୋ ଲୁକ୍ । ରଥାଙ୍ଗଃ ଚକ୍ରଃ ସୀମନ୍ତିତାଃ
 ସାନ୍ଦ୍ରାଃ କର୍ଦ୍ଦମାଃ ସମୀଭୂତାଃ ପଙ୍ଗା ଯେଷୁ ତାନ୍ ପ୍ରସକ୍ତସମ୍ପାତେନ ସନ୍ତତସଞ୍ଚାରେଣ
 ପୃଥକ୍ କୃତାନ୍ ପଥଃ ମାର୍ଗାନ୍ ପପାତ ଜଗାମ ଇତି ସ୍ଵଭାବୋକ୍ତିଃ ॥ ୧୮ ॥

ଜନୈରିତି । ସ ଅର୍ଜୁନଃ ଉପଗ୍ରାମଂ ଯାମିଷୁ, ବିଭକ୍ତ୍ୟର୍ଥଂ ଅବ୍ୟଧୀଭାବଃ ।
 ଅନିନ୍ଦ୍ୟାକର୍ମଭିଃ । ଅନିଷିଦ୍ଧତ୍ଵଚ୍ଚିତ୍ତିଭିଃ ତ୍ଵଚ୍ଚିତ୍ତ୍ଵେକାତ୍ର କୃତ୍ୟାଦିଃ, ଅନ୍ୟତ୍ର ଶିଳୋ-
 ଚ୍ଛାଦିଃ । ବିବିକ୍ତାନ୍ତିକାଗ୍ରାଣି, ଭାବଃ ଅଭିପ୍ରାୟଃ, ଇଙ୍ଘିତଂ ଚେଷ୍ଟା, ଭୂଷଣମ୍

ଅବତରେ ତାହାପରେ ନରନୋତ୍ପଳନକଳ କ୍ରାନ୍ତ ହୁଏଥିଲେ । ଅର୍ଜୁନ ଏ ମକଳ ବଜ୍ରବୃଦ୍ଧିଗଣେ ନର୍ତ୍ତନରତ ।
 ବାବିନିତାଦିଗେର ଶ୍ରୀମ୍ ଅବିରତ ନର୍ତ୍ତନ କରିତେ ଲାଗିଲେନ ।

୧୮ । ପଥମକଳ ପୂର୍ବ ବକ୍ରତା ପରିତାପ କରିମ୍ମା ଶରତେ ମରଳ ହୁଏଗାଢ଼େ; ବୃଷଗଣ ପଥେର ଶ୍ରୀ-
 ଙ୍ଗାପେର ମନ୍ୟମକଳ ବାହୁରା ଫେଲିଗାଢ଼େ; ରଥଚକ୍ରେର ଚଳନେ ପଥେର ମୋକ୍ଷୀକୃତ କର୍ମମକଳ ସମୀଭୂତ
 ହୁଏଗାଢ଼େ; ଏବଂ ମଦା ମକାରେ ମନ୍ୟ ପଥେ ପୃଥକ୍ କୃତ ହୁଏଗାଢ଼େ । ଅର୍ଜୁନ ଏହେନ ପଥେ ବାହୁତେ ଲାଗିଲେନ ।

ततः स सम्प्रेक्ष्य शरद्गुणश्रियं
 शरद्गुणालोकनलोलचक्षुषम् ।
 उवाच यक्षस्तमनोदितोऽपि गां
 न हीङ्गितज्ञोऽवसरेऽवसीदति ॥ २० ॥
 इयं शिवाया नियतेरिवायतिः
 कृतार्थयन्ती जगतः फलैः क्रियाः ।
 जयश्रियं पार्थ पृथूकरोतु ते
 शरत् प्रसन्नाम्बु रनम्बु वारिदा ॥ २१ ॥

अन्वयः । ततः स यक्षः शरद्गुणश्रियं सम्प्रेक्ष्य शरद्गुणालोकनलोलचक्षुषं तम् अनोदितोऽपि गाम् उवाच । तथाहि इङ्गितज्ञः अवसरे न अवसीदति ॥ वाच्य—तेन यक्षेण शरद्गुणालोकन-लोलचक्षुः सः अनोदितापि गाम् ऊचे । इङ्गितज्ञे न न अवसद्यते ॥ २० ॥

अलङ्कारश्च येषां तथोक्तैः जनैः वृताः अधिष्ठिता इत्यर्थः । अतएव आश्रमेषु मुनिस्थानेषु ये मण्डपाः तदुपमाः । “मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः” इत्यमरः । सपुष्पज्ञासाः पुष्पविकाशसहिताः । “तेन सह” इत्यादिना बहुव्रीहिः । निवेशदीरुधः गृहगुल्मिनीः । “वीरुधो वल्लिगुल्मिन्या” इति वैजयन्ती । भृशं सादरं ददर्श । उपमालङ्कारः ॥ १९ ॥

तत इति । ततः स पूर्वीक्तः यक्षः शरद्गुणश्रियं सम्प्रेक्ष्य दर्शनीयां वर्षनीयां च विचार्य इत्यर्थः । शरद्गुणालोकने लोलचक्षुषं मल्ल-दृष्टिम् । “लोलञ्जलमल्लणयोः” इत्यमरः । तम् अर्जुनम् अनोदितः अपि अपृष्टः अपि गां वाचम् उवाच । तथाहि इङ्गितज्ञः भावज्ञः । “इङ्गितं हृद्गतो भावः” इति विश्वः । अवसरे उक्तियोग्ये काले न अवसीदति न वाचं यच्छति । “नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयात्” इति निषेधस्तु अनाकाङ्क्षितोक्तिविषय इति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः ॥ २० ॥

१० । अङ्गुनं ग्रामे ग्रामे अङ्गुनं पुष्पगूठं वरुणं गृहगुल्मिनीं सादरे देविते लोचनेन । देवितेन,—साहाय्येन कर्म अर्पितं एवम् भाव, इन्द्रितं च लक्षणं सकलं विविक्तं, एतेन जननककङ्क के सकलं गृहगुल्मिनीं अर्पिते च ; अत्रात्र उद्देशा आश्रमस्थानञ्चितं मण्डपानिचयेन आरुहे अर्पिते च ।

२० । अनङ्गुनं देहे अङ्गुनं नमभित्वाश्रीं वक्षु शरद्गुणश्रीं अवलोकनं करिष्ये शरद्गुणवर्षनेन लोचनदृष्टिं अङ्गुनंके अपृष्टे इहेषां कथां वलिते लोचने । वस्तु इन्द्रितं च वाञ्छितं कथनं कथनोचितकाले कथां नां वलिष्ये थाके नां ।

উপৈতি শস্যং পরিণামরম্যতা
 নদৌরনৌজ্বল্যমপঙ্কতা মহীম্ ।
 নবৈর্গুণৈঃ সম্মতি সংস্তবস্থিরং
 তিরোহিতং প্রেম ঘনাগমশ্চিয়ঃ ॥ ২২ ॥
 পতন্তি নাস্মিন্ বিশদাঃ পতত্রিণো
 ধৃতেন্দ্রচাপা ন পযোদপঙ্কতয়ঃ ।

অর্থঃ । হে পার্থ ! শিবায়া: নিয়তে: আয়তিরিব জগত: ক্রিয়া: ফলৈ: ক্তার্থযন্তী প্রসন্নারবু: অনম্বুবারিদা ইয়ং শরত্ তে জয়শ্চিয়ং পৃথুকরীতু ॥ বাচা—আয়ত্বা ইব ক্তার্থযন্ত্যা প্রসন্নারবু: অনম্বুবারিদয়া অনয়া শরদা জয়শ্যৈ: পৃথুকিয়তাম্ ॥ ২১ ॥

অর্থঃ । পরিণামরম্যতা শস্যম্ উপৈতি, অনৌজ্বল্যং নদী: উপৈতি, অপঙ্কতা মহীম্ উপৈতি । তথাহি সম্মতি নবৈ: গুণৈ: সংস্তবস্থিঃমপি ঘনাগমশ্চিয়: প্রেম তিরোহিতম্ ॥ বাচা—শস্যং পরিণাম-রম্যতয়া নদী অনৌজ্বল্যং ন মহী অপঙ্কতয়া উপৈতে । নবা: গুণা: প্রেম তিরোহিতবন্ত: ॥ ২২ ॥

ইয়মিতি । হে পার্থ ! শিবায়া: কল্যাণকারিণ্যা: নিয়তে: । “দেবৈঃ
 টিষ্টং ভাগধেয়ং ভাগ্যং স্ত্রী নিয়তির্বিধিঃ” ইত্যমর: । শুভাবহুদেবস্য
 আয়তি: ফলদানকাল: সা এব জগত: ক্রিয়া: ক্তার্থাদিকর্মাণি ফলৈ: লভৈ: ।
 “লাভনিষ্পত্তিযোগিষু ভীজभावे धने फलम्” ইতি বৈজয়ন্তী । ক্তার্থযন্তী
 সফলযন্তী প্রমত্তাম্বু: নির্মলোটকা অনম্বুবারিদা নির্জলমেঘা, অনেন বিশে-
 ষণহয়েন দ্যাভাপৃথিব্যো: আনুকূল্যং সূচয়তি । ইয়ং শরত্ তে জয়শ্চিয়ং পৃথু-
 কারৌতু । আশীরর্থং লোট্ ॥ ২১ ॥

উপৈতীতি । শস্যং ব্রীহীাদিকং পরিণামেন পরিপাকেন যা রম্যতা সা(কর্ত্বী)
 উপৈতি । নদী: অনৌজ্বল্যং গম্যরূপত্বম্ (কর্তৃ) উপৈতি । মহীম্ অপঙ্কতা
 নিষ্পঙ্কত্বম্ (কর্ত্বী) উপৈতি । তথাহি সম্মতি নবৈ: গুণৈ: পূর্বাভৈ: শরদ্রমৈ:
 সংস্তবেন পরিচয়েন স্থিরং দৃঢ়ম্ অপি ঘনাগমশ্চিয়: প্রাপ্তভলক্ষ্মণা: সম্বন্ধি
 তদ্বিষয়ম্ ইত্যর্থ:, প্রেম তিরোহিতং নিরর্থকং ক্ততম্ ইত্যর্থ: । গুণতন্ভা: প্রেমাণ:
 ন পরিচয়তন্ভা ইতি ভাব: । বাস্তবালঙ্কার: ॥ ২২ ॥

২১ । [যক্ষ কছিল] হে পার্থ । এই যে কলাপকারিণী নিরতির ফলদানকালেব স্মার ফলদারঃ
 ক্তার্থেব ক্তার্থাদি-কর্ত্ব-নির্ভীককারিণী নির্মলোটকা নির্জলমেঘা শরৎ, ইনি তৌবার প্রব্রী
 গুক্রি কখন ।

২২ । শঙ্কর—পরিপাকরম্যতা, নদীসকলকে—অনুকৃতভাবে, মহীকে—পঙ্কতীনতা প্রাপ্ত
 হইতেছে । বস্তৃত: সম্মতি নবীন শরৎগুণরাশি, ঘনাগমলক্ষীর অথন পূর্বেপরিচয়ে অদৃঢ় হইলেও তাহা
 নিফল (নাকচ) করিয়া গিতেছে ।

तथापि पुष्पाति नभः श्रियं परां
 न रम्यमाहार्यमपेक्षते गुणम् ॥ २३ ॥
 विपाण्डुभिर्ज्ञानतया पयोधरै-
 श्च्युताचिराभागुणहेमदामभिः ।
 इयं कदम्बानिलभर्तुरत्यये
 न दिग्बधूनां क्लृप्ता न राजते ॥ २४ ॥

अन्वयः । अस्मिन् विशदाः पतत्रिणः न पतन्ति धृतेन्द्रचापाः पयोदपङ्क्तयः च न पतन्ति । तथापि तभः परां श्रियं पुष्पाति । तथाहि रम्यं (वस्तु) आहार्यं गुणं न अपेक्षते ॥ वाचा—विशदेः पतत्रिभिः न पत्यते, धृतेन्द्रचापाभिः पयोदपङ्क्तिभिः न पत्यते । नभसा परा श्रौः पत्यते । रम्यं च आहार्यं गुणो न अपेक्षते ॥ २३ ॥

अन्वयः । कदम्बानिलभर्तुरत्यये ज्ञानतया विपाण्डुभिः च्युताचिराभागुणहेमदामभिः पयोधरैः दिग्बधूनाम् इयं क्लृप्ता न राजते न ॥ वाचा—अनया क्लृप्तया न राजते न ॥ २४ ॥

पतन्तीति । अस्मिन् नभसि विशदाः पतत्रिणः बलाकाः न पतन्ति न प्रमरन्ति, धृतेन्द्रचापाः पयोदपङ्क्तयश्च न पतन्ति । तथापि श्रीकारणाभावेऽपि नभः परां श्रियं शोभां पुष्पाति । तथाहि रम्यं स्वभावसुन्दरं वस्तु आहार्यम् आरोग्यमाणं गुणं न अपेक्षते । तत्र स्वभावस्य एव समर्थत्वात् इति भावः । अत्र अर्थान्तरन्यासः ॥ २३ ॥

विपाण्डुभिरिति । कदम्बानिलशब्दे न वर्षर्तुः उपलक्ष्यते । स एव भर्ता तस्य अत्यये विरहे स्नानतया निर्जलतया दुर्बलतया च विपाण्डुभिः च्युतानि रहितानि अचिराभा विद्युत् तस्या गुणा एव हेमदामानि सुवर्णसूत्राभरणानि येभ्यः तैः पयोधरैः अश्वोदैः, अन्यत्र स्तनैः उपलक्षितानाम् । “स्तनाश्वोदौ पयोधरौ” इति वैजयन्ती । दिग् एव बध्वः तासाम् इयं क्लृप्ता न राजते इति न, किन्तु राजत एव भर्तृवियुक्तत्वात् । “आर्त्तात्तं मुदितं हृष्टा प्रीषितं मलिना क्लृप्ता” इति स्मरणात् इति भावः । सामान्यतः प्रसक्तम् अराजनं काश्यस्य एकेन नजानूय द्वितीयेन निषेधति । यथाह वामनः—“सम्भाव्यनिषेधनिवर्त्तने द्वौ प्रतिषेधौ” इति । अत्र रूपकालङ्कारः स्फुट एव ॥ २४ ॥

२० । शारद आकाशे बलाकाश्रेणी उड्डितेहे नः । ईक्षन्तु जईशः मेघराशिं उड्डितेहे नः । तथापि आकाशं परमणोभा धारणं करितेहे । क्लृप्तः बाहो बधावरमा वस्तु, ताहा कथन आहार्यां सुपेण अपेक्षां करे नः ।

२४ । वर्षाक्षरूपं पत्रिं विरहे दिग्बधूनां परिज्ञानं इवयं परिज्ञानकल पाण्डुरता धारण-

বিহায় বাঙ্খামুদিতৈ মদাত্যয়া-
দরক্তকণ্ঠস্য রুতৈ শিখগিড়নঃ ।

শ্রুতিঃ শ্রয়ত্যুন্মদহ'সনিঃস্বনং

গুণাঃ প্রিয়ত্বে ঽধিকৃত্য ন সংস্তবঃ ॥২৫॥

অমী পৃথু স্তম্বভৃতঃ পিশঙ্গতাং

গতা বিপাকৈন ফলস্য শালয়ঃ ।

বিকাসি বপ্রাম্বসি গম্বসূচিতং

নমন্তি নিঘ্রাতুমিवासितৌতপলম্ ॥২৬॥

অন্বয়ঃ । মদাত্যয়াৎ অরক্তকণ্ঠস্য শিখগিড়নঃ উদিতৈ রুতৈ বাঙ্খাং বিহায় শ্রুতিঃ উন্মদহ'স-
নিঃস্বনং শ্রয়তি । তথাহি প্রিয়ত্বে গুণাঃ অধিকৃত্য; সংস্তবঃ ন ॥ বাচ্য—শ্রুত্যা উন্মদহ'সনিঃস্বনঃ
শ্রীযতি । গুণৈঃ অধিকৃতং ন সংস্তবন ॥ ২৫ ॥

অন্বয়ঃ । অমী পৃথুস্তম্বভৃতঃ ফলস্য বিপাকৈন পিশঙ্গতাং গতা; শালয়ঃ বপ্রাম্বসি বিকাসি গম্ব-
সূচিতম্ আসিতৌতপলম্ নিঘ্রাতুমি ব নমন্তি ॥ বাচ্য—অমীभिः पृथुस्तम्बभिः...पिशङ्गतां गतैः शालिभिः
...नमन्ते ॥ ২৬ ॥

বিহায়েতি । মদাত্যয়াৎ মদচ্চয়াৎ অরক্তকণ্ঠস্য অশ্রাব্যকণ্ঠস্য
কণ্ঠশব্দে নাত্র তদ্রতঃ স্বরঃ লচ্চ্যতে, শিখগিড়নঃ ময়ূরস্য সম্বন্ধিনি উদিতৈ
উচ্চৈ স্তরে রুতৈ কূজিতৈ বাঙ্খাং বিহায় শ্রুতিঃ শ্রৌতম্ । “কর্ণশব্দশ্রী শ্রৌতং
শ্রুতিঃ স্তী শ্রবণং শ্রবঃ” ইত্যমরঃ । উন্মদহ'সনিঃস্বনং মত্তমরালকূজিতং
শ্রয়তি ভজতৈ । ননু অকারণে পরিচিতপরিহার্ণে অপরিচিতং কথং প্রীত্যুদয়ঃ
ইত্যাশঙ্ক্য অর্থান্তরং ন্যস্যতি—গুণা ইতি । প্রীণাতি ইতি প্রিয়ঃ ।
“ইগুপধন্যপ্রীকিরঃ কঃ” ইতি কপ্রত্যয়ঃ । প্রিয়ত্বে প্রীতিকরত্বে গুণাঃ অধি-
কৃত্যঃ নিযুক্তাঃ সংস্তবঃ পরিচয়ঃ ন অধিকৃতঃ ন সমর্থঃ; প্রেমাধানে গুণাবত্বং
প্রয়ोजकं न परिचय इत्यर्थः ॥ ২৫ ॥

অমী ইতি । অমী পৃথুন্ স্তম্বান্ গুচ্ছান্ বিভ্রতি পৃথুস্তম্বভৃতঃ ।

কিরাতাঃ : বিদ্রাদ্গুপ'র'গ' হে'মদা'মরা'জি তা'হা' হই'তে বিচূ'ত হই'য়াছে । এই কারণে এই সকল দিগজনার
বৃশভাই অকাশ পাই'য়েছে ।

২৫ । মদাপ্রগমে অশ্রাব্যশব্দ ময়ূরের উচ্চারিত উচ্চ কূজনে স্পৃহা পরিত্যাগ করিয়া শ্রোত্র এতদ্বয়ে
মত্তমরালকূজনের আশ্রয় লই'তেছে । বৃশভঃ ঐতিহ্যাপারে গুণময়ূহেরই অধিকার : কিন্তু পরিচয়ের
নহে । অর্থাৎ ময়ূরব কণ্ঠের পূর্বপরিচিত বটে, কিন্তু মরতে তাহা নিগুণ বলিয়া অশ্রাব্য । অধুনা
অপরিচিত হইলেও মত্ত মরালশব্দই গুণগুরু বলিয়া শ্রাব্য ।

मृणालिनीनामनुरञ्जितं त्विषा
 विभिन्नमम्भोजपलाशशोभया ।
 पयः स्फुरच्छालिशिखापिशङ्कितं
 द्रुतं धनुःखण्डमिवाहिविद्विषः ॥२७॥
 विपाण्डुसंव्यानमिवानिलोद्भूतं
 निरुन्धतौः सप्तपलाशजं रजः ।
 अनाविलोन्मीलितबाणचक्षुषः
 सपुष्पहासा वनराजियोषितः ॥ २८ ॥

शब्दार्थः । मृणालिनीनां त्विषा अनुरञ्जितम् अम्भोजपलाशशोभया विभिन्नं स्फुरच्छालिशिखापिश-
 ङ्कितं द्रुतम् अहिविद्विषः धनुःखण्डमिव स्थितं पयः, विपाण्डु अनिलोद्भूतं सप्तपलाशजं रजः निरुन्धतौः

“स्तम्बो गुच्छस्तुणादिनः” इत्यमरः । फलस्य प्रसवस्य विपाकेन परिणा-
 मेन पिशङ्कतां गताः शालयः व्रीहिविशेषाः । वप्राश्वसि केदारोदके ।
 “पुंनपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रम्” इत्यमरः । विकसति इति विकामि
 विकसितं गन्धेन सूचितं स्नापितम् अमितोत्पलं निघ्नातुम् आघातुम् इव
 नमन्ति । “निध्यातुमिव” इति पाठे द्रष्टुम् इत्यर्थः । निर्वर्णयितुं वा ।
 “निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्” इत्यमरः । अत्र फलभारात्
 नमनस्य निघ्नाणफलकत्वम् उत्प्रेक्ष्यते इति फलोत्प्रेक्षा ॥ २६ ॥

अथ चतुर्भिः कलापकमाह—मृणालिनीनामिति । मृणालिनीनां
 पद्मलतानां त्विषा हरिद्वर्णनं अनुरञ्जितं तद्वर्णताम् आपादितम् इत्यर्थः ।
 तथा अम्भोजपलाशशोभया पद्मदलकान्या आरुखेन इत्यर्थः । विभिन्नं
 मिश्रितम् । तथा स्फुरच्छालिशिखापिशङ्कितं स्फुरद्भिः कलमायैः पिङ्गली-
 कृतम् इत्यं नानावर्णत्वाद् द्रुतं विगलितं पलायितम् अहिविद्विषः वृत्रशत्रोः
 इन्द्रस्य “सर्पं वृत्रासुरेऽप्यहिः” इति वैजयन्ती । धनुःखण्डम् इव स्थितम् ।
 “नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य” इति विमर्जनीयस्य षत्वम् । पयः वप्राश्वः
 अपदिश्य व्याजीकृत्य धावताम् इत्यागामिना सम्बन्धः । अत्र धनुःखण्डस्य
 द्रुतस्य लोके अपसिद्धत्वात् उत्प्रेक्षा इयम्, न उपमा ॥ २७ ॥

२६ । এই সকল পুষ্পগুলুখ্যাতী ফলপাক-পিশঙ্গ শালি কেদারজলে বিকসিত গচ্ছচ্চিত নৌসৌৎপলের
 কাছাপি লইবার জন্তই যেন নত হইয়া পড়িয়াছে ।

২৭—৩০ । এ সময়ের জল মৃগাশিনীসমূহের অচাঁপুঞ্জ অনুরঞ্জিত হইয়াছে । পদ্মপলাশের

अदीपितं वैद्युतजातवेदसा
 सिताम्बुदच्छेदतिरोहितातपम् ।
 ततान्तरं सान्तरवारिशौकरैः
 शिवं नभोवत्स्रं सरोजवायुभिः ॥ २६ ॥
 सितच्छदानामपदिश्य धावतां
 रुतैरमीषां ग्रथिताः पतत्त्रिणाम् ।
 प्रकुर्वते वारिदरोधनिर्गताः
 परस्परालापमिवामला दिशः ॥ ३० ॥

अनाविलीम्बोलितबाणघचुषः सपुष्पहासा वनराजिग्रथोषितः वैद्युतजातवेदसा अदीपितं सिताम्बुदच्छेद-
 तिरोहितातप सान्तरवारिशौकरैः ततान्तरं सरोजवायुभिः शिवं नभोवत्स्रं च अपदिश्य धावताम्
 अमीषां सितच्छदानां पतत्त्रिणां रुतैः ग्रथिताः वारिदरोधनिर्गताः अमलाः दिशः परस्परालाप
 प्रकुर्वते इव ॥ वाचा—.....ग्रथिताभिः वारिदरोधनिर्गताभिः अमलाभिः दिग्भिः परस्परालाप इव
 प्रक्रियते ॥ २०—३० ॥

विपाण्डुति । विपाण्डु शुभ्रम् अनिलोद्भूतम् अनिलोत्क्षिप्तम् । सप्त
 सप्त पलाशानि पत्राणि पर्वसु येषां ते वृक्षाः सप्तपलाशाः । क्वचित् संख्या-
 शब्दस्य वृत्तिविषये वीष्णार्थत्वं सप्तपर्णादिवत् इति उक्तम् । तेषां पुष्पाणि
 सप्तपलाशानि । “द्विहीनं प्रसवे सर्वम्” इत्यमरः । “फले लुक्” इत्यणो
 लुक् । तेषु जातं सप्तपलाशजं रजः परागं संव्यानम् उत्तरीयम् इव ।
 “संव्यानमुत्तरीयं च” इत्यमरः । निरुन्धतीः निवारयन्तीः प्राहृतवतीः
 इति यावत् । अनाविलानि अकलुषाणि उन्मीलितानि च बाणानि नील-
 सैरेयकाणि चक्षुषि इव यासां ताः तथोक्ताः । “नीलस्त्वर्थगलो दासी
 बाण ओदनपाक्यपि” इति धन्वन्तरिः । पुष्पाणि हासा इव तैः सह
 वर्तन्ते इति सपुष्पहासाः । वनराजयः योषित इव वनराजियोषितः ताः
 अपदिश्य इति अन्वयः । अत्र संव्यानम् इव इति उपमा एव अन्यत्र उप-
 मितसमासे लिङ्गम् । यथा काचित् केनचित् कामुकेन आक्षिप्तं स्तनांशुकं
 निरन्धे तद्वत् इति भावः ॥ २८ ॥

अदीपितमिति । वैद्युतजातवेदसा वैद्युताग्निना अदीपितम् अप्र-
 काशितम्, विद्युत्प्रकाशस्य दृष्टिविघातकत्वात् तद्ग्राहित्यं गुण इति भावः ।

शोभाग्रह मिमिन्ना गिन्नाहे । एवर उञ्जल कलनाश्रुभागवारा पिङ्गलीकृत इहेग्राहे । एहेरूपे उेश
 नानावर्ष बलिग्रा विगनिठ ईळटापथेउर ग्राहे विराज करिउछे । पूष्पहाश्रुयुत वनराजिरमणौर

॥ कलापकम् ॥

विहारभूमेरभिघोषमुत्सुकाः

शरीरजैभ्यश्चातयथपङ्क्तयः ।

असक्तभ्रूधांसि पयः चरन्त्यभ्रू-

रुपायनानीव नयन्ति धेनवः ॥ ३१ ॥

अन्वयः । विहारभूमेरभिघोषम् उत्सुकाः चातयथपङ्क्तयः अमः धेनवः असक्तं पयः चरन्ति ऊर्ध्वासि शरीरजैभ्यः उपायनानीव नयन्ति ॥ वाचा—उत्सुकाभिः चातयथपङ्क्तिभिः अमभिः धेनुभिः पयः चरन्ति, ऊर्ध्वासि उपायनानीव नयन्ति ॥ ३१ ॥

सिताम्बुदानां च्छेदैः खण्डैः तिरोहितातपम् । न दृष्टिबाधा नापि आतप-
बाधः इति भावः । सान्तरवारिशीकरैः विरलास्त्रुकार्णैः ततान्तरं व्याप्तमर्ध्वं
सरोजवायुभिः शिवं रम्यं नभोवर्त्म च अपदिश्य इति । स्वभावोक्तिः
अलङ्कारः ॥ २८ ॥

सितेति । अपदिश्य धावताम् इति पूर्वश्लोकत्रयोक्तं पयःप्रभृतिकम्
उद्दिश्य धावताम् अमीषां सितच्छेदानां पतत्रिणां हंसानाम् । “हंसान्
श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः” इत्यमरः । कृतेः शब्दः ग्रथिताः दृश्याः ।
“ग्रथितं गुम्फितं दृश्यम्” इत्यमरः । वारिदरोधनिर्गताः सेत्रीपरोध-
निर्मुक्ताः अतएव अमलाः प्रसन्नाः दिशः परस्परान्तापं प्रकुर्वन्त इव दिष्ट्या
सेत्रीपरोधनिर्मुक्ताः चिरात् उच्छ्वसिताः इति हंसकूजितव्याजिन परस्परम्
आलपन्ति इव इति उत्प्रेक्षा ॥ ३० ॥

विहारति । विहारभूमेः अपररात्रगोचरात् इत्यर्थः । आगच्छन्त्यः
इति शेषः । अभिघोषम् उत्सुकाः व्रजं प्रति उल्काण्डिताः, वस्त्रप्रेम्णा इति
भावः । “घोष आभीरपल्ली स्यात्” इत्यमरः । च्युता दृष्टिता यूथानां
कुलानां पङ्क्तिः श्रेणीबन्धः यासां ताः तयोक्ताः । “सजातीयैः कुलं यूथम्”
इत्यमरः । अमूः धेनवः असक्तम् अप्रतिबन्धं पयः चौरं चरन्ति स्रवन्ति ।
वस्त्रस्मरणात् प्रस्रवन्ति इत्यर्थः । चरतेः श्लष्टप्रत्ययः । ऊर्ध्वासि शरीरजैभ्यः
अपत्येभ्यः उपायनानि इव अतितोषकारीणि इव इति उत्प्रेक्षा । नयन्ति

शुद्ध वाणपुष्परूप नेत्र उन्मूलित करिषा येन अनिलचालित धवलसञ्चलपर्णपराशरकण उन्मूल्य वृत्र धारण
करिषाते । नभोमार्गेण अञ्जान्तर विरल अलकणामनुहे वायु हईराछे । आकाशपथे वैभ्राताग्रिण
प्रकाश एधन आर नाई, सुत्र मेघधते उहोर आतपच्छटा तिरोरहित हईराछे । एवम् कमलसम्पत्
अनिलधारा उहा रमणीय हईरा उठिराछे । এই সকলের উদ্দেশ্যই এই মরালকুল ধাবিত হইতেছে ।
উর্ধ্বের ধ্বনিগুণিত মেঘরোধরাহিত প্রসন্ন দিক্‌মুহু যেন পরস্পর আলাপ-আপায়নই করিতেছে ।

असावनास्थापरयावधीरितः

सरोरुहिण्या शिरसा नमन्नपि ।

उपैति शुष्यन् कलमः सहाभसा

मनोभुवा तप्त इवाभिपाण्डताम् ॥ २४ ॥

असौ समुद्धूतसरोजरिगुना

हृता हृतासारकणेन वायुना ।

अन्वयः । शिरसा नमन्नपि अनास्थापरया सरोरुहिण्या अवधीरितः अशसा सह शुष्यन् असौ कलमः मनोभुवा तप्त इव अभिपाण्डताम् उपैति ॥ वाच्य—नमस्तापि अवधीरितेन युष्यता असुना कण्ठमेव तप्तमेव अभिपाण्डता उपैत्यते ॥ ३४ ॥

कूर्तति । जितवर्हिणाध्वनौ केकानुकारिणि इत्यर्थः । एतेन षड्ज-स्वरप्रायं गायन्ति इति गम्यते । यथाह मातङ्गः—“षड्जं मयूरो वदति” इति । गाः पान्ति इति गोपाः तेषां भार्याः गोप्यः “आतोऽनुपसर्गं कः” इति कप्रत्ययः । “पुंयोगादाख्यायाम्” इति ङीष् । ता एव जनः सुरक्तः मधुरकण्ठः यः गोपीजनः वल्लवोजनः तस्य गीतनिःस्वनं गाने हृतावधानम् एकाग्रचित्तम् इदं पुरोवर्त्ति मृगीकदम्बकं कर्त्तुं भूयसीम् अतिमहतीं जिघत्साम् अत्तम् इच्छाम् । अदेः सन्नन्तात् अप्रत्ययः । “लुङ्सनोर्घस्त्य” इति घञ्सादेशः । अपहाय हित्वा शस्यं न अभ्येति न उपैति । गीता-सक्त्या क्षुधाम् अपि न गणयति इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

असाविति । शिरसा अयेण मूर्ध्ना नमन् प्रणमन् अपि अनास्था-परया अनाटरपरया सरोरुहिण्या अवधीरितः, अवज्ञातः, अशसा सहचर-भूतेन इति भावः । शुष्यन् असौ कलमः शालिविशेषः मनोभुवा तप्त इव कामार्त्त इव अभिपाण्डताम् उपैति । अत्र अनास्थापरया इति प्रकृत-सरोरुहिणीविशेषणसामर्थ्यात् अप्रस्तुतनायिकाप्रतीतिः समासोक्तिः, उत्तिष्ठ-मानायाः सरोरुहिण्याः प्रतीयमानया नायिकया शुद्धभेदे अपि अभेदलक्षणा-तिशयोक्तिमहिम्ना अवधीरणक्रियासम्बन्धात् निर्वहन्ती मनोभुवा तप्त इव इति उन्मत्तानिर्वाहिका इति अतिशयोक्त्यनुप्राणितसमासोक्त्युपमयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३४ ॥

३० । এই সমুখস্থ মৃগীগণ মধুরকণ্ঠ গৌপীজনের ময়ূরকণ্ঠমণী গীতববে একাঘচিত্ত হইয়াছে । উহার। ভূয়সী উল্লেখ্য পরিভাগপূর্বক শজাতিমুখে আর যাঁইতেছে না ।

৩১ । যে কলম শিরোভাগ দ্বারা অপর হইলেও অনাদরিণী সরোজিনীকর্তৃক অবজ্ঞা হইয়া মহৎরূপ মনিনসহ লুকাইতে লুকাইতে কামার্ভবৎ একান্ত পাণ্ডুতাপ প্রাপ্ত হইয়াছে ।

উপাগমে দৃশ্বরিতা ইবাপদাং
 গতিং ন নিশ্চে তুমলং শিলীমুখাঃ ॥ ৩৫ ॥
 মুখৈরসৌ বিদ্রুমভঙ্কলোহিতৈঃ
 শিখাঃ পিশঙ্কীঃ কলমস্য বিভ্রতৌ ।
 শুকাবলির্ব্য ক্তশিরীষকোমলা
 ধনুঃশ্রিয়ং গোত্রমিদোঃনুগচ্ছতি ॥ ৩৬ ॥
 ইতি কথয়তি তত্র নাতিদূরা-
 দ্য দৃশ্যে পিহিতোষ্ণারশ্মবিম্বঃ ।

অর্থঃ । সমুদ্রতমরোজরেণুনা হ্রতাসারকর্ণেন বায়ুনা হতঃ অসৌ শিলীমুখাঃ আপদাম্
 উপাগমে দৃশ্বরিতা ইব গতিং নিশ্চৈতুং ন অলম্ ॥ বাচ্য—...হ্রতৈঃ অসৌমিঃ শিলীমুখৈঃ দৃশ্বরিতৈঃ ইব
 ন অলম্ ॥ ৩৫ ॥

অর্থঃ । বিদ্রুমভঙ্কলোহিতৈঃ মুখৈঃ পিশঙ্কীঃ কলমস্য শিখাঃ বিভ্রতৌ অসৌ ব্যক্তশিরীষকোমলা
 শুকাবলিঃ গোত্রমিদঃ ধনুঃশ্রিয়ম্ অনুগচ্ছতি । বাচ্য—...শিখাঃ বিভ্রতৌ...কোমলতয়া অমুখা
 শুকাবল্যঃ ধনুঃশ্রীঃ অনুগম্যতে ॥ ৩৬ ॥

অসৌ ইতি । সমুদ্রতমরোজরেণুনা ইতি সৌরম্যোক্তিঃ । হ্রতাসারকর্ণেন
 উপাত্তাম্বুকর্ণেন ইতি শ্রীত্ব্যোক্তিঃ । “ধারাসম্পাত আসারঃ” ইত্যমরঃ ।
 বায়ুনা হ্রতাঃ আকৃষ্টাঃ অসৌ শিলীমুখাঃ ঋঙ্কাঃ । আপদাম্ উপাগমে
 রাজাটিভয়াগমে দৃশ্বরিতাঃ দৃষ্টকর্মাণঃ চৌরাদয়ঃ ইব । গম্যতে ইতি গতিং
 গন্তব্যদেশম্ । “দেশোপায়গমে গতিঃ” ইতি বৈজয়ন্তী । নিশ্চৈতুং ন অলং ন
 সমর্থ্যঃ । একত্র বায়ৌঃ সার্বত্রিকত্বেন উপাদানাৎ অনিশ্চয়াৎ অনন্যত্র
 ভয়াম্ভত্বাৎ ইতি ভাবঃ ॥ ৩৫ ॥

মুখৈরিতি । বিদ্রুমভঙ্কলোহিতৈঃ মুখৈঃ পিশঙ্কীঃ পিশঙ্কবর্ণাঃ কলমস্য
 শিখাঃ শাল্যগ্রাণি বিভ্রতৌ ব্যক্তশিরীষকোমলা বিকসিতশিরীষসবর্ণা
 অসৌ শুকাবলিঃ গোত্রমিদঃ ইন্দ্রস্য ধনুঃশ্রিয়ম্ অনুগচ্ছতি অনুকরোতি,
 নানাবর্ণত্বাৎ ইন্দ্রধনুঃ ইব আভাতি ইতি উপমালঙ্কারঃ ॥ ৩৬ ॥

৩৫ । এই সকল ভূঙ্গ পদ্যপরাগবাহী জলকর্ণহারী বায়ুকর্ভুক আকৃষ্ট হইয়া রাজাদিভয় উপস্থিত
 হইলে ভয়কর্ষী চৌরাদির স্থায় আপন গম্ভীরা দেশ নিশ্চয় করিতে সমর্থ হইতেছে না ।

৩৬ । মূল শিরীষবৎ কোমলাকৃতি শুকাবলী বিদ্রুমভঙ্কবৎ লোহিতবর্ণ সুখদ্বারা পিশঙ্ক কলমশিখা
 ধারণ করত ইন্দ্রধনুর শোভার অনুকরণ করিতেছে ।

विगलितजलभारशुक्लभासां
निचय इवाम्बुमुचां नगाधिराजः ॥ ३७ ॥
तमतनुवनराजिष्यामितोपत्यकान्तं
नगमुपरि हिमानीगौरमासाद्य जिष्णुः ।
व्यपगतमदरागस्यानुसस्मार लक्ष्मी-
मसितमधरवासो विभ्रतः सीरपाणोः ॥ ३८ ॥
इति श्रीभारविक्रतौ किरातार्जुनीये महाकाव्ये
शरद्वर्णनो नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

अन्वयः । अथ तत्र इति कथयति सति नातिदूरात् पिहितोष्णरश्मिबिम्बः नगाधिराजः विग-
लितजलभारशुक्लभासाम् अम्बुमुचां निचय इव ददृशे ॥ वाचा—(अर्जुनः)...रश्मिबिम्बं नगाधि-
राजम् अम्बुमुचां निचयमिव ददर्श ॥ ३७ ॥

अन्वयः । जिष्णुः अतनुभिः वनराजिभिः श्यामितीपत्यकान्तम् उपरि हिमानीगौरं तं नगम् आसद्य
व्यपगतमदरागस्य असितम् अधरवासः विभ्रतः सीरपाणोः लक्ष्मीम् अनुसस्मार ॥ वाच्य—जिष्णुना
लक्ष्मीः अनुसस्मरे ॥ ३८ ॥

इतीति । अथ तत्र तस्मिन् पूर्वीक्ते यत्ने इति इत्थं कथयति सति
न अतिदूरात् अनतिदूरात् ईषददूरे इत्यर्थः । नजर्थस्य नशब्दस्य सुपसुपा
इति समासः । पिहितोष्णरश्मिबिम्बः तिरोहितार्कमण्डलः इति औन्न-
त्योक्तिः । नगाधिराजः हिमाद्रिः विगलितः जलभारः येषां ते तथोक्ताः ।
अतएव शुक्लभासः । द्वयोः अन्यतरस्य विशेष्यत्वविवक्षया विशेषणसमामः ।
तेषां विगलितजलभारशुक्लभासां शुभाणाम् अम्बुमुचां निचय इव मेघ-
वृन्दम् इव ददृशे दृष्टः ॥ ३७ ॥

तमिति । जिष्णुः अर्जुनः अतनुभिः महतीभिः वनराजिभिः श्यामिताः
श्यामलाः उपत्यकान्ताः आसन्नभूमिप्रदेशाः यस्य तं तथोक्तम् । “उपत्य-
काद्रेरासन्ना भूमिरूह्यमधित्यका” इत्यमरः । “उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्ना-
रूढयोः” इति त्यकनप्रत्ययः । उपरि हिमानीभिः हिमसङ्घातैः गौरं शुभ्रं
नगं हिमाद्रिम् आसाद्य व्यपगतः निवृत्तः मदरागः यस्य तस्य । असितं

७१ । वक्त्र एवै सकल कथा बलिष्ठ आरम्भ करिले, अर्जुन अनतिदूरे पर्याविषाच्छात्री नगाधिराज
हिमालयके देखिते पाईलेन । देखिलेन—जलभारापगतं सुकवर्ण मेघजालेन आरई उहा अतिभाउ
इहेतेहे ।

पञ्चमः सर्गः ।

—००—

अथ जयाय नु मेरुमहीभृतो
रभसया नु दिगन्तदिदृक्षया ।
अभिययौ स हिमाचलमुच्छ्रितं
समुद्रितं नु विलङ्घयितुं नभः ॥ १ ॥

अन्वयः । अथ स मेरुमहीभृतः जयाय नु रभसया दिगन्तदिदृक्षया नु नभः विलङ्घ-
यितुं वा समुद्रितम् उच्छ्रितं हिमाचलम् अभिययौ ॥ वाचा—तेन समुद्रितः उच्छ्रितः हिमाचलः
अभियय ॥ १ ॥

नीलम् अधरवासः उत्तरीयं विभ्रतः धृतवतः, सीरं हलं पाणी यस्य तस्य
सीरपाणिः हलायुधस्य । “हलायुधः । नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली
हली । सङ्कर्षणः सीरपाणिः” इत्यमरः । “सप्तमी विशेषण” इति ज्ञाप-
कात् व्यधिकरणपदः बहुव्रीहिः । “प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ स्तः”
इति सप्तम्याः परनिपातः । लक्ष्मीं शोभाम् अनुसस्मार स्मृतवान् । अत्र
सदृशदर्शनेन सदृशान्तरस्य स्मरणात् स्मरणालङ्कारः । “सदृशं सदृशानु-
भवाद्यत्र स्मर्यते तत् स्मरणम्” इति वित्याधरः ॥ ३ - ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां

किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां

चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

अथ हिमवद्वर्णनम् आरभते तत्र पञ्चदशभिः कुलकम् आह—
अथिति । अथ अनन्तरं सः अर्जुनः मेरुमहीभृतः हिजाद्रेः जयाय नु जयार्थं
वा । नुशब्दः अत्र वितर्कः । “नु पृच्छायां वितर्कं च” इत्यमरः । रभसः

०८ । दीर्घ दीर्घ वनराजिद्वारा नगाधिराजेत्र आसन्न भूभागसकल आसन्न शोभा धारण करिमाछे ;
उपत्रेण हिम-श्याम अवच्छिन्न हृद्यंश उद्देशे गौरवर्ण इहियाछे । अर्जुन ए हेन पर्वत आसन्न हईश्या
अनरागविरहित नीलाश्वरधारी हलायुधर शोभा अरण करिलेन ।

चतुर्थ सर्ग समाप्त ॥

तपनमण्डलदीपितमेकतः
सततनैशतमोहृतमन्यतः ।
हसितभिन्नतमिस्रचयं पुरः
शिवमिवानुगतं गजचर्मणा ॥ २ ॥
क्षितिभःसुरलोकनिवासिभिः
कृतनिकेतमदृष्टपरस्परैः ।

अन्वयः । एकतः तपनमण्डलदीपितम् अन्यतः सततनैशतमोहृतम्, (अतः) पुरः हसितभिन्न-
तमिस्रचयं गजचर्मणा अनुगतं शिवमिव (स्थितम्) ॥ २ ॥ इममारभ्य पञ्चदशश्लोकं यावत् हिमालय-
विश्लेषणं सर्वे द्वितीयान्तपद वाच्यान्तरं प्रथमाविभक्त्या समाधियम् ।

वेगः । “रभभो वेगहर्षयोः” इति वैजयन्तीविश्वप्रकाशौ । तद्वत्या रभसया
अतीवोक्ताण्डतया इति यावत् । अर्शादित्वात् अचप्रत्ययः । दिग्गन्तानां द्रिष्ट-
क्षया नु द्रष्टुमिच्छया वा नभः अन्तरिक्षं विलङ्घयितुं नु अतिक्रमितुं वा
समुद्रितं समुत्पतितम् इव स्थितम् इत्यर्थः । कुतः ? उच्छ्रितम् उन्नतं हिमस्य
अचलं हिमाचलम् अभिययौ । अत्र अभियोतितानैकफलविशिष्टीन्नत्यगुण-
निमित्तोदितादिक्रियोत्प्रेक्षा, सा च व्यञ्जकाप्रयोगात् प्रतीयमाना इति
संक्षेपः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम्—“द्रुतविलम्बितमाह नभो भरो” इति
लक्षणात् ॥ १ ॥

तपनेति । पुनः एकतः एकस्मिन् भागे । सार्वविभक्तिकः तसिः । तपन-
मण्डलेन दीपितं प्रकाशितम्, अन्यतः अन्यस्मिन् भागे सततं अनिषिद्धेन
नैशेन निशिभवेन तमसा वृतम् । एकत्र अङ्गा रात्र्या च, अन्यत्र सङ्गतम्
इत्यर्थः । अतएव पुरः अग्रे हसितेन अदृहसेन भिन्नतमिस्रचयं निरस्त-
तमःस्तीमं तथा गजचर्मणा अनुगतं पश्चाद् व्याप्तम् । “पश्चात्सादृश्ययोरनु”
इत्यमरः । शिवम् इव स्थितम् । तपनर्तजःप्रसारः अपि अस्य करण इव
कुत्रचित् परिसमाप्यते इति महत्त्वातिशयोक्तिः ॥ २ ॥

१ । अनङ्गुर अङ्गुलं सहे हिमाचलादिमूले गमनं करिजेन । ये समुद्रतः हिमाचलं किं मेरुमहोदरके
अनङ्गुराणि निमित्तं किंवा वेगादिशेषो दिग्दिग्छं देखिवारं निमित्तं अथवा उहा किं नञोपदेश
अतिक्रमं करिदारं निमित्तं हे उन्पति तनं अवहितः ।

२ । उहारं एक अङ्ग—गोरकरनिकरे समुद्रोपि, अथ अङ्गं सततं नैशाककारे समावृतः ।
अतएव अदृहसाद्योः समुद्रं तमःस्तीमं निरसनकारी गजचर्मोपगतं शिवेन आरहे उहा अवहितः ।

मणिमयूखचयांशुकभासुराः
 सुरवधूपरिभुक्तलतागृहाः ।
 दधतमुच्चशिलान्तरगोपुराः
 पुर इवोदितपुष्पवना भुवः ॥ ५ ॥
 अविरतोज्झितवारिविपाण्डुभि-
 र्विरहितैरचिरद्युतितेजसा ।
 उदितपक्षमिवारतनिःस्वनैः
 पृथुनितम्बविलम्बिभिरम्बुदैः ॥ ६ ॥

अन्वयः । मणिमयूखचयांशुकभासुराः सुरवधूपरिभुक्तलतागृहाः उच्चशिलान्तरगोपुराः उदित-
 पुष्पवनाः (अत.) पुरः इव भुवः दधतम् ॥ ५ ॥

अन्वयः । अविरतोज्झितवारिविपाण्डुभिः अचिरद्युतितेजसा विरहितैः आरतनिःस्वनैः पृथु-
 नितम्बविलम्बिभिः अम्बुदैः उदितपक्षमिव ॥ ६ ॥

“कूटोऽस्त्रो गिखरं शृङ्गम्” इति कूटशब्दः समूहापरपर्यायः । अतएव
 लक्षणाश्रयणीया । अतएवावाच्यवचनं न दोषः ॥ ४ ॥

मणीति । पुनः मणिमयूखचयाः अंशुकानि इव षटकाण्डादीनि इव तैः
 भासुराः सुरवधूभिः परिभुक्ताः लताः गृहा इव यासु ताः तथोक्ताः । उच्चानि
 शिलान्तराणि शिलामध्यानि गोपुराणि पुरद्वाराणि इव यासु ताः उदितानि
 ऊर्जितानि पुष्पाणां वनानि यासु ताः, अतएव पुरः इव नगराक्षि इव स्थिताः
 भुवः दधतम् ॥ ५ ॥

अविरतेति । पुनश्च अविरतम् अविच्छिन्नम् उज्झितं वारि यैः तं
 अविरतोज्झितवारयः अदृष्टिमन्त इत्यर्थः । अतएव विपाण्डवस्य तैः अवि-
 रतोज्झितवारिविपाण्डुभिः । अतएव ह्रिमवत्पक्षत्वं सम्भवति इति भावः ।
 अचिरद्युतितेजसा विरहितैः विद्युत्तेजोरहितैः । आरतनिःस्वनैः प्रशान्त-

६ । उद्धार गगनस्पर्शी शिखरमकल भूजगन्नाभेर आश्रयं श्रुज एव साश्रुदेश कनकपात्रि द्वावा
 विवाञ्जित ; अत्ररां उद्धारो उद्दिग्गडित शीरम अश्रुनिशेर आश्रयै प्रतिभात । अद्म शिखरमनुष्ठये
 ऐ तिमिचल मनुन्नत ।

७ । ऐ हिमोचल नगरनिष्ठवत् नाना भूभाग धारण करितेछे । ऐ मकल नगवोपम भूभाग
 मणिमयूख-पुष्पकप अंशुकमसूह मयूखल ; अराश्रनागण ऐ मकल शानेर लतागृह मकल उपभोग करितेछे ;
 उच्छ उच्छ शिलाश्रर विविध गोपुरवत् प्रतिभात हईतेछे ; अनेक अमयूक पुष्पवन ऐ मनुद्धार शाने
 शोभा पाईतेछे ।

दधतमाकरिभिः करिभिः क्षतैः
 समवतारसमैरसमैस्तटैः ।
 विविधकामहिता महिताम्भसः
 स्फुटसरोजवना जवना नदीः ॥ ७ ॥
 नवविनिद्रजपाकुसुमत्विषां
 द्युतिमतां निकरंण महाश्रमनाम् ।
 विहितसान्ध्यमयूखमिव क्वचित्
 निचितकाञ्चनभित्तिषु सानुषु ॥ ८ ॥

अन्वयः । आकरिभिः करिभिः क्षतैः समवतारसमैः असमैः तटैः (उपलक्षिताः) महिताम्भसः
 विविधकामहिताः स्फुटसरोजवनाः नदीः दधतम् ॥ ७ ॥

गर्जितैश्च, अन्यथा पक्षत्वहानिः स्यात् इति भावः । पृथुनितम्बविलम्बिभिः
 महाकटकसङ्घिभिः । “कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः” इत्यमरः । अम्बुदैः उदित-
 पत्तं सञ्जातपत्तम् इव स्थितम् । प्राक् छिन्नपत्तस्य अपि हिमाद्रेः धवलाम्बुद-
 सम्बन्धात् पुनः पत्तोत्थानम् उत्प्रेक्ष्यते ॥ ६ ॥

दधतमिति । पुनश्च आकरः खनिः एषाम् अस्ति योनित्वेन इति
 आकरिभिः आकरजैः । “खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्” इत्यमरः । करिभिः
 गर्जैः कर्त्तृभिः क्षतैः व्रणैः समवतारिषु तीर्थेषु समैः अविधमैः असमैः असदृशैः
 अनुपमैः इत्यर्थः । तटैः उपलक्षिताः, तथा महिताम्भसः स्नाघयोदकाः
 अतएव विविधेभ्यः कामेभ्यः अवगाहनाद्युपभोगेभ्यः हिताः अनुकूलाः ।
 “चतुर्थी तदर्थे” इत्यादिना समासः । स्फुटानि विकसितानि सरोजवनानि
 यासु ताः जवनाः वेगवतीः । “जुचंक्रम्य” इत्यादिना युच् । नदीः दधतम् ।
 यमकवृत्त्यनुप्रासभेदत्वात् यमकालङ्कारः । अर्थालङ्कारस्तु अभ्युच्चयः तस्य
 अतिदुष्करत्वात् रसपोषः अपि न आद्रियते । तदुक्तम्—“प्रायशो यमके
 चित्ते रसवृद्धिर्न मृग्यते” ॥ ७ ॥

१. हिमाद्रिं विपुलं निरुध-विष-विलसितं अयनावलीं क्वचिदत्र वापि दर्शय करिणां पाण्डुर्न ईश्यात् ।
 उच्छाः उ निद्राः प्रच्छा नाई; मेवगर्जिन नाई; शृङ्गार के मकल अनुभव वाता हिमाद्रि वेन मञ्जारीप-
 वनिनाई बोध ईशेत्छिन ।

२. हिमालयं स्फुटं पद्मवनाश्रितं वेगवतीं नदीं नदीं वापन कवितेच्छे । ऐ मकल नदीव उट
 आकरश्रात करिणकटुक फलविकृत, उहार कोथां उ तीर्थवापात्रे नम एव कोथां उ वा
 अमर; उहार जल अति उल्लन, शृङ्गार अवगाहनादि उपेक्षणं वापण्डुरेव एकाद्य अनुकूल ।

पृथुकदम्बकदम्बकराजितं
 ग्रथितमालतमालवनाकुलम् ।
 लघुतुषारतुषारजलश्रुतं
 धृतसदानसदाननदन्तिनम् ॥ ६ ॥
 रहितरत्नचयान्न शिलोच्चया-
 नपलताभवना न दरीभुवः ।

अन्वयः । नवविनिद्रजराकुसुमविषां द्युतिमता महास्मनां निकरेण क्वचित् निश्चितकाञ्चनभिक्तिषु
 मानप विहितसाम्बामयूखनिव ॥ ८ ॥

अन्वयः । श्लोकोऽयं साम्बश्री विरचितः ॥ ९ ॥

नवेति । पुनश्च नवानि विनिद्राणि विकसितानि च यानि जपाकुसु-
 मानि ताम्बपुष्पिकाकुसुमानि तेषां त्विष इव त्विषः येषां ते तेषाम् “ओङ्-
 पुष्पं जपापुष्पं रूपिका ताम्बपुष्पिका” इति वाग्भटः । द्युतिमतां महास्मनां
 मणीनां पद्मरागाणाम् इत्यर्थः विशेषणसामर्थ्यात् । निकरेण सम्मूहं
 हेतुना क्वचित् निश्चिताः सङ्घटिताः काञ्चनभिक्तयः येषु तेषु मानुषु
 विहिताः साम्ब्याः साम्ब्यायां भवाः मयूखाः यस्मिन् तम् इव स्थितम् ।
 काञ्चनभिक्तिषु पद्मरागप्रभाप्रसरात् उदितसम्ब्याराग इव भाति इति
 उत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

पृथ्विति । पुनश्च पृथुभिः कदम्बकदम्बकैः नौपकुसुमसम्मूहैः स्तवकैः
 राजितम् । “कदम्बमाहुः सिद्धयै नौपि च निकुरम्बकै” इति उभयत्रापि
 विश्वः । ग्रथितमालैः बद्धपङ्क्तिभिः तमालवनैः तापिच्छवनैः आकुलम्
 आकीर्णम् । “कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽपि” इत्यमरः । लघु-
 तुषारम् अल्पशीकरं यत् तुषारजलं हिमोटकं तत् श्रुतमिति वर्षति तं
 तथोक्तम् । “तुषारौ हिमशीकरौ” इति शाश्वतः । “अन्येभ्योऽपि दृश्यते”
 इति कृष्णः । सदानाः समदाः सदाननाः शोभनाननाश्च ये दन्तिनः ते धृताः
 येन तं तथोक्तम् ॥ ९ ॥

८ । हिमालये कठ द्युतिशाली महामणि आछे, ताहादेर काञ्चि नवोन्मालित ताग्रपुष्पिका-
 कुसुमेन काञ्चिर आग्र ; ये सकल महानपिपुञ्जे हिमाञ्जिर मानुपेनश्च काञ्चनभिक्तिषुलि कश्चि कश्चि
 परिव्याप्त हठरात्र ताहाते येन सकाकालीन मयूखमालाई प्रतिभात इहेतेके ।

९ । हिमालय बहल नौपकुसुमसम्बुके विराजित ; पञ्जिबद्ध तमालवनसम्मूहे समाकीर्ण, उह-
 दृष्टेके विन्नु विन्नु हिमोदक वर्धित इहेतेके । मज्जमवर्षी प्रशस्तपुत्र मातङ्गण उहाते विचरन
 कविहेके ।

বিপুলিনাম্বু রুহা ন সরিদ্ধধু-
 রকুমুমান্ দধতং ন মহৌরুহঃ ॥ ১০ ॥
 ব্যথিতসিন্ধু মনীরশনৈঃ শনৈ-
 রমরলোকবধূজঘনৈর্ঘনৈঃ ।
 ফণাভূতামভিতৌ বিততং ততং
 দ্যিতরম্মলতাবকুলৈঃ কুলৈঃ ॥ ১১ ॥

অর্থঃ । রহিতরত্নচয়ান্ গিল্লোজয়ান্ ন, অপরলতাভবনো দরৌমুখ, ন, বিপুলিনাম্বুরুহাঃ
 সরিদ্ধবধুঃ ন (তথা) অকুমুমান্ মনৌরুহঃ ন দধতম্ ॥ ১০ ॥

অর্থঃ । অনীরশনৈঃ ঘনৈঃ অমরলোকবধূজঘনৈঃ শনৈঃ ব্যথিতসিন্ধুং দ্যিতরম্মলতাবকুলৈঃ
 ফণাভূতা কুলৈঃ অভিতঃ ততং তথা বিততম্ ॥ ১১ ॥

রহিততি । পুনশ্চ রহিতরত্নচয়ান্ রহিতঃ পরিত্যক্ত, রত্নচয়ঃ যঃ
 তান্ রত্নরাশিরহিতান্ গিল্লোজয়ান্ গিল্লোজয়ান্ ন দধতম্, অপরলতাভবনো
 লতাগৃহরহিতাঃ দরৌমুখঃ গুহাপ্রদেগান্ ন দধতম্, “দগা তু কন্দরো বা
 স্তৌ দেবস্বাতস্তিলে গুহা” ইত্যমরঃ । বিগতানি পুলিনানি অম্বুরুহাণি চ
 যাসাম্ তাঃ সরিতাঃ বধুঃ ইব তাঃ সরিদ্ধবধুঃ ন দধতম্ । অত্র সরিতাং
 বধূপাম্যাৎ পুলিনানামম্বুরুহাণাশ্চ বটনজবলোপম্যং গম্যতে । অকুমুমান্
 মনৌরুহঃ বৃক্ষান্ ন দধতম্, কিন্তু রত্নাদিসম্পন্নান্ যত্র গিল্লোজযাদান্
 দধতম্ ইত্যর্থঃ । মহাবিভাষণয়া নাত্র নজ্জমাসঃ ॥ ১০ ॥

ব্যথিততি । পুনশ্চ অনীরশনৈঃ অনির্মেখলৈঃ সরশনৈরিত্যর্থঃ । ঘনৈঃ
 নিবিড়ৈঃ অমরলোকবধূজঘনৈঃ শনৈঃ মন্দং মন্দং ব্যথিতসিন্ধুং স্তোভিতনদৌ-
 কম্, অয়ম্ অপরঃ স্বর্গ ইতি ভাবঃ । দ্যিতাঃ প্রিয়াঃ রম্যাঃ লতাঃ বীকুহঃ
 বকুলাঃ কেসরাশ্চ যेषাং তৈঃ তথোক্তৈঃ । “বিশারদৌ মদ্যগম্ভৌ বকুলঃ স
 চ কেসরঃ” ইতি বৈয়াক্ । ফণাভূতা মর্পাণাং কুলৈঃ অভিতঃ ততং ব্যামং তথা
 বিততং বিস্তৃতম্ ॥ ১১ ॥

১০। হিমালয় য়ে সকল শিবর বাবণ করে, তৎসমুদয় রত্নরাশিবিহরিত নহে; তথাই গুহাগুলি
 লতাগৃহ-বিহরিত নহে; তজ্জাতা সবিশ্বপুণ পুলিন ও পদ্মবর্জিত নহে; আর তথাকার মনৌরুহাও
 কুমুমান নহে । ফলে হিমালয়পুত্র সমস্ত শিবরই রত্নরাশিবৃত্ত, সকল গুহাই লতাগৃহমালা, সকল
 নদীই পুলিন ও পদ্মতপ্পন্ন এবং সকল বৃক্ষই কুমুদশোভিত ।

১১। অমরনাবোগপেণ মেখলাহলোভিত ঘন জঘন দ্বারা হিমাজির সরিৎপ্রবাহ মন্দ মন্দ
 কুণ্ডিত হইতেছে; রম্য বনৌ ও বকুল বাহাদের শির, এই রূপ রূপধরণে উহার চারিত্রিক পারবাস্ত
 বহিস্রাচে ।

ससुरचापमनेकमणिप्रभै-
 रपपयोविशदं हिमपाण्डुभिः ।
 अविचलं शिखरैरुपबिभ्रतं
 ध्वनितसूचितमम्बुमुचां चयम् ॥ १२ ॥
 विकचवारिरुहं दधतं सरः
 सकलहंसगणं शुचिमानसम् ।
 शिवमगात्मजया च कृतैर्ष्या
 सकलहंसगणं शुचिमानसम् ॥ १३ ॥

अन्वयः । अनेकमणिप्रभैः हिमपाण्डुभिः ससुरचापम् अपपयोविशदम् अविचलं ध्वनितसूचितम्
 अम्बुमुचां चयं विभ्रतम् ॥ १२ ॥

अन्वयः । विकचवारिरुहं सकलहंसगणं शुचि (निर्मलं) मानसं सरः दधतं कृतैर्ष्या अशात्मजया
 सकलहंसगणं शुचिमानसं शिवम् (दधतम्) ॥ १३ ॥

ससुरंति । अनेका विचित्रा मणिप्रभा येषां तेः तथोक्तेः, हिमेन पाण्डुभिः
 शिखरैः कृत्वा ससुरचापमेन्द्रचापम् अपपयो निर्जलः अतएव विशदश्च तम्
 अपपयोविशदम् अविचलं देवात् निश्चलं च, अतः शिखरशङ्का अस्य अभूत्
 इत्यर्थः । किन्तु ध्वनितेन गर्जितेन सूचितं ज्ञापितम् अम्बुमुचां चयम्
 अविरतम् उपबिभ्रतम् । अत्र किल कविकल्पितमादृश्यात् शिखरमेघ-
 मन्देहो मेघनिश्चयान्तः सन्देहालङ्कारः ॥ १२ ॥

विकचेति । पनश्च विकचवारिरुहं नित्यविकसितारविन्दम् इत्यर्थः
 वृत्तिमामर्थ्यात् । कलहंसगणः सह वर्तते इति सकलहंसगणम् । “काटम्बः
 कलहंसः स्यात्” इत्यमरः । यदा सकलाः सर्वे हंसगणा यस्मिन् तत्
 तथोक्तम् । शुचि नित्यनिर्मलं मानसं मानसाख्यं सरः दधतम् । किञ्च
 कृतैर्ष्या कृतशित् न्निमित्तात् कुपितया इत्यर्थः । अगात्मजया पार्वत्या
 सकलहंसविवादम् । सगणं सप्रमथम् । “गणाः प्रमथसङ्घौघाः” इति
 वैजयन्ती । शुचिमानसम् अविद्याविनिर्मुक्तचित्तं शिवं च दधतम् । एतेन
 सकलशैलवैलक्षण्यमस्य उक्तम् ॥ १३ ॥

१२ । शिवालये वरु मेघ धारण करिउछे ; जे सकल मेघ उजडा वरु विउजि मणिप्रभामण्डित
 हिमपाण्डुर शिखरसमूहे येन हेलापाण्डु बलिगो बने इहेउछे । उहाउते जल नाई ; काहेउते उहा
 षण्—प्राग् सर्वगोत्रे निश्चलतावे अवहित ; किञ्च गर्जनेहै ज्ञापित ।

१३ । शिवालये मानस सरोवर आछे ; जे रटोवर कनहरसकूने शोधित ७ निडा निर्मल ।

ग्रहविमानगणानभितो दिवं
ज्वलयतीषधिजेन कृशानुना ।
मुहुरनुस्मरयन्तमनुक्षपं
त्रिपुरदाहमुमापतिसेविनः ॥ १४ ॥
विततशीकरराशिभिरुच्छ्रितै-
रुपलरोधविवर्तिभिरम्बुभिः ।
दधतमुन्नतसानुसमुद्धतां
धृतसितव्यजनामिव जाङ्गवीम् ॥ १५ ॥

॥ कुलकम् ॥

अन्वयः । दिवम् अभितः ग्रहविमानगणान् ज्वलयता ओषधिजेन कृशानुना अनुक्षपम् उमापति
सेविनः त्रिपुरदाहं मुहुः अनुस्मरयन्तम् ॥ १४ ॥

अन्वयः । विततशीकरराशिभिः उच्छ्रितैः उपलरोधविवर्तिभिः अम्बुभिः धृतसितव्यजनाम् उन्नत-
सानुसमुद्धतां जाङ्गवीम् इव दधतम् ॥ १५ ॥

ग्रहेति । दिवम् अभितः दिवः अभिमुखम् । “अभितः परितः”
इत्यादिना द्वितीया । ग्रहाः चन्द्रादयः विमानानि देवयानानि च ।
“व्योमयानं विमानोऽस्त्री” इत्यमरः । तेषां गणान् ज्वलयता प्रदीपयता ।
“मितां ऋष्वः” इति ऋष्वः । ओषधिजेन दृणविशेषजन्येन कृशानुना वज्रिना
कृत्वा अनुक्षपं प्रतिक्षपम् । वीप्सायाम् अव्ययीभावः । उमापतिसेविनः प्रमथा-
दौन् । “गतिबुद्धि” इत्यादिना द्विकर्मत्वम् । त्रयाणां पुराणां समाहारः
त्रिपुरम् । “तद्धितार्थ” इत्यादिना समामः । “पातादिभ्यः प्रतिषेधो
वक्तव्यः” इति स्त्रीलिङ्गप्रतिषेधः । तस्य दाहं त्रिपुरदाहं मुहुः अनुस्मर-
यन्तम् । ननु “अधोगर्थ” इत्यादिना दाहम् इत्यत्र षष्ठो किं न स्यात्,
तस्याः शेषार्थं विधानात् शेषत्वस्य अविवक्षितत्वात् । अत्र ‘कविसम्मत-
सादृश्यात् स्मृतिः’ इति स्मरणालङ्कारः ॥ १४ ॥

विततति । विततशीकरराशिभिः विस्तृतशीकरपुञ्जैः उच्छ्रितैः

प्रमथण तथा नित्य विराजमान एव (समवधिभेदे) कोन कारणे कृपिता पार्श्वीय महि कथन
कथन कलशपरायण अविद्याविनिर्मुक्तचित्त शिष्य तथाग अवहान करेन ।

१४ । हिमालये विविध षष्ठी आह । ये सकल षष्ठीकृत अधि वर्गज्जिन चतुर्दिकृष्टि अह
उ विमानश्रेणी उन्नीत करितेह्ये ; अतएव हिमालय देन अतिशये अमथमिगके विपुत्रदाह व्यापार
वार वार अरण कराइया दितेह्ये ।

अनुचरेण धनाधिपतेरथो
 नगविलोकनविस्मितमानसः ।
 स जगदे वचनं प्रियमादरा-
 न्मुखरतावसरे हि विराजते ॥ १६ ॥
 अलमेष विलोकितः प्रजानां
 सहसा सन्ततिमंहसां विहन्तुम् ।
 घनवर्त्म सहस्रधैव कुर्वन्
 हिमगौरैरचलाधिपः शिरोभिः ॥ १७ ॥

अन्वयः । अथो (अथ) धनाधिपतेरनुचरेण नगविलोकनविस्मितमानसः सः आदरात् प्रियं वचनं
 जगदे वचनं प्राचा—अनुचरः नगविलोकनविस्मितमानसः तं प्रियं वचनं जगदे ॥ १६ ॥

अन्वयः । हिमगौरैः शिरोभिः घनवर्त्म सहस्रधा कुर्वन् इव एष अचलाधिपः विलोकितः एव
 सहसा सन्ततिमंहसां विहन्तुम् अयम् । प्राचा—कुर्वता एतेन अचलाधिपेन विलोकितेन
 संभवति ॥ १७ ॥

उत्पतितैः । कुतः ? उन्नतरोधेन विवर्त्तिभिः अम्बुभिः हेतुभिः धृतमितव्यज-
 नाम् इव गृहीतामलचामराम् इव स्थिताम् इति उत्प्रेक्षा । उन्नतमानुषु
 समुद्रतां वहन्तीं जाङ्गवीं गङ्गां दधतम् ॥ १५ ॥

अनुचरेणिति । अथो अनन्तरम् । “मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो
 अथ” इत्यमरः । धनाधिपतेरनुचरेण यत्नेन नगविलोकनेन विस्मितमानसः
 सः अर्जुनः । आदरात् प्रियं वचनं जगदे गदितः । ब्रुवर्थस्य दुहादित्वात्
 प्रधाने कर्मणि लिट् । अपृष्टपरिभाषणदोषं परिहरति—मुखरतेति ।
 मुखरता वाचालत्वम् अपृष्टपरिभाषित्वम् इति यावत् । अवसरे श्रोतु-
 राकाङ्क्षासमये विराजते हि । आकाङ्क्षितम् अपृष्टोऽपि ब्रूयात् इति
 भावः ॥ १६ ॥

अलमिति । हिमेन गौरैः शुभ्रैः शिरोभिः शिखरैः घनवर्त्म खं सहस्रधा

१८ । हिमालयेर समुद्रत मानुषेण दिशा गङ्गा अवाहित इहेतेहेन, तदीय अयुराशि उपलरोधे
 विवर्त्तित इहेसा विवृत्तभावे नौकर अमारण करत उपपत्तित उग्यार डी गङ्गा येन निम्नल चामवधारिणी
 गतिराहे अतिभात हरेन ।

१७ । अर्जुन हिमाद्रिपर्वने विश्रितचित्त इहेसाहिलेन । अनन्तर यक नापरे तीहाके शिखाक
 बलि । वस्तुतः वाक्यपट्टता श्रोतार आकाङ्क्षित कालेहे शोभापाय ।

इह दुरधिगमैः किञ्चिदेवागमैः

सततमसुतरं वर्णयन्त्यन्तरम् ।

अमुमतिविपिनं वेद दिग् व्यापिनं

पुरुषमिव परं पद्मयोनिः परम् ॥ १८ ॥

रुचिरपल्लवपुष्पलतागृहै-

रुपलसञ्जलजैर्जलराशिभिः ।

नयति सन्ततमुत्सुकतामयं

धृतिमतीरुपकान्तमपि स्त्रियः ॥ १९ ॥

अन्वयः । इह असुतरम् अन्तरं दुरधिगमैः किञ्चिदेव सततं वर्णयन्ति, (किन्तु) आत विपिनं दिग् व्यापिनम् अमुं परं पुरुषम् इव परं पद्मयोनिः वेद । वाच्य—किञ्चिदेव वर्णयन्ते । अति-विपिनः दिग् व्यापी अस्मी परः पुरुष इव पद्मयोनिना विविदे अथवा विदाद्यन्ते ॥ १८ ॥

अन्वयः । अयं रुचिरपल्लवपुष्पलतागृहैः उपलसञ्जलजैः जलराशिभिः उपकान्त धृतिमतीरपि स्त्रिय सन्ततमुत्सुकतां नयति । वाच्य—अनेन धृतिमन्त्रः स्त्रियः उत्सुकतां नोयन्ते ॥ १९ ॥

कुर्वन् विपाटयन् इव इति उत्प्रेक्षा । एषः अचलाधिपः हिमवान् विलोकितः दृष्टमात्र एव प्रजानाम् अंहसां सन्ततिं पापसङ्घातं सहसा विह्वन्तुम् अलं समर्थः । “पर्याप्तवचनेष्वलमर्थेषु” इति तृप्त्यन् । औपच्छन्दमिकं वृत्तम् । “पर्यन्ते यौ तथैव शेषं चोपच्छन्दमिकं सुधीभिरुक्तम्” इति स्मरणात् ॥ १७ ॥

इहति । इह अस्मिन् पर्वते सुतरं न भवति इति अमुतरं दुस्तरम् इत्यर्थः । तरतः खलुप्रत्ययः । अन्तरं मध्यभागं पुरुषं तु अन्तरं तत्त्वं दुरधिगमैः दुरारोहैः अन्यत्र दुर्यज्ञैः दुःखेन अधिगन्तुम् अशक्यैः आगमैः अन्यत्र पुराणादिभिः “पुराणेषुप्यागमो वृत्ते” इति रुद्रः । किञ्चित् एव सततं वर्णयन्ति । न तु कदाचित् प्रत्यक्षेणापि निःशेषं ज्ञातुम् अशक्यत्वात् इति भावः । किन्तु अतिविपिनम् अतिगहनं दिग् व्यापिनम् उभयत्रापि समम् । अमुं गिरिं परं पुरुषं परमात्मानम् इव परं केवलम् । “परमव्ययमिच्छन्ति केवल” इति विश्वः । पद्मयोनिः ब्रह्मा एव वेद न अन्य इत्यर्थः । “विदो लटो वा” इति णलादेशः । अत्र उपमायमकयोः संसृष्टिः । क्षमावृत्तम् । “तुरगरसयतिनौ भरौ गः क्षमा” ॥ १८ ॥

१९ । ये अलगाधिप उवाचसुत्र निश्चरन्मूर्ध्निवा मेवगथ वेन सहयवा विगीर्ण करिरेच्छे । इहा अवलोकित इहोत्राभाज्जै अनगणेर पापपुत्र विनाश करिरेत् समर्थ ।

१७ । (विष्णुपर्वण) छत्रविगम पूर्वापादिर साहाये, एहै पक्ष्मतेव मना दृष्टुत्र अधाश्रुतदृक् किञ्चिन्नाज्जै वर्णन करिशा थाकेन । किञ्च एहै अतिगहन दिग् व्यापु पर्वतके पद्मयोनि लकाहै केवल गमन पूरुषवद अवगत आह्वेन ।

सुलभैः सदा नयवताऽयवता
निधिगुह्यकाधिपरमैः परमैः ।
अमुना धनैः क्षितिभृताऽतिभृता
समतीत्य भाति जगती जगती ॥ २० ॥

अन्वयः । नयवता अयवता सदा सुलभैः निधिगुह्यकाधिपरमैः धनैः अमुना क्षितिभृता अतिभृता जगती जगती समतीत्य भाति । वाच्य—अतिभृतया जगत्या जगत्या भायते ॥ २० ॥

रुचिरपल्लवेति । अयं गिरिः । रुचिराणि पल्लवानि पुष्पाणि च येषां न तत्राभूताः लताशृङ्गाः येषु तैः तथोक्तैः उपलभज्जलजैः शोभितकमलैर्जल-
राशिभिः मरोभिः करणैः उपकान्तं कान्तममोपे धृतिमतीः धैर्यवतीरपि
ममोपस्थान् अपि प्रियान् न गणयन्तीः, मानिनीरित्यर्थः । स्त्रियः सन्ततम्
उत्सृजतां नयति तामां मानयन्त्यं गिथिलयति इत्यर्थः । अथवा उप-
कान्तं धृतिमतीः तृष्टिमतोरपि सुरतल्लभा अथि पुनः उत्सृजतां नयति
इत्यर्थः । उभयत्रापि उद्दीपकत्वातिशयोक्तिः । वृत्तम् उक्तम् ॥१८॥

सुलभैरिति । नयवता नौतिमता अयवता भाग्यवता च सदा सुलभैः
न अन्वैः इत्यर्थः । “अयं प्रभावहो विधिः” इत्यमरः । निधीनां महा-
पद्मदोनाम् । “अस्त्वो पद्मा महापद्मः शङ्खो मकरकच्छपी । मुकुन्दकुन्द-
लोलाश्च स्ववक्ष निधयो लव” इत्यमरः । गुह्यकानां च अधिपं कुबेरं रमयन्ति
इति तथोक्तः । “कर्मण्यण्” । परमैः उत्कृष्टैः धनैः करणैः अमुना
क्षितिभृता हिमाद्रिणा हेतुना अतिभृता पूर्णा भवती जगती महती महो
जगती स्वर्गपाताललोको समतीत्य अतिक्रम्य भाति । अमानुषैरपि दुर्लभाः
मम्यदः अत्र सम्भवन्ति इति भावः । अत्र धनाधिपतरिति पदार्थस्य विशेष-
णगत्या जगदतिक्रमणहेतुत्वात्तया काव्यलिङ्गं तस्य यमकेन संसृष्टिः ।
प्रमितोत्तरा वृत्तम्—“प्रमितोत्तरा सजसर्सेरुदिता” इति लक्षणम् ॥ २० ॥

२० । १ हिमालयपरि पद्मपरिपोषित अद्भुत नवोदर आच्छे । ये मकर मरौवदवद तीरे तीरे
शम्भु शम्भु पुष्पपल्लवपात्रो लतागुह्यकल विगार करिदच्छे । शिवाद्रि तथाविध मरौवद-मधु वारो
पाश-मरौपाशता अतिधीरो रमणीनिगकेऽ सतत उत्सृक कविषा तूलिषाच्छे ।

२० । नातिमान् ७ भाग्यशालीनिगरे सरा सुलभ—निधि ७ गुह्यकनिगरे अधिपति कुबेरव जीतिकर
प्रेष्ठम उष्ठम धनराशिवावा एवै जगती ७ कितिधर परिपूर्ण इहेहा शर्ग ७ पाताललोक अतिक्रम-
पर्कक अतिशत इहेतेछ ।

अखिलमिदममुष्य गौरीगुरो-
 स्त्रिभुवनमपि नैति मन्ये तुलाम् ।
 अधिवसति सदा यदेनं जनै-
 रविदितविभवो भवानीपतिः ॥ २१ ॥
 वीतजन्मजरसं परं शुचि
 ब्रह्मणः पदमुपैतुमिच्छताम् ।
 आगमादिव तमोपहादितः
 सम्भवन्ति मतयो भवच्छिदः ॥ २२ ॥

अन्वयः । अमुष्य गौरीगुरोः इदम अखिलं त्रिभुवनमपि तुला न एत इति मन्ये । एत जल
 अविदितविभवः भवानीपतिः सदा एतम अधिवसति । वाचा- एनेन अखिलेन त्रिभुवनेन तुला न
 ईदते । अविदितविभवेन भवानीपतिना एष अमुष्ये ॥ २१ ॥

अन्वयः । वीतजन्मजरसं ब्रह्मण परं शुचि पदम् उपैतुम् इच्छताम् आगमात् इव तमोपहात्
 इव भवच्छिदः मतयः सम्भवन्ति । वाचा—भवच्छिदः मतिभिः समायुते ॥ २२ ॥

अखिलमिति । अमुष्य गौरीगुरोः त्रिभुवतः इदम् अखिलं त्रयाणां
 भुवनानां समाहारः त्रिभुवनम् अपि । “तद्धितार्थ” इत्यादिना समामः ।
 पात्रादित्वात् स्त्रीत्वप्रतिषेधः । तुलां मास्यं न एतोति मन्ये । यत् यतः जनैः
 अविदितविभवः अज्ञातमहिमा भवानीपतिः शिवः सदा एनं गिरिम् अधि-
 वसति अस्मिन् वसति इत्यर्थः । “उपान्वध्याङ् वस” इति कर्मत्वम् । अतो-
 ऽयं धर्मक्षेत्रम् इति भावः । प्रभावत्तम्—“स्वशरविरतिनीं सगी प्रभा”
 इति लक्षणात् ॥ २१ ॥

वीतति । वीते निवृत्ते जन्मजरसी यस्य तत् वीतजन्मजरसम् ।
 “जराया जरमन्यतरस्याम्” इति जरसादेशः । अत्र तदन्तविधिरिष्टत्वात्
 परत्वेन स्यादेशबाधकत्वाच्च । तथाहि—“टाडसिङ्गामिनात्स्याः” इति
 स्यादेशबाधनात् । “परत्वाज्जरसादेशं बभाषे भाष्यकृत् स्वयम्” “सूत्र-
 कारमते यत्तु ज्ञापकात् परबाधनम् । भवेत् तदपि टाडस्योर्न पुनर्ङ्मि सम्भ-
 वेत् । मतद्वयेऽपि तत्तुल्यं ङसि यत्पूर्वबाधनम् । परत्वाज्जरसादेशस्तत्
 स्यात् स्यादेशबाधनात् । ज्ञापकञ्चात्र टाडस्योर्यावादेशाविनादिति ।

२१ । आभि नाने करि, एहे कथिन् विदुवनो ए हिमानेष्वर समाने नहे । केनना, जनगण योशार
 मोहाज्ञापविज्ञाने असमर्थ, मेहे भवानीपति सर्कदा एषानेहे वास करेन ।

दिव्यस्त्रीणां सचरणलाक्षारगा

रागायाते निपतितपुष्पापीडाः ।

पीडाभाजः कुसुमचिताः साशंसं

शंसन्त्यस्मिन् मुरतविशेषं शय्याः ॥ २३ ॥

अन्वयः । अस्मिन् सचरणलाक्षारगाः निपतितपुष्पापीडाः पीडाभाजः कुसुमचिताः दिव्यस्त्रीणां रागायाते साशंसं मुरतविशेषं शयन्ति ॥ वाचः—“लाक्षारगामिः पुष्पापीडामिः पीडाभाजमिः कुसुमचितामिः शय्यामिः साशंसं मुरतविशेषः शस्यते ॥ २३ ॥

इकारदीर्घयोस्तत्र वैयर्थ्यं तत्तु तौ विना । एते सवर्णदीर्घं च रूपमिद्वि-
र्भवेद्यतः । व्यर्थसूत्राक्षरव्यागाद्भङ्गं तज्ज्ञापकं फणी । स्वातन्त्र्याञ्जरमा-
देयं जगौ पूर्वस्य बाधनात् । समथं न प्रपञ्चन् भाष्यकैयट्याः स्फुटः ॥”
एवञ्च यदत्र जग्म इति केषाञ्चित् पाठान्तरकल्पनं तत् अज्ञानविजृम्भितम्
एव । ब्रह्माणः परमात्मनः मस्यन्धि परम् उत्कृष्टं शुचि निष्कलङ्कम् । पश्यते
इति पदं स्थानं तादात्म्यप्रलक्षणम्, मुक्तिम् इत्यर्थः । उपेतुं प्राप्तम् इच्छतां
भुञ्जन्ताम् आगमात् शास्त्रात् इव । तमः अपहन्ति इति तमोऽपह्नात्
अविद्यानिवर्त्तकात् । “अपि क्तं शतमसौः” इति उपत्ययः । इतः अस्मात्
गिरिः, भवं किन्दन्ति इति भवकिन्दः संसारनिवर्त्तकाः । “अत् सूद्विप”
इत्यादिना क्तिप् । मतयः तत्त्वज्ञानानि मन्भवन्ति उत्पद्यन्ते । ज्ञ-
विशेषस्यापि ज्ञानोपपादकत्वात् इत्याशयः । न च केवलमियं भागभूमिः,
किन्तु मुक्तिचेतम् अपीति तात्पर्यार्थः । रथोद्धतावृत्तम् । तन्नक्षणम्—
“रात्रराविह रथोद्धता लगौ” इति ॥ - - ॥

दिव्येति । अस्मिन् गिरौ । चरणलाक्षारगैः सह वर्त्तन्ते याः तथाक्ताः,
धेनुकपुरुषायितादिवन्धेषु स्त्रियाः पादतलस्याधःस्यर्थात् तद्रागाङ्किताः
इत्यर्थः । निपतिताः व्यानतकरणे स्त्रीणाम् अधोमुखत्वात् भ्रष्टाः पुष्पापीडाः
कुसुमशेखराः यासु ताः तथाक्ताः । “शिखास्वापीडशेखरी” इत्यमरः । पीडा-
भाजः विमर्दभाजः भङ्गिमत्य इत्यर्थः । अमरप्रेङ्गोलितादौ सर्वतः कटौ-
परिभ्रमणसम्भवादिति भावः । कुसुमैः चिताः कुसुमचिताः कुसुमव्याप्ताः ।

२२ । यथायं अथ नाहै, ऊरा नाहै, ए हेन परम पवित्रं एकपत्र पाहैवार अडिनावी अनेन-
आगमनेन छात्र एहै उमोहर गिरि हरेठे संसारछेदकर उद्वजान आठ्ठुत हईवा थारके ।

२० । एहै हिमानरे अरुजोगणेर बहु शया रहियाछे, जे सकल दुःखमाखुत शया जोगणेर अजला
पदतलम्पर्णे रागरञ्जित, पठितपुष्प शेषरगूत ७ मर्दित हईवा आछे । उशारी रागेरिञ्जित अशुशु
रुक्क अरुतविशेषहै थापन करिछेछे ।

गुणसम्पदा समधिगम्य परं
महिमानमत्र महिते जगताम् ।
नयशालिनि श्रिय इवाधिपतौ
विरमन्ति न ज्वलितुमोषधयः ॥ २४ ॥

अन्वयः । जगतां महिते अत्र हिमवति औषधयः नयशालिनि अधिपतौ श्रियः इव गुणसम्पदा परं महिमानं समधिगम्य ज्वलितुं न विरमन्ति ॥ वाचा—औषधिभिः श्रौभिश्च न विरम्यते ॥ २४ ॥

इममाजीरादिकरणेषु स्तनभुजाद्यवयवानां शय्यातलस्थायित्वात् मादृवाय कुसुमाचिताः कुसुमास्तुताः दिव्यस्त्रीणां सम्बन्धिन्यः इत्यर्थः । शेरते आसु इति शय्याः तल्पानि । “संज्ञायां समञ्जनियङ्” इत्यादिना क्यप् । रागा-याते रागोद्वेगे मति यः साशंसः सट्पणः सुरतविशेषः तम, जातावेकवचनम् । सुरतविशेषान् इत्यर्थः । शंसन्ति सूचयन्ति विवृणुवन्ति इत्यर्थः । अत्र लाक्षा-रागादिपदार्थानां सुरतविशेषशमनं प्रति विशेषणगत्या हं तुल्योक्त्या काव्यलिङ्गमलङ्कारः यमकेन संसृज्यते । जलधरमालावृत्तम् “श्री स्था चेत् स्थाज्जन्धरमाला ख्याता” इति लक्षणात् । धेनुकाटिवन्धनक्षणं तु रतिरहस्ये—“न्यस्तहस्तयुगला निजे पटे योषिदेति काटिकृत्ववन्नभा । अथता यदि शनैरशोमुखी धेनुकं वृषप्रदद्वये प्रिये ॥ १ ॥ स्वेच्छया भ्रमति वल्लभेऽपि या योषिटाचरति वल्लभायितम । व्यनतं वनशिखरे यदि प्रिया स्यादधोमुखवचतष्पटाकृतिः ॥ २ ॥ तत्कटिं समधिरुह्य वल्लभः स्याद्व्रपादिपशुसंस्थितिस्थितः । चक्रवदभ्रमति कुशिताङ्गिका भ्रामरं न जघने समुद्धते ॥ ३ ॥ पर्वतः कटिपारिभ्रमो यदि प्रह्वपूर्वमिदमृक्त-मूलितम् । भूगतस्तनयुगास्यमस्तकासन्नतस्फिन्नमधोमुखी स्त्रियम् ॥ ४ ॥ क्रामति स्वरकल्लमेहने वल्लभे करिरतं तदुच्यते ॥” “प्रसारिते पाणिपादे शय्यास्यधिसुखोरमि । उन्नतायाः स्त्रियाः कट्यां साजीराकरणं विदुः ॥” इति ग्रन्थान्तरः । [“कान्तोत्पीडा श्री स्था” इति वृत्तम्] ॥ २३ ॥

गुणति । जगतां महिते जगद्भिः पूजितं पूज्यमाने । “मतिबुद्धि” इत्यादिना वर्त्तमाने क्तः, “क्तस्य च वर्त्तमाने” इति पठे । अत्र हिमवति औषधयः तृणज्यातीषि नयशालिनि अधिपतौ नोतिसम्पन्ने राज्ञि श्रियः सम्पदः इव गुणसम्पदा क्षेत्रगुणसम्पत्त्या अन्यत्र सन्ध्यादिगुणसम्पदा । परं

कुररीगणः कृतरवस्तरवः

कुसुमानताः सकमलं कमलम् ।

द्रुह सिन्धवश्च वरणावरणाः

करिणां मुदे सनलदानलदाः ॥ २५ ॥

सादृश्यं गतमपनिद्रचूतगन्धै-

रामोदं मदजलसेकजं दधानः ।

एतस्मिन् मदयति कोकिलानकाले

लौनालिः सुरकरिणां कपोलकाषः ॥ २६ ॥

अन्वयः । इदं कुररीगणः कृतरवः तरवः कुसुमानताः सकमलं वरणावरणाः सनलदाः-
लदाः सिन्धवः करिणां मुदे (भवन्ति) । वाच्य—कुररीगणं कृतरवेण तरभिः कुसुमानतैः कमल-
सकमलेन वरणावरणाभिः सनलदानलदाभिः सिन्धुभिः (भुज्यते) ॥ २५ ॥

अन्वयः । एतस्मिन् अपनिद्रचूतगन्धैः सादृश्यं गतं मदजलसेकजम् आमोदं दधानः (अतः)
लौनालिः सुरकरिणां कपोलकाषः अकाले कोकिलानं मदयति । वाच्य—आमोदं दधानं लौनालिनाः
सुरकरिणाणां कोकिलाः सायन् ॥ २६ ॥

सहिमानम्, उभयत्रापि प्रकाशमाम्थ्यं समधिगम्य ज्वलितुं प्रकाशितुं न
विरमन्ति अविरतं ज्वलन्ति इत्यर्थः । अन्यत्र रात्रादावेवेति भावः ॥ २४ ॥

कुररीति । इह अर्द्धे कुररीगणः उत्क्रोशमङ्गः । “उत्क्रोशकुररी-
गणैः” इत्यमरः । कृतरवः कृतरवः तरवः कुरारैः आनताः कमलं जलं
सकमलं सपद्मम् । “कमलं जलपद्मार्थं” इति विश्वः । यद्वा कं जलम्
अमलमत्यन्तं सपद्मं वर्तते । “कं जले शिरसि च” इत्यमरः । किञ्च
वरणाः द्रुमाः आवरणं यासां ताः वरणावरणाः । “वरणां वरुणः सेतु-
स्तिक्तशकः कुमारकः” इत्यमरः । सनलदाः सोशीराः । “मूलेऽस्थीशीर-
मस्त्रियाम् । अभयं नलदं सेव्यम्” इत्यमरः । अनलं सन्तापं दान्ति खण्ड-
यन्ति शमयन्ति इति अनलदाः । सनलदाश्च ताः अनलदाः सिन्धवः नद्यः
करिणां मुदे भवन्ति इति शेषः । न कुत्रापि उक्तवैपरीत्यम् इति भावः ॥ २५ ॥

सादृश्यमिति । एतस्मिन् पर्वते अपनिद्रचूतगन्धैः सादृश्यं गतं फुल्लाम्ब-

२५ । एहै पर्वते कुररीगणं कवचनं करिणोच्छेदः ; उरुगणं कुरारैरेव आनतं ह्येवाच्छेदं, जलं पद्मं
परिष्ठापितं वरिणाच्छेदः ; ऊभावरणगणो मिक्षुगणं उशीरमपि उच्छेदं मृष्टापहव ह्येवा कुरिणगणं लौनालिक-
रिणोच्छेदः ।

२६ । एहै पर्वते सुरकरिणगणं कपोलवर्षणैव दानं—ऊमङ्गकालि करिणगणं मदजल-सेक-ऊम-

सनाकवनितं नितम्बरुचिरं
चिरं सुनिनदैर्नदैर्हृतममुम् ।
मता फणवतोऽवतो रसपरा
परास्तवमुधा सुधाधिवसति ॥ २७ ॥

अन्वयः । सनाकवनितं नितम्बरुचिरं सुनिनदैः नदैः हृतम् अमुम् अवतः फणवतः (नागराजस्य) मता रसपरा पराम्भवमुधा मधा चिरम् अधिवसति ॥ वाचा—मतया रसपरया पराम्भवसुधया सुधया ऋध्यन्वते ॥ २७ ॥

पुष्पगन्धसङ्घर्षं मदजलसिकजम् आमोदं परिमलं दधानः त्रिभ्राणः । अतएव लौनालिः संसक्तभृङ्गः सुरकरिणां कष्यते अनेन इति कापः । कपोलानां कापः कपणस्थानं द्रुमस्कन्धादिः । अकाले वसन्तातिरिक्ते काले अपि कोकिलान् मदयति । “मितां ऋष्वः” इति ऋष्वः । अत्र वसन्तरूप-कारणाभावेऽपि मदाख्यकार्योत्पत्तिकथनात् विभावनालङ्कारः । तदुक्तम्—“कारण्येन विना कायेस्योत्पत्तिः स्याद्विभावना” इति । मा च चूतगन्धैः सादृश्यम् इति उपमया आमोदं दधान इति पदार्थहेतुक-काव्यलिङ्गेन च अङ्गाङ्गिभावेन मङ्गीर्यते । किञ्च कोकिलानां मदगन्धे चूतगन्धभ्रान्त्या भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यते । प्रहर्षिणीवृत्तम् । “म्रीं श्रीं गस्त्रिदृशयतिः प्रहर्षिणीयम्” इति लक्षणात् ॥ २६ ॥

सनाकेति । पुनश्च सनाकवनितं साप्सरस्तं नितम्बैः कटकैः रुचिरम् । सुनिनदैः सुधीषैः नदैः प्रवाहैः हृतम् अमुम् अमुषिन् गिरौ इत्यर्थः । “उपान्वध्याड्वसः” इति कर्मत्वम् । अवतोऽधोलोकरत्नकस्य फणवतः नागराजस्य मता इष्टा । “मतिबुद्धि” इत्यादिना वर्त्तमाने क्तः । तद्-योगात् षष्ठी । रसेन स्वादेन परा उत्कृष्टा । परास्तवसुधा त्यक्तभूलोका सुधा अमृतं चिरम् अधिवसति । अतः अन्यत्र भूमण्डले कुत्रापि सुधा नास्ति इत्यर्थः । मेरुप्रतिभटः अयं गिरिः इति भावः । अत्र प्रस्तुतविशेषण-सामर्थ्यात् अप्रस्तुतमेरुप्रतीतिः समासात्किरलङ्कारः, स च यमकेन संसृज्यते । जलोद्गतगतिवृत्तम्—“रसैर्जसजसा जलोद्गतगतिः” इति लक्षणात् ॥ २७ ॥

प्रफुल्लितगङ्गवत् परिमल धारण करिउतेछे, सुतयाः उहाके अगिकुन लोन आछे । उहा वसन्तउतर कालेओ कोकिलनिगके माताइया तुलिवाछे ।

२७ । अ इतिमालय अप्पारोगगणभूत, नितम्बमोडित्तु ओ सुनिनदगाली नदनिसये परिवाशु ; अधोलोका-वस्तुक नागराज उहाके धारण करिवाछेन । सेई नागराजेर अतीष्ठे रमोत्कृष्टे सुधा तुलोक त्याग करिवा छिरकाल एई दिनालये विराज करिउतेछे ।

श्रीमल्लताभवनमोषधयः प्रदीपाः
 शय्या नवानि हरिचन्दनपल्लवानि ।
 अस्मिन् रतिश्रमनुदश्च सरोजवाताः
 स्मर्त्तुं दिशन्ति न दिवः सुरसुन्दरीभ्यः ॥ २८ ॥
 ईशार्थं मन्मसि चिराय तपश्चरन्त्या
 यादोविलङ्घनविलोलविलोचनायाः ।
 आलम्बताग्रकरमत्र भवो भवान्याः
 श्रोतन्निदाघसलिलाङ्गुलिना करेण ॥ २९ ॥

अन्वयः । अस्मिन् श्रीमल्लताभवनम् ओषधयः प्रदीपाः नवानि हरिचन्दनपल्लवानि शय्याः रति-
 श्रमनुद सरोजवाताश्च सुरसुन्दरीभ्यः दिवः स्मर्त्तुं न दिशन्ति । वाचा—लताभवनं न ओषधिमिः प्रदीपैः
 नर्तैः हरिचन्दनपल्लवैः शय्याभिः रतिश्रमनिद्राः सरोजवातैः स्मर्त्तुं न दिश्यन्ते ॥ २८ ॥

अन्वयः । ईशार्थं चिराय अन्मसि तपः चरन्त्याः (अतः) यादोविलङ्घनविलोलविलोचनायाः
 भवान्याः अग्रकरं भवः श्रोतन्निदाघसलिलेन करेण अत्र आलम्बत ॥ वाचा—भवनं अग्रकरः आल-
 म्बत ॥ २९ ॥

श्रीमदिति । अस्मिन् अद्वौ श्रीमत् समृद्धिमत् लता एव भवनम्,
 ओषधयः तृणज्योतीषि एव प्रदीपाः नवानि हरिचन्दनपल्लवानि सुरतरु-
 क्तिसलयानि एव शय्याः । “हरिचन्दनमाख्यातं गोशीर्षं सुरपादपे” इति
 विश्वः । रतिश्रमनुदः सुरतश्रमहारिणः सरोजवाताश्च सुरसुन्दरीभ्यः ।
 क्रियाग्रहणात् चतुर्थी । दिवः दिवम् । “अधोगर्थ” इत्यादिना कर्मणि
 प्रथी । स्मर्त्तुं न दिशन्ति । विस्मारयन्ति इत्यर्थः । स्वर्गादपि अतिगिच्यते
 अस्मै इति भावः । अत्र पूर्वार्धे रूपकतयं स्फुटम् एव ॥ २८ ॥

ईशार्थमिति । ईशाय अतिशयाय यथा तथा इति क्रियाविशेषणम् ।
 “अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या ।” चिराय चिरम्
 अन्मसि तपः चरन्त्याः अतएव यादोविलङ्घनविलोलविलोचनाया जल-

२८ । एतान् अमशक्यं लतागच्छिष्ठं भवनं, तृणज्योतिःसमूहं प्रदीपं, नवानि, हरिचन्दनपल्लववृ-
 क्ष्याः, एते सकल एवः वतिश्रमनिद्रायां सरोजवातं, ईशारां अश्रमनीतिगते आवर्गं अग्रं
 अग्रार्थेतेन ।

२९ । भवानी भवनेवके पाईवारं जगुई बहू दिनं जलमद्यो धाकिना तपश्चा करिमाहिलेनः
 अकाले जलजगुगणैरं विषुटेने तीहारं नयनं चकण हईतेहिल । तथं भवनेव शीरं श्वेदजलप्रवादी
 करिमाहिलेन अग्रभागधारा एईथानेई भवानीरं करं अहणं करिमाहिलेन ।

येनापविद्धसलिलः स्फुटनागसद्मा

देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममये ।

व्यावृत्तैरहिपतेरयमाहिताङ्कः

खं व्यालिखन्निव विभाति म मन्दराद्रिः ॥३०॥

बन्धुः । देवासुरैः येन अपविद्धसलिलः स्फुटनागसद्मा अम्बुनिधिः अमृतं ममये । अचिधते
व्यावृत्तैः आहिताङ्कः अयं मन्दराद्रिः खं व्यालिखन् इव विभाति ॥ वाचा -- देवासुराः अ-विद्ध-
सलिलं स्फुटनागसद्मानम् अम्बुनिधिम् अमृतं ममये । आहिताङ्कं च अनेन मन्दराद्रिणा खं व्यालिखन्तं
विभाधते ॥ ३० ॥

जन्तुविघटितचर्कितक्षणायाः तपसः अपि अत्रिकं दृष्ट्वा एव विनोभयन्त्याः
इति भावः "यादांसि जलजन्तवः" इत्यमरः । भवान्याः भवपत्न्याः
प्रयोगकालापेक्षः अयं निर्देशः । "इन्द्रवरुणभय" इत्यादिना डीष आनु-
गागमय । करेकदेशस्थापि करत्वात् अग्रयामौ करथेति समानाधिकरण-
जसामः । अतएव वामनः--"हस्तयाग्रहस्तयार्गुणगुणिनाभंदाभेदा" इति ।
तम अग्रकरं भवः शिवः अतीतत्रिंशत्तिलकान्कूलिना स्ववत्स्वेटाङ्कुलिना
इति सांख्यकोटयोक्तिः । करणं अत्र गिरौ आलम्ब्य गृहीतवान् । अत्र
अद्भुतातीतवृत्तान्तस्य प्रत्यक्षवत् अभिधानात् भाविकालङ्कारः । "अतीता-
नागते यत्र प्रत्यक्षवदलक्षितं । अत्यद्भुताथकार्यत्वाद्भाविकं तदुदाहृतम् ॥"
इति लक्षणात् । वमन्ततिलकावृत्तम् -- "उक्ता वमन्ततिलका तभजा जगा-
गः" इति लक्षणात् ॥ २८ ॥

येनेति । देवाश्च असुराश्च तैः देवासुरैः । "येषां च विरोधः
शाश्वतिकः" इति नैकवद्भावः । एषां यतः कार्यत एव विरोधः न
गोव्याघ्रादिवत् शाश्वतिक इति आहुः । येन मन्दराद्रिणा मन्थदण्डोक्तं न
इति भावः । अपविद्धसलिलः क्षिप्तजलः अतएव स्फुटं नागसद्मा पातालं
यस्मिन् सः अम्बुनिधिः अमृतं ममये मथितः । मथ्यातेर्द्विकर्मकत्वात्
दुह्यादित्वात् अप्रधाने कर्मणि लिट् । अहिपतेः मन्थगुणोक्तस्य वासुके-
रित्यर्थः । "मथ्यानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम्" इति भारत-
वचनात् । व्यावृत्तैः वेष्टनैः आहिताङ्कः कृतचिह्नः सः अयं मन्दराद्रिः

३० । सुराश्वरुण कलविट् अमृतं मथनं करिष्यदिति । तत्रकाले मन्थशक्तिवारा कर्णधर कल
रिक्त इहेषाङ्गिन, काङ्कै नागलोक स्पष्टः अकाशं गीश्याङ्गिन । तत्र मथनशुभ्रीकृत वाशुकि
वेष्टनं कृतं इहेषा ये मन्थशक्ति येन आकाशं उल्लेखनं करुते विभात इहेषाङ्गिन ।

अस्मिन्नगृह्यत पिनाकभृता सलील-

माबद्धवेपथु रधौरविलाचनायाः ।

विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वरायाः

स्रस्तोरगप्रतिसरेण करेण पाणिः ॥ ३३ ॥

क्रामद्भिर्घनपदवीमनेकसङ्घै-

स्तेजोभिः शुचिमणिजन्मभिर्विभिन्नः ।

उस्त्राणां व्यभिचरतीव सप्तसप्तैः

पर्यस्यन्निह निचयः सहस्रसङ्घाम् ॥ ३४ ॥

अन्वयः । अस्मिन् पिनाकभृता अधौरविलोचनाया, ईश्वरायाः आबद्धवेपथुः विन्यस्तमङ्गलमहौषधि-
पाणिः स्रस्तोरगप्रतिसरेण करेण अगृह्यत । वाच्य—पिनाकभृत् आबद्धवेपथुं विन्यस्तमङ्गलमहौषधिं
पाणिम् अगृह्णात् ॥ ३३ ॥

अन्वयः । घनपदवीं क्रामद्भिः अनेकसंघैः शुचिमणिजन्मभिः तेजोभिः विभिन्नः (अतः) पर्यस्यन्
इह सप्तसप्तैः उस्त्राणां निचयः सहस्रसङ्ख्या व्यभिचरति इव ॥ वाच्य—विभिन्नेन पर्यस्यता उस्त्राणां
निचयेन सहस्रसङ्ख्या व्यभिचरति ॥ ३४ ॥

पङ्कजानि ललितविलासिनीजनस्य भ्रूगतिवत् कुटिलेषु ईषत्तरङ्गितेषु
इत्यर्थः, पयःसु विलासशालि नृत्यं दधत इव सविलासं नृत्यन्ति इव इति
उत्प्रेक्षा । पुष्पिताया वृत्तम् ॥ ३२ ॥

अस्मिन्निति । अस्मिन् अद्रौ पिनाकभृता शिवेन अधौरविलोचनायाः
चकितष्टेः उरगदर्शनादिति भावः । ईश्वरायाः गौर्याः । ‘स्थे शमाम’
इत्यादिना वरच् । पुंयोगविवक्षाभावात् न डीष् । आबद्धवेपथुः प्राप्तकम्प
इति सास्त्विकोक्तिः । “ट्टितोऽथुच्” इति अथुच्प्रत्ययः । विन्यस्ता
मङ्गलमहौषधिः यवाङ्गुरादिः यस्मिन् सः पाणिः स्रस्तः गलितः उरग एव
प्रतिसरः कीतुकसूत्रं यस्य तेन । “आहुः प्रतिसरो हस्तसूत्रे माल्ये च
मण्डने” इति विश्वः । करेण सलीलम् अगृह्यत इति देवस्य पार्वतीपरि-
णयनवर्णनम् । ईशार्थम् इत्यत्र तु अनुग्रहमात्रोक्तिरिति अपौनरुक्त्यम् ।
भाविकम् एव अलङ्कारः ॥ ३३ ॥

क्रामद्भिरिति । घनपदवीम् आकाशं क्रामद्भिः व्यश्रुवानैः अनेक-

३२। এই পক্ষতাই পিনাকপাণি চকিতনয়না গৌরীর মঙ্গলমহৌষধিযুক্ত কম্পাশিতকর
কোনামহকারে গ্রহণ করিয়াছিলে। গ্রহণকালে তনোর করের স্পর্শরূপ কোড়কপ্পয় শুভ
ইহেপ্রাছিল।

व्यधत्त यस्मिन् पुरमुच्चगोपुरं
पुरां विजितुर्धृतये धनाधिपः ।
स एष कैलास उपान्तसर्पिणः
करोत्यकालास्तमयं विवस्वतः ॥ ३५ ॥
नानारत्नज्योतिषां सन्निपातै-
श्छन्ने ध्वन्तःसानु वप्रान्तरेषु ।

अन्वयः । यस्मिन् धनाधिपः पुरां विजितः धृतये उच्चगोपुरं पुरां व्यधत्त । स एषः कैलासः उपान्तसर्पिणः विवस्वतः अकालास्तमयं करोति । वाचा—धनाधिपेन उच्चगोपुरं पुरं व्यधीयत । तेन एतेन कैलासेन अस्तमयः कियते ॥ ३५ ॥

संख्यः । परःसहस्रैरित्यर्थः । क्वचित् “अनेकवर्णैः” इति पाठस्तु प्रामा-
दिक एव वैयर्थ्यात् व्याघाताच्च इति । शुचिमणिभ्यः स्फटिकेभ्यः जन्म येषां
तैः । “जन्माद्यन्तरपदो बहुव्रीहिव्यधिकरणेऽपीष्यते” इति वामनः ।
तजोभिः विभिन्नः मिश्रः अतएव पर्येष्यन् प्रमर्षन् इह अद्री सप्तसप्तेः
सवितुः उस्त्राणां किरणानां निचयः निकरः । सहस्रम् इति संख्या सहस्र-
संख्या तां स्वनियताम् इति शेषः । व्यभिचरति अतिक्रामति इति
उत्प्रेक्षा ॥ ३४ ॥

व्यधत्तेति । यस्मिन् कैलासे धनाधिपः कुबेरः पुरां विजितुः शिवस्य
धृतये सन्तोषाय उच्चगोपुरम् उन्नतपुरद्वारम् । “पुरद्वारन्तु गोपुरम्” इत्य-
मरः । पुरम् अलकाख्यां पुरीं व्यधत्त निर्मितवान् तत्सखित्वात् इति भावः ।
सः एषः कैलासः उपान्तसर्पिणः प्रान्तचारिणः विवस्वतः सूर्यस्य अकाले
प्रसिद्धेतरकाले अस्तमयं करोति इव इति उत्प्रेक्षा । वस्तुतस्तु तत्कारणा-
भावात् व्यञ्जकाप्रयोगात् गम्या उत्प्रेक्षा । सा च उपान्तवर्त्तितया अस-
म्बन्धे सम्बन्धलक्षणातिशयोक्त्यापिता इति विवेकः । अस्तम् इति
सकारान्तम् अव्ययम् । तस्य पचाद्यजन्तेन अयशब्देन षष्ठोसमासः । वंशस्थं
वृत्तम् उक्तम् ॥ ३५ ॥

३४ । अल्लु स्फटिकजातं मृत्स्य मन्स्यं तेषु आकाशे पविवापुं हईयात्ते । ये सकलं तेषु
सन्निहितं—अतःराः अगर्भितं हईया ए पररुते सविताव किरणपुञ्जं मन्स्यं संस्थाकेतुं अतिरु-
करिशात्ते ।

३५ । ये कैलासे पुरारिं सञ्जोषेरं जञ्ज कुबेर उल्ल गोपुरादिं पुरीं निधानं कराईया-
हिलेन, एहै सेहै धाम कैलासप्रान्तचारो निवाकरेर आकालिक अत्त विधानं करितेहै ।

बद्धां बद्धां भित्तिशङ्काममुष्मि-
 न्नावानावान् मातरिश्वा निहन्ति ॥ ३६ ॥
 रम्या नवद्युतिरपैति न शाहलेभ्यः
 श्यामीभवन्त्यनुदिनं नलिनीवनानि ।
 अस्मिन् विचित्रकुसुमस्तवकाचितानां
 शाखाभृतां परिणमन्ति न पल्लवानि ॥ ३७ ॥

अन्वयः । अमुष्मिन् अन्तःसानु नानारत्नज्योतिषां सन्निपातैः कृत्रेषु वप्रान्तरेषु बद्धां बद्धां भित्ति-
 शङ्काम् आवान् आवान् मातरिश्वा निहन्ति । वाच्य—आवाता आवाता मातरिश्वना बद्धा बद्धा भित्तिशङ्का
 निहन्त्यते ॥ ३६ ॥

अन्वयः । अस्मिन् शाहलेभ्यः रम्या नवद्युतिः न अपैति, नलिनीवनानि अनुदिनं श्यामीभवन्ति,
 विचित्रकुसुमस्तवकाचितानां शाखाभृतां पल्लवानि न परिणमन्ति । वाच्य—रम्यया नवद्युत्या न अपेयते ।
 नलिनीवनेः श्यामीभूयते, पल्लवेः परिणमयते ॥ ३७ ॥

नानेति । अमुष्मिन् कैलासे अन्तःसानु सानुषु इत्यर्थः । विभक्त्यर्थे
 अव्ययीभावः । नानारत्नज्योतिषां सन्निपातैः व्यतिकरैः कृत्रेषु क्वादितेषु ।
 “वा दान्तशान्त” इत्यादिना निपातः । वप्रान्तरेषु कटकान्तरेषु बद्धां
 बद्धामभीक्ष्णवद्धाम् । दृढोत्पादिताम् इत्यर्थः । “नित्यवीप्सयोः” इति नित्यार्थे
 द्विर्भावः । “नित्यमभीक्ष्णम्” इति काशिका । एकपदं चैतत् । भित्तिशङ्कां
 भित्तिः इति सन्देहम् आवान् आवान् अभीक्ष्णम् आपतन् । आङ्पूर्वात्
 वाधातोः शट्प्रत्ययः । द्विर्भावादि पूर्ववत् । मातरि अन्तरिक्षे श्वयति
 गच्छति इति मातरिश्वा वायुः । कनिन्प्रत्ययः । “तत्प रूपे क्कति बहुलम्”
 इति अलुक् । निहन्ति निवर्त्तयति । वायुसञ्चारात् भित्त्यभावः अवधार्यते
 इत्यर्थः । अतः निश्चयान्तः सन्देहालङ्कारः । शालिनीवृत्तम् ॥ ३६ ॥

रम्येति । अस्मिन् अद्वै । शादाः शष्पाणि सन्ति एषु इति शाहलाः
 तेभ्यः । “शाहलः शादहरित” इत्यमरः । “नडशादाहलच्” । रम्या नवा
 दुरतिः न अपैति, किन्तु नित्या इत्यर्थः । नलिनावनानि अनुदिनं सर्व्वदा
 श्यामीभवन्ति, न कदाचित् पाण्डुरीभवन्ति इत्यर्थः । विचित्रकुसुमस्तवकैः
 आचितानां व्याप्तानां शाखाभृतां तरूणां पल्लवानि न परिणमन्ति न
 जीर्णानि भवन्ति इत्यर्थः, सर्व्वदा नूतनानि एव वर्त्तन्ते इत्यर्थः । अत्र प्रसुतस्य

३७ । एहि कैलासे मान्द्वेषे विविध रत्नज्योतिरि समवाये वप्रान्तरे मकल मनाष्कादित इतन्नार
 मत्त अतिशयका जन्मिच्छेह ; किञ्च पुनः पुनः पवनपाते सेहि अतिशयका निरस्त करितेह ।

परिसरविषयेषु लीढमुक्ता

हरिततृणोद्गमशङ्कया मृगीभिः ।

इह नवशुककोमला मणीनां

रविकरसंवलिताः फलन्ति भासः ॥ ३८ ॥

उत्फुल्लस्थलनलिनीवनादमुष्मा-

दुद्ध तः सरसिजसम्भवः परागः ।

वात्याभिर्वियति विवर्त्तितः समन्ता-

दाधत्ते कनकमयातपत्रलक्ष्मीम् ॥ ३९ ॥

अन्वयः । इह परिसरविषयेषु मृगीभिः हरिततृणोद्गमशङ्कया लीढमुक्ताः नवशुककोमलाः मणीनां भासः रविकरसंवलिताः फलन्ति । वाचा—लीढमुक्ताभिः नवशुककोमलाभिः भाभिः रविकरसंवलिताभिः फलन्ति ॥ ३८ ॥

अन्वयः । वात्याभिः अमुष्मात् उत्फुल्लस्थलनलिनीवनात् उद्धृतः वियति समन्तात् विवर्त्तितः सरसिजसम्भवः परागः कनकमयातपत्रलक्ष्मीम् आधत्ते । वाचा—उद्धृतेन विवर्त्तितेन सरसिजसम्भवेन परागेण कनकमयातपत्रलक्ष्मीः आधीयते ॥ ३९ ॥

एव तत्तद्वस्तुगतकान्तिस्थैर्यरूपकार्यस्य वर्णनात् प्रस्तुतम् इव कारणं कश्चित् अमाधारणः कैलासस्य महिमा अवगम्यते इति पर्यायोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तम्—“कारणं गम्यते यत्र प्रस्तुतं कार्यवर्णनात् । प्रस्तुतत्वेन सम्बन्धस्तत्पर्यायोक्तमुच्यते” इति ॥ ३७ ॥

परिसरेति । इह अद्वी परिसरविषयेषु पर्यन्तदेशेषु । “विषयो देगे” इति निपातः । मृगीभिः हरिततृणोद्गमशङ्कया नोलतृणाङ्कुरभ्रान्त्या इति भ्रान्तिमदलङ्कारः । लोढाः पूर्वम् आस्वादिताः पश्चात् मुक्ताः लीढ-मुक्ताः, दग्धप्ररुद्धः इत्यादिवत् “पूर्वकाल” इत्यादिना समानाधिकरण-समासः । नवशुककोमलाः शुकसवर्णा इत्यर्थः । मणीनां मरकतमणीनां भासः रविकरैः संवलिताः मिश्रिताः सत्यः फलन्ति सम्बूर्च्छन्ति । वर्द्धन्ते इति यावत् ॥ ३८ ॥

३७ । एहे पर्वते शीतलमृहेश्वर रम्य नवप्राति अपगत ह्य नाः समस्त नलिनोवन अन्नदिन श्यामशोभाई धारण करे । विचिय दूश्य-वाणु महीरुश्वणेर पल्लवनकलउ कथनई जीर्ण र ना ।

३८ । ए पर्वतेर पर्याप्तदेशे मृगीण नोलवर्ण तुणाश्रुत्वमे अत्रे आधान करिभाछे, परे विहाण करिभाछे, ए हेन नवशुकनिठ कोमल मरकतमणिर काष्ठिपुञ्ज दिवाकरेर करनिकरे मिश्रित इहेश वक्ति इहेतेछे ।

इह सनियमयोः सुरापगाया-
मुषसि सयावकसव्यपादरेखा ।
कथयति शिवयोः शरीरयोगं
विषमपदा पदवी विवर्त्तनेषु ॥ ४० ॥

अन्वयः । इह उपसि सुरापगायां सयावकसव्यपादरेखा विषमपदा विवर्त्तनेषु पदवी सनियमयोः शिवयोः शरीरयोगं कथयति । वाच्य—पादरेखया विषमपदया...पदव्या शरीरयोगः कथ्यते ॥ ४० ॥

उत्फुल्लेति । वात्याभिः वातसमूहैः “वातादिभ्यो यत्” इति यत्प्रत्ययः । अमुष्मात् दृश्यमानात् उत्फुल्लस्थलनलिनीवनात् जलपतितस्य परागस्य उत्थानासम्भवात् स्थलग्रहणम् । उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानात् निष्कालत्वम् । उद्धूतः उत्थापितः वियति समन्तात् विवर्त्तितः परिमण्डलितः । अन्तराले तु दण्डायमान एवेति भावः । सरसिजमश्वः पद्मोद्भवः परागः । रूढ्यभि-
प्रायेण अत्र सरसिजशब्दप्रयोगः द्रष्टव्यः । कनकमयातपत्रलक्ष्मीम् आधत्ते अनुकरोति । अत्र परागस्य आतपत्रलक्ष्मीसम्बन्धासम्भवात् तत्सदृशीं लक्ष्मीम् इति प्रतिबिम्बेन आक्षेपात् असम्भविधर्मसम्बन्धा इयं निर्दर्शना । तदुक्तम्—
“असम्भवद्वर्मयोगादुपमानोपमेययोः । प्रतिबिम्बक्रिया गम्या यत्र सा स्यान्निरदर्शना ॥” इति ॥ ३९ ॥

इहेति । इह अद्वैती उपसि प्रभाति सुरापगायां लक्षणया तत्कच्छे सयावका सालक्तका सव्यपादस्य रेखा वामचरणमुद्रा यस्यां सा । “यावो-
ऽलक्तो द्रुमामयः” इत्यमरः । यथा विषमाणि महदल्पानि पदानि यस्यां सा विवर्त्तनेषु प्रदक्षिणक्रियासु पदवी शिवयोः प्रदक्षिणपङ्क्तिरित्यर्थः । सनियमयोः सन्ध्यायां प्रणमतोरित्यर्थः । शिवा च शिवश्च तयोः शिवयोः उमाशङ्करयोः । “पुमान् स्त्रिया” इति एकशेषः । शरीरयोगम् अर्द्धाङ्ग-
सङ्घटनारूपं कथयति । सनियमयोः इति नियमविषये अपि विरहासहौ इह विहरतः शिवौ इति भावः । अत्र पदवीविशेषः पदार्थयोः कथनं प्रति हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् अलङ्कारः ॥ ४० ॥

७०.१. এই উৎফুল্ল শ্রলপশ্রবন ইহেতঃ পদ্মপরাগ বায়ুবেগে উত্থিত ও আকাশের চারিদিকে পরি-
মণ্ডলিত হইয়া কনকময় আতপজের শোভা সম্পাদন করিতেছে ।

৪০.১. এই পদীতে এভাবে স্তম্ভনীর কছদেগে নিয়মনিষ্ঠ শিব-শিবীর অলঙ্কৃত বাসপদশালী
ময়-বিষম অর্ধাঙ্গপঙ্কতি উদ্যোগে অর্দ্ধাঙ্গসংঘটনরূপ শরীরসংযোগ অকাশ করিতেছে ।

सम्भूर्च्छतां रजतभित्तिमयूखजालै-
 रालीलपादपलतान्तरनिर्गतानाम् ।
 घर्मद्युतेरिह मुहुः पटलानि धाम्ना-
 मादर्शमण्डलनिभानि समुल्लसन्ति ॥ ४१ ॥
 शुक्लैर्मयूखनिचयैः परिवीतमूर्त्ति-
 र्वप्राभिघातपरिमण्डलितोरुदेहः ।
 शृङ्गाण्यमुष्य भजते गणभर्तुरुच्चा
 कुर्वन् वधूजनमनःसु शशाङ्कशङ्काम् ॥ ४२ ॥

अन्वयः । इह रजतभित्तिमयूखजालैः सम्भूर्च्छताम् आलीलपादपलतान्तरनिर्गतानां प्रक्षेप्युतेः
 धाम्नामा आदर्शमण्डलनिभानि पटलानि समुल्लसन्ति । वाच्य—धाम्नामा आदर्शमण्डलनिभैः पटलैः
 समुल्लस्यते ॥ ४१ ॥

अन्वयः । शुक्लैः मयूखनिचयैः परिवीतमूर्त्तिः वप्राभिघातपरिमण्डलितोरुदेहः गणभर्तुः उच्चा
 वधूजनमनःसु शशाङ्कशङ्कां कुर्वन् अमुष्य शृङ्गाणि भजते । वाच्य—परिवीतमूर्त्तिना उरुदेहेन उच्चया
 शशाङ्कशङ्कां कुर्वता शृङ्गाणि भज्यन्ते ॥ ४२ ॥

सम्भूर्च्छतामिति । इह अद्रौ रजतभित्तिमयूखजालैः सम्भूर्च्छतां
 बहुलीभवताम् आलीलानां पादपलतानां तरुशाखानाम् अन्तरिषु रन्ध्रेषु
 निर्गतानां प्रस्तानां घर्मद्युतेः उष्णांशोः धाम्नां तेजसाम् आदर्शमण्डलनिभानि
 दर्पणबिम्बसदृशानि इति उपमालङ्कारः । पटलानि मण्डलानि मुहुः वारं
 वारं समुल्लसन्ति पुनः पुनः स्फुरन्ति न तु सातत्येन लतानाम् आलीलत्वा-
 भावात् । तच्च नान्यत्र मृत्पाषाणादिप्रायाणां सम्भवति इति भावः ॥ ४१ ॥

शुक्लैरिति । शुक्लैः मयूखनिचयैः शुभ्रकिरणसमूहैः परिवीतमूर्त्तिः व्याप्त-
 देहः । वप्राभिघातेन वप्रकीडया परिमण्डलितः वर्तुलीकृतः उरुदेहः ब्रह्म-
 च्छरीरं यस्य तथोक्तः गणभर्तुः प्रमथनायस्य उच्चा वृषभः । “उत्तानड्वान्-
 वलीवर्द ऋषभो वृषभो वृषः” इत्यमरः । वधूजनमनःसु शशाङ्कशङ्कां चन्द्र-
 भान्तिं कुर्वन् तेषां मीग्धरादिति भावः । अमुष्य अद्रेः शृङ्गाणि भजते
 सेवते । अत्र शङ्काशब्दस्य सन्देहायत्वे सन्देहालङ्कारः । भ्रान्तिपरत्वे
 भ्रान्तिमदलङ्कारः । यथा इच्छसि तथा असु । स च उच्चविशेषणोत्थेन
 काव्यलिङ्गेन अङ्गाङ्गिभावेन सङ्गीर्यते ॥ ४२ ॥

४१ । ए परकीरते सूर्योऽत्र दर्पणविषयतिम तेषोराशि रजतभित्तिर मयूखजालाव बहुलीकृत, तथा
 ४२ । पादपलतार रक्तु पथे निर्गत हृदय वारःवार मयूखमित इहेतेःह ।

সম্প্রতি লব্ধজন্ম শনকৈঃ কথমপি লঘুনি
 চৌণপয়স্যু পেয়ুষি ভিদাং জলধরপটলে ।
 খগিডতবিগ্রহং বলভিদৌ ধনুরিহ বিবিধাঃ
 পূরযিতুং ভবন্তি বিभवः शिखरमणिरुचः ॥ ৪৩ ॥
 স্নপিতনবলতাतरुप्रवालै-
 रमृतलवस्रुतिशालिभिर्मयूखैः ।
 सततमसितयामिनीषु शम्भो-
 रमलयतीह वनान्तमिन्दुलेखा ॥ ৪৪ ॥

অন্যতঃ । ইহ বিবিধাঃ শিখরমণিরুচঃ সম্প্রতি লঘুনি চৌণপয়সি ভিদাম্ উপেয়ুষি জলধর-
 পটলে কথমপি শনকৈঃ লব্ধজন্ম খগিডতবিগ্রহং বলভিদৌ ধনুঃ পূরযিতুং বিभवঃ भवन्ति । वाचा—
 विविधाभिः शिखरमणिरुग्भिः विभुभिः भूयते ॥ ৪৩ ॥

অন্যতঃ । ইহ শম্বোঃ इन्दुलेखा স্নপিতনবলতাतरुप्रवालैः अमृतलवस्रुतिशालिभिः मयूखैः सततम्
 असितयामिनीषु अपि वनान्तम् अमलयति । वाच्य—इन्दुलेखया वनान्तम् अमल्यते ॥ ৪৪ ॥

সম্প্রতীতি । ইহ অদ্রৌ বিবিধাঃ নানাবর্ণাঃ শিখরমণিরুচঃ সম্প্রতি
 শরদি ইত্যর্থঃ । লঘুনি অগুরুণি কুতঃ চৌণপয়সি অতএব ভিদাং ভেদম্ ।
 “প্রিঙ্কিদাদিভ্যোঃ” ইতি অঙ্-প্রত্যয়ঃ । উপেয়ুষি গতে জলধরপটলে মেঘমণ্ডলে
 কথম্ অপি শনকৈঃ লব্ধজন্ম উত্পন্নম্ ইত্যর্থঃ । অতএব খগিডতবিগ্রহং
 ছিন্নস্বরূপং বলভিদঃ ইন্দ্রস্য ধনুঃ পূরযিতুং বিभवঃ সমর্থ্যঃ भवन्ति । अत्र
 इन्द्रधनुषः मणिरुचीनाम् अमम्बुस्ये मम्बुस्यकथनात् अतिशयोक्तिः अलङ्कारः ।
 वंशपत्रपतितं वृत्तम् । “दिङ्-मुनिवंशपत्रपतितं भरनभनलगैः” इति
 लक्षणात् ॥ ৪৩ ॥

স্নপিততি । ইহ অদ্রৌ শম্বোঃ इन्दुलेखा স্নপিতানি নবানি লতানাং
 तरुणां च प्रवालानि यैः तैः । अमृतलवस्रुत्या अमृतविन्दुनिःस्यन्देन
 शालन्ते ये तैः मयूखैः सततं सर्वकालम् असितयामिनीषु कृष्णपक्षरात्रिषु

৪২ । অম্বনাথের বৃষভের দেহ শুভ কিরণপুঞ্জে পরিব্যাপ্ত ; উহার বৃহৎ বপু বপ্রাভিঘাতে
 বর্ধ লোকৃত ; এই বৃষভ বধুজনের মনে শশীকৃষ্ণা উৎপাদন করিয়া এই গিরির শৃঙ্গ হইতে শৃঙ্খলের বিচরণ
 করিতেছে ।

৪৩ । বর্ধমান শরৎকালে ক্ষৌণ্ডল হইয়া ছোট ছোট মেঘগুলি ভিন্ন ভিন্ন হইয়া বাইতেছে ;
 উহাতে ইন্দ্রধনু অল্পট্টভাবে কণকিং উৎপন্ন ও খণ্ডিত হইতেছে, (পরন্তু) এই পর্বতস্থিত নানাবর্ণ
 শিখরমণিপ্রভা এই ধনুর আকৃতিপূরণে সমর্থ হইতেছে ।

क्षिपति योऽनुवनं विततां बृहद्-
 बृहतिकामिव रौचनिकीं रुचम् ।
 अयमनेकहिरण्मयकन्दर-
 स्तव पितुर्दयितो जगतीधरः ॥ ४५ ॥
 सक्तिं जवाद्पनयत्यनिले लतानां
 वैरोचनैर्द्विगुणिताः सहसा मयूखैः ।
 रोधोभुवां मुहुरमुत हिरण्मयीनां
 भासस्तडिद्विलसितानि विडम्बयन्ति ॥ ४६ ॥

अन्वयः । यः अनुवनं विततां रौचनिकीं रुचं बृहद्बृहतिकाम् इव क्षिपति, अनेकहिरण्मयकन्दरः
 अयं तव पितुः दयितः जगतीधरः । वाच्य—येन वितता रौचनिकी रुक् बृहद्बृहतिकैव लिप्यते,
 अनेकहिरण्मयकन्दरेण अनेन दयितेन जगतीधरेण (भूयते) ॥ ४५ ॥

अन्वयः । अमुत अनिले जवात् लतानां सक्तिम् अपनयति (सति) सहसा वैरोचनेः मयूखैः
 द्विगुणिताः हिरण्मयीनां रोधोभुवां भासः मुहुः तडिद्विलसितानि विडम्बयन्ति । वाच्य—द्विगुणिताभिः
 तडिद्विलसितानि विडम्बयन्ते ॥ ४६ ॥

अपि वनान्तम् अमलयति धवलयति । अन्यत्र न एतदस्ति इति व्यतिरेकः
 व्यज्यते ॥ ४४ ॥

क्षिपतीति । अथ यः अद्रिः अनुवनं विततां रौचनिकीं रुचं सौवर्णीम्
 इत्यर्थः । रोचनया रक्तां रौचनिकीम् । “लाक्षारोचनशकलकर्दमाट्टक”
 इति ठक् । टिड्ढाण्ज्” इत्यादिना डोप् । उत्प्रेक्षते । बृहद्बृहतिकाम्
 महोत्तरासङ्गम् इव । “द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा” इत्यमरः ।
 क्षिपति प्रसारयति । अनेकाः हिरण्मय्यः यस्य सः । हिरण्मयशब्दः
 “दाण्डिनायन” इत्यादिना निपातनात् साधुः । अयं पुरोवर्ती गिरिः इत्यर्थः ।
 तव पितुः इन्द्रस्य दयितः प्रियः जगत्याः धरः जगतीधरः । यस्ते गन्तव्य
 इन्द्रकीलाख्य इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

सक्तिमिति । अमुत अमुष्मिन् अद्वौ अनिले जवात् भटिति लतानां

४४ । ए पर्वते गङ्गा शिखरं स्थितं चम्पलेशो मयूखमालाय सततं कृष्णपक्षोरं राजिकालेऽ वनाच्छुद्धिं
 धवलितं करितेऽहः । ए मयूखमालाय तक्षलातावाजिरं नव अवालं मरुलं धोतं इहेतेऽहः, आरं विन्न् विन्न्
 अमृतं क्षरणं करिष्यां शोभां पाईतेऽहः ।

४६ । ये पर्वते प्रति वने नृहं उन्नतं वस्त्रं आरं स्वर्णकाष्ठं छुड्डीयां दितेऽहः, वह हिरण्मय
 कन्दरशाली—तोमारं पितारं अिष्यं मेहे ए पर्वतं अवहितं ।

কষণকম্পনিরস্তমহাহিभिः
 क्षणविमत्तमतङ्गजवर्जितैः ।
 इह मदस्त्रपितैरनुमीयते
 सुरगजस्य गतं हरिचन्दनैः ॥ ४७ ॥
 जलदजालघनैरसिताश्मनाम्
 उपहतप्रचयेह मरौचिभिः ।
 भवति दोषिरদীপিতকन्दरा
 तिमिरसंवलितेव विवस्वतः ॥ ४८ ॥

অন্বয়: । ইহ কষণকম্পনিরস্তমহাহিभि: ক্ষণবিমত্তমতঙ্গজবর্জিতৈ: মদস্নপিতৈ: হরিচন্দনৈ: সুর-
 গজস্য গতম্ অনুমীযতে ॥ বাচ্য—গতম্ অনুমান্তি (পর্তচারিণী জনা:) ॥ ৪৩ ॥

অন্বয়: । ইহ জলদজালঘনৈ: শ্মিতাশ্মনা মরৌচিभि: উপহতপ্রচযা (শ্বত:) অদীপিতকন্দরা
 বিবস্বত: দৌশি: তিমিরৈ: সংবলিতা ইব ভবতি ॥ বাচ্য—উপহতপ্রচযয়া অদীপিতকন্দরয়া দৌশয়া
 সংবলিতযেব স্মৃযতে ॥ ৪৮ ॥

সক্তিম্ অন্যোऽन्यमङ्गम् अपनयति मति मज्ञसा जठात् वैरोचनैः सावित्रैः
 मयूरखैः द्विगुणिताः द्विरावृत्ताः कृता द्विगुणिताः । “गुणस्त्वावृत्ति-
 ग्राह्यादिष्विन्द्रियामुख्यतन्तुषु” इति वैजयन्ती । हिरण्मयोनां हिरण्य-
 विकाराणाम् । “टाण्डिनायन” इत्यादिना निपातनात् साधुः । रोधोभुवां
 भासः मुहुः तडिद्विलसितानि विडम्बयन्ति अनुकुर्वन्ति इत्यर्थः । उपमा-
 लङ्कारः ॥ ४६ ॥

কপণেতি । ইহ অত্রো কষণেন কণ্ডয়নেন য: কম্প: তেন নিরস্তা:
 মহাহয়: মহাসর্পা: যৈশ্চ: তৈ: । क्षणं विमत्तमतङ्गजवर्जितै: मत्तमतङ्गज-
 रहितै:, कुत: ? मदस्त्रपितै: ऐरावतमदसिक्तै: इत्यर्थ: । “मितां ऋत्त:”
 इति ऋत्त: । हरिचन्दनै: चन्दनद्रुमै: सुरगजस्य ऐरावतस्य गतं प्राप्ति:
 अनुमीयते । हरिचन्दनविशिष्यै: काव्यलिङ्गम् उभयेम् ॥ ४७ ॥

৪৬। এ পর্বতে বেগে বায়ু বহিষা লতাজালের পরস্পর সঙ্গ ঘূর্ণাইয়া দিতেছে; স্তত্রার
 হিরণ্ময়ী উটস্মির দৌশিচ্ছটা ষ্ঠাৎ রবিকরযোগে দ্বিগুণিত হুয়া বিদ্রাবিশ্ৰবণের অনুকরণ
 করিতেছে ।

৪৭। এ পর্বতে বে সকল চন্দনতরু আছেন, গজগণ্ডকগুণকম্পনে মহাসর্প সকল তাঁহা হইতে
 চলিয়া গিয়াছে; ঐরাবতের মদস্নযে দিক্ত ঐ সকল চন্দনতরু হলে মত্তযাতঙ্গণণ আর একপে
 উপস্থিত নাই; স্তত্রার ঐ সকল চন্দনতরু দ্বারা এখানে ঐরাবতের আগমন অনুমিত
 হইতেছে ।

भव्यो भवन्नपि मुनेरिह शासनेन

क्षात्ते स्थितः पथि तपस्य हतप्रमादः ।

प्रायेण सत्यपि हितार्थकरे विधौ हि

श्रेयांसि लब्धुमसुखानि विनाऽन्तरायैः ॥४६॥

मा भूवन्नपथहृत [हरा] स्तवेन्द्रियाश्रवाः

सन्तापे दिशतु शिवः शिवां प्रसक्तिम् ।

अन्वयः । इह भव्यो भवन् अपि मुनेः शासनेन क्षात्ते पथि स्थितः हतप्रमादः (सन्) तपस्य, हि प्रायेण हितार्थकरे विधौ सत्यपि अन्तरायैः विना श्रेयांसि लब्धुम् असुखानि ॥ वाच्य—भव्ये न भवतापि पथि स्थितेन हतप्रमादेन सता त्वया तपस्यतां श्रेयोभिः लब्धुम् असुखं भूयते ॥ ४६ ॥

जलदेति । इह अस्मिन् अद्रौ जलदजालघनेः मेघवृन्दसान्द्रैः असिता-
श्मनाम् इन्द्रनीलानां मरीचिभिः दीधितिभिः । “भानुः करो मरीचिः
स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम्” इत्यमरः । उपहृतप्रचया विघट्टितसङ्घाता
अतएव अदीपितकन्दरा अप्रकाशितगह्वरा विवस्वतः दीप्तिः तिमिरैः
संवल्लिता रंहता व्यामिश्रिता इव भवति इति उत्प्रेक्षा ॥ ४८ ॥

भव्य इति । इह अद्रौ भव्यः शान्तः भवन् अपि मुनेः व्यासस्य
शासनेन इन्द्राराधनरूपेण क्षात्ते पथि क्षत्तियमार्गे स्थितः गृहीतशस्त्र एव
इत्यर्थः । हतप्रमादः अप्रमत्तः सन् तपस्य तपश्चर्यां कुरु । तपस्य इति
“कर्मणो रोमन्वतपोभ्यां वर्त्तिचरोः” इति ऋङ् । तदन्ताद्घातोर्लोट् ।
न च सर्वभूतहितकारिणः मे प्रमादः किं करिष्यतीति विश्वसितव्यम्
इति अर्थान्तरन्यासेन आह—प्रायेणेति । हि यस्मात् बाहुल्येन । “प्रायो
वयस्यनशने सृतो बाहुल्यतुल्ययोः” इति हेमचन्द्रः । हितम् अर्थं करोतीति
तस्मिन् हितार्थं करे विधौ व्यापारे सति अन्तरायैः विघ्नैः विना श्रेयांसि लब्धुम्
असुखानि अशक्यानि इत्यर्थः । अतएव “शकष्टुष” इत्यादिना समानकर्त्तृकेषु
तुमुन् । अकारणवैरिणः सर्वत्र सर्वस्यापि सन्ति इति भावः ॥ ४८ ॥

४८ । ए परकीर्ते इत्यनेलमपिदमृष्टेर मेघमाल मरीचिनिर्गमे दिवाकरेव किवणनिकर उपहृत हठथाय गिरिगह्वर आलोकित हईतेछे ना; ३ दिवाकरेव आलोक येन टिमिरराशिते मिश्रित हईगाइ विराज करितेछे ।

४९ । तुमि शाल्त्रप्रकृति हईलेउ व्यासमुनिर आदनेन कृष्टवाचित पथे अर्थां शत्रुपाणि हईगा अशमल्लभावे उपपत्ता कव । वस्तुतः हितार्थकर व्यापार हईलेउ विना विघ्ने नश्रनलात्त करा शर न । भावार्थ एहै ये, मरुतइ सकलेर अहेतुक शत्रु विद्यमान, अतएव मावधाने उपपत्ता कर्त्तव्य ।

রচন্তস্তপসি বলঞ্চ লোকপালা:
 কল্যাণীমধিকফলাং ক্রিয়াং ক্রিয়াসু: ॥ ৫০ ॥
 ইত্যুক্ত্বা সপদি হিতং প্রিয়ং প্রিয়াহঁ
 ধাম স্বং গতবতি রাজরাজমৃত্যে ।
 সৌল্কার্ণং কিমপি পৃথাসুত: প্রদধ্যৌ
 সঁধত্বে মৃশমরতিং হি সদ্ভিযোগ: ॥ ৫১ ॥

অন্বয়: । তব ইन्द्रিয়াশ্চ: তে অপথহত: [অপথহরা:] মা ভূবন্ সন্তাপে সতি শিব: শিবাং প্রসক্তিং
 দিশতি । লোকপালা: তপসি বলং রচন্ত: কল্যাণীং ক্রিয়াম্ অধিকফলাং ক্রিয়াসু: ॥ বাচ্য—ইन्द्रিয়াশ্চ:
 অপথহতমি: [অপথহরে:] মা ভাবি, শিবেন শিবা প্রসক্তি: দিश्यতাং । লোকপালৈ: বলং রচন্তি: কল্যাণী
 ক্রিয়া অধিকফলা ক্ৰমীষ ॥ ৫০ ॥

অন্বয়: । প্রিয়াহঁ রাজরাজমৃত্যে ইতি হিত প্রিয়ম্ উক্ত্বা সপদি স্বং ধাম গতবতি (সতি)
 পৃথাসুত: সৌল্কার্ণং কিম্ অপি প্রদধ্যৌ । হি সদ্ভিযোগ: মৃশম্ অরতিং সঁধত্বে ॥ বাচ্য—পৃথাসুতেন
 কিমপি প্রদধ্যৌ, সদ্ভিযোগেন অরতি: সঁধত্বে ॥ ৫১ ॥

মা ভূবন্তিতি । তব ইन्द्रিয়াণি এব অশ্বা: তে অপথেন হরন্তি ইতি
 অপথহতৌ [অপথহরা:] মা ভূবন্ ত্বাম্ অপথং মা নৈষু: ইত্যর্থ: ।
 [অপপূর্বকহ্রজ: কর্চরি ক্রিপ্ অচ্ বা পাঠমেটাৎ] ! “মাডি লুড্” ইতি
 আশীরথে লুড্ । সন্তাপে তপ:ক্লেশে সতি শিব: শিবাং সাধৌষসীং প্রসক্তিং
 প্রদত্তিম্ উস্বাহঁ দিশতু । কিञ্চেতি চার্থ: । লোকপালা: ইन्द्रাদয়: তপসি
 বিপথে বলং শক্তিং রচন্ত: বর্জয়ন্ত: সন্ত: কল্যাণীং ক্রিয়াম্ অনুষ্ঠানম্
 অধিকফলাং সাধৌ ক্রিয়াসু: কুর্বন্তু । করোত: আশিষি লোট্ ॥ ৫০ ॥

ইতীতি । প্রিয়াহঁ রাজরাজমৃত্যে ইতি পূর্বাক্তম্ । হিতং প্রিয় বচনম্
 ইতি শ্রেষ: । উক্ত্বা সপদি স্বং স্বকীয়ং ধাম স্থানং গতবতি সতি, পৃথাসুত:
 অর্জুন: সৌল্কার্ণং সৌল্কার্ণং কিম্ অপি প্রদধ্যৌ চিন্তয়ামাস । তথাহি—
 সদ্ভিযোগ: সৃজনবিযোগ: মৃশম্ অরতিং ব্যথাং সঁধত্বে করোতি ইত্যর্থ: ।
 অর্থ্যান্তরন্যাস: ॥ ৫১ ॥

৫০ । তোমার ইন্দ্রিয়রূপ অশ্বগণ যেন অপথে পরার্পণ করে না; ক্রেশ উপস্থিত হইলে শিব
 তোমার প্রবল উৎসাহ প্রদান করুন । লোকপালগণ তোমার উপঃপক্তি বঞ্চিত করিমা কল্যাণময়
 ক্রিয়াকে অধিক ফলদাতী করুন ।

৫১ । প্রেমাম্পদ কুবেরাচ্যুতর এইরূপ হিত এক: প্রিয় বাঁকা বলিমা সহসা স্বস্থানে প্রস্থান করিলে,
 পৃথানন্দন অর্জুন উৎকর্ষী সহকারে কি যেন চিন্তা করিতে লাগিলেন । বস্তৃত: সৃজনবিযোগ একান্তই
 দুঃখোৎপাদন করিমা থাকে ।

तमनतिशयनीयं सर्वतः सारयोगा-
दविरहितमनेकीनाङ्कभाजा फलेन ।
अक्तशमक्तशलक्ष्मीश्चेतसाशंसितं सः
स्वमिव पुरुषकारं शैलमभ्याससाद ॥ ५२ ॥
इति भारविकृतौ महाकाव्ये हिमवद्वर्णनं नाम
पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

अन्वयः । अक्तशलक्ष्मीः सः अर्जुनः सर्वतः सारयोगात् अनतिशयनीयम् अनेकेन अङ्कभाजा फलेन अविरहितम् अक्तशं चेतसा आशंसितं तं शैलं स्वं पुरुषकारमिव अभ्याससाद ॥ वाचा—अक्तशलक्ष्मी तेन अर्जुनेन अनतिशयनीयः अविरहितः अक्तशः आशंसितः शैलः स्वः पुरुषकार इव अभ्यासदे ॥ ५२ ॥

तमिति । अक्तशः पूर्णाः लक्ष्मणः शोभाः यस्य सः अक्तशलक्ष्मीः इति बहुवचनाश्रितः बहुव्रीहिः । एवञ्च “उरःप्रभृतिभ्यश्च” इति कप्रप्रत्ययान-
वकाशः तत्र लक्ष्मीशब्दस्य एकवचनान्तपाठात् । नापि “नद्युतश्च” इत्यस्य अवकाशः उरःप्रभृतिपाठसामर्थ्यादेव । शैषिकस्तु वैभाषिक इति अवि-
रोधः । सः अर्जुनः सर्वतः सर्वत्र सारयोगात् उत्कृष्टबलप्रयोगात् । “सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबे वरे त्रिषु” इति उभयत्रापि अमरः । अनति-
शयनीयम् अनतिक्रमणीयम् अनेकेन बहुना अङ्कभाजा समीपं गतेन शीघ्र-
भाविना इति यावत् । फलेन कार्यसिद्ध्या अविरहितम् अशून्यं कार्यसिद्धे-
रवश्यं साधकम् इत्यर्थः । अक्तशम् अतनुं चेतसा आशंसितं प्राप्तुम्
इष्टं शैलम् इन्द्रकीलं स्वम् आत्मीयं पुरुषस्य कारः कर्म तं पुरुषकारम् उक्त-
विशेषणविशिष्टं पौरुषम् इव अभ्याससाद अधिष्ठितवान् । मालिनोदत्तम ॥५२

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथस्त्रिविरचितायां
किराताजुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां
पञ्चमः सर्गः ॥ ५

५२ । पूर्वगोडामप्पन्न मेहे अर्जुन शौर्यं सृष्टे पुरुषकारवत् विपुल शैलकील पर्वते अधिष्ठान करिजेन । ये पर्वत सर्वथा बलप्रयोग करिजेन अनतिक्रमणीयः अचिरभायो बहुरूपे उशः पत्रिपूर्व, अर्जुन उहाक पाईवार जग्य बहदिन इहेत मन मने आकाञ्छा करिजेछिजेन ।

षष्ठः सर्गः ।

रुचिराकृतिः कनकसानुमथो

परमः पुमानिव पतिं पतताम् ।

धृतसत्पथस्त्रिपथगामभितः

स तमारुरोह पुरुहूतसुतः ॥ १ ॥

तमनिन्द्यवन्दिन इवेन्द्रसुतं

विहितालिनिक्लणजयध्वनयः ।

पवनेरिताकुलविजिह्वाशिखा

जगतीरुहोऽवचकरुः कुसुमैः ॥ २ ॥

रुचिराकृतिरिति । अथो आसादनानन्तरं रुचिराकृतिः सौम्यविग्रहः । धृतसत्पथः अवलम्बितसन्मार्गः आकारानुरूपगुणवान् इत्यर्थः । “यत्नाकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति” इति सामुद्रिकाः, उपमाने अपि समानम् एतत् । सः पुरुहूतसुतः अर्जुनः, कनकस्य विकाराः सानवो यस्य तं कनकसानुम् । गरुडमावर्ण्यार्थं विशेषणम् एतत् । “समुदाये विकारषष्ठोश्च” इति बहु-त्रीहिः उत्तरपदलोपश्च । तम् इन्द्रकोलं परमः पुमान् विष्णुः पततां पत्निणां पतिं गरुडम् इव । त्रिभिः पथिभिः गच्छतीति त्रिपथगा भागीरथी । “अन्येष्वपि दृश्यते” इति उपपत्त्यः, उपपदसमासः उत्तरपदसमासश्च । ताम् अभितः अभिसुखम् आरुरोह । “समौपोभयतः शीघ्रसाकल्याभिसुखेऽभितः” इत्यमरः । प्रमिताक्षरावृत्तम् । “प्रमिताक्षरा सजससैरुदिता” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

अथ अस्य कार्यसिद्धिनिमित्तानि सूचयन् मार्गं वर्णयति—तमिति । विहिताः अलिनिक्लणाः जयध्वनयः इव यैः ते तथोक्ताः । पवनेरिताः पवनेन वायुना नुन्नाः अतएव आकुलाः लोलाः विजिह्वाः वक्राश्च शिखाः अग्राणि येषां ते तथोक्ताः । “शिखा ज्वाला केकिमील्योः शिखाशाखाग्रमौलिषु” इति वेजयन्ती । जगतीरुहः भूरुहः । क्विप् । अनिन्द्याः अनवद्याः ये वन्दिनः स्तुतिपाठकाः ते इव तम् इन्द्रसुतम् अर्जुनं कुसुमैः अवचकरुः अभिवष्टुषुः इत्यर्थः । “ऋच्छत्यताम्” इति गुणः । अत्र किरतेर्दृष्ट्यर्थत्वात् कुस-

अवधूतपङ्कजपरागकणा-
 स्तनुजाङ्गवीसलिलवीचिभिदः ।
 परिरेभिरेऽभिसुखमेत्य सुखाः
 सुहृदः सखायमिव तं मरुतः ॥३॥
 उदितोपलस्खलनसंवलिताः
 स्फुटहंससारसविरावयुजः ।
 मुदमस्य माङ्गलिकतूर्यकृतां
 ध्वनयः प्रतेनुरनुवप्रमपाम् ॥ ४ ॥
 अवरुग्णतुङ्गसुरदारुतरौ
 निचये पुरः सुरसरित्पयसाम् ।

मानां करणत्वं वित्तेपार्थत्वे तु कर्मत्वमेव । यथा “कटाक्षान् वामा
 किरति” इति दृश्यते च धातूनामर्थभेदात् कारकव्यत्ययः । यथा सिञ्चतेः
 चरणार्द्रीकरणयोः अर्थयोः द्रवद्रव्यस्य कर्मत्वकरणत्वे । यथा—“मेघोऽमृतं
 सिञ्चति गौः पयश्च ।” “सिञ्चतीवामृतैर्वपुः” इति । अत्र वाक्ये समाम-
 गतयोरुपमयोः साध्यसाधनभावात् अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ २ ॥

अवधूतेति । अवधूताः प्रसारिताः पङ्कजपरागकणाः यैः तैः ते तथोक्ताः
 इति सौरभ्योक्तिः । तनूः जाङ्गव्याः सलिलवीचीः भिन्दन्ति इति तथोक्ताः
 इति शैत्योक्तिः । सुखयन्ति इति सुखाः ‘प्रचायच्’सुखस्पर्शाः इति मान्द्योक्तिः ।
 मरुतः वाताः तम् अर्जुनं सुहृदः सखायम् इव अभिसुखम् एत्य आगत्य
 परिरेभिरे आलिङ्गितवन्तः ॥ ३ ॥

उदितेति । उदितोपलेषु उन्नतपाषाणेषु खलनेन प्रतिघातेन संवलिताः
 चूर्णिताः अतः तूर्यबोध इव सुमधुमायमाना इत्यर्थः । स्फुटैः हंसानां सार-
 सानां च विरावैः युज्यन्ती इति तथोक्ताः । क्लिप् । अनुवप्रम् अपाम् अन्तः
 पतन्तीनाम् इति शेषः । ध्वनयः अस्य अर्जुनस्य मङ्गलं प्रयोजनम् एषां ते
 माङ्गलिकाः, “प्रयोजनम्” इति ठञ् । तैः तूर्यैः कृतां मुदं हर्षं प्रतेनुः ।
 अत्र अन्यस्य अन्यकार्यकरणासम्भवात् तूर्यकृतमुत्सृष्टशीं मुदम् इति प्रति-
 बिम्बेन आक्षेपात् निदर्शनालङ्कारः ॥ ४ ॥

स ददर्श वेतसवनाचरितां
 प्रणतिं बलीयसि समृद्धिकरीम् ॥५॥
 प्रबभूव नालमवलोकयितुं
 परितः सरोजरजसाऽरुणितम् ।
 सरिदुत्तरीयमिव संहतिमत्
 स तरङ्गरङ्गि कलहंसकुलम् ॥ ३ ॥
 दधति क्षतीः परिणतद्विरदे
 मुदितालियोषिति मदस्रुतिभिः ।
 अधिकां स रोधसि बबन्ध धृतिं
 महते रुजन्नपि गुणाय महान् ॥७॥

अवरुणोति । सः अर्जुनः पुरः अथ अवरुणतुङ्गसुरदारुतरौ मग्नोन्नत-
 देवदारुद्रुमे बलीयसि बलवत्तरे । मत्वन्तात् ईयसुनि “विश्रतोर्लुक” इति
 मतुपो लुक । सुरसरिटल्पयसां निचये पूरे विषये वेतसवनेन वाणीरवनेन
 आचरिताम् । “अथ वेतसे रथाभ्रपुष्पविदुरशीतवानौरवञ्जुला” इत्यमरः ।
 समृद्धिकरीं अयस्कारीं लोके यथा दृष्टाम् इत्यर्थः । प्रणतिं ददर्श । या
 सर्वलोकदृष्टान्नाभूता इति भावः ॥ ५ ॥

प्रबभूवेति । सः अर्जुनः परितः सरोजरजसा कमलरेणुना अरुणितं
 पाटलितम् उत्तरीयं च कुसुमादिना अरुणितं भवति संहतिमत् नीरम्भं
 तरङ्गरङ्गि वारितरङ्गशोभि सरिदुत्तरीयं स्तनांशुकम् इव स्थितं कलहंस-
 कुलं कादम्बकुलम् अवलोकयितुम् अलम् अत्यर्थं न प्रबभूव न प्रशाक ।
 तत्सौन्दर्योद्देलत्वात् इति भावः ॥ ६ ॥

दधतीति । सः अर्जुनः क्षतीः क्षतानि दधति धारयति । कुतः ?
 परिणताः तिर्यग्दन्तप्रहारिणः द्विरदाः यस्मिन् तस्मिन् । “तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु
 गजः परिणतो मतः” इति हलायुधः । मदस्रुतिभिः मुदितालियोषिति
 रोधसि अधिकां धृतिं प्रीतिं बबन्ध निश्चलीकृतवान् इत्यर्थः । तथाहि—
 महान् जनः रुजन् पीडयन् अपि महते गुणाय उल्कर्षाय भवति महत्कृता
 पीडा अपि शुभावहा एव इत्यर्थः । तत् युक्तं गजरुगणस्य अपि रोधसः
 प्रीतिकरत्वम् इति भावः ॥ ७ ॥

अनुहेमवप्रमरुणैः समतां
 गतसूर्मिभिः सहचरं पृथुभिः ।
 स रथाङ्गनामवनितां करुणै-
 रनुबध्नतीमभिननन्द रुतैः ॥ ८ ॥
 सितवाजिने निजगदू रुचय-
 श्वलवीचिरागरचनापटवः ।
 मणिजालमम्भसि निमग्नमपि
 स्फुरितं मनोगतमिवाकृतयः ॥ ९ ॥
 उपलाहतोद्धततरङ्गधृतं
 जविना विधूतविततं मरुता ।
 स ददर्श कृतकशिखाविशदं
 सरितः प्रहासमिव फेनमपाम् ॥ १० ॥

अन्विति । सः अर्जुनः अनुहेमवप्रं कनकसानुसमोपे । समीपाथै
 अव्ययीभावः । अरुणैः कनककान्त्युपरञ्चनादिति भावः । पृथुभिः
 जर्मिभिः समतां तुल्यरूपतां गतम् । सादृश्यात् दुर्विवेच्यम् इति भावः । सह-
 भूतं सहचरं प्रियम्, सहशब्दस्य पचाद्यजन्तेन चरशब्देन समासः । करुणैः
 दीनैः रुतैः कूजितैः अनुबध्नतीम् अन्विष्यन्तीं रथाङ्गनामवनितां चक्रवाकोम्
 अभिननन्द । प्रकृष्टप्रेमदर्शनात् कस्य न आनन्द इति भावः । अत्र तावत्
 ऊर्मिणां स्वधावस्थत्यागिन आरुख्यस्त्रीकारात् तद्गुणालङ्कारः । “तद्गुणः
 स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणाश्रयात् ।” इति लक्षणात् । तन्मूला च इयं
 चक्रवाक्याः स्वकान्ते तरङ्गभ्रान्तिरिति तद्गुणभ्रान्तिमतोरङ्गाङ्गिभावेन
 सङ्करः ॥ ८ ॥

सितवाजिन इति । चलवीचीनां रागः रञ्जनं वर्णान्तरापादनं तस्य रचना
 क्रिया तत्र पटवः समर्थाः रुचयः प्रभाः अम्भसि निमग्नम् अपि मणिजालं
 स्वाश्रयभूतम् इति भावः । मनोगतं स्फुरितं रोषादिविकारम् आकृतयो
 भ्रू भङ्गादिवाह्यविकारा इव सितवाजिने अर्जुनाय निजगदुः ज्ञापयामासु-
 रित्यर्थः । आकृत्या हि मनोगतं विचक्षणं जानन्ति इति भावः ॥ ९ ॥

उपलैति । उपलैः आहताः अतएव उद्धताश्च ये तरङ्गाः तैः धृतं

बहु वहिँ चन्द्रकनिभं विदधे
 धृतिमस्य दानपयसां पटलम् ।
 अवगाढमौक्षितुमिवेभपतिं
 विकसद्विलोचनशतं सरितः ॥ ११ ॥
 प्रतिबोधजृम्भणविभिन्नमुखी
 पुलिने सरोरुहदृशा ददृशे ।
 पतदच्छमौक्तिकमणिप्रकरा
 गलदश्रुबिन्दुरिव शुक्तिवधूः ॥ १२ ॥
 शुचिरप्सु विद्रुमलताविटप-
 स्तनुसान्द्रफेनलवसंवलितः ।
 स्मरदायिनः स्मरयति स्म भृशं
 दयिताधरस्य दशनांशुभृतः ॥ १३ ॥

निर्गमरोधात् इत्यर्थः । जविना वेगवता मरुता वातेन विधृतं विततं च केत-
 कस्य शिखायं तद्वत् विशदम् अपां फेनं हिण्डौरम् । “हिण्डौरोऽम्बिकफः
 फेन” इत्यमरः । सरितः प्रहासम् अट्टहासम् इव इति उत्प्रेक्षा । सः
 अर्जुनः ददृश ॥ १० ॥

बह्विति । वहिँचन्द्रकनिभं मयूरमेचकमदृशम् । “समौ चन्द्रकमेचकौ”
 इत्यमरः । बहु अनेकधा दानपयसां पटलम् । जातावेकवचनम् । बहवः
 मदाम्बु बिन्दव इत्यर्थः । अवगाढम् अन्तःप्रविष्टम् । गाह्नेः कर्त्तरि क्तः ।
 इभपतिम् ईक्षितुं विकसत् उन्मिषत् सरितः विलोचनशतम् इव इति उत्-
 प्रेक्षा । अस्य अर्जुनस्य धृतिं प्रीतिं विदधे चकार ॥ ११ ॥

प्रतिबोधेति । प्रतिबोधः स्फुटनं निद्रापगमश्च तत्र यत् जृम्भणम्
 उच्छ्वनता जृम्भा च तेन विभिन्नमुखी विश्लिष्टाया, विवृतास्या च । अतएव
 पतन् प्रसरन् अच्छः मौक्तिकमणीनां प्रकरः स्तोमः यस्याः सा तथोक्ता अत-
 एव गलदश्रुबिन्दुः इव स्थिता इति उत्प्रेक्षा । शुक्तिः वधूः इव शुक्तिवधूः
 पुलिने शयनीये इव इति भावः । सरोरुहदृशा अर्जुनेन ददृशे दृष्टा । अत्र
 प्रतिबोधाद्विश्लिष्टपदोपात्तानां प्रकृतानां शुक्तिवध्वोश्च उपमारूपकयोः
 साधकबाधकाभावात् सन्देहसङ्करः । तस्मापेक्षा च अश्रुगलनोत्प्रेक्षा इति
 तयोः अङ्गाङ्गिभावः ॥ १२ ॥

उपलभ्य चञ्चलतरङ्गधृतं
 मदगन्धमुत्थितवतां पयसः ।
 प्रतिदन्तिनामिव स सम्बुबुधे
 करियादसामभिमुखान् करिणः ॥ १४ ॥
 स जगाम विस्मयमुदीच्य पुरः
 सहसा समुत्पिपतिषोः फणिनः ।
 प्रहितं दिवि प्रजविभिः श्वसितैः
 शरदभ्रविभ्रममपां पटलम् ॥ १५ ॥
 स ततार सैकतवतौरभितः
 शफरीपरिस्फुरितचारुदृशः ।
 ललिताः सखौरिव बृहज्जघनाः
 मुरनिम्नगामुपयतीः सरितः ॥ १६ ॥

शुचिरिति । अप्सु शुचिः स्वच्छः तनुना सान्द्रेण च फेनस्य ल्वेन
 शकलेन मंत्रलिनः सङ्गतः त्रिद्रुप्रलतायाः । विटपः पल्लवः । “विटपः पल्लवे
 खिङ्गे विस्तरि स्तम्बगाखयोः” इति विश्वः । स्मरदायिनः कामे हीपकस्य
 दशनांशुभृतः दन्तकान्तिकलितस्य दयिताधरस्य इत्यर्थः । “अधीगर्थ”
 इत्यादिना षष्ठी । भृगं स्मरयति स्म । “लट् स्मे” इति भृतार्थे लट् ।
 “मितां ऋखः” इति ऋखः । स्मरणालङ्कारः ॥ १३ ॥

उपलभ्येति । सः अर्जुनः चञ्चलतरङ्गैः धृतं तत्संक्रान्तम् इत्यर्थः ।
 मदगन्धम् उपलभ्य अन्नय पयसः उत्थितवतां रोषदिति शेषः । कर्त्या-
 करणां यादमाम् । शाकपार्थिवदिषु दृश्यः । प्रतिदन्तिनम् इव अभि-
 मुखान् अभियातान् इत्यर्थः । करिणः गजान् सम्बुबुधे ददर्श इत्यर्थः ॥ १४ ॥

स इति । सः अर्जुनः पुरः अग्रे सन्नमा समुत्पिपतिषोः समुत्पितु-
 मिच्छोः । पतेः सन्नन्तात् उपत्ययः “तनिपतिदिगिद्रदिभ्यः सन् इडा
 वक्तव्यः” इति विकल्पत् इडागमः । फणिनः सर्पस्य प्रजविभिः अतिवेगवद्भिः
 श्वसितैः फूलरैः दिवि आकशे प्रहितं प्रेरितं शरदभ्रस्य विभ्रमः इव विभ्रमः
 सौन्दर्यं यस्य तत् शुभ्रम् अभ्रव्यापकं च इत्यर्थः । अपां पटलं पुरः उदीच्य
 विस्मयं जगाम । अत्र उपमानुप्राणिता स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ १५ ॥

अधिरुह्य पुष्पभरनम्रशिखैः
 परितः परिष्कृततलां तरुभिः ।
 मनसः प्रसक्तिमिव मूर्ध्नि गिरेः
 शुचिमाससाद स वनान्तभुवम् ॥ १७ ॥
 अनुसानु पुष्पितलताविततिः
 फलितोरुभूरुहविविक्तवनः ।
 धृतिमाततान तनयस्य हरे-
 स्तपसेऽधिवस्तुमचलामचलः ॥ १८ ॥
 प्रणिधाय तत्र विधिनाथ धियं
 दक्षतः पुरातनमुनेमुनिताम् ।

स इति । सः अर्जुनः सैकतवतीः पुलिनवतीः अभितः शफरीणां
 प्रोष्ठेनां परिस्फुरितानि एव चारवः दृशः यासां ताः । सुरनिम्नगां गङ्गाम्
 उपयतीः भजन्तीः । इणः शतुः उगित्वात् ङीप् । अतएव बृहज्जघनाः
 ललिताः सखीः इव स्थिताः सरितस्ततार अतिचक्रम ॥ १६ ॥

अधिरुह्येति । सः अर्जुनः अधिरुह्य अर्थात् गिरिम् इति शेषः ।
 पुष्पभरणे नम्रशिखैः नतार्थः तरुभिः परितः परिष्कृततलां भूषितस्वरूपाम् ।
 “अधःस्वरूपयोरस्त्री तनम्” इत्यमरः । “संपर्थ्युपेभ्यः करोती भूषणं” इति
 सुङागमः । शुचि शुद्धाम् अतएव मनसः प्रसक्तिम् इव मूर्त्तं मनःप्रसादम्
 इव स्थितां तद्धेतौ तद्भाष्योत्प्रेक्षा । गिरेः मूर्ध्नि वनान्तभुवम् आससाद ।
 अन्तःशब्दः स्वरूपवचनः । “अन्तोऽध्यवमितं मृत्यो स्वरूपे निश्चयेऽन्तिके”
 इति वैजयन्ती ॥ १७ ॥

अनुसान्विति । अनुसानु प्रतिसानु । वीप्सार्थे अय्ययीभावः । पुष्पिताः
 सञ्जातपुष्पाः लताविततयः यस्मिन् सः फलिताः तरवां भूरुहाः येषु तानि
 विविक्तानि विजनानि पूतानि वा वनानि यस्मिन् सः तथोक्तः । “विविक्तौ
 पूतविजनौ” इत्यमरः । अचलः इन्द्रकीलः हरेस्तनयस्य अर्जुनस्य तपसे तप-
 थर्थार्थम् अधिवस्तुम् अधिष्ठातुम् । तनिक्रियपेक्षया समानकर्तृत्वान्
 तुमुन् । अचलां धृतिम् उत्साहम् आततान । अत्र अचलविशेषणपदार्थस्य
 धृतिकरणहेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १८ ॥

श्रममादधावसुकरं न तपः

किमिवावसादकरमात्मवताम् ॥ १९ ॥

शमयन् धृतेन्द्रियशमैकमुखः

शुचिभिर्गुणै रघमयं स तमः ।

प्रतिवासरं सुकृतिभिर्वृधे

विमलः कलाभिरिव शीतरुचः ॥ २० ॥

अधरीचकार च विवेकगुणा-

दगुणेषु तस्य धियमस्तवतः ।

प्रतिघातिनीं विषयसङ्गरतिं

निरूपप्लवः शममुखानुभवः ॥ २१ ॥

प्रणिधायेति । अथ तत्र अर्द्धी विधिना योगशास्त्रानुसारेण धियं चित्तवृत्तिं प्रणिधाय ध्येयविषये धियं नियम्य । “नैर्गद” इत्यादिना णत्वम् । मुनितां दधतः तपस्यतः इत्यर्थः । पुगतनमुनेः अर्जुनस्य इत्यर्थः । असुकरं दुष्करं तपः अमं खेदं न आदधी न चकार । तथाहि— आत्मवतां मनस्विनाम् अवसादकरम् अशान्तिजनकं किम् इव । न किञ्चित् इत्यर्थः । इवशब्दे वाक्यालङ्कारे ॥ १९ ॥

शमयन्निति । धृतम् इन्द्रियशमः विषयव्यावृत्तिः एव एकं मुख्यं सुखम् आह्लादः येन सः तथोक्तः आत्मारामः इत्यर्थः । अनत्र धृतम् इन्द्रियाणां शमः सन्तापनिवर्त्तनम् एकम् अद्वितीयं सुखम् आह्लादश्च येन सः तथोक्तः । शुचिभिः निर्मलैः गुणैः मैत्र्यादिभिः, अनत्र कान्त्यादिभिः । अघमयं पापरूपं तमः अज्ञानम्, अनत्र अन्धकारं च शमयन् निवर्त्तयन् । विमलः अमलिनः पापरहितः शुभ्रः, अनत्र सः अर्जुनः प्रतिवासरं सुकृतिभिः सुकृतैः तपोभिः इत्यर्थः । स्त्रियां क्तिन् । कलाभिः शीतरुचिः चन्द्रः इव वृधे ॥ २० ॥

अधरीचकारेति । किं च इति चार्थः । विवेकः तत्त्वावधारणं सः एव गुणः तस्मात् तेन हेतुना इत्यर्थः । “विभाषा गुणेष्विस्त्रियाम्” इति पञ्चमी । अगुणेषु कामक्रोधादिदोषेषु विषये । तद्विरोधेन नञ्समासः । धियं चित्तवृत्तिम् अस्तवतः निवारितवतः तस्य अर्जुनस्य निरूपप्लवः

मनसा जपैः प्रणतिभिः प्रयतः
 समुपेयिवानधिपतिं न दिवः ।
 सहजतरौ जयशमौ दधती
 विभराम्बभूव युगपत् महसी ॥ २२ ॥
 शिरसा हरिन्मणिनिभः स वहन्
 कृतजन्मनोऽभिषवणेन जटाः ।
 उपमां ययावरुणदीधितिभिः
 परिमृष्टमूर्धनि तमालतरौ ॥ २३ ॥
 धृतहेतिरप्यधृतजिह्वामति-
 श्रितैर्मुनीनधरयन् शुचिभिः ।
 रजयाञ्चकार विरजाः स मृगान्
 कमिवेशते रमयितुं न गुणाः ॥ २४ ॥

निर्बाधः शमसुखानुभवः शान्त्यानन्दानुभवः प्रतिघातिनीं सोपप्लवां विषय-
 सङ्गरतिं शब्दाद्युपभोगरुचिम् अधर्गीचकार विषयनिस्पृहं चकार इत्यर्थः ।
 उत्कृष्टसुखलाभस्य अप्रकृष्टवैराग्यहेतुत्वादिति भावः ॥ २१ ॥

मनसेति । प्रयाः अहिंसानिरतः मनसा ध्यानेन जपैः विशिष्टमन्वा-
 भ्यासैः प्रणतिभिः नमस्कारैः एवं मनोवाक्कयकर्मभिः दिवः अधिपतिम्
 इन्द्रं समुपेयिवान् उपसेदिवान् सः अर्जुनः सहजतरौ नैसर्गिकागन्तुकी
 जीयते अनेन इति जयः वीररमः । “एरच्” इति अच् । शस्यते अनेन
 इति शमः जयशमौ वीरशान्तिरमौ दधती पुष्पाती तेजसो महसी युगपत्
 विभराम्बभूव बभार । “भीञ्जीभृहुवाम्” इति विकल्पात् आम्रपत्ययः । अत्र
 युगपत् वीरशान्ताधिकरणत्वाभिधानात् अस्य लोकाद्भुतमहिमत्वं व्यज्यते ॥२२

शिरसेति । हरिन्मणिनिभः मरकतमणिश्यामः अभिषवणेन स्नानेन
 कृतजन्मनः जनिताः अतः पिशङ्गीः इति भावः । जटाः शिरसा वहन् सः
 अर्जुनः अरुणस्य अनूरोः दीधितिभिः परिमृष्टमूर्धनि व्याप्तशिरसि तमाल-
 तरौ उपमां तमालतरौः सादृश्यं ययौ इति आर्थी इयम् उपमा । तरौः
 औपम्याधिकरणत्वात् तदपेक्षया सप्तमी ॥ २३ ॥

श्रितैः । धृतहेतिः धृतायुधः अपि अधृता जिह्वा मतिः कुटिलमतिः

अनुकूलपातिनमचण्डगतिं
 किरता सुगन्धिमभितः पवनम् ।
 अवधीरितार्त्तवगुणं सुखतां
 नयता रुचां निचयमशुमतः ॥ २५ ॥
 नवपल्लवाञ्जलिभृतः प्रचये
 बृहतस्तरुन् गमयतावनतिम् ।
 स्तृणता ढणैः प्रतिनिश मृदुभिः
 शयनोयतामुपयतीं वसुधाम् ॥ २६ ॥
 पतितै रपेतजलदान् नभसः
 पृषतै रपां शमयता च रजः ।

येन सः शुचिभिः चरितंः सुनीन् अधरयन् तिरस्कुर्वन् विषेण एव भीषणः
 न तु कर्मणा इति भावः । कुतः ? विरजाः रजोगुणरहितः सः अर्जुनः
 मृगान् रजयाञ्चकार रमयामास । “रञ्जो गो मृगरमणे नलोपे वक्तव्यः”
 इति नलोपः । तथाहि—गुणाः दयादयः कम् इव रमयितुं न ईशते कं
 वा वर्षाकर्त्तं न शक्नुवन्ति इति भावः । शुद्धिः एव हि परं विश्वासर्वाजं
 परस्य न विषः न अपि संस्तवः इति भावः ॥ २४ ॥

अथ अस्य त्रिभिः तपःमिद्धिमाह—अनुकूलेत्यादिना । अनुकूल-
 पातिनं न तु प्रतिकूलपातिनम् अचण्डगतिं मन्दगामिनं सुगन्धिमं ।
 गन्धस्ये त्वे तदेकान्तग्रहणोऽपि कवानां निरङ्कुशत्वात् समामान्तः । अथवा
 केचित् आगन्तुकत्वे अपि एकवचनेन समामान्तम् इच्छन्ति । पवनम्
 अभितः किरता प्रवर्त्तयता इत्यर्थः । ऋतुः अस्य प्रायः आर्त्तवः ।
 “ऋतोरण” इत्यण् प्रत्ययः । सः च असां गुणः तिग्मत्वरूपः सः अवधीरितः
 तिरस्कुतः यस्य तम् अशुमतः रुचां निचयं सुखतां सुखस्पर्शतां नयता प्राप-
 यता । नयतेर्दिकर्मकत्वम् ।

नवेति । प्रचये पुष्यावचयप्रसङ्गे नवपल्लवा एव अञ्जलयः तान्
 बिभ्रतीति नस्त्रताम् । तथाक्तान् बृहतः उच्चान् तरुन् अवनतिं गमयता ।
 “गतिबुद्धि” इत्यादिना तरुणां कर्मत्वम् । प्रतिनिशं निशि निशि शयनय-
 ताम् उपयतीं शयनस्थानीभूताम् इत्यर्थः । वसुधां मृदुभिः ढणैः स्तृणता
 आच्छादयता ॥ २६ ॥

स दयालुनेव परिगाढकृशः
 परिचर्ययानुजगृहे तपसा ॥ २७ ॥
 महते फलाय तदवेक्ष्य शिवं
 विकसन्निमित्तकुसुमं स पुरः ।
 न जगाम विस्मयवशं वशिनां
 न निहन्ति धैर्यमनुभावगुणः ॥ २८ ॥
 तदभूरिवासरक्तं सुकृतै-
 रूपलभ्य वैभवमनन्यभवम् ।
 उपतस्थुरास्थितविषादधियः
 शतयज्वनो वनचरा वसतिम् ॥ २९ ॥

पतितैरिति । अपतजलदात् निरग्नात् नभसः पतितैः अपां पृषतैः
 जलबिन्दुभिः रजश्च गमयता तपसा कर्त्वा दयालुना इव इति उत्प्रेक्षा ।
 दयालुत्वे हेतुं सूचयति—परिगाढकृशः अतिक्षीणः सः अञ्जुनः परिचर्यया
 उक्तविधया शुश्रूषया अनुजगृहे अनुगृहीतः । अनुग्रहः अत्र सहकारित्वम्
 एव सर्वभूतानुकूल्यलिङ्गात् पचेलिमं तपः अस्य इति भावः । अस्य श्लोक-
 द्वयस्य अपि एकवाक्यत्वात् उत्प्रेक्षा एव प्रधानालङ्कारः ॥ २७ ॥

महत इति । सः अञ्जुनः महतं फलाय अयेसे शस्याय च विकसत्
 पूर्वोक्तं शिवं निमित्तम् एव कुसुमं पुरः अग्रे अवेक्ष्य विस्मयवशं न जगाम ।
 तथाहि—वशिनाम् अनुभाव एव गुणः सः च धैर्यं न निहन्ति विस्मयादि-
 विकारं न जनयति इत्यर्थः । जनने वा तपः क्षीयेत् । “तपः क्षरति
 विस्मयात्” इति स्मरणात् इति भावः ॥ २८ ॥

तदिति । सुकृतैः तपोभिः करणैः अभूरिभिः कतिपयैः एव वासरैः
 कृतं तत् पूर्वोक्तं वैभवम् अतः अन्यस्य न भवति इति अनन्यभवम् अन्यस्य
 असाध्यम् इत्यर्थः । पचद्वयजन्तोत्तरपटेन नञ्समासः । उपलभ्य निश्चित्य
 आस्थितविषादाः प्राग्खेदाः धियः येषां ते वनचराः । “तत्पुरुषे कृति-
 बहुलम्” इति बहुलग्रहणात् लुक् । शनेन शतस्य वा मखानां यज्वनः
 शतक्रतोः । अत्र संख्येयविशेषलाभः यजिसन्निधनात् अवगन्तव्यः । “यज्वा
 तु विधिनेष्टवान्” इत्यमरः । “सुयजोर्ङ्निप” । वसतिम् उपतस्थुः

विदिताः प्रविश्य विहितानतयः
 शिथिलीकृतेऽधिकृतकृत्यविधौ ।
 अनपेतकालमभिरामकथाः
 कथयाम्बभ्रुवुर्गिति गोत्रभिदे ॥ ३० ॥
 शुचिवल्कलवीतवपुरन्यतम-
 स्तिमिरच्छिदामिव गिरौ भवतः ।
 महते जयाय मघवन्ननघः
 पुरुषस्तपस्यति तपन् जगतीम् ॥ ३१ ॥
 स विभर्ति भीषणभुजङ्गभुजः
 पृथु विद्विषां भयविधायि धनुः ।
 अमलेन तस्य धृतसच्चरिता-
 श्रितेन चातिशयिता मुनयः ॥ ३२ ॥

विदिता इति । वनचराः इति अनुवर्त्तनीयम् । विदिताः ज्ञाताः अनुमतप्रवेशाः सन्तः इत्यर्थः । प्रविश्य विहितानतयः कृतप्रणामाः अधिकृतकृत्यस्य नियुक्तकर्मणः श्रौतरक्षणत्मकस्य विधौ अनुष्ठाने शिथिलीकृतं सति अनपेतकालम् अनतिक्रान्तकालं यथा तथा गोत्रभिदे शक्राय इति वक्ष्यमाणप्रकारेण अभिरामकथाः आव्यवाचः । “चिन्तिपूजिकथिकुम्बि-चर्चश्च” इति अड प्रत्ययः । कथयाम्बभ्रुव ॥ ३० ॥

शुचीति । शुचिना वल्केन वल्कलेन वीतम् आच्छादितं वपुः यस्य सः । तिमिरच्छिदां सूर्यादीनाम् अन्यतमः इव स्थितः इत्युत्प्रेक्षा । अनघः पुरुषः हे भगवन् ! भवतः गिरौ इन्द्रकीले जगतीं भुवं तपन् तापयन् महते जयाय तपस्यति तपश्चरति । “कर्मणो रोमन्थ” इत्यादिना क्वडि लट् ॥ ३१ ॥

जयाय तपस्यति इत्युक्तं तत्र हेतुमाह—स इति । भीषयेति इति भीषणो । नन्द्यादित्वात् ल्युप्रत्ययः । तौ च तौ इव भुजङ्गौ च तौ इव भुजौ यस्य सः तथोक्तः पुरुषः, विद्विषां भयविधायि पृथु धनुः विभर्ति अतः जयार्थी इत्यर्थः । अमलेन तस्य पुरुषस्य चरितेन धृतानि यैः ते मुनयः अतिशयिताः अतिक्रान्ताः ॥ ३२ ॥

मरुतः शिवा नववृणा जगती
 विमलं नभो रजसि वृष्टिपाम् ।
 गुणसम्पदानुगुणतां गमितः
 कुरुतेऽस्य भक्तिमिव भूतगणः ॥ ३३ ॥
 इतरं तरानभिभवेन सृगा-
 स्तमुपामते गुफमिवान्तसदः ।
 विनमन्ति चास्य तरवः प्रचये
 परवान् स तेन भवतेव नगः ॥ ३४ ॥
 उरु सत्त्वमाह विपरिश्रमता
 परम वपुः प्रथयतीव जयम् ।
 शमिनोऽपि तस्य नवसङ्गमने
 विभुतानुषङ्गि भयमेति जनः ॥ ३५ ॥

अथ अस्य तपःभिर्दिं वर्णयति—मरुत इत्यादिना । मरुतः वातः
 शिवाः सुखाः जगती पृथ्वी नववृणा शयनासनाद्यनुकूलः इत्यर्थः । नभः
 विमलं नीलारादिरहितं रजसि सति श्रगां वृष्टिः भवतीति शेषः । किं
 बहुना, अस्य पुरुषस्य गुणसम्पदा अनुगुणताम् अनुकूलतां गमितः वशी-
 कृतः इत्यर्थः । भूतगणः पृथिव्यादिपञ्चकं भक्तिं सेवां कुरुते इव इति
 उत्प्रेक्षा ॥ ३३ ॥

इतरेतरेति । किञ्च सृगाः पशवः तम् अन्ते अन्तिकं सीदन्ति इति
 अन्तसदः अन्तेवामिनः । “भर्तुःऽपि” इति किप् । गुरुम् इव इतरे-
 तरेषुम् अन्तमिभवेन अद्भुतं उपासते सिद्धन्ते । प्रचये पुष्पावचये तरवः
 अस्य विनमन्ति करपत्रेयाः भवन्ति इत्यर्थः । अस्य इति सम्बन्धमामान्ये
 पठो । किं बहुना, सः नगः इन्द्रकालः भवता इव तेन पुरुषेण परवान्
 परार्थिनः सात्त्विकस्य रूपि तत्र इव तस्य अतिशयः वर्तते इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

उर्विति । किञ्च विपरिश्रमता आयासे अपि अमरान्नित्यम् उरु
 महत्सत्त्वम् अन्तःभारम् आह दुबलस्य अमज्यसम्भवात् इति भावः ।
 परमं वपुः जयं प्रथयति च आकारेण एव जिष्णुत्वं गम्यते इत्यर्थः । शमिनः
 शान्तस्य अपि तस्य नवसङ्गमने अपूर्वप्राप्ती जनः विभुतायाः प्रभावश्च

ऋषिवंशजः स यदि दैत्यकुले
 यदि वान्वये महति भूमिभृताम् ।
 चरतस्तपस्तव वनेषु सहा
 न वयं निरूपयितुमस्य गतिम् ॥३६॥
 विगण्य्य कारणात्मनेकगुणं
 निजयायवा कथितमल्पतया ।
 असदप्यदः सहितुमर्हसि नः
 क्व वनेचराः क्व निपुणा मतयः ॥३७॥
 अधिगम्य गुह्यकगणादिति तत्
 मनसः प्रियं प्रियमुतस्य तपः ।
 निजुगोप हर्षमुदितं मघवा
 नयवर्त्मगाः प्रभवतां हि धियः ॥३८॥

अनुषङ्गि व्यापकं न तु हिंस्रकत्वानुपङ्गि इति भावः । भयम् एति ।
 शान्तोद्भवं पराभवं गमयतीति भावः ॥ ३५ ॥

अथ ईदृशः असौ कः इति चेत् तत् न विद्मः इति आह—ऋषीति ।
 सः पुरुषः ऋषिवंशजः वा इति शेषः काकुः वा । यदि वा दैत्यकुले जातः
 इति शेषः । यदि वा महति भूमिभृताम् अन्वये जातः । तव वनेषु तपः
 चरतः अस्य गतिं स्वरूपं निरूपयितुं वयं महन्ते इति सहाः । पचाद्यच् ।
 न सहाः स्म इति शेषः ॥ ३६ ॥

अपृष्टपरिभाषणापराधं परिहरन्ति—विगण्य्येति । अनेकगुणं बहुफलं
 इन्द्रत्वाद्यनेकफलसाधकत्वेन योग्यम् इत्यर्थः । कारणं तपोरूपं विगण्य्य
 विचार्य्य अथवा निजया नैसर्गिक्या अल्पतया बालिश्येन वा कथितं नः
 अस्माकम् अदः इदं वचनम् इत्यर्थः । असत् असाधु अपि सहितुं सोढुम् ।
 “तोषसह” इत्यादिना विकल्पात् इडागमः । अर्हसि योग्यः असि ।
 तर्हि सदेव किं न उक्तं तत्र आहुः । वनेचराः क्व ? निपुणाः मतयः
 विवेकबुद्धयः क्व ? न उभयं सङ्गच्छते इत्यर्थः । अज्ञानं न अपराध्यति
 इति भावः । अर्थान्तरन्यासः अलङ्कारः ॥ ३७ ॥

अधिगम्येति । मघवा इन्द्रः इति पूर्वोक्तगुह्यकगणात् तत् मनसः

प्रणिधाय चित्तमथ भक्ततया
 विदितेऽप्यपूर्वं इव तत्र हरिः ।
 उपलब्धमस्य नियमस्थिरतां
 सुरसुन्दरीरिति वचोऽभिदधे ॥३६॥
 मुकुमारमेकमगु मर्मभिदा-
 मतिदूरगं युतममोघतया ।
 अविपल्लिच्य मस्त्रमपरं कतमद्
 विजयाय यथामिव चित्तभुवः ॥४०॥

प्रियं प्रियसुतस्य अर्जुनस्य तपः अधिगम्य ज्ञात्वा । गुणप्रपन्नतया ममान-
 कर्तृ कृत्वात् क्लान्तवृत्तिर्देहः । उदितं तत् तपसः देवकार्यार्थत्वात् उत्पन्नं
 हृषे निजुगोप गोपयामास । तथाहि -प्रभवतां प्रभूणां धियः नयवर्त्मगाः
 नीतिमार्गानुसारिण्यः हि । अन्यथा मन्त्रभेदे कार्यहानिः स्यादिति
 भावः ॥ ३८ ॥

प्रणिधायेति । अथ हरिः इन्द्रः चित्तं प्रणिधाय विषयान्तरपरिहारण
 आत्मनि अवस्थाप्य तत्र तस्मिन् अर्जुने भक्ततया विदिते अपि । उपलक्षण
 तृतीया । अपूर्वं इव अविदितं इव इत्यर्थः । “पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा”
 इति विकल्पात् न मिन्नादेगः । अस्य अर्जुनस्य नियमे स्थिरतां दाढ्यम्
 उपलब्धं परीक्षितुम् इत्यर्थः । लोकाप्रताप्यर्थम् इति भावः । सुरसुन्दरीः
 इति वच्यमाणप्रकारं वचः अभिदधे ॥ ३९ ॥

मुकुमारमिति । मर्मभिदां मर्मच्छेदिनाम् अस्त्रान्तराणां मध्ये इत्यर्थः ।
 “यतश्च निर्द्वारणम्” इति षष्ठी । अपरम् अन्यत् कतमत् । “वा बहूनां जाति-
 परिप्रश्ने उतमच् ।” यथम् इव मुकुमारं कोमलं न तु कठिनम् । अन्यत्
 तु कठिनं भवति । तथा एकं न बहु तत् तु भवति । तथा अणु
 सूक्ष्मं न स्थूलम् अलक्ष्यलक्ष्यपरिगत्वादिति भावः । तत् तु लक्ष्यलक्ष्य-
 प्रवेशि । तथा अतिदूरगं दूरलक्ष्यमेदि तत् तु समीपलक्ष्यमेदि । तथा
 अमोघतया अमोघत्वगुणेन युतं युक्तं, न कदाचित् व्यभिचरति इति भावः ।
 अन्यत् तु कदाचित् अपि लक्ष्यात् अपराध्यति । तथा अविपल्लिच्यम्
 असत्प्रतिकाम् । अन्यत् विद्यमानप्रतीकारम् अस्त्रं चित्तभुवः कामस्य ।
 कर्त्तरि षष्ठी । विजयाय एतद्विशेषणविशिष्टमस्त्रम् अस्ति इति शेषः । न

भववीतये हतवृहत्तमसाम्
 अवबोधवारि रजसः शमनम् ।
 परिपीयमानमिव वोऽसकलै-
 रवसादमेति नयनाञ्जलिभिः ॥४१॥
 बहुधा गतां जगति भूतसृजा
 कमनीयतां समभिहृत्य पुरा ।
 उपपादिता विदधता भवतीः
 सुरसद्भयानसुमुखौ जनता ॥४२॥
 तदुपेत्य विघ्नयत तस्य तपः
 कृतिभिः कलामु सहिताः सचिवैः ।
 हतवीतरागमनसां ननु वः
 सुखसङ्गिनं प्रति मुग्धावजितिः ॥४३॥

किञ्चित् अस्ति इत्यर्थः । अत्र उपमालङ्कारः । साभिप्रायविशेषणत्वात्
 परिकरालङ्कारश्च । तयोः उभयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ४० ॥

असामर्थ्यशङ्कां परिहरति—भवेति । भववीतये संसारनिवृत्तये
 हतवृहत्तमसां निरस्तमहामीहानां यागिनां सम्बन्धि रजोगुणः रजोधूलिः
 इति श्लिष्टरूपकं, तस्य शमनं निवर्त्तकम् अवबोधः तत्त्वज्ञानम् एव वारि तत्
 वः युष्माकम् असकलैः असमर्थैः नयनानि एव अञ्जलयः तैः परिपीय-
 मानम् इव इति उत्प्रेक्षा । अवसादं तपःक्षयम् एति । मुक्तान् अपि
 बध्नतोनां वः कथम् असामर्थ्यम् इति भावः । अत्र उत्प्रेक्षारूपकयोः
 सङ्करः ॥ ४१ ॥

बहुधेति । किञ्च पुरा जगति बहुधा गतां नानामुखेन द्विप्रकीर्णां
 कमनीयतां चन्द्राद्युपमानद्रव्यगतलावण्यं समभिहृत्य मंगृह्य भवतीः विद-
 धता सृजता भूतसृजा ब्रह्मणा जनता जनसमूहः । “शामजन” इत्यादिना
 तल् । सुरसद्भयानसुमुखौ खलीकयात्राप्रवणा उपपादिता कृता । स्वर्गस्य
 अपि यत्प्रसादात् सर्वलोकस्नाध्यत्वं तासां वः कथम् असामर्थ्यम् इति भावः ।
 अत्र अप्सरसां प्रकीर्णलावण्यमंग्रहासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धाभिधानात्
 अतिशयोक्तिः ॥ ४२ ॥

अविमृष्यमेतदभिलष्यति सः

द्विषतां वधेन विषयाभिरतिम् ।

भववीतये न हि तथा स विधिः

क्व शरासनं क्व च विमुक्तिपथः ॥४४॥

पृथुधान्नि तत्र परिवोधि च मा

भवतीभिरन्यमुनिवद्विकृतिः ।

स्वयशांसि विक्रमवतामवतां

न वधूष्वघानि विमृषन्ति धियः ॥४५॥

अथ कार्यशक्तिमाह—तदिति । तत् तस्मात् समर्थत्वात् कलासु गीतवाद्यादिषु कृतिभिः कुशलैः सचिवैः गन्धर्वैः सहिताः उपेत्य गत्वा तस्य पुरुषस्य तपः विघ्नयत विघ्नवत् कुरुत विहत इत्यर्थः । विघ्नवच्छब्दात् मत्त्वन्तात् “तत्करोति” इति णिचि लोट् । णविष्टवद्भावात् मतुपः लुक् । न च अत्र असामर्थ्यशङ्का कार्या इति अर्थान्तरन्यासेनाह—हतेति ! ननु सम्बोधने हे अप्सरसः ! हृतानि वशीकृतानि वीतरागाणां निःस्पृहाणां मुमुक्षूणां मनांसि चिन्तानि याभिः तासां वः युष्माकम् अप्सरसां सुखसङ्गिनं पुरुषं प्रति सुखाभिलाषिणं प्रति अवजितिः विजयः सुखा सुखसाध्या न तु दुष्करा खलु । तेन अयं सुखाय न मुमुक्षुः इति उक्तम् । अर्थान्तरन्यासः ॥४३॥

अथ सुखसङ्गित्वमाह—अविमृष्येति । हे अप्सरसः । सः पुरुषः द्विषतां शत्रूणां वधेन शत्रुहननद्वारा विषयाभिरतिं विषयसुखम् अभिलष्यति वाञ्छति । “वा भ्राश” इत्यादिना श्यन्प्रत्ययः । एतद्विषयासक्तत्वम् अविमृष्यम् अविचार्यम् । अविमृष्यम् असन्दिग्धम् । “ऋदुपधाञ्चाक्तु-पिचृतेः” इति क्यप् । भवतीभिर्न सन्देग्धव्यमित्यर्थः । हि यस्मात् सः विधिः “स विभक्तिं भेषणभुजङ्गभुजः” इत्यादिश्लोकोक्तः अनुष्ठानप्रकारः भववीतये संसारमुक्तये न भवति । कुतः इति आह—शरासनं धनुः क्व ? विमुक्तोः पन्थाश्च क्व ? इयं परस्परं विरुद्धम् इत्यर्थः । न खलु हिंसासाध्या मुक्तिः इति भावः । अर्थान्तरन्यासः अलङ्कारः ॥४४॥

न च शापभयम् अपि सम्भाव्यं यस्मात् इति आह—पृथिति । पृथुधान्नि महातेजसि तत्र तस्मिन् पुरुषविषये अन्यमुनिवत् अन्यस्मिन् मुनी इव । “तत्र तस्येव” इति वतिप्रत्ययः । विकृतिः कोपनविकारश्च भव-

आशंसितापचितिचारु पुरः सुराणा-
 मादेशमित्यभिमुखं समवाप्य भर्तुः ।
 लेभे परां द्युतिममर्त्यवधूसमूहः
 सम्भावना ह्यधिकृतस्य तनोति तेजः ॥४६॥
 प्रणतिमथ विधाय प्रस्थिताः सद्मनस्ताः
 स्तनभरनमिताङ्गौरङ्गनाः प्रीतिभाजः ।
 अचलनलिनलक्ष्मीहारि नालं बभूव
 स्तिमितममरभर्तुर्द्रष्टुमच्छाणां सहस्रम् ॥४७॥
 इति श्रीभारविक्रतौ किरातार्जुनीये महाकाव्ये
 युवतिप्रस्थानं नाम षष्ठः सर्गः ॥६॥

तीभिः मा परिबोधि मा विज्ञायि मा गङ्गि इति यावत् । बुध्यतेः कर्मणि
 लुङ् माङ्योगात् आशीरर्थे अङ्गागमाभावश्च । तथाहि--स्वयशांसि अवतां
 रक्षतां यशोधनानाम् इत्यर्थः । विक्रमवतां धियः चित्तानि वधूषु
 स्त्रीविषयेषु अधानि व्यसनानि । “दुःखैर्नोव्यमर्नैष्वधम्” इति वैजयन्तो ।
 न विमृषन्ति । अर्थान्तरन्यासः । स्त्रीहिंसायाः शूराणां यशोहानिकरत्वात्
 न सर्वथा वो हिनस्ति स इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

आशंसितेति । अमर्त्यवधूसमूहः अप्सरसां गणः सुराणां पुरः अथ
 आशंसितापचितिभिः अपेक्षितसम्भावनाभिः चारु यथा तथा । “क्षयार्च-
 योरपचितिः” इत्यमरः । अभिसुखं समक्षं भर्तुः स्वामिनः इति
 पूर्वोक्तम् आदेशं नियोगं समवाप्य परां द्युतिं लेभे । तथाहि--अधि-
 कृतस्य क्वचित् अधिकारे नियुक्तस्य सम्भावना स्वामिकृता पूजा तेजः कान्तिं
 तनोति ॥ ४६ ॥

प्रणतिमिति । अथ प्रणतिं विधाय सद्मनः इन्द्रभवनात् प्रस्थिताः
 प्रचलिताः स्तनभरैः नमितानि अङ्गानि यामां ताः । “अङ्गावकण्ठेभ्यो
 वक्तव्यम्” इति डीष् । प्रीतिभाजः स्वामिसम्भावनया मन्तुष्टाः ताः अङ्गनाः
 अचलनलिनानां स्थिरकमलानां लक्ष्मीः हरति इति तत् तथोक्तम् तद्वत्
 मनोहरम् इत्यर्थः । कुतः ? स्तिमितं विस्मयनिश्चलम् अमरभर्तुः अक्षाणां

सप्तमः सर्गः ।

श्रीमद्भिः सरथगजैः सुराङ्गनानां
गुप्तानामथ सचिवैस्त्रिलोकभर्तुः ।
सम्सूक्तं ब्रह्मविमानरन्ध्रं भिन्नः
प्रस्थानं समभिदधे सृष्टङ्गनादः ॥१॥
सोत्कण्ठैरमरगणैरनुप्रकीर्णात्
निर्याय ज्वलितरुचः पुरात् मघोनः ।
रामाणामुपरि विवस्वतः स्थितानां
नासेदे चरितगुणत्वमातपत्रैः ॥२॥

महस्रं कर्त्तुं द्रष्टुम् अलं समर्थं न बभूव । तामां सौन्दर्यभागरस्य उच्चैर्ल-
त्वात् इति भावः । अत्र उपमानङ्कारः ॥ ४७॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलसन्निनाथस्त्रिविर्गचितायां
किरातार्जुनीयव्याख्यायां षष्ठःपथसमाख्यायां
षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

श्रीमद्भिरिति । अथ प्रस्थानानन्तरं श्रीमद्भिः श्रीभावद्भिः सह रथगर्जन
सरथगजाः तैः । “तेन सहेति तुल्ययोगे” इति बहुव्रीहिः । त्रयाणां
लोकानां भर्तुः त्रिलोकभर्तुः इन्द्रस्य । “तद्वितार्थ” इत्यादिना उत्तरपद-
समासः । सचिवैः गन्धर्वैः गुप्तानां सुराङ्गनानां प्रस्थानं गमनम् अलघुषु
महत्सु विमानरन्ध्रेषु विमानानां कुक्षिकुहरेषु भिन्नः प्रतिध्वनैः अनेकी-
भूतः अत एव संसूक्तं न व्याप्नुवन् सृष्टङ्गनादः समभिदधे आचख्यौ ।
पौरंभ्यः इति शेषः । अस्मिन् सर्गे प्रहर्षिणीवृत्तम् । “स्त्री जी गः त्रिदश-
यतिः प्रहर्षिणीयम्” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

सोत्कण्ठैरिति । सोत्कण्ठैः अवेक्षणीतुसुकैः इत्यर्थः । अमरगणैः अनु-
प्रकीर्णात् अकीर्णात् ज्वलितरुचः दीप्तप्रभावात् मघोनः इन्द्रस्य पुरात् अमरा-
वत्याः निर्याय निर्गत्य । यातिः क्लौ ल्यप् । विवस्वतः उपरि स्थितानां

धूतानामभिमुखपातिभिः समीरैः
 आयासाद्विशदलोचनोत्पलानाम् ।
 आनित्ये मदजनितां श्रियं वधूनाम्
 उष्णांशुद्युतिजनितः कपोलरागः ॥३॥
 तिष्ठद्भिः कथमपि देवतानुभावात्
 आकृष्टैः प्रजविभिरायतं तुरङ्गैः ।
 नेमीनामसति विवर्त्तने रथीघैः
 आसेदे नभसि विमानवत्प्रवृत्तिः ॥४॥
 कान्तानां कृतपुलकः स्तनाङ्गरागे
 वक्त्रेषु च्युततिलकेषु मौक्तिकाभः ।

रामाणाम् आतपात्रायन्ते इति आतपत्रैः । “सुपि” इति योगविभागात्
 कप्रत्ययः । चरितगुणत्वं न आसेदे न प्रापि । [आतपत्राणाम्
 आतपनिवारणाकरणात् इति भावः] तामां सूर्योपरिस्थितत्वात् आतपा-
 मश्ववादिति भावः ॥ २ ॥

धूतानामिति । अभिमुखपातिभिः समीरैः प्रतिकूलवायुभिः धूतानाम्
 इति दुर्निमित्तसूचनम् । आयासात् गतिप्रयासात् अविशदलोचनोत्पलानां
 वधूनाम् उष्णांशुद्युतिजनितः आतपकृतः कपोलानां रागः पाटलत्वं मदेन
 जनितां श्रियं तत्सदृशीं श्रियम् इत्यर्थः । अतएव निदर्शनालङ्कारः । आनित्ये
 आनीतवान् वधूः इति शेषः । आडपूर्वात् नयतेः कर्त्तरि लिट् । जकारानु-
 बन्धत्वात् (पक्षे) आत्मनेपदम् ॥ ३ ॥

तिष्ठद्भिरिति । कथम् अपि वादम् । “कथमादौ तथाप्यन्ते यत्ने
 गौरववाढयोः” इति वैजयन्ती । देवतानाम् अनुभावात् तिष्ठद्भिः अपतद्भिः
 इत्यर्थः । रथविशेषणम् एतत् । प्रजविभिः वेगवद्भिः तुरङ्गैः आयतं दूरम्
 आकृष्टैः रथीघैः वियति आकाशे नेमीनां शक्रधारणाम् । “चक्रधारा
 प्रधिर्नेमिः” इति यादवः । विवर्त्तने भ्रमणे असति विमानवत् विमाना-
 नाम् इव इति उपमा । “तत्र तस्यैव” इति वतिप्रत्ययः । प्रवृत्तिः गतिः
 आसेदे प्राप्ता । सदेः कर्मणि लिट् ॥ ४ ॥

कान्तानामिति । कान्तानां स्तनानाम् अङ्गरागे कृतपुलकः जनितो-

सम्पदे श्रमसलिलोद्गमो विभूषा
 रम्याणां विकृतिरपि श्रियं तनोति ॥५॥
 राजद्भिः पथि मरुतामभिन्नरूपैः
 उष्णार्चिःस्फुटगतिभिर्ध्वजांशुकानाम् ।
 तेजोभिः कनकनिकाषराजिगौरैः
 आयामः क्रियत इव स्म सातिरेकः ॥ ६ ॥
 रामाणामवजितमाल्यसौकुमार्यै
 सम्प्राप्ते वपुषि सहत्वमातपस्य ।
 गन्धर्वैरधिगतविस्मयैः प्रतीये
 कल्याणी विक्षिपु विचित्रता विधातुः ॥७॥

इदं दः कृतगोमात्रः इत्यर्थः । अतः प्रमृष्टाः तिलकाः येषां तेषां तेषु वक्त्रेषु
 मौक्तिकाभः श्रमसलिलोद्गमः स्वदीर्घदः विभूषा भूषणं सम्पदे सम्पन्नः ।
 कर्त्तरि लिट् । तथाहि- रम्याणां स्वभावसुन्दराणां विकृतिः अपि श्रियं
 तनोति । अतः स्वदस्य अपि विभूषणत्वम् उपपद्यते इति भावः ॥ ५ ॥

राजद्भिरेति । मरुतां पथि आकाशे राजद्भिः दीर्घमाणैः अभिन्नरूपैः
 अविच्छिन्नकारैः अत एव उष्णानाम् अर्च्यैः इव स्फुटगतीनि दीप्तमार्गाणि
 तेः कनकस्य निकाषः कषणं तस्य राजिः रेखा तद्वत् गौरैः अरुणैः । 'गौरः
 पीनेऽरुणे श्वेते' इति विश्वः । ध्वजांशुकानां तेजोभिः पताकाकान्तिभिः
 आयामः तेषाम् एव दीर्घं सातिरेकः सातिशयः क्रियते स्म इव कृतः इव
 दीर्घः ध्वजपटाः स्वतेजःप्रमारेण दीर्घतमा इव लक्ष्यन्ते इति उच्येत्ता । सा
 च उक्ताद्युपमानप्राणिता ॥ ६ ॥

रामाणामिति । माला एव माल्यं तस्य सौकुमार्यम् अवजितं येन
 तस्मिन् कुसुमात् अपि मनोहरे इत्यर्थः । रामाणां वपुषि आतपस्य ।
 कृत्यागे कर्मणि षष्ठी । सहते इति सहः क्षमः । पचाद्यच । तस्य भावः
 सहत्वम् । तत् सम्प्राप्ते सति अधिगतविस्मयैः सम्प्राप्ताश्चर्यैः गन्धर्वैः
 विधातुः विक्षिपु सृष्टिसु कल्याणी साध्वो श्रेयसी उपकारकत्वात् इति
 भावः । विचित्रता नानाविधत्वं प्रतीये अवगता ज्ञाता प्रतिपूर्वात् इणः
 कर्मणि लिट् ॥ ७ ॥

सिन्दूरैः कृतरुचयः सहैमकक्ष्याः
 स्रोतोभिस्त्रिदशगजा मदं क्षरन्तः ।
 सादृश्यं ययुरुक्तांशुरागभिन्नै-
 वर्षभिः स्फुरितशतङ्गदैः पयोदैः ॥ ८ ॥
 अत्यर्थं दुरुपमदादुपेत्य दूरं
 पर्यन्तादहिमयूखमण्डलस्य ।
 आशानामुपरचितामिवैकवेणीं
 रम्योर्मिं त्रिदशनदीं ययुर्वलानि ॥ ९ ॥
 आमत्तभ्रमरकुलाकुलानि धन्वन्
 उड्डूतग्रथितरजांसि पङ्कजानि ।
 कान्तानां गगननदीतरङ्गशीतः
 सन्तापं विरमयति स्म मातरिषुवा ॥ १० ॥

सिन्दूरैरिति । सिन्दूरैः नागमन्त्रवाख्यैः रागद्रव्यविशेषैः । “सिन्दूरं
 नागमन्त्रवम्” इत्यमरः । कृतरुचयः अलङ्कृता इत्यर्थः । सह हेन्त्रः
 कक्ष्याभिः मध्येभवन्धनैः सहैमकक्ष्याः । “तेन सहेति तुल्ययोगे” इति
 बहुव्रीहिः । “कक्ष्या प्रकीर्णं हर्म्यादः काञ्चनां मध्येभवन्धने” इत्यमरः ।
 स्रोतोभिः सप्तभिः मदनाडीभिः । ‘करात्कटाभ्यां मेट्वाच्च नेत्राभ्याञ्च मद-
 च्यतिः” इति पालकात्ये । करात् नासारन्ध्राभ्याम् इत्यर्थः । मदं क्षरन्ती
 वर्षन्तः त्रिदशगजाः अरुणस्य अर्कस्य अंशूनां रागेण आरुण्येन भिन्नैः
 संसृष्टैः वर्षद्भिः स्फुरितशतङ्गदैः स्फुरिततडित्कैः पयोदैः सादृश्यं ययुः
 इति उपमालङ्कारः ॥ ८ ॥

अत्यर्थमिति । बलानि मैत्र्यानि अत्यर्थं दुरुपमदात् दुःसहात् अहिम-
 मयूखमण्डलस्य सूर्यबिम्बस्य पर्यन्तात् समीपात् दूरम् उपेत्य आगत्य
 आशानाम् उपरचितां गुम्फिताम् एकवेणीम् इव स्थिताम् इत्युत्प्रेक्षा ।
 रम्याः जर्मयः तरङ्गाः भङ्गग्रथ यस्याः तां त्रिदशनदीं मन्दाकिनीं ययुः
 प्रापुः ॥ ९ ॥

आमत्तेति । आमत्तैः भ्रमरकुलैः आकुलानि उड्डूतानि उत्थापितानि

सन्धिनैरभितुरगावगाहनेन
 प्राप्योर्वीरनुपदवीं विमानपङ्क्तौः ।
 तत्पूर्वं प्रतिविद्धे सुरापगायाः
 वप्रान्तस्खलितविवर्त्तनं पयोभिः ॥ ११ ॥
 क्रान्तानां ग्रहचरितात् पथो रथाना-
 मक्षाग्रक्षतसुरवे श्मवे टिकानाम् ।
 निःसङ्गं प्रधिभिरुपाददे विवृत्तिः
 सम्प्रीडञ्चुभितजलेषु तोयदेषु ॥ १२ ॥
 तप्तानामुपदधिरे विषाणभिन्नाः
 प्रह्लादं सुरकरिणां घनाः क्षरन्तः ।

ग्रथितानि अन्योन्यसम्बद्धानि च रजांभिः येषु तानि पङ्कजानि धुन्वन्
 कम्पयन् सुरभिः इत्यर्थः । गगननदी । सङ्घैः शातः मातरिष्वा वायुः क्रान्तानां
 सन्तापं विरमयति स्म शमयामास । मातरि अन्तरिक्षे श्वयति इति
 मातर्याश्वयतीति चेति निरुक्तिः ॥ १० ॥

सन्धिनैरिति । इभितुरगावगाहनेन हस्त्यश्वावन्तोङ्गनेन सन्धिनैः सञ्चु
 भितैः सुरापगायाः पयोभिः कर्त्तृभिः पदवीं अनुपदव्याम् इत्यर्थः ।
 “लक्षणेत्यभूत्” इत्यादिना कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया । उर्वीः विपुलाः
 विमानपङ्क्तौः प्राप्य तत् एव पूर्वं तत्पूर्वम् इदं प्रथमं यथा तथा आकाश-
 गङ्गायाः तटाभावात् इति भावः । वप्रान्तेषु रोधोभूमिषु खलितानि तैः
 विवर्त्तनं प्रत्यावृत्तिः वप्रान्तस्खलितविवर्त्तनं तटान्तस्खलनप्रतिवर्त्तनम् ।
 “वप्रः पितरि कंदारि वप्रः प्राकाररोधसोः” इति वैजयन्तो । प्रतिविद्धे
 चक्रे इति अतिशयोक्तिः ॥ ११ ॥

क्रान्तानामिति । ग्रहैः सूर्यादिभिः चरितात् आश्रितात् । कर्मणि
 क्तः । पथः मार्गात् । क्रान्तानां निष्क्रान्तानाम् अक्षाः चक्राधाराः दारुविशेषाः
 तेषाम् अर्थैः क्षताः दारिताः सुरवेश्मवेटिकाः यैः तेषां रथानां प्रधिभिः
 नेमिभिः चक्रान्तैः । “चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात् प्रधिः पुमान्”
 इत्यमरः । सम्प्रीडेन नोदनेन क्षुभितानि जलानि येषां तेषु तोयदेषु
 निःसङ्गम् अप्रतिघातं यथा तथा विवृत्तिः परिभ्रमणम् उपाददे स्वीकृता
 इति अतिशयोक्तिः स्वभावोक्त्या संसृज्यते ॥ १२ ॥

युक्तानां खलु महतां परोपकारे
 कल्याणो भवति रुजत्स्वपि प्रवृत्तिः ॥ १३ ॥
 संवाता मुहुर्निलेन नीयमाने
 दिव्यस्त्रीजघनवरांशुके विवृत्तिम् ।
 पर्य्यस्यत्पृथुमणिमेखलांशुजालं
 संजज्ञे युतकमिवान्तरीयमूर्वीः ॥ १४ ॥
 प्रत्यार्द्रीकृततिलकास्तुषारपातैः
 प्रह्लादं शमितपरिश्रमा दिशन्तः ।
 कान्तानां बहुमतिमाययुः पयोदा
 नाल्पौयान् बहुमुक्तं हिनस्ति दोषः ॥ १५ ॥

तमानामिति । विषाणभिन्नाः गजदन्तचताः । “विषाणं दन्तशृङ्गयोः” इति हलायुधः । अतएव चरन्तः स्रवन्तः घनाः तमानां सुरकरिणां प्रह्लादम् उपदधिरे उपचक्रिरे । तथाहि—परोपकारे युक्तानाम् आसक्तानां महतां सतां रुजत्सु अपि पीडयत्सु अपि विषये कल्याणो हितकारिणी खलु प्रवृत्तिः व्यापारः भवति इति अर्थान्तरन्यासः अलङ्कारः । ततो युक्तं मेघानां गजदन्तचतानाम् अपि तदाह्लादकत्वम् इति भावः ॥ १३ ॥

संवर्तति । संवाता संवहता । वार्तिर्गत्यर्थत्वात् शब्दप्रत्ययः । अनिलेन कामिना इव इति भावः दिव्यस्त्रीणां जघनेषु वरं श्रेष्ठं यत् अंशुकं तस्मिन् विवृत्तिम् अपसारं मुहुः नीयमाने मति पर्य्यस्यत् प्रसर्पत् पृथु विशालं मणिमेखलांशुजालम् ऊर्वीः युतकं चलनाभ्यम् इव । “युतकं मंश्रये युग्मे यौतके चलनेऽपि च” इति विश्वः ।—अन्तरे भवम् अन्तरीयम् अधोऽंशुकम् । “गर्हादिभ्यश्च” इति क्वप्रत्ययः । अन्तरीयोपसंख्यानपरिधानान्यधोऽंशुके” इत्यमरः । संजज्ञे संजातम् । जनिधातोः कर्त्तरि लिट् । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १४ ॥

प्रतीति । तुषारपातैः शीकरवर्षैः । “तुषारी हिमशीकरौ” इति विश्वः । प्रत्यार्द्रीकृततिलकाः मार्जितविशेषकाः अपि शमितपरिश्रमाः प्रह्लादम् आनन्दं दिशन्तः पयोदाः कान्तानाम् । कर्त्तरि षष्ठी । बहुमतिं सम्मानम् आययुः । तथाहि—अल्पीयान् अल्पो दोषो बहु प्रभूतं सुकृतम् उपकारं न हिनस्ति न हन्ति । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ १५ ॥

यातस्य ग्रथिततरङ्गसै कताभे
 विच्छेदं विपयसि वारिवाहजाले ।
 आतेनुस्त्रिदशवधू जनाङ्गभाजां
 सन्धानं सुरधनुषः प्रभा मणीनाम् ॥ १६ ॥
 संसिद्धावितिकरणीयसन्निवद्धै-
 रालापैः पिपतिषतां विलङ्घ्य वीथीम् ।
 आसेदे दशशतलोचनध्वजिन्या
 जीमूतैरपिहितमानुरिन्द्रकीलः ॥ १७ ॥
 आकीर्णां मुखनलिनैर्विलासिनीनाम्
 उद्धूतस्फुटविशदातपत्रफेना ।

यातस्येति । ग्रथिततरङ्गं बहुभिर्न यत् श्रेयतं तस्य आभा इव आभा
 यस्य तस्मिन् । विगतानि पयांसि यस्मात् तस्मिन् निर्जले । “शेषाद्दिभाषा”
 इत्यादिना पान्थिकत्वात् नञ्समासान्तः । उरःप्रभृतिपाठस्तु पयःशब्दस्य
 एकवचनान्तस्य एव इति न कश्चित् विरोधः । वारिवाहजाले मेघवन्दे
 विच्छेदं त्रुटिं यातस्य सुरधनुषः इन्द्रचापस्य त्रिदशवधूजनाङ्गभाजां मणीनां
 तदङ्गमङ्गलविभूषामणीनाम् इत्यर्थः । प्रभाः कान्तयः सन्धानम् आतेनुः
 चक्रुः । अत्र आभरणप्रमाणाम् इन्द्रधनुःसन्धानासम्बन्धेऽपि सम्बन्धाभि-
 धानात् अतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥१६॥

संसिद्धाविति । संसिद्धौ कार्यसिद्धिविषये इति इत्यं भाविना प्रकारेण
 कर्त्तव्यम् इति करणीयं तेन सन्निवद्धैः संयोजितैः इत्यर्थः । आलापैः आभा-
 पणैः उपलक्षितया । “स्यादाभाषणमालापः” इत्यमरः । दशशतानि
 संख्या येषु तानि लोचनानि यस्य सः सहस्रलोचन इत्यर्थः, तस्य ध्वजिन्या
 सेनया पिपतिषतां पक्षिणां वीथीं मार्गम् । “पितान्तो नभसङ्गमा” इत्य-
 मरः । “तनिपति” इत्यादिना विकल्पात् इडागमः । विलङ्घ्य जःमूतैः
 जीवस्य उदकस्य मूतः पटवन्धः येषां ते तैः । षष्ठोदरादित्वात् साधुः ।
 अपिहितसानुः आच्छादिततटः उन्नतः इत्यर्थः । इन्द्रकीलः आसेदे प्राप्तः ।
 सीदतेः कर्मणि लिट् ॥१७॥

सा तूर्य्यध्वनितगभीरमापतन्ती
भूभर्त्तुः शिरसि नभोनदीव रेजे ॥ १८ ॥

सेतुत्वं दधति पयोमुचां विताने
संरग्भादभिपततो रथान् जवेन

आनिनुर्नानियमितरश्मिभुग्नघोणाः

कृच्छ्रेण क्षितिमवनामिनस्तुरङ्गाः ॥ १९ ॥

माहेन्द्रं नगमभितः करेणुवर्याः

पर्य्यन्तस्थितजलदा दिवः पतन्तः ।

सादृश्यं निलयननिष्पकम्पपक्षैः

आजग्मुर्जलनिधिशायिभिर्नगैर्नैः ॥ २० ॥

आकीर्णेति । विलामिनीनां मुखनलिनैः । उपमितसमासः । आकीर्णा व्याप्ता उद्धृतानि ऊर्द्धुम् उत्तुष्टिमानि स्फुटानि अमङ्गुचितानि । विशदात्-पत्राणि श्वेतच्छत्राणि फेना इव यस्याः तथोक्ता तूर्य्यध्वनितैः वाद्यधोषैः गभीरं यथा तथा भूभर्त्तुः इन्द्रकीलस्य शिरसि आपतन्ती सा सेना नभोनदी इव रेजे ॥ १८ ॥

सेतुत्वमिति । पयोमुचां विताने सेतुत्वं दधति सति संरग्भात् आटो-पात् जवेन अभिपततः मेघहृन्दम् अधर्गीकृत्य धावतः इत्यर्थः । तथाभूतान् रथान् नियमितैः आकृष्टैः रश्मिभिः प्रग्रहैः भुग्नाः आकुञ्चिताः घोणाः प्रोथाः येषां तैः । “कुञ्चितं नतम् आविडं कृटिलं भुग्नं वेक्षितं वक्रम्” इत्यमरः । “किरणप्रग्रहो रश्मी” इत्यमरः । “घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम्” इत्यमरः । अवनमन्ति इति अवनामिनः अवनतपूर्वाकायाः तुरङ्गाः कृच्छ्रेण महता प्रयत्नेन क्षितिम् आनिन्युः इति स्वभावोक्तिः ॥ १९ ॥

माहेन्द्रमिति । माहेन्द्रं नगम् अभितः इन्द्रकीलाभिमुखम् । “अभितः परितः” इत्यादिना द्वितीया । दिवः अन्तरिक्षात् पतन्तः अवतरन्तः पर्य्यन्तस्थिताः पार्श्वस्था जलदाः येषां तै करेणुवर्याः करेणुषु वर्याः श्रेष्ठाः इत्यर्थः । “न निर्धारणे” इति षष्ठीसमासनिषेधात् “सप्तमी” इति योग-विभागात् सप्तमीसमासः निलयने स्थाने निष्पकम्पपक्षैः निश्चलपत्रैः जल-निधिशायिभिः नगैर्नैः मैनाकादिभिः सादृश्यम् आजग्मुः इत्युपमा ॥२०॥

उत्सङ्गे समविषमे समं महादेः
 क्रान्तानां वियदभिपातलाघवेन ।
 आ मूलादुपनदि सैकतेषु लेभे
 सामग्रां खुरपदवी तुरङ्गमाणाम् ॥ २१ ॥
 सध्वानं निपतितनिर्भरासु मन्द्रैः
 सम्मूर्च्छन् प्रतिनिनदैरधित्यकासु ।
 उद्ग्रोवैर्धनरवशङ्कया मयूरैः
 सात्कण्ठं ध्वनिरुपशुश्रुवे रथानाम् ॥ २२ ॥
 सखिभन्नामविरलपातिभिर्मय खै-
 नीलानां भृशमुपमेखलं मणोनाम् ।
 विच्छिन्नामिव वनिता नभोऽन्तराले
 वप्राम्भःसुतिमवलोकयाम्बभूवुः ॥ २३ ॥

उत्सङ्ग इति । महादेः उत्सङ्गे मूर्ध्नि विषये यत् समविषमं समं च
 विषमं च निम्नोन्नतं तस्मिन् । दन्डैकवद्भावः । वियदभिपातलाघवेन
 गगनमञ्चारपाटवेन समम् एकरूपम् आराहावारोहरहितम् इत्यर्थः ।
 क्रान्तानां गच्छतां तुरङ्गमाणां खुरपदवी खुरपङ्क्तिः उपनदि नदी-
 समीपे । “अव्ययभावाच्च” इति नपुंसकत्वात् ङस्त्वम् । सैकतेषु
 आमूलात् मूलम् आरभ्य आदित आरभ्य इति यावत् । समग्रस्य भावः
 सामग्रां साकल्यं, भावे ष्यञ्, लेभे । सैकतात् अन्यत्र निम्नेषु गगनचरिण
 समप्रदेशवत् विषमेषु मयूरखुस्पर्शाभावात् विच्छिन्ना खुरसरणिः । सैकतेषु तु
 सर्वत्र समत्वात् अविच्छिन्ना इत्यर्थः ॥ २१ ॥

सध्वानमिति । सध्वानं सशब्दं निपतिताः निर्भराः प्रवाहाः यासु
 तासु । “प्रवाहो निर्भरो भरः” इत्यमरः । अधित्यकासु नगोर्द्धभूमिषु ।
 “भूमिरुर्द्धमधियक्ता” इत्यमरः । “उपाधिभ्याम्” इत्यादिना त्यक्त-
 प्रत्ययः । मन्द्रैः गर्भोरैः । “कलो मन्द्रस्तु गर्भोरैः” इत्यमरः । प्रतिनिनदैः
 प्रतिध्वानैः सम्मूर्च्छन् वर्द्धमानः रथानां ध्वनिः घनरवशङ्कया मेघगर्जितभ्रमेण
 इति भ्रान्तिमदलङ्कारः । उद्ग्रोवैः मयूरैः सात्कण्ठम् उपशुश्रुवे उपश्रुतः ।
 श्रुयोतेः कर्माणि लिट् ॥ २२ ॥

आसन्नाद्विपपदवीमदानिलाय

क्रुध्यन्तो धियमवमत्य धूर्गतानाम् ।

सव्याजं निजकरिणीभिरात्तचित्ताः

प्रस्थानं सुरकरिणः कथञ्चिदीषुः ॥ २४ ॥

नीरन्ध्रं पथिषु रजो रथाङ्गनुन्नं

पर्यस्यन्नवसलिलारुणं वहन्ती ।

आतेने वनगहनानि वाहिनी सा

धर्मान्तञ्चुभितजलेव जङ्गुकन्या ॥ २५ ॥

सन्निवामिति । अद्विरलपातिभिः निरन्तरप्रसारिभिः उपमेखलं मेखलातटेषु इत्यर्थः । “अथ मेखला त्र्योणिस्थानेऽद्रिकटकं कटिबन्धेऽसि-बन्धनं” यादवः । नीलानां मणीनां मयूखैः भृशं सन्निवामम् एकी-भूताम् अतएव नभोऽन्तगले विच्छिन्नम् इव स्थितम् इति उत्प्रेक्षा । वप्राभःस्रुतिं वप्रोदकधारं वनिताः अवलोकयाम्बभूवुः । वप्राभःस्रुतिः स्वधवलिसत्यागेन इन्द्रनीलानां नानिमस्वीकाररूपतद्गुणीत्यापिता विच्छेदोत्प्रेक्षा इति । योः अङ्गिभावेन सङ्करः । तेन च नैल्याविच्छेद-भ्रमरूपी भ्रान्तिमान् व्यज्यते ॥ २३ ॥

आमन्त्रेति । धुरं गताः तेषां धर्गतानां नियन्त्रणां धियम् अवमत्य अगणयित्वा अवज्ञाय इति यावत् । आसन्नायां द्विपपदव्यां वनगजमार्गे यः मदानिलः तस्मै क्रुध्यन्तः तं प्रति कुप्यन्तः । “क्रुधद्, ह” इत्यादिना सम्प्र-दानत्वात् चतुर्थी । सव्याजं सकपटं निजकरिणीभिः आत्तचित्ताः आकृष्ट-चित्ताः सुरकरिणः देवनागाः प्रस्थानं गमनं कथञ्चित् कष्टेन ईषुः अभिलेषुः ॥ २४ ॥

नीरन्ध्रमिति । नीरन्ध्रं मान्द्रं पथिषु रथाङ्गैः चक्रैः नुन्नं प्रेरितम् । “नुत्तनुन्नास्तनिष्ठूपतविद्वल्लिमेरिताः समाः” इत्यमरः । पर्यस्यत् प्रसरत् नवसलिलम् इव अरुणं रजो वःन्ती सा वाहिनी सेना धर्मान्ते प्रावृषि-क्षुभितजला कलुषोदका इत्यर्थः । जङ्गुकन्या गङ्गा इव वनानि फलकुसुम-प्रधानानि गहनानि जीर्णानि च तानि च तानि वनगहनानि आतेने व्यानये । अत्र समासगतवाक्यगतोपमयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ २५ ॥

सम्भोगक्षमगहनामथोपगङ्गं
 बिभ्राणां ज्वलितमण्णीनि सैकतानि ।
 अद्ध्यषुश्चुप्रतकुसुमाचितां सहाया
 वृत्रारे रविरलशाद्वलां धरित्रीम् ॥ २६ ॥
 भूभर्तुः समधिकमादधे तदोर्व्याः
 श्रीमत्तां हरिसखवाहिनीनिवेशः ।
 संसक्तौ किमसुलभं महोदयानाम्
 उच्छ्रायं नयति यदृच्छयापि योगः ॥ २७ ॥
 सामोदाः कुसुमतकृश्रियो विविक्ताः
 सम्पत्तिः किसलयशालिनी लतानाम् ॥

सम्भोगेति । अथ वृत्रारेः शक्रस्य सहायाः सचिवाः गन्धर्वाः उपगङ्गं
 गङ्गासमीपे । अव्ययीभावस्य नपुंसकत्वात् ङ्गत्वम् । सम्भोगक्षमगहनाम्
 उपभोगयोग्यवनां ज्वलिताः भण्यो येषु तानि सैकतानि बिभ्राणाम् ।
 शृजः कर्त्तरि लटः शानच् । च्युतैः स्वयंपतितैः कुसुमैः आचितां व्याप्ताम्
 अविरलाः सान्द्राः शाद्वलाः गादप्रायप्रदेशाः यस्यां सा तां धरित्रीम् अद्ध्यषुः
 अधितस्तुः । वसंतर्यजादित्वात् मन्मसारणम् । अत्र धरित्रीविशेषणा-
 र्यानाम् अधिवासहेतुत्वात् अनकपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ २६

भूभर्तुरिति । तदा हरिसखवाहिनीनिवेशो गन्धर्वसेनाशिविरम् ।
 “निवेशः शिविरोद्वाहविन्यासेषु प्रकीर्तितः” इति शाश्वतः । भूभर्तुः
 पर्वतस्य उर्व्याः समधिकं पूर्वास्मात् अभ्यधिकं यथा तथा श्रीमत्तां श्रियम्
 इत्यर्थः । आदधे जनयामास । तथाहि—महोदयानां महात्मनां संसक्तौ
 सम्यक्सम्बन्धे । “संसक्तौ” इति पाठे तु सम्यक्संवायां किम् असुलभं ?
 न किञ्चित् दुर्लभम् इत्यर्थः । यतः यदृच्छया देवात् योगः अपि उच्छ्रायम्
 उत्कर्षं नयति । अत्र प्रकृतयश्चक्रय योगस्य उत्कर्षाभिधानादप्रकृत-
 भक्तियोगस्य उत्कर्षाधायकत्वे कैमुतिकन्यायेन अर्थापत्तिरिति प्राकरणीकात्
 अप्राकरणीकरूपार्थापत्तिरलङ्कारः । तदुक्तम्—“एकस्य वसुनो भावाद्यत्र
 वस्त्वन्वया पतेत् । कैमुत्ये न यतः सा स्यादर्थोपतिरलङ्क्या ॥” इति ॥ २७

सामोदा इति । सामोदाः ससौरभाः कुसुमप्रधानाः तरवः । शाक-

साफल्यं यरमराङ्गनोपभुक्ताः

सा लक्ष्मीरुपकुरुते यया परेषाम् ॥ २८ ॥

क्लान्तोऽपि विदशवधूजनः पुरस्ता-

ल्लौनाहिष्व सितविलोलपल्लवानाम् ।

सेव्यानां हतविनयैरिवावृतानां

सम्पर्कं परिहरति स्म चन्दनानाम् ॥ २९ ॥

उत्सृष्टध्वजकुयकङ्कटा धरित्री-

मानीता विदितनयैः श्रमं विनेतुम् ।

आक्षिप्तद्रुमगहना युगान्तवातैः

पर्य्यस्ता गिरय इव द्विपा विरेजुः ॥ ३० ॥

पार्थिवादिषु द्रष्टव्यः । तेषां श्रियः समृद्धयः विविक्ताः विजनप्रदेशाः । “विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रजः” इत्यमरः । किशलयगालिनी लतानां नवपल्लवयुतवल्लीनां सम्पत्तिः एताः अमराङ्गनोपभुक्ताः सत्यः साफल्यं ययुः । तथाहि—यया लक्ष्म्या करणेन परेषाम् उपकुरुते लक्ष्मीवान् इति शेषः । सा लक्ष्मीः नान्येति भावः । परेषामित्यत्र “अनुकरोति भगवतो नारायणस्य” इत्यादिवत् क्रियायोगं हि सम्बन्धसामान्ये षष्ठी ॥२८

क्लान्त इति । क्लान्तः अपि विदशवधूजनः पुरस्तात्—अग्रे लौनानां संश्रितानाम् अहीनां श्रमिणैः निःश्रामैः विलोलाः पल्लवाः येषां तेषां चन्दनानां सम्पर्कं हतविनयैः दुर्जनैः खलैः आवृतानां संवृतानां सेव्यानां प्रभूणां सम्पर्कम् इव परिहरति स्म । दुष्टवद्दुष्टमंसृष्टाः गुणाढ्या अपि त्याज्या इति भावः ॥ २९ ॥

उत्सृष्टेति । उत्सृष्टाः आक्षिप्ताः ध्वजाः कुथाः आस्तरणानि कङ्कटाः तनुत्वाणानि च येभ्यः ते । “प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो दयोः” इत्यमरः । विदितनयैः शिक्षामिर्ज्ञैः यन्तुभिः श्रमं विनेतुं क्लमम् अपनेतुं धरित्रीम् आनीताः निवेश्यमाना इत्यर्थः । द्विपाः युगान्तवातैः आक्षिप्तानि उद्धृतानि द्रुमाणां गहनानि वनानि येभ्यः ते पर्य्यस्ताः विपर्यामिताः गिरय इव विरेजुः शुशुभिरि ॥ ३० ॥

प्रस्थानश्रमजनितां विहाय निद्रा-
 मामुक्ते गजपतिना सदानपङ्के ।
 शय्यान्ते कुलमलिनां क्षणं विलीनं
 संरक्ष्य च्युतमिव शृङ्खलं चकाशे ॥ ३१ ॥
 आयस्तः सुरसरिदोषरुद्धवर्मा
 सम्प्राप्तुं वनगजदानगन्धि रोधः ।
 मूर्द्धानं निहितशिताङ्कुशं विधुन्वन्
 यन्तारं न विगणयाञ्चकार नागः ॥ ३२ ॥
 आरोढुः समवनतस्य पीतशेषि
 साशङ्क पयसि भमीरिति करेण ।
 सम्भार्जं ब्रूणामदस्सुतो कपोलौ
 सस्यन्दे मद इव शीकरः करेणोः ॥ ३३ ॥

प्रस्थानेति । गजपतिना प्रस्थानश्रमेण गमनक्लेशेन जनितां निद्रां
 विहाय आमुक्ते अतएव सदानपङ्के गजमदयुक्ते शय्यान्ते शयनीयप्रदेशे क्षणं
 विलानं लग्नम् अलिनां कुलं संरक्षेण उत्थानश्रमेण च्युतं भ्रष्टं शृङ्खलं
 निगडन् इव इत्युत्प्रेक्षितम् । “अथ शृङ्खले । अन्दुकी निगडोऽस्ती स्यात्”
 इत्यमरः । चकाशे शुश्रुभे ॥३१॥

आयस्त इति । वनगजदानस्य गन्धः अस्य अस्ति इति तथोक्तं रोधः
 परकूलमित्यर्थः । सम्प्राप्तुं गन्तुम् आयस्तः उत्सुकः प्रयत्नं कुर्वाणः
 इत्यर्थः । “यसु प्रयत्ने” इति धातोः कर्त्तरि क्तः । किन्तु सुरसरिदोषेन
 गङ्गाप्रवाहेण रुद्धं वर्म यस्य सः । नागः गजः निहितः दत्तः शितः तीक्ष्णः
 अङ्कुशः यस्मिन् । “अङ्कुशोऽस्ती सृणिः स्त्रिया” इत्यमरः । तं मूर्द्धानं विधु-
 न्वन् रोषादिति भावः । यन्तारं न विगणयाञ्चकार न विगणयामास ॥३२॥

आरोढुरिति । समवनतस्य जलपानार्थम् आनतपूर्वकायस्य करेणोः
 गजस्य । “करेणुरिभ्यां स्तो नभं” इत्यमरः । करेण पीतस्य शेषे पयसि
 आरोढुः हस्तिपकात् साशङ्कं सभयं समीरिते क्षिप्ते सति इत्यर्थः ।
 शीकरः अम्बुकणः अरुणे मदस्सुता मदधारे ययोः तौ कपोलौ सम्भार्जनं

आप्राय क्षणमतितृष्यतापि रोषा-
 दृत्तीरं निहितविहृत्तलोचनेन ।
 सम्पृक्तं वनकरिणां मदांस्वु सेकै-
 र्नाचेमे हिममपि वारि वारणेन ॥ ३४ ॥
 प्रश्च्योतन्मदसुरभीणि निम्नगायाः
 क्रीडन्तो गजपतयः पयांसि कृत्वा ।
 किञ्चल्लव्यवहितताम्रदानलेखै-
 रुत्तेरुः सरसिजगन्धिभिः कपोलैः ॥ ३५ ॥
 आकीर्णं बलरजसा घनारुणेन ।
 प्रक्षोभैः सपदि तरङ्गितं तटेषु ।
 मातङ्गोन्मथितसरोजरे गुपिङ्गं
 माञ्छिष्ठं वसनमिवास्वु निर्वभासे ॥ ३६ ॥

प्रमृजन् । “सृजेरजादौ संक्रमे विभाषावृद्धिर्वक्तव्या” इति वृद्धिः । मद् इव
 सस्यन्दे सुस्त्राव । मद्सम्पृक्तस्य मद्समाट्ट्यात् मदापमा ॥ ३३ ॥

आप्रायेति । अतिवृष्यता अपि अति पिपामता अपि क्षणम् आप्राय
 रोषात्तृत्तीरं परतीरं । विभक्तार्थं अव्ययीभावः । निहिते विहृत्ते घृणिते
 लोचने यस्यः तेन प्रतिगजदृष्ट्यया इति भावः । वारणेन हिमं शीतलम्
 अपि वनकरिणां मदांस्वु सेकैः दानधाराभिः सम्पृक्तं वारि न आचेमे न
 पीतम् । “चमु अदर्ने” इति धातोः कर्मणि लिट् ॥ ३४ ॥

प्रश्च्योतदिति । क्रीडन्तः विहृन्तः गजपतयः निम्नगायाः गङ्गायाः
 पयांसि प्रश्च्योतङ्गिः क्षरङ्गिः मदैः सुरभीणि कृत्वा किञ्चल्लैः कंसरैः व्यव-
 हिताः तिरोहिताः ताम्राः ताम्रवर्णाः दानलेखाः मद्गजयः येषु तैः अतएव
 सरसिजगन्धिभिः कपोलैः उपलक्षिताः सन्तः उत्तेरुः निर्जग्मुः । अत्र मद्-
 सरसिजगन्धयोः समयोः विनिमयोक्त्या समपरिवृत्तिरलङ्कारः । तेन गजानां
 निम्नगायाश्च परिसलव्यत्ययान्तरसंरम्भो व्यच्यत ॥ ३५ ॥

आकीर्णमिति । घनारुणेन मान्दलोहितेन । विशेषणसमासः । बल-
 रजसा सेनापरागेण आकीर्णं सपदि प्रक्षोभैः आलीङ्गैः तटेषु तीरेषु तरङ्गितं
 सञ्जाततरङ्गं तारकादित्वात् इतच् । यदा तरङ्गवत् कृतं मत्वन्तात्

श्रीमद्भिर्नियमितकन्धरापरान्तैः
 संसक्तैरगुरुवनेषु साङ्गहारम् ।
 सम्प्रापे निःसृतमदाम्बु भिर्गजेन्द्रैः
 प्रस्यन्दिप्रचलितगण्डशैलशोभा ॥ ३७ ॥
 निःशेषं प्रशमितरेणु वारणानां
 स्रोतोभिर्मदजलमुज्झतामजस्रम् ।
 आमोदं व्यवहितभूरिपुष्यगन्धो
 भिन्नैलासुरभिमुवाह गन्धवाहः ॥ ३८ ॥
 सादृश्यं दधति गभीरमेघघोषै-
 रुन्निद्रचुभितमृगाधिपश्रुतानि ।

“तत्करोति” इति णिचि कर्मणि क्तः, णविष्ठवज्ञावात् मतुपो लुक् । तथा
 मातङ्गैः उन्मथितानां ललितानां सरोजानां रेणुभिः पिङ्गं पिशङ्गम् अम्बु,
 माञ्जिष्ठेन महारजनेन आरक्तं माञ्जिष्ठं वसनम् इव निर्वभासे । “तेन
 रक्तम्” इति अण् । “माञ्जिष्ठम्” इत्यत्र “काशियम्” इति वा पाठे ‘कोशाङ्-
 ढञ्, इति कोशशब्दात् ढञ् । “काशियं कृमिकोशात्थम्” इत्यमरः ॥ ६ ॥

श्रीमद्भिरिति । श्रीमद्भिः शोभावद्भिः नियमिताः कन्धराः अपरान्ताः
 चरमपादाग्राणि च येषां तैः । “अपरः पश्चिमः पादः” इति वैजयन्ती ।
 अगुरुवनेषु साङ्गहारं साङ्गविच्छेपं यथा तथा संसक्तैः निःसृतानि प्रसृतानि
 मदाम्बूनि येषां तैः गजेन्द्रैः प्रस्यन्दिनः जलस्रवाविनः प्रचलिताः ये गण्डशैलाः
 च्युतापलाः तेषां शोभा सम्प्रापे प्राप्ता । कर्मणि निट् । “गण्डशैलास्तु
 च्युताः स्थलोपला गिरः” इत्यमरः । अत्र अन्वस्य अन्यशोभाप्राप्त-
 सन्धवात् तत्सदृशी शोभा इति प्रतिबिम्बत्वान्नेपात् निदर्शनालङ्कारः ॥ ३७ ॥

निःशेषमिति । गन्धं वहति इति गन्धवाहः वायुः । कर्मणि अण् ।
 निःशेषं यथा तथा प्रशमितः रेणुः येन तत् मदजलं स्रोतोभिः मदनाडीभिः
 अजस्रम् उज्जतां वर्षतां वारणानां सम्बन्धिनं व्यवहितः । तिरस्कृतः भूरिः
 बहुलः पुष्यगन्धः येन सः पिन्नाः फुल्लाः एलाः । लताविशेषाः । “पृथीका
 चन्द्रवालैला” इत्यमरः । तत्पुष्पाणि च एलाः । “पुष्ये जातीप्रभृतयः
 खलिङ्गा व्रीहयः फले” इत्यमरः । भिन्नैलावत् सुरभिं सुगन्धिं घ्राणैर्द्वय-
 तर्पणम् इत्युपमा । आमोदं परिमलम् उवाह वहति स्म ॥ ३८ ॥

आतेनुश्रुतचकीरनीलकण्ठान्
कच्छान्तानमरमहेभृङ्गहितानि ॥ ३९ ॥
शाखावसक्तकमनीयपरिच्छदाना-
मध्वश्रमातुरवधू जनसेवितानाम् ।
जज्ञे निवेशनविभागपरिष्कृतानां
लक्ष्मीः पुरीषवनजा वनपादपानाम् ॥ ४० ॥

इति * * * किरातार्जुनीये महाकाव्ये
सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

सादृश्यमिति । गर्भारिः शेषघातैः सान्द्रगर्जितैः सादृश्यं दधति इत्युपमा । दधानिः शब्दप्रत्ययः “वा नपुंसकस्य” इति विकल्पान्नकभावः । उन्नद्राः ब्रूहितश्रवणात् एव प्रवृद्धाः क्षुभिताः संरम्भाश्च ये मृगाधिपाः तैः श्रुतानि आकर्णितानि न तु प्रवृद्धान् इति भावः । अमरमहेभृङ्गहितानि महान्तश्च ते इभाः गजाश्च इति महेभाः अमराणां महेभाः तेषां ब्रूहितानि सुरगजगर्जितानि कच्छान्तान् अनूपप्रदेशान् । “जलप्रायमनूपं स्यात् पुंसि कच्छस्तथाविधः” इत्यमरः । चकिताः गर्जितशङ्कया संभ्रान्ताः चकीराः पक्षिविशेषाः नीलकण्ठाः मयूराश्च येषु तान् तथाभूतान् आतनुः । भ्रान्ति-मदनङ्कारः ॥३९॥

शाखेति । परिच्छाद्यति अनेन इति परिच्छदः परिकरः वसनाभरणादिः । “पुंसि सञ्जायां घः प्रायेण” इति घप्रत्ययः, “कादेशेर्घोऽङ्गाय-मर्गस्य” इति ङ्ङत्वम् । शाखासु अवसक्ताः कमनीयाः परिच्छदाः येषां तेषाम् अध्वनि श्रमः तेन आतुरैः पीडितैः वधूजनैः संवितानां निवेशन-विभागैः आवसक्तिकावच्छेदैः परिष्कृतानाम् अनङ्कृतानाम् । “संपर्थ्युपेभ्यः” इत्यादिना सृट् । वनपादपानाम् अरण्यवृक्षाणां पुरीष यत् उपवनं कृत्रिम-वनं तत्र जाता पुरीषवनजा लक्ष्मीः शोभा जज्ञे जाता । अत्र अन्योन्य-लक्ष्मीसम्बन्धासम्भवात् तत्सदृशी इति सादृश्याच्चेपात् असम्भवे तद्वस्तुसम्बन्धा इयं निदर्शना । वसन्ततिलकावृत्तम् । “उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः” इति लक्षणात् ॥ ४० ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकीलाचलमल्लिनाथसूत्रिविरचितायां किरातार्जुनीय-
वाख्यायां घण्टापथसमाख्यायां सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ।

अथ स्वमायाकृतमन्दिरोज्ज्वलं
ज्वलन्मणिं व्योमसदां सनातनम् ।
सुराङ्गना गोपतिचापगोपुरं
पुरं वनानां विजिहीर्षया जहुः ॥ १ ॥
यथायथं ताः सहिता नभश्चरैः
प्रभाभिरुद्भासितशैलवीरुधः ।
वनं विशन्त्यो वनजायतेक्षणाः
क्षणद्युतीनां दधुरेकरूपताम् ॥ २ ॥

अथेति । अथ निवेशनानन्तरं सुराङ्गनाः अप्सरसः स्वमयया स्वेच्छा-
विशेषेण कृतैः निर्मितैः मन्दिरैः उज्ज्वलं दीप्तं ज्वलन्तः मणयः यस्मिन् तत्
व्योमसदां गन्धर्वाणां सनातनं सदातनम् । “मायंचिरम्” इत्यादिना
भावार्थं द्युप्रत्ययः । गौः वज्रं तत्पतिः इन्द्रः तच्चापवर्णानि यस्य तत्
तथोक्तम् इत्युपमा । पुरं नगरं वनानां विजिहीर्षया वनानि विहर्तुम्
इच्छया । कर्मणि षष्ठी, जहुः तत्पञ्चुः । जहातर्लिट् । अत्र ज्वलं
ज्वलत् इति पुरं पुरम् इति च असकृद्वचनद्वयाद्व्याख्या केकानुप्रासः ।
अन्यत् तद्वैपरीत्यात् वृत्तानुप्रासः इति तयोः उपमायाश्च संसृष्टिः । अस्मिन्
सर्गे वंशस्थं वृत्तम् । “जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरो” इति लक्षणम् ॥ १ ॥

यथायथमिति । यथायथं स्वकीयम् अनतिक्रम्य इत्यर्थः । “यथास्वं
तु यथायथम्” इत्यमरः । नपुंसकनिपातनन्तु ङ्ङस्वार्थम् । नभश्चरैः गन्धर्वैः
मेघैश्च सहिताः प्रभाभिः स्वदीप्तिभिः उद्भासिताः शैलवीरुधः याभिः नाः
पूर्वोक्ताः वनजायतेक्षणाः पद्मलोचनाः स्त्रियः वनं विशन्त्यः क्षणं द्युतिः यासां
तासां क्षणद्युतीनां विद्युताम् एकरूपतां समानरूपतां दधुः । सुहुः
द्रुमान्तराले तासां स्फुरणस्य क्षणिकत्वादिति भावः । श्लेषानुप्राणिता इयम्
उपमा, श्लेषोऽयम् इति केचित् । उभयथा अपि अनुप्रासेन संसर्गः ॥ २ ॥

निवृत्तवृत्तोरुपयोधरक्लमः
 प्रवृत्तनिर्झादिविभूषणारवः ।
 नितम्बिनीनां भृशमादध धृतिं
 नभःप्रयाणादवनौ परिक्रमः ॥ ३ ॥
 घनानि कामं कुसुमानि विभ्रतः
 करप्रचेयान्प्रहाय शाखिनः ।
 पुरोऽभिसस्त्रे सुरसुन्दरीजनै-
 र्यथोत्तरेच्छा हि गुणेषु कामिनः ॥ ४ ॥
 तनूरलक्तारुणपाणिः पल्लवाः
 स्फुरन्नखांशूत्करमञ्जरीभृतः ।
 विलासिनीवाहुलता वनालयो
 विलेपनामोदहृताः सिर्षाविरै ॥ ५ ॥

निवृत्तेति । निवृत्तः गतः वृत्तस्य वृत्तुलस्य उरुपयोधरस्य क्लमः
 यस्मिन् सः पादप्रक्षेपेषु विश्रान्तिसम्भवादिति भावः । किञ्च प्रवृत्तः जातः
 निर्झादिविभूषणानां न पुरादानाम् आरवः यस्मिन् सः । अवनौ पृथिव्यां
 परिक्रमः सञ्चारः नितम्बिनीनां नभःप्रयाणान् भृशम् अधिकम् । “पञ्चमो
 विभक्ते” इति पञ्चमी । धृतिं सन्तोषम् आदधे । अत्र विशिष्टपरिक्रमस्य
 धृत्याधानहेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् अलङ्कारः ॥ ३ ॥

घनानीति । घनानि मन्द्याणि न तु विरलानि करप्रचेयानि हस्त-
 ग्राह्यानि अनुच्चानि । “कृत्यैरधिकार्थवचने” इति तृतीयाममामः । कामं
 कुसुमानि विभ्रतः नवकुसुमितान् शाखिनः तरुन् अपहाय सुरसुन्दरी-
 जनैः पुरः अग्रे अभिसस्त्रे अभिमृतम् । भावे लिट् । तथाहि—कामिनः
 गुणेषु अतिशयेषु विषये उत्तरम् उत्तरम् । वीप्सार्थे अव्ययीभावः । यथो-
 त्तरम् इच्छा येषां ते यथोत्तरेच्छाः उत्तरोत्तराभिलाषुकाः हि । अत्र
 परिकरोत्यापितः अर्थान्तरन्यासः अलङ्कारः ॥ ४ ॥

तनूरिति । विलेपनामोदैः हृता आकृष्टाः वनालयः वनभङ्गं तनूः
 कृशाः अलक्तैः अरुणाः पाणय एव पल्लवाः यानां ताः स्फुरन्तः नखांशूनाम्
 उत्कराः पुञ्जा एव मञ्जर्यः ताः विभ्रति इति तथोक्ताः । क्लिप् । विला-

निपीयमानस्तवका शिलीमुखै-
 रशोकयष्टिश्चलबालपल्लवा ।
 विडम्बयन्ती दृष्टशे वधूजनै-
 रमन्ददष्टौष्ठकरावधूननम् ॥ ६ ॥
 करौ धुनाना नवपल्लवाकृती
 वृथा कृथा मानिनि मा परिश्रमम् ।
 उपेयुषी कल्पलताभिश्ङ्कया
 कथं न्वितस्त्रस्यति षट्पदावलिः ॥ ७ ॥

मिनीनां बाहव एव लताः, ताः मिपेविरे । अत्र समस्तवस्तुविषयरूपकालङ्कारः, बाहवयवानां पल्लवादीनाम् अपि निरूपणात् इति ॥ ५ ॥

निपीयमानेति । शिलीमुखैः अलिभिः । “अलिवाणौ शिलीमुखी” इत्यमरः । निपीयमानः स्तवकः गुच्छः यस्याः सा चलाः बालपल्लवाः यस्याः सा अत्र एव अमन्दं दृष्टं दष्टः आष्टः यन्मिन् तं करावधूननं करकम्पनं तत् विडम्बयन्ती । स्तवकपानेन ओष्ठदंशनं पल्लवचलनेन करावधूननं च अनुकुर्वती इत्यर्थः । धृजः खन्तात् ल्युट् । णिचि धूजप्रीजो नम् वक्तव्यः । अशोकयष्टिः अशोकशाखा इत्यर्थः वधूजनैः दृष्टशे दृष्टा । अत्र विडम्बयन्ती इति प्रस्तुताशोकशाखाविशेषणभूतोपमासहिम्ना अप्रस्तुतनायिकाप्रतीतिः मन्नासोक्तिः उत्तिष्ठमानया एव उपमया अङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्यते ॥ ६ ॥

अथ कश्चित् उत्रकराक्रान्तः काञ्चिदाह --कराविति । मानपरिहारेण मधुपाश्रयणं तु न काश्चित् बाध इति आशयेन सम्बोधयति—हे मानिनीति । नवपल्लवस्य आकृतिः इव आकृतिः ययोः इत्युपमा, तो करौ धुनाना । धृजः क्रैयादिकात् कर्त्तरि लटः शानच् । वृथा व्यर्थं परिश्रमं मा कृथा मा कुरुष्व । करोतिः आशीरर्थे भाडि लङ् । वृथात्वे हेतुम् आह—कल्पलताभिश्ङ्कया कल्पवल्लीभ्रमेण इति भ्रान्तिमदलङ्कारः । उपेयुषी उपगता षट्पदावलिः कथं नु इतः तस्यति विभिति न तस्यति इव इत्यर्थः । “वा भ्राश” इत्यादिना विकल्पेन श्यन्प्रत्ययः । अत्र कान्तापरिश्रमवैयर्थ्यरूपकार्थस्य षट्पदावलिः कल्पवल्लीभ्रमनिबन्धनविवासरूपकारणसमर्थनात् कारणेन कार्थसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः भ्रान्तिमता अङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्णः सन् उपमया संसृज्यते ॥ ७ ॥

जहोहि कोपं दयितोऽनुगम्यतां
पुरानुशेते तव चञ्चलं मनः ।
इति प्रियं काञ्चित्पैतुमिच्छतीं
पुरोऽनुनिन्द्ये निपुणः सखीजनः ॥ ८ ॥
समुन्नतैः काशदुकूलशालिभिः
परिक्रणत्सारसपङ्क्तिमेखलैः ।
प्रतीरदेशः स्वकलत्रचारुभि-
र्विभूषिताः कुञ्जसमुद्रयोषितः ॥ ९ ॥
विदूरपातेन भिदामुपेयुष-
श्रुताः प्रवाहाद्भितः प्रसारिणः ।
प्रियाङ्गुशीताः शुचिमौक्तिकत्विषो
वनप्रहासा इव वारिबिन्दवः ॥ १० ॥

अथ काचित् सखी काञ्चित् प्रणयकुपिताम् आह—जहोहीति । प्रियम् उपैतुं स्वयम् एव अनुमर्तुम् इच्छतोम् । “आच्छीनद्योर्मुम्” इति विकल्पात् नुमभावः । काञ्चित् नायिकां निपुणः चित्तन्नः सखीजनः कोपं जहोहि त्यज । “आ च ही” इति विकल्पात् इकारादेशः । दयितः अनुगम्यताम् अनुस्त्रियताम् । उभयथापि प्रार्थनायां लोट् । अन्यथा चञ्चलम् अस्थिरं तव मनः पुरा अनुशेते अग्रे अनुशयिष्यते अनुतपस्यते इत्यर्थः । “यावत् पुरानिपातयोर्लट्” इति लट् । इति अनेन प्रकारेण पुरः पूर्वम् एव अनुनिन्द्ये प्रसादयामास ॥८॥

अथ चतुर्भिः श्लोकैः कलापकम् आह—समुन्नतैरिति । समुन्नतैः काशानि अश्वनालकुसुमानि तानि दुकूलानि इव तैः शालन्ते इति तथोक्तिः । सारसपङ्क्तयः मेखलाः इव ताः परिक्रणन्त्यः येषु ते तैः स्वेषां कलत्राणि श्रेष्ठः तद्वत् चारवः तैः । “कलत्रं श्रेष्ठिभार्य्ययोः” इत्यमरः । प्रतीरदेशैः विभूषिताः तटप्रदेशैः भूषिताः कुञ्जसमुद्रयोषितः वननद्यः इत्यर्थः । अत्र तोरादीनां कलत्राद्यौपम्योपमेयत्वात् योषिच्छब्दसामर्थ्याच्च नदीनां योषिदौपस्यं गम्यते ॥९॥

विदूरैरिति । विदूरपातेन भिदां भेदम् । “षिङ्गिदादिभ्योऽङ्” ।

सखीजनं प्रेमगुरुकृतादरं
 निरीक्षमाणा इव नम्रमूर्त्तयः ।
 स्थिरद्विरेफाञ्जनशारितोदरै-
 विंसारिभिः पुष्पविलोचनैर्लताः ॥ ११ ॥
 उपेयुषीणां बृहतोरधित्यका
 मनांसि जङ्गुः सुरराजयोषिताम् ।
 कपोलकाषैः करिणां मदारुणै-
 रुपाहितश्यामरुचश्च चन्दनाः ॥ १२ ॥
 ॥ कलापकम् ॥

स्वगोचरे सत्यपि चित्तहारिणां
 विलोभ्यमानाः प्रसवेन शाखिनाम् ।

उपेयुषः उपगतात् प्रवाहात् च्युताः, अतएव अभितः प्रसारिणः प्रसपन्तः इति प्रियायाः अङ्गः उत्सङ्गः इव शीताः शीतलाः शुचीनां मौक्तिकानां त्विष इव त्विषः येषां तैः । किञ्च वनस्य प्रह्लासा इव स्थिता इत्युत्प्रेक्षा । वारि-
 बिन्द्वस्य । अत्र उपमयोः उभयोः उत्प्रेक्षायाश्च संसृष्टिः ॥ १० ॥

सखीति । द्वौ रेफौ वर्णविशेषौ येषां तैः द्विरेफाः भ्रमरशब्देन तदर्थो लक्ष्यते । “इत्तरं मासमिति विदधाति” इति भाष्यकारः । स्थिराः निश्चलाः द्विरेफा एव अञ्जनानि तैः, शारितानि शबलीकृतानि उदराणि येषां तैः । “शारः शबलवातयोः” इति विश्वः । विसारिभिः विस्तृतैः पुष्पाणि एव विलोचनानि तैः प्रेम्णा गुरुकृतः आदरो यस्मिन् कर्मणि तत् । तथा सखीजनं निरीक्षमाणाः पश्यन्त इव स्थिताः । कुतः ? नम्रमूर्त्तयः अवनताङ्गः लताश्च । अत्र रूपकोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥११॥

उपेयुषीणामिति । मदेन अरुणैः अव्यक्तारागैः । “अव्यक्तरागस्वरुणः” इत्यमरः । करिणां कपोलानां काषैः कषणैः उपाहितश्यामरुचः जनित-
 कृष्णवर्णाः इति तदभूषणालङ्कारः । चन्दनाः मलयजाः “गन्धसारा मलयजो भद्रशीश्वन्दनेऽस्त्रियाम्” इत्यमरः । बृहतीः अधित्यकाः ऊर्ध्वभूमौः उपे-
 युषीणां सुरराजयोषितां मनांसि जङ्गुः । अत्र चतुःश्लोक्या नद्यादीनां विशिष्टानाम् एव अप्सरोमनोहरणहेतुत्वोक्त्या काव्यलिङ्गम् उच्येयम् ॥१२॥

नभश्चराणामुपकर्तुमिच्छतां
 प्रियाणि चक्रुः प्रणयेन योषितः ॥ १३ ॥
 प्रयच्छतोच्चैः कुसुमानि मानिनी
 विपक्षगोत्रं दयितेन लम्बिता ।
 न किञ्चिदूचे चरणेन क्वैवलं
 लिलेख बाष्पाकुललोचना भवम् ॥ १४ ॥
 प्रियेऽपरा यच्छति वाचमुन्मुखी
 निबद्धदृष्टिः शिथिलाकुलोच्चया ।
 समादधे नांशुकमाहितं वृथा
 विवेद पुष्पेषु न पाणिपल्लवम् ॥ १५ ॥

स्वगोचर इति । चित्तहारिणा मनोहरेण शाखिनां प्रसवेन पुष्पजातेन
 तिलोभ्यमानाः आलक्ष्यमाणाः योषितः स्वगोचरे स्वविषये । स्वकरप्रचये
 मति अपि इत्यर्थः । प्रसवे इति शेषः । उपकर्तुं परिचरितुम् इच्छतां
 नभश्चराणां गन्धर्वाणां प्रणयेन महायज्ञे तुना प्रियाणि चक्रुः । स्वकरग्राह्यम्
 अपि प्रभवं स्वकास्तप्रियार्थं तद्दायमानम् एव अग्रहोषुः इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रयच्छतेति । कुसुमानि प्रयच्छता ददता दयितेन उच्चैः उच्चैस्तरां
 विपक्षगोत्रं सपत्नीनामधेयं लम्बिता प्रापिता तन्नाम्ना आहता इत्यर्थः । “नाम
 गोत्रं कुलं गोत्रम्” इति शाश्वतः । मानिनी अतएव न किञ्चित् ऊचे ।
 कर्त्सरि लिट् । किन्तु क्वैवलं बाष्पाकुललोचना सती चरणेन भुञ्जं लिलेख ।
 गोत्रस्वननजनितैर्षानिमित्तनिर्वेदादिति भावः । मानिनी अतएव न
 किञ्चित् ऊचे इति उक्तम् । तदुक्तं दशरूपके—तत्त्वाज्ञानापदीर्षादेनिर्वदः
 चावमानना । तत्र चिन्ताशुनिश्चासर्वैवर्षीच्छासर्दानता” इति ॥ १४ ॥

प्रिय इति । वाचं यच्छति ददति समालपति इत्यर्थः । दाणः शठ-
 प्रत्ययः । “पाप्रा” इत्यादिना यच्छादेशः । प्रिये निबद्धदृष्टिः अतएव
 उन्मुखी शिथिलः श्लथः आकुलः चलितश्च तादृशः उच्चयो नौवीवन्धः यस्याः
 सा । “नारीकव्यंशुकग्रन्थो नौविः स्यादुच्चयोऽप्यथ” इति मार्त्तण्डः । अपरा
 अस्या स्त्री अंशुकं न समादधे न बध्न्व । रागपारवश्यादिति भावः ।
 पुष्पेषु वृथा व्यर्थम् । आहितम् आरोपितम् अस्थाने प्रसारितम् इत्यर्थः ।

सलीलमासक्तलतान्तभूषणं
 समासजन्त्या कुसुमावतंसकम् ।
 स्तनोपपीडं नुनुदे नितम्बिना
 घनेन कश्चिज्जघनेन कान्तता ॥ १६ ॥
 कलत्रभारेण विलोलनीविना
 गलद्दुकूलस्तनशालिनोरसा ।
 बलिव्यपायस्फुटरोमराजिना
 निरायतत्वाददरेण ताम्यता ॥ १७ ॥
 विलम्बमानाकुलकेशपाशया
 कयाचिदाविष्कृतबाहुमूलया ।

पाणिपल्लवं च न विवेद । प्रियासक्तचित्तत्वात् इति भावः । एषा च प्रगल्भा नायिका । “पाणिपल्लवम्” इत्यत्र अन्यतरसाधकप्रमाणाभावात् उपमारूपकयोः सन्देहसङ्करः ॥ १५ ॥

सलीलमिति । आसक्ताः लतान्ताः पल्लवाः भूषणं यस्य तत् पल्लवैः सह यथितम् इत्यर्थः । कुसुमावतंसकं पुष्पशेखरं कान्तदत्तम् इति भावः । सलीलं सविलासं समासजन्त्या गिरसि प्रणिदधत्या । “दंगसञ्जस्वञ्चां गपि” इति नलोपः । कान्तया कश्चित् स्तनाभ्याम् उपपीड्य इति स्तनोपपीडम् । “सप्तम्याञ्च” इत्यादिना णसुल प्रत्ययः । नितम्बिना । प्रशंसायाम् इनिः । घनेन निविडेन जघनेन । “पश्चान्नितम्बः स्तोत्रध्याः क्लीबे तु जघनं पुरः” इत्यमरः । नुनुदे नुन्नः अंशुकार्तिरेकादिति भावः । एषा च प्रगल्भा एव ॥ १६ ॥

अथ युग्मेन आह— कलत्रेति । विलोलनीविना गात्रोन्नमनात् विस्मिष्ट-वस्त्रग्रन्थिना कलत्रभारेण श्रोणिभारेण “कलत्रं श्रोणिभार्ययोः” इत्यमरः । तथा गलत् स्रंसमानं दुकूलं याभ्यां ताभ्यां स्तनाभ्यां शालते इति तथोक्तेन उरसा । तथा बलिव्यपायेन भङ्गिनिवृत्त्या स्फुटा रोमराजिः यस्मिन् तेन निरायतत्वात् अपसारितत्वात् ताम्यता तनूभवता उदरेण च उपलक्षितया स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ १७ ॥

विलम्बमानेति । विलम्बमानः विस्त्रंसमानः आकुलः विलुलितश्च

तरुप्रसूनान्यपदिश्य सादरं
मनोऽधिनाथस्य मनः समाददे ॥ १८ ॥

॥ युग्मम् ॥

व्यपोहितुं लोचनतो मुखानिलै-
रपारयन्तं किल पुष्पजं रजः ।

पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः

प्रियं जघानोन्नतपीवरस्तनी ॥ १९ ॥

इमान्यमूनोत्यपवर्जिते शनै-
र्यथाभिरामं कुसुमाग्रपल्लवे ।

विहाय निःसारतयेव भूरुहान्

पदं वनश्रीर्वनितासु सन्दधे ॥ २० ॥

केशपाशः यस्याः तया आविष्कृतबाहुमूलया दर्शितकक्षप्रदेशया कयाचित्
कान्तया तरुप्रसूनानि अपदिश्य प्रसूनग्रहणं व्याजोक्त्य इत्यर्थः । “व्याजोप-
देशो लक्ष्यं च” इत्यमरः । सादरं साभिलाषं मनोऽधिनाथस्य प्रियस्य मनः
ममाददे आचक्षुषे । कर्म्मणि लिट् । सर्वाङ्गसौष्ठवदर्शनात् सद्योलम्बं प्रियमनः
तत्र इति भावः । अत्र प्रियमनोहरणहेतुभिः कान्ताविशेषणपदार्थैः काव्य-
लिङ्गम् उत्तिष्ठमानं स्वभावोक्त्या सह अङ्गाङ्गिभावेन सङ्गोच्यते ॥ १८ ॥

व्यपोहितुमिति । उन्नतौ च पीवरौ च स्तनौ यस्याः सा उन्नतपीवर-
स्तनी । “स्वाङ्गाच्च” इत्यादिना ङीष् । काचित् लोचनतः स्वेनैवात् पुष्पजं
रजः परागं मुखानिलैः फत्कारमारुतैः व्यपोहितुम् अपनेतुं अपारयन्तं
किल अग्रपल्लवन्तं किल इति अलोके । वस्तुतः तदास्यस्पर्शलोभात् अपारय-
न्तम् इत्यर्थः । प्रियम् उन्मनाः उत्सुका सती अतएव पयोधरेण उरसि
जघान । तत्कण्ठपरिज्ञानजन्यात् औत्सुक्यादिति भावः । हननस्थानत्वात्
उरसि इति सप्तमी । इयञ्च प्रगल्भा एव ॥ १९ ॥

इमानोति । यथाभिरामम् । वीप्सायाम् अव्ययीभावः । कुसुमानि
अग्रपल्लवानि च कुसुमाग्रपल्लवं तस्मिन् । ‘जातिः अप्राणिनाम्’ इत्येकवङ्गा-
वात् नपुंसकत्वम् । इमानि अमूनि इति इत्थं निर्देशपूर्वकम् इत्यर्थः ।
इदमदसौ सन्निकृष्टविप्रकृष्टार्थं । शनैः अपवर्जिते अपचिते सति वनश्रीः
निःसारतया एव इति हेतुष्येष्वा । भूरुहान् तरुन् विहाय वनितासु पदं

प्रवालभङ्गारुणपाणिपल्लवः
 परागपाण्डूकृतपीवरस्तनः ।
 महीरुहः पुष्पसुगन्धिराददे
 वपुर्गुणोच्छ्रायमिवाङ्गनाजनः ॥ २१ ॥
 वरीरुभिर्वारणहस्तपीवरै-
 श्चिराय खिन्नान् नवपल्लवश्रियः ।
 समेऽपि यातुं चरणाननीश्वरा-
 न्मदादिव प्रखलतः पदे पदे ॥ २२ ॥
 विसारिकाञ्चौमणिरश्मिलब्धया
 मनोहरोच्छ्रायनितम्बशोभया ।

सन्दर्भे । अत्र वनितागतायाः एष्यप्रसाधनसम्भाव्यमानायाः लक्ष्म्याः विषय-
 भूतायाः निगरणेन विषयेण वनश्रियः वनितागतत्वोत्प्रेक्षया सम्बन्धे
 असम्बन्धरूपा भेदेऽभेदरूपा वा अतिशयोक्तिरलङ्कारः । “विषयस्यानुपादानात्
 विषय्यपनिबध्यते । यत्र सातिशयोक्तिः स्यात् कविप्रोढोक्तिर्जाविता ॥” इति
 लक्षणात् उत्प्रेक्षाङ्गत्वमस्याः ॥ २० ॥

प्रवालिति । प्रवालभङ्गेन पल्लववलयेन अरुणः पाणिपल्लवः यस्य तद्रम-
 रञ्जनात् इत्यर्थः । परागेण पुष्परजसा पाण्डूकृतौ पीवरौ स्तनौ यस्य सः
 पुष्पैः सुगन्धिः सुरभिः अङ्गनाजनः महीरुहः वृक्षजातात् वपुर्गुणस्य स्वदेह-
 गुणस्य उच्छ्रायः पाणिपल्लवारुण्यादेः यः उत्कर्षः तम् आददे लब्धवान् इव
 इति उत्प्रेक्षा । वस्तुतस्तु स्वाभाविक एव प्रवालभङ्गादिभिः अभिव्यज्यते
 इति भावः । “उत्कृष्टः आय उच्छ्राये” इति घञन्तेन प्रादिसमासः । न तु
 उपसृष्टात् घञ्प्रत्ययः, “श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे” इति प्रतिषेधात् ॥ २१ ॥

पञ्चभिः कुलकम् आह—वरीरुभिरित्यादिभिः । अनुमानु मानुषु यत्
 वर्त्म ततः सकाशात् गुरुणा खेदेन मन्यरम् अलसं विनिर्यतीनां निर्गच्छ-
 न्तीनां सुराङ्गनानां सम्बन्धिभिः वारणहस्तपीवरैः करिकरस्थूलैः वराश्च ते
 ऊरवश्च इति तैः चिराय खिन्नान् । किञ्च नवपल्लवानां आः इव श्रीः येषां
 तान् तद्वत् मृदून् इत्यर्थः । अतएव समे समस्थले अपि किं विषम इति
 भावः । यातुं गन्तुम् अनीश्वरान् अशक्तान् अतएव मदात् इव पदे पदे ।
 वीप्सायां द्विर्भावः । प्रखलतः चरणान् । मदात् इव इति उपमा ॥ २२ ॥

स्थितानि जित्वा नवसैकतद्युतिं
श्रमातिरिक्तैर्जघनानि गौरवैः ॥ २३ ॥

समुच्छ्वसत्पङ्कजकोशकोमलै-
रुपाहितश्रीण्युपनीवि नाभिभिः ।
दधन्ति मध्येषु बलीविभङ्गिषु
स्तनातिभाराद्दराणि नम्रताम् ॥ २४ ॥

समानकान्तीनि तुषारभूषणैः
सरोरुहैरस्फुटपत्रपङ्क्तिभिः ।
चितानि घर्माम्बुकणैः समन्ततो
मुखान्यनुत्फुल्लविलोचनानि च ॥ २५ ॥

विस्तारोति ॥ विस्तारिभिः काञ्चीमणिरश्मिभिः लब्धया तज्जनितया इत्यर्थः, मनोहरः उच्छ्रायः उत्सोधः येषां तेषां नितम्बानां शोभया करणेन नवसैकतानां द्युतिं शोभां जित्वा स्थितानि तत्तुल्यानि इत्यर्थः । अतएव उपमालङ्कारः । क्रमण अतिरिक्तैः अतिशयितैः गौरवैः गुरुत्वैः उपलक्षितानि नितरां भारायमाणानि इत्यर्थः । जघनानि च । उच्छ्रायः व्याख्यातः ॥ २३ ॥

समुच्छ्वसदिति । समुच्छ्वसत्पङ्कजकोशकोमलैः उन्नसत्कमलमुकुलैः इव मृगैः इति उपमा । नाभिभिः प्रतारिकाख्यैः । “अथ नाभिस्तु जन्वङ्गे यस्य संज्ञा प्रतारिका” इति केशवः । पुल्लिङ्गतायां तु कविः एव प्रमाणम् । उपनीवि नीविमसोपे उपाहितश्रीणि जनितशोभानि तथा बलीविभङ्गिषु जर्मिमत्सु मध्येषु जघनस्थलेषु स्तनातिभारात् नम्रतां दधन्ति विभ्राणानि । “वा नपुंसकस्य” इति विकल्पे नुमागमः । उदराणि च ॥ २४ ॥

समानेति । किञ्च घर्माम्बुकणैः स्वेदीटकविन्दुभिः समन्ततः चितानि व्याप्तानि अनुत्फुल्लविलोचनानि अविकसदक्षीणि अतएव तुषारभूषणैः शोकरपरिवृतैः । “तुषारो हिमशोकरौ” इत्यमरः । अस्फुटपत्रपङ्क्तिभिः अविकचदलावलिभिः । “व्याकोशविकचस्फुटाः” इत्यमरः । सरोरुहैः समानकान्तीनि । इति उपमा । मुखानि च ॥ २५ ॥

विनिर्व्यतीनां गुरुखेदमन्थरं
सुराङ्गनानामनुसानु वर्त्मनः ।
सविस्मयं रूपयतो नभश्चरान्
विवेश तत्पूर्वमिवेक्षणादरः ॥ २६ ॥

॥ कुलकम् ॥

अथ स्फुरन्मौनविधूतपङ्कजा
विपङ्कतोरखलितोर्मिसंहतिः ।
पयोऽवगाढं कलहंसनादिनी
समाजुहावेव बधूः सुरापगा ॥ २७ ॥
प्रशान्तघर्माभिभवः शनैर्विवान्
विलासिनीभ्यः परिमृष्टपङ्कजः ।
ददौ भुजालम्बमिवात्तशौकर-
स्तरङ्गमालान्तरगोचरोऽनिलः ॥ २८ ॥

विनिर्व्यतीनामिति । सविस्मयं रूपयतः पूर्वीक्तचरणादीनि वर्णयतः
नभश्चरान् गन्धर्वान् तत् पूर्वम् इव तत् तव प्रथमं यथा इति उत्प्रेक्षा ।
ईक्षणादरः आलोकनकौतुकं विवेश । पूर्वाङ्गं व्याख्यातम् । अत्र कुलके
स्वभावोक्तिः उत्प्रेक्षाङ्गम् ॥ २६ ॥

सम्प्रति सलिलक्रीडावर्णनम् आरभते—अथेति । अथ पुष्पावचयानन्तरं
स्फुरद्भिः चलद्भिः मौनैः विधूतपङ्कजा इति सदृशत्वात् मुखवीक्षणोक्तिः । विपङ्कं
पङ्करहितं विहारयोग्रम् इति यावत् । तत्र तीरे खलिता विचलिता जर्मि-
संहतिः यस्याः सा इति हस्तसंज्ञोक्तिः । कलहंसनादिनी कादम्बशब्दवती
इति वाग्ब्यापारोक्तिः । अतएव सुरापगा गङ्गा बधूः अपसरसः पयः
अवगाढम् अवगाहितुम् । गाहेः उदिच्वात् इडिकल्पः । समाजुहाव इव
आकारयामास इव इति उत्प्रेक्षा । “हृतिराकारणाह्वानम्” इत्यमरः ।
ह्वयतेर्लिट् । “अभ्यस्तस्य च” इति सम्प्रसारणम् ॥ २७ ॥

प्रशान्तेति । प्रशान्तघर्माभिभवः प्रशान्तोष्णवाधः । “वा दान्तशान्त”
इत्यादिना निपातनात् साधुः । शनैः विवान् मन्दं वहन् । वातेः शब्द-

गतैः सहावैः कलहंसविक्रमं
 कलत्रभारैः पुलिनं नितम्बिभिः ।
 मुखैः सरोजानि च दीर्घलोचनैः
 सुरस्त्रियः साम्यगुणान्निरासिरे ॥ २९ ॥
 विभिन्नपर्यन्तगमीनपङ्क्तयः
 पुरो विगाढाः सखिभिर्मरुत्वतः ।
 कथञ्चिदापः सुरसुन्दरीजनैः
 सभीतिभिस्तत्प्रथमं प्रपेदिरे ॥ ३० ॥
 विगाढमात्रे रमणीभिरम्भसि
 प्रयत्नसंवाहितपीवरीरुभिः ।

प्रत्ययः । परिमृष्टपङ्कजः । पद्मगन्धी इत्यर्थः । आत्तशीकरः । कुतः ? तरङ्ग-
 मालानाम् अन्तरे मध्ये गोचरः स्थानं यस्य सः अनिलः विलासिनीभ्यः
 भुजावलम्बनं ददौ इव इति उन्नेत्ता । विशिष्टवायुसम्पर्कात् तथा उच्छ-
 श्वसुः इत्यर्थः ॥ २८ ॥

गतैरिति । सुरस्त्रियः अप्सरसः सहावैः सविलासैः गतैः गतिभिः ।
 नपुंसके भावे क्तः । कलहंसानां विक्रमं गतिं विलासविधुरम् इति शेषः ।
 तथा नितम्बिभिः प्रशस्तनितम्बैः कलत्रभारैः जघनभारैः पुलिनं नितम्ब-
 भारशून्यम् इत्यर्थः, तथा दीर्घलोचनैः मुखैः सरोजानि च अलोचनानि इति
 शेषः । साम्यगुणात् समानगुणत्वात् निरासिरे निरस्तवत्यः । गुणवद-
 गुणयोः कुतः साम्यम् इति भावः । अस्यतः कर्त्तरि लिट् । “उपसर्गादस्य-
 त्यृहोर्वा” इति विकल्पात् आत्मनेपदम् ॥ २९ ॥

विभिन्ने इति । विभिन्नाः विच्युतसङ्घाताः पर्यन्तगाः प्रान्तगताः मीनानां
 पङ्क्तयः यासां ताः । कुतः ? मरुत्वतः सखिभिः इन्द्रस्य सचिवैः गन्धर्वैः
 पुरः पूर्वं विगाढाः प्रविष्टाः तासां विश्वासार्थं गर्त्तग्राहादिपरीक्षार्थं च इति
 भावः । सभीतिभिः अप्रविष्टविषयत्वात् सभ्यैः । ‘विषादिभिः’ इति
 पाठे अपि अयम् एव अर्थो लक्ष्यः । सुरसुन्दरीजनैः तदेव अवगाहनं
 प्रथमं यथा तथा अतएव कथञ्चित् भयात् कृच्छ्रेण आपः प्रपेदिरे
 जगाहिरे ॥ ३० ॥

विभिद्यमाना विससार सारसान्
 उदस्य तीरेषु तरङ्गसंहतिः ॥ ३१ ॥
 शिलाघनैर्नाकसदामुरःस्थलै-
 बृहन्निवेशैश्च बधूपयोधरैः ।
 तटाभिन्नोतेन विभिन्नवीचिना
 रुषेव भेजे कलुषत्वमम्भसा ॥ ३२ ॥
 विधूतकेशाः परिलोलितस्रजः
 सुराङ्गनानां प्रविलुप्तचन्दनाः ।
 अतिप्रसङ्गाद्विहितागसो मुहुः
 प्रकम्पमोयुः सभया इवोर्मयः ॥ ३३ ॥

विगाढेति । प्रयत्नेन संवाहिताः संचारिताः पीवराः स्थूलाः ऊरवः
 यामिः ताभिः रमणीभिः अश्रमि विगाढमात्रे प्रविष्टे एव सति । सुपुसुपा
 इति समासः । “मात्रं कार्त्तुस्तेऽवधारणे” इत्यमरः । विभिद्यमाना स्वयं
 विशीर्थ्यमाणा । कर्मकर्त्तरि गानच् । तरङ्गसंहतिः तीरेषु सारसान्
 पक्षिविशेषान् । “सारसो मैथुनी कामी गोनर्दः पुष्कराह्वयः” इति
 यादवः । यद्वा सारसान् हंमान् । “चक्राङ्गः सारसो हंसः” इति शब्दार्णवे ।
 उदस्य उत्सार्थे त्रिमसार वितस्तार ॥ ३१ ॥

शिलेति । शिलावदघनैः कठिनैः नाकसदां गन्धर्वाणाम् उरःस्थलैः
 बृहन्निवेशैः महामस्थानैः अतिस्थूलैः इत्यर्थः । बधूपयोधरैश्च तटम् अभितः
 नोतेन प्रापितेन अतएव विभिन्नवीचिना भग्नीर्मिणा अम्भसा कर्त्रा कषा
 इव । इति हेतूत्प्रेक्षा । कलुषत्वम् आविलत्वम् अन्तःक्षीभश्च ध्वन्यते भेजे ।
 कर्मणि लिट् । यथा कश्चित् सृदुस्वभावः केनचित् कठिनादिना साङ्गभङ्गं
 ताडयित्वा निष्कामितः क्षुभ्यति तद्वदिति भावः कलुषत्वम् इत्यत्र
 वाच्यप्रतीयमानयोरभेदाध्यवसायः । अन्यथा शुद्धवाच्यस्य आविलत्वस्य
 रोषहेतुकत्वात् उत्प्रेक्षालुविधानादिति ॥ ३२ ॥

विधूतेति । विधूताः विक्षिप्ताः केशाः यैः ते परिलोलिताः विलोलिताः
 स्रजः यैः ते प्रविलुप्तचन्दनाः प्रमृष्टाङ्गरागाः अतिप्रसङ्गात् अविच्छेदात्
 सुराङ्गनानां विहितागसः कृतमण्डनखण्डनरूपापराधाः अतएव ऊर्मयः

विपक्षचित्तोन्मथना नखत्रणा-
 स्तिरोहिता विभ्रममण्डनेन ये ।
 हृतस्य शेषानिव कुङ्कुमस्य तान्
 विकल्पनीयान् दधुरन्यथा स्त्रियः ॥ ३४ ॥
 सरोजपत्रे नु विलीनषट्पदे
 विलोलदृष्टेः स्वदम्बु विलोचने ।
 शिरोरुहाः स्वित् नतपद्मसन्तते-
 द्विरेफहृन्दं नु निशब्दनिश्चलम् ॥ ३५ ॥
 अगूढहासस्फुटदन्तकेसरं
 मुखं स्वदेतद् विकसत् नु पङ्कजम् ।

तरङ्गाः । सभया इव स्त्रीभ्यः भीता इव मुहुः प्रकम्पम् ईयुः । स्वाभाविकस्य कम्पस्य भयहेतुकत्वम् उत्प्रेक्ष्यते । यदा सुराङ्गनानां विधूतकेशा इत्यादियोजना । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः । स्त्रीसङ्ग्रहण-माहसम् अपराधः भयं तु राजादिभ्य इति ॥ ३३ ॥

विपक्षेति । विपक्षस्य सपत्नीजनस्य चित्तानाम् उन्मथनाः व्यथकाः इत्यर्थः । बहुलग्रहणात् कर्त्तरि लुगट् । ये नखत्रणाः नखक्षतानि । “त्रणोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः । विभ्रमस्य सौन्दर्यस्य मण्डनम् । तादर्थ्यं अपि अश्वघासादिवत् षष्ठीसमासः, न तु चतुर्थीसमासः, यूपटार्वादिवत् प्रकृतिविकाराभावादिति । तेन कुङ्कुमलेपादिना तिरोहिताः कृन्नाः हृतस्य क्षालितस्य कुङ्कुमस्य व्यञ्जकत्वेन शेषान् इव अवशिष्टलेशान् इव स्थितान् इति उत्प्रेक्षा । विकल्पनीयान् भर्त्तृवाङ्मभ्यस्य व्यञ्जकत्वेन श्लाघनीयान् तान् नखत्रणान् स्त्रियः अन्यथा दधुः इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अथ युग्मेन आह—सरोजेत्यादिना । अमू पुरोवर्त्तिनी विलीनषट्पदे संसक्तभृङ्गे सकनीनिकत्वम् अक्ष्णोः अर्थसिद्धम् इति उपमानं विशिष्यते । सरोजपत्रे नु । यदा विलोलदृष्टेः चञ्चलाच्या विलोचने स्वित् । नुस्त्रिच्छन्दो वितर्के । किञ्च नतपद्मसन्ततेः चञ्चलाच्याः शिरोरुहाः स्वित् निशब्दं नौरवं च तत् निश्चलं च तत् द्विरेफहृन्दं नु ॥ ५ ॥

अगूढेति । किञ्च अगूढहासं व्यक्तस्मितं तेन स्फुटाः दन्ताः केसराः

इति प्रलीनां नलिनीवने सखीं
विदाम्बभूवुः सुचिरेण योषितः ॥ ३६ ॥

॥ युग्मम् ॥

प्रियेण संग्रथ्य विपक्षसन्निधा-
वुपाहितां वक्षसि पीवरस्तने ।
स्रजं न काचिद्विजहौ जलाविलां
वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि ॥ ३७ ॥
असंशयं नास्तमुपान्तरक्तां
यदेव रोद्धुं रमणीभिरञ्जनम् ।
हृतेऽपि तस्मिन् सलिलेन शुक्लां
निरास रागो नयनेषु न प्रियम् ॥ ३८ ॥

इव दन्तकेसराः यस्य तत् सुखं खित् ? यद्वा विकसत्पङ्कजं नु ! इति इत्यम्
संशयेन इति शेषः । नलिनीवने प्रलीनां निगूढां सखीं योषितः सुचिरेण
अतिविलम्ब्य विदाम्बभूवुः विविदुः निश्चिक्तुः इत्यर्थः । “उषविदजागृभ्यो-
ऽन्यतरस्याम्” इति विकल्पात् आम्प्रत्ययः । अत्र युग्मे निश्चयान्त-
सन्देहालङ्कारः ॥ ३६ ॥

प्रियेणेति । काचित् प्रियेण सङ्गृथ्य स्वयम् एव रचयित्वा विपक्षसन्निधौ
सपत्नीजनसमक्षं पीवरस्तने वक्षसि उपाहितां स्रजं मालां जलाविलाम्
मृदिताम् अपि इत्यर्थः । तां न विजहौ न तत्याज । न च निगुणायां तत्र
का प्रीतिः ? इति वाच्यम् इति अर्थान्तरन्यासेन आह । गुणाः प्रेम्णि
वसन्ति वस्तुनि न वसन्ति हि । यत् प्रेमास्पदं तत् एव गुणवत् अन्यत्
तु गुणवत् अपि निगुणम् पव । प्रेम तु न वस्तुपरीक्षाम् अपेक्षते इति
भावः ॥ ३७ ॥

असंशयमिति । स्त्रीणां नेत्रशोभार्थम् अञ्जनधारणम् अम्बुविहारोपगमात्
रक्तवर्णत्वं च अक्षां ततः शुक्लत्वतिरोधानं च निश्चितम् इति उत्प्रेष्यते ।
रमणीभिः यत् अञ्जनं न्यस्तं तत् इति शेषः । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् ।
तत् अञ्जनम् उपान्तयोः रक्तां रोद्धुं प्रतिबन्धुम् एव न्यस्तं न तु शोभार्थम्
इत्यर्थः । अन्यथा रागाभिव्याप्त्या शुक्लत्वतिरोधानं स्यादित्यर्थः ; असं-

द्युतिं वहन्ती वनितावतंसका
 हृताः प्रलोभादिव वेगिभिर्जलैः ।
 उपप्लुतास्तत्क्षणशोचनीयतां
 च्युताधिकाराः सचिवा इवाययुः ॥३६॥
 विपत्रलेखा निरलक्तकाधराः
 निरञ्जनाक्षौरपि विभ्रतीः श्रियम् ।
 निरौक्षा रामा बुबुधे नभश्चरै-
 रलङ्कृतं तद्वपुषैव मण्डनम् ॥४०॥

श्रयम् इति उत्प्रेक्षाव्यञ्जकं संशयस्यापि अभावः न अत्र संशयः अस्ति इत्यर्थः । अर्थाभावे अव्ययीभावः । कुतः एतत् इति चेत् ? यतः तस्मिन् अञ्जने सलिलेन हृते चालिते सति अपि रागः पूर्वोक्त एव उपान्तरक्तता किन्तु प्रतिबन्धाभावात् अभितः व्याप्य इति आशयः । नयनेषु शुक्लतां निगम निरस्तवान् । अस्यतः लिट् । श्रियं शोभां तु न निराम अतः शुक्लत्वविरोधिरागनिरोधार्थम् एव इदम् अञ्जनं स्यात् न तु शोभायं तस्याः तदभावे अपि मद्भावात् इत्यर्थः । अञ्जनापगमे अपि तन्नयनानां राग एव अलङ्कारः अभूत् इति भावः । अत्र अञ्जनन्यासम् अनद्य तस्य शोभायत्वं निषेधेन रागरोधार्थत्वेत्प्रेक्षणमुदितम् । उत्तरार्द्धे तस्य एव समर्थनात् । एवमुपान्तरक्ततां रोद्धुं यत् अञ्जनं न्यस्तम् इति एकान्वये विध्यनुवाद-विरोधः स्यात् ॥ ३८ ॥

द्युतिमिति । द्युतिं शोभां तेजश्च वहन्तः वेगिभिः जविभिः जलैः जडैः अञ्जैश्च डलयोरभेदात् । “जलं गोकवले नीरे क्लीबेरे च जडैऽन्यवत्” इति विश्वः । प्रलोभात् मोहात् । हृताः गृहीताः उपप्लुताः मृदिताः । यद्वा कर्त्तरि क्तः । प्लवमाना इत्यर्थः । अन्यत्र धनग्रहणबन्धनादिना पीडिताः वनितावतंसकाः च्युताधिकाराः भ्रष्टाधिकाराः सचिवा इव तत्क्षणं शोचनीयताम् आययुः प्रापुः ॥ ३९ ॥

विपत्रेति । विगताः पत्रलेखाः तिलकविशेषाः यासां ताः विपत्रलेखाः निरलक्तकाः चालितरागाः अधराः यासां ताः । निरञ्जनानि अक्षीणि यासां ताः निरञ्जनाक्षोः अपि । बहुव्रीहौ सकथ्यन्तोः स्वाङ्गात् शच “षिद्गौरादिभ्यश्च” इति ङीप् । तथापि श्रियं विभ्रतीः शोभाकारणाभावे अपि

तथा न पूर्व्वं कृतभूषणादरः
 प्रियानुरागेण विलासिनीजनः ।
 यथा जलाद्रौ नखमण्डनश्रिया
 ददाह दृष्टीश्च विपक्षयोषिताम् ॥४१॥
 शुभाननाः साम्बुरुहेषु भीरवो
 विलीलहाराश्चलफेनपङ्क्तिषु ।
 नितान्तगौर्यीं हृतकुङ्कुमेध्वलं
 न लेभिरे ताः परभागजूर्मिंषु ॥४२॥

शोभमाना इति । विभावनालङ्कारः । रामाः निरीक्ष्य नभश्चरैः गन्धर्वैः
 तासां वपुषा एव मण्डनम् अलङ्कृतं न तु मण्डनेन तदपुः इति अक्षरार्थः ।
 इति बुबुधे ज्ञातम् । कर्मणि लिट् । स्वभावरमणीयानां किम् अलङ्कारणैः ?
 इति भावः ॥ ४० ॥

तथेति । विलासिनीजनः पूर्व्वं जलविहारात् प्राक् प्रियानुरागेण कृतः
 भूषणेषु आदरः आसक्तिः येन सः अनुरक्तप्रियत्वात् सम्यक् प्रसाधितः मन्
 अपि इत्यर्थः । प्रियस्य अनुरागेण च विपक्षयोषितां सपत्नीनां दृष्टीः चक्षुषि
 तथा न ददाह न दुःखीचकार । यथा जलाद्रौ मन् नखशब्देन नखक्षतानि
 लक्ष्यन्ते तानि एव मण्डनं तस्य श्रिया तत्कृतशोभया इत्यर्थः । विपक्ष-
 योषितां सपत्नीनां दृष्टीः चक्षुषि यथा ददाह तापयामास । मण्डनान्तरात्
 अपि नखमण्डनानुरागात् अपि च तदनुभाव एव सपत्नीनां दुःखहेतुरिति
 भावः । जलाद्रौ ददाह इति विरुद्धकार्योत्पत्तिरूपः विषमालङ्कारः ।
 “विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत् । विरुद्धघटना वा स्याद् विष-
 मालङ्कृतिस्त्रिधा” इति लक्षणात् ॥ ४१ ॥

शुभेति । शुभाननाः विलीलहाराः नितान्तगौर्यः अरुणाङ्गप्रः “गौरोऽरुणे
 सिते पीते” इति वैजयन्ती । भीरवः ताः स्त्रियः साम्बुरुहेषु चलाः
 फेनपङ्क्तयः येषु तेषु हृतानि कुङ्कुमानि यैः तेषु कुङ्कुमसङ्गमारुणेषु इत्यर्थः ।
 जर्मिंषु विषयेषु अलम् अत्यर्थं परभागं गुणोत्कर्षं लेभिरे । ‘परभागो गुणोत्कर्षः’
 इति यादवः । तासाम् जर्मिणां च अरुणत्वादिगुणसाम्यात् न कश्चित्
 विशेषः लक्ष्यते इत्यर्थः । अतएव सामान्यालङ्कारः । “सामान्यं गुण-
 साम्येन तत्र वस्वन्तरैकता” इति लक्षणात् । शुभाननत्वसाम्बुरुहत्वादुपभय-

ऋदाम्भसि व्यस्तवधूकराहते
 रवं मृदङ्गध्वनिधीरमुज्झति ।
 मुहुः स्तनैस्तालसमं समाददे
 मनोरमं नृत्यमिव प्रवेपितम् ॥४३॥
 श्रिया हसद्भिः कमलानि सस्मितै-
 रलङ्कृताम्बुः प्रतिमागतैर्मुखैः ।
 कृतानुकूल्या सुरराजयोषितां
 प्रसादसाफल्यमवाप जाङ्गवी ॥४४॥

विशेषणानां क्रमेण उभयस्मिन् भगवन्वयात् यथासंख्यालङ्कारश्च । “यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयात्” इति काव्यप्रकाशे लक्षणात् । अनयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ४२ ॥

ऋदिति । व्यस्ताभ्यां विपथ्यामिताभ्यां वधूकराभ्याम् आहते एकत्रेण करेण उत्सार्थं अन्येन ताडिते इत्यर्थः । ऋदाम्भसि मृदङ्गध्वनिवत् धीरं गन्भीरं रवम् उज्झति सति तथा ध्वनति सति इत्यर्थः । मुहुः स्तनैः तालः गीतवाद्यनृत्यानां कालपरिच्छेदः । “तालः कालक्रियामानम्” इत्यमरः । तस्य समम् अनुरूपं मनोरमं नृत्यम् इव प्रवेपितं प्रकम्पितम् । भावे क्तः । समाददे स्वीकृतम् । उपमालङ्कारः ॥ ४३ ॥

श्रियेति । श्रिया गोभया कमलानि हसद्भिः कमलमदृशैः इत्यर्थः । “हसतीर्थत्यस्यति” इति दण्डिना सदृशपर्यायपरा उक्ताः । सस्मितैः प्रतिमागतैः प्रतिबिम्बगतैः इत्यर्थः । “प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा” इत्यमरः । मुखैः अलङ्कृतानि अम्बुनि यस्याः सा । विश्व सुरराजयोषितां कृतम् आनुकूल्यं विहाराद्युपकारः यया सा इत्यं योषिद्भिः उपकृता स्वयं च तासाम् उपचिकीर्षुः जाङ्गवी गङ्गा प्रसादस्य स्वच्छत्वस्य साफल्यम् । अर्थ-गौरववत् षष्ठीसमासनिर्वाहः । अवाप अप्रमत्ताम्भसि विहारविश्वग्रहणयो-रसम्भवात् इत्यर्थः । स्वच्छा एव हि परैः उपक्रियन्ते स्वयं च उपकुर्वन्ते तेषाम् इति भावः । “कृतानुकारा” इति पाठे अनुकारः अनुकूलकरणम् उपकारः इत्येवं व्याख्येयम् । अत्र जाङ्गवीविशेषणपदार्थस्य साफल्यं प्रति हेतुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४४ ॥

परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवः
 सुराङ्गनास्वासविलोलदृष्टयः ।
 उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः
 सखीजनस्यापि विलोकनीयताम् ॥४५॥
 भयादिवाश्लिष्य भ्रूषाहतेऽम्भसि
 प्रियं मुदानन्दयति स्म मानिनी ।
 अकृत्रिमप्रेमरसाहितैर्मनी
 हरन्ति रामाः कृतकैरपौहितैः ॥४६॥
 तिरोहितान्तानि नितान्तमाकुलै-
 रपां विगाहादलकैः प्रसारिभिः ।
 ययुर्बधूनां वदनानि तुल्यतां
 द्विरेफवृन्दान्तरितैः सरीरुहैः ॥४७॥

परीति । परितः स्फुरद्भिः विवर्त्तमानैः मीनैः विघट्टिताः ऊरवः यासां
 ता अतएव त्वासविलोलदृष्टयः भयविक्रमन्त्रेताः कम्पितपाणिपल्लवाश्च
 सुराङ्गनाः सखीजनस्य अपि विलोकनीयताम् उपाययुः । किमुत प्रियजनस्य
 इति भावः । स्वभावात्किरलङ्कारः ॥ ४५ ॥

भयादिति । मानिनी दुर्लभस्वयंग्रहणा इति भावः । अम्भसि जले
 भ्रूषेण मत्स्येन आहतं सति । “पृथ्वीमा भ्रूषो मत्स्यः” इत्यमरः ।
 भयात् इव वस्तुतस्तु न तथा इति भावः । किन्तु मुदा औत्सुक्येन एव
 आश्लिष्य प्रियम् आनन्दयति स्म । तथाहि—रामाः स्त्रियः अकृत्रिमः
 अनारोपितः यः प्रेम एव रसः तेन आहितैः जनितैः कृतकैः कृत्रिमैः अपि
 इत्यर्थः । ईहितैः चेष्टितैः मनः हरन्ति । आरोपितम् अपि भयं प्रेममूल-
 त्वात् मनोहरं बभूव इत्यर्थः । अत्र अन्धानुभावेन भयेन सहजराग-
 निगूहनात् मौलनालङ्कारः । “मौलनं वस्तुना यत्र बस्वन्तरनिगूहनम्”
 इति लक्षणांतरसम्भवात् अर्थान्तरन्यासेन संसृज्यते ॥ ४६ ॥

तिरोहितेति । अपां विगाहात् नितान्तम् आकुलैः विकीर्णैः प्रसारिभिः
 आयतैः अलकैः केशैः तिरोहितान्तानि छन्नप्रान्तानि बधूनां वदनानि द्विरेफ-

करौ धुनानां नवपल्लवाकृतौ
 पयस्यगाधे किल जातसम्भ्रमा ।
 सखीषु निर्वाच्यमधार्ष्ट्रद्रूषितं
 प्रियाङ्गसंश्लेषमवाप मानिनी ॥ ४८ ॥
 प्रियैः सलीलं करवारिवारितः
 प्रवृद्धनिःश्लासविकम्पितस्तनः ।
 सविभ्रमाधूतकरायपल्लवो
 यथार्थतामाप विलासिनोजनः ॥ ४९ ॥

वृद्धैः अन्तरितानि कृन्नाणि सरोरुहाणि तैः सरोरुहैः तुल्यतां ययुः इति उपमालङ्कारः ॥ ४७ ॥

कराविति । मानिनी पयसि अगाधे सति किल इति अलीके, मज्जन-भयात् इव इत्यर्थः । जातसम्भ्रमा उत्पन्नभया अतएव नवपल्लवाकृतौ करौ धुनानां कम्पयन्ती । धुनोतेः क्रादिकात् कर्त्तरि लटः शानच् । सखीषु विषये निर्वाच्यम् अवाच्यम् अनित्यम् इत्यर्थः । धार्ष्ट्रद्रूषितश्च न भवति इति अधार्ष्ट्रद्रूषितः तं वस्तुतः रागमूलम् अपि भयमूलत्वारीपात् इति भावः । प्रियाङ्गसंश्लेषम् अवाप । अत्रापि तुल्याङ्गेन भयेन आगन्तुकेन महजानुराग-निगूहनात् मौलनालङ्कारः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—“समानलक्षणं वस्तु वस्तुना यन्निगूह्यते । निजेनागन्तुना वापि तन्मौलनमुदाहृतम्” ॥ ४८ ॥

प्रियैरिति । प्रियैः कामिभिः सलीलं करवारिभिः अञ्जलिजलैः वारितः अवर्द्धः सिक्त इत्यर्थः । प्रवृद्धैः सन्ततैः निश्वासैः विकम्पितौ कम्पितौ स्तनौ यस्य सः । सविभ्रमं सविलामम् आधूतानि करायपल्लवानि पाणि-पल्लवानि येन सः । विलासनशोला विलासिनौ । “वै कपलसकथ्यस्त्रभः” इति धिनुणप्रत्ययः । सा एव जनः । जज्ञौ एकवचनम् । यथार्थताम् आप उक्तरौत्या अनेकविलासवत्तया यथाथनामकत्वम् अवाप इत्यर्थः । क्वचित् गम्यमानार्थस्य नाम्नः न प्रयोगः, यथा माघे—“चिराय याथार्थ्य-मलम्नि दिग्गजैः” इति । क्वचित् प्रयुज्यते च, यथा रघुवंशे—“परन्तपो नाम यथार्थनामा” इति । नैषधेऽपि—“स जयत्यरिसार्थ्यमार्थकीकृतनामा किल भौमभूपतिः” इति । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ ४९ ॥

उदस्य धैर्यं दयितेन सादरं
 प्रसादितायाः करवारिवारितम् ।
 मुखं निमीलन्नयनं नतभ्रुवः
 श्रियं सपत्नीवदनादिवाददे ॥ ५० ॥
 विहस्य पाणौ विधृते धृताम्भसि
 प्रियेण वध्वा मदनार्द्रचेतसः ।
 सखीव काञ्ची पयसा घनीकृता
 बभार वीतोच्चयबन्धमंशुकम् ॥ ५१ ॥
 निरञ्जने साचिविलोकितं दृशा-
 वयावकं वेपथुरीष्ठपल्लवम् ।
 नतभ्रुवो मण्डयति स्म विग्रहे
 वलिक्रिया चातिलकं तदास्पदम् ॥ ५२ ॥

उदस्येति । दयितेन धैर्यं काठिन्यम् उदस्य अपनीय अनुनीय इत्यर्थः
 सादरं दया तथा प्रसादितायाः सौमनस्यं गमितायाः नतभ्रुवः स्त्रियाः
 मन्बन्धि करवारिभिः वारितम् अवरुद्धम् अतएव निमीलती नयने यस्य
 तन्मुखं सपत्नीवदनात् इव श्रियम् आददे जग्राह । तदानीं तददनस्य
 निःश्रीकत्वात् तदीयश्रीग्रहणम् उत्प्रेक्ष्यते ॥ ५० ॥

विहस्येति । धृताम्भसि प्रियसेचनार्थं गृहीतजले पाणौ अञ्जली
 इत्यर्थः । प्रियेण विहस्य विधृते अवलम्बिते सति अतएव मदनार्द्रचेतसः
 मदनपरवशाया इत्यर्थः । वध्वाः मन्बन्धि वीतोच्चयबन्धं मुक्तनीविग्रन्थि
 स्त्रंसमानम् इत्यर्थः । अंशुकं पयसा घनीकृता काञ्ची सखी इव बभार
 जग्राह । स्त्रीणां किल स्त्रीषु एव आयत्तं लज्जारक्षणम् इति भावः ॥ ५१ ॥

निरञ्जने इति । नतभ्रुवः अङ्गनायाः विग्रहे वपुषि निरञ्जने निर्धौत-
 कज्जले दृशौ विलोचने कर्म साचिविलोकितं तिर्यक् ईक्षणं कर्तुं मण्डयति
 स्म । “तिर्यगर्थे साचि तिरः” इत्यमरः । अयावकं जालितलाक्षारगम्
 श्रीष्ठपल्लवं वेपथुः कम्पः मण्डयति स्म । “टितोऽथुच्” इति अथुच्प्रत्ययः ।
 अतिलकं तिलकरहितं तदास्पदतिलकस्थानं ललाटम् । “आस्पदं प्रति-

निमीलदाकेकरलीलचक्षुषां
 प्रियोपकण्ठं कृतगात्रवेपथुः ।
 निमज्जतीनां श्वसितोद्धतस्तनः
 श्रमो नु तासां मदनी नु पप्रथे ॥ ५३ ॥
 प्रियेण सिक्ता चरमं विपन्नत-
 शुकोप काचित् न तुतोष सान्त्वनैः ।
 जनस्य रूढप्रणयस्य चेतसः
 किमप्यमर्षोऽनुनये भृशायते ॥ ५४ ॥
 इत्थं विहृत्य वनिताभिरुदस्यमानं
 पीनस्तनोरुजघनस्यलशालिनोभिः ।

शायाम्” इति निपातः । बलिक्रिया रेखात्रन्धश्च मण्डयति स्म । तदा निरलङ्कारस्य अङ्गनागरीरस्य तच्छरोरविकारैः एव अलङ्कारः समजनि इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

निमीलदिति । प्रियोपकण्ठं प्रियसमीपे । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । निमज्जतीनां विगाहमानानाम् अतएव निमीलन्ति निमिषन्ति आकेकराणि आकेकरवन्ति लोलानि चक्षुषि यासां तासाम् । आकेकरलक्षणं तु नृत्य-विलासे—“दृष्टिराकेकरा किञ्चित् स्फुटापाङ्गे प्रसारिता । मीलितार्द्ध-पुटा लोके ताराव्यावर्त्तनोत्तरा” इति । तासां स्त्रोणां कृतः गात्राणां वेपथुः कम्पः येन सः श्वसितैः निःश्वासाः उद्धतौ उत्पतितौ स्तनौ येन स श्रमः खिदः नु मदनः नु पप्रथे प्रादुर्बभूव ? निमज्जनप्रियसन्निधानरूपोभयकारण-सम्भवात् नेत्रनिमीलनगात्रकम्पनिःश्वासधारणाच्च सन्देहः, स एव अलङ्कारः ॥ ५३ ॥

प्रियेणेति । काचित् प्रियेण विपन्नतः सपत्नीतः चरमं पश्चात् सिक्ता सती शुकोप । “पृष्ठन्तु चरमं तनोः” इत्यमरः । सान्त्वनैः अनुनयैः न तुतोष । तथाहि—रूढप्रणयस्य गाढप्रेमणः जनस्य सम्बन्धी चेतसः मनसः अमर्षः प्रकोपः किम् अपि कुतः अपि हेतोः अनुनये सति भृशायते गाढो भवति । “भृशादिभ्यो भुव्यच्चेलीपश्च हलः” इति क्यङ् । अन्यत्र शान्तिहेतुः अनु-नयः अत्र प्रकोपाय एव भवति, तत्र कारणं तु न ज्ञायते इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

उत्सर्पितोर्मिचयलङ्घिततीरदेश-
 मौत्सुक्यनुन्नमिव वारि पुरः प्रतस्थे ॥ ५५ ॥
 तीरान्तराणि मिथुनानि रथाङ्गनाम्नां
 नीत्वा विलोलितसरोजवनश्रियस्ताः ।
 संरेजिरे सुरसरिज्जलधौतहारा-
 स्तारावितानतरला इव यामवत्यः ॥ ५६ ॥
 संक्रान्तचन्दनरसाहितवर्णभेदं
 विच्छिन्नभूषणमणिप्रकरांशुचितम् ।
 बद्धोर्मिं नाकवनितापरिभुक्तमुक्तं
 सिन्धोर्वभार सलिलं शयनीयलक्ष्मीम् ॥ ५७ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायभारविहृतौ किराताकुंभोनीये
 महाकाव्ये सुराङ्गनाविहारो नामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

इत्यमिति । पीनैः स्तनैः ऊरुभिः जघनस्थलैश्च शालन्ते इति तथोक्ताभिः
 इति सलिलनोदनसामर्थ्योक्तिः । स्थलस्य साक्षात् अप्राण्यङ्गत्वात् न
 हन्वैकवद्भावः । वनिताभिः इत्यं विहृत्य उदस्यमानं नुद्यमानम् उत्सर्पितैः
 उपरिभावं प्रापितैः ऊर्मिचयैः लङ्घितः तीरदेशः येन तत् वारि । औत्सुक्यं
 विहारसहिष्णुत्वं तेन नुन्नं प्रेरितम् इव इति उत्प्रेक्षा । “नुदविद”
 इत्यादिना निष्ठानत्वम् । पुरः अग्रे प्रतस्थे स्वजनवत् इति भावः ॥ ५५ ॥

तीरान्तराणीति । रथाङ्गनाम्नां मिथुनानि चक्रवाकहन्धानि अन्यानि
 तीराणि तीरान्तराणि नीत्वा नियोज्य इत्यर्थः । अविहितलक्षणः तत्पुरुषः
 मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्यः । विलोलिताः विलुलिताः, सरोजवनश्रियः याभिः
 ताः सुरसरिज्जलैः धौतहाराः क्षालितमुक्तावलयः ताः स्त्रियः तारावितानैः
 उडुगणैः तरलाः भासुराः । “तरलो भासुरे हीरे चञ्चलेऽपि” इति वैजयन्ती ।
 यामवत्यः रात्रय इव संरेजिरे शुशुभिरे ॥ ५६ ॥

संक्रान्तैति । संक्रान्तैः चन्दनरसैः मलयजद्रवैः आहितः वर्णभेदः
 रूपान्तरं यस्य तत् । विच्छिन्नानि तुटितानि यानि विभूषणानि तेषां ये

नवमः सर्गः ।

—०(*)०—

वीक्ष्य रन्तुमनसः सुरनारीः
आत्तचित्रपरिधानविभूषाः ।
तत्प्रियार्थं मिव यातुमथास्तं
भानुमानुपपयोधि ललम्बे ॥ १ ॥
मध्यमोपलनिभे लसदंशौ
एकतश्च्युतिमुपेयुषि भानौ

मणिप्रकराः मणिगणाः तेषाम् अंशुभिः चित्रं नानावर्णम् । बहोर्मितरलं तरङ्गितं नाकवनिताभिः परिभुक्तमुक्तं पूर्वं परिभुक्तं पश्चात् मुक्तम् । “पूर्व-काल” इत्यादिना तत्पुरुषः । सिन्धोः गङ्गायाः सलिलम् । शेरते अत्र इति गयनीयं तल्पम् । बहुलग्रहणात् साधु । तस्य लक्ष्मीं बभार । अतएव निदर्शनालङ्कारः । लक्षणं तु उक्तम् ॥ ५७ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां
किरातार्जुनीयकाव्यव्याख्यायां षण्ठापथसमाख्यायाम्
अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

वीक्ष्येति । अथ जलक्रीडानन्तरं भानुमान् अंशुमान् सूर्यः आत्तचित्र-परिधानविभूषाः स्वीकृतविविधवस्त्राभरणाः सुरतसन्नाहं वहतीः इत्यर्थः । अत एव रन्तुमनसः । “समानकर्तृकेषु तुसुनु” । “लुम्पेदवश्यंमः कृत्ये तुं काममनसोरपि” इति मकारलोपः । सुरनारीः वीक्ष्य । तासां प्रियार्थं तत्प्रियार्थम् इव अवसरदानरूपं प्रियं कर्तुम् इव इत्यर्थः । फलोत्प्रेक्षा इयम् । अस्तम् अदर्शनम् मकारान्तम् अव्ययम् एतत् । यातुं प्राप्तुम् उपपयोधि पयोधिसमीपे ललम्बे सन्नसे । अस्मिन् सर्गे स्वागतावृत्तम् । “स्वागतेति रनभाद् गुरुयुग्मम्” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

द्यौरुवाह परिवृत्तिविलोलां
 हारयष्टिमिव वासरलक्ष्मीम् ॥ २ ॥
 अंशुपाणिभिरतीव पिपासुः
 पद्मजं मधु भृशं रसयित्वा ।
 क्षीबतामिव गतः क्षितिमेष्यन्
 लोहितं वपुरुवाह पतङ्गः ॥ ३ ॥
 गम्यतामुपगते नयनानां
 लोहितायति सहस्रमरीचौ ।
 आससाद् विरहय्य धरित्रीं
 चक्रवाकहृदयान्यभितापः ॥ ४ ॥

मध्येति । मध्यमोपलनिसे नायकमणिसदृशे । “निभसङ्काशनीकाश-
 प्रतिरूपोपमादयः” इत्यमरः । “शर्करायां दृषत्पुत्रे [स्त्रियां प्रोक्तः] पुंस्य
 श्मन्युपलो मणौ” इति वैजयन्ती । लसदंशौ प्रसरदशमौ भानौ एकतः
 एकस्मिन् भागे च्युतिं स्रस्तताम् उपेयुषि प्राप्ते सति द्यौः परिवृत्तया मध्या-
 ङ्गातिक्रमेण विलोलां गत्वरीम् अन्यत्र गात्रस्य तिर्यक् आवृत्तया मुहुः
 चलन्तीं वासरलक्ष्मीं हारयष्टिं मुक्तावलीम् इव उवाह वहति स्म ॥ २ ॥

अंशुपाणिभिरिति । पतङ्गः सूर्यः । “पतङ्गः पक्षिसूर्ययोः” इत्यमरः । अतीव
 निर्भरम् । “अत्यतीव च निर्भरे” इत्यमरः । पातुम् इच्छुः पिपासुः तृषितः
 सन् । पिबतेः सन्नन्तात् उपत्ययः । अंशवः एव पाणयः तैः पद्मेषु जातं पद्मजं
 मधु मध्वेव । मध्विति श्लिष्टं रूपकम् । मकरन्दमयम् इत्यर्थः । “मधु मद्ये
 पुष्परसे” इत्यमरः । मृशम् अत्यन्तं रसयित्वा आस्वाद्य क्षीबतां मत्तत्वं गते
 इव इति उत्प्रेक्षा । “मत्ते शौण्डोल्कटक्षीवाः” इत्यमरः । क्षितिम् एष्यन्
 गमिष्यन् लोहितं रक्तं वपुः उवाह । यथा मत्तः क्षीबतया क्षितौ लुण्ठति
 रज्यते च तद्वदिति भावः । सूर्यस्य क्षितिविलयनम् अस्तमयः इति आगमः ।
 अत्र रूपकोत्प्रेक्षयोः सापेक्षत्वात् अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३ ॥

गम्यतामिति । सहस्रमरीचौ सूर्यौ । लोहितो भवतीति लोहिता-
 यति । “लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ।” “वा क्यष्ः” इति परस्मैपदे शब्द-

मुक्तमूललघुरुज्झितपूर्वः
 पश्चिमे नभसि सम्भृतसान्द्रः
 सामि मज्जति रवौ न विरेजे
 खिन्नजिह्वा इव रश्मिसमूहः ॥ ५ ॥
 कान्तद्रव्य इव कुङ्कुमताम्राः
 सायमण्डलमभि त्वरयन्त्यः ।
 सादरं ददृशिरे वनिताभिः
 सौधजालपतिता रविभासः ॥ ६ ॥

प्रत्ययः । अतएव नयनानां गम्यताम् उपगते दर्शनीयतां प्राप्ते सति अभितापः धरित्रीं विरहय्य विहाय । “ल्यपि लघुपूर्व्यात्” इति अयादेशः । चक्रवाकहृदयानि आससाद् प्राप । अत्र धरित्रयाः यादृशः तीव्रार्ककर-
 कृतसन्तापः तादृक्चक्रवाकहृदयेषु विरहसन्तापः सञ्जात इति परमार्थः । परन्तु तदुपक्रमानन्तरम् एतस्याविर्भावात् स एव अत्र संक्रान्त इति अभेदाध्यवसायेन उपदेशः । अतएव भेदे अभेदरूपातिशयोक्तिः अलङ्कारः ॥ ४ ॥

मुक्तेति । रवौ सामि मज्जति अर्द्धास्तमिते सति । “सामि त्वर्द्धे जुगुप्सायाम्” इत्यमरः । मुक्तं त्यक्तप्रायं मूलम् आश्रयभूतः रविः । अन्यत्र स्वामी । येन सः अतएव लघुः अल्पकश्च मुक्तमूललघुः उज्झितपूर्वः त्यक्तपूर्व-
 दिक्कः । अन्यत्र त्यक्तपूर्वजनः । पश्चिमे नभसि पश्चिमनभोभागे । अन्यत्र क्वचित् नीचस्थले । सम्भृतः संहतः सन् अतएव सान्द्रश्च रश्मिसमूहः आश्रितजनश्च ध्वन्यते । दुःखेन खिन्नः सन् जिह्वा दौन इव न विरेजे । अत्र मुक्तत्वादिप्रस्तुतविशेषणसाम्यात् अप्रस्तुताश्रितजनप्रतीतिः समासोक्तिः । तत्र वाच्यस्य रश्मिसमूहस्य अचेतनस्यापि प्रतीयमानेन चेतनेन अभेदाभिधानात् दुःखितत्वाद्युत्पत्त्या इति तयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ५ ॥

कान्तेति । कुङ्कुमवत् कुङ्कुमेन वा ताम्राः सायस्य सायंकालस्य । “सायं साये प्रगे प्रातः” इत्यमरः । यत् मण्डलं तत् अभि तत्-उद्दिश्य त्वरयन्त्यः त्वरां कारयन्त्यः सौधानां जालैः गवाक्षैः पतिताः प्रविष्टाः । “जालं गराक्ष षानाय” इति वैजयन्ती । रविभासः सूर्यरश्मयः कान्तानां प्रेयसां दूत्य

अग्रसानुषु नितान्तपिशङ्गै-
 भ्रू रूहाम् मृदुकरैरवलम्ब्य ।
 अस्तशैलगहनं नु विवस्वान्
 आविवेश जलधिं नु महीं नु ॥ ७ ॥
 आकुलश्चलपतविकुलानाम्
 आरवैरनुदितौषसरागः ।
 आयथावहरिदश्रवविपाण्डु-
 स्तुल्यतां दिनमुखेन दिनान्तः ॥ ८ ॥

इव वनिताभिः सादरं यथा तथा ददृशिरि दृष्टाः । सायन्तनार्कभासां प्रिय-
 समागमसूचकत्वादेव दूत्य इव तासु स्त्रीणामादरोऽभवदित्यर्थः ॥ ६ ॥

अथेति । विवस्वान् सूर्यः अथे अस्तशैलशिखरे ये मानवः तेषु ये
 भ्रूरूहाः तान् नितान्तपिशङ्गैः अत्यन्तारुणैः मृदुभिः करैः इव करैः अंशुहस्तैः
 इति श्लिष्टरूपकम् । “बलिहस्तांशवः कराः” इत्यमरः । यद्वा करैः मृदु
 श्लथम् अवलम्ब्य अस्तः इति शैलः अस्तशैलः । “अस्तस्तु चरमच्छाभृत्”
 इत्यमरः । तस्य गहनं काननं नु, आविवेश । तपनस्य पतनसन्देह एव
 दृष्टः । पतनं तु क्व च अस्य तत् न ज्ञायते शीघ्रगमनात् इत्यर्थः । अत्र
 तपने तपनस्य आरोप्यमाणस्य गहनाद्यनेकविषयत्वेन सन्देहालङ्कारः ।
 उत्प्रेक्षा इति केचित् ॥ ७ ॥

आकुल इति । चलानां कुलायेभ्यः कुलायान् प्रति चलतां पतत्रिकुला-
 नाम् आरवैः शब्दैः आकुलः व्याप्तः । अनुदितशब्देन अभावमात्रम्, उषः-
 शब्देन सन्ध्यामात्रं च विवक्ष्यते उषसि भवः औषसः । “सन्धिविला”
 इत्यादिना योगविभागात् अणप्रत्ययः, अन्यथा कालात् ठञ् स्यात् । तथा च
 अनुदितौषसराग इति अविद्यमानसन्ध्याराग इत्यर्थः । एकत्र अपगमात्
 अन्यत्र अनुदयात् च इति भावः । अहरिदश्रवः अविद्यमानसूर्यः एकत्र
 अनुदयात् अन्यत्र अस्तमयात् च इति भावः । अतएव विपाण्डुः तिमिरानु-
 दयात् इति शेषः । दिनान्तः सार्थकालः दिनमुखेन प्रातःकालेन तुल्यताम्
 आययी तद्वत् बभूव इत्यर्थः । अतएव उपमालङ्कारः ॥ ८ ॥

आस्थितः स्थगितवारिदपङ्क्ता
 सन्धया गगनपश्चिमभागः ।
 सोर्मिविद्रुमवितानविभासा
 रञ्जितस्य जलधेः श्रियमूहे ॥ ९ ॥
 प्राञ्जलावपि जने नतसूर्ध्वं
 प्रेम तत्प्रवणचेतसि हित्वा ।
 सन्धयानुविदधे विरमन्त्या
 चापलेन सुजनेतरमैत्री ॥ १० ॥
 औषसातपभयादपलीनं
 वासरच्छविविरामपटीयः ।
 सन्निपत्य शनकैरिव निम्नात्
 अन्धकारमुदवाप समानि ॥ ११ ॥ ५

आस्थित इति । स्थगितवारिदपङ्क्ता पिहितमेघवृन्दया सन्धया
 आस्थितः आक्रान्तः व्याप्तः गगनपश्चिमभागः । सोर्मिः ऊर्मिसंक्रान्ता इत्यर्थः
 तथा विद्रुमवितानविभासा प्रवालप्रकरकान्त्या रञ्जितस्य स्वसावर्ण्यम् आपादि-
 तस्य जलधेः श्रियम् ऊहे सन्धया रक्तवर्णत्वादिति भावः । वहतेः कर्त्तरि
 लिट् । तत्सदृशीं श्रियमुवाहेत्यर्थः । अत एव निदर्शनालङ्कारः ॥ ९ ॥

प्राञ्जलाविति । प्रवृद्धः अञ्जलिः येन तस्मिन् प्राञ्जली बद्धाञ्जली ।
 “तौ युतावञ्जलिः पुमान्” इत्यमरः । प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुव्रीहिर्वाच्यः
 वोत्तरपदलोपश्च । नतसूर्ध्वं नमस्कृत्वाणि तत्प्रवणं तत्र सन्धयायामिव
 आहितं चेतः यस्य तस्मिन् एवंविधे अपि जने विषये प्रेम हित्वा विहाय
 विरमन्त्या निवर्त्तमानया । “व्याङ्परिभ्यो रमः” इति परस्मैपदम् । सन्धया
 चापलेन अस्थैर्य्येण । युवादित्वात् षण्प्रत्ययः । सुजनात् इतरः दुर्जनः
 तस्य मैत्री सख्यम् अनुविदधे अनुचक्रे । कर्मणि लिट् । यथा दुर्जनमैत्री
 स्निह्यन्तमपि जहाति तद्वत् सन्धयापि सेवमानं जनम् अहासीत् इत्यर्थः ।
 मित्रस्य कर्म मैत्री । अणन्तात् डीप् । अत्र सन्ध्यादुर्जनमैत्र्योः चापलं
 समानधर्मः अनुविधानम् अत एव अर्थरूपेण इयमुपमा ॥ १० ॥

औषसेति । औषसात् प्राभातिकात् आतपात् भयं तस्मात् इव इति

एकतामिव गतस्य विवेकः

कस्यचिन्न महतोऽप्युपलेभे ।

भास्वता निदधिरे भुवनानाम्

आत्मनीव पतितेन विशेषाः ॥ १२ ॥

इच्छतां सह वधूभिरभेदं

यामिनीविरहिणां विहगानाम् ।

आपुरेव मिथुनानि वियोगं

लङ्घ्यते न खलु कालनियोगः ॥ १३ ॥

यच्छति प्रतिमुखं दयितायै

वाचमन्तिकगतेऽपि शकुन्तौ ।

उत्प्रेक्षा । अपलीनं क्वचित् गूढं वासरच्छत्रेः आतपस्य विरामात् हेतोः पटीयः प्रभविष्णुतरम् अस्त्रं करोति इति अश्वकारं ध्वान्तम् । “अश्वकारोऽस्त्रियां ध्वान्तम्” इत्यमरः । अथ सन्ध्यापगमनानन्तरं शनतैः मन्दं मन्दं निम्नात् सन्निपत्य आगत्य समानि समस्थलानि उदवाप व्यानशे । अत्र प्रस्तुताश्वकारविशेषणसाम्यात् अत्रस्तुतार्थप्रतीतिः समासोक्तिरलङ्कारः । उत्प्रेक्षात्वङ्गतः स्यात् ॥ ११ ॥

एकतामिति । एकताम् अभेदं गतस्य इव तमोव्यप्रा तथा प्रतीतिः इयम् उत्प्रेक्षा । महतः शैलादेः अपि कस्यचित् कस्यापि पदार्थस्य विवेकः भेदः न उपलेभे न गृहीतः । अत एव उत्प्रेक्ष्यते पतितेन अस्तमितेन भास्वता सूर्येण । “भास्वदिवस्वत्सप्ताश्व” इत्यमरः । भुवनानां भुवनस्थ-पदार्थानामित्यर्थः । विशेषाः भूधरादिभेदाः आत्मनि स्वस्मित् एव निदधिरे इव निहिता इव । कथमन्यथा न उपलभ्येरन् इत्यर्थः । अत्र उत्प्रेक्ष्योः सजातीययोः सापेक्षत्वात् अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ १२ ॥

इच्छतामिति । वधूभिः स्वकामिनीभिः सह अभेदम् अवियोगम् इच्छतां तथा सङ्कल्पवतामपीत्यर्थः । यामिनीषु विरहिणां नियतवियोगानामित्यर्थः । रहतेः आवश्यक्ये अर्थं णिनिः, यद्वा निन्दायाम् इनिः । तेषां विहगानां चक्रवाक्याणामित्यर्थः । मिथुनानि वियोगम् आपुः एव । न तु न आपुः । इति अयोगव्यवच्छेदः तथाहि कालनियोगो दैवाज्ञा न लङ्घ्यते खलु । दुर्वार इत्यर्थः ॥ १३ ॥

नीयते स्म नतिमुज्झितहर्षं
 पङ्कजं मुखमिवाम्बुरुहिण्या ॥ १४ ॥
 रञ्जिता नु विविधास्तरुशैलाः
 नामितं नु गगनं स्थगितं नु ।
 पूरिता नु विषमेषु धरित्री
 संहता नु ककुभस्तिमिरेण ॥ १५ ॥

यच्छतीति । शकुन्तौ चक्रवाकपत्त्रिणि सामान्यस्य प्राकरणिकविशेष-
 पर्थ्यवसानात् । “शकुन्तपत्त्रिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः” इत्यमरः । अन्तिक-
 गते समीपस्थे अपि दयितायै चक्रवाक्यै प्रतिमुखम् अभिमुखं यथा तथा वाचं
 यच्छति वाचम् एव ददाने सति न तु सङ्गच्छमाने सति इत्यर्थः । “पाघ्राघ्रा”
 इत्यादिना दाणः यच्छादेशः । अम्बुरुहिण्या नलिन्या उज्झितहर्षं चक्रवाक-
 दुर्दशादर्शनादिव त्यक्तविकासं पङ्कजं मुखमिव नतिं नम्रत्वं नीयते स्म
 नोतम् । “प्रधानकर्मण्यास्थेये लादोनाहुर्दिकर्मणाम्” इति नयतः द्विकर्मक-
 त्वात् प्रधाने कर्मणि लिट् । प्रायेण दुःखदर्शनात् स्त्रियः खिद्यन्ते विशेषेण
 विरहदर्शनात् इति भावः । अत्र पङ्कजावनतः चक्रवाकविक्रोशानन्तर्यात्
 तद्धेतुकत्वम् उत्प्रेष्यते । तच्च मुखोपमा इयम् अम्बुरुहिण्या कामिनीसाम्यं
 गमयन्त्या निरुह्यत इति उपमोत्प्रेक्षयोः अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । व्यञ्जकाद्य-
 प्रयोगात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ॥ १४ ॥

रञ्जिता इति । तिमिरेण अन्धकारिण विविधाः तरवः शैलाश्च रञ्जिताः
 स्वसावर्ण्यम् आपादिताः नु ? अन्यथा कथमेषां नीलाद्यत्वमिति भावः ।
 तथा गगनं नामितं नु ? आभूतलात् इति शेषः । “मितां ऋष्वः” इत्यत्र
 वाशब्दानुवृत्त्या व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् न ऋष्वः । यद्वा, गगनं स्थगितम्
 आच्छादितं नु ? उभयत्र अपि तमसावृतत्वात् न दृश्यते इति भावः । तथा
 धरित्री विषमेषु निम्नोन्नतेषु पूरिता समीकृता नु ? अन्यथा तद्विवेकः कथं
 न स्यात् ? इति भावः । ककुभः दिशश्च संहताः नु लुप्ताः किम् ? “दिशस्तु
 ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः” इत्यमरः । कथम् अन्यथा न दृश्यन्ते
 इति भावः । अत्र तिमिरे तरुशैलाद्यनेकविषयरञ्जकत्वादिकम् आरोप्य
 सन्दिग्ध इति सन्देहालङ्कारः । अनेन नुशब्दस्य सन्भावनाद्योतकत्वम्
 अत्रोत्प्रेक्षाप्रकारमिति अलङ्कारसर्वस्वकारः ॥ १५ ॥

रात्रिरागमलिनानि विकाशं
 पङ्कजानि रहयन्ति विहाय ।
 स्पष्टतारकमियाय नभःश्रीः
 वस्तुमिच्छति निरापदि सर्वः ॥ १६ ॥
 व्यानशे शशधरेण विमुक्तः
 केतकी कुसुमकेसरपाण्डुः ।
 चूर्णमुष्टिरिव लम्बितकान्तिः
 वासवस्य दिशमंशुसमूहः ॥ १७ ॥
 उञ्जती शुचमिवाशु तमिस्राम्
 अन्तिकं व्रजति तारकराजे ।
 दिक्प्रसादगुणमण्डनमूहे
 रश्मिहासविशदं मुखमैन्द्री ॥ १८ ॥

रात्रीति । श्रीः शोभा कर्त्री रात्रेः सन्ध्यायाः रागेण स्वच्छायोपरञ्जनेन
 मलिनानि अत एव विकाशं रहयन्ति त्यजन्ति । रहयतेः त्यागार्थात्
 शब्दप्रत्ययः । पङ्कजानि विहाय त्यक्त्वा स्पष्टतारकं नभः खम् इयाय प्राप तथाहि
 सर्वः जनः निरापदि निर्बाधस्थले वस्तुं स्थातुम् । “एकाच उपदेशेऽनु-
 दात्तात्” इति इट्प्रतिषेधः । घसिञ्च सान्तेषु वसिः प्रसारिणीति वचनात् ।
 इच्छति ॥ १६ ॥

अस्तादिसन्ध्यान्तं वर्णयित्वा चन्द्रोदयवर्णनम् आरभते । व्यानशे इति ।
 शशधरेण चन्द्रेण विमुक्तः क्षिप्तः केतकीकुसुमकेसरः इव पाण्डुः लम्बिता
 प्रापिता कान्तिः यस्य सः अंशुसमूहः रश्मिसमूहः चूर्णस्य कर्पूरस्रोदस्य
 मुष्टिः इव । मुष्टिशब्दस्य द्विलिङ्गत्वे अपि अत्र पुलिङ्गता एव ग्राह्या ।
 उपमेयानुसारात् । वासवस्य इन्द्रस्य दिशं प्राचीं व्यानशे व्याप । अनेन
 निशानिशाकरयोः नायिकानायकीपस्यं गम्यते ॥ १७ ॥

उञ्जतीति । इन्द्रस्य इयम् ऐन्द्री दिक् प्राची तारकराजे नक्षत्रनाथे ।
 “कनौनिकायां नक्षत्रे तारकं तारकापि च” इति विश्वः । अन्तिकं समीपं
 व्रजति सति । आशु तमिस्राम् अश्वतमसम् । “तमिस्रा स्त्री ध्वान्तनिशि
 निश्वन्वतमसे न ना” इति वैजयन्ती । शुचम् इव विरहदुःखमिव इत्यर्थः ।

नीलनीरजनिभे हिमगौरं
 शैलरुद्धवपुषः सितरश्मेः ।
 खे रराज निपतत्करजालं
 वारिधेः पयसि गाङ्गमिवाम्भः ॥ १९ ॥
 द्यां निरुन्धदतिनीलघनाभं
 ध्वान्तमुद्यतकरेण पुरस्तात् ।
 क्षिप्यमाणमसितेतरभासा
 शम्भुनेव करिचर्मं चकासे ॥ २० ॥
 अन्तिकान्तिकगतेन्दुविसृष्टे
 जिह्मतां जहति दीधितिजाले ।
 निःसृतस्तिमिरभारनिरोधात्
 उच्छ्वसन्निव रराज दिगन्तः ॥ २१ ॥

उज्भती विजहती प्रसादः नैर्मल्यम् एव गुणः सः एव मण्डनं यस्य तत् ।
 रश्मयः हास इव तेन विशदं मुखम् इव मुखम् अग्रभागम् । श्लिष्टोपमेयम् ।
 ऊहे वहति स्म । अत्र दिक्चन्द्रयोः नायिकानायकौपम्यं गम्यते ॥ १८ ॥

नीलेति । शैलरुद्धवपुषः उदयगिरितीरोहितमण्डलस्य सितरश्मेः इन्दोः
 सम्बन्धि नीलनीरजनिभे श्यामकमलतुल्ये खे आकाशे निपतत् प्रसरत् ।
 हिमवत् गौरं शुभ्रं करजालं अंशुसमूहः वारिधेः पयसि निपतत् गाङ्गम्
 अम्भ इव रराज । उपमाने अपि विशेषणं योज्यम् ॥ १९ ॥

दामिति । द्यां निरुन्धत् आकाशम् आह्वणत् अतिनीलघनाभं मेचकम् ।
 उद्यताः कराः अंशवः हस्ताश्च यस्य तेन । असिताभ्य इतराः शुभ्राः भासः
 यस्य तेन चन्द्रेण पुरस्तात् प्राच्याम् अये च क्षिप्यमाणं नुद्यमानं ध्वान्तं
 शम्भुना क्षिप्यमाणं करिचर्मं इव चकासे । उपमाने अपि विशेषणानि
 योज्यानि ॥ २० ॥

अन्तिकेति । अन्तिकान्तिके अतिसमीपे । “प्रकारे गुणवचनस्ये” इति
 द्विर्भावः । कर्मधारयवद्भावात् सुपः लुक् । अन्तिकान्तिकगतेन इन्दुना
 विसृष्टे मुक्तो दीधितिजाले किरणसमूहे जिह्मतां सङ्कोचं जहति त्यजति सति

लेखया विमलविद्रुमभासा
 सन्ततं तिमिरमिन्दुरुदासे ।
 दंष्ट्रया कनकटङ्कपिशङ्गा
 मण्डलम्भुव इवादिवराहः ॥ २३ ॥
 दीपयन्नथ नभः किरणौघैः
 कुङ्कुमारुणपयोधरगौरः ।
 हेमकुम्भ इव पूर्वपयोधेः
 उन्ममज्ज शनकैस्तुहिनांशुः ॥ २३ ॥
 उद्गतेन्दुमविभिन्नतमिस्रां
 पश्यति स्म रजनीमवितृप्तः ।
 व्यंशुकस्फुटमुखीमतिजिह्वां
 व्रीडया नववधूमिव लोकः ॥ २४ ॥

तिमिरभारैः तमःस्तोभैः निरोधात् उपरोधात् निःसृतः निर्गतः दिगन्तः
 उच्छ्वसन् प्राणन् एव रराज इति उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ २१ ॥

लेखयेति । इन्दुः विमलविद्रुमभासा स्वच्छप्रवालसवर्णीया लेखया कलया
 सन्ततं सान्द्रं तिमिरम् आदिवराहः कनकस्य टङ्कः शिलाभेदकं शस्त्रम् ।
 “टङ्कः पाषाणदारणः” इत्यमरः । तद्वत् पिशङ्गा लोहितवर्णया । पिशङ्गा-
 दुपसंख्यानम्” इति डीप् । दंष्ट्रया भुवः मण्डलम् इव उदासे उच्चिन्निपे ।
 अस्यतेः कर्त्तरि लिट् । सोपसर्गात् अस्यतेः आत्मनेपदं विकल्पात् ॥ २२ ॥

दीपयन्निति । अथ उदयानन्तरं किरणौघैः नभः दीपयन् प्रकाशयन्
 कुङ्कुमेन अरुणः यः पयोधरः कुचः तद्वत् गौरः अरुणः उदयरागात् इति
 भावः । तुहिनांशुः इन्दुः शनकैः पूर्वपयोधेः पूर्वसागरात् हेम्नः कुम्भ इव
 उन्ममज्ज उज्जगाम इति उत्प्रेक्षा ॥ २३ ॥

उद्गतेन्दुमिति । लोकः जनः । “लाकस्तु भुवने जने” इत्यमरः ।
 उद्गतेन्दुम् उदितचन्द्राम् अविभिन्नतमिस्राम् अनिशेषितध्वान्तां रजनीं
 व्यंशुकम् अपनीतावगुण्ठनम् अत एव स्फुटं दृश्यमानं मुखं यस्याः सा तां
 तथापि व्रीडया अतिजिह्वां वक्रां नववधं नवोढाम् । “वधूर्नवोढयोषायां

न प्रसादमुचितं गमिता द्यौः
 नोद्धृतं तिमिरमद्रिवनेभ्यः ।
 दिङ्मुखेषु न च धाम विक्रीर्णं
 भूषितैव रजनी हिमभासा ॥ २५ ॥
 मानिनीजनविलोचनपातान्
 उष्णावाष्पकलुषान् प्रतिगृह्णन् ।
 मन्दमन्दमुदितः प्रययौ खं
 भीत भीत इव शीतमयूखः ॥ २६ ॥
 श्लिष्यतः प्रियवधूरुपकण्ठं
 तारकास्ततकरस्य हिमांशीः ।
 उद्धमन्नभिरराज समन्तात्
 अङ्गराग इव लोहितरागः ॥ २७ ॥

स्रुपाभार्याङ्गनासु च” इति धरणिः । स्त्रियम् इव अविष्टमः सन् पश्यति स्म ॥ २४ ॥

निति । हिमभासा चन्द्रेण द्यौः आकाशम् उचितम् योग्यं प्रसादं न गमिता । अद्रयः वनानि च तेभ्यः तिमिरं न उद्धृतं न उत्सारितं, दिशां मुखेषु धाम तेजश्च न विक्रीर्णं न पथ्यस्तम् । तथापि रजनी भूषिता एव किमुत उक्तगुणसम्पत्ती इति भावः । अत्र प्रसाधनकारणाभावे अपि तत्कार्य-भूषणोक्त्या विभावनालङ्कारः ॥ २५ ॥

मानिनीति । उदितः शीतमयूखः उष्णेन विरहतेन बाष्पेण कलुषान् आबिलान् मानिनीजनस्य कलहान्तरितनायिकाजनस्य विलोचनपातान् मानभङ्गजनितरोषेण भूषणान् इति भावः । “कोपात् कान्तं पराणुद्य पश्चात्तापसमन्विता । कलहान्तरिता प्रोक्ता नायिका नयशालिभिः ॥” इति दशरूपके । प्रतिगृह्णन् स्वीकुर्वन् अपराधस्य अपरिहार्थत्वात् इति भावः । अतएव भीतभीतः भीतप्रकारः इव इति उत्प्रेक्षा । मन्दमन्दं मन्दप्रकारम् उभयत्रापि “प्रकारे गुणवचनस्य” इति हिमविं कर्मधारयवद्भावात् सुलोपः । खम् आकारं प्रययौ ॥ २६ ॥

श्लिष्यत इति । तताः प्रसारिताः कराः एव कराः अंशुहस्ता येन तस्य

प्रेरितः शशधरेण करीषः
 संहतान्यपि नुनोद तमांसि ।
 क्षीरसिन्धु रिव मन्दरभिन्नः
 काननान्यविरलोच्चतरूणि ॥ २८ ॥
 शारतां गमितया शशिपादैः
 छायाया विटपिनां प्रतिपेदे ।
 न्यस्तशुक्लबलिचित्रतलाभिः
 तुल्यता वसतिवेश्ममहीभिः ॥ २९ ॥
 आतपे धृतिमता सह वध्वा
 यामिनीविरहिणा विहगेन ।

ततकरस्य तारका एव प्रियवधः उपकण्ठम् अन्तिके कण्ठे वा । अत्यन्त-
 संयोगे द्वितीया । विभक्तार्थं अव्ययीभावः । श्लिष्यतः प्रत्यामीदतः
 आलिङ्गतश्च द्विमांशोः सम्बन्धो समन्तात् उदमन् उक्षर्पन् अर्थान्तरत्वात्
 अकर्मकत्वम् । “धातोरर्थान्तरे वृत्ते” इति वचनात् । लोहितरागः
 अरुणप्रभः अङ्गराग इव अभिरराज । आलिङ्गनात् रागः गलति इति
 प्रसिद्धिः । अत्र रूपकोपमयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ २७ ॥

प्रेरित इति । शशधरेण चन्द्रेण प्रेरितः, विस्मृष्टः करीषः संहतानि
 सान्द्राणि अपि तमांसि मन्दरेण मन्दराचलेन भिन्नः नुन्नः क्षीरसिन्धुः
 अविरलाः सान्द्राः उच्चाः उन्नताश्च तरवः येषु तानि काननानि इव नुनोद
 चिक्षेप दूरीचकार ॥ २८ ॥

शारतामिति । शशिपादैः चन्द्ररश्मिभिः । “पादा रश्मिङ्क्षुतुर्थ्यांशाः”
 इत्यमरः । शारतां शबलतां गमितया । “शारः शबलपीतयोः” इति
 विश्वः । विटपिनां तरूणां छायाया न्यस्तैः निक्षिप्तैः शुक्लबलिभिः श्वेत-
 पुष्पादुग्रपङ्कजैः चित्राणि तलानि उपरिभागाः यासां तामिः । “करोपहारयोः
 पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम्” इत्यमरः । वसतिवेश्ममहीभिः निवास-
 गृहभूमिभिः तुल्यता साम्यं प्रतिपेदे प्राप्ता । कर्मणि लिट् । आर्थायि-
 सुपमा ॥ २९ ॥

आतप इति । आतपे दुःखकरे अपि इति भावः । वध्वा चक्रवाक्या

सेहिरि न किरणा हिमरश्मे-
दुःखिते मनसि सर्वमसह्यम् ॥ ३० ॥
गन्धमुद्धतरजःकणवाहौ
विक्षिपन् विकसतां कुमुदानाम् ।
आदुधाव परिलीनविहङ्गा
यामिनीमरुदपां वनराजोः ॥ ३१ ॥
संविधातुमभिषेकमुदासे
मन्मथस्य लसदंशुजलौघः ।
यामिनीवनितया ततचिह्नः
सोत्पलौ रजतकुम्भ इवेन्दुः ॥ ३२ ॥

सह अतएव धृतिमता मन्तोषवता यामिनोषु विरहिणा नियतविरहेण अतएव विहगेन चक्रवाकेण हिमरश्मेः चन्द्रस्य किरणा न सेहिरि । तथाहि — दुःखिते सञ्जातदुःखे मनसि सर्वं मनोहरम् अर्पति भावः । असह्यं सोदुम् अशक्यम् । “शकिसहोश्च” इति यत्प्रत्ययः । पूर्वं तु “आतपाः” इति पेटुः । तत्र वध्वा सह आतपाः अपि सेहिरि । तद्विरहिणा तु शशिकिरणाः अपि न सेहिरि इति योज्यम् । फलन्तु समानम् ॥ ३० ॥

गन्धमिति । अपां कणवाहौ । योग्यान्वये व्यवधानम् अपि सोदुष्यम् । विकसतां कुमुदानां गन्धं सौरभम् उद्धतं रजः परागः यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा । “शेषाद्भिभाषा” इति विकल्पात् न कण् । विक्षिपन् विकिरन् इत्यं शिशिरः सुरभिः यामिनीमरुत् रात्रिवायुः परितः लीनाः शयिताः विहङ्गाः यासु ताः वनराजोः आदुधाव ईषत् कम्पयामास । विहङ्गशयनाविरोधेन वनराजिः किञ्चित् कम्पिता इत्यर्थः । “आडीषदर्थेऽभिव्याप्तौ” इत्यमरः । यथा कश्चित् कामिनीं गन्धोदकादिना सिञ्चन् आकर्षति तद्वदिति भावः ॥ ३१ ॥

संविधातुमिति । कामिनी वनितया इव तथा रात्रिरूपया कान्तया मन्मथस्य अभिषेकं त्रिभुवनजैत्रयात्राभिषेकं संविधातुं सम्यक् कर्तुम् अंशवः जलानौव तेषाम् ओघः पूरः लसन् यस्मिन् सः । ततचिह्नः स्फुटलाञ्छनः इन्दुः सोत्पलः रजतकुम्भ इव उदासे उत्क्षिप्तः । अस्यतेः कर्मणि लिट् ।

ओजसापि खलु नूनमनूनं
 नासहायमुपयाति जयश्रीः ।
 यद्विभुः शशिमयूखसखः स-
 न्नाददे विजयि चापमनङ्गः ॥ ३३ ॥
 सद्गनां विरचनाहितशोभै-
 रागतप्रियकथैरपि दूत्यम् ।
 सन्निकृष्टरतिभिः सुरदारै-
 भूषितैरपि विभूषणमौषि ॥ ३४ ॥
 न स्रजो रुचिरे रमणीभ्य-
 श्चन्दनानि विरहे मदिरा वा ।
 साधनेषु हि रतेरुपधत्ते
 रम्यतां प्रियसमागम एव ॥ ३५ ॥

अत्र संविधातुम् इति तुमुना प्रतीयमानोत्प्रेक्षया अनुप्राणितः अयमुप-
 मोत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥ ३२ ॥

ओजसेति । ओजसा अनूतं सम्पूर्णम् अपि असहायं सहायरहितं पुरुषम्
 इति शेषः । जयश्रीः न उपयाति खलु नूनम् । कुतः ? यदि अस्मात् विभुः
 समर्थः अपि अनङ्गः शशिमयूखानां सखा सहचरः तथोक्तः ससहायः सन्
 इत्यर्थः । विजयि विजयशीलम् । “जिट्ति” इत्यादिना इन्प्रत्ययः । चापम्
 आददे । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः ॥ ३३ ॥

इत्यम् उद्दीपनसामर्थ्यम् उपवर्णयं संप्रति तत्कार्यभूतं रतिवर्णनम्
 अरभते—सद्गनामित्यादि । सन्निकृष्टरतिभिः आसन्नसुरतोत्सवैः अतएव
 सुरदारैः सुरवधूभिः आहितशोभैः प्रागेव विहितकैलिगृहमण्डनैः अपि
 पुनः सद्गनां कैलिगृहणां विरचना मण्डनम् ईषे अभिलेखे । ईषेः कर्मणि
 लिट् । आगतप्रियकथैः प्राप्तप्रियजनवृत्तान्तैः अपि दूतस्य कर्म दूत्यं दूती-
 व्यापारः ईषे । “वा दूतवणिग्भ्याञ्च” इति दूतस्य भावकर्मणोर्यप्रत्ययः । तथा
 भूषितैः अपि विभूषणं प्रसाधनम् ईषे । औत्सुक्यातिरेकादिति भावः ॥ ३४ ॥

निति । विरहे वियोगावस्थायां स्रजः माल्यानि चन्दनानि गन्धाः
 मदिराः मद्यानि वा रमणीभ्यः । “हृत्थानां प्रीयमाणः” इति सम्प्रदानत्वात्

प्रस्थिताभिरधिनाथनिवासं
 ध्वंसितप्रियसखीवचनाभिः ।
 मानिनौभिरपहस्तितधैर्यैः
 सादयन्नपि मदोऽवललम्बे ॥ ३६ ॥
 कान्तवेश्म बहु सन्दिशतीभि-
 र्यातमेव रतये रमणीभिः ।
 मन्मथेन परिलुप्तमतौनां
 प्रायशः खलितमप्युपकारि ॥ ३७ ॥
 आशु कान्तमभिसारितवत्या
 योषितः पुलकरुद्धकपोलम् ।

चतुर्थी । न रुरुचिरे न रोचन्ते स्म । हि यस्मात् प्रियसमागम एव रतेः
 साधनेषु स्त्रगादिषु रम्यतां मनोहरत्वं रुचिकरत्वमिति यावत् उपधत्ते
 आदत्ते । तदभावात् पररुचिः युक्तैवेत्यर्थः । अतएव वैधर्म्यात् कार-
 णेन कार्यसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः । रम्यन्ते एष्विति रम्याणि
 “पोरदुपधात्” इति यत्प्रत्ययः । “कृत्यलुगटो बहुलम्” इति बहुलप्रहणात्
 अधिकरणार्थः ॥ ३५ ॥

प्रस्थिताभिरिति । अधिनाथनिवासं प्रियगृहं प्रति प्रस्थिताभिः प्रचलि-
 ताभिः ध्वंसितानि खण्डितानि प्रियसखीवचनानि स्वयं प्रस्थानं लाघवाय
 इत्येवंरूपाणि याभिः ताभिः मानिनौभिः कोपनाभिः । “स्त्रीणामौर्था-
 क्ततः कोपो मानोऽन्यासङ्गिनि प्रिये” इति लक्षणात् । अपहस्तितं निरस्तं
 धैर्यं येन सः तथा सादयन् मानं शरीरञ्च कर्षयन् अपि सदोषः अपो-
 त्यर्थः । मदः अवललम्बे स्वीकृतः । अज्ञानव्याजेन लाघवापह्नवसीक्त्या-
 दिति भावः ॥ ३६ ॥

कान्तेति । रतये सुरताय बहु सन्दिशतीभिः अनैकं वाचिकं कथयन्तीभिः
 सन्देशव्यसनात् गन्तव्यम् अपि अजानतोभिरित्यर्थः । रमणीभिः कान्तवेश्म
 यातं प्राप्तमेव न तु मध्ये मार्गात् निवृत्तम् इत्यर्थः । तथाहि—मन्मथेन
 परिलुप्तमतौनां खलितं विरुद्धाचरणमपि प्रायशः उपकारि भवति ॥ ३७ ॥

आश्विति । आशु कान्तम् अभिसारितवत्याः अभिगतवत्याः । स्वार्थे

निर्जिगाय मुखमिन्दुमखण्डं
 खण्डपवतिलकाकृति कान्त्या ॥३८॥
 उच्यतां स वचनीयमशेषं
 नेत्रवरे परुषता सखि साध्वी ।
 आनयैनमनुनीय कथं वा
 विप्रियाणि जनयन्ननुनेयः ॥ ३९ ॥
 किं गतेन न हि युक्तमुपैतुं
 कः प्रिये सुभगमानिनि मानः ।
 योषितामिति कथासु समेतैः
 कामिभिर्बहुरसा धृतिरूहे ॥ ४० ॥

॥ युग्मम् ॥

णिच् । योषितः सम्बन्धि पुलकैः रुद्धौ आवृत्तौ कपोलौ यस्य तत् । खण्डा
 प्रमृष्टा पत्राणां पत्रलैखानां तिलकस्य च आकृतिः सन्निवेशः यस्य तत्,
 तथोक्तं मुखं कान्त्याखण्डं पूर्णमिन्दुं निर्जिगाय जयति स्म । आर्थीय-
 सुपमा । “जयति द्वेष्टि” इति दण्डिना सादृश्यायुषु मणनात् ॥ ३८ ॥

अथ युग्मेन सखीनायिकामंवादमाह—उच्यतामिति । तत्र नायिका
 आह—स धूर्तः अशेषम् अखिलं वचनीयं वक्तव्यम् उच्यतां, निःशङ्कम्
 उपालभ्यताम् इत्यर्थः । ब्रूजो दुहादित्वात् अप्रधाने कर्मणि लोट् । अथ
 सखी आह—हे सखि ! ईश्वरे भर्त्तरि नायके विषये परुषता पारुष्यं न
 साध्वी न हिता । अथ नायिका आह—हे सखि ! तर्हि एनम् अनुनीय
 सान्त्वयित्वा आनय । पुनः सखी आह—विप्रियाणि जनयन् अप्रियाणि
 कुर्वन् स कथं वा अनुनेयः अनुनयार्हः ॥ ३९ ॥

किमिति । पुनर्नायिका आह—तर्हि गतेन तं प्रति गमनेन किं
 कः अर्थ इत्यर्थः । कुतः ? उपैतुं गन्तुं न युक्तं हि । पुनः सखी आह—
 हे सुभगमानिनि ! सौन्दर्यमानिनि ! सुभगम् आत्मानं मन्यते इति
 “आत्ममाने खञ्ज” इति चकारात् णिनिप्रत्ययः । तस्मिन् प्रिये विषये कः
 मानः ? मानो न कर्त्तव्य इत्यर्थः । यद्वा नहि इत्यादि सखीवाक्यम् ।
 तत्र न हि इत्येकं वाक्यं तद्युक्तं सखीत्यर्थः । हे सखि ! किन्तु उपैतुं

योषितः पुलकरोधि दधत्या
 घर्मवारि नवसङ्गमजन्म ।
 कान्तवक्षसि बभूव पतन्त्या
 मण्डनं लुलितमण्डनतैव ॥ ४१ ॥
 शीधुपानविधुरासु निगृह्णन्
 मानमाशु शिथिलीकृतलज्जः ।
 सङ्गतासु दयितैरुपलेभे
 कामिनीषु मदनो नु महो नु ॥ ४२ ॥
 द्वारि चक्षुरधिपाणि कपोली
 जीवितं त्वयि कुतः कलहोऽस्याः ।
 कामिनामिति वचः पुनरुक्तं
 प्रीतये नवनवत्वमियाय ॥ ४३ ॥

युक्तम् । कुतः ? सुभगमानिनि प्रिये कः मानः तादृगजनस्य दुर्लभत्वा-
 दिति भावः । इत्येवंरूपासु योषितां कथासु विषये समेतैः समीपम् आगत्य
 आकर्णयन्निरित्यर्थः । कामिभिः बहुरसा अनेकस्वादा धृतिः सन्तोषः
 जहे जटा । अत्र रौच्यौत्सुक्यनिर्वेदाद्यनेकभावशाबल्यपरिपूर्णकान्ताकथा-
 कर्णनात् उत्तरोत्तरम् अपूर्वहृदयानन्दनिश्चन्दम् आनन्दसन्दोहम् अविन्दन्
 इत्यर्थः । प्रायेण अत्र प्रीटाः कलहान्तरिताश्च नायिकाः ॥ ४० ॥

योषित इति । पुलकरोधि रोमाञ्चव्यापि नवसङ्गमेन जन्म यस्य तत्
 घर्मवारि स्वेदोदकं दधत्या इति साप्त्विकीक्तिः । कान्तवक्षसि पतन्त्याः
 इति श्रौतसुक्त्योक्तिः । योषितः या ललितमण्डनता उत्सृष्टप्रसाधनत्वम् ।
 भावे तल् । सैव मण्डनं बभूव । तादृशफलत्वात् तस्येति भावः ॥ ४१ ॥

शीध्वति । शिरते अनेन इति शीधु पक्केक्षुरसविकारः मद्यविशेषः
 तस्य पानेन विधुरासु विमूढासु तथा दयितैः सङ्गतासु स्वयंप्राप्तासु च
 कामिनीषु अतिमानवतीषु आशु मानं कोपं निगृह्णन् निवर्त्तयन् शिथिली-
 कृता लज्जा येन स मदनः नु ? मदः नु उपलेभे लक्ष्यते स्म इत्यर्थः ।
 प्रियसमागमशीधुपानरूपोभयकारणाभङ्गात् उभयथा माननिग्रहाद्यनुभाव-
 साधारण्याच्च सन्देहः स एव अलङ्कारः ॥ ४२ ॥

साचि लोचनयुगं नमयन्ती
 रुन्धती दयितवक्षसि पातम् ।
 सुभ्रुवो जनयति स्म विभूषां
 सङ्गतावुपरराम च लज्जा ॥ ४४ ॥
 सव्यलोकमवधीरितखिन्नं
 प्रस्थितं सपदि कोपपदेन ।
 योषितः सुहृदिव स्म रुणद्धि
 प्राणनाथमभिबाष्पनिपातः ॥ ४५ ॥
 शङ्किताय कृतबाष्पनिपाताम्
 ईर्ष्याया विमुखितां दयिताय ।

हारोति । हारि त्वदागमनमार्गे एव चञ्चुरिति श्रीत्सुख्योक्तिः ।
 अधिपाणि पाथी करे कपोली इति चिन्तोक्तिः । किं बहुना, जोवितं त्वयि
 त्वदधीनं त्वां विना न जीवति इत्यर्थः । इति गाढानुरागोक्तिः । अतो-
 ऽस्याः कलङ्कः विग्रहः कुतः ? इत्येवं कामिनीनां प्रीतये पुनरुक्तं पुनःपुनः
 उच्यमानं वचः दूतीवाक्यं नवनवत्वं नवप्रकारत्वम् अपूर्ववद्भावम् इयाय ।
 प्रकारार्थे द्विर्भावः कर्मधारयवद्भावात् सुपो लुक् । कान्तानुरागप्रकटनात्
 कामिनः प्रहृष्यन्ति इति भावः । कलहान्तरितेयम् ॥ ४३ ॥

साचीति । लोचनयुगं साचि तिर्यक् नमयन्ती प्रिये तिर्यक् पातयन्ती
 न तु ह्रिया इत्यर्थः । दयितवक्षसि पातं रुन्धती इष्टम् अपि प्रतिबध्नी
 लज्जा सुभ्रुवः नायिकायाः विभूषां शोभां जनयति स्म । सङ्गती सुरतप्रसङ्गे
 सति उपरराम च । एवं यतः तदा चाभूषणं [न दूषणम्] एवेति भावः ।
 “विभाषाकर्मकात्” इति परस्मैपदम् ॥ ४४ ॥

सव्यलोकमिति । सव्यलोकं सापराधम् अतएव अवधीरितः अवज्ञातः
 सन् खिन्नः तम् । “पूर्वकाल” इत्यादिना तत्पुरुषः । सपदि कोपस्य
 पदेन व्याजेन प्रस्थितं निर्गच्छन्तं प्राणनाथं प्रियं योषितः सम्बन्धि अभिबाष्प-
 निपातः आभिमुख्येन अश्रुमोक्षः सुहृत् इव रुणद्धि स्म हरोध । बाष्पपातस्य
 मन्यमोक्षलिङ्गतया प्रस्थानप्रतिबन्धकत्वात् सुहृदौपम्यम् । इयम् अधीरा
 खण्डिता । “ज्ञातेऽन्यासङ्गिनि पत्नी खण्डितेर्थाकषायिता । अधीराश्रु
 विमुञ्चन्ती विज्ञेया चात्र नायिका ॥” इति दशरूपके ॥ ४५ ॥

मानिनीमभिमुखाहितचित्तां
 शंसति स्म घनरोमविभेदः ॥ ४६ ॥
 लोलदृष्टि वदनं दयिताया-
 शुम्बति प्रियतमे रभसेन ।
 व्रीडया सह विनोवि नितम्बा-
 दंशुकं शिथिलतामुपपेदे ॥ ४७ ॥
 क्लीतया गलितनीवि निरस्यन्
 अन्तरीयमवलम्बितकाञ्चि ।
 मण्डलीकृतपृथुस्तनभारं
 सखजे दयितया हृदयेशः ॥ ४८ ॥

शङ्कितयेति । शङ्किताय नायकाय अविश्वस्ताय दयिताय ईर्ष्या
 विमुखितां विमुखीकृतताम् अतएव कृतत्राष्यनिपातां मानिनीं घनरोम-
 विभेदः सान्द्रपुलकोदयः अभिमुखम् आहितं चित्तं यया तां निष्कोपा-
 मित्यर्थः । शंसति स्म व्यनक्ति स्म इत्यर्थः । अन्यथा सात्त्विकानुदयादिति
 भावः । अत्रापि पूर्वीकैव नायिका ॥ ४६ ॥

अथ सम्भोगशृङ्गारमाह—स आन्तरः बाह्यश्च तत्रापि बाह्यरतमाह—
 लोलैति । प्रियतमे लोलदृष्टि चञ्चलेक्षणं दयितायाः वदनं रभसेन बलात्कारेण
 चुम्बति सति विनोवि निर्गतबन्धनम् अंशुकं नितम्बाद् व्रीडया सह शिथिल-
 ताम् उपपेदे उभयम् अपि शिथिलम् आसोत् इत्यर्थः । अत्र व्रीडांशुकरूप-
 सम्बन्धिभेदभिन्नवृत्तिस्रंसनरूपशैथिल्यस्य अभेदाध्यवसायनिम्बन्धनातिश-
 योक्तिमूलः सहोक्तिविशेषोऽलङ्कारः । अतएव व्रीडांशुकौपम्यञ्च कल्पम् ।
 अत्र वाक्यायनः—“बाह्यमाभ्यन्तरं” चेति द्विविधं रतमुच्यते । तत्राद्यं
 चुम्बनाश्लेषनखदन्तक्षतादिकम् । द्वितीयं सुरतं साक्षान्नानाकारेण
 कल्पितम् । इति ॥ ४७ ॥

क्लीतयेति । गलितनीवि गलितबन्धनं तथापि अवलम्बिता काञ्ची येन
 तत् काञ्चीलम्बित्यर्थः । तदन्तरीयम् अधोऽंशुकम् । “अन्तरीयोपसंव्यान-
 परिधानान्यधोऽंशुके” इत्यमरः । निरस्यन् आक्षिपन् हृदयेशः प्रियः
 क्लीतया वस्त्रापगमात् लज्जितया । क्लीधातोः कर्त्तरि क्तः । दयितया

आदृता नखपदैः परिरम्भा-
 शुम्बितानि घनदन्तनिपातैः ।
 सौकुमार्यगुणसम्भृतकीर्त्ति-
 वाम एव सुरतेष्वपि कामः ॥ ४६ ॥
 पाणिपल्लवविधूननमन्तः
 सीत्कृतानि नयनार्द्धनिमेषाः ।
 योषितां रहसि गद्गदवाचा-
 मस्त्रतामुपययुर्मदनस्य ॥ ५० ॥

मण्डलीकृतः वर्तुलीकृतः पृष्ठः स्तनभारः यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा गाढम् इत्यर्थः । सखजे आश्लिष्टः, प्रियदृष्टेः प्रतिबन्धार्थमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

आदृता इति । परिरम्भा आलिङ्गनानि नखपदैर्हेतुभिः आदृता अभि-
 मताः । हेतौ इति तृतीया । तथा शुम्बितानि चुम्बनानि घनदन्तनिपातैः गाढ-
 दन्तचतैः हेतुभिः आदृतानि इति लिङ्गविपरिणामः । सुरतसुखोद्दीपकत्वात्
 नखदन्तक्षतपूर्वकेषु आलिङ्गनचम्बनेषु आदरः संवृत्त इत्यर्थः । नतु सुकुमारे
 कामतन्त्रे कथं पीडाकरेषु आदर इति न वाच्यम् इति आह—सौकु-
 मार्यम् एव गुणः तेन सम्भृतकीर्त्तिः लब्धयशाः कामः सुरतेषु सम्भोगेषु
 अपि न केवलं विप्रलम्बेषु इति भावः । वामः क्रूर एव सुकुमारः काम
 इति वादमात्रम् । वस्तुतस्तु पीडयन् एव सुखम् आवहति इति भावः ।
 सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४९ ॥

अथ आभ्यन्तरं रतमाह—पाणीति । रहसि एकान्ते इति विश्व-
 भातिशयोक्तिः । गद्गदवाचां स्वलङ्घितां योषितां सम्बन्धीनि पाणिपल्लवयो
 विधूननं कम्पनम् अन्तःसीत्कृतानि सीत्काराः । एतेन कुट्टमिताख्यो
 भाव उक्तः । “अधरपीडनादौ सुखेऽपि दुःखवदुपचारः कुट्टमितम्” इति
 लक्षणात् । नयनानाम् अर्द्धनिमेषाः अर्द्धनिमीलितानि । रहसि एकान्ते
 गद्गदवाचां योषितामिति विशेषणसामर्थ्यात् गद्गदकण्ठत्वं च इति एतानि
 मदनस्य अस्त्रताम् उपययुः अस्त्रवत् पुंसाम् उद्दीपनानि आसन् इत्यर्थः ।
 अत्र सीत्कारार्द्धनिमेषादिना सुखपारवश्यं व्यज्यते । तदुक्तं रतिरहस्ये—
 “स्त्रस्तता वपुषि मीलनं दृशोर्मूर्च्छना च रतिलाभलक्षणम् । श्लेषयेत्
 खजघनं मुहुर्मुहुः सीत्करोति गतलज्जिताकुला ॥” इति ॥ ५० ॥

पातुमाहितरतीन्यभिलेषु-
 स्तर्षयन्त्यपुनरुक्तरसानि ।
 सस्मितानि वदनानि वधूनां
 सोत्पलानि च मधूनि युवानः ॥५१॥
 कान्तसङ्गमपराजितमन्यौ
 वारुणौरसनशान्तविवादे ।
 मानिनीजन उपाहितसन्धौ
 सन्दधे धनुषि नेषुमनङ्गः ॥ ५२ ॥
 कुप्यताशु भवतानतचित्ताः
 कोपितांश्च वरिवस्यत यूनः ।
 इत्यनेक उपदेश इव स्म
 स्वाद्यते युवतिभिर्मधुवारः ॥ ५३ ॥

अथ मधुपानवर्णनमारभते— पातुमित्यादिना । युवानः आहितरतीनि
 वर्जितरागाणि अतएव अपुनरुक्तरसानि पुनःपुनः पानेनापि अपूर्वस्वादानि
 अतएव तर्षयन्ति तृष्णोत्पादकानि अतृप्तिकराणीत्यर्थः । सस्मितानि वधूनां
 वदनानि सोत्पलानि मधूनि च पातुमभिलेषुः इच्छन्ति स्म । अत्र प्रसुता-
 नामिव वदनानां मधूनां च पानक्रियौपम्यस्य गम्यत्वात् केवलं प्राकरणिक-
 विषयतया तुल्ययोगितालङ्कारः । “प्रसुतानां तथान्येषां केवलं तुल्यधर्मतः ।
 गौपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता ॥” इति लक्षणत् ॥ ५१ ॥

कान्तेति । कान्तसङ्गमेन पराजितमन्यौ त्यक्तरोषे तदवधिकत्वात्
 तस्येति भावः । किञ्च वारुणौरसनेन मध्वास्वादेन शान्तः विवादः वाक्कल-
 हादिः यस्य तस्मिन्, अतः उपाहितसन्धौ प्रियैः सह कृतसन्धाने मानिनीजने
 विषये अनङ्गः धनुषि इषुं न सन्दधे सन्धानं नाकरोत् । सिद्धसाध्ये साधन-
 वैयर्थ्यादिति भावः ॥ ५२ ॥

कुप्यतेति । यूनः प्रियान् कुप्यत यूनां कोपं जनयत । नात्र “क्रुधद्रह”
 इत्यादिना यूनां सम्प्रदानत्वे चतुर्थी, तस्य “यं प्रति कोपः” इति नियमात् ।
 अत्र कोपस्तावत् कृत्विम इति । आशु आनतचित्ताः अनुकूलचित्ताः भवत ।

भर्तृभिः प्रणयसम्भ्रमदत्तां
 वारुणीमतिरसां रसयित्वा ।
 ऋविमोहविरहादुपलेभे
 पाटवं नु हृदयं नु वधूभिः ॥ ५४ ॥
 स्वादितः स्वयमथैधितमानं
 लम्भितः प्रियतमैः सह पीतः ।
 आसवः प्रतिपदं प्रमदानां
 नैकरूपरसतामिव भेजे ॥ ५५ ॥

किञ्च कोपितास्तान् वरिवस्यत परिचरत । “नमो वरिवसि त्रुडः क्यच्”
 इति क्यच् । वरिवसः परिचर्यायामित्यर्थे तस्य नियमश्च । इत्येवम् अनेकः
 अनेकप्रकारः यः उपदेशः प्रवर्त्तकवाक्यं स इव मधुवारः मधुपानावृत्तिः ।
 “मधुवारा मधुक्रमा” इत्यमरः । युवतिभिः स्वाद्यते स्म । मधुवारस्य
 कोपादिकार्यप्रवर्त्तकत्वसाम्यात् उपदेश इवेति उत्प्रेक्षा । अनियताः खलु
 मत्तचेष्टा इति भावः ॥ ५३ ॥

भर्तृभिरिति । भर्तृभिः प्रणयसम्भ्रमाभ्यां प्रेमादराभ्यां दत्ताम् ।
 “संभ्रमः साध्वसेऽपि स्यात् संवेगादरयोरपि” इति विश्वः । अतएव अतिरसाम्
 अधिकस्वादां वारुणीं वरुणात्मजाम् । “सुरा हलिप्रिया हाला परिस्त्रु ह-
 रुणात्मजा” इत्यमरः । रसयित्वा आस्वादय वधूभिः ऋविमोहविरहात्
 मदेन लज्जाजाड्यापगमात् हेतोः पाटवं पटुत्वं नु हृदयं ज्ञानविशेषं नु
 उपलेभे ? अतएव हृदयस्य तत्कार्यज्ञानसामर्थ्यात् हृदयमेव प्रागसत् पश्चात्
 लब्धमिति सन्देहः । अन्यथा कथं प्रियं प्रति वक्रोक्त्याद्यर्थेषु प्रवृत्तिरिति
 भावः । सन्देहालङ्कारः ॥ ५४ ॥

स्वादित इति । स्वयं स्वादितः आदौ स्वयमेव आदाय पीतः, अथ
 अनन्तरं प्रियतमैः एधितमानं वर्द्धितवहुसम्भ्रानं यथा तथा लम्भितः ग्राहितः
 स्वहस्तेन प्रापित इत्यर्थः । ततः प्रियतमैः सह पीतः, युगपदेकपात्रेण पीत
 इत्यर्थः । आसवः प्रमदानां प्रतिपदं प्रतिक्षणं न एकरूपरसतामनेकविध-
 स्वादुत्वम् । नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्पुपेति समासः । नञ्समासे नलोपः
 स्यात् । भेजे इव प्राप इव । प्रायेण उपचारविशेषाद् भोज्येषु रसविशेषः
 स्यादिति भावः । आस्वादानादिपदार्थानाम् अनेकरसताप्राप्तिहेतुत्वात्

भ्रूविलाससुभगाननुकर्त्तुं
 विभ्रमानिव वधूनयनानाम् ।
 आददे सृदुविलीलपलाशै-
 रुत्पलैश्चषकवीचिषु कम्पः ॥ ५६ ॥
 ओष्ठपल्लवविदंशरुचीनां
 हृद्यतामुपययौ रमणानाम् ।
 फुल्ललोचनविलीलसरोजै-
 रङ्गनास्यचषकैर्मधुवारः ॥ ५७ ॥
 प्राप्यते गुणवतापि गुणानां
 व्यक्तमाश्रयवशेन विशेषः ।
 तत्तथा हि दयिताननदत्तं
 व्यानशे मधु रसातिशयेन ॥ ५८ ॥

काव्यलिङ्गं तावदेकं स्वादनादीनाम् अनेकधर्माणाम् एकस्मिन् एव
 सर्व्वक्रमेण सम्बन्धात् पर्यायभेदश्च, तयोश्च संसृष्टयोः अनेकरसत्वोत्प्रेक्षा-
 बीजत्वात् तथा सह अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ५५ ॥

भ्रूविलासेति । भ्रूविलासैः सुभगान् सुन्दरान् वधूनयनानां विभ्रमान्
 अनुकर्त्तुं तैः आत्मानं समीकर्त्तुं मिवेति फलोत्प्रेक्षार्थत्वात् । सृदुविलील-
 पलाशैः ईषश्चलदलैः उत्पलैः चषकेषु याः वीचयः मधूर्मयः तासु यः कम्पः
 सः आददे स्वीकृतः न तु स्वकम्पः तस्य विलीलविशेषणेनैव उक्तत्वात् तत्स्वी-
 कारश्च तदुयोग एव । पूर्वं नेत्रमात्रसाम्यभाजाम् उत्पलानां कम्पमान-
 वीचयोगात् सभ्रूविलासनेत्रसाम्यं जातमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

ओष्ठेति । ओष्ठ एव पल्लवः तस्य विदंशे दंशने रुचिः अभिलाषः येषां
 तेषां सुखसुरापानमिषेण अधरं पिपासतामित्यर्थः । रमणानां फुल्लान्नि-
 लोचनानि एव विलीलसरोजानि येषु तैः अङ्गनास्यानि एव चषकाणि
 पानपात्राणि । “चषकोऽस्ती पानपात्रम्” इत्यमरः । तैः मधुवारः
 मधुपानवृत्तिः हृद्यतां हृद्यप्रियताम् उपययौ । “हृद्यस्य प्रियः” इति यत्-
 प्रत्ययः । “हृद्यस्य हृल्लेखयदण्लासेषु” इति ह्रस्वावः । रमणविशेषणार्थ-
 हेतुककाव्यलिङ्गसङ्कीर्णरूपकालङ्कारः ॥ ५७ ॥

वीक्ष्य रत्नचषकेष्वतिरिक्तां
 कान्तदन्तपदमण्डनलक्ष्मीम् ।
 जज्ञिरे बहुमताः प्रमदाना-
 मोष्ठयावकनुदो मधुवाराः ॥ ५६ ॥
 लोचनाधरकृताहतरागा
 वासिताननविशेषितगन्धा ।
 वारुणी परगुणात्मगुणानां
 व्यत्ययं विनिमयं नु वितेने ॥ ६० ॥

प्राप्यत इति । गुणवतापि आश्रयवशेन गुणानां विशेषः प्रकर्षः
 प्राप्यते व्यक्तं तत् तथा यदुक्तं तथैवेत्यर्थः । हि यस्मात् दयितायाः आननेन
 करणेन दत्तं मधु रसातिशयेन स्वादुप्रकर्षेण कर्त्ता व्यानशे व्याप्तम् । विशेषेण
 सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५८ ॥

वीक्षेति । रत्नचषकेषु स्फटिकादिमणिपात्रेषु अतिरिक्तां यावकाप-
 गमात् पूर्वाभ्यधिकां कान्तस्य यत् दन्तपदमण्डनं तस्य लक्ष्मीं शोभां
 प्रतिबिम्बितामिति शेषः । वीक्ष्य ओष्ठयावकनुदः अधरलाक्षारगहारिणः
 मधुवाराः मधुपानाभ्यासाः प्रमदानां बहुमताः अभिमताः । वर्त्तमाने क्तः
 तद्दयोगात् षष्ठो । जज्ञिरे जाताः । तेषां प्रियानुरागचिह्नप्रकाशकत्वादिति
 भावः ॥ ५९ ॥

मधुपानात् विलोचनेषु रागोत्पत्तिः अधरेभ्यश्च लाक्षारगनिवृत्तिः
 मध्वाननयोश्च अन्योन्यगन्धसंक्रान्तिरिति स्थिते सति उत्प्रेक्ष्यते—लोच-
 नेति । लोचने च अधरश्च लोचनाधरम् । “समुद्राभ्राजः” इति व्यभि-
 चारज्ञापकात् नात्राधरशब्दस्य पूर्वनिपातः । कृतद्यासौ आहृतश्च
 इति विशेषणसमासः । लोचनाधरस्य कृताहृतः रागः यया सा तथोक्ता ।
 लोचनयोः कृतरागा अधरात् आ समन्तात् हृतरागा चेत्यर्थः । षष्ठ्याश्च
 अर्थसम्बन्धात् सामान्यस्य योग्यविशेषे पर्यवसाननियमेन अधिकरणा-
 पादानार्थयोराक्षेपात् । तथाच अधरलोचनगुणयोः रागतद्विरङ्गयोः
 स्थानपरिवृत्तिं कृतवतीत्यर्थः । तथा वासितेन स्वगन्धसंक्रान्ति-
 सुरभितेन आननेन विशेषितः अतिशयितः गन्धो यस्याः सा । यद्वा
 वासितानना चासौ अर्थात् आननेनैव विशेषितगन्धा चेति कृतवद्-

तुल्यरूपमसितोत्पलमच्छोः

कर्णगं निरुपकारि विदित्वा ।

योषितः सुहृदिव प्रविभेजे

लम्भितेक्षणरुचिर्मदरागः ॥ ६१ ॥

क्षीणयावकरसोऽप्यतिपानैः

कान्तदन्तपदलम्भित[सम्भृत]शोभः

ब्रीहिविशेषणसमासः । उभयथापि आननसंक्रान्तस्वगन्वा स्वसंक्रान्तानन-
गन्वा चेत्यर्थः । एवम्भूता वारुणी मटिरा परगुणात्मगुणानां परयोः
लोचनाधरयोः गुणौ च परस्य आननस्य गुणः आत्मनः वारुण्याः गुणश्च
परगुणात्मगुणाः तेषां परगुणात्मगुणानां व्यत्ययं नु विनिमयं नु
वितर्तने विस्तारयामास । चित्तेन प्रामादिकी वस्तुपरिवृत्तिर्व्यत्ययः ।
बुद्धिपूर्व्या वस्तुपरिवृत्तिस्तु विनिमयः । अत्र तन्त्रोच्चरितस्य परगुणशब्दस्य
आवृत्त्या परगुणौ च परगुणात्मगुणौ चेति विशङ्कः कथञ्चित् अगत्या
सोढव्यः । उपमानपूर्वपदबहुव्रीहिवत् । तथाचायमर्थः--परगुणयोः अधर-
लोचनगुणयोः रागतद्विरहयोर्व्यत्ययं नु विनिमयं नु वितर्तने ? तथा
परगुणात्मगुणयोराननगन्वात्मगन्धयोश्च व्यत्ययं नु विनिमयं नु वितर्तने ?
अन्यथा कथम् अन्यस्मिन् अन्यधर्मीपलम्भः सम्भवतीति भावः । अत्र
लोचनाधररागयोस्तदभावयोर्वा भेदे अपि अभेदाध्यवसायात् ऐक्यवाचो
युक्तिः, तस्मात् तन्मलातिशयोक्त्यनुप्राणिता चेयं व्यत्ययविनिमययो-
रन्यतरकरणोत्प्रेक्षा इति संक्षेपः । सा च प्रतीयमाना व्यञ्जकाप्रयोगात् ।
नुशब्दस्तु संशये ॥ ६० ॥

तुल्येति । अक्षोस्तुल्यरूपम् अक्षितुल्याकृति योषितः कर्णगं कर्णाव-
तंसीकृतम् असितोत्पलं निरुपकारि अनुपकारकं विदित्वा ज्ञात्वा तत्कार्य-
शोभायाः कर्णान्तविश्रान्तेन अक्षणा एव कृतत्वादिति भावः । मदरागः
सुहृत् इव उत्पलस्य बन्धुरिव अनिष्टवारकत्वादिति भावः । लम्भितेक्षण-
रुचिः आहितनयनकान्तिः सन् प्रविभेजे वर्णान्तरापादनेन प्रविभक्तवान् ।
अवैलक्षण्यकारात् अक्ष्णः व्यावर्त्तयामास । ततः विच्छित्तिकरत्वादिति
भावः ॥ ६१ ॥

आययावतितरामिव वध्वाः

सान्द्रतामधरपल्लवरागः ॥ ६२ ॥

रागकान्तनयनेषु नितान्तं

विद्रुमारुणकपोलतलेषु ।

सर्वगापि दृष्टे वनितानां

दर्पणेष्विव मुखेषु मदश्रीः ॥ ६३ ॥

बद्धकोपविकृतोरपि रामा-

श्चारुताभिमततामुपनिन्दे ।

वश्यतां मधुमदो दयिताना-

मात्मवर्गहितमिच्छति सर्वः ॥ ६४ ॥

श्रीणिति । अतिपानैः क्षीणयावकरमः क्षीणलाक्षारगोऽपि कान्तस्य दयितस्य दन्तपदेन दन्तक्षतेन मन्मृता शोभा यस्य सः वध्वा अधरपल्लवरागः अतितराम् अतिमात्रम् । अतिशब्दात् तरपप्रत्यये “किमेत्तिडश्वय” इत्यादिना आम्रत्वयः । “तद्धितश्चासर्वविभक्तिः” इति अव्ययसंज्ञा । सान्द्रतां घनत्वम् । आयशौ इव प्रियोपभोगचिह्नमण्डितानां कामिन्यवयवानां किम् अन्यैः मण्डनैरिति भावः । तत्र क्षीणस्यापि सान्द्रता इति विरोधात् कान्तदन्तेत्यादिविशेषणगत्या सान्द्रत्वे हेतूक्त्या काव्यलिङ्गं तत्सङ्गीर्णा उपेक्षा ॥ ६२ ॥

रागिति । वनितानां सर्वगा अपि सर्वाङ्गता अपि । “अन्तात्यन्त” इत्यादिना डः । मदश्रीः रागेण कान्तानि नयनानि येषु तेषु विद्रुमवत् अरुणानि कपोलतनानि येषु तेषु मुखेषु दर्पणेषु इव नितान्तं दृष्टे, तेषां नयनादिनैर्मल्येन रागाभिव्यक्तिसम्भवादिति भावः । अत्र मदश्रीः सर्वगतापि मुखेषु इव दृष्टे इति विरोधः । तस्य सुखविशेषणैः समाधानात् काव्यलिङ्गानुप्राणितो विरोधवदाभासोऽलङ्कारः । स च उपमया संसृज्यते ॥ ६३ ॥

बध्नेति । बद्धा कोपेन विकृतिः याभिः ताः तथाभूताः अपि रामाः कर्म चार्कता तामां सौन्दर्यं कर्त्वी अभिमततां प्रियवाङ्मयम् उपनिन्दे । सौन्दर्यं हि विकृतिम् अपि रोचयते इति भावः । मधुमदः दयितानां वश्यतां विधेयत्वम् उपनिन्दे । तथाहि—सर्वः आत्मवर्गहितम् इच्छति अतः

वाससां शिथिलतामुपनाभि
 क्लीनिरासमपदे कुपितानि ।
 योषितां विदधती गुणपत्ने
 निर्ममार्जं मदिरा वचनीयम् ॥६५॥
 भर्तृषूपसखि निक्षिपतीना-
 मात्मनी मधुमदोद्यमितानाम् ।
 व्रीडया विफलता वनितानां
 न स्थितं न विगतं हृदयेषु ॥६६॥
 रुन्धती तयनवाक्यविकाशं
 सादितोभयकरा परिरम्भे ।

चारुता स्त्रीत्वात् स्त्रीणाम् उपचकार । मधुमदस्तु पुंस्त्वात् पुंसाम् इति युक्तमित्यर्थः । अत्र विदधती अपि अभिमताः कुपिताः अपि वश्याः इति विरोधस्य चारुतामदाभ्यां समाधानात् उभयथापि विरोधाभासो भवन् अर्थान्तरन्यासेन संसृज्यते ॥ ६४ ॥

वाससामिति । उपनाभि नाभिसमीपे वाससां शिथिलतां क्लीनिरासं लज्जात्यागम् अपदे कुपितानि अस्थानकोपांश्च गुणपत्ने गुणकोटीं विदधती निवेशयन्ती, दोषान् अपि एतान् गुणान् कुर्वतीत्यर्थः । मदिरा अपि योषितां वचनीयम् । “न नाभिं दर्शयेत्” इति शास्त्रनिषिद्धाचरणनिन्दानिर्ममार्जं । तथा दोषाणामपि वस्त्रशैथिल्यादीनां तदानीं गुणत्वात् न कश्चित् वचनीयावकाश इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

भर्तृष्विति । उपसखि सखीसमीपे । समीपार्थं अव्ययीभावः । आत्मनः स्वदेहान् । “आत्मा जीवे धृतौ देहे स्वभावे परमात्मनि” इति वैजयन्ती । भर्तृषु निक्षिपतीनां निपातयन्तीनां भर्तृणामुपरि पतन्तीनामित्यर्थः । “आच्छीनद्योर्नुम्” इति विकल्पात् नुमभावः । कुतः ? मधुमदेन उद्यमितानां प्रेरितानां न तु स्तेच्छ्या इति भावः । वनितानाम् अनुरक्तस्त्रीणाम् । “वनिता जनितात्यर्थानुरागायां च योषिति” इति विश्वः । हृदयेषु विफलया, अनुचिताचरणादिति भावः । व्रीडया न स्थितं न विगतम् । वैफल्यात् तस्याः मदोपाधिकत्वाच्चेति भावः । अतएव न उभयनिषेध-विरोधः ॥ ६६ ॥

व्रीडितस्य ललितं युवतीनां
 क्षीबता बहुगुणैरनुजङ्गे ॥ ६७ ॥
 योषिदुद्धतमनोभवरागा
 मानवत्यपि ययौ दयिताङ्गम् ।
 कारयत्यनिभृता गुणदोषे
 वारुणी खलु रहस्यविभेदम् ॥ ६८ ॥
 आहिते नु मधुना मधुरत्वे
 चेष्टितस्य गमिते नु विकाशम् ।
 आवभौ नव द्रुवोद्धतरागः
 कामिनीध्रुवसरः कुसुमेषोः ॥ ६९ ॥

रुन्धतीति । नयनानां वाक्यानां च विकाशं प्रागल्भ्यं रुन्धती प्रति-
 बध्नती । तथा परिरन्धे आलिङ्गने सादितो स्तम्भितो उभो करौ यया सा
 युवतीनां सम्बन्धिनी क्षीबता मत्तता । कर्त्तरि क्तः । अनुपमर्गात् “फुल्ल-
 क्षीबलशोलाघ्रा” इति निपातनात् साधुः । क्षीबा मत्ता तस्याः भावः
 क्षीबता । त्वतलो गुणवचनस्य पुं वद्भावा वक्तव्यः । बहुगुणैर्दृष्टिमङ्गोचा-
 दिभिः व्रीडितस्य व्रीडायाः । भावे क्तः । ललितं विलासम् अनुजङ्गे अनु-
 चक्रे । कर्त्तरि लिट् । व्रीडाकार्यकरत्वात् व्रीडानुकरणम् इति उपमा-
 लङ्कारः ॥ ६७ ॥

योषिदिति । उद्धतः उत्कटः मनोभवेन यो रागः प्रीतिः सः यस्याः सा
 योषित् मानवती अपि दयितस्य अङ्गं ययौ । यतः मानात् रागः बलायान्
 इति भावः । लाघवदोषं परिहरति—कारयतीति । अनिभृता चपला
 न कार्यकारिणोत्यर्थः । वारुणी मदिरा गुणेषु दोषेषु च विषये ।
 सर्वोऽपि इन्द्रः विभाषया एकवद् भवति । रहस्यविभेदं रहस्यभङ्गं
 कारयति खलु । बलात् निगूहितो अपि गुणदोषी प्रकाशयतीत्यर्थः ।
 यतोऽतिगूढरागप्रकटनं प्रकटमानत्यागश्च प्रमत्तायाः न लाघवम् आवहति,
 अबुद्धिपूर्वकत्वादिति भावः ॥ ६८ ॥

आहित इति । मधुना मध्येन चेष्टितस्य रतिव्यापारस्य मधुरत्वे माधुर्यं
 आहिते नु ? सम्पादिते नु ? प्रागसत्येव मनोहरत्वे सम्पति उत्पादिते वा ।
 विकाशं गमिते नु प्राक् सत्येव माधुर्यं प्रकर्षं प्रापिते वा । उद्धतरागः

मा गमन्मदविमूढधियो नः
 प्रोज्झ्य रन्तुमिति शङ्कितनाथाः ।
 योषितो न मदिरां भृशमौषुः
 प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि ॥ ७० ॥
 चित्तनिर्वृतिविधायि विविक्तं
 मन्मथो मधुमदः शशिभासः ।
 सङ्गमश्च दयितैः स्म नयन्ति
 प्रेम कामपि भुवं प्रमदानाम् ॥७१॥

उद्विक्तरागः । अत एव क्लृप्तमेषोः कामिनीषु अवसरः प्रवेगः नव इव आवर्भौ
 नित्यसन्निहितोऽपि मदनः कामिनीषु मदकृततात्कालिकचेष्टामाधुर्याद्-
 रागोद्रेके सति अपूर्ववत् उद्दीप्तः अभूदित्यर्थः । संशयानुप्राणितयमुख्ये चा॥६८

मा गमन्निति । शङ्कितनाथाः अविश्वस्तपुरुषाः योषितः मदेन विमूढ-
 धियः स्तब्धवदयो नः अस्मान् प्रोज्झ्य विसृज्य । प्रपूर्वात् उज्ज्वलतेः समासे
 अनञ्पूर्वं क्ली ल्यप् । रन्तुं मा गमन् न गच्छन्तु इति मनीषयेति शेषः ।
 गमेर्माञ्छि लुङ्, “न माञ्छीगे” इति अङ्गागमप्रतिषेधः । मदिरां भृशम्
 अतिमात्रं न द्रैषुः न इच्छन्ति स्म, किन्तु भर्तृवियोगभयात् ईपदेव पपु-
 रित्यर्थः । तथाहि—प्रेम स्नेहः अपदे अस्थाने अपि भयानि अनिष्टानि
 पश्यति उत्प्रेक्षते, शङ्कते इति यावत् । शङ्काहितौ प्रेम्णि कर्तृत्वोपचारः ॥७०

चित्तेति । चित्तस्य निर्वृतिविधायि सुखकारं विविक्तं रहः । “विविक्तं
 रहसि स्मृतम्” इति विश्वः । मन्मथः मधुमदः मद्यमदः शशिभासः
 चन्द्रिकाः दयितैः सह सङ्गमश्च । “वृद्धो यूना” इति निर्देशात् सहशब्दा-
 प्रयोगेऽपि सहार्थं लतीया । एतानि प्रमदानां स्त्रीणां प्रेम वियोगासह-
 त्वावस्थासम्भोगं कामपि भुवं काञ्चित् दृशां नयन्ति स्म । रत्यवस्थामपि
 अतिक्रम्य शृङ्गारावस्थां क्रीडामयीं निन्युरित्यर्थः । “प्रेमाभिलाषो रागश्च
 स्नेहः प्रेम रतिस्तथा । शृङ्गारश्चेति सम्भोगः सप्तावस्थः प्रकीर्तितः ॥”
 इत्युक्तं रमरत्नाकरे । “प्रेमा दिदृक्षा रम्येषु तच्चिन्ताप्यभिलाषकः ।
 रागस्तत्सङ्गबुद्धिः स्यात् स्नेहस्तत्प्रवणक्रिया । तद्वियोगासहं प्रेम रति-
 स्तत्सहवर्त्तनम् । शृङ्गारस्तत्सम्भोगः सप्तधा क्रमः ॥” इति ॥ ७१

धाष्ट्रं लङ्घितयथोचितभूमौ
 निर्दयं विलुलितालकमाल्ये ।
 मानिनीरतिविधौ कुसुमेषु-
 र्मत्तमत्त इव विभ्रममाप ॥ ७२ ॥
 शीघ्रपानविधुरेषु वधूनां
 निघ्नतामुपगतेषु वपुःषु ।
 ईहितं रतिरसाहितभावं
 वीतलक्ष्मपि कामिषु रेजे ॥ ७३ ॥
 अन्योन्यरक्तमनसामथ विभ्रतीनां
 चेतोभुवो हरिसखाप्सरसां निदेशम्
 वैदोधिकध्वनिविभावितपश्चिमाद्वा
 सा संहतेव परिहृत्तिमियाय रात्रिः ॥ ७४ ॥

क्रीडावस्थामाह—धाष्ट्र्यंति । धाष्ट्र्यं न प्रागल्भ्येन लङ्घिता अति-
 क्रान्ता यथोचिता योग्या भूमिः मर्यादा यस्मिन् तथोक्ते । चुम्बनताडन-
 मणितसीत्कारपुरुषायितादौ स्वयम् उच्छृङ्खलवृत्तिरिति भावः । निर्दयं
 यथा तथा विलुलितानि आकषणाकुलितानि अलकमाल्यानि च यस्मिन्
 तस्मिन् मानिनीरतिविधौ स्त्रीसुरते कुसुमेषुः कामः मत्तमत्तः मत्तप्रकार इव
 विभ्रमं विजृम्भणम् आप प्राप । मत्तः किं न करोतीति भावः । कारयितरि
 कर्तृत्वोपचारात् उत्प्रेक्षा ॥ ७२ ॥

शीघ्रति । शीघ्रपानेन मद्यपानेन विधुरेषु विह्वलेषु । “मैरेयमासवः
 शीघ्रः” इत्यमरः । अत एव वपुःषु अङ्गेषु निघ्नतां प्रियपराधीनतामुप-
 गतेषु सत्सु । “अधीनो निघ्न आयत्तः” इत्यमरः । वधूनां सम्बन्धिनि
 रतिरसे सुरतरसास्वादे आहितभावं दत्तचित्तं कामिषु विषये ईहितं
 चुम्बनताडनादिचेष्टितं वीतलक्ष्यं निविषयम्, अस्थानरक्तमपीत्यर्थः । रेजे ।
 राशिणां स्वलितम् अपि शोभते इति भावः । विरोधालङ्कारः ॥ ७३ ॥

अन्योन्येति । अथ हरिसखाः इन्द्रसचिवाः गन्धर्वाः तेषाम् अप्सरसां
 च अन्योन्यरक्तमनसां परस्परानुरक्तचित्तानां चेतोभुवः कामस्य निदेशम्
 आशां विभ्रतीनां स्मरविधेयानां, तासु रममाणास्वेव इत्यर्थः । “षष्ठी

निद्राविनीदितनितान्तरतिक्रमाना-
 मायामिमङ्गलनिनाद्विबोधितानाम् ।
 रामासु भाविविरहाकुलितासु यूनां
 तत्पूर्वतामिव समादधरे रतानि ॥७५॥
 कान्ताजनं सुरतखेदेनिमौलितान्
 संवाहितुं समुपयानिव मन्दमन्दम् ।
 हर्म्येषु माल्यमदिरापरिभोगगन्धा-
 नाविश्वकार रजनीपरिवृत्तिवायुः ॥७६॥

चानादरे” इति षष्ठौ । विबोधः प्रबोधनं शीलम् एषां ते वैबोधिकाः वैता-
 लिकाः । “शीलम्” इति ठक् । तेषां ध्वनिभिः मङ्गलरवैः विभावितः
 अभ्यूहितः ज्ञातः पश्चिमाङ्गैः चरमभागो यस्याः सा तथोक्ता, सा रात्रिः संहृता
 मञ्जिप्ता इवेति उत्प्रेक्षा । सुखिनां भूयानपि कालः लघीयानिव भव-
 तोति भावः । परिवृत्तिं विवृत्तिम् इयाय प्रभातकल्पा अभूदित्यर्थः ॥७४ ॥

निद्रेति । निद्रया विनीदितः अपनीतः नितान्तम् अत्यर्थं यः रत्याः
 क्रमः सः येषां तेषाम् आयामिभिः आयामवद्भिः टोर्घः मङ्गलनिनादैः
 वैबोधिकध्वनिभिः विबोधितानां यूनां रामासु । “सुन्दरी रमणी
 रामा” इत्यमरः । भाविविरहेण आकुलितासु सतोषु रतानि तान्येव
 पूर्वाणि प्रथमानि तत्पूर्वाणि तेषां भावः तत्पूर्वता ताम् । भावे तत्-
 प्रत्ययः । समादधरे प्रापुः इवेत्युत्प्रेक्षा । आयसुरतवत् आदरात्
 प्रवर्त्तन्ते इत्यर्थः । यदुत्तरकालं दुर्लभं तत् अतिदृश्या अनुभूयते
 इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

कान्तेति । सुरतखेदेन निमौलितानि अक्षीणि येन तं कान्ताजनं
 स्वोसमूहं संवाहितुं सेवितुम् इव, खेटापनोटाद्यर्थं अङ्गमर्दनं कर्त्तुमिवे-
 त्यर्थः । “संवाहनं वाहनंऽपि नरादेरङ्गमर्दनं” इति विश्वः । “वाह
 प्रयत्ने” इति धातोः अण्यन्तात् तुमुन् । अन्यथा णिजग्रहणे संवाहयितु-
 मिति स्यात् । मन्दमन्दं मन्दप्रकारम् । “प्रकारे गुणवचनस्य” इति द्विभावे
 कर्मधारयवद्भावात् सुपो लुक् । समुपयान् संवान् रजनीपरिवृत्तिवायुः
 निशावसानमरुत् ॥ हर्म्येषु माल्यानि च मदिरा च परिभोगः
 विमर्दश्च तेषां गन्धान् आविश्वकार वह्निः प्रसारयामास इत्यर्थः । अत्र

आमोदवासितचलाधरपल्लवेषु
 निद्राकषायितविपाटललोचनेषु ।
 व्यामृष्टपततिलकेषु विलासिनीनां
 शोभां ववन्ध वदनेषु मदावशेषः ॥७७॥
 गतवति नखलेखालक्ष्यतामङ्गरागे
 समददयितपीताताम्रविम्बाधराणाम् ।
 विरहविधुरमिष्टा सत्सखीवाङ्गनानां
 हृदयमवललम्बे रात्रिसम्भोगलक्ष्मीः ॥ ७८ ॥
 इति * * * सुरमुन्दरीसम्भोगवर्णनं नाम
 नवमः सर्गः ॥ ६ ॥

संवाहितमिव इत्युत्प्रेक्षा । मान्यगुणमूलत्वात् गुणनिमित्तक्रियाफला
 उत्प्रेक्षा ॥ ७६ ॥

आमोदेति । आमोदेन मद्यगन्धेन वामिताः सुरभिताः चलाः दृष्ट-
 मुक्तत्वात् स्फुरन्तश्च अधरपल्लवाः येषु तेषु, निद्राया कषायितानि अपट्ट-
 क्तानि विपाटलानि लोचनानि येषु तेषु । “कषायस्तुवने न स्त्री निर्यासि
 रञ्जकाटिके । सुरभावपटां रक्षे सन्दरे जवणेऽपि च ॥” इति केशवः ।
 व्यामृष्टानि प्रमृष्टानि पत्राणि तिलकाश्च येषां तेषु, विलासिनीनां वदनेषु
 मदावशेषः शोभां बबन्ध । मण्डनान्तरापाये मदशेष एव मण्डनं बभूवु
 इत्यर्थः । स्त्रीणां मट एव विभूषणमिति भावः ॥ ७७ ॥

गतवतीति । अङ्गरागे अङ्गविलेपने नखरेखासु नखपटेषु लक्ष्यतां दृश्यतां
 गतवति सति विमर्दात् तन्मात्रावशेषे सतीत्यर्थः । किञ्च विम्बतुल्याः
 अधराः विम्बाधराः । “गाकषायिं वादित्वात् मध्यमपटलोपो समानाधि-
 करणसमासः” इति वामनः । समदैः दयितैः पीताः पीडिताः अत एव
 अतिपीडनात् आताम्राः आ मभन्ताः रक्ताः विम्बाधराः यासां तामाम्
 अङ्गनानां सम्बन्धि विरह्णेण आङ्गकेन वियोगेन विधुरं विह्वलं हृदयं रात्रि-
 सम्भोगलक्ष्मीः नखपदादिशोभा इत्यर्थः । इष्टा आता सत्सखीव निपुण-

दशमः सर्गः ।

—: ० :—

अथ परिमलजामवाप्य लक्ष्मी-
मवयवदीपितमण्डनश्रियस्ताः ।
वसतिमभिविहाय रम्यहावाः
सुरपतिसूनुविलोभनाय जग्मुः ॥ १ ॥
द्रुतपदमभियातुमिच्छतीनां
गगनपरिक्रमलाघवेन तासाम् ।

सहचरो इव अवललम्बे धारयामास । प्रियसम्भोगचिह्नशोभा स्पष्टा
अभूव इत्यर्थः । प्रियोपभोगचिह्नशोभावलोकनलालसाः कथं विरहं सहन्ते
इत्यर्थः । श्रुतिपूर्णापमालङ्कारः । मालिनीवृत्तम् । लक्षणं तु उक्तम् ॥ ७८
इति किरातार्जुनायकाव्यस्य नवमसर्गव्याख्या समाप्ता ॥ ८

अथ आगन्तुकसहजशोभासम्पन्नतया समग्रसाधनाः स्त्रियः सुनिमनः-
प्रलोभनार्थं प्रागच्छन् इत्याह—अथेति । अथ प्रभाते परिमलजां सम्भोग-
सुश्रुतां लक्ष्मीं शोभामवाप्य । “सम्भोगः स्यात् परिमले” इति वैज-
यन्ती । सम्भोगात् स्त्रियः शोभन्त इति भावः । एतेन आगन्तुकशोभा-
सम्पत्तिः उक्ता । अत एव सुरतादिवर्णनस्य प्रस्तुतोपयोगित्वं च उक्तम् ।
अथ सहजशोभासम्पत्तिमाह—अवयवेति । अवयवैः स्तनादिभिः
दीपिता मण्डिता च मण्डनयोः प्रसावनशोभा याभिः ताः । रम्यहावाः
मनोहरविलासाः ताः स्त्रियः । “हावो विलासश्चेष्टायाम्” इति विश्वः ।
वसतिं शिविरम् अभिविहाय सर्वतः त्यक्त्वा सुरपतिसूनुः अर्जुनस्य विलो-
भनाय जग्मुः । अत्र अवयवदीपकतया प्रसिद्धस्य मण्डनस्य तद्दीप्तत्वा-
सम्बन्धे अपि सम्बन्धाभिधानात् अवयवसौन्दर्यातिशयद्योतनार्थत्वात्
अतिशयोक्तिरलङ्कारः । अस्मिन् सर्गे पुष्यितायावृत्तम् । “अयुजि न युग-
रेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्यिताया” इति लक्षणात् ॥ १

अवनिषु चरणैः पृथुस्तनीना-
 मलघुनितम्बतया चिरं निषेदे ॥ २ ॥
 निहितसरसयावकैर्बभासे
 चरणतलैः कृतपङ्क्तिर्वधूनाम् ।
 अविरलविततेव शक्रगोपै-
 ररुणितनीलतृणोलपा धरिती ॥ ३ ॥
 ध्वनिरगविवरेषु नूपुराणां
 पृथुरशनागुणशिञ्जितानुयातः ।
 प्रतिरवविततो वनानि चक्रे
 मुखरसमुत्सुकहंससारसानि ॥ ४ ॥

द्रुतेति । गगनपरिक्रमलाघवेन गगनगमनवेगेन द्रुतपङ्क्तिं यथा तथा
 अभियातुं गन्तुम् इच्छन्तीनां पृथुस्तनीनां तामां अपसरामां अलघुनितम्ब-
 तया न लघवः नितम्बाः यामां तामां भावः तत्ता तथा, स्थूलनितम्ब-
 तथा चरणैः अवनिषु चिरं निषेदे स्थितम् । अभ्यामपाटवेन मनसा
 त्वरमाणानाम् अपि तामां स्तनजघनभारात् चरणाः न उक्तस्थुरित्यर्थः ॥ २ ॥

निहितेति । निहिताः आरोपिताः सरसयावकाः सान्द्रलाजारागाः
 येषु तैः, वधूनां चरणतलैः चरणन्यामैः कृतपङ्क्तिः कृतमार्गरेखा । अत एव
 अरुणिताः अरुणीकृताः नीलाः तृणोलपाः तृणानि दूर्वादीनि उलपाः
 वल्जजाख्याः तृणविशेषाश्च यस्याः मा । “उलपा वल्जजाः प्रोक्ताः” इति
 हलायुधः । “उलपा उशीरतृणानि” इति क्षीरस्वामी । ब्राह्मणपरि-
 ब्राजकवत् उलपानां पृथग् निर्देगः । धरिती शक्रगोपैः इन्द्रगोपाख्यैः
 कीटकैः । “इन्द्रगोपस्त्वग्निरजः” इति हेमः । अविरलं निरन्तरं यथा
 तथा वितता व्याप्ता इवेत्युत्प्रेक्षा बभासे ॥ ३ ॥

ध्वनिरिति । अगविवरेषु नगरभ्येषु गुहासु इत्यर्थः । प्रतिरवैः प्रति-
 ध्वनिभिः विततः सम्भूर्च्छितः पृथुभिः रशनागुणानां शिञ्जितैः स्वनितैः
 अनुयातः अनुगतः मिलित इति यावत् । [अग्रांतयुच्, रशा-
 देशश्च । रशना काञ्ची तालव्यशकारवानयम् । जिह्वावाची तु दन्त्य-
 सकारवानिति सिद्धान्तः । “काञ्ची सप्तकी रशना तथा” इत्यमरः ।]

अवचयपरिभोगवन्ति हिंसाः
 सहचरितान्यमृगाणि काननानि ।
 अभिदधुरभितो मुनिं वधूभ्यः
 समुदितसाध्वसविक्रवञ्च चेतः ॥ ५ ॥
 नृपतिमुनिपरिग्रहेण सा भूः
 सुरसचिवाप्सरसां जहार तेजः ।
 उपहितपरमप्रभावधाम्नां
 न हि जयिनां तपसामलङ्घ्यमस्ति ॥ ६ ॥

“स्त्रनिते वस्त्रपर्णानां भूषणानां तु शिञ्जितम्” इत्यमरः । नृपुराणां ध्वनिभिः ध्वनैः वनानि सुखराः शब्दायमानाः समुत्सुकाः उत्कण्ठिताः हंसाः मारसाश्च येषां तानि चक्रे । अत्र हंसादिषु सुखरसमुत्सुकीकरणरूपेण वस्तुना तेषां नृपुरादिध्वनौ सादृश्यात् हंसमारसान्तरकूजितभ्रान्तिप्रतीतः भ्रान्तिमदलङ्कारा व्यज्यते ॥ ४ ॥

अवचयेति । अवचयः पृष्यफलादिच्छेदनम् । परिभोगः उपभोगः । तद्वन्ति हिंसाः घातुकाः व्याघ्रादयः । “शरारुर्घातुको हिंसा” इत्यमरः । तैः सहचरिताः सहचरन्तः । कर्त्तरि क्तः । “मतिबुद्धि” इत्यादिभूत्वेण चकारात् सुप्तशयितादिवत् वर्त्तमानायेता । अन्ये हिंसे तरे मृगा हरिणादयः येषु तानि सहचरितानि अमृगाणि काननानि । तथा समुदितेन साध्वसेन विक्रवं विवशं चेतश्च वधूभ्यः । “क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यम्” इति सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी । अभितः मुनिम् अभिदधुः आसन्नं सूचयामामुरित्यर्थः । अवयवादिनिङ्गचतुष्टयेन आसन्नः मुनिरिति अन्वमीयत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

नृपतिमुनिपरिग्रहेणेति । सा भूः नृपतिरेव मुनिः तस्य परिग्रहेण अधिष्ठानेन हेतुना सुरसचिवानां गन्धर्वाणाम् अप्सरसां च तेजः जहार । तदाश्रमप्रवेशादेव निस्तेजस्काः अभूवन् इत्यर्थः । ननु कथं मानुषेण तेजसा मानुषं तेजो निरस्तमित्याशङ्क्याह—हि यस्मात्, उपहिते आहिते परमे प्रभावधाम्नौ सामर्थ्यतेजसी येषां तेषां जयिनां जयशीलानाम् । “महताम्” इति पाठे महताम् उत्कटानां तपसाम् अलङ्घ्यं न अस्ति । किमपि असाध्यं न अस्तीति भावः ॥ ६ ॥

सचकितमिव विस्मयाकुलाभिः
 शुचिसिकतास्वतिमानुषाणि ताभिः ।
 क्षितिषु दृष्टशिरि पदानि जिष्णो-
 रुपहितकेतुरथाङ्गलाञ्छनानि ॥ ७ ॥
 अतिशयितवनान्तरद्युतीनां
 फलकुमुमावचयेऽपि तद्विधानाम् ।
 ऋतुरिव तरुवीरुधां समृद्ध्या
 युवतिजनैर्जगृहे मुनिप्रभावः ॥ ८ ॥
 मृदितकिसलयः सुराङ्गनानां
 ससलिलवल्कलभारभुग्नशाखः ।
 बहुमतिमधिकां ययावशोकः
 परिजनतापि गुणाय सद्गुणानाम् ॥९॥

सचकितमिति । विस्मयाकुलाभिः ताभिः स्त्रीभिः कवीभिः शुचयः
 सिकताः यासु तासु, पादरेखाभिव्यक्तिर्योग्यासु इत्यर्थः । क्षितिषु
 उपहितानि विन्यस्तानि केतुरथाङ्गलाञ्छनानि रेखास्वरूपध्वजचक्राणि एव
 चिह्नानि येषु तानि अत एव अतिमानुषाणि जिष्णोः अर्जुनस्य पदानि
 सचकितमिव समयमिव यथा तथा दृष्टशिरि दृष्टानि । अङ्गुतवस्तुदर्शनात्
 भयविस्मयो भवत इति भावः ॥ ७ ॥

अतिशयितेति । अतिशयिता अतिक्रान्ता वनान्तराणां द्युतिः याभिः
 तासाम् । कुतः ? फलानां कुसुमानाञ्च अवचयेऽपि लवनेऽपि सा एव
 विधा प्रकारः यामां तद्विधानाम् । तथैव समयाणामित्यर्थः । तरुणां
 वीरुधाञ्च समृद्ध्या लिङ्गेन युवतिजनैः मुनिप्रभावः ऋतुः इव जगृहे निश्चितः,
 कारणतया इति शेषः । उपमालङ्कारः ॥ ८ ॥

मृदितेति । ससलिलम् आङ्गे यत् वल्कलं तदेव भारः तेन भग्न-
 शाखः नम्रशाखः “वल्कलं वल्कलमस्त्रियाम्” इत्यमरः । अत एव मृदित-
 किमलयः विलुलितपल्लवः । “क्वचिन्न” इति प्रतिषेधात् न मृदेर्गुणः ।
 अशोकः वृक्षविशेषः सुराङ्गनानाम् अप्सरसां सम्बन्धिनोम् अधिकां बहुमतिं
 तत्कर्त्तृकसम्मानं सज्जनसेवी धन्योऽयमिति ययौ प्राप । ननु सेवकेषु

यमनियमकृशीकृतस्थिराङ्गः
 परिदृष्टे विधृतायुधः स ताभिः ।
 अनुपमशमदोप्ततागरीयान्
 कृतपदपङ्क्तिरथर्वणोव वेदः ॥ १० ॥
 शशधर इव लोचनाभिरामै-
 र्गगनविसारिभिरंशुभिः परीतः ।
 शिखरनिचयमेकसानुसद्मा
 सकलमिवापि दधन्महीधरस्य ॥ ११ ॥
 सुरसरिति परन्तपोऽधिगच्छन्
 विधृतपिशङ्गबृहज्जटाकलापः ।
 हविरिव विततः शिखासमूहैः
 समभिलषद्भुपवेदि जातवेदाः ॥ १२ ॥

का श्लाघा इत्यत्राङ्ग—परीति । मद्गुणानां महतां परिजनतापि अनुचर-
 त्वमपि । भावे तन् । गुणाय उत्कर्षाय भवतीति शेषः । एतेन तामां
 मुनिः प्रभावदर्शनादेव तत्पारवश्यं गम्यते ॥ ८ ॥

यमेति । यमः देशकालाद्यनपेक्षया शुद्धिहेतुः अहिंसादिः, नियमः
 तदपेक्षया शुद्धिहेतुः तपःस्वाध्यायादिः, ताभ्यां कृशीकृतान्यपि स्थिराणि
 दृढान्यङ्गानि यस्य सः । विधृतायुधः धृतशस्त्रः अत एव तपः क्षात्रयुक्तः सः
 अर्जुनः शमः शान्तिः अश्वदयकारुणे दोप्तता उग्रता अभिचारकारुणे, ताभ्या-
 मनुपमाभ्यां गरीयान् उदशः । अथर्वणा विशिष्टेन कृता रचिता पदानां
 पङ्क्तिः आनुपूर्वी यस्य सः, वेदः चतुर्थवेद इत्यर्थः । अथर्वणस्तु मन्त्रोद्धारो
 विशिष्टकृत इत्यागमः । स इव ताभिः स्त्रीभिः परिदृष्टे दृष्टः ॥ १० ॥

अथ चतुर्भिस्तमेव विशिनष्टि—शशधरेत्यादिभिः । शशधरः चन्द्र
 इव लोचनाभिरामैः नेत्राल्लादकरैः गगनविसारिभिः अंशुभिः तंजोभिः
 परीतः व्याप्तः । अम्बरवदेकं सानु मद्गुण यस्य सः, एकदेशस्थोऽपीत्यर्थः ।
 महीधरस्य इन्द्रकीलस्य सकलं शिखरनिचयमपि दधत् आह्वयन् इवेति
 उत्प्रेक्षा ॥ ११ ॥

सदृशमतनुमाकृतैः प्रयत्नं
 तदनुगुणामपरैः क्रियामलङ्कारम् ।
 दधदलघु तपः क्रियानुरूपं
 विजयवतीञ्च तपःसमां समृद्धिम् ॥ १३ ॥
 चिरनियमकृशोऽपि शैलसारः
 शमनिरतोऽपि दुरासदः प्रकृत्या ।
 ससचिव इव निर्जनेऽपि तिष्ठन्
 मुनिरपि तुल्यरुचिस्त्रिलोकभर्तुः ॥ १४ ॥

सुरेति । पुनः सुरमरिदिति गङ्गाकूले परन्तपः अधिगच्छन् अर्जयन्।
 फलाभिलाषेणेति शेषः । इतिः समभिलषन् इति उपमानविशेषणमासञ्च्यत् ।
 तथा विधृतः पिशङ्गहृहजटाकलापो येन सः । अत एव उपवेदि वेद्याम् ।
 विभक्तार्थे अच्ययीभावः । शिखासमूहैः ज्वालाजालैः विततः विस्तृतः इतिः
 आज्यादिकं समभिलषन् । जातं वेदः हिरण्यं भोज्यं कर्मफलम्
 इति यावत्, यस्मादिति जातवेदाः वक्त्रिरेव स्थितः ॥ १२ ॥

सदृशमिति । पुनराकृतैः वपुषः । “आकृतिः कथिता रूपे
 सामान्यवपुषोरपि” इति विश्वः । सदृशं तुल्यम् अतनुं महान्तं प्रयत्नम्
 उद्योगं दधत् तथा तदनुगुणं प्रयत्नानुकूलाम् अपरैः अन्यः अलङ्कारा
 कर्तुम् अशक्यामित्यर्थः । क्रियां व्यापारं दधत् । तथा क्रियानुरूपम्
 क्रियागुणम् अलघु गुरु तपो दधत् । तथा विजयवतीं सर्वोत्कर्षवतीं
 विजयफलां वा तपःक्रियानुरूपं तपःसमां समृद्धिम् ऐश्वर्यं दधत् । अत्र
 पूर्वं प्रति उत्तरस्य विशेषणतया स्थापनात् एकावल्यलङ्कारः । “यथा पूर्वं
 परस्य विशेषणतया स्थापनमेकावली” इति सर्वस्वसूत्रात् ॥ १३ ॥

चिरनियमेति । पुनश्च चिरनियमेन दीर्घकालतपसा ऋगः क्षीणाङ्गोऽपि
 शैलसारः । उपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिः । शमे निरतोऽपि प्रकृत्या स्वभावेन
 दुरासदः दुर्धर्षः । निर्जने विजने देशे तिष्ठन्नपि ससचिवः सपरिवारः
 इव । किञ्च मुनिरपि ऐश्वर्यरहितोऽपीत्यर्थः । त्रयाणां लोकानां
 भर्तुः इन्द्रस्य । “तद्वितार्थ” इत्यादिना उत्तरपदसमासः । तुल्यरुचिः
 समानतेजाः । अपिशब्दः सर्वत्र विरोधद्योतनार्थः । स च मुनिरतर्क्य-

तनुमवजितलोकसारधान्त्रीं
 त्रिभुवनगुप्तिसहं विलोकयन्त्यः ।
 अवययुरमरस्त्रियोऽस्य यत्नं
 विजयफले विफलं तपोऽधिकारे ॥ १५ ॥
 मुनिदनुतनयान् विलोभ्य सद्यः
 प्रतनुबलान्यधितिष्ठतस्तपांसि ।
 अलघुनि बहु मेनिरे च ताः स्वं
 कुलिशभृता विहितं पदे नियोगम् ॥ १६ ॥
 अथ कृतकविलोभनं विधिस्मौ
 युवतिजने हरिसूनुदर्शनेन ।

महिमत्वेन निरस्त इति विरोधानुद्धारः । “विरोधाभासत्वं विरोधः” इति सूत्रात् ॥ १४ ॥

तनुमिति । अवजिते तिरस्कृते लोकानां मारधान्त्री मन्वनेजसौ ययाताम् । “अन उपधा” इत्यादिना डीप् । त्रयाणां भुवनानां समाहारः त्रिभुवनम् । “तद्धितार्थ” इत्यादिना समाहारार्थं तत्पुरुषः । पात्वादित्वात् स्त्रीत्वप्रतिषेधः । तस्य गुप्तौ रक्षणं सदां सवर्थाम् । पचाद्यच् । तनुं सूक्तिं विलोकयन्त्यः अमरस्त्रियः अप्सरसः विजयफले विजयार्थं तपोऽधिकारे तपोऽनुष्ठाने अस्य अर्जुनस्य यत्नं विफलम् अवययुः मेनिरे । विलोक्याधिपत्यादिमहाफलसाधनममर्थस्य तुच्छफलाभिलाषः मत्तमातङ्गमांसभोगी-चित्तस्य कण्ठीरवस्य जीर्णलणचर्वणोत्कण्ठा इव न गोभामावहतीति भावः । अत्र विप्रिष्ठतनुविलोकनस्य स्त्रीविशेषणवैफल्यज्ञानहेतुत्वोक्त्या पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ १५ ॥

मुनीति । प्रतनुबलानि अनुत्कृष्टमाराणि तपांसि अधितिष्ठतः अनुतिष्ठतः मुनीन् दनुतनयान् दानवांश्च सद्यस्तत्क्षणमेव विलोभ्य आकृष्य चिरात् कुलिशभृता शक्रेण अलघुनि महति पदे स्थाने विहितं दत्तं स्वं स्वकीयं नियोगम् अधिकारं ताः स्त्रियः बहु यथा तथा मेनिरे । निरुत्कृष्टपदवृत्तीनाम् उत्कृष्टपदलाभो महान् । बहुमानमूलमिति भावः । विलोभ्य मेनिरे इति अन्वयः । यद्वा विलोभ्य लोभं कारयित्वा विहितं शक्रेणेति अन्वयात् समानकर्त्तृकत्वनिर्वाहः ॥ १६ ॥

प्रसभमवततार चित्तजन्मा
 हरति मनो मधुरा हि यौवनश्रीः ॥ १७ ॥
 सपदि हरिसखैर्वधूनिदेशात्
 ध्वनितमनोरमवल्लकौमुदङ्गैः ।
 युगपद्वतुगणस्य सन्निधानं
 वियति वने च यथायथं वितेने ॥ १८ ॥
 सजलजलधरं नभो विरेजे
 विवृतिभियाथ रुचिस्तडिल्लतानाम् ।
 व्यवहितरतिविग्रहैर्वितेने
 जलगुरुभिस्तनितैर्दिगन्तरेषु ॥ १९ ॥

अथेति । अथ अनन्तरं कृतकविलोभनं कृत्विसं विलोभनं विधित्तमौ
 विधातुमिच्छौ । विपूर्वाद्दधार्तः मन्त्रन्तात् उपप्रत्ययः । युवतिर्जनं हरि-
 स्मृतोः अर्जुनस्य दर्शनेन चित्तजन्मा कामः प्रसभं बलात् अवततार ।
 देवतत्परं वञ्चयितुम् आगतस्य मोहो भवति, यतः स्वयं मुनिवञ्चनप्रवृत्ताः
 स्त्रियः तेन वञ्चिता इत्यर्थः । युक्तञ्चेत् । हि यस्मात् मधुरा मनोहरा
 यौवनश्रीः मनो हरति, बलादिति शेषः ॥ १७ ॥

सपटीति । सपदि वधूनां निदेशात् नियोगात् ध्वनिताः नादिताः
 मनोरमाः वल्लक्यः वौणाः सृदङ्गाश्च यैः तैः हरिसखैः गन्धर्वैः वियति आकाश
 वने च युगपत् ऋतुगणस्य ऋतुषट्कस्य सन्निधानम् आविर्भावः यथायथं
 यथास्वम्, अमङ्करण इत्यर्थः । “यथास्वं तु यथाययम्” इति निपातः ।
 वितेने वितस्तरे । उद्दीपनमामयो सम्पादिता इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ वर्षाक्रमेण ऋतून् वर्णयति—सजलाल्यादि । सजलाः जलधराः
 यस्मिन्, तन्नभो विरेजे । तडितः लता इव तासां रुचिः प्रभा विवृतिं
 विजृम्भणम् इयाय । तथा व्यवहितरतिविग्रहैः दूरौकतरतिप्रकल्पित-
 प्रणयकलहैः जलगुरुभिः, जनभारात् गन्धैरित्यर्थः । स्तनितैः गर्जितैः
 दिगन्तरेषु वितेने विततैरभावि । भावे लिट् । अकर्मकत्वं वैवक्तिकम् ।
 अत एव दिगन्तरेष्विति अधिकरणत्वेन प्रयोगः, अन्यथा कर्मत्वमेव
 स्याद् ॥ १९ ॥

परिसुरपतिसूनुधाम सद्यः
समुपदधन्मुकुलानि मालतीनाम् ।
विरलमपजहार वद्धबिन्दुः
सरजसतामवनेरपां निपातः ॥ २० ॥
प्रतिदिशमभिगच्छताभिमृष्टः
ककुभविकाससुगन्धिनानिलेन ।
नव इव विवभौ सचित्तजन्मा
गतधृतिराकुलितश्च जीवलोकः ॥ २१ ॥
व्यथितमपि भृशं मनो हरन्ती
परिगतजम्बु फलोपभोगहृष्टा ।
परभृतयुवतिः स्वनं वितेने
नवनवयोजितकण्ठरागरम्यम् ॥ २२ ॥

परीति । परिसुरपतिसूनुधाम अर्जनाश्रयं प्रति । परीति लक्षणार्थं कर्मप्रवचनीयस्य योगात् द्वितीया ; यद्वा वर्जनार्थस्य तस्यात्र विरोधात् विभक्त्यर्थं अव्ययीभावः ; तथाच सरपतिसूनुधाम्नीत्वर्थः । मद्यः मालतीनां जातीलतानाम् । “सुमना मालती जातिः” इत्यमरः । मुकुलानि समुपदधत् जनयन् । विरलं यथा तथा वद्धबिन्दुः अपां निपातः वृष्टिः अवनैः सम्बन्धिनीं सरजसतां सरजस्कत्वम् । “अचतुर” इत्यादिसूत्रेण साकल्यार्थं अव्ययीभावः । “समासान्तनिपातश्च बहुव्रीह्यर्थस्तु लक्ष्यते ।” अव्ययीभावदर्शनन्तु प्रायिकमिति केचित् । अपजहार धूलिं ग्रभयामास इत्यर्थः ॥ २० ॥

प्रतिदिशमिति । दिशि दिशि प्रतिदिशम् । यथार्थं अव्ययीभावः । शरत्प्रभृतित्वात् समासान्तनिपातः । अभिगच्छता संवाता ककुभानि अजुं नकुसुमानि । “इन्द्रदुः ककुभोऽजुं नः” इत्यमरः । तेषां विकासेन सुगन्धिना मनोज्ञगन्धेन । गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं प्रायिकम् । अनिलेन अभिमृष्टः अत एव सचित्तजन्मा कामाक्रान्त इत्यर्थः । अत एव गतधृतिः गतधैर्यः आकुलितः क्षोभितश्च, रतिं प्रतीति भावः । एवभूतः जीवलोकः नव इव अवस्थान्तरप्राप्त्या अपूर्वं इव विवभौ भाति स्म । इति उत्प्रेक्षा ॥ २१ ॥

अभिभवति मनः कदम्बवायौ
 मदमधुरे च शिखण्डिनां निनादे ।
 जन इव न धृतेश्चाल जिष्णु-
 र्न हि महतां सुकरः समाधिभङ्गः ॥२३॥
 धृतविसवलयवल्लिर्वहन्तो
 कुमुदवनैकदुकूलमात्तवाणा ।
 शरदमलतले सरोजपाणौ
 घनसमयेन वधूरिवाललम्बे ॥ २४ ॥

व्यथितमिति । व्यथितं दुःखितमपि मनो भृगं हरन्ती, किमुत सुखित-
 मिति भावः । जम्बूः फलं जम्बूः । “वार्हतञ्च फले जम्बू जम्बूः स्त्री जम्बू
 जाम्बवम्” इत्यमरः । “जम्बू वा”, इति अणाभावपन्ने अजि “फले लुक्” इति
 लुक् । “लुक् तद्धितलुकि” इति स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिः । जम्बू, च तत् फलञ्चेति
 सामान्यविशेषयोः सह निर्दगः । यद्वा जम्बूः फलमिति विग्रहः । “इको
 ऋस्त्रीऽङ्यो गालवस्य” इति ऋत्वः । तस्य परिणतस्य उपभोगिन ह्यः ।
 अत एव परभृतयुवतिः काकिलाङ्गना नवनवं नवप्रकारं यथा तथा योजितेन
 सम्पादितेन कण्ठरागेण कण्ठमाधुर्येण रस्यं मौम्यमित्यर्थः । स्वनं स्वरं
 विवर्तनं । वर्षासु अपि मधुराः स्वराः काकिलाया इति प्रसिद्धिः ॥ २२ ॥

अभिभवतीति । कदम्बवायौ कदम्बप्रम्बम्भिनि मारुते मदमधुरे शिख-
 ण्डिनां निनादे च मनः अभिभवति अभिहरति मति जिष्णुः जयनशान्तिः
 अर्जुनः जनः पृथग्जन इव धृतः धैर्यान् चचाल ; वर्षा अपि तदुद्दीप-
 नाय न शेकुर्वित्यर्थः । हि यस्मात् महतां समाधिभङ्गः न सुकरः । न केनापि
 कर्तुं शक्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

धृतैति । त्रिसानि वल्लिनां व तेषामावलिः धृता यथा सा । कुमुद-
 वनमेकं मुख्यं दुकूलमिव तद् वहन्तो । आत्ता गृह्यता वाणा नील-
 भिण्टी यथा सा आत्तवाणा धृतगरा च । “गृह्णीयात् क्षत्रियः शरम्”
 इति स्मरणात् । “वाणोक्ता नीलभिण्टी च” इति वैजयन्ती । शरद्वधूः
 जाया इव घनसमयेन वर्षर्तना वरेणिति शेषः । अमलतले निर्मलतले
 सरोजं पाणिरिव तस्मिन् आललम्बे जगृहे । कर्मणि लिट् । वधूवरसमा-
 गमवद्वतुसन्धिः अशोभत इत्यर्थः । अत्र “आत्तवाणा” इति भिण्टी-

समदशिखिरुतानि हंसनादैः
कुमुदवनानि कदम्बपुष्पवृष्ट्या ।
श्रियमतिशयिनीं समेत्य जग्मु-
गुणमहतां महते गुणाय योगः ॥ २५ ॥
सरजसमपहाय कृतकीनां
प्रसवमुपान्तिकनीपरेणुकीर्णम् ।
प्रियमधुरसनानि षट्पदाली
मलिनयति स्म विनीलबन्धनानि ॥ २६ ॥

गरयोः ज्ञाणयोः अभेदाध्यवसायात् शेषमूलातिशयोक्तिरूपमाङ्गमिति अनयोः
सङ्करः ॥ २४ ॥

अथ ऋतुमन्त्रिं वर्णयति—समदेति । समदशिखिरुतानि मत्तमशूर-
कूजितानि हंसनादैः समेत्य तथा कुमुदवनानि कदम्बपुष्पवृष्ट्या कदम्ब-
पुष्पसम्पदा समेत्य अतिशयिनीम् अतिशयवतीं श्रियं जग्मुः, तथाहि—
गुणमहतां गुणाधिकानां योगः परस्परसमागमः महते गुणाय उत्कर्षाय
भवतीति शेषः । अत्र त्रिपाद्यां समालङ्कारः । “सा समालङ्कृतिर्योग्यवस्तुनो
रुभयोरपि” इति लक्षणात् । सोऽपि चतुर्थेन अर्थान्तरन्यासेन स्वसमर्थ-
केन अङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्त्यते ॥ २५ ॥

सरजसमिति । प्रियमधुः इष्टमकरन्दः । नाल कपसमासान्तः “पुंलिङ्गी-
स्तरपटो बहुव्रीहिः” इति केचित् । नपुंसकलिङ्गस्य एव मधुशब्दस्य उरःप्रभृ-
तिषु पाठात् । “मकरन्दस्य मद्यस्य मात्रिकस्यापि वाचकः । अर्द्धेर्चादिगणे
पाठात् पुंनपुंसकयोर्मध्यः ॥” इति अभिधानात् । षट्पदाली षट्पदावलिः
उपान्तिके यानि नीपानि कदम्बकुसुमानि तेषां रेणुभिः परागैः कीर्णं
व्याप्तं, किञ्च स्वतोऽपि सह रजसा सरजसं न तु अरजस्कमिति भावः ।
माकल्ये द्रव्ययोर्भावः । “अचतुर” इत्यादिना निपातः । कृतकीनां प्रसवं
पुष्पमपहाय विनीलबन्धनानि नलिनवृन्तानि अमनानि प्रियकपुष्पाणि
मकरन्दभरितानीति शेषः । “सर्जकासनबन्धकपुष्पप्रियकजावकाः” इत्यमरः ।
मलिनयति स्म । यथा वृन्तात् अन्यत्रापि मालिन्यं स्यात्, तथा
मधुलोभात् कादयामास इत्यर्थः । न हि मध्वासक्तः [मधुलाभे] असति
विभूतिषु आसज्जतीति भावः ॥ २६ ॥

मुकुलितमतिशय्य बन्धुजीवं
 धृतजलविन्दुषु शाद्वलस्यलीषु ।
 अविरलवपुषः सुरेन्द्रगोपा
 विकचपलाशचयश्रियं समीयुः ॥ २७ ॥
 अविरलफलिनीवनप्रसूनः
 कुमुमितकुन्दमुगन्धिगन्धवाहः
 गुणमसमयजं चिराय लेभे
 विरलतुषारकणाम्बुषारकालः ॥ २८ ॥
 निचयिनि लवलीलताविकाशे
 जनयति लोधसमीरणे च हर्षम् ।
 विकृतिमुपययौ न पाण्डुसूनु-
 अलति नयान्न जिगीषतां हि चेतः ॥ २९ ॥

मुकुलितमिति । धृताः जनविन्दवः यासु तासु शाद्वलस्यलीषु शाद्व-
 हरितप्रदेशेषु अविरलवपुषः स्थूलभूर्त्तयः सुरेन्द्रगोपाः कीटविशेषाः मुकु-
 लितं मुकुलीकृतं बन्धुजीवं बन्धुजीवकाश्चकुलमित्यर्थः । “बन्धुकी
 बन्धुजीवकः” इत्यमरः । अतिशयातिक्रम्य विकचपलाशचयः विकसित-
 किंशुकराणि । “पलाशे किंशुकः पर्णः” इत्यमरः । तस्य श्रियं तत्सदृशीं
 श्रियमित्यर्थः । अत एव निदर्शनानङ्कारः । समीयुः प्रापुः ॥ ७ ॥

अथ हेमन्तवर्णनमाह—अविरलेति । अविरलानि वनानि फलिनी-
 वनानां प्रियङ्गुवनानां प्रसूनानि यस्मिन् मः । “प्रियङ्गुः फलिनी फली”
 इत्यमरः । कुमुमितैः कुन्दैः माध्यकुसुमैः सुगन्धिः गन्धवाहः यस्मिन् सः ।
 “माध्यं कुन्दम्” इत्यमरः । शैशिराणामपि कुन्दानां हेमन्ते प्रादुर्भावात्
 अविरोधः । विरलतुषारकण इति प्रारम्भोक्तिः । तुषारकालः हेमन्तः
 चिराय असमयजम् अकालमन्धवं गुणमुत्कर्षं लेभे ॥ २८ ॥

निचयिनीति निचयिनि उपचयवति लवलीलतानां विकाशे पुष्प-
 विजृम्भणे तथा लोधसमीरणे च हर्षं प्रसादं चोत्कण्ठं जनयति सति
 पाण्डुसूनुः विकृतिं न उपययौ । कुतः ? हि यस्मात् जिगीषतां जेतु-

कतिपयसहकारपुष्परम्य-
 स्तनुतुहिनोऽल्पविनिद्रसिम्बु (न्दु) वारः ।
 सुरभिमुखहिमागमान्तशंसौ
 समुपययौ शिशिरः स्मरैकवम्बुः ॥ ३० ॥
 कुसुमनगवनान्युपैतुकामा
 किसलयिनीमवलम्ब्य चूतयष्टिम् ।
 कण्ठलिकुलनूपुरा निरासे
 नलिनवनेषु पदं वसन्तलक्ष्मीः ॥ ३१ ॥

मिच्छतां चेतः नयात् नीतः न चलति । न हि क्रोधाक्रान्ते चेतसि शृङ्गार-
 रमस्य विक्रागः, तद्विरुद्धत्वात् रोषस्येति भावः ॥ २९ ॥

कतिपयेति । कतिपयैरेव सहकारपुष्पैः चूतकुसुमैः रम्यः । न तु
 वसन्तवत् ममथैः, नापि हेमन्तवत् तद्रहितैरिति भावः । तनुतुहिनः
 अल्पसिम्बुः, न तु हेमन्तवत् बहुतुहिनः, नापि वसन्तवत् विरलतुहिन
 इति भावः । अल्पसिम्बुः कतिपयाणि विनिद्राणि सिम्बु[न्दु]वाराणि विक्रांत-
 शंसौ रण्डाकुसुमानि यश्चिन्मः । अत्रापि सहकारवत् अभिप्रायो द्रष्टव्यः ।
 “सिम्बु[न्दु]वारैश्चरुभौ निर्गुण्डोन्द्राणिकैत्वपि” इत्यमरः । इत्थं
 सुरभिमुखं वसन्तपारम्भं हिमागमान्तं हेमन्तावसानञ्च शंसति सूचयतीति
 मः तथोक्ताः । स्मरस्य एकवम्बुः सहकारी उभयर्तुघर्मसम्पत्तेरिति भावः ।
 शिशिरः समुपययौ ॥ ३० ॥

अथ वसन्तप्रारम्भमाह—कुसुमेति । कुसुमप्रधानानां नगानां
 वृक्षाणां कुसुमानां नगा वृक्षा वा तेषां वनानि उपैतुम् आरोढुं काम्ये
 यस्याः सा । “शैलद्रुको नगावगौ” इत्यमरः । “लुम्भेइवमं भः कृत्य
 तुं काममनसोरपि” इति सकारलोपः । वसन्तलक्ष्मीः किसलयिनीं
 पल्लविनीं चूतयष्टिं चूतश्यामिर्वेति भावः । अवलम्ब्य अवष्टभ्य,
 अन्यथा आरोढुमशक्यत्वादिति भावः कण्ठत् शिञ्जामानं शब्दायमानम्
 अलिकुलं नूपुरमेव यस्याः सा तथोक्ता सती । “कण्ठलिकुलनूपुरम्”
 इत्यपि पाठः । अन्यत्र अलिकुलवत् नूपुरं नलिनवनेषु पदं निरासे
 निदधे । तेषु प्रथमं प्रादुरासीदित्यर्थः । “उपसर्गादस्यत्व्यूह्योर्वा” इति

विकसितकुसुमाधरं हसन्तीं
 कुरवकराजिवधूं विलोकयन्तम् ।
 ददृशुरिव सुराङ्गना निषण्णं
 सशरमनङ्गमशोकपल्लवेषु ॥ ३२ ॥
 मुहुरनुपतता विधूयमानं
 विरचितसंहति दक्षिणानिलेन ।
 अलिकुलमलकाकृति प्रपेदे
 नलिनमुखान्तविसर्पिं पङ्कजिन्याः ॥ ३३ ॥
 प्रवसनचलितपल्लवाधरोद्ये
 नवनिहितेर्ष्यामिवावधूनयन्ती ।
 मधुसुरभिणि षट्पदेन पुष्ये
 मुख इव शाललतावधूश्चुचुम्बे ॥ ३४ ॥

वचनात् आत्मनेपदम् । अत्र प्रक्रान्तवसन्तलक्ष्मीविशिषणमामर्थात् अप्रसुत-
नायिकाश्चवहारसमारोपात् समाभोक्तिरलङ्कारः ॥ ३१ ॥

विकसितेति । विकसितः विशिष्टः कुसुमनिवाधरो यस्मिन् कर्मणि
तद् यथा तथा हसन्तीं स्मयमानां कुरवकराजिरेव वधूः तां
विलोकयन्तः कामुकतयेति भावः । अत एव अशोकपल्लवेषु पल्लव-
संस्तरेषु निषण्णं स्थितमित्यर्थः । विरंसयेति शेषः । सशरं नित्य-
विजयित्वादिति भावः । इत्यं शृङ्गारवीरयोरेकाधिकरणाभूतम् अनङ्गं
सुराङ्गनाः ददृशुरिविति उत्प्रेक्षा । अशोकाद्यवलीकनात् मदनमात्राकारा-
दिव महान् मनःक्षोभः तासाम् आसीदित्यर्थः । अत्र रूपकोत्प्रेक्षयोः
संश्लिष्टः ॥ ३२ ॥

मुहुरिति । अनुपतता अनुधावता दक्षिणानिलेन मलयमारुतेन मुहु-
र्विधूयमानं कम्पितम् अत एव विरचिता संहतिर्येन, तत्सम्भूतमित्यर्थः । पङ्क-
जिन्याः यत् नलिनं मुखमिव तस्य अन्तर्विसर्पिं प्रान्तचारिं अलिकुलं कर्तुं
अलकाकृतिम् अलकसादृश्यं प्रपेदे ॥ ३३ ॥

श्वसनेति । षट्पदेन शाललता सर्जतरुशाखा वधरिव शाललता-

प्रभवति न तदा परो विजितुं
 भवति जितेन्द्रियता यदात्मरक्षा ।
 अवजितभुवनस्तथाहि लेभे
 सिततुरगे विजयं न पुष्पमासः ॥ ३५ ॥
 कथमिव तव सम्मतिर्भवित्री
 सममृतुभिर्मुनिनावधीरितस्य ।
 इति विरचितमल्लिकाविकाशः
 स्मयत इव स्म मधुं निदाघकालः ॥ ३६ ॥

वधुः । “प्राकारग्रहयोः शालः शालः मज्जतरुः स्मृतः” इति शाश्वतः ।
 स्वप्नेन वायुना निःश्वामेन च चलितः पल्लवः अधरोष्ठ इव यत्र तस्मिन् ।
 “श्रीत्वोष्ठयोः समासे वा” इति पररूपं वक्तव्यम् । मधुना मकरन्देन
 मद्येन च सुरभिणि पुष्पे मुखे इव नवं यथा तथा निहितर्थं कृतकोप-
 मिवेति क्रियाविशेषणम् । तथा अवधूनयन्ती कम्पयन्ती । “धूञ्प्रीञ्चो-
 नम् वक्तव्यः” इति णिचि नुमागमः । लुचुस्वे च्चिबिता । अत्र स्वसन-
 शब्दार्थमधुशब्दार्थयोश्च स्वस्वभेदाध्यवसायात् श्लेषमूलातिशयोक्तिः । सा च
 उपमाङ्गमित्यनयोः सङ्करः ॥ ३५ ॥

प्रभवतीति । परः शत्रुस्तदा तस्मिन् काले विजितुं न प्रभवति न
 शक्नोति । यदा जितेन्द्रियता इन्द्रियजयित्वम् आत्मरक्षा भवति विद्यते ।
 तथाहि—अवजितभुवनः त्रैलोक्यविजयो पुष्पमासो वसन्तः सिततुरगे
 भ्रजुर्न विषये विजयं न लेभे । अतो जितेन्द्रिया दुर्जया इत्यर्थः । विशेषेण
 मामान्यार्थसमर्थनरूपः अर्थान्तरन्यासः अलङ्कारः ॥ ३५ ॥

अथ शीघ्रं वर्णयति—कथमिति । विरचितमल्लिकाविकाशः निदाघ-
 कालः शीघ्रः ऋतुभिः वर्षादिभिः समं मुनिना अवधीरितस्य तिरस्कृतस्य
 तव सम्मतिः लोके याग्यत्वेन अनुमतिः मान्यत्वं कथमिव भवित्री ? न
 सम्मानः कथञ्चित् भविष्यतीत्यर्थः । इति इत्थं मधुर्वसन्तः “चैत्रे दैत्ये
 वसन्ते च जीवे कांक्षे मधुः मृतः” इति विश्वः । स्मयते स्म इव जहास
 किम् ? इति उत्प्रेक्षा । “लट् स्मे” इति भूतार्थे लट् । प्रहासस्य शुभ्र-
 त्वेन प्रसिद्धेर्मल्लिकाविकाशे हासत्वाध्यवसायः । अत्र ऋतुभिः समम-
 वधीरितस्य इत्यत्र अभेदाध्यवसायमूला सहोक्तिरलङ्कारः । सम्बन्धि-

बलवदपि बलं मिथो विरोधि
 प्रभवति नैव विपन्ननिर्जयाय ।
 भुवनपरिभवौ न यत्तदानौ
 तमृतुगणः क्षणमुन्मनौचकार ॥ ३७ ॥
 श्रुतिमुखमुपवीणितं सहायै-
 रविरललाञ्छनहारिणश्च कालाः ।
 अविहितहरिसूनुविक्रियाणि
 त्रिदशवधूषु मनोभवं वितेनुः ॥ ३८ ॥

भेदभिन्नस्य अवधीरणस्य अभिन्नतया अव्यवसायात् तदेव अवधीरणम-
 सम्प्रतिहारा स्मथोत्प्रेक्षेति अनयोरङ्गभङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ३६ ॥

बलवदिति । बलवत् प्रबलमपि प्रकृष्टगामि इति यावत् । मिथो
 विरोधि परस्परस्पर्धि बलं सैन्यम् । “वरुथिनी बलं सैन्यम्” इत्यमरः ।
 विपन्ननिर्जयाय गह्वविजयाय । “तुमर्थाच्च” इत्यादिना चतुर्थी । शत्रुम्
 जेतुमित्यर्थः न प्रभवति न प्रक्षीति एव । कुतः ? यत् यस्मात् कारणात्
 भुवनानां परिभवौ जेता अपि । “जिहृत्ति” इत्यादिना इतिप्रत्ययः । ऋतु-
 गणः तदानौ तम् अर्जुनं क्षणमपि न उन्मनौचकार अनुन्मनसम् उन्मनसं
 न चकार । “अरुर्गलश्चुः” इत्यादिना अभूततद्भावे द्विप्रत्ययः सलोपश्च ।
 विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३७ ॥

एवं तटस्थस्य उद्दीपनसामग्री विफला इत्युक्तम् । भस्मति विपरीता जाते-
 त्याह—श्रुतीति । सहायैः तासां सङ्घचरैः गन्धर्वैः कृतमिति शेषः ।
 “न लोका” इत्यादिना पट्टाप्रतिपक्षः, कर्त्तरि लृतीया । श्रुतिमुखं श्रौत-
 मधुरम् उपवीणितं वीणया उपगानम् “सत्वापपात्र” इत्यादिना वीणाशब्दात्
 निजन्तात् भावे क्तः । अविरलैः भूयोधिर्लाञ्छनैः पुरीतैः फलकुसुमा-
 दिभिश्चक्रेः हारिणः मनोहराः कालाः यसन्तादि-ऋतवः अविहिता
 अकृता हरिसूनुवर्जुनस्य विक्रिया मनोविक्रितैः तानि तथाभूतानि
 सन्ति, “नपुंसकमनपुंसक” इत्यादिना नपुंसकैकशेषः । त्रिदशवधूषु
 मनोभवं वितेनुः विस्तारयामासुः । सः अयं परप्रहारार्थम् उद्यत-
 मायुधं स्वात्मानमेव प्रहरतीति, न्यायवत् जात इति भावः । अत्र
 मुनिविक्रियार्थं स्त्रीणां विक्रियारूपानर्थीत्यक्तिकथनात् द्वितीयो विषमाल-

न दलति निचये तथोत्पलानां
 न च विषमच्छदगुच्छयूथिकासु ।
 अभिरतिमुपलेभिरे यथासां
 हरितनयावयवेषु लोचनानि ॥ ३९ ॥
 मुनिमभिमुखतां निनीषवो याः
 समुपययुः कमनीयतागुणेन ।
 मदनमुपदधे स एव तासां
 दुरधिगमा हि मतिः प्रयोजनानाम् ॥ ४० ॥
 प्रकृतमनुससार नाभिनेयं
 प्रविकसद्ङ्गुलि पाणिपल्लवं वा ।
 प्रथममुपहितं विलासि चक्षुः
 सिततुरगे न चचाल नर्त्तकीनाम् ॥ ४१ ॥

द्वारः । तथाच सूत्रम्—“विरूपकार्यानिर्णयोरुत्पत्तिरूपसंघटनाद्विषमा-
 नङ्कारः” इति ॥ ३८ ॥

तटस्थवत् आलम्बनगणोऽपि विपरीतोऽभूदिति श्लोकद्वयेनाह—
 नित्यादि । आसां लोचनानि हरितनयावयवेषु यथा दलति विकसति
 उत्पलानां निचये अभिरतिं न उपलेभिरे न प्रापुः । तथा विषमच्छदगुच्छाः
 समपर्णस्त्रवकाः यूथिकामल्लिकाश्च तासु अभिरतिं न उपलेभिरे । “सप्तपर्णी
 विशालत्वक् शारदी विषमच्छदः” इत्यमरः । तथा रमणोयत्वात् तदवयवा-
 नामित्यर्थ इति चक्षुःप्रीतिरुक्ता ॥ ३९ ॥

अथ मनःसङ्गं सूचयति—मुनिमिति । याः स्त्रियः कमनीयता
 सौन्दर्यं सैव गुणः तेन मुनिम् अर्जुनम् अभिमुखतां निनीषवः नेतुम्
 इच्छवः समुपययुः । तासां स्लोणां सः मुनिरेव मदनम् उपदधे जनया-
 मास । तथाहि—प्रयोजनानाम् उद्देश्यानां गतिः परिणतिः दुरधिगमा
 हि दुर्ज्ञेया खलु । अतः क्वचित् भवति क्वचित् न भवतीति भावः ॥४०॥

अथामाम् अनुरागमेव कार्यतः प्रपञ्चयति—प्रकृतमिति । विलासि
 मविलासं नर्त्तकीनां सम्बन्धि । “शिल्पिनि ष्वुन्” इति ष्वुन्प्रत्ययः
 “नृतिखनिरञ्जिभ्य एव” इति नियमः । चक्षुः कर्त्तुं प्रकृतं प्रक्रान्तम्

अभिनयमनसः सुराङ्गनाया
 निहितमलक्तकवर्त्तनाभिताम्रम् ।
 चरणमभिपपात षट्पदाली
 धृतनवलोहितपङ्कजाभिगङ्गा ॥ ४२ ॥
 अविरलमलसेषु नर्त्तकीनां
 द्रुतपरिषिक्तमलक्तकं पदेषु ।
 सवपुषमिव चित्तरागमूहु-
 र्नमितशिखानि कदम्बकेसराणि ॥ ४३ ॥
 नृपसुतमभितः समन्मथायाः
 परिजनगात्रतिरोहिताङ्गयष्टेः ।

अभिनेयम् अभिनेतव्यं रसभावादिव्यञ्जकं न अनुससार । तद्दूषणं तदाम्-
 गुण्येनैव दृष्टिप्रयोगनियमादिति भावः । तथा प्रविकसदङ्गलि पाणि-
 पल्लवं वा न अनुससार । स च दोषः “यतो हस्तस्ततो दृष्टिः” इति
 नियमादिति भावः । पल्लवोऽस्त्री किमलयम्” इत्यमरः । “वा स्याद्वि-
 कल्पोपमयोरेवार्थं च समुच्चये” इति विश्वः । किन्तु प्रथमं प्रवेश एव
 सिततुरगे अञ्जुर्न उपहितं मत् न चचाल तत्रैव लग्नं तस्थौ । रागार्त्तन
 किञ्चित् करणीयमनुमत्वेयमिति भावः ॥ ४१ ॥

अभिनयेति । अभिनयः रसभावादिव्यञ्जकचेष्टाविशेषः । “व्यञ्जका-
 भिनयो समौ” इत्यमरः । तत्र मनो यस्याः तस्याः व्यामङ्गात् भङ्गापातम्
 अजानत्या इत्यर्थः । सुराङ्गनायाः मन्वन्धि अलक्तकवर्त्तनेन लाक्षारम-
 रञ्जनेन अभिताम्रं निहितं चरणं न्यस्तं षट्पदाली कर्त्वी धृता नवलोहित-
 पङ्कजानामभिगङ्गा प्रत्ययकोकनदभ्रमो यथा सा अभिपपात अभिधावति
 स्म । अत्र षट्पदाल्याः स्त्रीचरणे पङ्कजभ्रमाभिधानात् भ्रान्तिमदलङ्कारः,
 तेन च उपमा व्यज्यते इति अलङ्कारेण अलङ्कारध्वनिः ॥ ४२ ॥

अविरलमिति । नमितशिखानि नर्त्तकीपादपीडनात् नमिताग्राणि
 कदम्बकेसराणि रङ्गपूजादत्तानीति शेषः । अविरलं सान्द्रं यथा तथा द्रुतं
 रागीषणा विगलितम् अत एव परिषिक्तं नर्त्तकीनाम् अलसेषु पदेषु पाद-
 न्यासेषु अलक्तकं लाक्षारागं सवपुषं मूर्त्तिमन्तं चित्तरागम् उत्कण्ठतया-
 बहिर्निःसृतं मुनिविषयकं रागमिवेति उत्प्रेक्षा । ऊर्ध्वहन्ति स्म ॥ ४३ ॥

स्फुटमभिलषितं बभूव बध्वा
वदति हि संवृतिरेव कामितानि ॥४४॥
अभिमुनि सहसा हृते परस्या
घनमरुता जघनांशुकैकदेशे ।
चकितमवसनोरु सत्रपायाः
प्रतियुवतीरपि विस्मयं निनाय ॥४५॥
धृतविसवलये निधाय पाणौ
मुखमधिरूषितपाण्डुगण्डलेखम् ।
नृपसुतमपरा स्मराभितापा-
दमधुमदालसलोचनं निदध्यौ ॥ ४६ ॥

अथासां शृङ्गारचेष्टां कथयति—नृपेति । नृपसुतम् अर्जुनम् अभितः सम्मुखं परिजनस्य सर्वजनस्य गात्रेण तिरोहिता लज्जया साकारगोपनाय अन्तर्हिता अङ्गुर्याष्टः यस्याः सा तस्याः समन्वयायाः बध्वाः अभिलषितं मुनिं प्रति अनुरागः स्फुटं बभूव । न च संव्रियमाणस्य अभिव्यक्तिर्विरुद्धेति वाच्यम् इति आह—यतः संवृतिः सम्यक् गोपनमेव कामितानि अनुरागान् । कामयतं भवेत् क्तः । वदति हि प्रकटयति इत्यर्थः । अयम् अनुरागस्य स्वभावः उक्तः, यथा चेष्टया रागः संव्रियते स एव अस्य प्रकाशिकेति भावः ॥ ४४ ॥

अभिमुनीति । अभिमुनि मुनिमण्डलं घनेन मरुता जघनांशुकस्य एकदेशे सहसा हृते सति सत्रपायाः सलज्जायाः परस्याः सम्बन्धि अवसना निरावरणौ ऊरु यस्मिन् तत् चकितं भयसंभ्रमः प्रतियुवतीरपि सपत्नीरपि विस्मयं निनाय । किमुत अन्यजनामिति अपिशब्दार्थः । न तु मुनिमित्याशयः ॥ ४५ ॥

धृतति । अपरा स्त्री स्मराभितापाङ्गुलीः धृतानि त्रिसानि एव वलयानि येन तस्मिन् पाणौ अधिरूषितं चन्दनादिचिह्नं पाण्डू गण्डलेखे गण्डस्थले यस्य तत् मुखं निधाय आरंभ्य अमधुमदे मधुमदरहितं तथापि अलसे लोचने यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा तं नृपसुतं निदध्यौ पश्यति स्म । “निर्वर्णनं तु निध्वानं दर्शनालोकनेक्षणम्” इत्यमरः ॥ ४६ ॥

सखि दयितमिहानयेति सा मां
 प्रहितवती कुसुमेषुणाभितप्ता ।
 हृदयमहृदया न नाम पूर्वं
 भवदुपकण्ठमुपागतं विवेद ॥ ४७ ॥
 चिरमपि कलितान्यपारयन्त्या
 परिगदितुं परिशुष्यता मुखेन ।
 गतघृणा गमितानि सत्सखीनां
 नयनयुगैः सममार्द्रतां मनांसि ॥४८॥
 अचकमत सपल्लवां धरित्रीं
 मृदुसुरभिं विरहय्य पुष्पशय्याम् ।

अथ पञ्चभिर्मुनिं प्रति दूतीवाक्यमाह—सखीति । कुसुमेषुणा कामेन
 अभितप्ता पीडिता सा :नायिका, हे सखि ! दयितं मुनिम् इह आनय
 इति मां प्रहितवती भवदन्तिकं प्रेषितवती । किन्तु अविश्रुण्क्तारिणीय-
 मित्वाह—हृदयमिति । अहृदया अमनस्या तस्याः तदङ्गत्वादिति भावः ।
 अत एव सा पूर्वं प्रागेव भवदुपकण्ठं त्वत्समीपम् उपागतं हृदयं मनः न
 विवेद । नाम सञ्चावनायाम् । अती मत्प्रपणं व्यर्थं तस्य अन्तर्ङ्गत्वाद्
 वह्निरङ्गस्य दुर्बलत्वादिति भावः । एतेन मनःसङ्ग उक्तः । चक्षुःप्रोतिस्तु
 प्रागेव सर्वासाम् उक्ता इति न दृश्यक् उच्यते ॥ ४७ ॥

“दृङ्मनःसङ्गसङ्गत्या जागरः ह्यशता रतिः । स्त्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता
 इत्यनङ्गदशा दृश” इति । तत्राद्यम् अदस्याह्वयम् अभ्यधादि । सम्प्रति
 काचित् क्रमनैरपेक्षेण सूच्यते—चिरमिति । चिरं कलितानि अपि
 मन्दे शार्थबुद्ध्या योजितानि अपि दक्षनातीति शेषः । परिशुष्यता मुखेनेति
 जागरोक्तिः । परिगदितुम् अपारयन्त्या अशक्तुवत्या तया । हे गतघृणा !
 अद्यापि तां न अतुकम्पमे इति भावः । तत्सखीनां मनांसि नयनयुगैः
 समम् मार्द्रतां गमितानि उपस्यं गमितानौत्थर्थः । शोकवाष्पाभ्यामिति
 भावः । अत्र सङ्गोशोकोक्त्या मूर्च्छावस्था सूच्यते । अत्र शोकवाष्परूप-
 कारणभेदात् प्रतियोगिभेदाच्च मार्द्रत्वभेदेऽपि अभेदाध्यवसायः । तस्माला
 च इयं नयनयुगैः सममिति सहीक्तिरलङ्कारः ॥ ४८ ॥

भृशमरतिमवाप्य तत्र चास्या-

स्तव सुखशीतमुपेतुमङ्गमिच्छा ॥४६॥

तदनघ तनुरस्तु सा सकामा

व्रजति पुरा हि परामुतां त्वदर्शे ।

पुनरपि सुलभं तपोऽनुरागी

युवतिजनः खलु नाप्यतेऽनुरूपः ॥५०॥

जहिहि कठिनतां प्रयच्छ वाचं

ननु करुणामृदु मानसं मुनीनाम् ।

अचकमतति । किं वाच्यं स्यात्—सा स्त्री मृदु सुरभिश्च या तां मृदुसुरभिं पुष्पश्यां विरहय्य विहाय सपत्न्यां धरित्रीम् अचकमत एच्छत् । तस्याः ततोऽपि शीतलत्वार्दित भावः । क्रमेण्डन्तात् लुङ् । “णिश्चिद्भ्यः कर्त्तरि चङ्” इति द्विर्भाव इति केचित् । तत्र अचकमत इति प्रसङ्गात् । अतो णिङ्भावपत्ते “क्रमेश्चङ् वक्तव्यः” इति वक्तव्यात् चङि रूपमेतत् । अस्या नायिकायास्तत्र धरित्रानपि भृशम् अरतिः दुःखम् अवाप्य सुखयति इति सुखः शीतः शीतलश्च तं सुख-शीतलं तत्र अङ्गम् उल्लङ्गम् उपेतुम् इच्छा, वर्त्तत इति शेषः । अस्याश्च शीत्-शक्यं कायतम्, अत्र अरतिजागरां सुव्यक्तौ इति अस्या नायिकायाः क्रमेण पृथगप्याद्यर्नकाधारमस्वन्यकथनात् प्रथमः पर्यायानङ्कारः । तदुक्तम्— “क्रमेणैकमनेकस्मिन्नाधारं वर्त्तते यदि । एकस्मिन्नथवानेकं पर्यायानङ्कति-र्हिधा ॥” इति लक्षणात् ॥ ४६ ॥

तदिति । तत् तस्मात् कारणात् तस्याः दुःखस्थत्वात् हेतोः । हि अनघ ! निष्पाप ! तनुः कृशा इति कार्यावस्थाकथनम् । सा नायिका सकामा सफलमनोरथा अस्तु । हि यस्मात् त्वमेव अर्थः प्रयोजनं वस्तु वा तस्मिन् त्वदर्शे निमित्ते, मतीति शेषः । त्वाम् उद्दिश्य इत्यर्थः । परामुतां निष्प्राणत्वं पुरा व्रजति व्रजिष्यति, मरिष्यतीत्यर्थः । तथाच तं अनिश्चित-हृदयया अनघत्वव्याघातः स्यादिति भावः । “यावत्पुरानिपातयोर्लट्” इति भविष्यदर्शे लट् । इदञ्च दशमावस्थाप्रदर्शनम् । न च तपोनिष्ठत्वात् भेतव्यमित्याह—पुनरिति । पुनरपि पश्चादपि । “पुनरप्रथमे भेदे” इति विश्वः । तपःसुलभम् अनुरागी अनुरूपः योग्यश्च युवतिजनस्तु न आप्यते न लभ्यते खलु ॥ ५० ॥

उपगतमवधीरयन्त्यभव्याः

स निपुणमेत्य कयाचिदेवमूचे ॥ ५१ ॥

सललितचलितत्रिकाभिरामाः

शिरसिजसंयमनाकुलैकपाणिः ।

सुरपतितनयेऽपरा निरासे

मनसिजजैतशरं विलोचनाङ्गम् ॥ ५२ ॥

एवं प्रलोभितस्याग्नि मुनेर्मौनं न भग्नमित्याह—जह्मितीति । कठि-
नतां निःस्पृहतां जह्मिहि त्यज इत्यर्थः । जज्ञातः “आ च ह्री” इती-
कारः । वाचं प्रयच्छ सन्धत्स्व इत्यर्थः । मुनीनां मानसं मनः करुणामृदु
ननु दयाद्रं खलु । “स्वान्तं ह्यज्ञानसं मनः” इत्यमरः । किञ्च अभय्या
निर्भाग्या उपगतं प्राप्तं, विषयमिति शेषः । अवधीरयन्ति अवमन्यन्ते ।
एवमुक्तप्रकारिण सः अर्जुनः कयाचित् एत्य समोपमम् आगत्य निपुणं
चतुरं यथा स्यात् तथा ऊच उक्तः । नायिकया दूर्ती प्रति वचनम् उक्तं
तथा दूत्या च मुनिं प्रतुप्रक्तं कथितमित्यर्थः । अत्र पञ्चश्लोक्यां विप्रलम्भ-
शृङ्गारस्य औत्सुक्यनाम्ना व्यभिचारिभावस्य च अपुनरुक्तिः । अनोचित्येन
नायिकायाः प्रवृत्तेराभासत्वमनुभन्धेयम् । तदुक्तम्—“एकत्र चैवानुराग-
स्तिर्यङ् स्नेच्छगतोऽपि वा । योषितां बहुसक्तिश्रेद्रमाभासस्त्रिधा मतः ॥”
इति तन्निबन्धनात् ऊर्जस्वलमलङ्कारः । तथाच सूत्रम्—“रसभेदतदाभास-
तत्प्रशमानां निबन्धनेन रसवत्प्रेय ऊर्जस्वलम्” इति । समाहितातिरम-
बन्धे रसवदलङ्कारः । भावनिबन्धे प्रयोऽलङ्कारः । रसभावनिबन्धे तूर्ज-
स्वलालङ्कारः । तत् प्रशमनिबन्धने समाहितालङ्कार इति सूत्रार्थः ॥ ५१ ॥

सललितेति । सललितं सविलासं यथा तथा चलितेन विवर्त्तितेन
त्रिकेण कटिभागेन । “पृष्ठधंशाधरे त्रिकम्” इत्यमरः । अभिरामाः
शिरसि जाताः शिरसिजाः । “मत्प्रभ्यां जनेडः ।” “अभ्रूडंमस्तकात् स्वाङ्गाद-
कामे” इति अलुक् । “उपपदमतिङ्” इति ममासः । एतेन मनसिजो
व्याख्यातः । तेषां संयमने बन्धने आकुलः व्ययः एकः पाणिः यस्याः सा,
परा स्त्री सुरपतितनये अर्जुने जैता इव जैत्रः । जैत्रशब्दात् लजन्तात्
“प्रजादिभ्यश्च” इति अणप्रत्ययः । मनसिजस्य जैत्रः शरः तथाभूतं विलो-
चनस्य अर्द्धम् एकदेशं कटाक्षमित्यर्थः । निरासे विससर्ज ॥ ५२ ॥

कुसुमितमवलम्बा चूतमुच्चै-
 स्तनुरिभकुम्भपृथुस्तनानताङ्गी ।
 तदभिमुखमनङ्गचापयष्टि-
 र्विसृतगुणोवं समुन्ननाम काचित् ॥५३॥
 सरभसमवलम्बा नीलमन्या
 विगलितनीवि विलोलमन्तरीयम् ।
 अभिपतितुमनाः ससाध्वसेव
 च्युतरशनागुणसन्दितावतस्थे ॥५४॥
 यदि मनसि शमः किमङ्ग चापं
 शठ विषयास्तत्र वल्लभा न मुक्तिः ।
 भवतु दिशति नान्यकामिनीभ्य-
 स्तव हृदये हृदयेऽवरावकाशम् ॥५५॥

कुसुमितेति । इभकुम्भवत् पृथुभ्यां स्तनाभ्याम् आननम् अङ्गं यस्याः सा । “अङ्गगातकण्ठेभ्यश्च” इति डीष् । काचित् तनुः तन्वी । “वीती गुणवचनात्” इति विकल्यात् न डीष् । कुसुमितम् उच्चैरुन्नतं चूतम् अवलम्बा । अत एव चतलतायोगाद् विसृतो गुणो यस्याः सा । “विसृतं विस्तृतं ततम्” । “मीची उया शिञ्जिनो गुणः” इति चामरः । अनङ्ग-चापयष्टिरिव आकृष्टमुक्ता इति भावः । तदभिमुखं समुन्ननाम समुज्ज-जृम्भे अङ्गभङ्गं चकार इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

सरभसमिति । अन्या अपरा विगलितनीवि स्रथवन्धनम् अत एव विलोलं स्थानचलितं नील्या रत्नं नीलम् । “नील्या अन् वक्तव्यः” इति अन्प्रत्ययः । अन्तरीयं परिधानम् अवलम्बा हस्तेन गृह्णीत्वा सरभसं सत्वरम् अभिपतितुं मनो यस्याः सा । अपगन्तुम् उदङ्क्ताः इत्यर्थः । तथापि ससाध्वसा इव न तु वस्तुतः ससाध्वसा किन्तु च्युतेन गलितेन रशनागुणेन सन्दिता वद्धा सती अवतस्थे स्थिता । “वद्धे सन्दानितं मूत्सृष्टितं सन्दितं सितम्” इत्यमरः । कर्मणि क्तः । “द्यतिस्यतिमास्थाम्” इत्याकारः ॥ ५४ ॥

काचिद् युग्मेनाह—यदीत्यादि । तव मनसि शमः शान्तिः यदि अस्तोति शेषः । अङ्ग ! भाः ! चापं किं, किमथमित्यर्थः । किन्तु हे

इति विषमितचक्षुषाभिधाय
 स्फुरदधरोष्ठमसूयया कयाचित् ।
 अगणितगुरुमानलज्जयासौ
 स्वयमुरसि श्रवणोत्पलेन जघ्ने ॥५६॥
 सविनयमपराभिसृत्य साचि
 स्मितसुभगैकलसत्कपोललक्ष्मीः ।
 श्रवणनियमितेन तं निदध्यौ
 सकलमिवासकलेन लोचनेन ॥५७॥
 करुणामभिहितं लपा निरस्ता
 तदभिमुखञ्च किमुक्तमश्रु ताभिः ।

शठ ! हे वञ्चक ! तव विषयाः शत्रूदयः वल्लभाः प्रियाः, न तु मुक्तिः ।
 तदेव द्रुद्यितुमाह—भवतु को दोष इति शेषः । यद्यहं रागो तर्हि
 किमिति भवतोः न गणयामि इति शब्दां निवारयति । तव हृदये मनमि
 हृदयेश्वरा काचित् तव प्रेयसा अन्यत्कामिनाभ्यः स्वप्रन्तरेभ्यः अवकाशं न
 दिशति न प्रयच्छति । स्वप्रन्तरासक्त्या न अस्मान् गणयसि न तु वैराग्यात्
 तदर्धमेव अर्थं ते सकलः प्रवासाऽप्येत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इतीति । इति इत्यम् असूयया मत्सरणं स्फुरन् अधरोष्ठो यस्मिन्
 कर्माणि तथा अभिधाय उक्त्वा विषमितचक्षुषा कुटिलोक्ततट्टव्या अगणिताः
 गुरवः आचार्यादयः मानः अभिमानः लज्जा च यया तथा कयाचिदसौ
 मुनिरुरसि स्वयं स्रहस्तेमेव श्रवणोत्पलेन जघ्ने इतः ॥ ५६ ॥

सविनयमिति । अपरा सविनयम् अनौद्धत्येन साचि तिर्यगभिसृत्य
 समीपं गत्वा स्मितेन मन्दहासेन सुभगैकस्य लमतः कपोलस्य लक्ष्मी
 यस्याः सा इति । बहुवचनप्रदान्तरो बहुव्रीहिः । अन्यथा कप्रत्ययः स्यादि-
 त्यक्तं प्राक् । श्रवणनियमितेन कर्णान्तप्रापितेन रुद्रप्रसारणं तावदाय-
 तनेत्यर्थः । असकलेन असम्पूर्णं कटाक्षिणेति यावत्, लोचनेन तं मुनिं
 धनञ्जयम् । सकलमिव मस्यप्रायं यथा तथा निदध्यौ पश्यति स्म ।
 कटाक्षिणैव गदम् अद्राक्षीदित्यर्थः । एषु श्लोकेषु भावाभासनिबन्धनत्वात्
 ऊर्जस्वललङ्कारः । श्रौतसुखमत्र भावः । आभासत्वञ्च अस्य विरक्तमुनो
 अनौचित्यादित्यक्तं प्रागेवेति ॥ ५७ ॥

प्रकुपितमभिसारणेऽनुनेतुं
 प्रियमियती ह्यबलाजनस्य भूमिः ॥५८॥
 असकलनयनेक्षितानि लज्जा
 गतमलसं परिपाण्डुता विषादः ।
 इति विविधमियाय तासु भूषां
 प्रभवति मण्डयितुं वधूरनङ्गः ॥५९॥
 अलसपदमनोरमं प्रकृत्या
 जितकलहंसवधूगति प्रयातम् ।
 स्थितमुरुजघनस्यलालिभारा-
 दृष्टितपरिश्रमजिह्वितेक्षणं वा ॥ ६० ॥

अथ तासां मुनिविलोभनमुपसंगति—करुणमिति । ताभिः स्त्रीभिः तदाभिसारं मुनिममत्तं करुणं दास्य् अधिहितम् उक्तम् । तेषां निरस्ता लज्जा त्यक्ता । किं बहुना अथु च विमुक्तः । तदाः परं न किञ्चिद् विधेय-माभीष्टिति भावः । कृतः ? हि यस्मात् अबलाजनस्य अभिसारणे समागम-विवधे प्रकुपितम् अननुकूलं प्रियम् अनुनेतुम् कनुकूलयितुम् इयती भूमि-रिति एतावती सीमा नाधनानां परमावधिर्निति भावः । अर्थान्तरन्यासो-ऽलङ्कारः ॥ ५८ ॥

अथासामनुरागदाल्यं निगमयति—असकलेति । असकलनयने-क्षितानि नयनार्दविलोपितानि लज्जालसं गतं मन्दगमनं परिपाण्डुता पाण्डुत्वार्णवं विषादः इष्टाजवाग्निमित्तशैतोभङ्गः इत्येवंप्रकारं विविधं नानाविधेष्टितम् । “नपुंसकमनपुंसक” इत्यादिना नपुंसकैकशेषत्वम् । तासु भूषाम् इयायति भावप्राधान्येन योज्यम् । तथाहि—अनङ्गी मदनः वधुः मण्डयितुं प्रभवति सर्वावस्थासु इति भावः । अतः तासाम् अनङ्ग-भूषितानाम् अखिलं भूषणमेवेति भावः ॥ ५९ ॥

इदानीम् एतासां त्रिभिर्मुनिविलोभने प्रयासवैफल्यमाह—अलसेति । वधूनां सम्बन्धि प्रकृत्या अलसैः पदैः मनोरमं मनोज्ञम् अत एव जिता कलहंसवधूनां गतिर्येन तत् प्रयातं गमनम् । भावे क्तः । तथा उरुणः अतिविपुलस्य जघनस्यलस्य अतिभारादतिगौरवात् उदितपरिश्रमेण उद्वत-

भृशकुसुमशरेषु पातमोहा-
 दनवसितार्थपदाकुलोऽभिलापः ।
 अधिकविततलोचनं वधूना-
 मयुगपदुन्नमितभु वौक्षितञ्च ॥६१॥
 रुचिकरमपि नार्थवद् बभूव
 स्तिमितसमाधिश्चौ पृथातनूजे ।
 ज्वलयति महतां मनांस्यमर्षं
 न हि लभतेऽवसरं सुखाभिलाषः ॥६२॥
 विशेषकम् ।

स्वयं संराध्यैव शतमखमखमडेन तपसा
 परोच्छित्ता लभ्यामभिलषति नक्ष्त्रौ हरिसुते

अमेण जिह्वितं घर्णितं ईक्षणे यस्मिन् तत् स्थितं वा स्थितिञ्च । सर्वत्र वाग्भ्यः
 समुच्चये । “वा ममुच्चय एवार्थं उपमानविकल्पयोः” इति हेमः ॥ ६० ॥

भृशेति । तथा रुशेन गाढेन कुसुमशरस्य कामस्य इषोर्निपातेन यो
 मोहः सूक्ष्मा तस्मात् ज्ञेयोः अनवमितार्थः अस्फुटाकारणात् अनवधारिताभि-
 धेयः पदैः समिडन्तादिभिः क्षुभितमर्षैः आकुलः मङ्गार्णः अभिलापः वाक्य-
 प्रयोगश्च अधिकं विततं विस्तृतं लोचने यस्मिन् तत् अयुगपत् पर्यायेण
 उन्नमितं भ्रुवौ यस्मिन् तत् तथोक्तम् । “ऋत्वां नपुंसके प्रातिपदिकस्य”
 इति ऋत्वाः । वौक्षितं धीक्षणञ्च ॥ ६१ ॥

रुचिकरमिति । पूर्वोक्तं रुचिकरं रघुहाजनकमपि । “रुचिः कान्त्य-
 र्चिषोर्भासि स्त्रियां शोभासृष्ट्यार्थयोः” इति वैजयन्ती । स्तिमितेन स्थिरेण
 समाधिना तपोयोगेन शुचौ शुद्धे निर्विकारे चेतसोत्यर्थः । पृथातनूजे
 अर्जुने विषये अर्थवत् सप्रयोजनं न बभूव । तथाहि—महतां धीराणां
 मनांसि अमर्षं क्रोधे ज्वलयति मति सुखाभिलापः अवसरम् अवकाशं न
 लभते रौद्रस्य शृङ्गारविरोधित्वादिति भावः । अत्र विशेषके अर्थान्तर-
 न्यासोऽलङ्कारः ॥ ६२ ॥

मनोभिः सोद्वेगैः प्रणयविह्वतिध्वस्तरुचयः

सगन्धर्वा धाम त्रिदशवनिता स्वं प्रति ययुः ॥ ६३ ॥

इति * * * अर्जुनविलोभनप्रत्याख्यानो
नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥

स्वयमिति । एवं हरिसुते अर्जुने स्वयम् अश्वरुडेन अविलुप्तेन तपसा
शतमखम् इन्द्रं मंराध्य प्रीणयित्वा परोच्छ्रित्या शत्रुवधेन लभ्यां साध्यां
लक्ष्मीं राजलक्ष्मीमभिलषति सति सोद्वेगैः कार्यसिद्धभावात् मनिर्वदे-
र्दनाभिः उपलक्षिताः । किञ्च, प्रणयविह्वत्या प्रार्थनाभङ्गेन ध्वस्तरुचयो
नष्टकान्तयः सगन्धर्वाः गन्धर्वसहिताः त्रिदशवनिताः स्वं धाम स्वस्थानं
प्रतिययुः । शिखरिणीवृत्तमेतत् । “इमे रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः
शिखरिणी” इति लक्षणात् ॥ ६३ ॥

इति किरातार्जुनीयमहाकाव्यस्य दशमसर्गव्याख्या समाप्ता ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ।

—: ० :—

अथामर्षान्निसर्गाच्च जितेन्द्रियतया तथा ।

आजगामाश्रमं जिष्णोः प्रतीतः पाकशासनः ॥ १ ॥

मुनिरूपोऽनुरूपेण सूनुना दृष्टे पुरः ।

द्राघीयसा वयोऽतीतः परिक्रान्तः किलाध्वना ॥ २ ॥”

अन्वयः । अथ पाकशासनः तथा अमर्षात् निसर्गात् च जितेन्द्रियतया प्रतीतः सन् जिष्णोः आश्रमम् आजगाम । वाच्यः—पाकशासनेन प्रतीतेन सता आश्रमः आजगमे ॥ १ ॥

अन्वयः । अनुरूपेण सूनुना वयोऽतीतः मुनिरूपः सः द्राघीयसा अध्वना परिक्रान्तः किल पुरः दृष्टे वाच्यः—अनुरूपः सूनुः वयोऽतीतं परिक्रान्तं मुनिरूपं तं ददर्श ॥ २ ॥

अथेति । अथ अप्सरसां प्रतिप्रयाणानन्तरम् । पाको नाम कश्चित् राज्ञसः तस्य शासन इन्द्रः । नन्द्यादित्वात् लुप्रत्ययः । तथा अप्सरोमुखात् श्रुतया अमर्षात् द्विषद्द्वेषात् निसर्गाच्च या जितेन्द्रियता तथा आगन्तुकानागन्तुकीभयविधहेतुकया प्रतीतः दृष्टः सन् । “ख्यातो हृष्टे प्रतीते” इत्यमरः । जिष्णोः अर्जुनस्य । “जिष्णुः शक्रे धनञ्जये” इत्यमरः । आश्रममाजगाम । अथ अमर्षान्निसर्गयोः जितेन्द्रियताहेतुकं रुचिकरमपीति काव्यनिङ्गं स्फुटमवगम्यते ॥ १ ॥

किमिन्द्रः मुनिरूपेणैवाजगाम इत्याह—मुनिरूपेति । मुनेः रूपमिव रूपं यस्य सः मुनिरूपः मुनिवेश[प]धारीत्यर्थः । सः इन्द्रः अनुरूपेण दर्शनप्रदानयोग्येनेत्यर्थः । सूनुना पुत्रेण अर्जुनेन पुरः अग्रे दृष्टे दृष्टः । कथञ्चित् ? वयो यावनादिकम् अतीतः वृद्धः । “द्वितीयाश्रित” इत्यादिना द्वितीयासमासः । द्राघीयसा अर्जुनदौर्घ्यम् । “प्रियस्थिर” इत्यादिना दोर्घशब्दस्य द्राघादेशः । अध्वना अध्वगमनेनेत्यर्थः । परिक्रान्तः परित्यान्तः । किलेत्यलौके । “किल सन्धाव्यवार्त्तयोः । हेतुरूच्योरलोके च” इति हेमचन्द्रः । वृद्धः इव दूराध्वत्यान्त इव स्थित इत्यर्थः । “इव” इति पाठे स्पष्टार्थः ॥ २ ॥

१ । अनन्तरं पाकदानवनिहन्ता इन्द्र अप्सराणां पुरं गत्वा अर्जुनस्य यथावतः ७ शक्रपत्न्येन प्रति विशेषवचनतः समुद्रुत मेहे जितेन्द्रियता अरण्ये मन्त्रे ईश्या उदारो आश्रमे आश्रमनं करिजेन ।

जटानां कीर्णया केशैः संहत्या परितः सितैः ।

पृक्तयेन्दुकरैरङ्गः पर्यन्त इव सन्ध्याया ॥ ३ ॥

विशदभ्यूगच्छन्नवलितापाङ्गलोचनः ।

प्रालियावततिस्नानपलाशाब्ज इव ऋदः ॥ ४ ॥

आसक्तभरनौकाशैरङ्गैः परिक्रशैरपि ।

आद्रूनः सदृग्दृह्योऽव प्रायो यष्टावलम्बितः ॥ ५ ॥

अन्वयः । परितः सितैः केशैः कीर्णया जटानां संहत्या (उपलक्षितः) (सुतरां) इन्दुकरैः पृक्तया सन्ध्याया (उपलक्षितः) अङ्गः पर्यन्त इव (स्थितः) ॥ वाच्य— संहत्या (उपलक्षितेन) ...सन्ध्याया (उपलक्षितेन) अङ्गः पर्यन्त इव (स्थितम्) ॥ ३ ॥

अन्वयः । विशदभ्यूगच्छन्नवलितापाङ्गलोचनः (सः) प्रालियावततिस्नानपलाशाब्जः ऋद इव (स्थितः) । वाच्य— वलितापाङ्गलोचनेन (तेन) ... स्नानपलाशाब्जेन ऋदेन इव (स्थितम्) ॥ ४ ॥

अन्वयः । परिक्रशैरपि आसक्तभरनौकाशैः अङ्गैः (उपलक्षितः) (सुतरां) आद्रूनः सदृग्दृह्योऽव प्रायो यष्टा अवलम्बितः । वाच्य— अङ्गैः (उपलक्षितेन) ...यष्टा अवलम्बितेन (स्थितम्) ॥ ५ ॥

अथ चतुर्भिरिन्द्रं विग्ननष्टि—जटानामिति । परितः सितैः केशैः कीर्णया व्याप्तया जटानां संहत्या समूहेन उपलक्षितः । अत एव इन्दुकरैः इन्दुकिरणैः पृक्तया युक्तया सन्ध्याया उपलक्षितः अङ्गः पर्यन्तः दिनान्त इव स्थितः । तस्यापि परिणतरूपत्वाद् वृद्धोपमानत्वं, जटानां संहत्ये तुपक्तत्वात् सन्ध्यासाम्यम् ॥ ३ ॥

विशदेति । पुनश्च विशदेन पलितपाण्डुरिण भूयुगेन क्वचने वलितापाङ्गवलिमत्प्रान्ते लोचने यस्य सः तथोक्तः । “अपाङ्गी नैतयोरन्तौ” इत्यमरः । पामादित्वात् लोमादिसूत्रेण वलचप्रत्ययः । प्रालियावतत्या हिमसंहत्या स्नानपलाशानि क्लान्तदलानि अञ्जानि यस्मिन् सः ऋद इव स्थितः ॥ ४ ॥

आसक्तोति । पुनश्च परिक्रशैः परिक्रीणैरपि आसक्तभरनौकाशैः भाराक्रान्तसदृशैः सभारवद्गुरुभवङ्गिरित्यर्थः । “इकः काशे” इति दीर्घः ।

२ । तनीय अशुक्लपुत्र अञ्जने देखिलेन,—एक मुनिवेशधारी वृद्ध येन दीर्घपथपर्याटने परिशीलु हईया आसितेछेन ।

३ । ठाँहार जटापटल चतुर्दिके शुद्ध केशे परिवाप । अतरां इन्दुकिरणसंयुक्तसङ्का-रागशोभित दिवावसानेन शाय तिनि प्रतिभात ।

४ । ठाँहार वलितापाङ्ग लोचनद्वय पलित पाण्डुर जगुगले समाच्छन्न ; अतरां हिमशोभपरिग्लानदल कमलशोभित वृद्धेन शाय तिनि अवस्थित ।

গূড়োঽপি বপুষা রাজন্ ধাম্না লোকাভিভাবিনা ।

অংশুমানিব তন্বভ্রপটলচ্ছত্রবিগ্রহঃ ॥ ৬ ॥

জরতীমপি বিভ্রাণস্তনুমপ্রাক্ততাক্রতিঃ ।

অকারাক্রান্তলক্ষ্মীকঃ সম্ভ্রাসমিবাশ্রমম্ ॥ ৩ ॥

অর্থঃ । বপুষা গূড়োঽপি তন্বভ্রপটলচ্ছত্রবিগ্রহঃ অংশুমান্ ইব লোকাভিভাবিনা ধাম্না রাজন্ (দৃশ্য) । বাচ্য—গূড়মপি চ্ছত্রবিগ্রহ' অংশুমান্‌মিব রাজন্ (দৃশ্য) ॥ ৬ ॥

অর্থঃ । জরতী' তনু' বিভ্রাণোঽপি অপ্রাক্ততাক্রতিঃ সঃ অক্রান্তলক্ষ্মীকঃ সন্ অশ্রম' সম্ভ্রাস-মিব অকার ॥ বাচ্য— বিভ্রাণেনাপি অপ্রাক্ততাক্রতিনা তেন অক্রান্তলক্ষ্মীকেন (সম্ভ্রাস) অশ্রমঃ সম্ভ্রাস ইব অক্র ॥ ৩ ॥

অঙ্কীঃ উপলক্ষিতঃ কাশ্যাৎ লঘুনি অপি স্বাঙ্গানি স্বয়ং বোধু মসমর্থ ইত্যর্থঃ । অত এব আদূরনঃ ঐদরিকঃ । “আদূরনঃ স্যাদৌদরিকে বিজিগীষা-বিধর্জিতি” ইত্যমরঃ । আড়পূর্বাৎ দৌব্যতঃ ক্তঃ । “চ্ছত্রোঃ শূড়নুনাসিকে ষ” ইতি ऊडादेशः । “दिवोऽविजिगीषायाम्” ইতি निष्ठानत्वम् । सदृ-गृहिण्या अनुकूलकलत्रेणैव प्रायः प्राचुर्येण यथा अवलम्बनदण्डेन अवलम्बितः धारितः, न तु स्वशक्त्या इति भावः ॥ ৫ ॥

গূড় ইতি । বপুষা গূড়োঽপি প্রচ্ছত্ররূপোঽপীত্যর্থঃ । প্রকৃত্যাदिभर उपसंख्यानात् तृतीया । तन्वभ्रपटलच्छत्रविग्रहः स्तोकाभ्रवृन्दान्तरितमूर्त्तिः अंशुमान् हव लोकाभिभाविना लोकव्यापिना धाम्ना तेजसा “धाम रश्मौ गृहे देहे स्थाने जन्मप्रभावयोः” इति ह्रमचन्द्रः । राजन् दीप्यमानः दृशे हति पूर्व्वेण सम्बन्धः ॥ ৬ ॥

জরতীমপি । জরতী' জীর্ণাম্ । “জোনী জীর্ণা জরন্‌পি” ইত্যমরঃ । জীর্ঘ্যতেরতীতার্থে' শ্রুতপ্রত্যয়ঃ । “उगितश्च” इति डोप् । तनुं शरीरं विभ्राणः दधत् अपि अप्राकृता अलोकसामान्या आकृतिर्मूर्त्तिर्यस्य सः इन्द्रः आक्रान्ता अभिभूता लक्ष्मीः आश्रमशोभा येन स आक्रान्तलक्ष्मीकः । अत्र “उरःप्रभृतिभ्यः कप्” इति नित्यकवाश्रयणम् । एकवचनोत्तरपदस्यैव लक्ष्मीशब्दस्योरःप्रभृतिषु पाठात् “शिषाहिभाषा” इति विकल्पाश्रयणे तु

৫ । তাঁহার সর্বাঙ্গ অভ্যন্তরীণ হইলেও ভারাক্রান্তবৎ প্রতীত হইতেছিল । উদরিক ব্যক্তি যেমন সশীলা পত্নীকে অবলম্বন করিয়া চলিয়া থাকে, তেমনি তিনি যষ্টির উপর সম্পূর্ণ ভর করিয়া আসিতেছেন ।

৬ । তিনি প্রচ্ছত্রমূর্ত্তি হইলেও অল্প অল্প মেঘখণ্ডে সমাবৃতমূর্ত্তি সূর্য্যের ন্যায় লোকবাপী তেজঃপুঞ্জ দীপ্যমান হইতেছিলেন ।

अभितस्तं पृथामूनः स्नेहेन परितस्तरै ।

अविज्ञातेऽपि बन्धौ हि बलात् प्रह्लादते मनः ॥८॥

आतिथेयीमयासाद्य सुतादपचितिं हरिः ।

विश्वस्य विष्टरे नाम व्याजहारिति भारतौम् ॥९॥

त्वया साधु समारम्भि नवे वयसि यत्तपः ।

ङ्गियते विप्रयैः प्रायो वर्षीयानपि मादृशः ॥ १० ॥

अन्वयः । पृथामूनः तम् अभितः स्नेहेन परितस्तरै, बन्धौ अविज्ञाते हि बलात् मनः प्रह्लादते ।
वाच्य—पृथामूनना परितस्तरै मनसा प्रह्लायते ॥ ८ ॥

अन्वयः । अथ हरिः सुतात् आतिथेयीम् अपचितिम् आसाद्य विष्टरं विश्वस्य नाम इति भारतीं
व्याजहार । वाच्य—हरिणा इति भारती व्याजर्ह ॥ ९ ॥

बहुवचनोत्तरपद इति विवेकः । आश्रयम् समाध्वसमिव चकार । तेजस्वि-
दर्शनात् भयं भवति, तत्तु न दुःखजनकं तस्य अमानुषत्वादिति सूचयितु-
मिवशब्दः ॥ ७ ॥

अभित इति । पृथामूनः अर्जुनः तम् इन्द्रम् अभिवः तं प्रति स्नेहेन
परितस्तरै । तद्गोचरेण प्रेम्णा पर्यावृतः । स्तृणातेः कर्मणि लिट् ।
“ऋतश्च संयोगादेर्गुण” इति गुणः । ननु अज्ञातसम्बन्धविशेषस्य तस्य इन्द्रे
कथं स्नेहोदय इत्यत आह—अविज्ञात इति । बन्धौ सुहृदि अविज्ञातेऽपि
बन्धुरयमिति अज्ञातेऽपि बलात् बान्धवसत्तावशादेव मनः प्रह्लादते हि,
स्निह्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

आतिथेयीमिति । अथ हरिः इन्द्रः सुतात् अर्जुनात् आतिथेयीम्
अतिथिषु साध्वीम् । “पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ठञ् ।” अपचितिं पूजाम्
आसाद्य प्राप्य । “पूजा नमस्यापचितिः” इत्यमरः । विष्टरे आसने ।
“ऋदोरप्” इति स्तृणातिरप्प्रत्ययः । “वृक्षासनयोर्विष्टरः” इति षत्वम् ।
विश्वस्य नाम विश्वस्य किल अमम् अपनीय इत्यर्थः । इति वक्ष्यमाणप्रकारां
भारतीं व्याजहार उक्तवान् । “व्याजहार उक्तिर्लपितम्” इत्यमरः ॥ ९ ॥

१ । त्रिनि जीर्णतन् धारण करिनेले उाहाव आकृति अलोकसामाञ्च ; त्रिनि आश्रयशोञ्च
अभिदूत करिण आश्रय-प्रदेश येन डीत चकित करिणः तुलिलेन ।

५ । अर्जून सेहै अह्मन्मूर्ति ईन्द्रेण प्रति श्रेहपरिप्लूत इहैलेन । वस्तुतः वक्त्रजनके
मयाक् चिनिते ना पांरिनेले वक्त्रवशेहै मन अह्लादित इहैशा उडे ।

७ । अनखर देवराज पुत्रेव निकट अतिथिजनोचित पूजा पाहैशा आसने उपवेशनपूर्वक
वक्रमाण वाक्य बलिने लागिलेन ।

श्रेयसीं तव सम्प्राप्ता गुणसम्पद्माकृतिः ।

सुलभा रम्यता लोके दुर्लभं हि गुणार्जनम् ॥ ११ ॥

शरदम्बुधरच्छाया-गत्वर्थी यौवनश्रियः ।

आपातरस्या विप्रथाः पर्यन्तपरितापिनः ॥ १२ ॥

अन्वयः । त्वया साधु समारम्भि, यत् नवे वयसि तपः (चर्यते), तथाहि—मादृशः वर्षीयान् अपि प्रायः विषयैः क्रियते ॥ वाच्य—त्वं साधु समारम्भाः, (तपयस्मि) मादृशं वर्षीयांसं विषयाः हरन्ति ॥ १०

अन्वयः । तव आकृतिः श्रेयसीं गुणसम्पद् सम्प्राप्ता, लोके रम्यता सुलभा, हि, गुणार्जनं दुर्लभम् । वाच्य—आकृत्या श्रेयसीं गुणसम्पत् सम्प्राप्ता । रम्यतया सुलभया (भूयते), गुणार्जनेन दुर्लभेन (भूयते) ॥ ११ ॥

अन्वयः । यौवनश्रियः शरदम्बुधरच्छाया गत्वर्थः, विप्रथाः आपातरस्याः पर्यन्तपरितापिनः । वाच्य—यौवनश्रीभिः शरदम्बुधरच्छाया—गत्वर्थीभिः (भूयते) विप्रथैः आपातरस्यैः—पर्यन्तपरितापिभिः (भूयते) ॥ १२ ॥

अथ प्रथमं तावत् मुनिवदेनं मुमुक्षुं प्रत्याह—त्वयेति । त्वया साधु समारम्भि सम्यक् उपक्रान्तम् । रभेः कर्मणि लुङ् । कुतः ? यत् यस्मात् नवे वयसि यौवने तपश्चर्यते इति शेषः । तथाहि—अहम् इव दृश्यते असौ मादृशो वर्षीयान् अतिवृद्धोऽपि । “प्रियस्थिर” इत्यादिना वृद्धशब्दस्य वर्षादेशः । प्रायो विषयैर्हृत आकृष्यते, किमु भवादृशो युवोयानिति भावः ॥ १० ॥

अथ एवमनारम्भे तव स्वाकारलाभोऽपि विफलः स्यादित्याशयेनाह—श्रेयसीमिति । तव आकृतिः मूर्तिः रम्या इति शेषः । श्रेयसीं श्रेष्ठां गुणसम्पद् तपःसमारम्भरूपां सम्प्राप्ता, अतो न निष्फला इति भावः । न च स्वाकाराः गुणाद्याश्च कियन्ती न मन्तीति वाच्यमित्याह—लोक इति । लोके रम्यता रम्याकारता सुलभा हि, गुणार्जनं गुणसम्पादनं दुर्लभम् । त्वयि तूभयं सम्पद्यत इति हेमन्तः एरमामोद इति भावः ॥ ११ ॥

यदुक्तं “त्वया साधु समारम्भि” इति तदेवं साधुत्वं संसारनिःसारता-ख्यापनाय युग्मे न उपपादयति—शरदिति । यौवनश्रियस्तावत् शरदम्बुधरच्छाया इव गत्वर्थेऽञ्चलः । “गत्वरश्च” इति क्लृप्तन्ती निपातः ।

१० । छुनि एहे नवीन वयसैहै तपकर्षाण निविष्टे ह्येग्राह, अउत्रां तेषामर ए उग्रम प्रशंसनीय । वनिते कि,—आनामैर आण अतिवृद्ध वाङ्मि ओ प्राय विषयजाले मयाकृष्टे ह्येग्रां बाके ।

११ । तेषामर त्रमवीय आकृति उडन गुणसम्पदभाजन ह्येग्रांहे (इहा अति आनन्देन विषयः) । वल्लभः लोके वयाता सुलभ, किद्ध गुणार्जनं सुलभ नहै—दुर्लभ । कल कथा, तेषामते रमाता ओ गुणसम्पत्ति उग्रहै विद्यमान । इहात' तेषामर नोहाणी ।

अन्तकः पर्यवस्थाता जन्मिनः सन्ततापदः ।

इति त्याजे भवे भव्यो मुक्तावृत्तिष्ठते जनः ॥ १३ ॥

चित्तवानसि कल्याणी यत्नां मतिरुपस्थिता ।

विरुद्धः केवलं वैषः [शः] सन्देहयति मे मनः ॥ १४ ॥

अन्वयः । सन्ततापदः जन्मिनः अन्तकः पर्यवस्थाता इति (हंतीः) त्याजे भवे भव्यो जनः मुक्तौ उत्तिष्ठते । वाच्य—अन्तकेन पर्यवस्थाता (भूयते) भव्येन जनेन उल्लेख्यते ॥ १३ ॥

अन्वयः । (त्वं) चित्तवान् असि, यत् त्वां कल्याणी मतिः उपस्थिता । किन्तु केवलं विरुद्धः वैषः मे मनः सन्देहयति । वाच्य—त्वया चित्तवता भूयते, कल्याणया मत्या त्वम् उपस्थिता । विरुद्धं न वेशेन मनः सन्देहयति ॥ १४ ॥

“ठिड्ढाणज्” इत्यादिना डीप् । विषयाः शब्दादयस्तु आपातरम्याः तत्कालरमणीयाः । “तदात्वे पात आपातः” इति वैजयन्ती । पर्यन्ते षषसानि परितापयन्ति दुःखं कुर्वन्तीति तथोक्ताः ॥ १२ ॥

अन्तक इति । किञ्च सन्तताः अनवच्छिन्ना आपदः क्लेशाः यस्य तस्य जन्मिनः प्राणिनः । “प्राणी तु चेतनो जन्मी” इत्यमरः । व्रीह्यादित्वात् इनिः । अन्तकः मृत्युः । पर्यवस्थाता प्रतिरोधा । प्रथमं तावत् जन्मिनः जन्मदुःखमेष दुस्तरं ततो जातस्य जीवनमपि मततं दुःखसम्भिन्नतया विषयुक्तान्नप्रायं तदपि मृत्युग्रस्तमिति । सः अयं “काकमांसं शुनोच्छिष्टं [दुर्गन्धं कृमिसङ्गलम् । स्लेच्छपक्कं सुरासिक्तं] स्वल्पं तदपि दुर्लभम्” इति न्यायादिति भावः । इतुरक्तहेतोस्त्याजे भवे संसारे भवतीति भव्यः योग्यः जनः भवाद्दृश इति शेषः । “भव्यं सुखे शुभे चापि भेदावद्योग्यभाविनोः” इति विश्वः । “भव्यगीय” इत्यादिना कर्त्तरि निपातः । मुक्तौ मोक्षे उत्तिष्ठते उदुरक्तो भवति । “उदोऽनृद्धं कर्मणि” इति आत्मनेपदम् ॥ १३ ॥

सम्प्रति प्रशंसापूर्वकं स्वाभिसन्धिं दर्शयति—चित्तवानिति । चित्तवान् प्रसस्तचित्तः असि । प्रशंसायां मतुप् । कुतः ? यतः त्वां कल्याणी साध्वी “ब्रह्मादिभ्यश्च” इति डीप् । मतिः उपस्थिता मङ्गला । किन्तु केवलम् एकं यथा तथा विरुद्धो वैषः मे मनः सन्देहयति संशययुक्तं करोति ।

१२ । यौवनशी शारङ्ग जलदशीर नागं चक्र, विषयसकल आपातरम्य—किञ्च परिशेषे परिशेषजनक ।

१३ । आनिमाज्ज्ञे (संसारे जन्मावधि) निग्रह श्रेयशोभी, शृङ्गा आनिमाज्ज्ञेइ अतिशोषकर्त्ता ; तांइ एइ ताञ्ज संसारे योषाय वञ्चि मोक्षविषये उदाह्र करिषा शोकेन ।

युयुत्सुनेव कवचं किमामुक्तमिदं त्वया ।

तपस्विनो हि वसते केवलाजिनवल्कले ॥ १५ ॥

प्रपित्सोः किञ्च ते मुक्तिं निस्पृहस्य कलेवरे ।

महेषुधी धनुर्भीमं भूतानामनभिद्रुहः ॥ १६ ॥

अन्वयः । युयुत्सुना इव त्वया किम् इदं कवचम् आमुक्तम् ? हि तपस्विनः केवलाजिनवल्कले वसते । वाच्य—युयुत्सुरिव त्वं किम् इदं कवचम् आमुक्तवान् ? तपस्विभिः केवलाजिनवल्कले वस्येते ॥ १५ ॥

अन्वयः । किञ्च मुक्तिं प्रपित्सोः कलेवरे निःस्पृहस्य भूतानाम् अनभिद्रुहः ते महेषुधी भीमं यद्वा वेषः केवलं वेष एव इत्यर्थः । “केवलः कृतस्त्र एके च” “केवलं चावधारिते” इति चोभयत्रापि शाश्वतः ॥ १४ ॥

वेषविरोधमेवाह—युयुत्सुनेति युयुत्सुना इव योद्धुम् इच्छुना इव त्वया । युधेः सन्नन्तादुपत्ययः । किमिदं कवचं चर्म आमुक्तम् अर्पितम्, तत्र को विरोध इत्यत्राह—हि यस्मात् तपस्विनः केवले एके कवचादासहचरिते इति यावत् ते च ते अजिनवल्कले च । “निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृतस्त्रयोः” इत्यमरः । वसते आच्छादयन्ति । अतस्तपस्विनस्ते कवचधारणं विरुद्धमित्यर्थः ॥ १५ ॥

प्रपित्सोरिति । किञ्च मुक्तिं प्रपित्सोः प्राप्तमिच्छोः । “सनि मीमा”-इत्यादिना इसादेशः । अत्र “लोपोऽभ्यासस्य” इति अभ्यासलोपः । अतो मुमुक्षुत्वादेव कलेवरे शरीरे निःस्पृहस्य गतस्पृहस्य निःस्पृहस्य अतो न आत्मरक्षार्थं धनुर्धारणं युक्तमित्यर्थः । नापि परहिंसार्थमित्याह—भूतानां जन्तूनाम् । “क्ष्मादौ जन्ता च भूतानि” इति वैजयन्ती । “क्रुधद्रुहोरुप-सृष्टयोः कर्मा” इति कर्मसंज्ञायाम् । “कर्त्तृकर्मणोः कृति” इति कर्त्तरि षष्ठी । अनभिद्रुहः अहिंसकस्य । “सत्सूहिप” इत्यादिना क्तिप् । ते तव महेषुधी महानिषङ्गा भीमं आसजनकं धनुश्च न समर्थयते शम-मित्युत्तरणान्वयः । समर्थयते इति वचनविपरिणामः कार्यः ॥ १६ ॥

१४। तुमि अशुचिष्ठः; ये हेर् तोमार कलापद्रागिनो मति जगियाहे। किञ्च केवल एहे विरुक्त वेष आमार अने मनेह सकाण करिउछे ।

१५। युयुत्सु वाक्तिर आर तुमि गात्रे कि ए कश्च जहेराह? (१५),—तपस्वी जनरा केवल अजिन उ बकलहे वारण कविया थाकेन ।

१६।१। आरउ एक कथा,—तुमि युयुत्सु, अत्रारा कलेवरे तोमार प्शु नाहे; प्राणि-हिनाराउ तोमार अशुचि थाकिउे पावेन । ए अवहाय तोमार ऐ छे महेष्धि, उरकर धनु

भयङ्करः प्राणभृतां मृत्योर्भुज इवापरः ।

असिस्तव तपस्यस्य न समर्थयते शमम् ॥ १७ ॥

युगम् ।

जयमत्रभवान्नूनमरातिष्वभिलाषुकः ।

क्रोधलक्ष्म क्षमावन्तः कायुधं क्व तपोधनाः ॥ १८ ॥

धनुश्च तथा मृत्योः अपरः भुज इव प्राणभृतां भयङ्करः असिः तपस्यस्य तव शमं न समर्थयते । वाच्यं—
महेशुधिभ्यां भीमेन तथा भयङ्करेण अस्मिन्ना शमी न समर्थयते ॥ १६—१७ ॥

अन्वयः । अवभवान् अरातिषु जयम् अभिलाषुकः नूनं, क्रोधलक्ष्म कायुधं क्व, क्षमावन्तः तपो-
'धना' क्व ? वाच्यं—अवभवता जयमभिलाषुकेण (भूयते) क्रोधलक्ष्मणा कायुधेन (भूयते) क्षमावन्तः
तपोधनैः (भूयते) ॥ १८ ॥

भयङ्कर इति । तथा मृत्योरपरो भुज इव प्राणभृतां प्राणिनां
भयङ्करः । “भेधर्त्तिभयैषु क्लज” इति खच्प्रत्ययः । “अरुर्दिष” इत्या-
दिना सुमागमः । असिः खड्गः, तपसि तिष्ठति इति तपस्यः तपश्चरन्
इत्यर्थः । “सुपि स्थ” इति कप्रत्ययः । तस्य तव शमं शान्तिं न समर्थयते
न सम्भावयति । किं शान्तस्य शस्त्रेणैति भावः ॥ १७ ॥

ननु अशान्तस्य किं तपसा इत्याशङ्क्य जयार्थमित्याह—जयमिति ।
अत्रभवान् पूज्य इत्यर्थः । “इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते” इति प्रथमार्थे
प्राग्देशीयस्त्वल्प्रत्ययः । सुप्त पा इति समासः । “त्रिषु तत्रभवान्
पूज्यस्तथैवात्रभवानपि” इति यादवः । अरातिषु शत्रुषु विषये जय-
मभिलाषुकः जयमिच्छुः । “लषपत” इत्यादिना उक्तञ्प्रत्ययः । “न
लोक” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । नूनमिति निश्चयः । “नूनं तर्कोऽपि
निश्चये” इत्यमरः । क्रोधस्य लक्ष्म कोपस्य लिङ्गम् आयुधं क्व ? क्षमावन्तः
शान्ता तपोधनाः क्व ? क्रोधशान्त्योर्विरोधात् तत्कार्ययोः शस्त्रतपसो-
रपि एकत्र असङ्गतेश्च शस्त्रिणः ते तपो जयार्थं न तु मोक्षार्थमिति निश्चय
इत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवम् शूत्रं विदोषं तूष्णं शत्रुं प्राणिगणैर उग्रकरं शूलं—तपोनिवृत्तं तपोधरं शान्तिं समर्थनं
करिरेच्छेत् ॥

१८ । तूमि निश्चयैः शङ्करेण अतिमात्रेण ; (अशुभा) कोपात् वा कोपचित्क आयुधं ।
आरं कोपाग्रै वा क्रमान्तिन तपोधनगणं । फल कथा, तूमि शत्रुधारी, तपोधर ए उग्रश शङ्क-
करार्थ—मोक्षार्थं नह्ये ।

यः करोति वधोदकां निःश्रेयसकरीः क्रियाः ।

ग्लानिदोषच्छिदः स्वच्छाः स मृदः पङ्कयत्यपः ॥१६॥

मूलं दोषस्य हिंसादेरर्थकामौ स्म मा पुषः ।

तौ हि तच्चावबोधस्य दुरुच्छेदावपुष्वी ॥ २० ॥

अन्वयः । यः निःश्रेयसकरीः क्रियाः वधोदकाः करोति मृदः सः ग्लानिदोषच्छिदः स्वच्छाः अपः पङ्कयति । वाच्य—येन निःश्रेयसकर्यः क्रियाः वधोदकाः क्रियन्ते मृदे न तेन—आपः पङ्कयन्ते ॥ १६ ॥

अन्वयः । (त्वं) हिंसादेः दोषस्य मूलम् अर्थकामौ मा स्म पुषः । हि तौ तत्रावबोधस्य दुरुच्छेदौ उपपुष्वौ । वाच्य—(त्वया) मूलम् अर्थकामौ मा स्म पुष्यातां, ताभ्यां दुरुच्छेदाभ्याम् उपपुष्याभ्यां (भूयते) ॥ २० ॥

तपसो जयार्थत्वे दोषमाह—य इति । यः पुमान् निश्चितं श्रेयः निःश्रेयसं मुक्तिः । “अचतुर” इत्यादिना समामान्तो निपातः । “मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिश्रेयसामृतम्” इत्यमरः । निःश्रेयसं कुर्वन्तीति निःश्रेयसकरीः निःश्रेयसहेतून्वित्यर्थः । “ऊजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु” इति हेत्वर्थे टप्रत्ययः । टित्वात् डोष् । क्रियाः तपोदानादिकर्माणि वधोदकाः हिंसाफलकाः करोति । “उदकः फलमुत्तरम्” इत्यमरः । अत एव मृदः सः पुमान् ग्लानिरिव दोषः तं छिन्दन्तीति ग्लानिदोषच्छिदः पिपासाहारिणीः । कृत् । स्वच्छाः निर्मलाः अपः पङ्कयति पङ्कयतीः करोति । “णाविष्ठवद्भावे विन्मतीर्लुक्” इति भतुपो लुक् । महाफलसाधनस्य तपसः तुच्छफलैः विनियोगः स्वच्छाम्बुनः पङ्कमङ्गरवत् प्रेक्षावद्भिर्गहित इत्यर्थः । अत्र “यत्तपसो वधोदकीकरणं तन्निर्मलस्य पथमः पङ्कसङ्गरीकरणम्” इति वाक्यार्थान्तरमारोप्य प्रतिबिम्बकरणाक्षेपात् असम्भववस्तुसम्बन्धाद् वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनालङ्कारः ॥ १६ ॥

ननु अर्थकामयोरपि मोहवत् पुरुषार्थत्वात् तपसस्तदर्थत्वे को दोषः तत्राह—मूलमिति । हिंसादेरिति । तद्गुणमविज्ञानो बहुव्रीहिः । आदिशब्दात् अनृतस्तेयादीनां संग्रहः । दोषस्य अवगुणस्य मूलं कारणभूती । “स्त्रीकामा धनकामाश्च किं न कुर्वन्ति पातकम्” इति भावः । अर्थकामौ मा स्म पुषः नोपचिनुष्व । “स्मोत्तरे लुङ् च” इति लुङ् । “पुषादि” इत्यादिना चूरडादेशः । हि यस्मात् तौ अर्थकामो तच्चावबोधस्य तत्त्व-

२० । ये भुङ्क्ते क्रियाके हिंसाफलकारेण उरपादिका करिषा तुल्ये, अत्रै मृद वाङ्कि शानिकरुप मोषनाशक निर्मल जगत्के प्रहयुक्त करिषा शकै ।

अभिद्रोहेण भूतानामर्जयन् गत्वरीः श्रियः ।

उदन्वानिव सिन्धूनामापदामेति पात्रताम् ॥ २१ ॥

या गम्याः सत्सहायानां यासु खेदो भयं यतः ।

तासां किं यन्न दुःखाय विपदामिव सम्पदाम् ॥ २२ ॥

अन्वयः । भूतानाम् अभिद्रोहेण गत्वरीः श्रियः अर्जयन् (जनः) उदन्वान् सिन्धूनाम् इव आपदां पात्रताम् एति । वाच्य—गत्वरीः श्रियः अर्जयता (जनन) उदन्वता इव पात्रता ईयते ॥ २१ ॥

अन्वयः । याः सत्सहायानां गम्याः यासु खेदः यतः भयं विपदाम् इव तासां सम्पदां न किं (अस्ति) यत् न दुःखाय (भवति) । वाच्य—...यन् दुःखाय न (भूयते) ॥ २१ ॥

ज्ञानस्य मोक्षसाधनस्येति शेषः । दुरुच्छेदी दुर्वारी उपप्लवौ हिंसादिप्रवर्त्तकत्वात् अन्तर्का, अतः पुरुषार्थपरिपन्थिनौ एतौ न पुरुषार्थौ इत्यर्थः ॥ २० ॥

मुक्तिप्रतिबन्धकत्वात् अपुरुषार्थी अर्थकामौ इत्युक्तं, तत्र अर्थस्य दुःखैकनिदानत्वादपि अपुरुषार्थत्वमिति पञ्चभिः प्रपञ्चयति—अभिद्रोहेणेत्यादि । भूतानाम् अभिद्रोहेण हिंसया गत्वरीः अस्थिराः श्रियः सम्पदः अर्जयन् जनः । उदकम् अस्तीति उदन्वान् उदधिः । “उदन्वानुदधी च” इति निपातनात् साधुः । सिन्धूनां नदीनामिव आपदां विपदां पात्रतां मूलत्वम् एति ॥ २१ ॥

आपत्पात्रतामिव व्यनक्ति—या इति । याः सम्पदः सत्सहायानां विद्यमानसाधनानामिव पुंसां गम्याः साध्याः, विपदोऽपि सत्सहायानामिव गम्याः निस्तीर्या इत्यर्थः । “कृत्यानां कर्त्तरि वा” इति षष्ठो । यासु सतोष खेदः रक्षणादिक्लेशः विपत्सु स्वत एवेति विशेषः । यतो याभ्यः सम्पद्भ्यः भयम् अनकार्थमूलत्वादिति भावः । विपद्भ्यस्तु स्वरूपतः एवेति भावः । किं बहुना, विपदामिव तासां सम्पदां सम्बन्धि न किम् अस्तीति शेषः । यत् दुःखाय न भवति सर्वं दुःखावहमेवेति भावः । यदाहुः—“अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानाञ्च रक्षणं । नाशे दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थं दुःखभाजनम् ॥” इति । अतो हेया इति भावः । अत्र यत् न दुःखाय इत्युत्तरवाक्यस्य यच्छब्दसामर्थ्यात् तासां किमिति पूर्ववाक्ये तच्छब्दोपादानं न अपेक्षते तदेतत् काव्यप्रकाशे स्पष्टम् ॥ २२ ॥

२० । छूमि हिंसादि दोषेण मूलोद्भूत अर्थ उ काम पोषण कवि उ ना । काव्य जे छुंटेई उद्बन्धनोपदेशेन द्रव्य अतिवक्तव्य ।

२१ । ये अर्था आनिहिंसा क्षात्रा कवन सम्पद् अर्जन करे, उदधि वेसन नदीमिगेण आश्रय ह्य, उदधनि से आपदाशिर पात्र ह्येवा थाके ।

दुरासदानरीनुग्रान् धृतेर्विश्वासजन्मनः ।

भोगान् भोगानिवाह्येयानध्यास्यापन्न दुर्लभा ॥ २३ ॥

नान्तरज्ञाः श्रियो जातु प्रियैरासां न भूयते ।

आसक्तास्तास्वमी मूढा वामशीला हि जन्तवः ॥ २४ ॥

अन्वयः । दुरासदान् विश्वासजन्मनः धृतैः उग्रान् अरीन् भोगान् आह्येयान् भोगान् इव अध्यास्य आपत् न दुर्लभा । वाच्य—आपदा दुर्लभया न (भूयते) ॥ २३ ॥

अन्वयः । श्रियः जातु अन्तरज्ञाः न (ज्ञतः) आसां प्रियैः न भूयते । तासु मूढाः असी आसक्ताः जन्तवः वामशीलाः हि । वाच्य—श्रीभिः अन्तरज्ञाभिः न (भूयते) प्रियाः न भवन्ति । असीभिः मूढैः आसक्तैः अन्तुभिः वामशीलैः (भूयते) ॥ २४ ॥

दुरासदानिति । किञ्च दुरामदान् दुष्प्रापान् विश्वासात् जन्म यस्याः तस्याः । जन्मोत्तरपदत्वात् व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । धृतेः सन्तोषस्य उग्रान् अरीन् धनिकस्य सर्वत्र अनाश्वामसम्भवाद्बिस्त्रम्भसुखमञ्जुकानित्यर्थः । भुजान्ते इति भोगान् धनानि आह्येयान् अहिषु भवान् । “दृतिकुन्तिकलशिवस्यस्यहेर्दज्” इति ढज् । भोगान् फणान् इव । “भोगः सुखे धने चाहेः शरीरफणयोरपि” इति उभयत्रापि विश्वः । अध्यास्य अधिष्ठाय आपत् विपत् न दुर्लभा । आशीविषमुखमिव नेच्छन्तमेव भोगिनं पुमांसं बलात् आपदवस्कन्दतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

इतोऽपि श्रियो हेया इत्याह—नेति । श्रियः सम्पदः जातु कदाचित् अन्तरज्ञाः नीचानीचविशेषाभिज्ञा न भवन्ति । अतएव आसां श्रियां प्रियैर्न भूयते । न ताः कुत्रापि अनुरजन्तीत्यर्थः । नन्वयं श्रीदोषः पुरुषदोषो वा इति चेत् तत्राह—मूढाः असी जनाः तासु अनुरक्तासु अपि श्रीषु आसक्ताः स्तोषु इव श्रीषु अनुरक्तासु अनुरागः पुंमामेवायं दोष इत्यर्थः । किमर्थं तर्हि तासु एव सर्वेषामासक्तिरित्यर्थान्तरं न्यस्यति—वामेति । जन्तवो वामशीला वक्रस्वभावा हि । स्वभावस्य दुर्वारत्वादिति भावः ॥ २४ ॥

२२ । बाहावा सम्पदायसम्पन्नं पुरुषगणैर्वा प्राया (पक्षे निष्ठोर्वा) बाहावेन विद्यमानतांश्च खेन (रक्षणादि क्लेशे, पक्षे अर्थात् अविद्यमानतांश्च यदहं द्रुष्य) उपस्थितं ह्य । एवं बाहावेन इहेते तत्र (नाना अनर्थैरं गुल वलिप्तः) जग्मिन्ना थाके, तादृश विपद्प्राप्तिं श्यां सम्पद्प्राप्तिं एवम किं ना आह्वे, बाहा ना द्रुष्येण निमित्तं ह्य ?

२० । बाहा द्रुष्याया एवं बाहा विषांजनिजित सञ्ज्ञोत्थेन एधान अत्रि अर्थात् विशद-द्रुष्येण प्रहान् अतिवक्क, फणिकणोर श्चर सेहै तोगे उपतोग करिले विपद्प्राप्तिं महजेहै इहेत् । थाके ।

कोऽपवादः स्तुतिपदे यदशीलिषु चञ्चलाः ।

साधुवृत्तानपि क्षुद्रा विक्षिपन्त्येव सम्पदः ॥ २५ ॥

कृतवानन्यदेहेषु कर्त्ता च विधुरं मनः ।

अप्रियैरिव संयोगो विप्रयोगः प्रियैः सह ॥ २६ ॥

शून्यप्रमाकीर्णतामेति तुल्यं व्यसनमुत्सवैः ।

विप्रलम्भोऽपि लाभाय सति प्रियसमागमे ॥ २७ ॥

अन्वयः । यत् सम्पदः अशीलिषु चञ्चला (अतः) स्तुतिपदे कः अपवादः ? किन्तु क्षुद्राः साधु-
वृत्तान अपि विक्षिपन्ति । वाच्य—सम्पदभिः चञ्चलाभिः (मृत्युते) क्षुद्राभिः साधुवृत्ता अपि विक्षि-
प्यन्ते ॥ २५ ॥

अन्वयः । अप्रियैः संयोगः इव प्रियैः सह विप्रयोगः, अन्यदेहेषु मनः विधुरं कृतवान् कर्त्ता च ।
वाच्य—संयोगेन विप्रयोगेन मनः विधुरं कृतं कर्त्तव्यम् ॥ २६ ॥

यदुक्तम् “नान्तरज्ञाः श्रियः” इति तदेव भङ्गान्तरिणाह—क इति ।
यत् सम्पदः अशीलिषु दुःशीलिषु विप्रये न तद्विरुद्धमुच्यते यच्चञ्चला इति ।
अतः स्तुतिपदे स्तुतिविषये तत्र कः अपवादः का निन्दा ? किन्तु क्षुद्राः
सम्पदः साधुवृत्तानपि विक्षिपन्ति एव जहति एव । तदेव तासां निन्दास्यद-
मित्यर्थः । तस्मात् अर्थान् न पुरुषार्थ इति सन्दर्भार्थः ॥ २५ ॥

ननु नार्थमहमर्थये किन्तु वीरधर्ममनुपालयन् वैरनिर्थातनमिच्छा-
मौति आशङ्क्य तदपि परपीडात्मकत्वादयुक्तमिति श्लोकचतुष्टयेनाचष्टे—
कृतवानिति । तत्र आत्मदृष्टान्ते नैव परपीडातो निवर्त्तितव्यमित्याशये-
नाह—अप्रियैः अनिष्टवस्तुभिः संयोग इव प्रियैः इष्टवस्तुभिः सह विप्रयोगः
विरहः अन्यदेहेषु स्वस्य एव देहान्तरेषु अतीतानागतेषु इति शेषः ।
मनो विधुरं दुःखितं कृतवान् कर्त्ता करिष्यति च । भविष्ये लुट् । तदुक्त-
माने च अनुभूयत इति शेषः । इष्टनाशो दुःखहेतुरिति सर्वत्रापि
त्रैकालिकसिद्धमिति श्लोकार्थः ॥ २६ ॥

२४ । लम्पो (सम्पद) कदाच उक्तम् अथम विवेचना करे नः । केहई लम्पोर श्रिय इहैवार नहे ;
उपाच एहै मूठ लोकरा सेहै अनसुररु लम्पोतेहै अमूररु, वपुठः जनगण कठिनयडावहै वटे ।

२५ । सम्पदराशि दुःशील जने ये चकल इहैय. थाके, ए चाकला विरुद्ध नहे ; केन नां, तांशारा
तो चकलहै ; अतएव सम्पदर एसांसावापांरे निन्दांर विषय कि? किछ मूठ सम्पदराशि ये
साधुशील बाञ्जिदिगकेउ परिताग करिषा यांर, इहैहै तांशारंर निन्दांर विषय

२६ । अप्रियसमागमेर आर प्रियविरह निजेर देहाउरेउ मनके दुःखित करिषा थाके एव
उविषातेउ करे ।

तदा रम्याण्यरम्याणि प्रियाः शल्यं तदासवः ।

तदैकाकी सबन्धुः सन्निष्टेन रहितो यदा ॥ २८ ॥

युक्तः प्रमाद्यसि हितादपेतः परितप्यसे ।

यदि नेष्टात्मनः पीडा मा सञ्जि भवता जने ॥ २९ ॥

अन्वयः । प्रियसमागमे सति शल्यम् आकीर्णताम् एति, व्यसनम् उत्सवैः तान्यं, विप्रलम्भः अपि
लाभाय (भवति) । वाच्य—शल्येन आकीर्णता ईयते,—व्यसनेन...तुल्येन तथा विप्रलम्भेन (भूयते) ॥ २७ ॥

अन्वयः । यदा इष्टेन रहितः, तदा रम्याणि अपि अरम्याणि, प्रियाः असवः अपि शल्यम्,
(किञ्च तदा) सबन्धुः सन् अपि एकाकी । वाच्य—इष्टेन रहितेन (भूयते) रम्यैः अपि अरम्यैः
(भूयते) सबन्धुना अपि एकाकिना (भूयते) ॥ २८ ॥

अन्वयः । युक्तः सन् प्रमाद्यसि, हितात् अपेतः परितप्यसे, आत्मनः पीडा न इष्टा यदि तर्हि
भवता जने (अपि) मा सञ्जि । वाच्य—युक्तेन प्रमाद्यते, अपेतेन परितप्यते, भवाम् तां पीडां मा
सञ्जत् ॥ २९ ॥

सम्प्रति इष्टसमागमस्य सुखहेतुत्वमाह—शून्यमिति । प्रियसमागमे
इष्टजनसंयोगे सति शून्यं रिक्तमपि आकीर्णतां सम्पूर्णतामिति समृद्धम् इव
प्रतीयते इत्यर्थः । व्यसनं विपत् अपि उत्सवैस्तुल्यम् “व्यसनं विपदि
स्त्रंशे” इत्यमरः । विप्रलम्भो वञ्चना प्रतारणमिति यावत्, मः अपि लाभाय ।
किं बहूना, प्रियसङ्गतस्य सर्वावस्थासु अपि सुखमेवेत्यर्थः ॥ २७ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण प्रियवियोगस्य दुःखहेतुत्वमाह—तदेति । तदा
रम्याणि अपि अरम्याणि अमनोहराणि भवन्ति । किं बहूना, प्रिया असवः
प्राणा अपि शल्यं शल्यवदमह्याः भवन्तीत्यर्थः । किञ्च तदा सबन्धुः
सन् अपि एकाकी असहाय एव । “एकादाकिनिञ्चासहाये” इति आकि-
निचप्रत्ययः । कदा इत्याकाङ्क्षायामाह—यदा इष्टेन रहितो भवति
तदा सर्वमसञ्जमिति ॥ २८ ॥

युक्त इति । किञ्च युक्तः हितेनेति शेषः । हितेन इष्टेन युक्तः सन्
प्रमाद्यसि प्रकर्षेण माद्यसि हृष्यसि । हितात् अपेतः परितप्यसे परितप्तो
भवसि । तपेर्देवादिकात् कर्त्तरि लट् । इत्यमेव ततः किमतः
आह—यदीति । पीडा आत्मनः स्वस्य च न इष्टा यदि तर्हि भवता जने

२७ । इष्टेजनेन समागमे शूल—नम्पूर्वतां प्राप्तं ह्य, विपद्—उत्सवेषु समानं इष्टेना वाक्ये एव
विप्रलम्भो वाञ्छनिमित्तक इष्टेना पीडायां ।

२८ । यथेन इष्टेजनेन सहितं विगृह्य इष्टेना यात्र, तथेन सम्यग् अरम्या ह्य एव बहूयुक्तं थाकिलेण
एकाकी थाकारं शान्तिं बोध इष्टेना थाक्ये ।

जन्मिनोऽस्य स्थितिं विद्वान् लक्ष्मीमिव चलाचलाम् ।

भवान्मा स्म वधीन्न्याय्यं न्यायाधारा हि साधवः ॥३०

विजहीहि रणोत्साहं मा तपः साधु नौनशः ।

उच्छेदं जन्मनः कर्तुमेधि शान्तस्तपोधन ॥ ३१ ॥

अन्वयः । अथ जन्मिनः स्थितिं लक्ष्मीम् इव चलाचलां विद्वान् भवान् न्याय्यं साधु वधीत्, हि साधवः न्यायाधाराः (भवन्ति) । वाच्यः—स्थितिं लक्ष्मीमिव चलाचलां विदुषा भवता न्याय्यं मा धानि साधुभिः न्यायाधारैः (भूयते) ॥ ३० ॥

अन्वयः । हे तपोधन ! त्वं रणोत्साहं विजहीहि, साधु तपः मा नौनशः (किन्तु) जन्मनः उच्छेदं कर्तुं शान्तः एधि । वाच्य—त्वया रणोत्साहः हीयतां, साधु तपः मा नाशितं शान्तेन भूयताम् ॥ ३१ ॥

परस्मिन्नपि मा सञ्चि न सञ्चरताम् । सञ्चतेर्णन्तात् कर्मणि लुङ् । आत्म-
दृष्टान्तेन परपीडितो निवर्त्तितव्यमित्यर्थः, पीडायाः परात्मनोः समत्वात् ॥२८

अथ देहाख्यैर्यश्चइया च परपीडा न कार्या इत्याह—जन्मिन इति । अस्य जन्मिनः उत्पत्तिधर्मिकस्य शरीरिणः । त्रीद्यादित्वादिनिः । स्थितिं लक्ष्मीमिव चलाचलां चञ्चलां जन्मधर्मत्वादेव चञ्चलाम् अनित्यामित्यर्थः । चलतेः पचादप्यु “चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक्काभ्यासस्येति वक्तव्यम्” इति द्विर्भावः अभ्यासस्य अगागमश्च । विद्वान् जानन् इत्यर्थः । “विदेः शतुर्वसु” इति वैकल्पिको वसुरादेशः । भवान् न्यायादनपेतं न्याय्यम् । “धर्मपथ्यर्थं न्यायादनपेत” इति यत्प्रत्ययः । मा स्म वधीत्, मा नाशयेत्यर्थः । “स्मोत्तरे लुङ् च” इति लुङ् । “लुङि च” इति हनो वधादेशः । “शेषे प्रथमः” इति प्रथमपुरुषः । हि यस्मात् साधवः न्यायाधाराः न्यायावलम्बाः । बहुव्रीहिः तत्पुरुषो वा । न्यायत्यागे वा । साधुत्वमेव न स्यादिति भावः । “न्यायाचारा” इति पाठे न्यायमाचरन्तीति तथोक्ताः । कर्मणि अण् ॥ ३० ॥

तर्हि किं मे कर्त्तव्यम्, तत्राह—विजहीहीति । हे तपोधन ! रणोत्साहं रणोदरोगम् । लोकोत्तरेषु कार्येषु स्थेयान् प्रयत्नः उत्साहः तं विजहीहि त्यज । “आ च ही” इतीकारः । साधु समीचीनं निःश्रेयस्करत्वा

२० । निज्जे यथन प्रिय जनेन सहित मिलित हउ उथन रुइ इइया पाक, आर यथन प्रियविरहित हउ, उथन परितोप भोग कर; अतरार ये पीडा निज्जेर अस्मित नन्न, तांशो दुमि पत्तेर प्रति अयोग करिउ ना ।

३० । এই উৎপত্তিধর্মিক দেহধারীমাত্রেই স্থিতি লক্ষ্মীর আয় চকল জানিরা তুমি আয়া পথ হইতে বিচলিত হইও না ; কেন না সাধুগণ আয়াবলধনেই অবস্থিত ।

जीयन्तां दुर्जया देहे रिपवश्चक्षुरादयः ।

जितेषु ननु लोकोऽयं तेषु कृत्स्नस्त्वया जितः ॥३२॥

परवानर्थसंसिद्धौ नौचवृत्तिरपत्रपः ।

अविधेयेन्द्रियः पुंसां गौरिवैति विधेयताम् ॥ ३३ ॥

अन्वयः । (त्वया) दुर्जयाः चक्षुरादयः देहे (वर्त्तमानाः) रिपवः जीयन्तां, तेषु जितेषु (सत्सु) अयं कृत्स्नः लोकः जितः । वाच्य—(त्वं) दुर्जयान् चक्षुरादीन् रिपून् जय । अनेन कृत्स्नं न लोकेन जितेन (भूयते) ॥ ३२ ॥

अन्वयः । अयमंसिद्धौ परवान् नौचवृत्तिः अपत्रपः अविधेयः पुमान् गौरिव पुंसां विधेयताम् एति । वाच्य—परवता नौचवृत्तिना अपत्रपेण अविधेयेन्द्रियेण पुंसां गवा इव विधेयता ईयते ॥ ३३ ॥

दिति भावः । तपः मा नीनशः न नाशय । नश्यतेर्णान्ताग्माड्योगा-
दागिषि लुङ् अडागमनिषेधश्च । किन्तु जन्मनः उच्छेदं कर्तुं मोक्षं माध-
यितुमित्यर्थः । शान्तः एधि, विजिगीषानिवृत्तौ भवेत्यर्थः । “हुत्सल्यो
हेर्धिः” इति धिः, “ध्वसोरित्वाभ्यामलोपश्च” इत्येकार इति ॥ ३१ ॥

अथ सर्वथा मे विजयकण्डुतिर्गं निवर्त्तते इतराणङ्गा तर्हि अन्तः-
शत्रुविजयेन विधेयतां तदपनोद इतराह—जीयन्तामिति । दुर्जया अजय्याः
चक्षुरादयः देहे वर्त्तमानाः रिपवः जीयन्तां, यस्मात् तेषु अन्तःशत्रुषु जितेषु
सत्सु त्वया अयं कृत्स्नी लोको जितः । ननु किमुत अन्ये शत्रवः
तदन्तर्गता इतरार्थः । जितेन्द्रियस्य इन्द्रियार्थनिष्पृहस्य निर्भरवैरानुदयात्
विजयव्यपदेशः ॥ ३२ ॥

अजितेन्द्रियस्य अनिष्टमाचष्टे—परवानिति । अर्थमंसिद्धौ अव्यव-
हारादिस्वार्थं माधने परवान् पराधोनः । “परतन्त्रः पराधोनः परवान्”
इत्यमरः । नौचवृत्तिः कर्षणवहनादिनिकृष्टकर्मा, अपत्रपः निर्लज्जः, अवि-
धेयेन्द्रियः अजितेन्द्रियः । पुमान् गौः बलिवर्द इव पुंसां विधेयतां यथोक्त-
कारितां प्रेष्यतामिति यावत् । “विधेयो विनयग्राही वचने स्थित आश्रयः”
इत्यमरः । एति प्राप्नोति उपमानङ्कारोऽयम् । प्रकृताप्रकृतयोरर्थ-
साधर्म्यात् श्लेषे तु शब्दमात्रमाधर्म्यम् इति ॥ ३३ ॥

७१ । हे उपोधन ! युक्तोदात्त परिधापन कर, एहे महती उपज्जा नष्टे करिउ नः । परञ्च
पुनर्जन्म नाशेनरञ्जञ्च विजिगीषाविमुक्त इहेसः पाक ।

७२ । (यदि एकाग्रहे जग्रेष्ठा इहेसः पाके) तवे देहस्य दुर्जय चक्षुरादि इन्द्रिय त्रिपुदिगके
जय कर, आहादिगके जय करिनेहे एहे समग्रं लोकं जय कर। इहेवे ।

७३ । ये पुरुषः आर्षनाधने पराधोन, नौचवृत्ति, निर्लज्जः ७ अजितेन्द्रिय, ताहाके (उल्लिखित
मन्त्र विशेषणविशिष्टे) बलीवर्द्धेन आश्रय समग्रं पुरुषेन अधीन इहेते इय ।

श्वस्तृया सुखसंवित्तिः स्मरणीयाधुनातनौ ।

इति स्वप्नोपमान्मत्वा कामान्मागास्तदङ्गताम् ॥ ३४ ॥

श्रद्धेया विप्रलब्धारः प्रिया विप्रियकारिणः ।

सुदुस्त्रजास्त्रजन्तोऽपि कामाः कष्टा हि शत्रवः ॥ ३५ ॥

विविक्तेऽस्मिन्नगे भूयः प्राविते जङ्गुकन्यया ।

प्रत्यासीदति मुक्तिस्तां पुरा मा भूरुदायुधः ॥ ३६ ॥

अन्वयः । अधुनातनौ सुखसंवित्तिः शः त्वया स्मरणीया इति कामान् स्वप्नोपमान् मत्वा तदङ्गतां मा गाः । वाच्य—“सुखसंवित्तिं त्वं स्मरिष्यसि, तदङ्गता मा गाधि ॥ ३४ ॥

अन्वयः । श्रद्धेयाः तथा विप्रलब्धारः तथा प्रियाः अपि विप्रियकारिणः त्यजन्तोऽपि सुदुस्त्रजाः कामाः कष्टाः शत्रवः हि । वाच्य—श्रद्धेयैः विप्रलब्धैः प्रियैः विप्रियकारिणैः त्यजन्तैः सुदुस्त्रजैः कामैः कष्टैः शत्रुभिः (भूयते) ॥ ३५ ॥

अन्वयः । विविक्ते जङ्गुकन्यया भूयः प्राविते अस्मिन् नगे तां मुक्तिः पुरा प्रत्यासीदति, उदायुधः मा भूः । वाच्य—मुक्ता प्रत्यासीयते । उदायुधं न (त्वया) मा भावि ॥ ३६ ॥

न केवलं हिंसादिदोषमूलत्वात् विषयाणां हेयत्वं किन्तु अपारमार्थिकत्वात्तदपीत्याह—श्रद्धेया इति । अधुना भवा अधुनातनौ इदानीन्तनी । “सायं चिरम्” इत्यादिना व्युत्पत्त्ययः । सुखसंवित्तिः सुखानुभवः श्वः परेऽहनि त्वया स्मरणीया न तु अनुभवनीया इति हेतोः । काम्यन्त इति कामाः विषयाः तान् स्वप्नोपमान् स्वप्नतुल्यान् मत्वा तात्तिका निश्चित्य तदङ्गतां तच्छेषत्वं कामपरतन्त्रतां मा गा न गच्छ । “इणा गा लुडि” इति गादेशः ॥ ३४ ॥

इतोऽपि हेयाः कामा इत्याह—श्रद्धेया इति । श्रद्धातुमर्हाः श्रद्धेयाः विश्वसनीयाः तथा विप्रलब्धारः प्रतारकाः । विश्वामघातका इत्यर्थः । तथा प्रीणयन्तीति प्रियाः प्रीतिजनकाः । “इगुपध” इत्यादिना कप्रत्ययः । तथापि विप्रियकारिणः दुःखजननशीलाः । किञ्च त्यजन्तः अपि पुरुषं विहाय गच्छन्तोऽपि सुदुस्त्रजाः स्वयं तेन त्यक्तमशक्याः कामाः विषयाः कष्टाः कुत्सिताः शत्रवो हि प्रसिद्धशत्रुः वैधर्म्यादिति भावः । अत्र श्रद्धेयत्वादीनां विप्रलम्भकत्वादीनाञ्च एकत्र विरोधः विषयस्वाभाव्येन समाधोयते इति विरोधाभासोऽलङ्कारः । तेन च कामानां प्रसिद्धशत्रुवैधर्म्यं व्यतिरेकीणं व्यज्यते इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ३५ ॥

७४ । पूर्व दिन डूमि ते श्वांशुभव कर, पर दिन ताहा तोंमार अरणीय हईया थोके ; (अनुभव करिऊ पात्र ना) अऊएव विषयमशक्ये अप्प्रोपम मने कविना डूमि ताहां अधीन हईए ना ।

७५ । विषयमकल विश्वासेर पात्र हईलेण अंतरक, प्रीतिजनक हईलेण दुःखजनक ; उहांरा परित्राग करिना गेलेण उहांरिगके अति यजेण उाग करी यान ना । ए हेन विषयनाभि कुंसिण मऊमधोहै अहीय ।

ব্যাহৃত্য মরুতাং পত্যাৱিতি বাচমবস্থিতে ।

প্রচঃ প্রশয়গম্ভীরমথোবাচ কপিধ্বজঃ ॥ ৩৩ ॥

‘প্রসাঢ়রম্যমৌজস্বি গরীযো লাঘৱান্বিতম্ ।

সাকাঙ্ক্ষমনুপস্কারং বিশ্বগ্গতিনিরাকুলম্ ॥ ৩৮ ॥

অন্বয়ঃ । মরুতা পত্যাৱিতি বাচং ব্যাহৃত্য অবস্থিতে অথ কপিধ্বজঃ প্রশয়গম্ভীরং বচঃ উবাচ ।
বাচ্য—কপিধ্বজে ন কচি ॥ ৩৩ ॥

অন্বয়ঃ—প্রসাঢ়রম্যম্ অৌজস্বি গরীযঃ লাঘৱান্বিতং সাকাঙ্ক্ষম্ অনুপস্কারং বিশ্বগ্গতিনিরাকুলম্
শ্যায়নির্গীতসারত্বাত্ আগমে নিরপেত্বম্ ইব অন্ত্যেপাম্ অপকম্পাতয়া শাস্তায়বচনোপমম্ অন্ত্যে:
তর্হি কিং কত্ৰব্যমিত্যাগঙ্কয়া উপমংহরন্নাহ—বিত্ত্বিত্ত্ব ইতি । বিত্ত্বিত্ত্ব
বিজনে । “বিত্ত্বিত্ত্ববিজনেচ্ছন্দনিঃশলাকাস্তথা রহঃ” ইত্যমরঃ । জঙ্কু-
কন্থয়া গঙ্কয়া ভূয়ো ভূয়িষ্ঠং পুনঃপুনর্বা । “ভূয়ঃপুনঃ পুনঃ খ্যাতং ভূতার্থ্য
পুনরব্যয়ম্” ইতি বিশ্বঃ । প্লাৱিত্ত্বং মিত্ত্বং, “প্লাৱিত্ত্বং” ইতি পাঠে পবিত্রীকৃত্ত্ব
ইত্যর্থঃ । অস্মিন নগে ইন্দ্রকীলে ত্বাং মুক্তিঃ পুরা নিকটে প্রত্যাশোদতি সন্নি-
ক্কাষ্টা ভবিষ্যতীত্যর্থঃ । “পুরা পুরাণে নিকটে প্রবন্দ্যাতীতভাবিষু” ইতি বিশ্বঃ ।
উদায়ুধঃ গৃহীতশস্ত্রঃ মা ভূঃ শস্ত্রং বিসৃজেত্যর্থঃ ॥ ৩৬ ॥

ব্যাহৃত্যেতি । মরুতাং পত্যাৱি দেবিন্দ্রে ইতি বাচং ব্যাহৃত্য উক্তা অবস্থিতে
সতি তূর্ণীং স্থিতে সতি । অথ কপিধ্বজঃ অর্জনঃ প্রশয়গম্ভীরং বিনয়মধুরম্ ।
“বিনয়প্রশয়ী সমী” ইতি যাদবঃ । বচ উবাচ উক্তৱানু ॥ ৩৩ ॥

কিমুবাচ ইত্যপেক্ষায়াং আদৌ চতুর্भिঃ ইন্দ্রৱাক্যমুপশ্লোকয়ন্ আহ—
প্রসাঢ়েতি । প্রসাঢ়ঃ অত্র প্রসিদ্ধার্থপদত্বং তেন রম্যম্ । “প্রসিদ্ধার্থপদত্বং যত্
স প্রসাঢ়ো নিগদ্যত” ইতি লক্ষণাত্ । অৌজস্বি সমাসভূয়িষ্ঠম্ । “অৌজঃ
সমাসভূয়স্বম্” ইতি শ্রাসনাৎ । গরীযঃ অর্থভূয়স্বপরিগতং ন তু শব্দাঙ্ক-
ম্বরমাত্রমিত্যর্থঃ । লাঘৱান্বিতং বিস্তরদৌষরহিতম্ । সাকাঙ্ক্ষ-
মাাকাঙ্ক্ষাবত্পদকদম্বাভাকং ন তু দৃশ্যদাঙ্কিমাডিৱাক্যবদনাকাঙ্কিতমিত্যর্থঃ ।
অনুপস্কারম্ অধ্যয়াহারদৌষরহিতম্ । বিশ্বগ্গতিকৃত্ত্ব স্বার্থ্য প্রতিপাদকং ন তু
সাবশ্যার্থ্যম্, অত এব নিরাকুলম্ অসঙ্কীর্ণার্থ্যম্ ॥ ৩৮ ॥

৩৬। উপোধন । এই পুনঃপুনঃ স্বর্গগঙ্গাপরঃপ্রাবিত্ত্ব বিজনে ইন্দ্রকৌলপর্কতঃপ্রদেশে অচিৎবেই
মুক্তি তোমার নিকটস্থ হইবে, তুমি নিবৃত্ত হও ।

৩৭। দেৱরাজ এই কথা বলিয়া অবস্থান করিলে অর্জুন বিনয় মধুরবচন বলিতে লাগিলেন ।

৩৮—৪১। যে বক্তা একরূপ আশ্রয়ম্পন্ন নহেন, তাদৃশ কোন ব্যক্তি ঈশ্বর গুণম্পন্ন
প্রিয়ৱাক্য বলিতে পারেন? আপনাদেব এ ৱাক্য—প্রসিদ্ধ পদ ও অর্থম্পন্ন, সমাসবহুল, অর্থগৌরৱ-
শালি, বিস্তৃতদৌষরহিত আকাঙ্ক্ষাশূন্য পদকদম্বাস্বক, অধাশারদৌষরহিত, সম্পূর্ণ অর্থপ্রতি-

न्यायनिर्णीतसारत्वान्निरपेक्षमिवागमे ।

अप्रकम्प्यतयान्येषामान्नायवचनोपमम् ॥ ३६ ॥

अलङ्घ्यत्वाज्जनैरन्यैः क्षुभितोदन्वदूर्जितम् ।

श्रीदार्यादर्थसम्पत्तेः शान्तं चित्तमृषेरिव ॥ ४० ॥

इदमीदृग्गुणोपेतं लब्धावसरसाधनम् ।

व्याकुर्व्यात् कः प्रियं वाक्यं यो वक्ता नैदृगाशयः ॥ ४१ ॥

अलङ्घ्यत्वात् क्षुभितोदन्वदूर्जितम् श्रीदार्यात् अर्थसम्पत्तेः ऋषेः चित्तम् इव शान्तम्, इदम् ईदृग्-
गुणोपेतं लब्धावसरसाधनं प्रियं वाक्यं कः व्याकुर्व्यात् यः वक्ता ईदृगाशयः न । वाच्य—...वाक्यं धेनु
व्याक्रियेत ॥ ३८—४१ ॥

न्यायेति । पुनः न्यायेन युक्त्या निर्णीतसारत्वात् निश्चितार्थत्वात् हेतो-
रागमे शास्त्रे विषये निरपेक्षं स्वतन्त्रमिव युक्तिदार्ढ्यात् एवं प्रतीयते ।
वस्तुतस्तु शास्त्रसिद्धार्थमिवेति इवशब्दार्थः । किञ्च अन्येषां प्रतिवादिनाम्
अप्रकम्प्यतया अनुमानादिभिः अत्राध्यत्वात् अप्रत्याख्येयतया आन्नायवच-
नोपमं वेदवाक्यतुल्यम् इत्यर्थः ॥२६॥

अलङ्घ्यत्वादिति । अन्यैः जनैः अलङ्घ्यत्वात् अनुलङ्घनीयत्वात् क्षुभितो-
दन्वदूर्जितम् उद्वेलाभोधिगम्भीरम् श्रीदार्यात् उक्तिविशेषत्वात् स्नाघ्रविशेष-
णत्वात् वा । तदुक्तं दण्डिना—“उत्कर्षवान् गुणः कश्चिदुक्ते यस्मिन् प्रतीयते ।
तदुदाराह्वयं तेन सनाथा काव्यपद्धतिः । स्नाघ्रैर्विशेषणैर्युक्तमुदारं केशि-
दिष्यते ॥” इति । “अग्राभ्यार्थत्वात्” इति केचित्, अन्यत्र त्यागित्वात्
इत्यर्थः । अर्थसम्पत्तेः प्रयोजनसम्पत्तेः अन्यत्र अणिमादिसमृद्धेः ऋषेः
सुनेः । चित्तम् इव शान्तं सौम्यम् ॥४०॥

इदमिति । इदम् ईदृग्गुणोपेतं यथोक्तगुणयुक्तम् । इदम् उपपदात्
दृगेः क्लिप् । “इदं किमोगीशकी” इति ईशादेशः । लब्धे प्राप्ते अवसर-
साधने कालोपायौ येन तत् प्रियं प्रीतिकरं वाक्यं कः वक्ता व्याकुर्व्यात्
व्याहरेत्, यः वक्ता न ईदृगाशयः ईदृग्विवक्षावान् न भवति ईदृग्बुद्धिशाली
न भवति इति शेषः । तस्य अर्थस्य वक्तुम् अशक्यत्वात् इति भावः ॥ ४१ ॥

पाठक ७ मङ्गलार्थं होन, युक्ति द्वावा अर्थ निरुद्ध कवा इहेवाहे बलिवा उहा शोत्र विरयधेन ७३३३३
अर्थाग्रमान इहेवाहे ; (वास्तविक किञ्च उहा अर्थ शान्तिक) अण्डि को० अर्थाग्रमान अग्रमानादि
वाग्ना वाधित करिते पाठे ना बलिवा उहा येन वेदवाका उला अश्वेर अदध्या, ताई को वाका अर्थाग्र
अर्थाग्रमान गन्धोर, एव उहा अर्थाग्र अर्थनन्पाने (अर्थाग्र अर्थाग्र अर्थाग्र अर्थाग्र) अर्थाग्र अर्थाग्र
उहा अवसरमत्रे परिवाञ्छ ७ उपाय प्राण इहेवाहे ।

न ज्ञातं तात यत्नस्य पौर्वापर्यममुष्य ते ।

शासितुं येन मां धर्मं मुनिभिस्तुल्यमिच्छसि ॥ ४२ ॥

अविज्ञातप्रबन्धस्य वचो वाचस्पतेरपि ।

व्रजत्यफलतामेव नयद्गृह इवेहितम् ॥ ४३ ॥

श्रेयसोऽप्यस्य ते तात वचसो नाम्नि भाजनम् ।

नभसः स्फुटतारस्य रात्रे रिव विपर्ययः ॥ ४४ ॥

अन्वयः । हे तात ! अमुष्य यत्नस्य पौर्वापर्यं ते न ज्ञातं, येन मां मुनिभिः तुल्यं धर्मं शासितुं इच्छसि । वाच्य—पौर्वापर्यं त्वं न ज्ञातवान्, त्वया इष्यते ॥ ४२ ॥

अन्वयः । अविज्ञातप्रबन्धस्य वाचस्पतेः अपि वचः नयद्गृहः इवेहितम् इव अफलतां व्रजति । वाच्य—
“वचसा” इहितेन इव अफलतां व्रज्यते ॥ ४३ ॥

अन्वयः । हे तात ! श्रेयसः अपि अस्य ते वचसः रात्रेः विपर्ययः स्फुटतारस्य नभसः इव भाजनं न अस्मि । वाच्य—मया विपर्ययेण इव भाजनेन न भूयते ॥ ४४ ॥

एवमिन्द्रवाक्यम् उपश्लोक्य नाहमस्य उपदेशस्य अधिकारी इति परिहरति—नेति । हे तात ! अमुष्य यत्नस्य तपोरूपस्य अस्य मदीययोगस्य पूर्वं च अपरञ्च पूर्वापरं एव पौर्वापर्यं कारणं फलञ्च । चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थं प्यञ् प्रत्ययः । ते तव न ज्ञातं त्वया न ज्ञायते इत्यर्थः । “मतिबुद्धि” इत्यादिना वर्त्तमाने क्तः । तद्योगात् एव षष्ठो । कुतः ? येन कारणेन मां मुनिभिः तुल्यं सदृशं धर्मं मोक्षधर्मं शासितुम् उपदेशुम् इच्छसि । शास्त्रियं दुहादित्वात् द्विकर्मको ज्ञेयः ॥ ४२ ॥

अथ पौर्वापर्यम् अज्ञात्वा अपि उपदेशे दोषमाह—अविज्ञातेति । अविज्ञातः प्रबन्धः पूर्वापरसङ्गतियेन तस्य वाचस्पतेः ब्रह्मस्पतेः अपि । कस्कादित्वात् सः, अथवा “षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्टपारपदपयस्योषेषु” इति मकारः, एतस्मात् एव ज्ञापकात् “अलुक्” इति केचित् । वच उपदेशो नयद्गृहो नीतिविरुद्धकारिणः पुरुषस्य इवेहितम् उद्योगः इव अफलतां निष्फलत्वं व्रजति एव गच्छति एव ॥ ४३ ॥

ननु सदुपदेशस्य कुतः वैफल्यम् इति आशङ्क्य सः अपि अस्थाने प्रयुक्तश्चेत् ऊपरक्षेत्रे शालिवीजवत् विफल एव इत्याशयेनाह—

४२ । हे तात । आपनि आमार एहे प्रथङ्गेर पौर्वापर्या जानेन ना, ताई आमाके मुनिज्ञानोचिठ मोक्षधर्म उपदेन करिठे अडिजाथी हईशाछेन ।

४३ । कारणेन पूर्वापरसङ्गति जाना ना थाकिले बुद्ध्यतिर वाकाउ नोतिविरोधी पूरुषेन छेष्टीर आथ विफल हईशा थाके ।

क्षत्रियस्तनयः पाण्डोरहं पार्थो धनञ्जयः ।

स्थितः प्रास्तस्य दायदैर्भातुर्ज्येष्ठस्य शासने ॥ ४५ ॥

अन्वयः । अहं क्षत्रियः पाण्डोस्तनयः पार्थः धनञ्जयः दायदैः प्रास्तस्य ज्येष्ठस्य भातुः शासने स्थितः ।
वाचा—मया धनञ्जयेन स्थितम् ॥ ४५ ॥

श्रेयस इति । हे तात ! “पुत्रे पितरि पूज्ये च तातशब्दः प्रयुज्यते” इति । श्रेयसोऽपि हितार्थयोगात् प्रशस्ततरस्यापि अस्य ते तव वचसः हितोपदेश-
रूपस्य रात्रेः विपर्ययः दिवसः स्फुटतारस्य व्यक्ततारकस्य नभसः इव भाजनं
पात्रं न अस्मि । अनधिकारित्वात् इति भावः । अत्र अङ्गः नभोमात्रसम्बन्ध-
सम्भवे अपि ताराम्बन्धाम्भवात् तद्विगिष्टनभःसम्बन्धविरोधात् युक्तं
तारकितस्य नभसः न पात्रम् अहरिति ॥ ४४ ॥

कुतस्ते मोक्षोपदेशानधिकारित्वम् ? किञ्च ते तपसः पौर्वापर्यं कथं न
जाने इति आशङ्क्य तत् सर्वं स्वजात्यादिकथनपूर्वकं निरूपयति—क्षत्रिय
इति । अहं क्षत्रियः क्षत्रियकुले जातः । तत्र अपि महाकुले प्रसूतः वीर-
मन्तानश्च इत्याह—पाण्डोस्तनय इति । तत्रापि कौन्तेयः अस्मि न माद्रेय
इत्याह—पार्थ इति । पृथा कुन्तो तत्सुतः पार्थः । “तस्यापत्यम्” इत्यण् ।
अर्जुनः अहं महावीरश्च इत्याह । धनञ्जय इति । उत्तरकुरुन् विजित्य
धनाहरणात् धनञ्जयः अस्मि इत्यर्थः । धनञ्जय इति उक्ते शरीरस्थः वायुः
सर्पविशेषो वा स्यात् तदर्थं पार्थः । गन्धर्वः अपि कश्चित् पृथासुतः अस्ति, तदर्थं
पाण्डोः सुतः नैमिषारण्ये पाण्डुः विप्रः तत्पत्नी पृथा नाम काचित् ब्राह्मणी
तत्पुत्रः अपि स्यात् तदर्थं क्षत्रिय इति । अथ एवं चेत् किमर्थं तर्हि
तपस्यसि मोक्षार्थं वा किं न तपस्यसि ? तत्राह—स्थित इति । दायं
पेटकं धनम् आददते इति दायदाः ज्ञातयः । “दायादो ज्ञातिपुत्रयोः”
इति । “विभक्तव्यं पितृद्रव्यं दायमाहुर्मनीषिणः” इति च विश्वः ।
‘स्वामोश्वरा’दिसूत्रेण सोपसर्गात् अपि दायदेति कप्रत्ययान्तः निपातनात्
साधुः । तैः प्रास्तस्य राज्यात् निरस्तस्य वैरिनिर्यातनार्थिन इत्यर्थः ।
ज्येष्ठस्य भातुः युधिष्ठिरस्य । वृद्धशब्दात् वृष्टनप्रत्ययः वृद्धस्य च ज्यादेशः ।
शासने निदेशे स्थितः तद्वान्नया तपस्यामि इत्यर्थः । अन्यथा मानहानिः
सौभ्रातृभङ्गः पूज्यपूजाव्यतिक्रमदोषश्च स्यात् इति भावः । अतएव हिंसे-

४४ । हे तात ! आपनार वाका श्रेयस्वर हहेलेओ दिवस येमन नक्रुवराजिपत्रिपुत्रित नष्टोमणुलेर
भाजन हहेते पारे ना, तेमनि आमिओ ताहार पात्र हहेते पारितेछि ना । (कारण आमि ओरुप
उपदेश वाक्योर अनधिकारी) ।

कृष्णद्वैपायनादेशात् विभर्मि व्रतमीदृशम् ।

भृशमाराधने यत्तः स्वाराध्यस्य मरुत्वतः ॥ ४६ ॥

दुरक्षान् दीव्यता राज्ञा राज्यमात्मा वयं वधूः ।

नीतानि पणतां नूनमीदृशी भवितव्यता ॥ ४७ ॥

अन्वयः । (अ६) कृष्णद्वैपायनादेशात् ईदृशं व्रतं विभर्मि, स्वाराध्यस्य मरुत्वतः भृशम् आराधने यत्तः । वाचा—(भया) व्रतं भिद्यते...यत्तम् ॥ ४६ ॥

अन्वयः । दुरक्षान् दीव्यता राजा (युधिष्ठिरं) राज्यम् आत्मा वयं वधूः पणतां नीतानि । भवितव्यता ईदृशी नूनम् । वाचा—दुरक्षान् दीव्यन् राजा राज्यम् आत्मानम् वधूम् अस्मान् पणतां नीतवान् ॥ ४७ ॥

करसस्य रागद्वेषकषायितचेतसः कुतो मे मोक्षाधिकार इति तात्पर्यार्थः ।
सार्थं विशेषणत्वात् परिकरालङ्कारः ॥ ४५ ॥

यदुक्तम् “विरुद्धः केवलं विषः” इति तत्र उत्तरमाह—कृष्णेति । (द्वीपः अयनं जन्मभूमिः यस्य सः द्वीपायनः स एव द्वैपायनः व्यासः ।) प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण्प्रत्ययः । स एव (कृष्णवर्णत्वात् कृष्णद्वैपायनः ।) तस्य आदेशात् उपदेशात् ईदृशं विरुद्धवैगमित्यर्थः । व्रतं तर्पणनियमं विभर्मि धारयामि न तु स्वेच्छया इति भावः । अयं उपास्यां देवतासाह—भृशमिति । स्वाराध्यस्य सुखम् आराध्यस्य । प्रादिभ्रमामः । “स्नानाध्यस्य” इति पाठे उपसृष्टात् खल्प्रत्ययः । मरुत्वतः इन्द्रस्य । भृशं सम्यक् आराधने यत्तः प्रयत्नवान् इत्यर्थः । तस्य क्षत्रियदेवतत्वात् इति भावः ॥ ४६ ॥

(ननु भवाद्दृग्भ्रातृसहायस्य भद्रावीरस्य युधिष्ठिरस्य कथम् अरिपरिभव-प्राप्तिः ?) इत्यत आह—दुरक्षानिति । दुरक्षान् कपटपाशकैरित्यर्थः । “दिवः कर्म च” इति कारणं कर्मसंज्ञा । दीव्यता । “आहूतो न निवर्त्तत द्यूतादपि रणादपि” इति शास्त्रात् । न तु व्यसन्नितया इति भावः । राज्ञा युधिष्ठिरं राज्यं राष्ट्रम् आत्मा स्वयं वयं चत्वारः अनुजाः वधूः जाया द्रौपदी च पणतां ग्लहत्वम् । “पणोऽस्त्रेषु ग्लहोऽक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते”

४६ । आशि—अग्नि, पाण्डुनन्दन, कुष्ठोऽर्जुनात्, धन्वन्तरि । अग्निगण-निष्क्रामिष्ठ षोडशे जाता युधिष्ठिरत्र निदेशेन अवज्ञानं करितेच्छिः अर्थात् उद्गाहवै आजास्य उपस्था कवितेच्छि ।

४७ । आशि कृष्णद्वैपायनस्य आदेशेन अनुजाः एतेषु त्रयं धारणं कवितेच्छिः—अथननाराधनं ईदृशेनैव मया आराधना करिते यत्नवान् इदंशुचि ।

तेनानुजसहायेन द्रौपद्या च मया विना ।

भृशमायामियामासु यामिनीष्वभितप्यते ॥ ४८ ॥

हृतोत्तरीयान् प्रसभं सभायामागतङ्गियः ।

मर्मच्छिदा नो वचसा निरतच्चन्नरातयः ॥ ४९ ॥

अन्वयः । अनुजसहायेन तेन द्रौपद्या च मया विना आयामियामासु यामिनीषु भृशम् अभितप्यते ।
वाच्य—अनुजसहायः सः द्रौपद्यो अभितप्यते ॥ ४८ ॥

अन्वयः । अगतयः सभायां प्रसभं हृतोत्तरीयान् (अतः) आगतङ्गियः नः मर्मच्छिदा वचसा
निरतच्चन् । वाच्य—अरातिभिः हृतोत्तरीया आगतङ्गियः वयं निरतच्यामहि ॥ ४९ ॥

इत्यमरः । नीतानि मर्वं दूतं राज्ञा हारितम् इत्यर्थः । नीतानि इति
नपुंसकैकशेषः । नयतेः द्विकर्मकत्वात् प्रधानं कर्मणि क्तः । नन् सर्वज्ञस्य
राज्ञः कथमियमविमृशकारिता तत्राह—भवितव्यता अनर्थानाम्
अवश्यभाविता ईदृशो नूनं निश्चितं नात्र संशय इत्यर्थः । बुद्धिरपि भवि-
तव्यतानुसारिण्येव न स्वतन्त्रा इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

न तु तथापि तवैव तेषु आसङ्गः न तेषां त्वयि तत्राह—तेनेति । अनुजाः
गृहजाताः सहायाः यस्य तेन अनुजयुक्तेन इत्यर्थः । तुल्ययोगः सहायार्थः ।
तेन युधिष्ठिरेण द्रौपद्या च मया विना महिरहादित्यर्थः । आयामिनः दीर्घाः
यामाः प्रहराः यामां ताः तासु । दुःखितस्य तथा भावादिति भावः ।
यामिनीषु अभितप्यते । भावे लट् । तेषु महत् तेषाम् मयि अपि आसङ्गात्
न वैराग्यावकाश इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अथ वैरनिर्ध्यातनस्य अवश्यभावद्योतनाय चतुर्भिः परापकृतिं दर्शयन्
परनिकारान् वर्णयति—हृतैत्यादि । अगतयः शत्रवः सभायां प्रसभं बला-
त्कारिण हृतोत्तरीयान् अत एव आगतङ्गियः सम्प्राप्तलज्जान् । नः अस्मान्
मर्मच्छिदा मर्मच्छिदिना वचसा निरतच्चन् अगतयन् । वस्त्राद्यपहारवाक्-
पारुष्याभ्यां तथा व्यथयामासुरित्यर्थः । तन्नराशब्दसामर्थ्यात् वचसां वास्या
द्रौपस्यं गम्यते इति वस्तुना अलङ्कारध्वनिः ॥ ४९ ॥

४७ । राजा युधिष्ठिर कण्ठे अस्क्रोडाय आनक्त हईया निज राजा, निजके, आमादिगके एव
महधर्मिणी ज्योपनीके पणशनीय करिशाङ्गिनेन, (कले दूते तनि सकनई हरिशोचन) भविताता
एकैकपई छिल ।

४८ । अथाथ अनुजगणनह आमार ज्योठ जाता युधिष्ठिर एव महधर्मिणी ज्योपनी आमार विरह
एई दीर्षवाता यामिनीसमुहे अताञ्च दूथ पाईतेछेन ।

‘‘উপাধত্ত সপত্নেষু কৃষ্ণায়া গুরুসন্নিধৌ ।

ভাবমানয়নে সত্যাঃ সত্যঙ্কারমিবান্তকঃ ॥ ৫০ ॥

‘‘তামৈচ্ছন্ত চ্চণা সন্ধ্যা দুঃশাসনপুরঃসরাম্ ।

অভিসাযার্কমাভূতাং ক্ৰাযামিব মহাতরোঃ ॥ ৫১ ॥

অন্বয়ঃ । অন্তকঃ গুরুসন্নিধৌ সত্যাঃ কৃষ্ণায়াঃ আনয়নে ভাবঃ সত্যঙ্কারমিব সপত্নেষু উপাধত্ত ।
বাচ্য—অন্তকেন ভাবঃ সত্যঙ্কার ইব উপাধৌয়ত ॥ ৫০ ॥

অন্বয়ঃ । দুঃশাসনপুরঃসরাং তা সন্ধ্যা অভিসাযার্কৈ (স্থিতস্য) মহাতরোঃ আভূতাং ক্ৰাযামিব
চ্চণম্ ঐচ্ছন্ত । বাচ্য—... সা সন্ধ্যাঃ ঐচ্ছন্ত ॥ ৫১ ॥

অথ অনিদুঃসহনিকারান্তরম্ আহ—উপাধত্তেতি । অন্তকঃ সূত্যঃ
গুরুসন্নিধৌ ভীষ্মদ্রৌণাদিসমচ্চম্ এব সত্যাঃ পতিব্রতায়াঃ কৃষ্ণায়া দ্রৌপদ্যা
আনয়নে কেশাঙ্করাদিকর্ষণে ভাবং চিত্তাভিপ্ৰায়ম্ ইতঃ পরম্ অনেন পাণ্ডুবা-
মিভবেন এতান্ স্বনগরং নেশ্যামি ইতি এবস্মৃতং সত্যঙ্কারম্ ইব । ক্রিয়তে
অনেন ইতি কারঃ । করণে ঘञ্ । সত্যস্য কারঃ সত্যঙ্কারঃ সত্যাপনং
চিকীর্ষিতস্য কার্যস্য অবশ্যং ক্রিয়াস্থাপনার্থং পরহস্তে যত্ দেয়ত মঃ
সত্যঙ্কারঃ ক্রিয়াত্মা সত্যদার্থ্যায় প্ৰাগ্ দেয়মানো সূত্যং কদেগ্ৰয় । ‘‘ক্লীষে
সাত্যপনং সত্যঙ্কারঃ সত্যাঙ্কতিঃ স্থিয়াম্’’ ইত্যমরঃ । ‘‘কারি সত্যাঙ্কদস্য’’ ইতি
সুমাগমঃ । তমিব সপত্নেষু উপাধত্ত নিহিতবান্ । তেষাং বিনাশকালে
বিপরীতবুদ্ধিসুত্পাদিতবানিত্যর্থঃ ॥ ৫০ ॥

কেনেয়মাক্ৰষ্টা সন্ধ্যৈঃ বা কিং কৃতম্ ? তবাহ—তামিতি ।
দুঃশাসনঃ পুরঃসরঃ যত্যাঃ তাং তথোক্তাং দুঃশাসনেন সভাং প্ৰতি আকৃষ্যমাণাম্
ইত্যর্থঃ । ‘‘অনুপমর্জনাৎ’’ ইতি ন ডোপ্ । তাং কৃষ্ণাম্ । সভায়াং
সাধবঃ সন্ধ্যাঃ । ‘‘সভায়া যঃ’’ ইতি যপ্ৰত্যয়ঃ । অভিসাযার্কং দিনান্ত-
সূর্যাভিসুখং স্থিতস্য ইতি গ্ৰেণঃ । ‘‘সায়ো নাশদিনান্ত্যোঃ’’ ইতি বিশ্বঃ ।
লক্ষণেনাভিপ্ৰতো চাভিসুখে’’তি অব্যর্থীভাবঃ । মহাতরোঃ সম্বন্ধিনীম্
আভূতাং ক্ৰাযামিব তাং কৃষ্ণাং চ্চণম্ ঐচ্ছন্ত ন চিরং জুগুপ্সিতত্বাৎ । নাপি
কিঞ্চিৎ ব্যাপ্ৰিয়ন্ত মাধ্যস্থ্যমঙ্ক্ৰমভয়াৎ, তে তু অর্কবত এব সাক্তিত্বমাত্মম্

৪০ । শক্রুগণ সভাংক্ষেত্রে মননে আমাদেব উত্তরোত্তর বস্ত্ৰ গ্রহণ করিয়াছিল, তাহাতে লক্ষ্যায় আমারা
অবনত হইয়াছিলোম, তাহারা মর্শ্বেচ্ছনিকারকো আমাদিগকে বাখিত করিয়াছিল ।

৪১ । শক্রুগণ পতিব্রতা জৌপনৌকে ভীষ্ম জৌপাদি গুরুদেবসন্নিধানে আনয়ন করিলে মুত্ৰা বেন
তাহাদের প্ৰতি সত্যঙ্কারবৎ মনোভাব ধারণ করিয়াছিল । অর্থাৎ ইহাৰ পর আমিও ইহাদিগকে
(কোব্ৰবদিগকে) স্বনগরে আনয়ন করিব, মুত্ৰা বেন তখন এইরূপই বাসনা গ্রহণ করিল ।

अयथार्थक्रियारम्भैः पतिभिः किं तवेक्षितैः ।

अरुध्येतामितीवास्या नयने बाष्पवारिणा ॥ ५२ ॥

सोढवान् नो दशामन्त्यां ज्यायानिव गुणप्रियः ।

सुलभो हि द्विषां भङ्गो दुर्लभा सत्स्ववाच्यता ॥ ५३ ॥

अन्वयः । अयथार्थक्रियारम्भैः पतिभिः ईक्षितैः तव किम् ? इति इव बाष्पवारिणा अस्या नयने अरुध्येताम् । वाच्य—बाष्पवारि नयने अरुणत् ॥ ५२ ॥

अन्वयः । गुणप्रियः ज्यायान् युधिष्ठिरः एव नः अन्त्यां दशां सोढवान्, द्विषां भङ्गः सुलभः, सत्स्व अवाच्यता दुर्लभा । वाच्य—गुणप्रियेण ज्यायसा युधिष्ठिरेण अन्त्या दशा साढा ॥ ५२ ॥

आस्थिता इत्यर्थः । अत्र आकृष्यमाणायाः कृष्णायाः आकृष्टारं प्रति पराङ्मुखत्वात् आवृत्तच्छायौपम्यम् । तथापि तां न मुञ्चति इति दुःशासनस्य तरुसाम्यम् ॥ ५१ ॥

अथास्याः तादात्मिकमयाथार्थ्यं वर्णयति—अयथार्थंति । अयथार्थाः मिथ्याभूताः क्रियारम्भाः पतिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतकर्माद्योगाः येषां तैः ताम् अरुक्षन्ति इत्यर्थः तव सम्बन्धिभिः । पान्ति रक्षन्ति इति पतयः भर्त्सारः । “पातेर्डितिः” इति औणादिको डतिप्रत्ययः । तैः ईक्षितैः अवेक्षितैः किम् ? न किञ्चित् फलम् अस्ति इत्यर्थः । इतीव इत्थं विचार्यैव इत्युत्प्रेक्षा । बाष्पवारिणा अस्याः कृष्णायाः नयने अरुध्यताम् आवृत्तं रुधेः कर्मणि लङ् । अशरणा करोदेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

ननु भवद्भिः किमर्थमसमर्थैः इवोपेक्षितम् तत्राह—सोढवानिति । गुणाः प्रिया यस्य सः गुणप्रियः । “वा प्रियस्येति” परनिपातः । ज्यायान् अग्रजः युधिष्ठिरः एव, इदमब्दात् ईयसुनि “ज्यादादीयसेति” आकारादेशः । नः अस्माकमन्ते भवामन्त्यां निक्षेपं दशामवस्थां सोढवान् न तु वयम् । किन्तु तदवरोद्धा इति भावः । ननु शत्रूपेक्षा महती अनर्थकारिणीत्याशङ्क्याह—सुलभेति । द्विषां विद्विषां भङ्गः सुलभः कालान्तरेऽपीति शेषः । सत्स्व सज्जनेषु अवाच्यता अनिन्द्यता दुर्लभा, न तु शत्रूपेक्षा । हि प्रसिद्धौ । शत्रूपेक्षातः लोकापवाद एव बलवान् तस्योत्पन्नस्य पुनरप्रतिविधेयत्वात् स च समयोत्सङ्घने स्यादेवेति भावः ॥ ५३ ॥

११ । मध्याह्न द्वाःशान्तेनेर कराकुष्ठो पञ्चादगामिनो द्योपनोके दिनेशेवे युवादिभूतश्चित् दशाउत्तरा आवर्द्धित द्वाषार शार अर्णकाल अवलोकन करिमाहिल ।

१२ । अनर्थक पतिनामधारी पतिगणके निरोक्षण कविना उतामार कि इहेवे ? इहा आलोचना कविनाइ येन ज्योपनोर अशुभल उदार नयनवयके आवृत्त करिमाहिल ।

স্থিত্যতিক্রান্তিভীরুণি স্বচ্ছান্যাকুলিতান্যপি ।

তোয়ানি তোয়রাশীনাং মনাসি চ মনস্বিনাম্ ॥ ৫৪

ধার্ত'রাষ্ট্রৈঃ সহ প্রীতিবৈরমস্মাস্বসূয়ত ।

অসন্মৈত্বী হি দোষায় কূলচ্ছায়েব সেবিতা ॥ ৫৫ ॥

অন্থ্যঃ । তোয়রাশীনাং তোয়ানি মনস্বিনাং মনাসি চ স্থিত্যতিক্রান্তিভীরুণি আকুলিতানি অপি স্বচ্ছানি (মবন্তি) । বাচ্য—+তৌধৈঃ+মনৌমিশ্র+ভীরুভিঃ+আকুলিতৈঃ+স্বচ্ছাঃ (সূয়তে) ॥ ৫৪ ॥

অন্থ্যঃ । ধার্ত'রাষ্ট্রৈঃ সহ প্রীতিঃ অস্মাসু বৈরম্ অসূয়ত । (যতঃ) অসন্মৈত্বী কূলচ্ছায়া ইব সেবিতা দোষায় (মবতি) । বাচ্য—+প্রীত্যা+বৈরম্+অসূয়ত । অসন্মৈত্বা সেবিতয়া (সূয়তে) ॥ ৫৫ ॥

ননু শত্রুবধে রাজ্ঞাং কঃ নামাপবাদঃ প্রতু্যত কীর্তীরেব ইত্যাশঙ্ক্য সত্য' স এব মমযোল্লঙ্ঘনকলঙ্কিতকীর্ত্যা মহানিন্দানিটানম্ ইত্যাশয়েনাহ— স্থিত্যতি । তোয়রাশীনাং সমুদ্রাণাং তোয়ানি মনস্বিনাং মনাসি চ মমানি মবন্তি । উভয়ং বিশিনষ্টি—স্থিত্যতিক্রান্তে'র্ময্যা'দোল্লঙ্ঘনাৎ হতোঃ ভীরুণি অত এবাকুলিতানি মঙ্কৌমিতান্যপি স্বচ্ছানি অকলুষাণি ন ত্বরন্তে ইত্যর্থঃ । মনস্বী অয়ং যুধিষ্টি' ইতি ভাবঃ । অত্র তোয়ানাং সামান্যতী মনস্বিনাং চাপ্যকৃতানামেব গুণতীল্যাৎ অীপম্যস্য গম্যতয়া তুল্যযোগিতালঙ্কারঃ । গুণস্বাত্ব ভীরুত্বং স্বচ্ছতা চ ॥ ৫৪ ॥

ননু অজাতশত্রোঃ স্বজনবৈর কিং কারণমিতি ? আশঙ্ক্য অস্মস্বীহার্দ'- মেবেত্যাহ— ধার্ত'রাষ্ট্রৈ' রিতি । ধার্ত'রাষ্ট্রৈঃ ধৃতরাষ্ট্রপুত্রৈঃ সহ প্রীতিঃ সৌহার্দম্ এব অস্মাসু বিধয়ে বৈরম্ অসূয়ত সূত্রবতী । সূয়তঃ দৈবাদিকাৎ ক'র্ত'রি লঙ্ । ননু সৌহার্দে বৈরজনকং চেৎ বিপ্রতিষিদ্ধম্ তত্রাহ— অমদिति । হি যস্মাত্ অসন্মৈত্বী দুর্জনেন সঙ্কতিঃ কূলস্য আসন্নপাতস্য নদীতটস্য ক্রায়া ইব সেবিতা অিতা সতী দোষায় অনর্থায় মবতি ন খলু দুর্জনঃ সুজনবত্ মিত্রদ্রোহপাতকং পশ্যতোতি ভাবঃ । উপমানুপ্রাণিতঃ অয়মর্থ্যান্তর-ন্যাসনামালঙ্কারঃ ॥৫৫॥

৫৩ । গুণপ্রিয় জ্যেষ্ঠ যুধিষ্টিাই আমাদের এই চরন পণী সহ্য করিয়াছিলেন । ফলে শত্রু দমন হুলভ অর্থাৎ কাণাস্তবেও হইতে পারে ; কিন্তু মঙ্কনসমাজে অধি'ণী দুর্লভ । (অর্থাৎ লোকাপবাদ একবার হইলে আর তাহা অপনোদন করা যায় না ।

৫৪ । জনশ্রিসমূহের জল আর মনবিগণের মন উভয়ই মধ্যাদালজ্বনে ভীক, হুতয়ঃ সঙ্কোভিত হইয়াও অচ্ছই থাকে ।

৫৫ । ধৃতরাষ্ট্রপুত্রদিগের সহিত সৌহার্দই আমাদের প্রতি শত্রুতা উপাদান করিয়াছে । কেন না, আপন্নপাতন নদীতটের ছায়ায় আশ্রয় লওয়ার স্থায় দুর্জননজ গ্রহণ করিয়াও দোষনিমিত্ত হইয়া থাকে ।

अपवादादभीतस्य समस्य गुणदोषयोः ।

असद्वृत्तेरहो वृत्तं दुर्विभावं विधेरिव ॥ ५६ ॥

ध्वंसित हृदयं सद्यः परिभूतस्य मे परैः ।

यद्यमर्षः प्रतीकारं भुजालम्बं न लम्भयेत् ॥ ५७ ॥

अवधूयारिभिर्नीता हरिणैस्तुल्यवृत्तिताम् ।

अन्योऽन्यस्यापि जिज्ञीमः किं पुनः सहवासिनाम् ॥ ५८

अन्वयः । अपवादात् अभीतस्य गुणदोषयोः समस्य असद्वृत्तेः वृत्तं विधेः वृत्तम् इव दुर्विभावं (भवति) । वाचा—वृत्तने दुर्विभावेन (भूयते) ॥ ५६ ॥

अन्वयः । परैः परिभूतस्य मे हृदयं सद्यः ध्वंसित, यदि अमर्षः प्रतीकारं भुजालम्बं न लम्भयेत् । वाचा—हृदयेन ध्वंस्यते, अमर्षेण प्रतीकारः भुजालम्बः लम्भयेत् ॥ ५७ ॥

अन्वयः । अरिभिः, अवधूय हरिणैः तुल्यवृत्तिता नीताः (वयं) अन्योऽन्यस्य अपि जिज्ञीमः सहवासिना किं पुनः ? वाचा—तुल्यवृत्तिता नीताः (अस्माभिः) ज्ञेयते ॥ ५८ ॥

ननु आदावेव तेषां वृत्तम् अविज्ञाय कथं मैत्री कृता इति आशङ्क्य किं कर्मः दुर्जनवृत्तं दुर्विज्ञेयमित्याह,—अपवादादिति । अपवादात् जनाक्रोशात् अभीतस्य अजुगुप्समानस्येत्यर्थः । गुणदोषयोः समस्य तुल्यबुद्धेः, निग्रहानुग्रहौ गुणदोषयोरननुरुन्धत इत्यर्थः । विधो अप्ये-तद्विशेषणं योज्यम् । असद्वृत्तेर्दुराचारस्य धूर्त्तस्य वृत्तम् ईहितं विधेः दैवस्य वृत्तमिव दुर्विभावं विभावयितुमशक्यम् । किन्तु कार्यैकसमधिगम्य-मित्यर्थः । भवतेत्यन्तात् कञ्छार्थं खलुप्रत्ययः ॥ ५६ ॥

ननु एतं मानो कथं परिभूतो जीवामि तत्राह—ध्वंसितेति । परैः शत्रुभिः परिभूतस्य मे हृदयं सद्यो ध्वंसित भ्रष्टेदित्यर्थः । अमर्षः कर्त्ता प्रतीकारं प्रतिक्रियारूपं भुजालम्बं हस्तावलम्बनं न लम्भयेत् न ग्राहयेत् यदि हृदयेन इति शेषः । सद्यं जीवामि प्रतिविधित्स्या न तु निर्लज्जतया इति भावः ॥ ५७ ॥

ननु तवैव कोऽयमभिमानः ? तत्राह—अवधूयेति । अरिभिः अवधूय परिभूय हरिणैः मृगैः तुल्यवृत्तितां तुल्यजीवनत्वं वन्याहारता-

०७ । याताव लोकापवादः उग्र नाई, वीर्य उःण याहाव तुलावृद्धि, ए हेन धूर्त्त जनैर कार्या विधाकार काषेव श्राय अशाननीर ।

०९ । परपरिभूक्त मनोष रूप मज्जई क्षरस हईया वाईठ ; यदि अनर्ष उाहाके प्रतीकार अरूप ज्जावलम्बन ग्रहण ना कनाईठ ।

शक्तिवैकल्यनमस्य निःसारत्वाल्लघीयसः ।

जन्मिनो मानहीनस्य दृणस्य च समा गतिः ॥५६॥

अलङ्घ्यं तत्तदुद्धीच्या यद्यदुच्चैर्महीभृताम् ।

प्रियतां ज्यायसीं मा गान्महतां केन तुङ्गता ॥६०॥

अन्वयः । शक्तिवैकल्यनमस्य निःसारत्वात् लघीयसः मानहीनस्य जन्मिनः दृणस्य च गतिः समा (भवति) । वाच्य—समया गत्या (भ्रूयते) ॥ ५६ ॥

अन्वयः । महीभृतां यत् उच्चैः तत् तत् अलङ्घ्यं उद्धीच्या महतां तुङ्गता ज्यायसीं प्रियतां केन मा गात् ? वाच्य—तुङ्गतया ज्यायसी प्रियता मा गाति ॥ ६० ॥

मित्यर्थः । नीताः प्रापिताः वयं पञ्चापीति शेषः । अन्योऽन्यस्यापि जिह्नीमः लज्जामहे । महवासिनां महचारिणां किं पुनः ? प्रागेव जिह्नीम इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ? क्रियायोगे सम्बन्धसामान्ये षष्ठौ । तत्र वयं पञ्चापि तुल्याभिमाना एव इदं तु मदेकसाध्यं कर्मेति मुनिशासनात् मयानुष्ठीयत इति भावः ॥ ५८ ॥

ननु तर्हि दुःखैकनिदानमन्तःशत्रुर्मान एव त्यज्यतामित्याशङ्क्य तत्त्यागे दोषमाह—शक्तीति । शक्तिवैकल्येन उत्साहादिशक्तिवैधुर्येण अवष्टम्ब-सामर्थ्यविरहेण च नमस्य प्रह्वीभूतस्य विधेयभूतस्य च निःसारत्वात् दुर्बलत्वात् स्थिरांगरहितत्वाच्च “सारां बले स्थिरांगे च” इत्यमरः । लघीयसः गौरवहीनस्य नीरसस्येत्यर्थः । मानहीनस्य जन्मिनः जन्ताः । ब्रोह्मा-दित्वादिनिः । दृणस्य च गतिः अवस्था समेति मानहीनस्य दृणादपि निष्कृष्टत्वात् न त्याज्यो मान इति भावः । श्लेषालङ्कारोऽयं तदनुप्राणिता इयमुपमेति अनेकार्थदीपिकेति व्यज्यते ॥ ५९ ॥

मानत्यागे दोषमुक्त्वा तत्सङ्गावे पङ्क्तिभिर्गुणमाह—अलङ्घ्यमिति । मही-भृतां पर्वतानां सम्बन्धि यद् यत् शृङ्गादिकम् उच्चैः उन्नतं तत् तत् अलङ्घ्यम् उद्धीच्योत्प्रेच्य तर्कयित्वा इति यावत् । महतां महात्मनां तुङ्गता मानान्नत्यं ज्यायसीं प्रियतां प्रियत्वं केन हेतुना मा गात् ? न केनापि प्रियत्वं गच्छत्येवेत्यर्थः । किन्तु तुङ्गत्वेनेत्यर्थः । आशिषि माङ्ङि लङ् ।

८० । शत्रुगण आशदिगके पराञ्छ कविता गुणैव समान आभादेव ओषिका विधान कराहंभाछे । ए अवस्था आभरा वे निक्षेप्राहे परगणा महधर्मोदिगैर निकटे अश्रित हईव, तेन पक्षे आद कथा कि ?

८१ । वे मानहीन पुरुष उटनाहादि शक्ति नाई बनिष्ठा नअ एव, दोर्लभा हेतू गोववहान, ताहादेर एव मानशीविरह अवनउ आभार नीरन दुःणैर अवस्था समान ।

तावदाश्रीयते लक्ष्म्या तावदस्य स्थिरं यशः ।

पुरुषस्तावदेवासौ यावन्मानात् न हीयते ॥६१॥

स पुमानर्थवज्जन्मा यस्य नाम्नि पुरःस्थिते ।

नान्यामङ्गुलिमभ्येति सङ्ख्यायामुद्यताङ्गुलिः ॥६२॥

अन्वयः । तावत् एव लक्ष्म्या आश्रीयते, तावत् अस्य यशः स्थिरं (भवति) तावत् एव असौ पुरुषः यावत् मानात् न हीयते । वाच्य—लक्ष्मीः आश्रयति, यशसा स्थिरं (भूयते), अमुना पुरुषेण (भूयते) ॥ ६१ ॥

अन्वयः । सः पुमान् अर्थवज्जन्मा, यस्य नाम्नि पुरःस्थिते (सति) सख्यायां उद्यता अङ्गुलिः अन्याम् अङ्गुलिं न अभ्येति । वाच्य—तेन पुमा अर्थवज्जन्माना (भूयते) उद्यतया अङ्गुल्या अन्यः अङ्गुलिः न अभ्येति ॥ ६२ ॥

अटोऽपवादः । देवादनच्छतोऽपीच्छाम् उत्पादयति औषधवदित्यर्थः । आशंसनार्थं माशीःप्रयोगः । उद्दीच्येति समानकर्तृकत्वनिर्देशः क्वचित् प्रयोगदर्शनात् सोढव्यः । केचित् उद्दीच्यमिति पठन्ति । तत्र यत् यत् उच्चैः तत्तत् अलङ्घ्यम् अवलोकनीयं न च उल्लङ्घनीयमिति । अतो महताम् इत्यादि योजयन्ति ॥ ६० ॥

तावदिति । किञ्च तावदेवासौ लक्ष्म्या आश्रीयते । तावदस्य पुंसः यशः स्थिरम् । तावदेवासौ पुरुषः । पुरुषत्वेन गण्यत इत्यर्थः । यावत् मानात् अभिमानात् न हीयते न भ्रंशति । मानहीनस्य न किञ्चित् शुभमास्त इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

स इति । स पुमान् अर्थवज्जन्मा सार्थकजन्मा यस्य पुंसो नाम्नि पुरः अग्रे स्थिते सति संख्यायां पुरुषगणनाप्रस्तावे उद्यता गुणमधिकृत्य उन्नमिताङ्गुलिः अन्यां द्वितीयाम् अङ्गुलिम् उद्यतामिति शेषः । न अभ्येति न प्राप्नोति । अद्वितीयत्वात् अस्येत्यर्थः । एतन्मानरहितस्य न सम्भवतीति भावः ॥ ६२ ॥

७० । पर्वतसमूहं वाहा वाहा (शृङ्गादि) उच्छ, त्वत्समुदायं अलङ्घ्या ; ईहा बुद्धिः महा-इगणेषु वानोन्नत्या केन ना अति प्रिय वस्तु इहैवे ?

७१ । लग्नौ ततदिनेऽपूरुषके आश्रय कविना थाकेन, ततदिनेऽपूरुषके यश स्थि व थाके, उतदिनेऽपूरुषके पलवांठा हय ; यतदिने से मानहीन ना हय ।

७२ । वाहार नाम अग्रे थाकिले पूरुषगणनां समुदाय अङ्गुलि द्वितीय अङ्गुलिके प्रापु ना हय, सेऽपूरुषकेऽपूरुषके इत्यर्थः ।

দুরাসদবনজ্যায়ান্ গম্যস্তুঙ্কোঽপি ভূধরঃ ।

ন জহাতি মহৌজস্কং মানপ্রাংশুমলঙ্ঘতা ॥৬৩॥

গুরুন্ কুর্বন্তি তে বংশ্যানন্বর্যা তৈর্বসুম্বরা ।

যেষাং যশাংসি শুভ্রাণি ক্লেপয়ন্তীন্ডুমগড়লম্ ॥৬৪ ॥

উদাহরণমাশীঃষু প্রথমে তে মনস্বিনাম্ ।

শুষ্কোঽশনিরивামর্ষো যৈররাতিষু পাত্যতে ॥৬৫ ॥

অন্বয়ঃ । দুরাসদবনজ্যায়ান্ তুঙ্কঃ অপি ভূধরঃ গম্যঃ মহৌজস্কং মানপ্রাংশুং (পুরুষং) অলঙ্ঘতা ন জহাতি । বাচ্য— + + + জ্যাবসা তুঙ্কেন ভূধরেণ গম্যেন (ভূয়তে) মহৌজস্কঃ মানপ্রাংশুঃ অলঙ্ঘতয়া ন হীযতে ॥ ৬৩ ॥

অন্বয়ঃ । তে (নরাঃ) বংশ্যান্ গুরুন্ কুর্বন্তি, তৈঃ বসুম্বরা অন্বর্যা (ভবতি), যেষাং যশাংসি ইন্দুমগড়লং ক্লেপয়ন্তি । বাচ্য— তৈঃ নরৈঃ বংশ্যা গুরবঃ ক্রিয়ন্তে, বসুম্বরয়া অন্বর্যেয়া (ভূয়তে) শুভ্রৈঃ যশাংসিঃ ইন্দুমগড়লং ক্লেপয়তে ॥ ৬৪ ॥

দুরাসদেতি । দুরাসদেবনৈঃ জ্যায়ান্ প্রভৃৎ তথাপি তুঙ্কোঽপি ভূধরঃ গম্যঃ গন্তুং শক্য এব । প্রসিদ্ধং চ এতদ্বিত্তি ভাবঃ । মহৌজস্কং প্রতাপসম্পন্নং মানপ্রাংশুং মানোন্নতং পুরুষমিতি শ্রেষ্ঠঃ । অলঙ্ঘতা ন জহাতি । কদাচিত্ মানী লঙ্ঘয়িতুং শক্যত ইত্যর্থঃ । গিরিরপি গরোয়ান্ মানাধিক ইতি ভাবঃ । অত্রোপমানাত্ ভূধরাত্ উপমেয়স্য মানিনো ধর্ম্মান্তরসাম্যে লঙ্ঘত্বেন আধিক্যকথনাদ্ ব্যতিকালঙ্কারঃ ॥ ৬৩ ॥

গুরুনিতি । তে নরাঃ বংশ্যান্ অন্বয়ে ভবান্ গুরুন্ কুর্বন্তি প্রথয়ন্তি । স্বনাম্না ব্যপদেশয়ন্তি রঘুদিলীপাদিবিদিত্যর্থঃ । তৈর্নরৈঃ বসুনি ধনানি ধরতীতি বসুম্বরা । “সংজ্ঞায়াং ভৃতৃষুজি” ইत्याদিনা স্বচ্চপ্রত্যয়ে “স্বচি ক্লেস্বঃ” ইতি ক্লেস্বাত্ নুমাগমশ্চ । অন্বর্যা অনুগতার্থা তেপাং বসুম্বূতানাং ধারণাদিতি ভাবঃ । যেষাং শুভ্রাণি যশাংসি ইন্দুমগড়লং ক্লেপয়ন্তি লজ্জয়ন্তি যশসৌ নিশ্চলঙ্ঘত্বাদিতি ভাবঃ । ইদৃশং হি যশঃ মানমহত এব সম্ভবতীতি তাৎপর্যার্থঃ । ক্রীধাতোর্ঘ্যন্তাত্ লট্ । “অর্চ্চির্চ্চী” ইत्याদিনা পুণাগমঃ । অত্র ক্লেপস্য সাহচর্য্যবসানাদুপমালঙ্কারঃ ॥ ৬৪ ॥

৬৩। দুর্গম অরণ্যে পরিগৃহ্য উন্নত ভূধরঃ নৌকেব গম্য হইয়া থাকে ; কিন্তু যে প্রতাপমানী মানোন্নত পুরুষ, তাহাকে অলঙ্ঘতা কথনও ত্যাগ করে না। অর্থাৎ মানী ব্যক্তিকে লঙ্ঘন করিতে কেহই সমর্থ নহে ।

৬৪। বাহাদুর শুভ্রবশোরাণি চন্দ্রবলকে লঙ্ঘা দেয়, মেই সকল নরই যৌর বংশধরদিগকে মহাপুরুষ করিয়া ডুলে ; এবং তাহাদের দ্বারাই বশিকরা সার্থকনামা হয় ।

न सुखं प्रार्थये नार्थमुदन्वद्दीचिचञ्चलम् ।

नानित्यताशनेस्त्वस्यन् विविक्तं ब्रह्मणः पदम् ॥ ६६ ॥

प्रमाष्टुमयशःपङ्कमिच्छेयं कृद्गना कृतम् ।

वैधव्यतापितारातिवनितालोचनाम्बुभिः ॥ ६७ ॥

अन्वयः । येः अमर्षः शुक्ले अशनिः इव अरातिषु पात्यते मनस्विनां प्रथमे ते आशीःषु उदाहरणम् । वाचा—ये अमर्षम् अशनिमिव पात्यन्ति प्रथमैः तेः उदाहरणेन (भूयते) ॥ ६५ ॥

अन्वयः । उदन्वद्दीचिचञ्चलं सुखं न प्रार्थये, अर्थञ्च न प्रार्थये । (किञ्च) अनित्यताशनेः तस्यन् विविक्तं ब्रह्मणः पदं न प्रार्थये । वाचा—मया सुखं न प्रार्थ्यते, अर्थञ्च न प्रार्थ्यते, तस्यता विविक्तं पदं न प्रार्थ्यते ॥ ६६ ॥

अन्वयः । कृद्गना कृतम् अयशःपङ्कं वैधव्यतापितारातिवनितालोचनाम्बुभिः प्रमाष्टुम् इच्छेयम् । वाचा—मया इष्यते ॥ ६७ ॥

उदाहरणमिति । दैरमर्षः क्रोधः शुक्ले नीरसे अशनिरिव अरातिषु विषये पात्यते प्रक्षिप्यते । मनस्विनां मानिनां प्रथमे अयेमराः ते आशीःषु पुरुषैरेवं भवितव्यमेवंरूपसु उदाहरणं भवतीति शेषः । रामादिवदुपमानं भवतीत्यर्थः । अतो न त्याज्यो मान इति सन्दर्भार्थः ॥ ६५ ॥

तदुक्तम् “अभिद्रोहेण भूतानाम्” इत्यादि तत्र युग्मेनोत्तरमाह—
नेत्यादि । उदन्वद्दीचिरिव चञ्चलं समुद्रतरङ्गवदस्थिरं सुखं कामं न प्रार्थये न इच्छामि । तथा चञ्चलम् अर्थञ्च न प्रार्थये । किञ्च अनित्यता विनाशिता सैव अशनिः तस्मात् तस्यन् विभ्यत् । “वा भ्राश” इत्यादिना श्यन्प्रत्ययः । विविक्तं निर्वाधं ब्रह्मणः वैधसः आत्मनः पद्यते इति पदं स्थानम् ऐक्यलक्षणं मुक्तिञ्च न प्रार्थये । एतेन यदुक्तम् “उच्छेदं जन्मतः कर्त्तुम्” इत्यादिना तत् समाहितम् ॥ ६६ ॥

प्रमाष्टुमिति । किन्तु कृद्गना कृपटेन कृतं शत्रुभिरिति शेषः । अयशः एव पङ्कमिति रूपकालङ्कारः । वैधव्येन तापितानां दुःखीकृतानामरातिवनितानां लोचनाम्बुभिः प्रमाष्टुं क्षालयितुमिच्छेयम् अभिलषेयम् । इषिधातोर्लिङि रूपम् ॥ वैरिनिर्ध्यातनातिरिक्तं न किञ्चिदिच्छामीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

७५ । वाशावा नीरसे अशनिपातनेव श्राव आशित्जने अवधारण करे, ताशाराई मनविशेषेण अशनी एव ताशाराई प्रकथकार वर्णनार उदाहरण श्रुल ।

७६ । आशि कलषिजल-कणन श्रुत चारि ना, अर्थ चारि ना, अपिच अनिशातापण अशनि इहेते डोड इहेना अवाध प्रकणदण चारि ना ।

७७ । आशि शत्रुकर्तृक रूपकृत् अयशोक्षण पङ्क—वैधव्यतापिठ आशिवनितापणेर मयनाषु वावा अकालन करिटे इच्छा करि ।

अपहसीऽथवा सद्भिः प्रमादो वास्तु मे धियः ।

अस्थानविहितायासः कामं जिज्ञेत् वा भवान् ॥६८॥

वंशलक्ष्मीमनुद्धृत्य समुच्छेदेन विद्विषाम् ।

निर्वाणमपि मन्येऽहमन्तरायं जयश्रियः ॥६९॥

अजन्मा पुरुषस्तावद्गतामुस्तृणमेव वा ।

यावन्नेषुभिरादत्ते विलुप्तमरिभिर्यशः ॥७०॥

अन्वयः । अथवा सद्भिः (अहं) अपहस्ये, मे धियः प्रमादो वा अस्तु, भवान् अपि अस्थान-
विहितायासः (सन्) कामं जिज्ञेत् । वाचा—सन्तः (सां) अपहसन्ति, प्रमादेन भूयता भवता
विहितायासेन ज्ञीयताम् ॥ ६८ ॥

अन्वयः । अहं विद्विषां समुच्छेदेन वंशलक्ष्मीम् अनुद्धृत्य निर्वाणम् अपि जयश्रियः अन्तरायं
मन्ये । वाचा—मया निर्वाणं अपि अन्तरायः मन्यते ॥ ६९ ॥

अन्वयः । पुरुषः यावत् अरिभिः विलुप्तं यशः इषुभिः न आदत्ते तावत् अजन्मा ; गतासुः तृणमेव
वा । वाचा—पुरुषेण आदीयते, अजन्मना, गतासुना तृणेन वा (भूयते) ॥ ७० ॥

एवं तर्हि “यः करोति वधोदकां” इत्युक्तदोषः स्यात् इत्याशङ्कामङ्गीकृत्य
ग्लानिर्न दोषयेति न्यायमाश्रित्य युग्मेनोत्तरमाह—अपहस्य इत्यादि ।
अथवा सद्भिः पण्डितैः अपहस्ये अपहसिष्य इत्यर्थः । “वर्त्तमानसामोप्ये
वर्त्तमानवदा” इति हर्मतेर्णन्तात् कर्मणि लट् । ख्यन्तस्तु भ्रान्तः पाठः ।
मे धियः प्रमादोऽनवधानत्वं वा अस्तु । भवानपि अस्थाने अयोग्यविषये
विहितः आयासः हितोपदेशप्रयासो येन सः तथोक्तः विफलप्रयत्नः सन्
इत्यर्थः । कामं जिज्ञेत् तु लज्जताम् ॥ ६८ ॥

वंशेति । अहं तु विद्विषां शत्रूणां समुच्छेदेन विनाशेन करणेन
वंशलक्ष्मीम् अनुद्धृत्य अपुनरावर्त्तयन् निर्वाणं मोक्षमपि जयश्रियः अन्त-
रायं विघ्नं मन्ये । न तु पुरुषार्थमित्यर्थः । किमुत अन्योक्तवादिकमिति
भावः ॥ ६९ ॥

नन्वयं ते दुराग्रह इत्यत आह—अजन्मेति । पुरुषः यावत्
अरिभिर्विलुप्तं संहृतं यश इषुभिः न आदत्ते एविवधेन न प्रत्याहरति
इत्यर्थः । तावदजन्मा अजातप्राय इत्यर्थः । ननु अजातोऽपि जननानन्तर-
मुपयुज्यते एवेति अर्थात् पक्षान्तरमाह—गतासुः मृत मृततुल्य

७० । मातृगण आमाय उपशान्ते कस्य, किम् आमार बुद्धिमाशु उपश्रित इहेषा शक्र, अथवा
अज्ञाने प्रज्ञान शोकार कविश आपनिहे लज्जित इडन ।

७१ । आनि शक्रतिनाशाच्छे नःशक्रामोर उक्ताय माधनं ना करिषा निरुपाणकेऽ जयश्रीर अश्रराय
बलिभ्रान्तेन करि ।

अनिर्जयेन द्विषतां यस्यामर्षः प्रशाम्यति ।

पुरुषोक्तिः कथं तस्मिन् ब्रूहि त्वं हि तपोधन ॥७१॥

कृतं पुरुषशब्देन जातिमात्रावलम्बिना ।

योऽङ्गीकृतगुणैः श्लाघ्यः सविस्मयमुदाहृतः ॥७२॥

अन्वयः । यस्य अमर्षः द्विषताम् अनिर्जयेन प्रशाम्यति, तस्मिन् पुरुषोक्तिः कथम् ? (हे तपोधन !) त्वं हि ब्रूहि । वाच्य—अमर्षेण प्रशाम्यते, पुरुषोक्तेः (भूयते) । त्वया उच्यताम् ॥ ७१ ॥

अन्वयः । जातिमात्रावलम्बिना पुरुषशब्देन कृतम्, अङ्गीकृतगुणैः यः श्लाघ्यः (सन्) सविस्मयम् उदाहृतः (भवति) । वाच्य—+ + श्लाघ्येन उदाहृतेन (भूयते) ॥ ७२ ॥

इत्यर्थः । सृतोऽपि प्राक् उपयुक्तवान् इति अरुच्याह—तृणमेवेति । तृणतुल्य

इत्यर्थः । अकिञ्चित्कारस्तु त्वं कान्यानुपयोगात् जीवन्मृत इत्यर्थः । अतो

नाहमाग्रहात् ब्रवीमि किन्तु वीरधर्ममनुपालयामोति भावः ॥ ७० ॥

सर्वथा वैरनिर्यातनं कर्त्तव्यमित्युक्तं तटकरणे पुरुषगुणानां हानिदोषमाह—अनिर्जयेनेति । यस्य अमर्षः क्रोधः द्विषतां शत्रुणा-मनिर्जयेन निर्जयं विना एव प्रशाम्यति । उपलक्षणे तृतीया । तस्मिन् पुरुषः इत्युक्तिः पुरुषशब्दः कथम् ? न कथञ्चिदित्यर्थः । प्रवृत्तं इति शेषः । प्रवृत्तिनिमित्तस्य पुरुषकारस्याभावादिति भावः । हे तपोधन ! त्वं हि त्वमेव ब्रूहि कथम् । न च ते किञ्चित् अविदितमस्तीति भावः । “हि हेताववधारणं” इत्यमरः ॥ ७१ ॥

ननु पुरुषत्वजात्यैव पुरुषोक्तिप्रवृत्तैः किं पुरुषकारेण तत्राह—कृतमित्यादिद्वयेन । जातिमात्रावलम्बिना जातिमात्राभिधायिनाः पुरुष-शब्देन कृतम् अलम् । न तेन किञ्चित् साध्यत इत्यर्थः । अत्र गम्यमान-साधनक्रियापेक्षया करणत्वात् तृतीया इत्युक्तं प्राक् । कृतमिति निषे-धार्थमव्ययं चादिषु पठ्यते । सत्त्वं जातिमात्रेऽपि पुरुषशब्दः प्रवृत्तैः परन्तु न अस्मी पुंसाम् आशास्यः । पश्वादिसाधारण्यादिति तात्पर्यार्थः । तर्हि कौटुक श्लाघ्य इत्याशङ्क्याह—य इत्यादिना अथेद्वयेन । अङ्गी-कृतगुणैः गुणपक्षपातिभिः यः पुमान् श्लाघ्यः तुल्यः सन् सविस्मयं ससम्भ्रमम् उदाहृतः कथितः । पुंसा ईदृशेन भवितव्यमिति निर्दिशितः ॥ ७२ ॥

१० । पुरुष एष पर्वण्ड शक्रजनविलुप्त यम अश्रु धाता अद्यानयन ना करे, से पर्वण्ड तांशके अजातघोर, वृत्तुला एमन कि वृणतुलाइ वला यात्र ।

११ । शक्र अत्र ना करिशा वाहोर अमर्ष अशमित इत्र, तांशके पुरुष वला यात्र किञ्चन ? हे तपोधन ! आपनिहे ए कथा वलून ।

यसमानमिवौजांसि सदसा गौरवेरितम् ।

नाम यसाभिनन्दन्ति द्विषोऽपि स पुमान् पुमान् ॥७३॥

युग्मकम् ।

यथाप्रतिज्ञं द्विषतां युधि प्रतिचिकीर्षया ।

ममैवाध्येति नृपतिस्तुष्यन्निव जलाञ्जलेः ॥७४॥

अन्वयः । सदसा गौरवेरितं (सत्) औजांसि यसमानम् इव (स्थितं) यस्य पुनः नाम द्विषोऽपि अभिनन्दन्ति स पुमान् पुमान् । वाचा—+ नाम द्विषद्विः अभिनन्द्यते, तेन पुंसा पुंसा (भूयते) ॥ ७३ ॥

अन्वयः । नृपतिः यथाप्रतिज्ञं युधि द्विषतां प्रतिचिकीर्षया तस्यन् जलाञ्जलं एव मम इव अध्येति । वाचा—नृपतिना तस्यता अहमेव अर्धीये ॥ ७४ ॥

यसमानमिति । किञ्च सदसा सभया गौरवेण ईरितं कथाप्रसङ्गेषु गौरवपूर्वकमुच्चारितं सत् औजांसि शृण्वतां तौजांसि यसमानं गिलत् इव स्थितं यस्य पुंसः नाम द्विषोऽपि अभिनन्दन्ति अनुमोदन्ते । किमुत सुहृद इति भावः । स पुमान् पुमान् पुरुषत्वेन गण्यते इत्यर्थः । प्रथमः पुरुषशब्दः जातिवचनः, द्वितीयो गुणवचनः स एव श्लाघ्यः । अत्र पुमान् पुमान् इति तात्पर्यमात्रभेदभिन्नशब्दार्थोपानुरक्त्यन्तर्गतौ लाटानुप्रासोऽलङ्कारः । तथाच सूत्रम्—‘तात्पर्यभेदयुक्तौ लाटानुप्रासः’ इति ॥ ७३ ॥

ननु सत्सु भीमादिषु तदैव अयं कोऽभिनविशः इत्यत आह—तथेति । नृपतिः युधिष्ठिरः यथाप्रतिज्ञं युधि द्विषतां प्रतिचिकीर्षया द्विषतः प्रतिकर्तुम् इच्छया प्रतिज्ञानुसारणैव जिघांसयेत्यर्थः । तस्यन् पिपासुः जलाञ्जलेरिव अध्येति इच्छति कार्यमिद्वेः मदायत्तत्वात् मामिव स्मरति अतः अयं मम अभिनविश इत्यर्थः । “अधीगर्थ” इत्यादिना कर्मणि षष्ठी ॥ ७४ ॥

१२ । जातिवचनप्रकाशक पुरुष शब्देव अयोप्य कर्मवचक, (पत्रसू) ये पुरुष उग्रप्राप्ते वाङ्मिगणेर मुत्थे प्रशंसित इहैसा मसप्रथमे अतिरिक्त मनः (मिनिह् प्रकृत पुरुष) ।

१३ । गौहोर नाम मत्स्यप्रदेशे गौतमेन सतिष्ठ उच्छारित इहैसा शोडुर्णेर तेषोराशि अयःकवण करिमा शोके एव शक्रगणं वाहार नामग्यातिव अहमोदन करिमा शोके, मेहे पुरुवहै पुरुष ।

१४ । तृथित वाङ्मि येमन जमाङ्गलि ईच्छा कथा, येमनहै नवपति युधिष्ठिर प्रतिज्ञापूर्वतरे मनरेर शक्र मंहारेच्छोय आमाकेहै केवल अवन करितेछेन ।

स वंशस्यावदातस्य शशाङ्कस्यैव लाञ्छनम् ।

कृच्छ्रेषु व्यर्थं या यन्न भूयते भर्तुः राज्ञया ॥७५ ॥

कथं वादीयतामर्वाङ्मुनिता धर्मरोधिनी ।

आश्रमानुक्रमः पूर्वं स्मर्यते न व्यतिक्रमः ॥७६ ॥

अन्वयः । सः अवदातस्य वंशस्य शशाङ्कस्य इव लाञ्छनं यत्र कृच्छ्रेषु भर्तुः आज्ञया व्यर्थं या भूयते । वाचा—आज्ञा व्यर्था भवति ॥ ७५ ॥

अन्वयः । धर्मरोधिनी, अर्वाङ् मुनिता कथं वा आदीयताम्, पूर्वं आश्रमानुक्रमः स्मर्यते न व्यतिक्रमः (स्मर्यते) । वाचा—...रोधिनीं मुनिताम् आददे । पूर्वं आश्रमानुक्रमं स्मरति ॥ ७६ ॥

ननु युधिष्ठिरः स्वार्थं साधयति, त्वया च स्वार्थमात्रमनुसन्धोयतामित्यत आह—स इति । स नरोऽवदातस्य स्वच्छस्य वंशस्य शशाङ्कस्यैव लाञ्छनं कलङ्कः । यत्र यस्मिन् पुरुषे कृच्छ्रेषु व्यसनेषु भर्तुः स्वामिनः आज्ञया व्यर्थं या भूयते । भावे लट् । आपदि स्वार्थसाधकः कुलघातकः, तत् कथं स्वार्थनिष्ठकार्यता युक्ते त्वर्थः ॥ ७५ ॥

यदुक्तम् “विजहीहि रणोत्साहम्” इत्यादि, तत्रोत्तरमाह—कथमिति । धर्मरोधिनी धर्मविरोधिनी अर्वाङ् गार्हस्थ्येऽपि प्रागेव मुनिता वानप्रस्थत्वं चतुर्थाश्रमता वा, वर्णप्रक्रमेण तस्य विधानात् “त्रयाणां वर्णानां वेदमधोत्य चत्वार आश्रमाः” इति सूत्रकारवचनाच्च क्षत्रियस्यापि कौश्लिदिष्टत्वात् । तदेतत् सम्यक् विवेचितमस्माभिः रघुवंशसञ्जीवनीयां “स किलाश्रममन्थ-माश्रितः” इत्यत्र । कथं वा आदीयतां मया कथं वा अङ्गीक्रियताम् ? रुम्पश्चे लोट् । तथाहि—पूर्वमन्वादिभिराश्रमानुक्रमः स्मर्यते, न तु व्यतिक्रमः । “ब्रह्मचारी भूत्वा गृही भवेत्, गृही भूत्वा वनी भवेत्, वनी भूत्वा प्रव्रजेत्” इति श्रुत्यनुसारादित्यर्थः । एतदपि “चत्वार आश्रमाः” इत्येतत् पक्षमाश्रित्य उक्तम् । यदि चेत् वैराग्यं, तदा ब्रह्मचर्यादिव प्रव्रजेत् गृहाद्वनाद्वेति व्युत्क्रमपक्षस्यापि श्रवणात् । सामान्ये न विशेषसमर्थं नरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७६ ॥

१० । विपश्चिदं प्रभुव आजाये ये पुरुषे ये वर्षे हरेषां वास, मेहे पुरुषे शशाङ्कस्य कलङ्कः आदि विपश्चिदं रणेश्वर कलङ्कश्चरुप ।

११ । आभि गार्हस्थ्येऽपि पूर्वे धर्मविरोधिनी चतुर्थाश्रम अङ्गीकारा किकारा कविता? मयादि पूर्वाचार्याणां आश्रमानुक्रमेणै उपासना कवितायाकेन; आश्रम वातिक्रमेव नहे ।

‘আসক্তা ধূরিয়ং রুড়া জননী দূরগা চ মে ।

তিরস্করোতি স্বাতন্ত্র্যং জ্যায়াংশ্চাচারবান্ নৃপঃ ॥৩৩॥

স্বধর্মমনুরুন্ধ্যন্তে নাতিক্রমমরাতিभिঃ ।

পলায়ন্তে কৃতধ্বংসা নাহবান্মানশালিনঃ ॥৩৮॥

অন্বয়ঃ । আসক্তা রুড়া ইয়ং ধূঃ দূরগা জননী চ তথা নৃপঃ অপি আচারবান্ জ্যাযান্ মে স্বাতন্ত্র্যং তিরস্করোতি । বাচ্য—‘‘অনয়া ধুরা, দূরগয়া জনন্যা নৃপেণ আচারবতা জ্যাযসা স্বাতন্ত্র্যং তিরস্কর্যতে ॥ ৩৩ ॥

অন্বয়ঃ । মানশালিনঃ স্বধর্মম্ অনুরুন্ধ্যন্তে, অতিক্রমং ন, (অনুরুন্ধ্যন্তে) অরাতিभिঃ কৃতধ্বংসাঃ (সন্তঃ) আহবাত্ ন পলায়ন্তে । বাচ্য—মানশালিনিঃ স্বধর্মঃ অনুরুণ্যতি । কৃতধ্বংসৈঃ ন পলায়ন্তে ॥ ৩৮ ॥

‘‘ননু ভবান্ গৃহস্থ এষ, তল্কথমর্বাঙ্মুনিব্বিরোধঃ ?’’ ইত্যাগঙ্কর, সত্যং গৃহস্থোঽস্মি তথাপি কৃতনিখিলগৃহস্থকর্ত্তব্যস্বৈব বানপ্রস্থাধিকারো ন গৃহস্থমাত্রস্য । ন চাহমদ্যপি কৃতকৃত্য ইতুৎতরমাহ—আসক্তেতি । আসক্তা লগ্না অবশ্যং কর্ত্তব্য ইত্যর্থঃ । রুড়া প্রসিদ্ধা মহতী ইত্যর্থঃ । ইয়ং পূর্বাক্তা ধূঃ বৈরিনির্যাতনরূপা । দূরগা দূরবর্ত্তিনী জননী চ মাতা অপি । তথা নৃপোঽপি আচারবান্, তপোধিক ইত্যর্থঃ । তত্রাপি জ্যাযান্ জ্যেষ্ঠঃ নৃপঃ যুধিষ্ঠিরস্য মে মম স্বাতন্ত্র্যং স্বাচ্ছ্রুত্যাং তিরস্করোতি দূরীকরোতি, আশ্রমান্তরং প্রতিব্রূণতি ইত্যর্থঃ । তিরস্করোতীতি প্রত্যেকমভি-সম্বাধ্যতে, অন্যথা বহুবচনপ্রসঙ্গাত্ ॥ ৩৩ ॥

উক্তমর্থমুপসংহরতি—স্বধর্মমিতি । মানশালিনঃ স্বধর্মম্ চাত্ৰধর্মম্ অনুরুন্ধ্যন্ত অনুবর্ত্তন্তে অতিক্রমং স্বধর্মাতিক্রমং অনুরুন্ধ্যন্তে । ততঃ কিমত আহ—অরাতিমিহিতি । অরাতিभिঃ কৃতধ্বংসাঃ কৃতাপকারাঃ সন্তঃ আহবাত্ ন পলায়ন্তে, অয়মেব স্বধর্মানুরোধ ইত্যর্থঃ । ‘‘উপসর্গস্যায়তৌ’’ ইতি রেফস্য লত্বম্ । অত্র মনুঃ—‘‘ন নিবর্ত্তত সংযামাত্ চাত্ৰধর্মমনুস্মরন’’ ইতি । অত্র উত্তরবাক্যার্থ্যং প্রতি পূর্ববাক্যার্থ্যস্য হেতুত্বাত্ বাক্যার্থ্যহেতুকং কাব্যলিঙ্গমলঙ্কারঃ ॥ ৩৮ ॥

৭৭ । আমি এখনও নৃতকাগ্য হই নাই, এই অদৃশকর্তব্য শত্রুনির্গাতনের গুরুভার, আমার দূর্বর্ত্তিনী জননী এবং আচারনিষ্ঠ ডাচা রাজা যুধিষ্ঠির ইহঁতরাই আমার স্বরূপচাপিতা দূর্বীকৃত করিয়াছেন ।

৭৮ । মানশালী বাড়িগণ স্বধর্মের অনুবর্ত্তন করেন ; (কিন্তু) স্বধর্মীতিক্রম করেন না । তাঁহারা অসীতিগণ কর্তৃক অপকৃত হইবাও সমন্ব হইতে পলায়ন করেন না ।

विच्छिन्नाब्भविलायं वा विलीये नगमूर्धनि ।

आराध्य वा सहस्राक्षमयशःशल्यमुद्धरे ॥७६॥

इत्युक्तवन्तं परिरभ्य दोर्भ्यां

तनूजमाविष्कृतदिव्यमूर्तिः ।

अघोपघातं मघवा विभूत्यै

भवोद्भवाराधनमादिदेश ॥ ८० ॥

प्रीते पिनाकिनि मया सह लोकपालै-
र्लीकतयेऽपि विहिताप्रतिवार्य्यवीर्य्यः ।

अन्वयः । (अहं) विच्छिन्नाब्भविलायं नगमूर्धनि विलीये वा, वा सहस्राक्षम् आराध्य अयशः-
प्रत्यम् उद्धरे । वाच्य— + + + मया अयशःशल्यम् उद्धियते ॥ ७६ ॥

अन्वयः । मघवा इत्युक्तवन्तं तनूजम् आविष्कृतदिव्यमूर्तिः सन् दोर्भ्यां परिरभ्य विभूत्यै अघोप-
घातं भवोद्भवाराधनम् आदिदेश । वाच्य—सघोना आविष्कृतदिव्यमूर्तिना + + भवोद्भवाराधनम्
आदिदिशे ॥ ८० ॥

किं बहुना समायं निश्चयः श्रूयतामित्याह—विच्छिन्नेति । विच्छिन्नं
वाताहतं यत् अन्नं तदिव विलीय इति विच्छिन्नाब्भविलायं यथा तथा,
“उपमाने कर्मणि च” इति कर्त्तरि उपपदे णमुल् । नगमूर्धनि अस्मिन्
गिरिशृङ्गे विलीये विशीर्य्यं वा, कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । यद्वा सह-
स्राक्षमिन्द्रमाराध्य अयशः एव शल्यं तत् उद्धरे उद्धरिष्यामि । न तु
गत्यन्तरशङ्का इत्यर्थः । वाशब्दो विकल्पे ॥ ७६ ॥

इतीति । मघवा इन्द्रः इत्युक्तवन्तं पुत्रमर्जुनम् आविष्कृता प्रकटिता
दिव्यमूर्तिः निजरूपं येन सः तथोक्तः सन् दोर्भ्यां बाहुभ्यां परिरभ्य
विभूत्यै श्रूयसे । उपहन्यते अनेनित्युपघातं, करणं घञ् प्रत्ययः, अघानां
दुःखानामुपघातं अघोपघातं, भवः संसारः तस्य उद्भवः कारणमिति भवोद्भवः
शिवः, तस्य आराधनम् उपासनम् आदिदेश । शिवमुद्दिश्य तपश्चर इति
आज्ञापयामास इत्यर्थः ॥ ८० ॥

१० । इयं आभि छिन्नं त्रिन्नं अवधतेरं चारं शैलनिशत्रे विनय पाईरा राईव, नां इयं ईश्वर
आराधना करिषा अकीडिरूप मया उपाटिन करिव ।

८० । अर्जुन एहे कथा कहिले, हेछ श्रीर दिव्य मूर्ति प्रकाश करत उंहाके आलिजन कविषा
उनीर अशैनिमित्त दुःखनाशक वगदकारण महादेवेर आराधनां आदेश दिलेन ।

लक्ष्मीं समुत्सुकयितासि भृशं परिषा-
मुच्चार्य्य वाचमिति तेन तिरोबभूवे ॥८१॥
इति इन्द्रसमागमो नामैकादशः सर्गः ॥११॥

द्वादशः सर्गः ।

अथ वासवस्य वचनेन
रुचिरवदनस्त्रिलोचनम् ।
क्लान्तिरहितमभिराधयितुं
विधिवत् तपांसि विदधे धनञ्जयः ॥१॥

अन्वयः । पिनाकिनि प्रीते लोकापालैः सह मया लोकावधे अपि विहिताप्रतिवार्य्यवीर्य्यैः (सन्)
परिषां लक्ष्मीं भृशं समुत्सुकयिता अपि, इति वाचं उच्चार्य्य तेन तिरोबभूवे । वाच्य— + + +
विहिताप्रतिवार्य्यवीर्य्यैः क्व तथा लक्ष्मीः समुत्सुकयितासि । सः तिरोबभूव ॥ ८१ ॥

अन्वयः । अथ रुचिरवदनः धनञ्जयः वासवस्य वचनेन त्रिलोचनं क्लान्तिरहितं (यथा तथा)
अभिराधयितुं तपांसि विधिवत् विदधे । वाच्य— रुचिरवदनेन धनञ्जयेन तपांसि विदधे ॥ १ ॥

प्रीत इति । पिनाकिनि शिवे प्रीते सति लोकापालैः सह मया लोक-
त्वयेऽपि विहितं दत्तम् अप्रतिवार्य्यम् अनिवार्य्यं वीर्य्यं यस्य सः तथोक्तः
सन् परिषां शत्रूणां लक्ष्मीं भृशं समुत्सुकयितासि समुत्सुकां त्वयि अनुरक्तां
कर्त्तासि, पुनराहरिष्यसि इत्यर्थः । वीरभोग्याः सम्पद इति भावः । उक्त क-
शब्दात् “तत्करोति” इति खन्तात् कर्त्तरि लुट् । इति वाचम् उच्चार्य्य तेन
इन्द्रेण तिरोबभूवे अन्तर्दधे । भावे लिट् ॥ ८१ ॥

इति किरातार्जुनीये एकादशसर्गव्याख्या समाप्तः ॥ ११ ॥

अथेति । अथ इन्द्रतिरोधानानन्तरं रुचिरवदनः इन्द्रसङ्घात्कारसन्तोषात्
प्रसन्नमुखः धनञ्जयः अर्जुनः वासवस्य वचनेन उपदेशेन त्रिलोचनं शिवं
क्लान्तिरहितं यथा तथा अभिराधयितुं प्रसादयितुं तपांसि विधिवत् विध्यर्हं

१० । पिनाको प्रीत इहेले लोकपालगणेश आशि चोमात्र एवम वीर्या विधान करिष्या दिव, याहा
एहे जिलोकेओ अत्रतिहठ इहेवे, तुमि उरवश्याय शत्रुनश्रीके उोमात्र एति एकाञ्च समुत्सुक करिष्या
तुमिदे, इल्ल एहे बालश्री अष्ठर्हित इहेलेन ।

अभिरश्मिमालि विमलसा
 धृतजयधृतेरनाशुषः ।
 तस्य भुवि बहुतिथास्तिययः
 प्रतिजग्मुरेकचरणं निषीदतः ॥२॥
 वपुरिन्द्रियोपतपनेषु
 सततमसुखेषु पाण्डवः ।
 व्याप नगपतिरिव स्थिरतां
 महतां हि धैर्य्यमविभाव्यवैभवम् ॥३॥

अन्वयः । अभिरश्मिमालि भुवि एकचरणं निषीदतः विमलस्य धृतजयधृतेः अनाशुषः तस्य बहुतिथाः तिययः प्रतिजग्मुः । वाच्य—बहुतिथाभिः तियभिः प्रतिजग्मे ॥ २ ॥

अन्वयः । पाण्डवः सततं वपुरिन्द्रियोपतपनेषु असुखेषु नगपतिः इव स्थिरतां व्याप, (तथाहि) महतां धैर्य्यम् अविभाव्यवैभवम् । वाच्य—पाण्डवेन नगपतिना इव स्थिरता व्यापि । धैर्य्येण अविभाव्यवैभवेन (भूयते) ॥ ३ ॥

यथाशास्त्रमित्यर्थः । “तदर्हम्” इति वतिप्रत्ययः । विदधे चक्रे । अस्मिन् सर्गे उद्भवावृत्तम्, “सजमादिमे सलघुकौ च नसजगुरुकैरथोद्भवा । त्रिङ्ङु-गतभनजला गयुताः सजमाजगौ चरणमेकतः पठेत् ॥” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

अभिरश्मौति । अभिरश्मिमालि अभिसूर्य्यं सूर्याभिसुखं भुवि एकचरणं निषीदतः एकचरणेन तिष्ठतः विमलस्य बाह्यान्तरशुद्धिमतः । धृता जयधृतिर्जयेच्छा येन तस्य अनाशुषः अनश्रतः, “उपयिवाननाश्वाननूचानथ” इति निपातः । तस्य अर्जुनस्य बहूनां पूरणाः बहुतिथाः, बहुसंख्यकाः इत्यर्थः । “तस्य पूरणे ङट्” । “बहुपूगगणसङ्घस्य तियक्” इति तिय्, गागमः । तिययः दिनानि प्रतिजग्मुः । अत्र तियिशब्दः पुल्लिङ्गः, “तदाव्यास्तिययो द्वयोः” इत्यभिधानात् । अन्यथा बहुतिथा इत्यत्र टित्त्वात् ङीप् स्यात् ॥ २ ॥

वपुरिति । पाण्डवः अर्जुनः सततं वपुषः इन्द्रियाणाञ्च उपतपनेषु सन्तापकरेषु । करणे ल्यट् । असुखेषु अनशनादिदुःखेष्वपि नगपति-र्गिरीन्द्र इव स्थिरतां दाढ्यं व्याप प्राप । तथाहि—महतां धैर्य्यम् अविभाव्यं दुर्वीधं वैभवं सामर्थ्यं यस्य तत् तथोक्तम् । धीराणामकञ्चित्करं दुःखमिति भावः ॥ ३ ॥

१। अ. ६३ अगन्नवदन धन्वप्र वाग्देव उपदेशे जिलोचनके अक्राञ्जलाव वीरावना वरिवार निमित्त वधावि .५७तपञ्च। कविउे नागिजेन ।

न पपात सन्निहितपक्ति-
 सुरभिषु फलेषु मानसम् ।
 तस्य शुचिनि शिशिरे च पय-
 सामृतायते हि सुतपः सुकर्मणाम् ॥४॥
 न विसिन्मिये न विषसाद्
 मुहुरलसतां न चाददे ।
 सत्त्वमुरुधृति रजस्तमसी
 न हतः स्म तस्य हतशक्तिपेलवे ॥५॥

अन्वयः । तस्य मानसं सन्निहितपक्तिसुरभिषु फलेषु तथा शुचिनि शिशिरे च पयसि न पपात । हि (तथाहि) सुकर्मणां सुतपः अमृतायते । वाच्य—मानसेन न पते, सुतपसा अमृतायते ॥ ४ ॥

अन्वयः । सः न विसिन्मिये, न विषसाद्, मुहुः अनसतां न च आददे, हतशक्तिपेलवे रजस्तमसौ तस्य उरुधृति सत्त्वं न हतः स्म । वाच्य—तेन न विसिन्मिये, विषदे, आददे । हतशक्तिपेलवाभ्यां रजस्तमोभ्यां सत्त्वं न हन्यते ॥ ५ ॥

नेति । तस्य अर्जुनस्य मानसं मनः सन्निहितानि समीपस्थानि यानि पक्तिसुरभीणि पाकसुगन्धीनि तेषु फलेषु । तथा शुचिनि स्वच्छे शिशिरे शीतले पयसि च न पपात, न किञ्चित् आचकाङ्क्ष इति भावः । प्राणधारणं तु तस्य तप एवेत्याह—तथाहि,—सुकर्मणां सुकृतानां गोभनं तपः सुतप एव अमृतायते अमृतवत् आचरति । किं तपस्तप्तानां तर्पणान्तरेरिति भावः । “लोहितादिडाज्भ्यः क्यप्” । “वा क्यप्” इति आत्मनेपदम् । लोहितादिराकृतिगणः ॥ ४ ॥

नेति । सः अर्जुनो न विसिन्मिये अहो महत् तपः तप्तमिति न विस्मयं जगाम ।—“तपः क्षरति विस्मयात्” इति स्मृतेरिति भावः । न विषसाद् फलविलम्बाद्गतोत्साहो न बभूव ।—“विषादश्चे तमो भङ्ग” इति लक्षणात् । “सदिरप्रतः” इति षत्वम् । मुहुरलसतां तपसि मन्दोद्यमत्वञ्च न अगमत् । किञ्च हतशक्तिनो हतसारे अतएव पेलवे भङ्गुरे ते हतशक्ति-

२ । अर्जुन स्वर्गादिभ्यश्चे दृष्टले एकपदे अवस्थान करिष्येन, उाहार वाशाभाख्य विभुक् हईशाखिल, तनि सशाडिलाव पोवण कविश अवाहाये वशिलेन । एई अवस्थाव उाहार वइदिन अथीठ इईन ।

४ । अर्जुनेर निकटे अनेक पक उगक्त फल ए अछ शीतल जल छिन ; किञ्च से सकले उाहार छिन्न आनुष्टे इईत ना । वसुधः सुकृतिगणैव हतपत्राई अमुतव इईश्र वाके ।

तपसा क्लृप्तं वपुरुवाह
स विजितजगत्त्रयोदयम् ।
त्रासजननमपि तत्त्वविदां
किमिवास्ति यन्न सुकरं मनस्विभिः ॥६॥
ज्वलतोऽनलादनुनिशीथ-
मधिकरुचिरम्भसां निधिः ।
धैर्य्यगुणमवजयन् विजयी
दृष्टशे समुन्नततरः स शैलतः ॥ ७ ॥

अन्वयः । स तपसा क्लृप्तं (तथापि) विजितजगत्त्रयोदयं तत्त्वविदाम् अपि त्रासजननं वपुः उवाह । यत् मनस्विभिः न सुकरं तत् किम् इव न अस्ति । वाचा—तेन न + + । वपुः ऊह । येन सुकरेण (भूयते) तेन केन भूयते ॥ ६ ॥

अन्वयः । विजयी सः अनुनिशीथं ज्वलतः अनलात् अधिकरुचिः तथा म्भसां निधिं धैर्य्यगुणमवजयन् शैलतः समुन्नततरः दृष्टशे (जनेः) । वाचा—विजयिनं तं अधिकरुचिं तं म्भसां निधिं तं समुन्नततरं दृष्टशः (जनाः) ॥ ७ ॥

पेलवे रजस्तमसौ गुणी उरुधृति महासारं तस्य अर्जुनस्य सत्त्वं सत्त्वगुणं न हतवती । हलोः । “लट् स्मि” इति भूतार्थ लट् ॥ ५ ॥

तपसेति । सः अर्जुनः तपसा क्लृप्तं तथापि विजितः जगत्त्रयस्य भुवनत्रयस्य उदयः उत्कर्षः येन तत् तथोक्तम् । किञ्च तत्त्वविदामपि लोकहितार्थं तत्त्वं जानतामपि त्रासजननं भयङ्करं वपुरुवाह वहति स्म । न च एतत् चित्रमित्याह—किमिति । यत् मनस्विभिर्न सुकरं तत् किमिवास्ति ? न किमपीत्यर्थः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारः । “मनस्विनाम्” इति पाठेऽपि शेषे षष्ठी स्यादेव, क्लृप्तो गलक्षणयाः । “न लोक” इत्यादिना निषेधात् ॥ ६ ॥

ज्वलत इति । विजयी सः अर्जुनः अनुनिशीथमर्क्षरात्रे, विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । “अर्क्षरात्रनिशीथौ द्वौ” इत्यमरः । ज्वलतो दीप्यमानात्

० । ‘अहो आमि महाउपपत्ता करिनाम’ एहै वलिना अर्क्षुन विशशापत्र इन नाई, कल पाईते विलक्ष हईतेछे वलिनां विलक्ष इन नाई ; एवं उपपत्तावापावे निशिलयत्रो इन नाई । उमौर निजेर उमूर तमः एवं रक्ताक्षुण उाहार एवम मङ्गुणके नष्टे कवे नाई ।

७ । अर्क्षुनेर मेह उपपत्ता कृण हईशाजिन ; तथापि उहा येन द्विभूवनेर उरुकष कर करिशाजिन ; अपिच ए मेह उरुजगणेवउ त्रासजनक हईशाजिन । कल एमन कि आछे, वाधा मनविगणेर अनाथ ।

जपतः सदा जपमुपांशु
वदनमभितो विसारिभिः ।
तस्य दशनकिरणैः शुशुभे
परिवेषभौषणमिवाकर्मगण्डलम् ॥ ८ ॥
कवचं स विभ्रदुपवीत-
पदनिहितसज्यकार्मुकः ।
शैलपतिरिव महेन्द्रधनुः-
परिवीतभोगहनो विद्विद्युते ॥ ९ ॥

अन्वयः । सदा उपांशु जपं जपतः तस्य वदनम् अभितः विसारिभिः दशनकिरणैः परिवेष-
भौषणम् अकर्मगण्डलम् इव शुशुभे । वाच्य—वदनेन + + भौषणेन अकर्मगण्डलेन इव शुशुभे ॥ ८ ॥

अन्वयः । कवचं विभ्रत् उपवीतपदनिहितसज्यकार्मुकः सः महेन्द्रधनुःपरिवीतभोगहनः
शैलपतिः इव विद्विद्युते । वाच्य— + विभ्रता + सज्यकार्मुकेण तेन + गहनेन शैलपतिना इव
विद्विद्युते ॥ ९ ॥

अनलादग्ने रधिकरुचिः दीप्यमानः तथा अश्वसां निधेः धैर्यं गाम्भीर्यं तदेव
गुणः तम् अवजयन् । किञ्च शैलादपि समुन्नततरो दृष्ट्ये दृष्टः । अत्र
रुच्यादिभिरनलाद्याधिक्यासम्बन्धे सम्बन्धाभिधानात् अतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ७

जपत इति । सदा उपांशु रक्षो गूढमित्यर्थः । “रहस्योपांशु चालिङ्गे”
इत्यमरः । “करणवदनशब्दमनुप्रयोग उपांशु” इति कौमारलक्षणम् ।
जप्यते इति जपः तं जपं मन्त्रमित्यर्थः । जपतः पठतस्तस्यार्जुनस्य वदनं
कर्त्तुं अभितः विसारिभिः प्रसरणशैलैर्दशनकिरणैः हेतुभिः परिवेषभौषणम्
अकर्मगण्डलमिव शुशुभे । “परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्य्यकर्मगण्डले” इत्यमरः ॥ ८

कवचमिति । कवचं वर्म विभ्रदुपवीतपदे यज्ञोपवीतस्थाने निहितम्
आरोपितं सज्यं कार्मुकं येन सः तथोक्तः सः अर्जुनः महेन्द्रधनुषा परिवीतं
परिवेष्टितं भीमं गहनं वनं यस्य सः शैलपतिरिव विद्विद्युते शुशुभे ॥ ९ ॥

१ । तथा गहैते काजिल, सेहै विजरी अर्जुन येन निशीथकाले कर्त्तव्य अनल इहैते ७
अधिक काष्ठि वारण कविषाछेन ; एतं समुद्रं धैर्यापुण ७य करिया येन शैल इहैते ७ अधिक
समुन्नत इहैषाछेन ।

२ । अर्जुन सर्वदा गूढ मन्त्र रूप कवितेन ; रूपकाले उाहार वदनेव चतुर्दिके दशनकिरणैर्वाग्नी
विकीर्ण इहैत ; ताहाते ए वदन परिवेष्टित भौषण मोरमण्डलवत् शोभा पाईत ।

३ । अर्जुन वर्म धारण करियाछिलेन, उाहार षड्भोजोपवीतस्थाने द्यापुत्र कार्मुक निहित छिन ;
सुतरां त्रिनि इच्छापवेष्टि ७-भौषणारणाशोभित शैलराजेर आर प्रतिष्ठा इहैतेछिलेन ।

प्रविवेश गामिव कृशस्य
 नियमसवनाय गच्छतः ।
 तस्य पदविनमितो हिमवान्
 गुरुतां नयन्ति हि गुणा न संहतिः ॥१०॥
 परिकीर्णमुद्यतभुजस्य
 भुवनविवरे दुरासदम् ।
 ज्योतिरुपरि शिरसो विततं
 जगृहे निजान् मुनिद्विवीकसां पथः ॥११॥

अन्वयः । नियमसवनाय गच्छतः कृशस्य तस्य पदविनमितः हिमवान् गां प्रविवेश इव । गुणाः गुरुतां नयन्ति, रूढनिः न (नयति) । वाचा—नमितेन हिमवता गाः प्रविवेश । गुणैः गुरुता नीयते, संहत्या न ॥ १० ॥

अन्वयः । उद्यतभुजस्य (तस्य) शिरसः उपरि विततं भुवनविवरे परिकीर्णं दुरासदं ज्योतिः मुनिद्विवीकसां निजान् पथः जगृह । वाचा—विततेन परिकीर्णेन दुरासदेन ज्योतिषा निजाः पश्यान् जगृहरे ॥ ११ ॥

प्रविवेशेति । नियमसवनाय नियमस्नानाय कृशस्य तपःकर्षितस्य तथा, “सवनं त्वध्वरे स्नाने मोमनिर्दलनेऽपि च” इति विश्वः । गच्छतस्तस्य अर्जुनस्य पदैः पादन्यासैः विनमितः हिमवान् गां भुवं प्रविवेश इवेतुप्रभे ज्ञा । ननु कृशस्य कथमियत् गौरवम् ? तत्राह—गुणाः सारादयः गुरुतां नयन्ति प्रापयन्ति हि । संहतिः सङ्घातः मूर्त्तिरिति यावत्, न नयति । अन्तःसारात् हि गौरवं भवति न तु बाह्यात् स्थौल्यत् । तत्र च हेमपिण्डतूलपिण्डावेव निदर्शनमिति भावः ॥ १० ॥

परिकीर्णमिति । उद्यतभुजस्य ऊर्ध्वबाहोः तस्य शिरस उपरि । “षष्ठप्रतसर्थप्रत्ययेन” इति षष्ठी । विततं विस्तृतं भुवनयोः विवरे द्यावा-पृथिव्योरन्तराले परिकीर्णं व्याप्तम् ।—दुरासदं दुर्धर्षं ज्योतिस्तजः मुनीनां द्विवीकसाञ्च निजान् नियतान् पथो मार्गान् जगृहे प्रतिबन्ध इत्यर्थः ॥११॥

१० । उपाःकृश अर्जुन यथन वृद्धविहितं यानार्थं गमनं करिष्येन, तथन उंशानं पदस्थानभरे हिमालय येन विनमितं हईशां भूतले प्रवेशं करिष्ये । वसुधः अष्टःसारादि गुणवाग्निं गुणव्याप्तिव कारण, आकृति नष्टे ।

११ । ऊर्ध्वबाहू अर्जुनेव मस्तकापवि (तथन) एकटा दुर्धर्षं ज्योतिः विकीर्णं हईल । ये ज्योतिः अस्तुवीक उं भूतले अस्तुवीक पत्रियापु हईशां देव उं मुनिगणैव यं यं पथं रक्तं करिष्ये ।

रजनीषु राजतनयस्य
 बहुलसमयेऽपि धामभिः ।
 भिन्नतिमिरनिकरं न जहे
 शशिरश्मिसङ्गमयुजा नभः श्रिया ॥ १२ ॥
 महता मयूखनिचयेन
 शमितरुचि जिष्णुजन्मना ।
 क्षीतमिव नभसि वीतमले
 न विराजते स्म वपुरंशुमालिनः ॥ १३ ॥
 तमुदीरितारुणाजटांशु-
 मधिगुणशरासनं जनाः ।

अन्वयः । बहुलसमये अपि रजनीषु राजतनयस्य धामभिः, भिन्नतिमिरनिकरं नभः शशिरश्मि-
 सङ्गमयुजा श्रिया न जहे । वाच्य— + + मङ्गमयुक्, र्थोः नभः, न जहौ ॥ १२ ॥

अन्वयः । जिष्णुजन्मना महता मयूखनिचयेन शमितरुचि अंशुमालिनः वपुः क्षीतमिव नभसि न
 विराजते स्म । वाच्य—शमितरुचिना वपुषा क्षीतेन इव न विराजते क् ॥ १३ ॥

रजनोष्विति । बहुलसमये ह्यप्युपपन्नोऽपि रजनीषु रात्रिषु राजतनयस्य
 अर्जुनस्य धामभिः तैर्जोभिः भिन्नः तिमिरनिकरो यस्य तत् नभः शशि-
 रश्मौनां मङ्गमेन हेतुना युजा मङ्गलतया श्रिया, तच्छीतुल्यया श्रिया इत्यर्थः ।
 अतएव निदर्शनालङ्कारः । न जहे न त्यक्तम् । जहातेः कर्मणि लिट् ।
 ज्योत्स्नातुल्यज्योतिर्जातमित्यर्थः ॥ १० ॥

महतेति । जिष्णोः अर्जुनात् जन्म यस्य तेन । जन्मोत्तरपदव्यधिकरणो
 बहुव्रीहिः । महता मयूखनिचयेन किरणसमूहेन शमितरुचि हतप्रभम्
 अंशुमालिनो वपुरकविम्बं क्षीतं जितत्वात्तज्जितमिवेतुप्रत्प्रेक्षा । वीतमले
 मेघनीहाराद्यावरणरहिते अपीत्यर्थः । नभसि न विराजते स्म ॥ १३ ॥

१२ । राजनस्य अर्जुनेन तेषां वासि धावा तिमिरनिकर निम्न २०रात्र कुम्भकोय रजनीयोगे ७
 नभोमण्डल शशिकर-मङ्गल शोभा द्वारा पवित्राङ्क इय नाई, अर्थात् मङ्गलदाई सेवाने ज्योत्स्नातुल्य
 ज्योतिः इहेशाहिल ।

१३ । आकाशे अर्कविष (तथन) अर्जुन देहजात विपुल मयूखमालाय इतएव २०रात्र लज्जि ६
 इहेराई येन आकाशे आर विराज कजिल ना ।

रुद्रमनुदितललाटदृशं

ददृशुर्मिमन्धिषुमिवासुरीः पुरीः ॥ १४ ॥

मरुतां पतिः खिदहिमांशु-

रुत पृथुशिखः शिखी तपः ।

तप्तुमसुकरमुपक्रमते

न जनोऽयमित्यवयये स तापसैः ॥ १५ ॥

अन्वयः । उदीरितारुणजटांशुम् अधिगुणशरासनं तं जनाः आसुरीः पुरीः मिमन्धिषुम् अनुदित-
ललाटदृशं रुद्रम् इव ददृशुः । वाचा— + × जटांशुः अधिगुणशरासनः सः जनैः मिमन्धिषुः ×
× ललाटदृक् रुद्र इव ददृशे ॥ १४ ॥

अन्वयः । मरुतां पतिः खित्, अहिमांशुः उत, पृथुशिखः शिखी वा, असुकरं तपः तप्तुम् उप-
क्रमते, अयं जनः न इति सः तापसैः अवयये । वाचा—मरुता पत्या अहिमांशुना, पृथुशिखेन शिखिनः
उपक्रमते, तं तापसाः अवययुः ॥ १५ ॥

तमिति । उदीरिताः उदुगता अरुणाः जटानाम् अंशवः यस्य तम् ।
अधिगुणमधिज्यं शरासनं यस्य तम् अर्जुनं जनाः सिद्धगणाः । आसुरीः
असुरमन्धिनीः पुरीः मिमन्धिषुं मन्धितुमिच्छुम् । मथेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ।
तथा अनुदिता ललाटे दृक् यस्य तं, साक्षात् त्रिपुरविजयोद्यतम् अभालाक्षं
रुद्रमिव ददृशुः । अत्र अभालाक्षस्य रुद्रस्य असम्भवात् स्वतःसिद्धोप-
मानासिद्धेर्नेयमुपमा, किन्तु उत्प्रेक्षा । सा च अभालाक्षमिति उपमानात्
उपमेयस्य न्यूनत्वकथनार्थं अन्वयव्यतिरेकेण उज्जीवितति अनयोरङ्गाङ्गिभावेन
सङ्करः । उपमा तु व्यज्यते इत्यालङ्कारेण अलङ्कारध्वनिः ॥ १४ ॥

मरुतामिति । मरुतां पतिः खित् देवेन्द्रो वा, अहिमांशुः उत सूर्यो वा ।
पृथुशिखः महाज्वालः शिखी पावको वा, असुकरं दुष्करं तपः तप्तुमुप-
क्रमते ? अयं जनः पुरुषः कश्चित् प्राक्ततो न इति स अर्जुनः तापसैः तप-
स्त्रिभिः । “अण च” इति मत्वर्थीयः अणप्रत्ययः । अवयये अवगतः ।
यातिरवपूर्वात् कर्मणि लिट् । अत्र इन्द्रत्वादिकं धर्ममारोप्य जनत्वाप-
वादात् साम्यमारोप्य अपङ्गवालङ्कारः । सामान्यलक्षणं तु—“निषिद्धविषये
साम्यारोपो ह्यपङ्गवः” इति ॥ १५ ॥

१४ । अर्जुनेन रुटोच्छ्रुतौ अकणवर्ण अक्षुपुञ्ज उक्ता उ इति शरासनं छा वीपुण करिणः
आहेन, ए अवश्यां सिद्धगण उाहाके अक्षुपुञ्जो-मथनेच्छु ललाटेनेज्जुश्च वरुध्रव श्या अवलोकन
करिच्छे वाशिलेन ।

न ददाह भूरुहवनानि
 हरितनयधाम दूरगम् ।
 न स्म नयति परिशोषमपः
 सुसहं बभूव न च सिद्धतापसैः ॥ १६ ॥
 विनयं गुणा इव विवेक-
 मपनयभिदं नया इव ।
 न्यायमवधय इवाशरणाः
 शरणं ययुः शिवमथो महर्षयः ॥ १७ ॥

अन्वयः । दूरगं हरितनयधाम भूरुहवनानि न ददाह, तथा अपः परिशोषं न नयति स्म, (तथापि) सिद्धतापसैः सुसहं न च बभूव । वाचा—दूरगेण धाम्ना...वनानि न ददति, आपः परिशोषं न नौघन्ते स्म, सुसहेन न बभूव ॥ १६ ॥

अन्वयः । अथो अशरणाः महर्षयः विनयं गुणाः इव, अपनयभिदं विवेकं नया इव, न्यायम् अवधयः इव शिवं शरणं ययुः । वाचा—अशरणैः महर्षिभिः विनयः गुणैः इव, अपनयभित विवेकः नयेः इव शिवः शरणं ययुः ॥ १७ ॥

न ददाहेति । दूरगं व्यापकमित्यर्थः । हरितनयस्य इन्द्रसुतस्य अर्जुनस्य धाम तेजो भूरुहवनानि न ददाह, अग्निवदिति भावः । तथा अपो जलानि परिशोषं न नयति स्म, अर्कवदिति भावः । तथापीति शेषः । सिद्धाश्च तापसाश्च तैः, सुसहं न बभूव । अतोऽस्य अलौकिकं तेज इति भावः । अतएव दुःसहत्वदाहाद्यजनकत्वयोर्विरोधात् विरोधाभासः अलङ्कारः । “आभासत्वे विरोधस्य विरोधालङ्कृतिर्मता” इति लक्षणात् ॥ १६ ॥

विनयमिति । अथो अनन्तरम् अशरणाः महर्षयः मुनयः विनयं शिवां गुणाः औदार्यादय इव, अशिक्षितस्य तदभावादिति भावः । अपनयभिदं दुर्नीतिवारकं विवेकं सदसज्ज्ञानं नया नीतय इव । अविवेकिनो नीत्य-भावादिति भावः । नीतिः षाड्गुण्यप्रयोगः । नीयते अनेनेति न्यायः नियामकं प्रमाणं तम् अवधयः समया इव । आगामाणिकस्य समयो-

१६ । विनि आहे कठोर तपना करिते प्रबुद्ध हईम्राहेन, ईनि के, देवेवेल किंवा कृया, अथवा नशाबालमाली धर्ताशन ? तज्जळा तापमग्नय देहे अर्जुनके आहेरुपे मन्त्रशु भिन्न कोन तेजोमय पदार्थ नशिया बुद्धितेहिलेन ।

१७ । अर्धनेव दूरवापी तेज तथार्कार वनावली दक्ष करे नाई, किंवा जनरानि बुद्ध करे

परिवीतमंशुभिरुदस्त-
दिनकरमयूखमण्डलैः ।

शम्भुमुपहतदृशः सहसा

न च ते निचायितुमभिप्रसेहिरे ॥ १८ ॥

अथ भूतभव्यभवदीश-

मभिमुखयितुं कृतस्तवाः ।

तत्र महसि दृशुः पुरुषं

कमनीयविग्रहमयुग्मलोचनम् ॥ १९ ॥

अन्वयः । उदस्तदिनकरमयूखमण्डलैः अंशुभिः परिवीतं शम्भुम् उपहतदृशः ते महर्षयः सहसा निचायितुं न अभिप्रसेहिरे । वाच्य—उपहतदृग्भिः तेः महर्षिभिः न सेहे ॥ १८ ॥

अन्वयः । अथ भूतभव्यभवदीशम् अभिमुखयितुं कृतस्तवाः (सन्तः) तत्र महसि कमनीयविग्रहम् अयुग्मलोचनं पुरुषं दृशुः । वाच्य— + + कृतस्तवैः (सद्भिः) कमनीयविग्रहः अयुग्मलोचनः पुरुषः दृशुः ॥ १९ ॥

लङ्घितत्वादिति भावः । शिवं त्रिनयनं शरणं रक्षितारम् । “शरणं गृह्णरक्षितो”-रित्यमरः । ययुः शरणत्वेन प्राप्पुरित्यर्थः । अशरणाः शरणमिति च उपमास्वपि यथायोग्यं योज्यम् । उपमालङ्कारः ॥ १७ ॥

परिवीतमिति । उदस्तं निरस्तं छादितं दिनकरमयूखमण्डलं यैः तेः, सूर्यतजोविजयिभिरित्यर्थः । अंशुभिः तजोभिः परिवीतं व्याप्तं शम्भुं शिवम् । उपहतदृशः प्रतिहतदृष्टयः ते महर्षयः, सहसा भटिति निचायितुं निशामयितुं द्रष्टुमित्यर्थः । “चायु पूजानिशामनयोः” इति धातोः “शकधृष—” इत्यादिना तुमुन् । अभिप्रसेहिरे न शिकुः ॥ १८ ॥

अथेति । अथ दृगुपघातानन्तरं भूतभव्यभवतां भूतभविष्यद्वर्तमानानाम्-मीशं देवम् अभिमुखयितुम् अभिमुखीकृत्, कृतस्तवाः कृतस्तोताः सन्तः न तु अन्यथा इति भावः । “स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः” इत्यमरः । तत्र पूर्वोक्ते महसि तजसि कमनीयविग्रहं रम्यमूर्त्तिम् अयुग्मानि लोचनानि यस्य तं पुरुषं दृशुः ॥ १९ ॥

नाहे, तथापि उक्त्या सिद्ध तापनगणेश ताहा अपश इहेशाडिल ।

११ । अनसुर षण्ण येमन विनशटेक, नोति येमन छनीतिनाशक विवेकटेक, एवर अतधि येमन श्याशटेक आशु इश, तेननि शरणहीन महविगण निवेव शरण लहेलेन ।

१८ । शिव युवातेडज्जाविज्जो अंशु-पूज पत्रिवाशु, ताहे अतिहृ-नेज महविगण मशना

ককুদে বৃষস্য ক্রতবাহু-
 মক্লশপরিণাহশালিনি ।
 স্পর্শসুখমনুभवन्तমুমা-
 কুচয়ুগ্মমण्डल इवाद्र'चन्दने ॥ ২০ ॥
 স্থিতমুন্নতে তুহ্নিশৈল-
 শিরসি ভবনাতিবর্তিনা ।
 সাদ্ভিজলধিজলবাহুপথ'
 সদিগশ্চু বানমিব বিশ্বমৌজসা ॥ ২১ ॥
 অনুজানুমধ্যমবসক্ত-
 বিততবপুশা মহাহ্নিা ।

অন্বয়ঃ । অক্লশ-পরিণাহশালিনি বৃষস্য ককুদে আদ্র'চন্দনে উমাকুচয়ুগ্মমण्डल इव ক্রতবাহু'
 (অতঃ) স্পর্শসুখম অনুभवन्तম্ উন্নতে তুহ্নিশৈলশিরসি স্থিতং, (তথাপি) ভবনাতিবর্তিনা শ্রৌজসা
 সাদ্ভিজলধিজলবাহুপথ' বিশ্বম্ অশ্রুজানম্, অনুজানুমধ্যম অবসক্তবিততবপুশা মহাহ্নিা অধিবর্তিত'

অথ পশ্চিমি: পুরুষ' विशिनष्टि—ककुद इत्यादिना । कोट्टशं पुरुषम् ?
 अक्षणेन सहता परिणह्नेन विशालतया शालत इति तथोक्ते । “परिणाहो
 विशालता” इत्यमरः । वृषस्य वृषभस्य ककुदे अंसकूटे आश्रयीकृत इति
 शेषः । आद्र'चन्दने उमायाः कुचयुगमण्डले इव कृतबहु' न्यस्तहस्तम्
 अतएव स्पर्शसुखम् अनुभवन्त' ककुदस्य तथाविधस्पर्शसुखकरत्वादिति
 भावः । उपमालङ्कारः ॥ २० ॥

স্থিতমিতি । উন্নতে তুহ্নিশৈলশিরসি হিমবতঃ শিখরে স্থিতম্, ক্বচিৎ
 কোণে স্থিতমিত্যর্থঃ । তথাপি ভবনাতিবর্তিনা সর্বলোকাতিশায়িনা শ্রৌজসা
 তজসা অদ্ভিभि: পর্বতৈ:, জলধিभि: সমুদ্রৈ: জলবাহুপথেন আকাশেন চ সহ
 वर्त्तत इति तथोक्तम् । दिग्भि: सह वर्त्तत इति सदिक् । उभयत्र अपि “तेन
 सहति तुल्ययोग” इति बहुव्रीहिः । विश्वम् अश्रुजानं व्याप्नुवन्तम् इव
 स्थितमिति उत्प्रेक्षा । “अशूङ् व्याप्ती” इति धातोः शानच् ॥ २१ ॥

উপমাংস বিদেহ উৎকর্ষিত্তে পারিলেন না ।

১৯ । অনন্তর মহাবিগণ ভূত, ভারি ও বর্ধমান কালের অধিবব নেবনেবর আভিযুগ্ম-সাদ্বনের দ্রষ্ট
 'স্তব করিত্ত করিত্ত সেই তেত্রঃপুঞ্জ মধ্যে এক কমনীয় মূর্তি অশ্রুগ্ম-নেজ পুরুষ দর্শন করিলেন ।

২০—২৪ । (অঙ্কুর দেখিলেন) সেই পুরুষ উমাব চন্দনোর্ধ্ব কুচযুগ্মমণ্ডলের স্তায় পীনোরত বৃব-
 ককুদে হস্ত রাখিয়া স্পর্শ স্থখ অনুভব করিতেছেন । তিনি উন্নত হিমোচল-শিখরে অবস্থিত, উখাচ যেন

लोकमखिलमिव भूमिभृता
 रवितेजसामवधिनाधिवेष्टितम् ॥ २२ ॥
 परिणाहिना तुहिनराशि-
 विशदमुपवीतसूत्रताम् ।
 नीतमुरगमनुरञ्जयता
 शितिना गलेन विलसन्मरीचिना ॥ २३ ॥
 म्लतमालतीसितकपाल-
 कुमुदमुपरुद्धमूर्द्धजम् ।

(अतः) रवितेजसाम् अवाधिना भूमिभृता अधिवेष्टितम् अखिलं लोकम् इव स्थितं, तुहिनराशि-
 विशदम् उपवीतसूत्रतां नीतम् उरगम् अनुरञ्जयता परिणाहिना विलसन्मरीचिना शितिना गलेन
 उपलक्षितं, मालतीसितकपालकुमुदम् अवरुद्धमूर्द्धजं (अतः) सुरसरित्पथसां शेषम् इव (स्थित)

अनुजान्विति । जानुनोर्मध्ये अनुजानुमध्यम् । विभक्त्यर्थे अय्ययीभावः ।
 अवसक्तं लग्नं विततम् आयतं च वपुः यस्य तेन महाहिना । अवसक्तिका-
 बन्धभूतेन इत्यर्थः । अधिवेष्टितम् अतएव रवितेजसाम् । अवाधिना
 पथ्यन्तभूतेन, भूमिभृता लोकालोकाचलेन अधिवेष्टितम्, अखिलं
 लोकमिव स्थितमिति उपमा । “असूर्य्यम्पश्यापरभागो लोकालोकाचलः”
 इत्यागमः ॥ २२ ॥

परिणाहिनेति । पुनश्च तुहिनराशिवत् विशदं शुभ्रम् उपवीतसूत्रतां
 यज्ञोपवीतत्वं नीतं प्रापितसुरगं शेषाहिम् अनुरञ्जयता स्वगुणोपरक्तं
 कुर्वता श्यामीकुर्वता इत्यर्थः । परिणाहिना विशालेन, विलसन्मरीचिना
 प्रसृतकिरणेन शितिना नीलेन गलेन कण्ठेन उपलक्षितम् । “कण्ठो गलोऽथ
 ग्रीवायाम्” इत्यमरः । अत्रोरगस्य स्वधवलितमत्यागेन अन्यजन्यनीलिम-
 यङ्गणात् तद्गुणालङ्कारः । “तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्योत्कृष्टगुणग्रहः”
 इति लक्षणात् ॥ २३ ॥

म्लतेति । पुनश्च मालती जातीकुसुमम् । “सुमना मालती जातिः” ।

श्रीर ज्वनातिगात्रो तेजःपूञ्जे नीलजलधिं ओ जलधरपथं नहं समश्च विधं पविवापुं करिदेतेन ।
 त्तिनि जाभूमध्यगतं विपुलकायं नहानर्पं द्वारा वेष्टितं, अत्रारं देधिग्रां वेधं इहलं—यथातेजेन
 पर्याञ्छुत्तं लोकांलोक-पर्वत-वेष्टितं निखिलं लोकं इव येन अवष्टितं ; उद्धारं गलदेशं विनालं,
 किरणविष्टारो ओ नीलवर्णः ; उद्धारं द्वारा उद्धारं यज्जोपवीतरूपेण अतिष्ठत्तं शेषनागं अनुवष्टितं

शेषमिव सुरसरित्पयसां

शिरसा विसारि शशिधाम विभ्रतम् ॥२४॥

कुलकम् ।

मुनयस्ततोऽभिमुखमेत्य

नयनविनिमेषनोदिताः ।

पाण्डुतनयतपसा जनितं

जगतामशर्म भृशमाचचक्षिरे ॥ २५ ॥

विसारि शशिधाम विभ्रतं (पुरुषं दृष्टुः) । वाच्य—कृतबाहुः अनुभवन् (स्थितः) अश्रुवानः शेषमिवैततः अखिललोक इव स्थितः + कपालकुमुदः अवरुद्धमूर्ध्जः शेष इव (स्थितः) विभ्रत् (पुरुषः दृष्टुः) ॥ २०—२४ ॥ *

अन्वयः । ततः मुनयः अभिमुखम् एव नयननिमेषनोदिताः (सन्तः) पाण्डुतनयतपसा जनितं जगताम् अशर्मं भृशं आचचक्षिरे । वाच्य—मुनिभिः + + नोदितैः आचचक्षे ॥ २५ ॥

इति । “पुष्पे जातीप्रभृतयः खलिङ्गा व्रीहयः फले” इति चामरः । तद्वत् सितं यत् कपालमेव कुमुदं तत् प्लुतम् आप्लुतं येन तत् तथोक्तम् । अवरुद्धमूर्ध्जं व्याप्तशिरोरुहम् । अतएव सुरसरित्पयसां शेषमिव निर्व्यातावशिष्टं गाङ्गम् अश्रुः इव स्थितमित्यर्थः । उत्प्रेक्षालङ्कारः । विसारि विसृत्वरं शशिधाम शिरसा विभ्रतं पुरुषं दृष्टुश्चरित पूर्वगान्वयः ॥ २४ ॥

मुनय इति । ततो दर्शनानन्तरं मुनयः अभिमुखम् एव शिवस्थेति प्रेषः । नयनविनिमेषेण नेत्रसंज्ञया नोदिताः प्रेरिताः सन्तः पाण्डुतनयस्य

इहेच्छेत् । इति नस्यकोपनि हस्य-वश्या वाच्य कत्रिच्छेत् ; उेशच्छे उाहाव जाओकृश्रवत् उज्वर्ण कपालकुमुद आश्रुत् इहेच्छे—कपालः वाश्रु कत्रियाच्छे, अत्रार उेश येन कत्रिवावशिष्टे गङ्गायुत् आश्रुत् अतिशोत् इहेच्छेत् ।

* २४—२५ श्लोकयोर्मध्ये पुस्तकान्तरे चैपकीऽयं दृश्यते—

बहुभिश्च बाहुभिरहौनभुजगवलयैर्वि राजितम् ।

चन्दनतरुभिरिवालघुभिः प्रबलायतैर्मलयमेदिनीभृतम् ॥

बहुभिरिति । अहौनां सर्पाणां मध्ये ये इनाः शंष्ठा भुजगास्त एव वलयानि येषां तैः सर्पाभरणैरित्यर्थः । बहुभिरनेकैर्वाहभिः, सहस्रभुजत्वात्स्येति भावः । विराजितं श्रीभितं चन्दनतरुभिरनेकैः मलयमेदिनीभृतमिव स्थितम् । चन्दनतरुवीड्यहौनां महान्तो भुजगारूपो बलयो वृष्टनं येषां तेरिति । अलघुभिर्मल्लिः प्रबलाय त आयताय तैरुभयविशेषणम् प्रबलदौर्बेरित्यर्थः । अथवा असलायतैरमला निर्मला आयताय ते तैः । उपमालङ्कारः ।

तरसैव कोऽपि भुवनैक-
 पुरुष पुरुषस्तपस्यति ।
 ज्योतिरमलवपुषोऽपि रवे-
 रभिभूय वृत्र इव भीमविग्रहः ॥ २६ ॥
 स धनुर्महेषुधि विभर्त्ति
 कवचमसिमुत्तमं जटाः ।
 वल्कमजिनमिति चित्रमिदं
 मुनिताविरोधि न च नास्य राजते ॥ २७ ॥

अन्वयः । (सं) भुवनैकपुरुष ! इव इव भीमविग्रहः कः अपि पुरुषः तरसा असनवपुषः रवेः श्री-
 ङीतिः अभिभूय तपस्यति । वाच्य—वृत्रेण इव भीमविग्रहेण केन पुरुषेण तपस्यति ॥ २६ ॥

अन्वयः । सः महेषुधि धनः कवचम् उत्तमम् असिं जटाः वल्कम् अजिनं विभर्त्ति, इति इदं मुनिता-
 विरोधि अस्य न राजते (इति) न, चित्रम् । वाच्य—तेन + उत्तराः असिः -+ ! मियन्ते । अनेन
 मुनिताविरोधिना न राजते ॥ २७ ॥

अर्जुनस्य तपसा जनितं तत् पूर्वोक्तं जगताम् अशर्म असुखं दुःखमित्यर्थः ।
 “शर्मशातसुखानि च” इत्यमरः । शृणुं सम्यक् आचचक्षिरे ॥ २५ ॥

तरसेति । हे भुवनैकपुरुष ! पुरुषोत्तम ! वृत्रः वृत्रासुर इव भीम-
 विग्रहः कोऽपि अविज्ञात इत्यर्थः । पुरुषस्तरसा वल्कत्कारिण एव ।
 “तरसो बलरंहसौ” इति विश्वः । अमलवपुषः उज्ज्वलमूर्त्तः रवेरपि
 ज्योतिः अभिभूय तपस्यति तपश्चरति । “कमेणो रामन्यतपोभ्यां वर्त्तिचरोः”
 इति क्यङ् ॥ २६ ॥

स हति । किञ्च स पुरुषः मत्तान्तो इषुधी यस्य तत् महेषुधि धनुः
 कवचं वर्म उत्तमम् असिं खड्गं जटा वल्कं चौरम् अजिनं चमो विभर्त्ति ।
 इत्येवंरूपम् इदं विरुद्धविशधारणं मुनिताविरोधि मुनित्वप्रतिबन्धकं तथा-
 प्यस्य न राजते इति न । किन्तु राजत एव इत्यर्थः । चित्रमाश्चर्यम् ।
 “सम्भाव्यनिषेधनिवर्त्तिर्न द्वो प्रतिषेधौ” इति वामनः ॥ २० ॥

२६ । अनसुर मुनिगण शिवेन अङ्घ्रियुगे आश्रयनपूर्वकं डांशोर नमननिवेद्यमकृत धारणा (कथनार्थ)
 आदिष्टे इहेशा अर्द्धनेव उपोषाङ्गनित डांशरिक दृश्य गन्दाक वर्धन करिते लागिलेन ।

२७ । हे पुरुषोत्तम ! वृत्रासुरेण श्राप्य भोगकलेवव कोन एक पूरुष निजतेजे इह मन्त्रे
 रविरु ज्योति अङ्घ्रित करिषा उपया करितेजे ।

চলনেঽবনিশ্চলতি তস্যা
 করণনিয়মে সদিঙ্মুখম্ ।
 স্তম্ভমনুভবতি শান্তমরুৎ-
 গ্রহতারকাগণযুতং নমস্তলম্ ॥ ২৮ ॥
 স তদৌজসা বিজিতসার-
 মমরদিতিজোপসংহিতম্ ।
 বিশ্বমিদমপিদধাতি পুরা
 কিমিবাস্তি যন্ন সুকারং খলু তেন * ॥ ২৯ ॥

অন্বয়ঃ । তস্য চলনে অবনিঃ চলতি, (তথা) করণনিয়মে (সতি) শান্তমরুৎগ্রহতারকাগণযুতং নমস্তলম্ সদিঙ্মুখম্ স্তম্ভম্ অনুভবতি । বাচ্য—অবন্যা চল্যতি — — যুতেন নমস্তলেন সদিঙ্মুখঃ স্তম্ভঃ अभुयते ॥ ২৮ ॥

অন্বয়ঃ । সঃ শৌভ্রমা বিজিতসারম্ অমরদিতিজোপসংহিতং তত্ ইদ বিশ্বং পুরা অপিদধাতি যত্ খলু তেন ন সুকারং তত্ কিম্ ইব আস্তি ? বাচ্য—তেন — — বিশ্বম্ অপিধীয়তে । তেন কেন ইব भुयते ॥ ২৯ ॥

চলন ইতি । কিঞ্চ তস্য পুংসশ্চলনে অবনিঃ পৃথিবী চলতি । তথা করণনিয়মে সমাধিনা ইন্দ্রিয়নিরাধে সতি । “করণং সাধকতমং জৈত্রগাত্রে-
 ন্দ্রিষেষ্বপি” ইত্যমরঃ । সদিঙ্মুখং দিক্মহিতং শান্তৈঃ স্তিমিতৈঃ মরুতাং
 বায়ুনাং গ্রহাণাং সূর্যাदीনাং তারকাণাং নক্ষত্রাदीনাং চ গণৈঃ যুতং নমস্তলং
 ব্যোম্ স্তম্ভং নিশ্চলতাম্ অনুভবতি ইত্যর্থঃ । অতঃ विश्वातिशायिनी তস্য
 শক্তিঃ উপলভ্যততি ভাবঃ ॥ ২৮ ॥

ন চ এতৎ উপেচ্ছম্ ইत्याশয়েন আহ—স ইতি । সঃ পুমান্
 শৌভ্রমা বিজিতসারং নিরস্তসত্বম্ । অমরদিতিজোপসংহিতং সুরাসুরসংহিতং
 তত্ ইদং বিশ্বং পুরা অপিদধাতি অপিধাষ্যতি ইত্যর্থঃ । শৌভ্রমেব হরিষ্যতি
 ইতি ভাবঃ । “নিকটাগামিকৈ পুরা” ইত্যমরঃ । “যাবত্পুরানিপাতযোল্ট”
 ইতি भविष्यदर्थं लट् । तथाहि यत् कर्म तपसामदुष्करं तत्

২৭ । সেই বাক্তি গৃহে ঐশ্বিদয়, ধন, কবচ, উত্তম অদি, জটী, বন্ধন ও অজিন ধারণ করিতেছে । এই প্রকার বিক্রম বেশধারণ মূনিপ্রতিবন্ধক, তথাপি ইহা যে তাহাতে পোভমান হইতেছে না, তাহা নহে । ইহা অতি আশ্চর্য্য !

২৮ । সেই পুরুষের চলনে অবনি চলিত হয়, তাহার ইন্দ্ৰিয়-নিরোধ-কালে বায়ু, গ্রহ ও তারকাগুল প্রশান্তভাবে অবস্থান করে ; নভুলল দিক্‌সমূহই নিশ্চলভাবে অল্পভব করিয়া থাকে ।

* ‘তপসামদুষ্করম্’ ইত্যপি পাঠঃ ।

विजिगीषते यदि जगन्ति
युगपद्य सञ्जिहीर्षति ।
प्राप्तुमभवमभिवाञ्छति वा
वयमस्य नो विषहितुं क्षमा रुचः ॥ ३० ॥
किमुपेक्षसे कथय नाथ
न तव विदितं न किञ्चन ।
चातुमलमभयदाहंसि न-
स्त्वयि मा स्म शासति भवत् पराभवः ॥ ३१ ॥

अन्वयः । सः जगन्ति युगपत् विजिगीषते यदि, अथ युगपत् सञ्जिहीर्षति अभवं प्राप्तुम् अभि-
वाञ्छति वा, (न विद्यः) किन्तु वयम् अपि अस्य रुचः विषहितुं क्षमाः नो (भवामः) । वाच्य—तेन
जगन्ति विजिगीषन्ते, सञ्जिहीर्षन्ते, अभिवाञ्छन्ते, अस्माभिः क्षमैः न (भूयते) ॥ ३० ॥

अन्वयः । हे नाथ ! किम् उपेक्षसे कथय (त्वम्) किञ्चन तव न विदितं न । हे अभयद !
नः अलं वातुम् अहंसि । त्वयि शासति (सति) पराभवः माष्य भवत् । वाच्य—किम् उपेक्षते,
क्षयतां त्वया तद्य वातुम् अहंसिहे । पराभवेन माष्य भूयते ॥ ३१ ॥

किम् इव अस्ति न किञ्चित् तेन दुष्करम् अस्ति इत्यर्थः । सामान्येन
विशिष्टममर्थेनरूपः अर्थान्तरन्यासः ॥ २९ ॥

न चैतत् अन्यफलकं तप इत्याह—विजिगीषते इति । स पुरुषः जगन्ति
भुवनानि युगपद् विजिगीषते यदि विजितुम् इच्छति वा । “पूर्ववत्सनः”
इति आत्मनिपदम् । अथ युगपत् सञ्जिहीर्षति । संहर्त्तुमिच्छति
वा । अभवमपवर्गं प्राप्तुमभिवाञ्छति वा । न विद्वो वयमिति शेषः ।
किन्तु वयमपि अस्य रुचः तेषां विषहितुं सोढुम् । “तीषसह-
लुभरूपरिषः” इति विकल्पात् इडागमः । नो क्षमाः न शक्ताः । केचित् “रुचः
कामितानि विषहितुमवधारयितुम्” इति व्याचक्षते । तत्र सहैवधार-
णार्थत्वं विचार्यम् ॥ ३० ॥

किमिति । हे नाथ ! कं किमर्थम् उपेक्षसे कथय त्वमिति शेषः ।

२९ । सेहै पुरुष शीघ्रहै निज तेजे अवाश्रयणैव सहित एहै विषय हरण करिये, उथन ईहार समस्त
पदार्थ अमार हरेणो वाहेवे, वस्तुतः वाशो उगनाय श्मनाथ नछे, एसन किहै वा आछे ?

३० । से महना जगन्नाडल जय करिते हेछा । करिशाछे, अथवा युगपत् महार करिते अडिनावा
हरेणोछे, किंवा अपवर्ग पाहेते वांछा करितेछे, किहूहै नुबितेछि ना । किछु ईहार तेज आनापेन
अमल हरेणोछे ।

ইতি গাং বিধায় বিরতেষু

মুনিষু বচনং সমাদ্দে ।

ভিন্নজলধিজলনাদগুরু

ধ্বনয়ন্ দিশাং বিবরমন্ডকান্তকঃ ॥ ৩২ ॥

বদরীতপোবননিবাস-

নিরতমবগাত মান্যথা ।

ধাতুরুদয়নিধনে জগতাং

নরমংশমাদিপুরুষস্য গাং গতম্ ॥ ৩৩ ॥

অন্বয়ঃ । ইতি গাং বিধায় মুনিষু বিরতেষু অন্ডকান্তকঃ ভিন্নজলধিজলনাদগুরু (যথা তথা) দিশাং বিবরং ধ্বনয়ন্ বচনং সমাদ্দে । বাচ্য—অন্ডকান্তকেন বিবরং ধ্বনয়তা বচনং সমাদ্দে ॥ ৩২ ॥

অন্বয়ঃ । বদরীতপোবননিবাসনিরতং গাং গতং জগতাম্ উদয়নিধনে ধাতুঃ আদিপুরুষস্য অংশম্ নরম্ অন্যথা মা অবগাত । বাচ্য—নিবাসনিরতঃ গা গতঃ অংশঃ নরঃ মা অবগায়ি ॥ ৩৩ ॥

তব ন বিহিতং ত্বয়া জ्ञায়মানমিত্যর্থঃ । “ক্লস্য চ বর্त्तमानি” ইতি পঠৌ । ন কিञ্চন কিমপি ন । হে অময়দ ! নঃ অস্মান্ অলং ত্বাতুমর্হসি । ত্বয়ি শাসতি সতি পরাভবৌ মাঙ্গ্ণ ভবত্ মা ভূত্ । “স্মৌত্তরে লঙ্ চ” ইতি লঙ্ ॥ ৩২ ॥

ইতীতি । ইতি ইত্যং গাং বাচং বিধায় অভিধায় ইত্যর্থঃ । সামান্যস্য বিশেষপর্য্যবসানাৎ । মুনিষু বিরতেষু তৃণোন্মূতেষু মত্সু অন্ডকান্তকঃ শিবঃ ভিন্নস্য উদ্বেলস্য জলধে জলস্য নাটমিব গুরু গম্ভীরং যথা তথা দিশাং বিবর-মন্ডরালং ধ্বনয়ন্ বচনং সমাদ্দে স্বীচকার, উবাচ ইত্যর্থঃ ॥ ৩২ ॥

বদরীতি । বদরীতপোবনে বদরিকাশ্মে নিবাসনিরতং নিত্যনিবাসিনং গাং গতং ভুবমবতীর্ণং জগতাম্ উদয়নিধনে সৃষ্টিসংহারৌ ধাতুঃ তযৌঃ কত্-রিত্যর্থঃ । “তন্” ইতি দধাতঃ তন্প্রত্যয়ঃ । অতএব “ন লোক” ইत्याদিনা কর্মণি ষষ্ঠীপ্রতিষেধঃ । আদিপুরুষস্য বিশ্ণোঃ অংশম্ অংশভূতং নরং নরসংজ্ঞক-মিত্যর্থঃ । যৌ নারায়ণসখ ইতি ভাবঃ । অন্যথা উক্তবৈপরীত্যেন

৩১ । হে নাথ ! আপনি উপেক্ষা করিতেছেন কেন ববুন ? আপনার ত অবিস্মিত কিছুই নাই । হে অভয়প্রভ ! আমাদেব রক্ষা করা আপনার একাঙ্ক কর্তব্য । আপনি শাসক থাকিতে আমাদের যেন পরাভব ঘটে না ।

৩২ । এই কথা কহিয়া মুনিগণ বিরত হইলে, অক্ষকনাশক শিব উদ্বেলিত জলনিধির জলনাদবৎ গম্ভীরভাবে দিগ্বিবর ধ্বনিত করিয়া বলিতে লাগিলেন ।

द्विषतः परासिसिषुरेष
 सकलभुवनाभितापिनः ।
 क्रान्तकुलिशकरवीर्यबलान्
 मदुपासनं विहितवान् महत्तपः ॥ ३४ ॥
 अयमच्युतश्च वचनेन
 सरसिरुहजन्मनः प्रजाः ।
 पातुमसुरनिधनेन विभू
 भुवमभ्युपेत्य मनुजेषु तिष्ठतः ॥ ३५ ॥

अन्वयः । एषः सकलभुवनाभितापिनः क्रान्तकुलिशकरवीर्यबलान् द्विषतः परासिसिषुः मदुपासनं महत्तपः विहितवान् । वाचा—एतेन — —द्विषतः परासिसिषुणा विहितम् ॥ ३४ ॥

अन्वयः । विभू अयं अचा तत्र सरसिरुहजन्मनः वचनेन असुरनिधनेन प्रजाः पातुं भुवम् अभ्युपेत्य मनुजेषु तिष्ठतः । वाचा—विभूमयाम् अनेन अचा तेन च स्थीयते ॥ ३५ ॥

मा अवगात मनुष्यमात्रं मा जानीत इत्यर्थः । “इणो गा लुडि” इति गादिशः ॥ ३३ ॥

अथ तस्य तपसः निमित्तमाह—द्विषत इति । एष नरः सकलभुवनानि अभितापयन्ति अभीक्ष्णमिति तथोक्तान् । “बहुलमाभीक्ष्णम्” इति णिनिः । क्रान्ते आक्रान्ते कुलिश-करस्य इन्द्रस्य वीर्यबले शक्तिसैन्ये यैः तान् द्विषतः शत्रून् परासिसिषुः परासितुमिच्छेत् । अस्यतः सन्नन्तादुप्रत्ययः । मदुपासनं मदाराधनम् । करणे लुगट् । महत्तपो विहितवान् । अत्र निमित्तं शत्रुत्रय एव इति ॥ ३४ ॥

अथास्य मानुषावतारे कारणमाह—अयमिति । विभू प्रभू अयं नरः अच्युतः कृष्णश्च सरसिरुहजन्मनः ब्रह्मणः वचनेन प्रार्थनया असुराणां निधनेन मारणेन करणेन प्रजाः पातुं रक्षितुं भुवमभ्युपेत्य मनुजेषु तिष्ठतः । वस्तुतस्तु साक्षात् नरनारायणौ एतौ कृष्णार्जुनौ इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

३० । इनि निडा वदत्रिकाश्रमनामो जगतेषु दृष्टि-महोदरकर्षा विभू वृत्तनावर्जो नरनाभक अश्व अर्थात् नारायण । ईहाके आपनारा अश्व यजि वलिना मने करिवेन ना ।

३१ । इनि ईक्षेत्र वनवीर्यापराधवकारो मन्त्रजुवनतापी शक्रदिगके पत्रांशु कविदार अडिधायो आमार उपासनोन्नय महा तपसा करितेहेन ।

३२ । एहै प्रजुषय—इनि एव अघ्रात, उक्रार आर्थनाश अश्वविनाश द्वारा अज्ञातगके रक्षा करिवार निमिष्ठ, जूतले आनिना अवशान कविठेःछन ।

सुरक्लृत्वमेतदवगम्य
 निपुणामिति सूकदानवः ।
 हन्तुमभिपतति पाण्डुसुतं
 त्वरया तदत्र सह गम्यतां मया ॥ ३६ ॥
 विवरेऽपि नैनमनिगूढ-
 मभिभवितुमेष पारयन् ।
 पापनिरतिरविशङ्कितया
 विजयं व्यवस्रति वराहमायया ॥ ३७ ॥
 निहते विडम्बितकिरात-
 नृपतिवपुषा रिपौ मया ।

अन्वयः । सूकदानवः एतत् सुरक्लृत्वम् इति निपुणम् अवगम्य पाण्डुसुतं हन्तुम् अभिपतति तत्
 भवे मया सह त्वरया गम्यताम् । वाचा—सूकदानवेन अभिपत्यते. (दृश्यं) गच्छध्वम् ॥ ३६ ॥

अन्वयः । पापनिरतिः एषः विवरेऽपि एतन्म अनिगूढम् अभिभावतुं न पारयन् अविशङ्कितया
 वराहमायया विजयं व्यवस्रति । वाचा—पापनिरतिना एतेन न पारयता विजयः व्यवस्रीयते ॥ ३७ ॥

अथास्य सख्ससम्पदं प्रकाशयितुमाह—सुरेति । सूकदानवां सूकाख्यः
 कश्चित् असुरः एतत्पाण्डवक्लृत्वं सुरक्लृत्वमिति निपुणमवगम्य साधु निश्चिह्न्य
 पाण्डुसुतमर्जुनं हन्तुम् अभिपतति । तत् तस्मात् कारणात् अत्र अर्जुना-
 यमे विषये आश्रमं प्रति इत्यर्थः । मया सह त्वरया गम्यताम् । द्रष्टुमिति
 शेषः ॥ ३६ ॥

विवर इति । पापे निरतिरतिप्रोतिर्यस्य सः एषः दानवः विवरे रम्भु
 अपि एकान्तेऽपीत्यर्थः । एतं पाण्डवम् अनिगूढं प्रकाशं स्पष्टं यथा
 तथा अभिभवितुं न पारयन् शक्नुवन् । विभाषायां “नञ्” इति नञ्-
 समासः । अविशङ्कितया स्वरूपगूहनात् निःशङ्कितया वराहमायया वराह-
 भूमिकया विजयं व्यवस्रति । विजयं प्रति उद्युक्त इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

३६ । सूक नामे कोन दानव पाण्डव-कार्याहे शत्रुकाया वलिशा समाक् अवधावपपूर्वकं अध्वनके
 निनाश करिते धारित इहेतेछे ; अउएव हे अर्जुनाश्रमे आश्रय नरिह नञव आपनावा गमन
 कङ्कन ।

३७ । एहे पापाशङ्क दानव निर्द्धनेते ईशोके निज मृष्टिहेतु पनाञ्जु करिते असमर्थ इहेवे मने
 करिशा मोग्रा दारा वराहमृष्टि अवलक्षणपूर्वकं निःशङ्कतावे विजयार्थ उद्युक्त इहेनाछे ।

मुक्तनिशितशिखः प्रसभं

मृगयाविवादमयमाचरिष्यति ॥ ३८ ॥

तपसा निपीडितक्लमसा

विरहितसहायसम्पदः ।

सत्त्वविहितमतुलं भुजयो-

बलमस्य पश्यत मृधेऽधिकुप्यतः ॥ ३९ ॥

इति तानुदारमनुनीय

विषमहरिचन्द्रनालिना ।

अन्वयः । विडम्बितकिरातनृपतिवपुषा मया निहतं रिपौ मुक्तनिशितशिखः (मन्) प्रसभं मृगयाविवादम् आचरिष्यति । वाचा—मुक्तनिशितशिखेन अनेन मृगयाविवादः आचरिष्यति ॥ ३८ ॥

अन्वयः । तपसा निपीडितक्लमसा तथा विरहितसहायसम्पदः मृधे अधिकुप्यतः अस्य सत्त्वविहितसमतुलं भुजयोः बलं पश्यत । वाचा— -- -- बलं पश्यताम् ॥ ३९ ॥

ततः किं भविष्यति ? इत्यत आह—निहत इति । विडम्बित-मनुकृतं किरातनृपतिवपुः येन तेन तद्रूपधारिणा इत्यर्थः । मया रिपौ वराहे निहतं मुक्तनिशितशिखः मन् । अयं पाण्डवः प्रसभं प्रसन्नं मृगया-विवादं मृगयाप्रहारकलहमाचरिष्यति करिष्यति मत्प्रदत्तमेव मृगं प्रहृत्य स्वयमहमेव प्रहर्ता इति कलह्मिष्यति इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

ततोऽपि किं भावि ? इत्यत आह—तपसेति । तपसा नितरां पीडितः अतएव क्लमः तस्य निपीडितक्लमस्य । “पूर्वकाल” इत्यादिना समासः । तथा विरहिता महायमम्पत् यस्य तस्य एकाकिनः मृधे रणे । “मृधमास्कन्दनं संख्यम्” इत्यमरः । अधिकुप्यतः अधिकं कुप्यतः अस्य पाण्डवस्य सत्त्वविहितं स्वभावकृतं स्वाभाविकमित्यर्थः । “सत्त्वोऽस्त्वौ जन्तुषु क्लोवि व्यवसाये पराक्रमे । आत्मभावे पिशाचाटौ द्रव्ये मत्ता-स्वभावयोः । प्राणे बलेऽन्तःकरणे” इति वैजयन्ती । अतुलं निरूपमं भुजयोः बाह्वोः बलं शक्तिं पश्यत । “बलं शक्तिर्बलं सैन्यम्” इति शाश्वतः ॥ ३९ ॥

७८ । आग्नि किरात नृपतिर कप धारण करिषा मेरु नवाह-रिपूके निहत् करिवे ५ पाण्डव निहत् नवाहरे निशित शववर्षधृत्क मृगया मृगया-कलह आरम्भ करिवे ।

७९ । अञ्जन तपसाय निताञ्ज पीडित हईशा कृण हईशाजे, ईशर महाय सम्पद् नाई । (तथापि) ए रणे कृपित हईशा ये अज्ञातनिह अञ्जन नृपवल प्रकाश करिवे, तांश आपनाना अवलोकन करिवेन

धर्मजनितपुलकेन लसद्-

गजमौक्तिकावलिगुणेन वक्षसा ॥ ४० ॥

वदनेन पुष्पितलतान्त-

नियमितविलम्बिमौलिना ।

विभ्रदरुणानयनेन रुचं

शिखिपिच्छलाञ्छितकपोलभित्तिना ॥ ४१ ॥

बृहदुद्वहन् जलदनादि

धनुरुपहितैकमार्गणम् ।

अन्वयः । शिवः इति तान् उदारम् अनुनीय विषमहरिचन्दनाग्निना धर्मजनितपुलकेन लसद्गज-
मौक्तिकावलिगुणेन वक्षसा पुष्पितलतान्तनियमितविलम्बिमौलिना शिखिपिच्छलाञ्छितकपोलभित्तिना

अथ त्रिभिरस्य किरातभावं वर्णयति—इतीत्यादि । शिव इति इत्थं
तान् मुनीनुदारं युक्तियुक्तं यथा तथा अनुनीय शिष्ययित्वा उक्ता इति यावत् ।
रुचिरः किरातपृतनापतिः संवदते इति उत्तरेण अन्वयः । किरात-
सेनापतिवेषधारी बभूव इत्यर्थः । कथम्भूतः ? विषमा विह्वतविन्यासा
हरिचन्दनस्य आलयः रेखा यस्मिन् तेन । धर्मज्ञं स्वदेन जनिताः पुलकाः
रोमाञ्चाः यस्मिन् तेन । “पुलकः पुनः । रोमाञ्चः कण्टको रोमविकारो
रोमहर्षणम्” इति हेमचन्द्रः । “धर्मः स्यादातपे शीघ्रे उष्णस्वेदाश्मसोरपि”
इति विश्वः । लसन्तः शोभमानाः गजमौक्तिकानां करिकुम्भोद्भवमौक्तिका-
नाम् आवलय एव गुणाः सूत्राणि यस्मिन् तेन वक्षसा वक्षःस्थलेन उपलक्षितः
करिणां मुक्तायोनिव्हे प्रमाणमाह अगस्त्यः—“जीमूतकरिमत्स्याहिवंशगङ्ग-
वराहजाः । शुक्ल्यद्भवाश्च विज्ञेया अष्टौ मौक्तिकयोनेयः ॥” इति ॥ ४० ॥

वदनेनेति । पुष्पितैः लतान्तैः विकमितलतायैः नियमिताः संयताः
विलम्बिनश्च ते मौलयः केशाः यस्य तेन । “चूडा किरीटं केशाश्च संयता
मौलयस्तयः” इत्यमरः । शिखिपिच्छलाञ्छिते बर्षिबर्हाङ्गिते कपोलभित्ती
यस्य तेन अरुणानयनेन आरक्तनेत्रेण वदनेन रुचं शोभां विभ्रत् ॥ ४१ ॥

४०—४१ । शिव मुनिगणके एहेरूप उदार उपदेश आदान करिवार पत्र उाहार वपःश्ले
निकुठभावे हरिचन्दनरेखा विच्छेद इहेन, धर्मजनित रोमाक उल्लाठ इहेन एवः विलसित गज-
मौक्तिकमाला विराजित इहेते लागिल । उनीय मखकश्च केशकलाप-विकसित लतांश्च धारा
मण्डल इहेरा विलसित इहेन, कपोल डिङ्गि निविपुच्छे लाङ्गित इहेन, नग्न आरुणाभा धारण

मेघनिचय इव संवहते

रुचिरः किरातपृतनापतिः शिवः ॥४२॥

विशेषकम् ।

अनुकूलमस्य च विचिन्त्य

गणपतिभिरात्तविग्रहैः ।

शूलपरशुशरचापभृतै-

र्महतो वनेचरचमूर्विनिर्ममे ॥ ४३ ॥

विरचय्य काननविभाग-

मनुगिरमथेश्वराज्ञया ।

अरुणनयनेन यदनेन रुचं विभक्तुं जलदनादि उपहितैकमार्गं ब्रह्म धनुः उवहन् रुचिरः किरात-
पृतनापतिः संवहते । वाचा—शिवेन — रुचं विभक्ता धनुः उवहता रुचिरैण किरातपृतनापतिना
संवहते ॥ ४०—४२ ॥

अन्वयः । अस्य अनुकूलं विचिन्त्या आत्तविग्रहैः शूलपरशुशरचापभृतैः गणपतिभिः महती वनेचरचमूः
विनिर्ममे । वाचा—आत्तविग्रहः ; भूताः गणपतयः महती वनेचरचमू विनिर्ममे ॥ ४३ ॥

ब्रह्मदिति । पुनश्च जलद इव नदतीति जलदनादि । “कर्त्तव्यपमाने”
इति णिनिः । उपहितैकमार्गं संहितैकबाणं धनुर्ब्रह्मन् । अत एव
मेघनिचय इव स्थित इत्यपमा । अत्र विशेषके स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।
“स्वभावोक्तिरसौ चाह यथावदभुवर्णनम्” इति लक्षणात् ॥ ४२ ॥

अनुकूलमिति । अस्य शिवस्य अनुकूलं विचिन्त्य प्रियमिति निश्चित्य
आत्तविग्रहैः गृहीतकिरातदेहैः । तथा शूलानि परशवः कुठाराः शराः
चापानि च तानि भूतानि यैः तैः । “प्रहृष्टार्थभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ” इति
निष्ठायाः परनिपातः । गणपतिभिः प्रमथसुख्यैः महती वनेचरचमूः सेना
विनिर्ममे निर्मिता । “माङ् माने” कर्मणि लिट् । “ऋस्व” इत्यभ्यासस्य
ऋस्वत्वम् ॥ ४३ ॥

करिल ; एहेरुपे तिमि भूधमण्डल षोडश धारण करिमा एक गृहं ब्रह्मनादी धरु धारण करिलेन ;
ताहाते एकटी बाण योजित हईल । सुठरां तिमि मेघनिचयवद् अवष्टित हईशा एक शूलन किवाड-
ठभूपतिरूपे परिणत हईलेन ।

४० । शिवेर अग्रदेवाधे गणपतिगण किरातदेह धारण एवः शूल, परशु, शर उ चाप ग्रहण-
पूर्वक एक विराट वनेचर-वाहिनी निर्माण करिलेन ।

भीमनिनदपिहितोरुभुवः

परितोऽपदिश्य मृगयां प्रतस्थिरे ॥ ४४ ॥

क्षुभिताभिनिःसृतविभिन्न-

शकुनिमृगयूथनिःस्वनैः ।

पूर्णापृथुवनगुहाविवरः

सहसा भयादिव ररास भूधरः ॥ ४५ ॥

न विरोधिनी रुषमियाय

पथि मृगविहङ्गसंहतिः ।

घ्नन्ति सहजमपि भूरिभियः

सममागताः सपदि वैरमापदः ॥ ४६ ॥

अन्वयः । अथ ईश्वराज्ञया अनुगिरं काननविभागं विरचय्य भीमनिनदपिहितोरुभुवः (सन्तः) मृगयाम् अपदिश्य परितः प्रतस्थिरे । वाचा— — — पिहितोरुभुभिः प्रतस्थे ॥ ४४ ॥

अन्वयः । क्षुभिताभिनिःसृतविभिन्न शकुनि मृग यूथनिःस्वैः पूर्णापृथुवनगुहाविवरः भूधरः सहसा भयात् इव ररास । वाचा— — — विवरेण भूधरेण ररसे ॥ ४५ ॥

अन्वयः । पथि विरोधिनी रुष-विहङ्गसंहतिः रूपेण इत्याय ; (तथाहि) भूरिभियः समम् आगताः आपदः सहजम् अपि वैरं सपदि घ्नन्ति । वाचा— — — मृग-विहङ्ग-संहत्या कृत् न ईये । भूरि-भोभिः समम् आगताभिः आपदाः सहजम् अपि वैरं घ्नन्ति ॥ ४६ ॥

विरचय्येति । अथ ईश्वराज्ञया अनुगिरं गिरो । विभक्तार्थेऽव्ययीभावः । “गिरेश्च सेनकस्य” इति समासान्तः । काननविभागं वनविभागं विरचय्य, अस्यायमिति देशविभागं कृत्वा इत्यर्थः । भीमैर्निनादैः कलकलैः पिहिताः उरवः भुवः यैः ते तथाक्ताः सन्तः मृगयामपदिश्य व्याजौकृत्य परितः प्रतस्थिरे प्रस्थिताः ॥ ४४ ॥

क्षुभितेति । क्षुभितास्वस्ताः अभिनिःसृता स्वस्थानात् निर्गताः विभिन्नाः मुक्तसङ्घास्य ये शकुनयः पक्षिणः मृगाश्च तेषां यूथानि तानि तेषां निःस्वनैः पूर्णानि पृथूनि वनानि गुहाविवराणि च यस्य सः भूधरः सहसा भयात् इवेति उत्प्रेक्षा । ररास सुक्रोश । “रस आक्रोशे” लिट् ॥ ४५ ॥

४४ । अनसुन शिवाङ्गाय गणपतिगण पार्श्वेऽथ काननप्रदेशं विभागं कथित्वा भोषणं कलकलं उरवे बहलं हानं पूर्णं करतं मृगयावापनेन चतुर्भिर्कृत् इहेते प्रयाणं कविल ।

४५ । उथनं वृत्तं ७ अथानं इहेते निगच्छं विविधं मृगपक्षिकुलेन निनादे विपुलं अत्रणा एवम् अहाविवरं पूर्णं इवोत्प्रेक्षां भूधरं येन आकृष्यते अये चोत्कारं कथित्वा उठित्वा ।

चमरीगणैः शिववलस्य
 बलवति भयेऽप्युपस्थिते ।
 वंशविततिषु विषक्तपृथु -
 प्रियबालधिभिराददे धृतिः ॥ ४७ ॥
 हरसैनिकाः प्रतिभयेऽपि
 गजमदसुगन्धिकैसरैः ।
 स्वस्थमभिदृशिरं सहसा
 प्रतिबोधजृम्भितमुखैर्मृगाधिपैः ॥ ४८ ॥

अन्वयः । वंशविततिषु विषक्तपृथुप्रियबालधिभिः चमरीगणैः शिववलस्य बलवति भये उपस्थिते (मति) अपि धृतिः आददे । वाच्य— विषक्तः बालधयः चमरीगणाः धृतम् आददिरं ॥ ४७ ॥

अन्वयः । प्रतिभये अपि गजमदसुगन्धिकैसरैः श्रुतिबोधजृम्भितमुखैः मृगाधिपैः स्वस्थ हरसैनिकः अभिदृशिरं । वाच्य— गजमद — कैसरः प्रतिमुखाः मृगाधिपाः हरसैनिकान् अभिदृशिरं ॥ ४८ ॥

नेति । पथि पलायनमार्गे विरोधिनो जातिवैरिणी मृगाणां सिंह व्याघ्रादीनां विहङ्गानां काकोलूकानां च संज्ञतिः रुद्धः रूपं परस्परक्रोधेन इयाय न प्राप । किन्तु महैव चचारित्यर्थः । तथाहि—भूरि प्रभूता भीः यासु ताः समं साधारण्येन आगता आपटः विपत्तयः सहजमपि स्वाभाविकमपि वैरं सपटि घ्नन्ति । न हि सङ्घातव्यसनेषु प्रजायते वैरानुबन्ध इति भावः ॥ ४६ ॥

चमरीति । वंशविततिषु वेणुगुल्मेषु विषक्ताः लग्नाः पृथवः शृगं प्रियबाला प्रियरोमाणो बालधयः पुच्छानि येषां तैः । “पुच्छोऽस्त्वो लामलाङ्गुली बालहस्तश्च बालधिः” इत्यमरः । चमरीगणैः मृगाविशेषैः शिववलस्य सम्बन्धिनि तद्धेतुके इत्यर्थः । सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठौ । अन्यथा “भीतार्थानां भयहेतुः” इति पञ्चमी स्यात् । बलवति प्रबले भये उपस्थिते प्राप्तोऽपि धृतिः आददे स्वीकृता । बालच्छेदभयात् प्राणहानिमप्यवगणय्य स्थितमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

हरेति । प्रतिभये भयहेतौ । “भयङ्करं प्रतिभयम्” इत्यमरः ।

४७ । पथिमध्ये निरोधी मृग-विहङ्गकुल क्रोधपरवश इहैव ना ; वस्तुतः गुणपर आगत क्रूर-उग्रजनक आपद् सहज वैरकेण नष्टे करिणी थाके ।

४८ । वेणुगुल्मे चमरीगणैरं प्रिय पुच्छमकल संलग्न इहैव, ताहाते शिवसेना इहेते अवल उग्र उपस्थित इहैलेण ताहारा धैर्यानाको इहेया रहिल ।

विभराम्बभूवुरपवृत्त-
 जठरशफरीकुलाकुलाः ।
 पङ्कविषमिततटाः सरितः
 करिरुग्णचन्दनरसारुणं पयः ॥ ४६ ॥
 महिषक्षतागुरुतमाल-
 नलदसुरभिः सदागतिः ।
 व्यस्तशुकनिभशिलाकुसुमः
 प्रणदन् ववौ वनसदां परिश्रमम् ॥ ५० ॥

अन्वयः । अपवृत्तजठरशफरीकुलाकुलाः पङ्कविषमिततटाः सरितः करिरुग्णचन्दनरसारुणं पयः
 विभराम्बभूवुः । पाच्य—अपवृत्त + कुलाभिः पङ्क + तटाभिः सरिद्रिः करि + रमारुणं पयः
 विभराम्बभूवे ॥ ४६ ॥

अन्वयः । महिषक्षतागुरुतमालनलदसुरभिः व्यस्तशुकनिभशिलाकुसुमः सदागतिः वनसदां परिश्रमं
 प्रणदन् (सन्) ववौ । वाच्य—महिष + सुरभिणा व्यस्त + कुसुमेन सदागतिना : + प्रणदता
 (सता) ववे ॥ ५० ॥

प्राप्ते अपि इति शेषः । गजमदः सुगन्धयः सुरभयः केमराः सटा येषां तैः
 हतानेकगजैरित्यर्थः । सहसा सेनाकलत्रवणानन्तरमेव प्रतिबोधेन
 निद्रापगमेन जम्भितानि व्यात्तानि मुखानि येषां तैः सृगाधिपैः मिहैः स्वर्णं
 निःशङ्कमेव हरसैनिका अभिददृशिरै ईक्षिताः । न तु किञ्चित् क्षुभित-
 मित्यर्थः । युक्तं चैतद्वाजनामावधारिणां कंसरिणामिति भावः ॥४८॥

विभरामिति । अपवृत्तजठरैः तत्कालक्षोभाक्षुष्ठितोदरैः शफरीकुलै-
 राकुलाः व्यासाः, पङ्कैः विषमितानि दुर्गमीकृतानि तटानि कूलानि यासां
 ताः सरितः करिभिः पलायमानैरिति शेषः । रुग्णानां मार्गरोधितया
 भग्नानाम् । “ओदितञ्च” इति निष्ठानत्वम् । चन्दनानां रसैरुग्णं पयः
 विभराम्बभूवुः । श्रुधातोः “भीङ्गीभृहुवां श्रुवञ्च” इति आम्प्रत्ययः ।
 श्रुवङ्गावञ्च “क्षत्रानुप्रयुज्यते लिटि” इति भुवोऽनुप्रयोगः ॥४९॥

४८ । उग्र-कारणं द्विपञ्चिह्नं हर्षेणैव शृगाधिपणं निर्दग्धे शिव-देमण्डिगके पेषिते लागित ।
 ४९ । नकलं शृगाधिपेण केशरञ्जाल-निहितं गजमले शृगकिं हर्षेणैव, तांशारां निद्रापगमे जङ्घनं
 करितेहिल ।

४९ । नरिणसकलं लुटितोपपन्नं शफरीकुले आकुलं हर्षेण ; कर्ममात्रं हठेण तांशारेण तटश्रुमि
 दुर्गमे हर्षेण उठिल । तांशारां करिणपञ्च चन्दनरसे अरुणवर्णं जलं धारणं करिते लागित ।

मथिताम्भसो रयविकीर्ण-

मृदितकदलोगवेधुकाः ।

क्लान्तजलरुहलताः सरसो-

विदधे निदाघ इव सत्त्वसंप्रवः ॥ ५१ ॥

इति चालयन्नचलसानु-

वनगहनजानुमापतिः ।

अन्वयः । सत्त्वसंप्रवः निदाघ इव सरसोः मथिताम्भसः रयविकीर्णमृदितकदलोगवेधुकाः क्लान्त-
जलरुहलताः (च) विदधे । वाचा --सत्त्वसंप्रवेन निदाघेन इव सरस्यः मथिताम्भसः रयः । गवेधुकाः
क्लान्तः लता विदधिरं ॥ ५१ ॥

महिषेति । महिषैः लुलापैः क्षतानि विटलितानि तैः अगुरुभिः
तमालैर्नलदैरुशीरैः च सुरभिः सुगन्धिः । व्यस्तानि विच्छिन्नानि शुकनिभानि
शुकमवर्णानि शिलाकुसुमानि शैलेयाख्याः ओषधिविशेषाः येन सः अतः
शीतल इति भावः । “कालानुसार्यैष्वजाश्मपुष्पशीतलशिवानि तु । शैलेयम्”
इत्यमरः । शुकनिभेति स्वरूपकथनम् । सदागतिः वायुः वनसटां वनेचराणां
परिश्रमं प्रणुदन् । अतो मन्द इति भावः । “मातरिश्वा सदागतिः” इत्यमरः ।
ववौ वाति स्म ॥ ५० ॥

मथिताम्भस इति । सत्त्वसंप्रवः प्राणिसंक्षोभः निदाघः शीघ्र इव
सरसोः सरांसि । “कामारः सरसो सरः” इत्यमरः । मथिताम्भसः संक्षो-
भितोदकाः रयेण पलायनवेगेन विकीर्णं व्याकीर्णं यथा तथा मृदिताः
निष्पीडिताः कदल्यः गवेधुकाः तृणधान्यविशेषाश्च यामां ताः तथोक्ताः ।
“तृणधान्यानि नीवाराः स्त्रौ गवेधुर्गवेधुका” इत्यमरः । मृदित इति
“क्डिति च” इति गुणप्रतिषेधः । क्लान्ताः जलरुहलताः पद्मिन्यः यासु
ताः एवम्भूताः विदधे चकार ॥ ५१ ॥

०० । महिष-विदलित अणुश्च तमालं उ डमौरं द्वारा सुप्रतिष्ठ मनोवन, शुकमयानं वर्षं शिवः
शुश्रुषांश्चि विस्फुल्लं करिष्या वनेच्छरणेषुं परिश्रम अपनोदनं करत अवाहितं इहेकं वापिल ।

०१ । निदाघेन छात्रं तांशकालिकं प्राणि-मशकोष्ठे मवोवमशुहरं मजिलं मदीश्याडिठं
पलायनत्वेणे करलो उ तृण-धाञ्चमकलं निपीडित एवः पद्मिनीपल परिश्रमं इहेन ।

प्राप मुदितहरिणोदशन-
 क्षतवीरुधं वसतिमैन्द्रसूनवीम् ॥ ५२ ॥
 स तमाससाद् घननील-
 मभिसुखमुपस्थितं मुनेः ।
 पोत्रनिकषणविभिन्नभुवं
 दनुजं दधानमथ शौकरं वपुः ॥ ५३ ॥
 कच्छान्ते सुरसरितो निधाय सेना-
 मन्वीतः स कतिपयैः किरातवर्यैः ।

अन्वयः । इति उमापतिः अचलमानुवनगहनजान् चालयन् मुदितहरिणोदशनक्षतवीरुधम् ऐन्द्र-
 सूनवीं वसतिं प्राप । वाचा—इति उमापतिना — चालयता मुदित — वीरुत् ऐन्द्रसूनवी वसतिः
 प्रापे ॥ ५२ ॥

अन्वयः । अथ सः घननीलं मुनेः अभिसुखम् उपस्थितं पोत्रनिकषणविभिन्नभुवं तं शौकरं वपुः
 दधानं दनुजं ददर्श । वाचा—एतेन घननीलः—उपस्थितः पीव—भूः सः — दधानः
 दनुजः ददर्श ॥ ५३ ॥

इतीति । इति इत्युमापतिरचलमानुषु वनेषु उपभोग्यवृक्षेषु गहनेषु
 दावेषु च जातास्तथोक्तान् सत्वानिति शेषः । चालयन् । मुदितानां
 हरिणीनां दशनैः क्षताः वीरुधः क्षताः यस्यां तामिन्द्रसूनोः इमाम् ऐन्द्र-
 सूनवीं वसत्यत्रेति वसतिमाश्रयम् । “वह्निवस्यर्त्तिभ्यश्च” इति औणादिकः
 वसतिरतिप्रत्ययः । प्राप ॥ ५२ ॥

स इति । अथानन्तरं सः शिवः घननीलं मेघमेचकं मुनिरजुं नस्याभि-
 सुखमुपस्थितमागतम् । पोत्रस्य सुखायस्य । “सुखाग्रे क्रोडहलयोः पोत्रम्”
 इत्यमरः । “हलशूकरयोः पुवः” इति ष्रन्प्रत्ययः । निकषणेनोल्लेखनेन
 विभिन्ना विदारिता भूः येन तम् । शूकरस्य इदं शौकरं वाराहं वपुः दधानं
 दनुजमाससाद् प्राप ददर्शति ॥ ५३ ॥

५२ । अहेकःप उमापतिं निरिसासुं उ वनगहनजात आनैतिके परिष्कलित करिषा मुदित
 हरिणीभूषेव दक्षकृत लताममथित इल्लनस्मनेन वनाश्रम आसु इहेलेन ।

५३ । अनसुत्र शिव देखिगेन ;—घनवड नीलवर्ण सेइं पानव शूकरमेह वारणपूर्कक म्थाश्रवर्षणे लूठन
 विदारण करिषा अर्द्धनेव अडिमुत्थे उपडित इहेतेहिल ।

प्रच्छन्नस्तरुगहनैः सगुल्मजालै-
लक्ष्मीवाननुपदमस्य सम्प्रतस्थे ॥ ५४ ॥

इति ईश्वराभिगमनो नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

अन्वयः । लक्ष्मीवान् सः सुरसरितः कच्छान्ते मेनां निधाय कतिपयैः किरातवर्त्यैः अन्वीतः (सन्)
सगुल्मजालैः तरुगहनैः प्रच्छन्नः (सन् च) अस्य अनुपदं सम्प्रतस्थे । वाचा—लक्ष्मीवत्ता हेन—अन्वीतेन
(मता)—प्रच्छन्नेन (मता च)—अनुपदं सम्प्रतस्थे ॥ ५४ ॥

कच्छान्त इति । लक्ष्मीवान् “मादुपधायाश्च मतोर्वाऽयवादिभ्यः”
इति मत्तुपो मकारस्य वकारादेशः । सः शिवः । सुरसरितः कच्छान्ते ।
“जलप्रायमनूपं स्यात् पुंसि कच्छस्तथाविधः” इत्यमरः । मेनां निधाय
स्थापयित्वा इत्यर्थः । कतिपयैः किरातवर्त्यैरन्वीतः अनुगतः सन् । “ई
गती” इति धातोरनुपूर्वात् कर्मणि क्तः । सगुल्मजालैः लताप्रतान-
सहितैः तरुगहनैः प्रच्छन्नः छादितः । “वा दान्तशान्त” इत्यादिना निपातः ।
अस्य वराहस्य पदमनु अनुपदं पदानुसारिणेत्यर्थः । सम्प्रतस्थे प्रस्थितः ।
“समवप्रविभ्यः स्थः” इति आत्मनेपदम् । प्रहर्षिणीवृत्तम् ॥ ५४ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां

किरातार्जुनीयकाव्यश्याख्यायां षष्ठ्यापथसमाख्यायां

द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

०९ । तेई लक्ष्मीगल्पेन शिव शरनदीर अनुपप्रायेण मेना मन्निवेश करिषा कर्त्तव्य प्रधान
प्रधान किरातेर सहित गुल्मजालगत तरुगहने प्रच्छन्न इईसा उक्त वराहेन पत्रिणीयुमावे
प्रधान करिलेन।

द्वादश सर्ग समाप्त ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

—:०:—

वपुषां परमेण भूधराणा-
मथ सम्भाव्यपराक्रमं विभेदे ।
मृगमाशु विलोकयाञ्चकार
स्थिरदंष्ट्रोऽग्रमुखं महेन्द्रसूनुः ॥ १ ॥
स्फुटवद्भ्रसटोन्नतिः स दूरा-
दभिधावन्नवधीरितान्यकृत्यः ।
जयमिच्छति तस्य जातशङ्के
मनसीमं मुहुराददे वितर्कम् ॥ २ ॥

अन्वयः । अथ महेन्द्रसूनुः परमेण वपुषा भूधराणां विभेदे सम्भाव्यपराक्रमं स्थिरदंष्ट्रोऽग्रमुखं मृगमाशु विलोकयाञ्चकार । वाचा—महेन्द्रसूनुना — — मृगः विनीकयाञ्चकारे ॥ १ ॥

अन्वयः । स्फुटवद्भ्रसटोन्नतिः दूरात् अभिधावन् अवधारितान्यकृत्यः सः जयम् इच्छति (अतः) जातशङ्के तस्य मनसि मुहः इमं वितर्कम् आददे । वाचा — — मटोन्नतेना अभिधावता — कृत्येन तस्य अयं वितर्कः आददे ॥ २ ॥

वपुषेति । अथ ईश्वरप्रस्थानानन्तरं महेन्द्रसूनुरर्जुनः परमेण महता वपुषा हेतुना भूधराणां विभेदे विदारणे सम्भाव्यपराक्रमं क्षमः अयमिति प्रतर्क्यपीरुषम् । स्थिराभ्यां दृढाभ्यां दंष्ट्राभ्यामुग्रं मुखं यस्य तं मृगं वगाहम् । आशु तदागमनानन्तरमविलम्बं नेत्यर्थः । विलोकयाञ्चकार ददृशे । अस्मिन् सर्गे प्राक् पञ्चविंशत्श्लोकादौपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥ ४ ॥

स्फुटेति । स्फुटा स्पष्टा बद्धा विरचिता मटाना केमराणामुन्नतिः उन्नतिः यस्य सः क्रोधात् हर्षितलोमेत्यर्थः । “मटाजटाकेसरयोः” इत्यमरः । दूरादभिधावन् । तथा अवधारितान्यकृत्यः अनन्यकर्मा सः वराहः जयमिच्छ-

१ । अमञ्जर अर्जुन अवित्रक्षे वराहेश्वर दिक्क दृष्टेपाठ कविलेखन; देशिलेखन—ट्टि वःशोषषे उशर वमन उरह्वव । मने मने आलोचना कविलेखन—उशर वेत्तुण विवटि देह, उशरठे उशर प्रवाकन वृषवविनाशरुणं ममर्थ ।

घनपोत्रविदीर्णशालमूली
निबिडस्कन्धनिकाषरुग्णवप्रः ।
अयमेकचरोऽभिवर्त्तते मां
समरायैव समाजुह्वपमाणः ॥ ३ ॥
द्रुह वीतभयास्तपोऽनुभावाद्-
जहति व्यालमृगाः परेषु वृत्तिम् ।
मयि तां सुतरामयं विधत्ते
विकृतिः किं नु भवेदियं नु माया ॥४॥

अन्वयः । घनपोत्रविदीर्ण-शालमूलः, निबिडस्कन्धनिकाषरुग्णवप्रः एकचरः अयं समरायै समाजुह्वपमाण इव माम् अभिवर्त्तते । वाक्य— १ । शालमूलं न रुग्णवप्रेण एकचरेण अनेन समाजुह्वपमाणं अहम् अभिवर्त्ते ॥ ३ ॥

च्छति जयार्थिनि अतएव जातशङ्के स्वयं जिघांसोर्दिषामेकलक्षत्वादिति भावः । तस्य मुनेर्भनसि मुहुरिमं वितर्कं वक्ष्यमाणम् ऊहम् । “अध्याहारस्तर्क ऊहः” इत्यमरः । आददे उत्पादयामास ॥ २ ॥

अथैकादशभिर्वितर्कमेव निरूपयति—घनपोत्रेति । घनेन कठिनेन पोत्रेण मुखप्रेण विदीर्णानि विदलितानि शालमूलानि वृक्षमूलानि येन सः । निबिडस्य स्कन्धस्य निकाषेण निकषणेन रुग्णतप्रः भग्नमाबुः अतो महासत्त्वसम्पन्न इति भावः । एकशामी चरश्च इत्येकचरः एकाका यथात् अपित इत्यर्थः । अतोऽयं वराहः समरायै भमवं ऊत्ते,म् । “क्रियार्थीपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” इति चतुर्थी । समाजुह्वपमाण इव समाह्वानम् इच्छन् इव इवशब्दः सम्भावनायाम् । समाह्वयतेः सन्नन्तात् शान्चप्रत्ययः । “स्पृहीयामाडः” “पूर्ववत् सन्” इति आत्मनेपदम् । “अभ्यस्तस्य च” इति सम्प्रसारणम् । माम् अभिवर्त्तते माम् अभिधावति । उपसर्गवशात् सकर्मकत्वम् । अतः सर्वथा नायमुपेक्ष्य इति भावः ॥ ३ ॥

२ । तेहै वराह अनशकशा इहेसा दूव इहेठे छूटिशा आनिठेठे ; कोषे उशव केणरुशान २२२२ उन्नठ इहेसाठे । (एदिठे) अरुंन मने मने उशार इयार्थी ; उशव ठिठे किंरु २ यकान उहेठक इहेसाठे । एहे वराह उथन अरुंनः अशर वार वार एहेकप विठर्क उच्छीवन कनिठे नागिल— ।

३ । युषज्जे एकाको एहे वराह कठिन मूलाय वारा शालमूल मकल विदलित वरिष्ठा, निबिड पक-
नधः गिबिमाशुमकल उात्रिशा येन ममरार्थ आशान करिठे अशिनारी इहेसा आनार निक छूटिशा
आनिठेठे ।

अथवैष कृतज्ञयेव पूर्वं
 भृशमासेवितया रुषा न मुक्तः ।
 अवधूय विरोधिनीः किमारा-
 न्मृगजातीरभियाति मां जवेन ॥५॥
 न मृगः खलु कोऽप्ययं जिघांसुः
 म्वलति ह्यत्र तथा भृशं मनो मे ।

अन्वयः । इह तपोऽनुभावात् वीतभयाः व्यालमृगाः परेषु वृत्तिं विजहति, अयं मयि तां सुतरां विधत्ते (तन्) इयं विक्रतिः किं नु माया नु भवेत् ? वाच्य—वीतभयेः व्यालमृगैः वृत्तिः विहीयते अनेन सा विधायते । अनया विक्रत्या सायथा (भूयते) ॥ ४ ॥

अन्वयः । अथवा एषः पूर्वं भृशम् आसेवितया रुषा कृतज्ञया इव न मुक्तः (यत्) आरात् विरोधिनीः मृगजातीः अवधूय जवेन माम् अभियाति । वाच्य—एतम् आसेविता रुक् कृतज्ञा इव न मुक्तवती । (एतेन) अहम् अभियाये ॥ ५ ॥

इहिति । इह आश्रमे तपोऽनुभावात् वीतभयाः लक्षणया विगतवैराः इत्यर्थः, अतएव व्यालमृगाः क्रूरव्याघ्रादयः । “व्याली भुजङ्गमे क्रुरे श्वापदे दुष्टदन्तिनि” इति विश्वः । परेषु प्राण्यन्तरेषु वृत्तिं जीविकां जहति हिंसया न जीवन्ति, इत्यर्थः । अयं वराहो मयि महिषये तां वृत्तिं सुतरां विधत्ते करोति, मां हन्तुमिच्छतीत्यर्थः । तदियं विक्रतिः तपःसामर्थ्यभङ्गरूपा भवेत् किं नु ? यद्वा माया कस्यचित् दैत्यस्य वराहभूमिका भवेत् नु ? नु-किंनु-शब्दा वितर्क ॥ ४ ॥

अथवेति । अथवा इति पक्षान्तरे । एषः मृगः पूर्वं जन्मान्तरे भृशम् अत्यर्थमासेवितया अतिपरिचितया रुषा क्रुधा मद्गोचरया इति शेषः । कृतज्ञया इव पूर्वकृतं वैरानुबन्धं सम्प्रति जानाति इत्युत्प्रेक्षा । न मुक्तः न त्यक्तः, अद्यापोति शेषः । नूनमयं प्राग्भवौयवैरानुबन्धोति कश्चित् । सम्प्रति वैरबीजामश्रवादिति भावः । कुतः ? यत् यतः आरात् समीपतः । “आराद्दूरसमीपयोः” इत्यमरः । विरोधिनीः मृगजाती, अवधूय त्यक्त्वा जवेन मामभियाति अभिधावति, अन्यथा न अभियायादिति भावः ॥ ५ ॥

४ । ए आश्रमे तपःशब्दात् क्रूर वाञ्छादि पशुपक्ष्ण्येषु विरहित—निर्भर हरेषां पत्रशिंगावृत्ति परिभागा कविशाले; किञ्च एहै वराह आभातेहै विशेषभावे देहै शिंगावृत्ति आचरण करिटे आशितेहै; अत्रएव ईश कि आमारं तपःशक्तिशक्तिरूप विकृति ? अथवा कान देहोर वराह-भूमिका ?

विमलं कलुषीभवच्च चेतः
 कथयत्येव हितैषिणं रिपुं वा ॥६॥
 मुनिरस्मि निरागसः कुतो मे
 भयमित्येष न भूतयेऽभिमानः ।
 परवृद्धिषु बद्धमत्सराणां
 किमिव ह्यस्ति दुरात्मनामलङ्कारम् ॥७॥

अन्वयः । अयं मृगः न खलु, (किन्तु) कः अपि अन्यः एव जिघांसुः । हि अत्र मे मनः तथा मृगं स्वलति (तथाहि) विमलं तथा कलुषीभवत् चेतः एव हितैषिणं रिपुं वा कथयति । वाच्य— मनसा स्वल्प्यते । विमलं कलुषीभवत् चेतसा हितैषी रिपुर्वा कथ्यते ॥ ६ ॥

अन्वयः । (अत्र) मुनिः श्रिया (अतः) निरागसः मे कुतः भयम् इति एषः अभिमानः भूतये न (भवति) (तथाहि) परवृद्धिषु बद्धमत्सराणां दुरात्मनां किमिव अलङ्कारम् अस्ति । वाच्य— (मया) मुनिना भूयते । अनेन अभिमानेन न (भूयते) केन अलङ्कारं भूयते ॥ ७ ॥

न केवलमभियानमेव किञ्च मनोवृत्तिरपि अत्र प्रमाणमित्याह— न मृग इति । अयं मृगः न खलु, किन्तु कोऽपि कश्चिदन्य एव जिघांसुः हन्तुमिच्छुः । ह्योः मन्त्रान्तादुपत्ययः । “अभ्यामाच्च” इति कुत्वम् । “अजभनगसां सनि” इति दीर्घः । कुतः ? हि यस्मादत्र अस्मिन् मृग-विषये मे मनः तथा मृगं स्वलति क्षुभ्यति, यथा जिघांसुरयमिति बुद्धिरुत्पद्यत इत्यर्थः । तथाहि—विमलं प्रसन्नं तथा कलुषीभवत् क्षुभ्यच्च चेतः एव हितैषिणं रिपुं वा मित्तममित्तं च कथयति । यत्र यत्र मनः प्रसीदति तदेव मित्तं, यत्र क्षुभ्यति सः अमित्त इति निश्चितमित्यर्थः । अनोऽयं वध्य इति भावः ॥ ६ ॥

ननु मुनिः किमनया दुःखङ्कया ? तत्राह—मुनिरिति । मुनिरस्मि अतो निरागसो निरपराधस्य मे कुतो भयम् ? इत्येष अभिमानः अहङ्कारः । अनपकारिणं मां कोऽपि किं करिष्यतीति बद्धिः भूतये श्रेयमे न भवति । तथाहि परवृद्धिषु विषये बद्धमत्सराणां दुरात्मनाम् अलङ्कारं किमिव अस्ति ? न किञ्चिदकार्यमस्ति इत्यर्थः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ ७ ॥

५ । अथवा उग्रालारे तैवनिवकन आमार प्रति ईश्वर अठाञ्च क्रोधा छिन, नेहै क्रोधा कृत्तञ्चन आश ईहाके आदानी परिठाग करे नाहै । केनना, ए मनोपश्च विरुक्कवञ्चन मृगजातिके परिठाग करिशा नेगे आमारहै अतिमूथे वाचित इहैऽच्छे ।

७ । ए मृग नमः ; निःशयहै अछ कोन जियाःश्च इहैवे । कारण एहै मृगनरके आमार मन नेहै-रूपेहै एकोञ्च अनेत इहैऽच्छे । अर्थाः ईहाके जियाःश्च वलिशाहै आमार धारणा इहैऽच्छे । वसुञ्चः अणन एतः अणनर छिञ्चहै मिज कि अमिज, ईहा कहिशा थाके ।

दनुजः खिद्य' क्षपाचरो वा
 वनजे नेति बलं वतास्ति सत्त्वे ।
 अभिभूय तथाहि मेघनीलः
 सकलं कम्पयतीव शैलराजम् ॥८॥
 अयमेव मृगव्यसत्रकामः
 प्रहरिष्यन्मयि मायया शमस्ये ।
 पृथुभिर्ध्वं जिनीरवैरकार्षी-
 च्चकितोद्भ्रान्तमृगाणि काननानि ॥९॥

अन्वयः । अयं दनुजः खित्, क्षपाचरः वा, वनजे सत्त्वं इति वन न अस्ति वत । तथाहि मेघ-
 नीलः (अयं वराहः) सकलं शैलराजम् अभिभूय कम्पयतीव । वाच्य—बलिन न भूयते । मेघनीलेन
 (अनेन वराहेण) सकलः शैलराजः अभिभूय कम्पयति ॥ ८ ॥

अन्वयः । अयम् एव शमस्ये मयि मायया प्रहरिष्यन् मृगव्यसत्रकामः (मन्) पृथुभिः ध्वजिनीरवे
 काननानि चकितोद्भ्रान्तमृगाणि अकार्षीत् । वाच्य—अनेन प्रहरिष्यता मृगव्यसत्रकामेन (मता)
 काननानि + अकारिषत ॥ ९ ॥

अस्तु जिघांसुरपि क्षुद्रः किं करिष्यति ? इत्यत्राह—दनुज इति ।
 अयं दनुजः खित् दानवो वा, क्षपाचरो राजसो वा न तु मृग एवेत्यर्थः ।
 कुतः ? वनजे सत्त्वे वन्यप्राणिनि इति ईदृशं बलं न अस्ति । वत इति
 आश्चर्य्यं । बलमेव समर्थयते । तथाहि—मेघनीलोऽयं वराहः सकलं
 शैलराजमभिभूय आक्रम्य कम्पयति इव पदविष्टम्भगात् तथा प्रतीयत-
 इत्यर्थः । अत्र कम्पयति इवेति उत्प्रेक्षागर्भः अयं शैलकम्पनरूपकार्य्येण
 तत्कारणबलातिरेकसमर्थनात् कार्य्येण कारणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥८॥

किञ्च योऽयं शैले मृगयाकलकल इव श्रूयते सोऽपि एतन्मायापरिकल्पित
 एवेत्याह—अयमिति । अयमेव शमस्ये गान्तिनिविष्टे इति रन्ध्रोक्तिः ।
 मयि । अधिकरणविवक्षायां सप्तमी । मायया प्रहरिष्यन् प्रहर्तुमिच्छन्

१। आनि मुनिः आंवांर कोन अपवाध नाई, छट्वांर आंवांर आंवांर उग्र कोवांर ? एतन्
 अडिमान वईशो थांको किछूदेई अेदकर नई । पवेर श्रीशक्तिपिणवे शोऽमशोमानी द्रवांवादिपेण
 अकडवा कि आछे ?

२। ए निरुग्रई कोन वानव अथवा राकम ; केनवा, वज्रा प्राणितेण अंनुन वज नाई । एई येधवऽ
 नीनवर्ष वराह मगुठ शैलवांरके आक्रमण करिशा कम्पित कबितेछे ।

बहुशः कृतसत्कृतेर्विधातुं
 प्रियमिच्छन्नथवा सुयोधनस्य ।
 क्षुभितं वनगोचराभियोगाद्-
 गणमाशिश्रियदाकुलं तिरश्चाम् ॥१०॥
 अवल्लोढसनाभिरश्वसेनः
 प्रसभं स्वाण्डवजातवेदसा वा ।

अन्वयः । अथवा बहुशः कृतसत्कृतेः सुयोधनस्य प्रियं विधातुम् इच्छन् (यः कश्चित्) वन-
 गोचराभियोगात् क्षुभितं तिरश्चाम् गणम् आशिश्रियत् । वाच्य—इच्छता (येन केनचित्) क्षुभितः गणः
 आश्रयि ॥ १० ॥

इत्यर्थः । “लट् शेषे च” इति चकारात् क्रियार्थायां क्रियायां लट् । “लटः
 सदा” इति शतादेशः । मृगव्यं मृगया तस्य सत्रं वनं तदर्थं वनमित्यर्थः ।
 तत्कामयते इति मृगव्यसत्रकामः मृगयाभूमिपरिग्रहार्थं सन् इत्यर्थः ।
 “कर्मण्यण् ।” “आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम्” इति ।
 “सत्रमाच्छादने यज्ञे सदा दाने वनंऽपि च” इति चामरः । पृथग्भिः बृहद्भिः
 ध्वजिनोरवैः सेनाकलकलैः स्वमायया कल्पितैरेवेत्यर्थः । काननानि चकितो-
 दभ्रान्ताः तस्तपलायिता मृगाः येषु तानि अकार्षीत् चकार । अयमेव
 रम्भान्वेषी मत्प्रहाराय स्वयमेव मृगयुर्भूत्वा वनावरोधाय सेनाघोषं कल्पया-
 मास । सः मृगरूपेण आगच्छति इत्यर्थः ॥ ८ ॥

वितर्कान्तरमाह—बहुश इति । अथवा बहुशःकृता सत्कृतिः सत्कारो
 येन तस्य सुयोधनस्य प्रियं महधरूपं प्रतिप्रियं विधातुं कर्तुमिच्छन् यः
 कश्चिदिति शेषः । वनं गोचरं स्थानं येषां तेषां वनगोचराणामभियोगात्
 अवरोधात् । “अभियोगोऽवरोधः स्यात्” इति इत्यायुषः । क्षुभितमुद्दिग्मम्,
 आकुलं चलं, तिरश्चाम् मृगादिपशूनां गणमाशिश्रियत् वराहरूपेण प्राविक्षत् ।
 “णिश्चिद्भ्यः कर्त्तरि चङ्” इति चङ् । “चङि” इति द्विर्भावः ॥ १० ॥

२० । आशि षाँश्चिनिविष्टे हईशा रश्शियाछि ; अई मृगई आनाके अशर करिवार अछिआये मृगशा-
 डूमि-परिग्रहार्थो हईशा (नाशकलित) विपुल गेना-कल-कल घारा काननभूमिकल एमन करिशा
 तूलिशाछे ये, काननइ मृगगण अण्ड ७ पलायित हईतेछे ।

१० । अथवा कान वलि द्रुयोधनेर निकटे बहुतर उणकार पाईशा आनाके वधकरारूप
 द्रुयोधनेर प्रियकार्य करिवार अछिआये वण्ड जडगणेर अवरोधे-कूडित अई तिर्यगजाति आश्रम
 करिशाछे—अर्थात् वराहरूपे अवेश करिशाछे ।

प्रतिकर्तुमुपागतः समन्युः
 कृतवैरो यदि वा वृकोदरेण ? ॥११॥
 बलशालितया यथा तथा वा
 धियमुच्छेदपरामयं दधानः ।
 नियमेन मया निवर्हणीयः
 परमं लाभमरातिभङ्गमाहुः ॥१२॥

अन्वयः । खाण्डवजातवेदसा प्रसभम् अवलीढसनाभिः (अतः) समन्युः अश्वसेनः प्रतिकर्तुम् उपागतः, यदि वा वृकोदरेण कृतवैरः वा (कश्चित् उपागतः) । वाचा— + सनाभिना समन्यानां अश्वसेनेन + उपागतम् । कृतवैरेण वा (केनचित् उपागतम्) ॥ ११ ॥

अन्वयः । (किं बहुना) यथा तथा वा (अस्तु) बलशालितया उच्छेदपरं धियं दधानः अयं नियमेन मया निवर्हणीयः । (तथाहि) अरातिभङ्गं परमं लाभम् आहुः (पण्डिताः) । वाचा—यथा तथा वा (भूयतां) + दधानम् अहं निवर्हयेयम् । अरातिभङ्गः परमो लाभः उच्यते ॥ १२ ॥

वितर्कान्तरमाह—अवलीढेति । खाण्डवजातवेदसा खाण्डववनाग्निना प्रसभम् अवलीढसनाभिर्दग्धबभूवुः । “सपिण्डास्तु सनाभयः । सगोत्र-बान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः” इत्यमरः । अत एव समन्युः बद्धवैरः तस्य अर्जुनस्य अपकारयित्वादिति भावः । अश्वसेनः तच्छकपुत्रः कश्चित् महासर्पः प्रतिकर्तुं वैरनिर्थातनार्थम् उपागतो वराहमाययेति शेषः । पक्षान्तरमाह—यदि वा वृकोदरेण भीमसेनेन कृतमन्युर्जनितक्रोधो वा कश्चिदिति शेषः । पुरा किल पाण्डवः खाण्डवदाहं पावकभयात् पलायमानान् तच्छकपुत्रान् अश्वसेनस्य बभूवुन् बाणैरवरुध्य दाहयामास इति भारतकथानुसन्धेया इति ॥ ११ ॥

अथ ह्याभ्यामनन्तरकरणीयमध्यवस्यति—बलेत्यादिना । किं बहुना । यथा तथा वा अस्तु, अयं मायिकः पारमार्थिको वा अस्तु इत्यर्थः । सर्वथापि बलशालितया बलदृप्ततया इत्यर्थः । उच्छेदपरं धियं दधानो मां जिघांसुरित्यर्थः । अतोऽयं मृगो नियमेनावश्यं मया निवर्हणीयो वध्यः । “प्रमापणं निवर्हणम्” इत्यमरः । तथाहि अरातिभङ्गं शत्रुक्षयं परमं लाभमाहुः ॥१२॥

११ । अथवा अश्वसेनाया उच्छेदपुत्रेण वाकवर्गण बाणवचन-वस्त्रिवासा मरणा दक्ष इहेशाखिल वलिना मेहे अश्वसेनेहे वैरनिर्धातनार्थं उपहित इहेल ? अथवा मृकान्तर काशारं मरिहत् शक्यतांकरण करिनांछेन, तांहे मेहे वाक्ति कुन्त इहेरा आसिल ?

१२ । अथिक आर कि, ए मृग मायिक वा पारमार्थिक याहांहे इह, हटक ; वलदृष्ट वलिना ए

कुरु तात तपांस्यमार्गदायी
 विजयायेत्यलमन्वशान्मुनिर्माम् ।
 बलिनश्च वधादृतेऽस्य शक्यं
 व्रतसंरक्षणमन्यथा न कर्त्तुम् ॥१३॥
 इति तेन विचिन्त्य चापनाम
 प्रथमं पौरुषचिह्नमाललम्बे ।
 उपलब्धगुणः परस्य भेदे
 सचिवः शुद्ध इवाद्दे च बाणः ॥१४॥

अन्वयः । हे तात । अस्य मार्गदायी विजयाय तपांसि कुरु इति मुनिः माम् अलम् अन्वशात् । अस्य बलिनः वधात् ऋते अन्वथा व्रतसंरक्षणं कर्त्तुं न शक्यम् । वाच्य—अस्य मार्गदायिना तपांसि क्रियन्तां मुनिना अहम् अन्वशिष्ये ॥ १३ ॥

अन्वयः । तेन इति विचिन्त्या चापनाम प्रथमं पौरुषचिह्नम् आललम्बे, परस्य भेदे उपलब्धगुणः शुद्धः बाणश्च सचिव इव आद्दे । वाच्य—सः पौरुषचिह्नम् आललम्बे, उपलब्धगुणं शुद्धं बाणश्च सचिवम् इव आद्दे ॥ १४ ॥

ननु तपोविरोधिनी हिंसेत्याशङ्क्याह—कुर्विति । हे तात ! वत्स ! मार्गदायी न भवतीति अमार्गदायी रन्धान्वेषिणां प्रवेशम् अयच्छन् इत्यर्थः । कुतः ? जयार्थं त्वादित्याह—विजयाय तपांसि कुर्विति मुनिः व्यासो माम् अलं भृशमन्वशात् अनुशिष्टवान् । अनुशासिलेड् । ननु मुनिर्वा कथम् अधर्मम् अन्वशात् ? तत्राह—बलिन इति । अस्य मृगस्य बलिनः प्रबलस्य वधादृते वधं विना । “अन्यारादितरर्त्त” इत्यादिना पञ्चमी । अन्यथा उपायान्तरेण व्रतसंरक्षणं तपोरक्षणं कर्त्तुं न शक्यम् । हिंसापि दुष्टनिग्रहात्मिका न अधर्मम् इत्यर्थः ॥ १३ ॥

इतीति । तेन अर्जुनेन इतीत्यं विचिन्त्य वितर्क्य चापनाम चापाख्यं प्रथमं पौरुषचिह्नं तस्य मुख्याशुधत्वादिति भावः । आललम्बे गृहीतम् । कर्मणि लिट् । अथ परस्य शत्रोर्भेदे विदारणे उपजापे च उपलब्धगुणो आमाके निश्च कश्चित् ईच्छा करिष्याहे ; अतएव ईशान्के आमि अवशुहे वध करिव । विचक्षणैवा अरातिदुःशरं परमं लाभं बलिना व्याथ्या करिष्याहेन ।

१० । “व९स । तूमि (रक्षायैवोदिगके) त्वांनारं पथे अवेशं करिते ना दिश विजयार्थं तपञ्च । करिते वाक,—”वांसमुनि आमाके वारवारा एहैरूप उपदेश दिशाहिलेन ; अत्राराः एहै अवल मुनेर विनाशं वातीत अञ्च कोन उपाये आमार उत रक्षा करी याईवे ना ।

अनुभाववता गुरु स्थिरत्वा-
दविसंवादि धनुर्धनञ्जयेन ।
स्वबलव्यसनेऽपि पीड्यमानं
गुणवन्मित्रमिवानतिं प्रपेदे ॥ १५ ॥
प्रविकर्षनिनादभिन्नरन्ध्रः
पदविष्टम्भनिपीडितस्तदानीम् ।
अधिरोहति गाण्डिवं महेशौ
सकलः संशयमारुरोह शैलः ॥ १६ ॥

अन्वयः । अनुभाववता धनञ्जयेन गुरु स्थिरत्वात् अविसंवादि गुणवत् इव स्वबलव्यसनेऽपि पीड्यमानं धनुः मित्रम् इव आनतिं प्रपेदे । वाद्य-गुरुणा अविसंवादिना गुणवता धनुषा मित्रेण इव पीड्यमानं आनतिः प्रपेदे ॥ १५ ॥

अन्वयः । तदानीं महेशौ गाण्डिवम् अधिरोहति (सति) प्रविकर्षनिनादभिन्नरन्ध्रः तथा पद-
ज्ञातशक्तिः बाणस्तु प्राप्तमौर्वीकश्चेति शेषः । शुद्धो ऋजुः दिग्धत्वादिदोष-
रहितो वा । “न कर्णभेदेन दिग्धैर्नाग्निज्वलिततजसः” इति निषेधात् ।
अन्यत्रोपधाविशुद्धो निर्मलचित्त इति यावत् । बाणश्च सचिव इव आददे
जगृहे । अत्र बाणसचिवयोः शब्दमात्रसाधर्म्यात् श्लेषालङ्कारः । प्रकृता-
प्रकृतविषय इति सर्वस्वकारः, उपमैवेति केचित् ॥ १४ ॥

अनुभावेति । गुरु महत्त पूज्यं च स्थिरत्वात् सारवत्त्वात् अविसंवादि
अभङ्गरमन्यत्र प्रतिष्ठितत्वात् असत्यरहितं गुणवत् सज्यमन्यत्र औदार्यादि-
गुणवत् धनुः अनुभाववता निश्चयबुद्धिमता । “अनुभावः प्रभावे च सतां च
मतिनिश्चयः” इत्यमरः । धनञ्जयेन स्वबलव्यसनेऽपि तपसा क्षीणवलेऽपि ।
अन्यत्र स्वं धः तदेव बलं तस्य व्यसने नाग्रेऽपि पीड्यमानम् आकृष्यमाणम्
अवरुध्यमानञ्च सन्मित्रमिव आनतिं नम्रताम् आनुकूल्यञ्च प्रपेदे ।
अलङ्कारस्तु पूर्ववत् ॥ १५ ॥

१४ । अर्जुन एहेरूप विठर्क कविरा चापनामक अथम पोकव-टि . ग्रंथं करिजेन ; अनञ्जय
गुरुमन्त्रे वाशार शक्ति अवगत इवमि गिगोले, एरूप एवमि मरल वापण तिमि मचित्तेर श्याग्र ग्रंथ
करिलेन ।

१५ । तेमन मन्कार्वाद्योणा मडानिष्ठ उदार्यादि अणशोकी मित्र धनवलेन अर्वावेण अरुणधर्मान
इहेले आरुकुना आणु इय, तेमनि सारवताहेरु गुण, अञ्जय, मोर्कोगुण धनुः मशोशुतव धनक्षय कर्तुक
तपोजय कोणवल अवश्याग आरुणमाग इहेरा नञ इहेन ।

दृष्टशेऽथ सविस्मयं शिवेन
 स्थिरपूर्णाथतचापमण्डलस्यः ।
 रचितस्तिसृणां पुरां विधातुं
 वधमात्मेव भयङ्करः परेषाम् ॥१७॥
 विचकर्ष च संहितेषुरुच्चै-
 श्वरणास्क्रन्दननामिताचलेन्द्रः ।
 धनुरायतभोगवासुकिज्या-
 वदनग्रन्थिविमुक्तवर्द्धि शम्भुः ॥१८॥

विष्टधनिपीडितः सकलः शैलः सशयम् आरूरीह । वाचा— न भिन्नरश्मिण न निपीडितेन सकलेन
 शैलेन संशयः आरूरीह ॥ १६ ॥

अन्वयः । अथ शिवेन स्थिरपूर्णाथतचापमण्डलस्यः तिसृणां पुरां वधं विधातुं रचितः आत्मा इव
 परेषां भयङ्करः सः सविस्मयं दृष्टशः । वाचा— शिवः । चापमण्डलस्यं रचितम् आत्मानम् इव भयङ्करं
 त ददर्श ॥ १७ ॥

प्रविकर्षेति । तदानीं तस्मिन् काले महर्षौ बाणं गाण्डीवम् अर्जुनधनु-
 रधिरोहति मति । “कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुनपुंभवी” इत्य-
 मरः । “गाण्डप्रजगात् संज्ञायाम्” इति वप्रत्ययः । प्रविकर्षेण ज्यास्फालनेन
 यो निनादः तेन भिन्नरश्मौ विदलितगङ्गाः, तथा पदविष्टश्वेन पादाक्रमणेन
 निपीडितः नुन्नः सकलः समूलः [सर्वः] शैलः संशयं जीवितसन्देहम् आरूरीह
 प्राप इत्यर्थः । अत्र शैलस्य संशयामस्वन्धोऽपि स्वन्धकथनात् अतिशयोक्ति-
 रलङ्कारः ॥ १६ ॥

दृष्टश इति । अथ बाणसन्धानानन्तरं शिवेन स्थिरं निश्चलं पूर्णञ्च यथा
 तथा आयतं आकृष्टे चापमण्डले तिष्ठतीति तथोक्तः, चापमण्डलमन्तर्धाय
 स्थित इत्यर्थः । तिसृणाम् । “न तिसृचतसृ” इति दीर्घप्रतिषेधः । पुरां,
 त्रिपुरासुरस्येत्यर्थः । वधं संहारं विधातुं कर्तुं रचितः कल्पितः स्थानविशेषे
 स्थापित इति यावत् । आत्मा स्वयमेव परेषां भयानको भयङ्करः । सः
 अर्जुनः सविस्मयं दृष्टशे दृष्टः । उपमालङ्कारः ॥१७॥

१७ । तत्रकाले महाशरं गाण्डीवे योजितं इहिले समुद्रव शैलद्विनि जाकर्षव-नादे द्विभ्रवत् ७ पान-
 निकेपे निपीडित इहेरा ताहादेर अश्विद्विषःअ मंगणाराफ इहेन ।

१८ । अनन्तरं शिव सविस्मये देखिलेन,—अर्जुन सम्पूर्ण समाकृष्टे शिव चापमण्डले अवहित इहेरा
 द्विपुरनरहारे परिकल्पित आपनार आकारेहे अय उग्ररुव आकारे विराज करिउहेन ।

स भवस्य भवक्षयैकहेतोः

सितसप्तेश्च विधास्यतोः सहार्थम् ।

रिपुराप पराभवाय मध्यं

प्रकृतिप्रत्यययोरिवानुबन्धः ॥१६॥

अथ दौपितवारिवाहवर्त्मा

रवविवासितवारणाद्वार्य्यः ।

निपपात जवादिषुः पिनाकात्

महतोऽबभ्रादिव वैद्युतः कृशानुः ॥२०॥

अन्वयः । अथ शम्भुश्च संहितेषुः (सन्) उच्चैः चरणास्क्रन्दननामिताचलेन्द्रः, आयतभोगवायु-
किञ्चा वदनग्रन्थिविमुक्तवर्जं धनुः विचकर्ष । वाच्य—शम्भुना संहितेषुणा + नामिताचर्लन्द्रेण धनुः
विचक्रुषे ॥ १८

अन्वयः । सहार्थे विधायतोः भवक्षयैकहेतोः भवस्य सितसप्तेश्च मध्यं रिपुः प्रकृतिप्रत्यययोः
मध्यम् अनुबन्ध इव पराभवाय चाप । वाच्य—रिपुणा अनुबन्धेन इव चापे ॥ १९

अन्वयः । अथ दौपितवारिवाहवर्त्मा अवार्य्यः इषुः रवविवासितवारणात् पिनाकात् महतः
अबभ्रात् वैद्युतः कृशानुः इव जवात् निपपात । वाच्य— + वर्त्माना अवार्य्येण इषुणा वैद्युतेन कृशानुना
इव निपेत ॥ २०

अथ पिनाकिवृत्तान्तमाह—विचकर्षति । अथ शम्भुश्च संहितेषुः सन्
उच्चैर्भृशं चरणास्क्रन्दनेन पटविष्टम्भेन नामितः अघो नीतः अचलेन्द्रो येन
स तथोक्तः । आयतभोग आकृष्टकायः वासुकिरेव ज्या तस्य वदनमेव
ग्रन्थिस्तेन विमुक्तः उत्सृष्टो वल्लिर्यस्य तद् धनुर्विचकर्ष इति स्वभावोक्तिः ॥१८

स इति । सह सन्भय अर्थमरिवधरूपप्रयोजनं विधास्यतोः करिष्यतोः,
अन्यत्र सहार्थम् अभिधेयमभिधास्यतोरित्यर्थः । “प्रकृतिप्रत्ययो सहार्थं
ब्रूतः” इति वचनात् । भवक्षयैकहेतोः संसारीच्छेदनिदानस्य भवस्य
शिवस्य सितसप्तेशु नस्य च मध्यं रिपुर्वराहः । यस्मात् प्रत्ययो विधीयते
सा प्रकृतिर्धात्वादिः, प्रत्ययः सनादिः, तयोर्न्मध्यम् अनुबन्धः इत्संज्ञको वर्णः
यथाभूतं भूतिरित्यादौ ककारः । स इव पराभवाय नाशाय लोपार्थमेवाप
न तु स्थित्यर्थमित्यर्थः ॥ १९

१८ । अनश्वर शत्रुं शरमक्षानिपूर्वकं धनुं आकर्षणं करिष्यते; तत्रोपरि उभयाङ्गनेन त्रिविधं विनमित्त
इति । आकृष्टेकाय वासुकि उहास्य धनुः भोक्तृरूपे परिणत इत्यत्र ताश्वर वदनग्रन्थि इति अग्नि
निर्गत इति वागिनि ।

१९ । संसारीच्छेदनिदानं शक्रं उ वेषतां अर्द्धं उ उग्रं इति एकं वैश्वदेवप्रकरणं एकं कार्यो उच्छ्रुत

ब्रजतोऽस्य बृहत्पतत्रजन्मा
 कृतताक्षीर्षिपनिपातवेगशङ्कः ।
 प्रतिनादमहान् महोरगाणां
 हृदयश्रोत्रभिदुत्पपात नादः ॥२१॥
 नयनादिव शूलिनः प्रवृत्तै-
 र्मनसोऽप्याशुतरं यतः पिशङ्गैः ।
 विदधे विलसत्तडिल्लताभैः
 किरणैर्व्योमनि मार्गणस्य मार्गः ॥२२॥

अन्वयः । ब्रजतः अस्य बृहत्पतत्रजन्मा कृतताक्षीर्षिपनिपातवेगशङ्कः (अतः) महोरगाणां हृदय-
 श्रोत्रभिदुत्पपातनादः उत्पपात । वाच्य—बृहत्पतत्रजन्मना + वेगशङ्केन + श्रोत्रभिदु-
 प्रतिनादमहता नादेन उत्पते ॥ २१

अथेति । अथ रिपोन्मध्यप्रवेशानन्तरं दीपितं वारिवाहवर्त्म आकाशं
 येन सः अवाय्यीं दुर्वारः इषुः शरः रववित्नामितवारणात् स्वश्रोत्रभौषित-
 गजात् पिनाकात् शिवधनुषः । “पिनाकोऽजगवं धनुः” इत्यमरः ।
 महतोऽबभ्रात् मेघात् विद्युतोऽयं दैद्युतः कृशानुः अशनिरिव जवात् वेगात्
 निपपात आदधाव ॥ २०

ब्रजत इति । ब्रजतो धावतोऽस्य बाणस्य बृहद्भयः पतत्रेभ्यः पत्त्रेभ्यो
 जन्म यस्य स तथोक्तः, कृता ताक्षीर्षिपनिपातवेगशङ्का गरुडागमभ्रमो येन सः ।
 अतएव महोरगाणां सर्पाणां हृदयानि श्रोत्राणि च भिनत्तीति हृदय-
 श्रोत्रभिदुत् । “समुद्राभ्राह्” इति सूत्रे पूर्वनिपातव्यभिचारात् श्रोत्रशब्दस्य
 पूर्वनिपातव्यभिचारः । प्रतिनादैः प्रतिध्वनिभिर्महान् सम्भूर्च्छितो नादः
 उत्पपात उल्लिखितः । अत्र नादस्य उरगहृदयभेदकत्वासम्बन्धेऽपि सम्ब-
 न्धाभिधानात् अतिशयोक्तिः । सा च ताक्ष्यवेगभ्रमोत्यापितेति तयो-
 रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ११

इह्याच्छेन । ईर्षानेन मध्याह्ने, येमन (“देवानां, मर्कषां जूषा गतिः” अत्रुति अयोगे) उकागदि
 अनुवक् (ई०सं०ख० बर्ण) एकयोगे अर्थप्रतिपादक प्रकृति एव अत्रायेन मध्याह्ने लोपार्थ आसिना
 उपस्थित ह्य, तेमनि वराहकृपी रिपु आश्रविनाशार्थ समागत ह्येन ।

२० । अनन्तरं सेहै दुर्क्षीर वाण आकाशपथ उन्नीपित करिना बशके गजघटाव विजासजनक पिनाक
 ह्येते वेगे निगतिष्ठ ह्येन ; बोध ह्येन, येन महामेघ ह्येते बज्रपात ह्येन ।

२१ । वाण धावित ह्येन ताहार विपुल पकोऽपन्न अतिनाद महानादे उच्यते ह्येन । ये नादे

अपयन् धनुषः शिवान्तिकस्थै-
 विवरेसद्भिरभिव्यया जिहानः ।
 युगपद्दृष्टो विशन् वराहं
 तदुपोदैश्च नभश्चरैः पृषत्कः ॥२३॥

अन्वयः । शूलिनः नयनात् प्रवृत्तैः इव पिशङ्गैः विलसत्तडिल्लताभिः मनसः अपि आशुतरं यतः मार्गे-
 णस्य किरणैः व्योमनि मार्गः निदधे । वाच्य—प्रवृत्तः पिशङ्गाः + लताभाः + किरणाः मार्गं विदधुः ॥२२

अन्वयः । पृषत्कः धनुषः अपयन् शिवान्तिकस्थैः नभश्चरैः, अभिव्यया जिहानः विवरेसद्भिः (नभश्चरैः)
 वराहं विशन् तदुपोदैः (नभश्चरैः) युगपत् दृष्टम् । वाच्य—पृषत्कम् अपयन् शिवान्तिकस्थाः जिहानं
 विवरेसदः, विशन् तदुपोदाः नभश्चराः दृष्टयः ॥ २३

नयनादिति । शूलिनो नयनात् प्रवृत्तैर्निर्गतैरिवेति उच्येच्चा ।
 नैत्राग्निशिखाकल्पे रित्यर्थः । पिशङ्गैर्विलसत्तडिल्लताभिः विद्युद्दामतुल्यै रित्यु-
 पमा । मनसश्चिन्तादपि आशुतरं शीघ्रतरम् । आशुशब्दादव्ययात्तरप् ।
 अतः “किमेत्तिडव्यह” इत्यादिना आम्प्रत्ययो न । “क्लीबे शीघ्राद्यसत्त्वे
 स्यात्” इत्यमरः । यतः गच्छतः । इणः शतप्रत्ययः । मार्गणस्य
 शरस्य “कलम्बमार्गणशराः” इत्यमरः । किरणैर्व्योमनि आकाशे मार्गः
 उल्कारेखाकारः पन्था विदधे विरचित इति स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ २२

अपयन्निति । पृषत्को बाणः । “पृषत्कबाणविशिखाः” इत्यमरः ।
 धनुषः पिनाकात् अपयन् निर्यन्, निर्गच्छन्नित्यर्थः । इणः शतप्रत्ययः ।
 शिवान्तिकस्थैर्नभश्चरैः अभिव्यया शोभया जिहानः शोभनं गच्छन्
 इत्यर्थः । “ओ हाड् गतो” इति धातोः शानच् । “अभिव्यया नाम-
 शोभयोः” इत्यमरः । विवरे सौदन्तीति विवरेसदस्तेः विवरेसद्भिरन्त-
 रालवर्त्तिभिर्नभश्चरैः । “सत्सृष्टिष” इत्यादिना क्तिप् । “तत्पुरुषे कृति
 बहुलम्” इत्यलुक् । अथ वराहं विशन् प्रविशन् तदुपोदैः तं वराहम्
 उपोदैः प्रत्यासन्नैः । वहैः कर्त्तरि क्तः । नभश्चरैः युगपत् दृष्टो दृष्ट इति
 बाणवेगोक्तिः । अत्र क्रमेण पिनाकनिष्क्रमणादिक्रियाविशिष्टस्य बाणस्य
 शिवान्तिकादिभिन्नदेशस्थनभश्चरकर्त्तृकदर्शनयोगपद्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्ब-
 न्धोक्तिमूलातिशयोक्त्या लोकोत्तरवेगप्रतीतेरलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ २३

गङ्गदेवर पठनवेगशङ्का उदपावन करिज । शठरां उहाड उहोत्रगणेशेन शनय एव कर्ण विधीर्
 हरेड वागिल ।

२२ । मन अपेक्षां अलुपामी, पिशङ्गवर्ण, विलसित उडिल्लतां आर मशुडानित शिवशरेश
 किरणपुञ्ज आकाशे येन एकटा पथ विवतन करिज । एहै सकन किवण शूलपाणिं नयन हरेतेहै येन
 उदपन्न हरेन ।

স তমালনিমে রিপৌ সুরাণাং
 ঘননীহার ইবাবিষক্বেগ: ।
 ভয়বিপ্লুতমীচ্ছিতো নম:স্থ্যৈ-
 ঙ্গতীং গ্রাহ ইবাপগাং জগাহে ॥২৪॥
 সপদি প্রিয়রূপপর্বরৈখ:
 সিতলৌহায়নখ: খমাসসাদ ।
 কুপিতান্তকতর্জনাঙ্গ লিশ্রী-
 ব্য্যথয়ন্ প্রাণমৃত: কপিধ্বজেষু: ॥২৫॥

অন্বয়: । স: তমালনিমে সুরাণাং রিপৌ ঘননীহারে ইব অবিষক্বেগ: (সন্) নম:স্থ্যৈ: ভয়বিপ্লুতং যথা তথা ইচ্ছিত: (সন্) আপগাং গ্রাহ ইব জগতীং জগাহে । বাচ্য—তেন অবিষক্বেগেন (সতা) ইচ্ছিতেন (সতা) আপগা গ্রাহেণ ইব জগতীং জগাহে ॥ ২৪

অন্বয়: । সপদি প্রিয়রূপপর্বরৈখ: সিতলৌহায়নখ কুপিতান্তকতর্জনাঙ্গ লিশ্রী: কপিধ্বজেষু: প্রাণমৃত: ব্য্যথয়ন্ খম্ আসসাদ । বাচ্য— ১- পর্বরৈখিণ সিতলৌহায়নখেন কপিধ্বজেষু: ব্য্যথয়ত্বা খম্ আসদে ॥ ২৫

স ইতি । স বাণ: তমালনিমে তমালপ্রমে নীলামে ইতি যাবত্ । সুরাণাং রিপৌ বরাহে ঘননীহারে মান্দ্রতুহিনে ইব অবিষক্বেগোঃপ্রতিব্রজবেগ: সন্ । তথা নম:স্থ্যৈ: খেচরৈর্মথয়েন বিপ্লুতং বিহ্বলং যথা তথা ইচ্ছিত: সন্ । অর্থাৎ সম্বন্ধিবেগ আপ:, অর্থাৎ সমূহো বা আপমর্থেণ গচ্ছতীতি আপগা নদী তাং গৃহ্ণাতীতি গ্রাহো জলগ্রাহ: জলচর ইতি যাবত্, “জলচর” ইতি বক্তব্যাদুবিভাষয়া গ্রাহ ইতি গাপ্রত্যয়: । স ইব, জগতীং ভূমিম্ । “জগতী বিষ্টিপে ভূম্যা” ইতি বৈজয়ন্তী । জগাহে বিবেশ, অন্তর্হিত ইত্যর্থ: ॥ ২৪

অথ অজুনবানপ্রয়োগমাহ—সপদীতি । সপদি শিবস্বাণপাতসময় এব প্রিয়া: রূপমাক্রান্তি: পর্বাণি গ্রন্থয়ো রেখা রচনাস্থ যস্য স: । অঙ্গুলিপদে পর্বরৈখা: প্রসিদ্ধা: । লৌহায়নময়:ফলং তত্ নখমিবেতি উপমিত-

২০ । শিবশর যখন ধনু হইতে নির্গত হইল, তখন শিবসম্মিকটত্র নভশ্চরেরা, যখন শোভামগ্ন হইল, তখন অস্তবালবর্তী নভশ্চরেরা এবং যখন বরাহদেহে প্রবেশ করিল, তখন বগদসম্মিকটত্র নভশ্চরেরা এইরূপে মকলেই তাহা দর্শন করিল ।

২১ । সেই সুরশাক্ত বরাহের দেহ তমালবৎ নীলবর্ণ, তুহিনস্তপবৎ কঠিন ; তাহাতে শিবশরের বেগ অপ্রতিহত হইল ; নভশ্চরেরা উহা অস্বিশ্বলভ্যাবে নিরোধন করিল । এইভাবে গ্রাহ যেমন নদীতে প্রবেশ করে, তেমনি ঐ শর ভূগর্ভে প্রবেশ করিল ।

परमास्त्रपरिग्रहोरुतेजः

स्फुरदुल्काकृति विक्षिपन् वनेषु ।

स जवेन पतन् परःशतानां

पततां व्रात इवारवं वितेने ॥२६॥

अविभावितनिष्क्रमप्रयाणः

शमितायाम इवातिरंहसा सः ।

सह पूर्वतरं नु चित्तवृत्ते -

रपित्वा नु चकार लक्ष्यभेदम् ॥२७॥

अन्वयः । परमास्त्रपरिग्रहीरु स्फुरन् दुल्काकृति तेजः वनेषु विक्षिपन् (सन्) जवेन पतन् सः परःशतानां पततां व्रात इव आरवं वितेने । वाच्य—विक्षिपता पतता तेन + व्रातेनेव आरवः वितेने ॥ २६

अन्वयः । अतिरंहसा अविभावितनिष्क्रमप्रयाणः शमितायाम इव (स्थितः) सः सह तु चित्त-

समासः । सितं लोहाग्रनखं यस्य सः, कुपितस्य अन्तकस्य मृत्योर्या तर्जनस्य अङ्गुलिः तर्जनाङ्गुलिः तस्याः श्रीरिव श्रीर्यस्य सः कपिध्वजेषुः अजुनवाणः प्राणभृतो व्यथयन् भीषयमाणः खमाकाशम् आससाद प्राप । उपमालङ्कारः ॥ २५

परमेति । परमास्त्रपरिग्रहेण दिव्यास्त्राधिष्ठानेन उरु महत् अतएव स्फुरत् दुल्काकृति दुल्कावत् दीर्घायमाणमित्यर्थः । तेजो वनेषु विक्षिपन् विकिरन् सन् जवेन पतन् धावन् स बाणः शतात्परे परःशताः तेषां शताधिकसंख्यकानामित्यर्थः । “परःशताद्यास्ते येषां परा संख्या शताधिकात्” इत्यमरः । “पञ्चमी” इति योगगिभागात् समासः । “राजदन्तादिषु परम्” इति उपसर्जनस्य शतशब्दस्य परनिपातः, पारस्करादित्वात् सुडागमः । पततां पतत्रिणाम् । “पतत्पत्रथाण्डजाः” इत्यमरः । व्रातः समूह इव आरवं वितेने विस्तारयामास ॥ २६

२७ । नेहै एकहै समये कपिध्वजेन बाण आणित्पुत्रक बाधित करिषा आकाशे उन्धित हईल । ए बाणेन आकृति ओ परुं सकलहै अक्षरः, लोहफलक नखबन् डीकः, एवं उहा कुपित अण्डकेर उर्जनो अङ्गुलिन आर शोभमान ।

२८ । नेहै बाण दिवास्त्रेन अधिष्ठानेन उरुग्र हईया बनवात्रि मधे स्फुरित उल्काकृति तेज विकिरण करत बेगे पतित हईल एवं शत शत विश्वसमूहेन आर शक करिषा उठिन ।

स वृषध्वजसायकावभिन्नं
जयहेतुः प्रतिकायमेषणीयम् ।
लघु साधयितुं शरः प्रसेहे
विधिनेवार्थमुदीरितं प्रयत्नः ॥२८॥
अविवेकवृथाश्रमाविवार्यं
क्षयलोभाविव संश्रितानुरागम् ।
विजिगौषमिवानयप्रमादौ
अवसादं विशिखौ विनिन्यतुस्तम् ॥२९॥

वृत्तेः पूर्वतरं नु, अपतित्वा नु लक्ष्यभेदं चकार । वाच्य— + प्रयाणंन श्रमितायामिन इव तेन लक्ष्य-
भेदः चक्रे ॥ २७

अन्वयः । जयहेतुः सः वृषध्वजसायकावभिन्नम् एषणीयं प्रतिकायं विधिना उदीरितम् अर्थे प्रयत्न
इव लघु साधयितुं प्रसेहे । वाच्य—जयहेतुना तेन प्रयत्नेन इव प्रसेहे ॥ २८

अविभावेति । अतिरिंहसा अतिवेगेन अविभावेति अलक्षिते
निष्क्रमो गाण्डीवात् निःसरणं प्रयाणम् अन्तरागमनं च यस्य सः । तथा
श्रमितायामः सङ्घिसदैर्घ्यं इव स्थित इति उपात्तवेगगुणनिमित्ता दैर्घ्य-
गुणाभावोत्प्रेक्षा । स शरः । सह नु सह वा चित्तवृत्त्य इति शेषः ।
चित्तवृत्तेः पूर्वतरं नु प्रागेव वा, उभयत्रापि लक्ष्ये पतित्वा इति शेषः ।
अथवा अपतित्वा नु, लक्ष्य इति शेषः । लक्ष्यभेदं चकार । अत्र उपात्तवेग-
गुणनिमित्ता वाणस्य चित्तवृत्त्या सहपातपूर्वपतनाभावोत्प्रेक्षास्तिस्त्रः,
उत्तरोत्तरोत्कर्षण वेगातिशयव्यञ्जिकाः इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ७

स इति । जयहेतुः स शरो वृषध्वजसायकावभिन्नं शिवशरविदम् एष-
णीयं बध्यमिति शेषः । इषेरिच्छार्थादनीयप्रत्ययः । प्रतिकायं प्रतिशरीरं
प्रतिपक्षमिति यावत् । विधिना दैवेन [विधिवाक्येन] उदीरितं फलसाधनतया
प्रतिपादितम् अर्थं योगादिकं प्रयत्नः पुरुषव्यापार इव । लघु अक्षेणेन यथा
तथा साधयितुम् । स्वार्थजन्तात् तुमुन्, प्रसेहे शशाक । उपमालङ्कारः ॥२८

२७ । नेहै अर्जुन-नापेर एतहै वेग ये, ताहा कथन निष्क्रमण वा कणन प्रयाण करिण, किडूहै वृथा
गेल ना । से येन संक्षिप्तनेषां (अतिपूर्व) हहेषा चित्तवृत्तिर मज्जे मज्जेहै किंवा चित्तवृत्ति प्रूखेहै
अथवा लक्ष्य ना पडिग्राहै लक्ष्य छेद करिण ।

२८ । पुरुषकार येमन अनारासे नैव-अतिपादित अर्थ सल्लापन करिते पारे, तेमनि सेहै
अयनाथक शर शिवशरविद्व वेपनार्थ अयेषणीर प्रतिपक्षदेह अतिरुद्ध आशुत करिते समर्थ हहेल ।

অথ দৌর্ঘর্तरं तमः प्रवेक्षान्
 सहसा रुग्णरथः स सम्भ्रमेण ।
 निपतन्तमिवोष्णरश्मिमुर्व्यां
 वलयीभूततरुं धराञ्च मेने ॥ ৩০ ॥
 स गतः क्षितिमुष्णशোগिताद्रैः
 खुरदंष्ट्राग्रनिपातदारिताश्मा ।

অন্বয়:। অবিকল্পপ্রাথম্যে অর্থম্ ইব চতুলীভৌ সংখিতানুরাগম্ ইব, অনন্যপ্রমাদৌ বিজিগীষু,ম্ ইব বিশিখৌ তম্ অবসাদং বিনিহ্যত:। বাচ্য—। তথাশ্রমভাষ্যাম্ অর্থ: চয়লীভাষ্যাং সংখিতানুরাগ', অনন্যপ্রমাদাভ্যাং বিজিগীষু: ইব বিশিখাভ্যাং স: অবসাদ নিহ্যং ॥ ২৯

অন্বয়:। অথ স: দৌর্ঘর্तरं প্রবেক্ষ্যন্ সহসা রুগ্ণরথ: সম্ভ্রমেণ উষ্ণরশ্মিম্ উর্ব্যাম্ নিপতন্তম্ ইব ধরাञ्চ বलयীভূততরুং মেনে। বাচ্য—তেন প্রবেক্ষ্যতা রুগ্ণরথেন উষ্ণরশ্মি: নিপতন্ ইব ধরা চ বलयীভূততরু: মেনে ॥ ৩০

অবिवেকিতি। অবिवেক: অন্তরানভিচ্ছত্বং ত্বয়াশ্রম: নিপ্পলপ্রয়াস: তৌ অর্থং ধনমিব। অস্থানবিনিয়োগহেতুকত্বাৎ অনন্যা: ধনহানিকরত্বমিতি ভাব:। ক্ষয়: অনুপচয়ো লোভ: অদাত্বং তৌ সংখিতানাং অনুজীবিনাম্ অনুরাগমিব। অকিञ্চিত্বকারে স্বামিনি অনুরাগস্য অনবস্থানাাদিতি ভাব:। অনর্থোর্টুর্নীতি: প্রমাদ: অনবধানতা তৌ বিজিগীষুমিব। রম্ভ্রভূয়িষ্ঠস্য জয়ামিষ্টেতি ভাব:। বিশিখৌ শিবার্জুনজাণৌ তং বরাহমবসাদং করণ-শৈথিল্যং বিনিহ্যত: নীতবন্তৌ। নয়তির্দ্বিকর্মক:। মানাপমেয়ম্ ॥ ২

অর্থিতি। অথ স বরাহ: দৌর্ঘর্तरं তম: দৌর্ঘর্নিদ্রাং প্রবেক্ষ্যন্ মরিষ্যন্ ইত্যর্থ:। সহসা ভুটতি রুগ্ণরথ: ভগ্নবেগ: সম্ভ্রমেণ ভ্রান্ত্যা। “সম্ভ্রমো ভ্রান্তিহাবয়ঃ” ইতি বিশ্ব:। উষ্ণরশ্মিম্ উর্ব্যাম্ নিপতন্তমিব মেনে ধরাञ्চ বलयীভূতা মণ্ডলীভূতাস্তুরবৌ যস্যা: তাং তথা মেনে তথা বভ্রামেত্যর্থ: ॥ ৩০

২৯। যেমন অবিকল্প এবং কৃপা ধন—অর্থকে, অন্ন ও সৌভ—অনুভোগবিজনেন অনুভোগকে, এবং দুর্নীতি ও প্রমাদ—বিজিগীষু ব্যক্তিকে অবদমন করে, তেমনি শির ও ঝড়ন-কর্জুক নিশিষ্ঠ বাণের সেই বরাহকে অবাসদগ্রস্ত করিল।

৩০। অনন্তর সেই বরাহ চিবনিজায় অভিভূত হইবার জন্য বেগবিরহিত হইয়া পূর্বনশ্রুত হইল, এবং সে মনে করিল—দুর্ঘটন হইবে বরণীতলে পতিত আঁব ভূমণ্ডল হইবে মণ্ডলীভূত মহোত্তরাঙ্কিতে বিরাজিত হইতে।

असुभिः क्षणमीक्षितेन्द्रसूनु-
 विहितामर्षगुरुध्वनिर्निरासे ॥३१॥
 स्फुटपौरुषमापपात पार्थ-
 स्तमथ प्राज्यशरः शरं जिघृक्षुः ।
 न तथा कृतवेदिनां करिष्यन्
 प्रियतामेति यथा कृतावदानः ॥३२॥

अन्वयः । क्षितिं गतः उष्णशीणितार्द्रः क्षुरदंष्ट्रायनिपातदारिताश्मा क्षणम् ईक्षितेन्द्रसूनुः विहिता-
 मर्षगुरुध्वनिः सः असुभिः निरासे । वाच्य—गतं + शीणितार्द्रं + दारिताश्मानं + सूनुं +
 गुरुध्वनिं तम् असुवः निरासुः ॥ ३१

अन्वयः ॥ अथ पार्थः प्राज्यशरः (सन्नपि) स्फुटपौरुषं त शरं जिघृक्षुः आपपात, कृतवेदिनां
 कृतावदानः यथा प्रियताम् एति, तथा करिष्यन् न (प्रियताम् एति) । वाच्य—पार्थेन प्राज्यशरं
 जिघृक्षुणा आपते, कृतावदानेन प्रियता ईयते, करिष्यता न ॥३२॥

स इति । क्षितिं गतः क्षितौ पतितः उष्णेन प्रत्यग्रत्वात् शीणितेन
 आर्द्रः प्लतः, खुराणां दंष्ट्रयोश्च अग्राणां निपातेन आघातेन दारिताश्मा
 पाटितपाषाणो येन सः । किञ्च क्षणमीक्षितः इन्द्रसूनुयेन सः । स्वार्थ-
 विघातरोषादिति भावः । अत एव विहितः कृतः अमर्षगुरुः क्रोधोद्धतो
 ध्वनिः क्रन्दितं येन सः तथोक्तः । स वराहः असुभिः प्राणैर्निरासे निरस्तः
 त्यक्तः । अस्यतेः कर्मणि लिट् । इयञ्च स्वभावोक्तिः ॥ ३१

स्फुटेति । अथ वराहपातानन्तरं पार्थः अर्जुनः प्राज्यशरः प्रभूतशरः
 सन्नपौत्यर्थः । “प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यम्” इत्यमरः । स्फुटपौरुषं व्यक्त-
 विक्रमं वराहभेदिनां शरं जिघृक्षुः ग्रहीतुमिच्छुः । ग्रहीः सन्नन्तादुप्रत्ययः ।
 आपपात आघावति स्म, कृतज्ञतया शरग्रहणं न तु लोभादित्यर्थः । ननु
 अन्येऽपि उपकर्त्तार एव किमित्यत्रैवादरस्तस्येत्यत आह—कृतवेदिनां कृत-
 ज्ञानां कृतावदानः कृतकर्मा । “अवदानं कर्म वृत्तम्” इत्यमरः । यथा
 प्रियताम् एति तथा करिष्यन् उपकरिष्यन् न प्रियतामेति । कृतकरिष्य-
 माणयोः कृतं बलीय इति न्यायादिति भावः ॥ ३२

३१ । वराहं क्षितिभेदे पतितं हृष्टं उक्त्वा शोभिते परिप्लुतं हृष्टं ; तद्वेषं च एवः प्रदंष्ट्राय अग्र-
 भागेन आघाते पाषाणप्लव पाटितं हृष्टं ; नैः कृष्णैः कञ्च अर्जुनकं देशिना लहेन ; एवः क्रोधात्कृतं
 क्षनि करिते करिते आग्रहोऽन हृष्टं पड्डिन ।

३२ । पार्थं प्रभूत-शरमपन्नं हृष्टेन ३ वटनारं पत्रं तिमिं सेहै वराह-भेदे वरुणपौरुषं शरगच्छति

उपकार इवासति प्रयुक्तः
 स्थितिमप्राप्य मृगे गतः प्रणाशम् ।
 कृतशक्तिरधोमुखो गुरुत्वा-
 ज्जनितव्रीड इवात्मपौरुषेण ॥ ୩୩ ॥
 स समुद्धरता विचिन्त्य तेन
 स्वरुचं कीर्त्तिमिवोत्तमां दधानः ।
 अनुयुक्त इव स्ववार्त्तमुच्चैः
 परिरिभे नु भृशं विलीचनाभ्याम् ॥ ୩୪ ॥

अन्वयः । असति प्रयुक्तः उपकार एव मृगे स्थितिम् अप्राप्य प्रणाशं गतः, तथा कृतशक्तिः गुरुत्वात्
 अधोमुखः (अतः) आत्मपौरुषेण जनितव्रीड इव (स्थितः) । वाचा—प्रयुक्तेन उपकारेण इव
 प्रणाशं गतं न कृतशक्तिना अधोमुखेन (शरेण) जनितव्रीडेन (स्थितम्) ॥ ୩୩ ॥

अन्वयः । उत्तमां स्वरुचं कीर्त्तिम् इव दधानः विचिन्त्या समुद्धरता तेन उच्चैः स्ववार्त्तम् अनुयुक्त
 इव (स्थितः) सबाणः विलीचनाभ्यां भृशं परिरिभे नु ? वाचा—दधानं समुद्धरन् सः अनुयुक्तम् इव
 (स्थितं) तं बाणं परिरिभे ॥ ୩୪ ॥

अथ युग्मेनाह—उपकार इति । असति नीचे प्रयुक्त उपकार इव
 मृगे स्थितिम् अप्राप्य प्रणाशम् अदर्शनं गत इत्युपमा । तथा कृतशक्तिः
 कृतपौरुषः गुरुत्वात् लोहभारत् गौरवाच्च अधोमुखो नम्रमुखः । अत
 एव आत्मपौरुषेण जनितव्रीड इव स्थित इति उत्प्रेक्षा ॥ ୩୩ ॥

स इति । उत्तमां स्वरुचं स्वकान्तिं कीर्त्तिमिव दधानिति उत्प्रेक्षा ।
 किञ्च विचिन्त्य सर्वथा ग्राह्योऽयमिति विमृश्य समुद्धरता तेन अर्जुनेन
 उच्चैः स्ववार्त्तं स्वपाटवम् । “वार्त्तं पाटवमारोग्यं भव्यं स्वास्थ्यमनामयम्”
 इति यादवः । अनुयुक्तः पृष्ठ इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । आदरात् तथा
 प्रतीयत इत्यर्थः । “प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च” इत्यमरः । स बाणः विली-
 चनाभ्यां नयनाभ्यां कृत्वा भृशं परिरिभे नु आलिङ्गितः किम् ? इत्युत्प्रेक्षा ।
 तेन अत्यादरेण दृष्ट इत्यर्थः ॥ ୩୪ ॥

ग्रହण करिवार आशङ्गे धाबित ହইଲେନ । ବସନ୍ତ: କୃତକର୍ମୀ ବାଞ୍ଛି ସେମନ କୃତଜ୍ଞମିତ୍ତେର ଅିୟ-ହସ, ଭବିଷ୍ଠତେ
 ସେ ଉପକାର କରିବେ, ସେ ସେରୂପ ପ୍ରିୟ ହସ ନା ।

୩୩ । ଅର୍ଜୁନେର ସେହି ଶର ଅସାମୁଦ୍ଧନେ ଅଗୁଣ୍ଠ ଉପକାରେର ଆସ ଯୁଗଦେହେ ହାନ ନା ପାହିଣା ଦୃଢ଼ିର
 ଅର୍ଗୋଚର ହୈଳ ଏବଂ ପୌରୁଷ ଅକାଶ କରିଣା । ଶୁକ୍ରହବନ୍ତ: ଅଧୋମୁଖେ ଅବସ୍ଥାନ କରତ ସେନ ଲଜ୍ଜାଦିତ
 ହୈଶାହି ବ୍ରହ୍ମିନ ।

तत्र कार्मुकभृतं महाभुजः
 पश्यति स्म सहसा वनेचरम् ।
 सन्निकाशयितुमग्रतः स्थितं
 शासनं कुसुमचापविद्धिषः ॥३५॥
 स प्रयुज्य तनये महीपते-
 रात्मजातिसदृशीं किलानतिम् ।
 सान्त्वपूर्वमभिनीतिहेतुकं
 वक्तुमित्यमुपचक्रमे वचः ॥ ३६ ॥

अन्वयः । तत्र महाभुजः कुसुमचापविद्धिषः शासनं सन्निकाशयितुम् अग्रतः स्थितं कार्मुकभृतं वने च सहसा पश्यति स्म । वाचा—महाभुजेन स्मितः, कार्मुकभृत् वनेचरः दृश्यते स्म ॥ ३५

अन्वयः । स महीपतेः तनये आत्मजातिसदृशीं किल आनति प्रयुज्य सान्त्वपूर्वम् अभिनीतिहेतुकं वचः इत्यं वक्तुम् उपचक्रमे । वाचा—तेन + उपचक्रमे ॥ ३६

तत्रेति । तत्र प्रदेशे महाभुजः अर्जुनः । कुसुमचापविद्धिषः स्मरारिः शिवस्य शासनं वक्ष्यमाणमादेशं सन्निकाशयितुं प्रकाशयितुं निवेदयितुमिति यावत् । अग्रतः स्थितं कार्मुकभृतं वनेचरं सहसा भूटिति पश्यति स्म । इतः प्रभृति रथोद्धतावृत्तम् । “रो नराविह रथोद्धता लगी” इति लक्षणात् ॥ ५ ॥

स इति । स वनेचरः महीपतेस्तनये राजपुत्रे अर्जुने आत्मजातिसदृशीं किरातजात्यन्तरूपां किल । किलेति जातिरत्नीकतां दर्शयति, यतः परमार्थतः प्रमथ एव सः । आनतिं प्रणतिं प्रयुज्य सान्त्वपूर्वं सामपूर्वकम् “साम सान्त्वसुमे समे” इत्यमरः । अभिनीतिहेतुकं प्रिययुक्तिहेतुकं वचः । इत्यं वक्ष्यमाणप्रकारेण वक्तुमुपचक्रमे उच्यं क्तवान् ॥ ३६ ॥

३४ । अर्जुनेन सेहै शर कीर्तिव श्याय शीय उद्धम कांति धारणपूरुषक उदैकःशरे शीय पट्टेताय विषय जिङ्गासित हईकाईं येन अवहान करितेहिल । विशेष छिन्नाव पर सेहै शरौकापरेछ अर्जुन तदीय नयनयुगलद्वारा सेहै शरके येन अतिनाय आनिजन करिते लागिनेन ।

३५ । तथाय महाभुज अर्जुन महाय देगिलेन—आविपु हवेर आदेश वाक्य आवेदन करिवार जञ्ज मन्थुथे एक धनुर्काशी वनेचर अवहान करितेहछे ।

३६ । सेहै वनेचर राजनलन अर्जुनके किरातजातिव ममुठित प्रणति कविता विनोतभावै श्रिय-युक्तिपूरःसर एहै वाक्य वनिते लागि ।—

शान्तता विनययोगि मानसं
भूरिधाम विमलं तपः श्रुतम् ।
प्राह ते नु सदृशी दिवोकसा-
मन्ववायमवदातमाकृतिः ॥३०॥
दोषितस्त्वमनुभावसम्पदा
गौरवेण लघयन् महोभृतः ।
राजसे मुनिरपोह कारय-
न्नाधिपत्यमिव शातमन्यवम् ॥ ३८ ॥

अन्वयः । शान्तता ते विनययोगि मानसं प्राह, भूरिधाम तपः विमलं श्रुत प्राह, दिवोकसां सदृशी आकृतिः अवदातम् अन्ववायं प्राह । वाच्य—शान्ततया प्रीच्यते, भूरिधाया तपसा प्रीच्यते, सदृश्या आकृत्या अवदातः अन्ववायः प्रीच्यते ॥ ३०

अन्वयः । त्वम् मुनिः अपि अनुभावसम्पदा दोषितः, गौरवेण महोभृतः लघयन् इह शातमन्यवम् आधिपत्यं कारयन् इव राजसे । वाच्य—मुनिना दोषितं न लघयता त्वया कारयता राज्यते ॥ ३८

तत्र तावच्चतुर्भिः सान्त्वमाह—शान्ततेति । शान्तता बहिरनौद्धत्यं ते तव विनययोगि अर्नौद्धत्ययुक्तं मानसं कर्म प्राह नु ब्रूते खलु । तथा भूरि बहु धाम तेजो यस्मिन् तत्तपः कर्त्तुं, विमलं सम्पदायशुद्धं श्रुतं प्राह । किञ्च दीर्घं वा ओको येषां तेषां दिवोकसां देवानाम् । पृषोदरादित्वात् माधुः । “दिवं स्वर्गोऽन्तरिक्षे च” इति विश्वः । सदृशी तुल्या आकृतिमूर्त्तिरवदातं शुद्धम् अन्ववायं वंशं प्राह । “वंशोऽन्ववायः सन्तान” इत्यमरः । शान्ततादिभिर्लिङ्गैर्विन्याटय अनुमोयन्ते । अन्यथा तदसम्भवादिति भावः ॥ ३० ॥

दोषित इति । मुनिरपि ऐश्वर्यरहितोऽपीत्यर्थः । अनुभावसम्पदा प्रभावातिशयेन दोषितः प्रकाशितः । “अनुभावः प्रभावे च” इत्यमरः । गौरवेण महत्तया महोभृतो राज्ञः लघयन् लघुकुत्रेण त्वम् इह अद्री शतमन्योरिदं शातमन्यवमैन्द्रम् । “तस्येदम्” इति अणुप्रत्ययः । “शतमन्युर्दिवस्पतिः” इत्यमरः । अधिपतेः कर्म आधिपत्यं द्वैलोक्यरक्षाधिकारम् ।

३१ । तौमार शीघ्रं ताव मनसि अनोक्ता अकाश कविच्छेद, विपुत्र च्छेदःशानी तपश्चा, विभक्त शान्तकानेर परिच्छेद, अपिच्छेद तौमार एहै त्नेनतुना आकृति विभक्त वंश थापन करिच्छेद ।

তাপসোঽপি বিভুতামুপেয়িবা-
 নাস্যদং ত্বমসি সর্বমম্পদাম্ ।
 দৃশ্যতে হি भवतो विना जनै-
 रन्वितस्य सचिवैरिव द्युतिः ॥ ৩৬ ॥
 विस्मयः क इव वा जयश्रिया
 नैव मुक्तिरपि ते दवीयसी ।
 ईप्सितस्य न भवेदुपाश्रयः
 कस्य निर्जितरजस्तमोगुणः ॥ ৪০ ॥

শব্দ্যঃ । বিভুতাম্ উপেয়িবান্ (অতঃ) তাপসোঽপি ত্বং সর্বমম্পদাম্ আস্যদম্ অসি । হি भवतो विना जनै-
 रन्वितस्य अपि सचिवैः अन्वितस्य इव द्याति: दृश्यते । वाचा—उपेयिषा तापसेन अपि त्वया आस्यदेन
 भूयते, द्युतिं पश्यामि ॥ ৩৬ ॥

শব্দ্যঃ । জয়শ্রিয়া ক ইব বা বিস্ময়ঃ ? (অতঃ) মুক্তিঃ অপি তে দবীযসো ন এব । নির্জিত-
 রজস্তমোগুণঃ কস্য ইপ্সিতস্য উপাশ্রয়ঃ ন ভবেৎ ? বাচা—মুক্তা দবীযস্যা ন ভূয়তে । + তমোগুণেন
 উপাশ্রয়িণ ন ভূয়তে ॥ ৪০ ॥

ब्राह्मणादित्वात् अञ्प्रत्ययः । कारयन्निव इन्द्रेणेति शेषः । राजसे
 तस्यापि उपर्जोव्य इति प्रतोयसे स्वमहिम्ना इत्यर्थः ॥ ৩৬ ॥

তাপস ইতি । বিভুভাভাবো বিভুতা তাং বিভুতাং প্রভাবম্ উপেয়িবান্
 উপগতঃ । অত এব তাপসোঽপি ত্বং সর্বমম্পদামাস্যদং স্থানমসি । “আস্যদং
 প্রতিষ্ঠায়াম্” ইতি নিপাতঃ । বিভুভামেব মমর্শয়তি—তথাহি भवतस्तव
 जनैर्विनापि एकाकिनाऽपीत्यर्थः । सचिवैरन्वितस्येव अमात्यादियुक्तस्येव
 द्युतिस्तेजो दृश्यते, अतः सर्वमम্পदाम् आस्यदत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ ৩৬ ॥

বিস্ময় ইতি । কিञ্চ জয়শ্রিয়া হেতুনা প্রাপ্যয়াপীতি শেধঃ । ক ইব
 বা বিস্ময়ঃ কিমাশ্চর্য্যম্ ? ন কश्चिदित्यर्थঃ । “বিস্ময়োঽদ্ভুতমাশ্চর্য্যং
 চিত্রম্” ইত্যমরঃ । অতো মুক্তিৰপি তে তব দবীযসী দূরতরা দুর্লভা ন
 ভবত্যেব । “স্থূলদূর” ইत्याদিদা যণাদিপরলোপঃ পূর্বগুণশ্চ । তথাহি

৩৬ । তুমি মুনি হইয়াও অশাৰাতিশয়ে দীপিত হইতেছ ; তোমার গোঁৱনে সমুদায় রাজাই লব্ধ
 হইয়াছেন ; এ পৰ্ব্বতে তুমি হেল্লের স্থায় আধিপত্য বিস্তার করিয়াই বিরাজ করিতেছ ।

৩৭ । তুমি অশাবসম্পন্ন, স্বতরাং তাপস হইয়াও সৰ্ব্ব-সম্পদের আশ্রয় । যেহেতু তুমি একাকী
 হইলেও তোমার দ্রাতি সচিবগণ-সমবিতের স্থায় দেখা বাইতেছে ।

ক্লেপয়ন্ত্রহিমতেজসং ত্বিষা
 স ত্বমিত্যমুপপন্নপৌরুষঃ ।
 হর্তুমহঁসি বরাহমেদিনং
 নৈনমস্মদধিপস্য সাযকম্ ॥ ৪১ ॥
 স্মর্য্যতে তনুভৃতাং সনাতনং
 ন্যায্যমাচরণমুত্তমৈর্নৃभिঃ ।
 ধ্বংসতে যদি भवाद्दृशस्ततः
 कः प्रयातु वद तेन वर्त्मना ॥ ৪২ ॥

অন্বয়ঃ । ত্বিষা অহিমতে জসং ক্লেপয়ন্ উপপন্নপৌরুষঃ সঃ ত্বং বরাহমেদিনম এনম্ অস্মদধিপস্য সাযকম্ ইত্য' হর্তুং ন অর্হসি । বাচ্য—ক্লেপয়তা উপপন্নপৌরুষেণ তেন ত্বয়া অর্থ' বরাহমেদৌ সাযকঃ ন অর্হ্য'তে ॥ ৪১

অন্বয়ঃ । উত্তমৈ' নৃभिঃ তনুভৃতাং সনাতনং ন্যায্যম্ আচরণ স্মর্য্যতে । भवाद्दृशः ততঃ যদি ধ্বংসতে তদা তেন বর্त्मना কঃ প্রয়াতু বদ । বাচ্য—উত্তমা নরঃ স্মরন্তি, भवाद्दृশং ধ্বস্যতে, কেন প্রয়াতাম্ উচ্যতাম্ ॥ ৪২

निर्जिता रजस्तमसी एव गुणी येन स भवत्सदृशः पुरुषः कस्य ईप्सतस्य वाञ्छितस्य उपाश्रयः आस्यदं न भवेदित्यर्थः ॥ ৪০

অত আগমনপ্রয়োজনম্ উপালম্বমুখিনাৎ—ক্লেপয়ন্ত্রিতি । ত্বিষা তেজসা অহিমতেজসম্ উষ্মতেজসং ক্লেপয়ন্ লজ্জয়ন্ উপপন্নপৌরুষঃ সন্মাবিত-পরাক্রমঃ স প্রসিদ্ধঃ ত্বং বরাহমেদিনং কৃত্তোপকারমিত্যর্থঃ । এনং ত্বৎকারগতম্ অস্মদধিপস্য সাযকং শরমিত্যং সাহসেন হর্তুং ন অর্হসি ॥ ৪১

अनर्हत्वमेवाह—स्मर्य्यत इति । उत्तमैर्नृभिः सत्पुरुषैर्मन्वादिभिः तनुभृतां शरीरिणां सनातनं नित्यं न्याय्यं न्यायादनपेतम् आचरणमाचारः स्मर्य्यते कर्त्तव्यतयेति शेषः । न तु अनाचार इत्यर्थः । तथापि अनाचरणे दोषमाह—ध्वंसत इति । भवानिव दृश्यते इति भवाद्दृशः ततः सदाचाराद् ध्वंसते भ्रश्यते यदि तदा तेन वर्त्मना न्यायमार्गेण कः प्रयातु गच्छतु, वद कथय न कोऽपीत्यर्थः । तथाच सन्मार्ग एव शीलं कुर्यादिति भावः ॥ ৪২

৪০। অরজী লাভ হইলেই বা নিশ্চয়ের বিষয় কি? তোমার পক্ষে মুক্তিহেতু দূরবর্ত্তিনী নহে; বস্তুতঃ ভবাপূর্ণ রজ ও তমোত্তপ্তগুণী পুরুষ কোন অতীষ্ট বস্তুর আশ্রয় না হইয়া থাকে?

৪১। তেজ্ঞে তুমি স্বর্গ্যাকেও লজ্জিত করিতেছ; তোমার পরাক্রমও স্ভাবিত, এহেন তুমি এরূপ সাহসের সহিত আশ্রয়ের অভূর এই বরাহভেদী শরটি হরণ করিও না।

आकुमारमुपदेष्टुमिच्छवः
 सन्निवृत्तिमपथान्महापदः ।
 योगशक्तिजितजन्ममृत्यवः
 शीलयन्ति यतयः सुशीलताम् ॥ ४३ ॥
 तिष्ठतां तपसि पुण्यमासजन्
 सम्पदोऽनुगुणयन् सुखैषिणाम् ।
 योगिनां परिणमन् विमुक्तये
 केन नास्तु विनयः सतां प्रियः ॥ ४४ ॥

अन्वयः । योगशक्तिजितजन्ममृत्यवः यतयः आकुमारं महापदः अपयात् सन्निवृत्तिम् उपदेष्टुम् इच्छवः (सन्तः) सुशीलतां शीलयन्ति । वाच्य—...जन्मसत्ताभिः यतिभिः इच्छुभिः सुशीलतां शील्यन्ते ॥ ४३ ॥

अन्वयः । तपसि तिष्ठतां पुण्यम् आसजन् सुखैषिणां सम्पदः अनुगुणयन् योगिनां विमुक्तये परिणमन् विनयः केन सतां प्रियः न भवति । वाच्य—आमजता अनुगुणयता परिणमता विनयेन प्रियेषु न भूयताम् ॥ ४४ ॥

आकुमारमिति । किञ्च योगशक्त्या आत्मज्ञानमहिम्ना जितो जन्म-
 मृत्युयैस्ते यतयो योगिनः । आकुमारिभ्यः आकुमारं कुमारारदारभ्य
 इत्यर्थः । “आङ् मर्यादाभिविध्योः” इत्यव्ययीभावः । महत्य आपदो
 यस्मिन् तस्मान्महापदः महानर्थहेतोरित्यर्थः । अपथात् अमागात् ।
 “पथो विभाषा” इति निषेधविकल्पात् समासान्तः । “अपथं नपुंसकम्” ।
 सन्निवृत्तिम् अपगमम् उपदेष्टुमिच्छवः सन्तः सुशीलतां सह तताम् । “शीलं
 स्वभावे सह ते” इत्यमरः । शीलयन्ति अभ्यस्यन्ति । अतो न त्याज्यं
 शीलमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

न केवलं सौशील्यादनर्थनिवृत्तिमात्रं किन्तु अर्थप्राप्तिरपीत्याह—
 तिष्ठतामिति । तपसि तिष्ठतां तपोनिष्ठानां धर्माधिनामित्यर्थः । पुण्यं धर्म-
 मासजन् सम्पादयन् । “स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः” इत्यमरः ।

४० । योशोत्रा आञ्जलान-वेभवे जनन मरण ज्ञान करिशाहेन, तथाविध मुनिगण कुमारकाल इहेहेहे
 महानर्थेन हेतुतुत कुमारग इहेहे निवृत्त धाकिवार उपपेन नाने हेहे क इहेहे शीलता अजान
 करिशा धाकेन ।

न नमत्रभवतः शराकृतिं
 सर्वथायमनुयाति सायकः ।
 सोऽयमित्यनुपपन्नसंशयः
 कारितस्त्वमपथे पदं यया ॥ ४५ ॥
 अन्यदीयविशिखि न केवलं
 निःस्पृहस्य भवितव्यमाहृते ।

अन्वयः । अयं सायकः नमत्रभवतः शराकृतिं सर्वथा अनुयाति, यया त्वम् अनुपपन्नसंशयः (सन्)
 सोऽयमिति अपथे पदं कारितः । वाच्य—अनेन सायकेन शराकृतिः अनुयायते, या त्वां + संशयं
 पदं कारितवती ॥४५१

सुखैषिणां सुखार्थिनां मम्पदः सुखसाधनभूतान् अर्थान् अनुगुण-
 यन् अनुकूलयन् । अर्थकामयोरपि हेतुभूत इत्यर्थः । तथा योगिनां
 विमुक्तये अपवर्गाय परिणमन् सम्पद्यमानो विनयः सौशील्यं केन हेतुना
 सतां प्रियो न अस्तु ? सम्भावनायां लोट् । सर्वथा विनय एव चतुर्वर्ग-
 साधनमित्यर्थः । अतस्त्वया न अस्मत्स्वामिशरचौर्यं कार्यमिति तात्-
 पर्थ्यम् ॥ ४४

अथवा किं भवाद्दृशेषु अन्यसम्भावनया, यतो भ्रान्तिरपि सम्भाव्यत
 इति मृद्भक्तिमवलम्ब्याह—नूनमिति । अयम् अस्मदीयः सायकः अत्रभवतः
 पूज्यस्य इत्यर्थः । “पूज्यस्तत्रभवानत्रभवान्” इति सज्जनः । “इतराभ्योऽपि
 दृश्यन्ते” इति सार्वविभक्तिकस्तिसिल्प्रत्ययः, सुप्पुपेति समासः । शराकृतिं
 सर्वथा रूपेण रेखादिना च सर्वप्रकारेण अनुयाति अनुसरति अत्यन्तम् अनु-
 करोतीत्यर्थः । नूनमिति वितर्कः । यया आकृत्या कत्रयां त्वम् अनुपपन्नसंशयो-
 ऽत्यन्तसादृश्यात् अनुत्पन्नस्वान्यदीयत्वसन्देहः सन् सोऽयमिति यः स्वकीयः
 स एव अयमिति भ्रान्त्युत्पत्त्या एवेति शेषः । अपथे अमार्गे शरापहरण-
 रूपे पदं कारितः निधापित इत्यर्थः । “हृक्कोरन्यतरस्याम्” इत्यणिकर्तुः
 कर्मता । “ख्यन्ते कर्त्तुं च कर्मणः” इति तत्रैव अभिहिते कर्मणि क्तः ॥४५

४४ । विनय तपोनिष्ठगणेर धर्मसम्पादक, सुखार्थिगणेर स्वसाधन अर्थेण अशुक्ल, एवञ्च योगिगणेर
 अपवर्ग-निमित्तक । केन्ना उहा साधुगणेर प्रिय इहेवे ?

४५ । एहे अशुभेण सायक सर्वनां भवदोश शराकृतिर अशुकरण करितेहे ; ए आकृतिर जञ्चहे
 आपनि निःसंशय इहेना 'मेहे—एहे' इत्याकार अमे शरापहरणरूप अपथे पदार्पण करिवाहेन ।

निघ्नतः परनिबर्हितं सृगं
 व्रीडितव्यमपि ते सचेतसः ॥ ४६ ॥
 सन्ततं निशमयन्त उत्सुका
 यैः प्रयान्ति मुद्मस्य सूरयः ।
 कौर्त्तितानि हसितेऽपि तानि यं
 व्रीडयन्ति चरितानि मानिनम् ॥४७॥

अन्वयः । सचेतसः ते अन्यदीयविशिखे आहतो निस्पृहस्य केवलं न (किन्तु) परनिबर्हितं सृगं
 निघ्नतः व्रीडितव्यम् अपि । वाचा—सचेतास्तं केवलं निस्पृहो न भवेः निघ्नन् व्रीडेयाः अपि ॥ ४६

अन्वयः । सूरयः अस्य यैः सन्ततम् उत्सुकाः (सन्तः) निशमयन्तः मुद्मं प्रयान्ति, तानि चरितानि
 हसिते अपि कौर्त्तितानि (सन्ति) यं मानिनं व्रीडयन्ति । अष्टपताजड सः अन्यदोषम् इव स्वकं गुणं

पुनरपि स्तेयमेव द्रुढयन् दोषान्तरम् आपादयति—अन्यदीयेति । सह
 चेतसा वर्त्तत इति सचेतास्तस्य सचेतसो मनस्विनस्ते अन्यदीयविशिखे
 विषये यदाहृतमाहरणम्, भावे क्तः, तस्मिन्, अन्यदोयविशिखस्य आहरणे
 इत्यर्थः । निःस्पृहस्य केवलं निःस्पृहेणैव न भवितव्यं, किन्तु परनिबर्हितं
 परेण प्रहृतं सृगं निघ्नतः प्रहरतस्ते, निघ्नता त्वया इत्यर्थः । “कृत्यानां
 कर्त्तरि वा” इति षष्ठी । व्रीडितव्यं लज्जितव्यमपि । भावे तव्यप्रत्ययः ।
 सम्प्रति तु त्वया परविद्धं सृगं विद्धापि न व्रीडयत, प्रत्युत स्तेयमेव क्रियत
 इत्यहो महत् साहसमित्यर्थः । सृगम् इत्यत्र शेषत्वाविवक्षणात् “जासि-
 निप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसाया”मिति षष्ठी न भवति शेषाधिकारात् ।
 निप्रहणेत्यत्र निप्रयोः सङ्घातव्यस्तविपर्य्यस्तानां ग्रहणात् ॥ ४६

अथास्मिन् कृतघ्नताभियोगाय स्वीयोपकारकत्वं वर्णयितुं विकल्पनदोषं
 तावत् युग्मेन परिहरन् आह—सन्ततमित्यादि । सूरयः विद्वांसः अस्य
 अस्मत्स्वामिनः सम्बन्धिभिः यैः चरितैः करणभूतैः सन्ततं सततम् उत्सुकाः
 सोक्कण्टाः सन्तो निशमयन्तः चरितानि शृण्वन्तः मुद्मं प्रयान्ति । अत्र
 चरितानां मुद्राप्ती शाब्दं करणत्वम्, अर्थात् निशमनकर्मत्वमिति विवेकः ।
 तानि चरितानि हसितेऽपि परिहासेऽपि कौर्त्तितानि परैः उच्चारितानि
 सन्ति यं मानिनं व्रीडयन्ति, मानित्वात् व्रीडा, न तु चरितदोषात् तेषा-
 मलङ्काररूपत्वात् इति भावः ॥ ४७ ॥

अन्यदोषमिव स स्वकं गुणं
 ख्यापयेत् कथमधृष्टताजडः ।
 उच्यते स खलु कार्यवत्तया
 धिग् विभिन्नबुधसेतुमर्धिताम् ॥ ४८ ॥
 युग्मकम् ।

दुर्वचं तदथ मा स्म भून्मृगः
 त्वय्यसौ यदकरिष्यदोजसा ।
 नैनमाशु यदि वाह्निनोपतिः
 प्रत्यपत्यत सितेन पत्रिणा ॥ ४९ ॥

कथं ख्यापयेत्, (तथापि) कार्यवत्तया स उच्यते खलु विभिन्नबुधसेतुस अर्धितां धिक् । वाचा—
 मृगिभिः उत्सुकैः निग्रमशक्तिः मुद्ग प्रयायतं, तैः चरितैः कार्पितैः यः मार्गो ज्ञेयते । अधृष्टताजडत्वं
 तेन अन्यदोष इव स्वकः गुणः ख्याप्यते, वक्ति तम ॥४७—४८

अन्वयः । वाह्निनोपतिः शितेन पत्रिणा एतन् आशु न प्रत्यपत्यत यदि, अमौ मृगः श्रीजसा
 त्वयि यत् अकरिष्यत् तत् दुर्वचम्,—अथ तत् मा आ भूत् । वाचा—वाह्निनोपतिना एतः प्रत्यपत्यत,
 अमुना मृगेण यत् अकरिष्यत, तेन दुर्वचम् मा क भावि ॥ ४९

अन्येति । अधृष्टतया विकल्पनेन शालीनतया जडः स्तब्धः, अविकल्प्यन
 इत्यर्थः । सोऽस्मत्स्वामी अन्यदोषं परावरगुणम् इव स्वयं स्वकीयं गुणं कथं
 ख्यापयेत् प्रकटयेत् ? “आत्मप्रशंसां परमहर्षामिव वर्जयेत्” इति स्मरणादिति
 भावः । तथापि कार्यवत्तया कर्मार्थितया इत्यर्थः । सः रूग्णः उच्यते खलु,
 कार्यार्थिनः कुतो गर्वं इति भावः । निर्विन्न इव आह—धिगिति । विभिन्न-
 बुधसेतुम् अतिक्रान्तसुजनमर्यादाम् अर्थितां याचनानां धिक्, निन्दामि
 इत्यर्थः । यत् अयमपि इत्थं विकल्पयितुं प्रवृत्त इति भावः । “धिङ्-
 निर्भर्त्सननिन्द्यो” रित्यमरः । “अभिसर्वतमोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।
 द्वितीयास्त्रे ङितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥” इति द्वितीया ॥ ४८ ॥

४९—४८ । विरदगुण सतत समुद्रक इहेषा एहे अजूर ये सकल चरित अवगकवठ जीठ इहेषा
 थाकेन, सेहे सकल चरित परिश्रमवापावेण कौञ्चित इहेने ये मशमना वाञ्छिके लञ्छित करे. सेहे
 आञ्जप्रान्तोविरल अन्वयप्रदु किरापे अश्रुदोषवत् योर गुण अकान करिनेन ? यदि० कार्यआर्षोत्राहे
 निजगुण अकान करिना थाके । (ईहादेर अवश दोष घटे ना) वसुधः सञ्जनमर्षादाव अतिक्रमकारी
 सेहे आर्थनाके धिक् !

को न्विमं हरितुरङ्गमायुध-
स्थेयसीं दधतमङ्गसंहतिम् ।
वेगवत्तरमृते चमूपतेः
हन्तुमर्हति शरेण दंष्ट्रिणाम् ॥ ५० ॥
मितमिष्टमुपकारि संशये
मेदिनीपतिरयं तथाच ते ।
तं विरोध्य भवता निरासि मा
सज्जनैकवसतिः कृतज्ञता ॥ ५१ ॥

अन्वयः । हरितुरङ्गमायुधस्य यस्मै अङ्गसंहति दधते वेगवत्तरम् इमं दंष्ट्रिण चमूपतेः ऋते क. तु हन्तुम् अर्हति ? ॥ वाचा—केन अज्ञाते ॥ ५०

अन्वयः । तथाच अयं मेदिनीपतिः तं संशये उपकारि इष्टं मितं, तं विरोध्य सज्जनैकवसति

सम्यति स्वकृतापकारं दर्शयति—दुर्वचमिति । वाहिनीपतिः सेना-
पतिः अस्मत्स्वामी शितेन पत्रिणा शरेण एनं मृगम् आशु न प्रत्यपत्स्यत
यदि न अभियुञ्जीत चत् अस्मै मृगः ओजसा बलेन त्वयि विषये यत्
अकरिष्यत् अनिष्टं कुर्यात् तत् दुर्वचं दुर्वाच्यम् अमङ्गलतया वक्तुं न शक्यते ।
तदनिष्टम् अयानन्तरमपि मा स्म भूदिति सौहार्दकथनं, तदुपेक्षणे स मृगः
त्वां हन्यादिति भावः । “लिङ्निमित्ते लृङ्क्रियातिपत्तौ” इति करोतेः
पद्यतेय लृङ् ॥ ४८ ॥

ननु मयैव हतो मृगो न तु सेनापतिना तत्राह—क इति । हरि-
तुरङ्गमायुधम् इन्द्रायुधं तद्वत् स्थेयसीं स्थिरतराम् वज्रकठिनामित्यर्थः ।
स्थिरशब्दादियसुन् । “प्रियस्थिर—” इत्यादिना स्यादेशः । अङ्गसंहतिम्
अवयवसङ्घातं दधतं धारयन्तम् । वेगवत्तरं दुर्वारवेगम् इमं दंष्ट्रिणं वराहं
चमूपतेः किरातवाहिनीपतेः ऋते चमूपतिं विना । “अन्यारात्—” इत्या-
दिना पञ्चमी । को नु को वा शरेण एकेन इति भावः । हन्तुम् अर्हति ?
न कोऽपि इत्यर्थः ॥ ५० ॥

४९ । (आमाप्तेर) सेनापति यन्नि निमित्त शरद्वारा क्रियते एते वराहके विनष्टे ना करितेन,
ताहा इहेले ये शिखरक त्तोमार अति बल अकाश करिष्या याहा करित, से अस्तुत कथा उच्छारण करिते-
पारितेछि ना ; ए अस्तुत येन ईहार पवेण त्तोमार कथन ना षटे !

५० । एहे दुर्वार-वेग वराह इत्यायुधवत् सुदृष्ट आकृति धारण करितेछिल ; एकमात्र किरातपति
वातीत के ईहाके एकटिमात्र वाणे विनाश करिते नमर्थ हय ।

लभ्यमेकमुक्ततेन दुर्लभाः

रक्षितारममूरक्ष[क्ष]भूतयः ।

स्वन्तमन्तविरसा जिगौषतां

मित्रलाभमनु लाभसम्पदः ॥ ५२ ॥

कृतज्ञता भवता मा निरासि । वाचा—अनेन मेदिनीपतिन उपकारिणा इष्टेन मित्रेण (भूयते)
भवान् × वसतिं कृतज्ञतां निरास्यन् ॥ ५१

अन्वयः । जिगौषतां दुर्लभाः असुरक्ष्यभूतयः अन्तविरसाः लाभसम्पदः एकमुक्ततेन लभ्यं रक्षितारं
स्वन्तं मित्रलाभम् अनु । वाचा—दुर्लभाभिः असुरक्ष्यभूतिभिः अन्तविरसाभिः लाभसम्पद्भिः भूयते ॥ ५२

अस्तु स एव मृगस्य हन्ता, ततः किम् ? अत आह—मित्रमिति ।
तथाच तस्य एव मृगहन्तत्वे सति इत्यर्थः । अयं मेदिनीपतिः किरात-
भूपतिः, ते तव संशये प्राणसङ्कटे उपकारि उपकारकारकम् इष्टं मित्रम् ।
ततोऽपि किम् तत्राह—तमिति । तं मित्रभूतं विरोध्य सञ्जनैक-
वसतिः भवादृशसुजनमात्राधारा कृतज्ञता उपकारवेदित्वं मा निरासि न
निराक्रियतां भवता । अन्यथा जगति कृतज्ञता अस्तमियात्, कृतघ्नता च
ते भवेदित्यर्थः । अस्यतेः कर्मण्याशिषि माडि लुङ् ॥ ५२ ॥

ननु सर्वस्य अर्थभूतत्वात् स एवास्तु, किं मित्रेण, इत्याशङ्क्य मित्रस्य
सर्वाधिक्यं युग्मे नाह—लभ्यमिति । जिगौषतां जेतुमिच्छताम् । जयतेः
सन्नन्तात् शतप्रत्ययः । दुर्लभाः कृच्छ्रेण अपि लभ्यमशक्यास्तथापि
असुरक्ष्य[क्ष]भूतयः रक्षितुम् अशक्यमहिमानः । तथापि नित्यं रक्षणादिक्लेशा-
वहाश्च इति भावः । अन्तविरसाः गत्वर्थे इत्यर्थः । लभ्यन्ते इति लाभाः
अर्थाः तेषां सम्पदः । एकमुक्ततेन एकोपकारिण लभ्यं सुलभं न तु दुर्लभं
रक्षितारं न तु रक्ष्यं स्वन्तं शुभावसानं न त्वन्तविरसं मित्रलाभम् अनु मित्र-
लाभात् हीनाः निक्लृष्टा इत्यर्थः । 'हीने' इत्यनोः कर्मप्रवनीयसंज्ञा, तद्योगे
द्वितीया । अत्र उपमेयस्य मित्रलाभस्य लाभान्तरं प्रति आधिक्याभिधानाद्-
व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ५२ ॥

८१ । वराह-वध करिषा किरातभूपति तोमारं प्राणमङ्कटे परम उपकारी मित्रं हर्षयच्छेन । त्वमि
मेहै मित्रवस्त्रप भूपतिर महित विरोध करिषा सञ्जनैकाधार कृतघ्नताके नष्टे करिषे न ।

८२ । लाभ-सम्पत्तिमकल अतिकष्टे लाभकरा वार ना, करिषे लाभे मित्रा रक्षणादि व्यापारे ताहा
रक्षणावह ३ परिणीमविरम-नथर । अतरोः एकोपकार-लाभा, रक्षाकर, परिणीमकुष्ठ मित्रलाभ हर्षेते
उह । निरुष्टे ।

चञ्चलं वसु नितान्तमुन्नताः
 मेदिनीमपि हरन्त्यरातयः ।
 भूधरस्थिरमुपेयमागतं
 मावमंस्तु सुहृदं महीपतिम् ॥ ५३ ॥
 जेतुमेव भवता तपस्यते
 नायुधानि दधते मुमुक्षवः ।
 प्राप्स्यते च सकलं महीभृता
 सङ्गतेन तपसः फलं त्वया ॥ ५४ ॥

अन्वयः । वसु नितान्तं चञ्चलं, मेदिनीम् अपि उन्नता अरातयः हरन्ति । भूधरस्थिरम् उपेयम् आगतं महीपतिं सुहृदं मावमस्तु । वाचा—वसुना नितान्तेन चञ्चलेन भूयते, उन्नतैः अरातिभिः मेदिनी अपि जियते, भवता भूधरस्थिरः उपेयः आगतः, महीपतिः सुहृत् मावमानि ॥ ५३ ॥

अन्वयः । भवता जेतुम् एव तपस्यते, मुमुक्षवः आयुधानि न दधते, महीभृता सङ्गतेन त्वया सकलञ्च तपसः फलं प्राप्स्यते । वाचा—भवान् तपस्यति, मुमुक्षुभिः आयुधानि न धीयन्ते, सङ्गतः त्वं फलं प्राप्स्यसि ॥ ५४ ॥

चञ्चलमिति । किं च वसु धनं नितान्तं चञ्चलं, मेदिनीमपि उन्नताः प्रवलाः अरातयो हरन्ति । मित्वं तु न तथा इत्याह—भूधर इति । भूधरवत् स्थिरमुपेयम् अन्विष्य गन्तव्यम् आगतं स्वतःप्राप्तम् अपि महीपतिं सर्वधुरीणमित्यर्थः । सुहृदं मित्वं मावमंस्तु मावन्नासीत् । भवानिति शेषः । अन्यश्लोकगतो वा भवच्छब्दो विभक्तिविपरिणामिण अत्र द्रष्टव्यः । अन्यथा मध्यमपुरुषः स्यात् । मन्यतेः कर्त्तारि माडि लुङ् । अलङ्कारस्तु व्यतिरेक एव भूधरस्थिरमिति उपमासङ्गतिः ॥ ५३ ॥

ननु मुमुक्षोः किं मित्वसंग्रहेण इत्यत्राह—जेतुमिति । भवता जेतुं जयार्थम् एव तपस्यते तपस्यर्थेति । “कर्मणो रोमन्य—” इत्यादिना चरणे क्यङ्, ततो भावे लट् । कुतः ? मुमुक्षवः मोक्षार्थिनः आयुधानि न दधते न धारयन्ति । अतः मित्वसंग्रहः कार्य्य इति भावः । तथापि किं भवत्स्वामिसख्येन तत्राह—प्राप्स्यते इति । महीभृता सह सङ्गतेन त्वया सकलञ्च तपसः फलं प्राप्स्यते । अतः ते सखा अस्मत्स्वामी युक्त इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

६० । धन नितान्तं चञ्चलं ; अथवा अरातिगण मेदिनीकेऽपि हरणं करोति । (अतएव) जेतुमेव तपस्यते इति, अतःप्राप्तं लुप्तिके नृक्षं प्राप्ति इति अर्थानना कविः न ।

वाजिभूमिरिभराजकाननं
 सन्ति रत्ननिचयाश्च भूरिशः ।
 काञ्चनेन किमिवास्य पतिष्ठा
 केवलं न सहते विलङ्घनम् ॥ ५५ ॥
 सावलेपमुपलिप्सिते परै-
 रभ्युपैति विकृतिं रजस्यपि ।
 अर्थितस्तु न महान् समीहते
 जीवितं किमु धनं धनायितुम् ॥ ५६ ॥

अन्वयः । (तस्य भूपतेः) वाजिभूमिः इभराजकाननं भूरिशः रत्ननिचयाश्च सन्ति । अस्य काञ्च-
 नेन पतिष्ठा किम् इव ? परन्तु केवलं विलङ्घनं न सहते । वाच्य—वाजिभूम्या इभराजकाननेन रत्न-
 निचयेभ्य भूयते, विलङ्घनं न सहते ॥ ५५

अन्वयः । महान् (अर्थ) रजसि परैः सावलेपम् उपलिप्सिते (सति) विकृतिम् अभ्युपैति,
 अर्थितः जीवितं धनायितुं न उत्सहते, धनं किमु ? वाच्य--सहता विकृतिः अभ्युपेयते, अर्थितेन
 न उत्सहते ॥ ५६

ननु अकिञ्चनः कुत्रोपयुज्यते तत्राह—वार्जोति । तस्य भूपतेः
 वाजिभूमिः अश्वाकारः इभराजानां काननं गजोत्पत्तिस्थानं भूरिशो रत्न-
 निचयाश्च सन्तीति शेषः । ननु ईदृगाद्यः किम् एकस्मै काञ्चनपत्रकाण्डाय
 कलहायते ? तत्राह—अस्य काञ्चनेन मौवर्णनं पतिष्ठा शरणा किमिव ?
 न किञ्चित् प्रयोजनम् अस्तीत्यर्थः । परन्तु केवलं विलङ्घनं व्यतिक्रमं न
 सहते । नायं शरलुब्धः, किन्तु अधिक्षेपासहिष्णुरित्यर्थः । अत्र प्रथमाहं
 समृद्धिमहस्तुवर्णनात् उदात्तालङ्कारः ॥ ५५ ॥

ननु ईदृग्लुब्धः किम् उपकर्त्ता तत्राह—सावलेपमिति । महानयं
 रजसि अपि धूलौ अपि परैः सावलेपं सगर्वम् उपलिप्सिते उपलब्धुमिष्टे
 जिष्टच्छिते सति विकृतिमभ्युपैति, प्रकुप्यति इत्यर्थः । अर्थितो याचितस्तु
 जीवितं धनायितुं धनीकर्त्तुम् । क्यजन्तात्तमुन् । न समीहते न उत्सहते,

२४ । डूमि क्रमैर निर्मित्तुं तपश्चा करितेछः कारण दूमुङ्गण कणनठ आगुध धारण .करेन ना ।
 डूमि किरातडूगणिर सहित मिलित इहेले समग्र तपःफलई प्राण्ट इहेवे ।

२५ । सेई डूपतिर अपोऽंगलिहान, गजोऽंगलिहान एवः अलूठ रडुवाणि रहिराछे । एकटा
 अनर्णमर शरवारा उाहार कोन् प्ररोग्नन साधित इहेवे ? तवेः कथा अई डूये, तिनि केवल परकूठ
 अधिक्षेपई सहिते पारेन ना ।

तत्तदीयविशिखातिसर्जनात्
 अस्तु वां गुरु यदृच्छयागतम् ।
 राघवप्लवगराजयोरिव
 प्रेम युक्तमितरंतराश्रयम् ॥ ५७ ॥
 नाभियोक्तमनृतं त्वमिष्यसे
 कस्तपस्त्रिविशिखेषु चादरः ।
 सन्ति भूमृति शरा हि नः परे
 ये पराक्रमवसूनि वञ्चिणः ॥ ५८ ॥

अन्वयः । तत् तदीयविशिखातिसर्जनात् वा राघवप्लवगराजयोः इव यदृच्छया आगतं गुरु युक्तम्
 इतरंतराश्रयं प्रेम अस्तु । वाचा—आगतं गुरुणा युक्तेन इतरंतराश्रयं प्रेमणा भूयताम् ॥ ५७

अन्वयः । त्वम अनृतम् अभियोक्तुं न इष्यसे, तपस्त्रिविशिखेषु कः आदरः ? हि नः भूमृति परे
 अपि शराः सन्ति ये वञ्चिणः पराक्रमवसूनि । वाचा—त्वाम अभियोक्तुं न इच्छामः, केन आदरेण
 (भूयते), परेः शरैः भूयते, येः पराक्रमवसूनिः (भूयते) ॥ ५८

जीवितमपि आत्मनो न इच्छति, किन्तु अर्थितः प्रयच्छति इत्यर्थः । तर्हि
 धनं किम् ? धनमात्मन एषितुं धनायितुमिति विग्रहः । अत्र इच्छा-
 मात्रमर्थः, अन्यथा धनमित्यनेन पीनरुक्त्यं स्यात् । सुप आत्मनः क्वच ।
 “अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्जेषु” इति निपातनादाकारः ॥ ५६

उक्तमर्थं निगमयति—तदिति । तत् तस्मात् तदीयविशिखस्य अति-
 सर्जनात् प्रत्यर्पणात् वां युवयोः । “पठोचतुर्थी द्वितीयास्थयोर्वा नावी” इति
 वामादेशः । राघवप्लवगराजयोः रामसुथीवयोरिव यदृच्छया देवात् आगतं
 गुरु महत् युक्तमनुरूपमितरंतराश्रयम् अन्योन्यविषयं प्रेम सख्यमस्तु ॥ ५७

ननु शरलोभात् मिथ्याभियुज्यसे इत्याह—नेति । त्वमनृतं मिथ्या
 अभियोक्तुम् अभ्याख्यातुम् । ब्रूजोऽर्थग्रहणाद् द्विकर्मकता । “मिथ्याभि-
 योगोऽभ्याख्यानम्” इत्यमरः । अस्माभिरिति शेषः । न इष्यसे न इष्टोऽसि,
 कुतः ? तपस्वी मुनिः शोच्यश्च । “मुनिशीर्षी तपस्विनी” इति शाश्वतः ।

५७ । अथेति यदि गच्छेत् महिषे वहेते इच्छा करे, तबे सेइ महान्ना नामान्श बुभुक्षणादेते । नकुत
 हईना थाकेन ; किन्तु यदि केह उाहार निकट आर्थना करे, तबे त्तिनि निज्जेर छावनण धान करिःके
 पायेन ; धनेर आर कथा कि ?

५८ । अतएव तनोर वाण प्रतार्पण कर, ताहाते राम ऽ सुग्रीवेर छात्र तौमानेर देवांगत
 परम्पराअर अनुरूप महान्ना प्रतिभात इहेक ।

মার্গগৈরথ তব প্রয়োজনং
 নাথসে কিম্ পতিং ন ভূমৃতঃ ।
 ত্বদ্বিধং সুহৃদমেত্য সৌঃর্থিনং
 কিং ন যচ্ছতি বিজিত্য মেদিনীম্ ॥ ৫৬ ॥
 তেন সূরিরুপকারিতাধনঃ
 কৰ্ত্তুমিচ্ছতি ন যাবিতং বৃথা ।
 সৌদতামনু ভবন্নিবার্থিনাং
 বেদ যত্ প্রণয়ভঙ্গবেদনাম্ ॥ ৬০ ॥

অন্বয়ঃ । অথ তব মার্গগৈঃ প্রয়োজনং (তর্হি) ভূমৃতঃ পতিং কিম্ ন নাথসে সঃ ত্বদ্বিধং সুহৃদম্ অর্থিনম্ এত্য মেদিনী বিজিত্য ন যচ্ছ ত কিম্ ? বাচ্য—ভূমৃতঃ পতিঃ ন নাথ্যতে । তেন দীযতে ॥ ৫৬

অন্বয়ঃ । তেন সূরিঃ (পতঃ) উপকারিতাধনঃ (সঃ) যাবিতং বৃথা কৰ্ত্তুং ন ইচ্ছতি (কৃতঃ) যত্ সৌদতাম্ অর্থিনাং প্রণয়ভঙ্গবেদনাম্ স্বয়ম্ অনুभवन् ইব বেদ । বাচ্য—সূরিণা উপকারিতাধনেন তেন ন ইদ্যতে । স্বয়ম্ অনুभवতা ইব বিদ্যতে ॥ ৬০

তস্য বিশিখেষু কঃ আদরঃ কা আস্থা ন কাচ্চিদিত্যর্থঃ । হি যস্মাত্ নোঃস্মাৎ ভূমৃতি গৌলি পরেঃন্যেঃপি শরাঃ সত্তি, যে শরাঃ বজ্রিণঃ শক্রস্য পরাক্রমবসূনি পরাক্রমধনানি, গৌর্যমর্বস্যভূতা ইত্যর্থঃ । বজ্রিগ্রহণাত্ বজ্রাদপি অতিরিচ্যন্ত ইতি সূচ্যতে । অত্র শরেषু পরাক্রমসাধনেषু পরাক্রমরূপেণ বস্তু ব্যজ্যতে ॥ ৫৮

অথ তে শরাপিত্তা চেত্ তর্হি তথা উচ্যতামিত্যাহ—মার্গগৈরिति । অথ উত তব মার্গগৈঃ শরৈঃ প্রয়োজনং ক্ত্বং তর্হি ভূমৃতো গিরিঃ পতিং প্রমুং কিমু ন নাথসে ? কিমिति ন যাবসে । “নাথ নাথ যাব্জোপতাপৈশ্বর্য্যাগৌঃপু” ইতি ধাতোর্লট্ । ন চ যাব্জাভঙ্গশঙ্কা কার্য্যত্যাঃহ—ত্বদिति । সৌঃস্মত্ স্বামী তবেব বিধা প্রকারো यस्य তং ত্বদ্বিধং তাৎশ্রমং মহানুভাবমিত্যর্থঃ । তথাপি সুহৃদং মিত্রভূতমর্থিনম্ এত্য লব্ধ্বা মেদিনীং বিজিত্য ন যচ্ছতি ? ন দদাতি কিং ? কিন্তু দাস্যতি এব । কিং পুনঃ শরানिति ভাবঃ ॥ ৫৯

৫৮ । তোমাদের আশ্রয় মিত্রা অশ্রু কবিত্তে ইচ্ছা কবিনা, কেননা, অশ্রুইব শবে (আশ্রয়দের) আস্থা কি ? দেখ, আমাদের দেশে একরূপ আবেগ বহু শর আছে, যাঁহারা ইচ্ছিব শৌধামর্কিবশরূপ ।

৫৯ । আচ্ছা, তোমার যদি শবে প্রবোধন থাকে, তবে শৈলপতির নিকট আর্থিন কর না কেন ? তিনি তোমার আশ্রয় গ্রহণকে অধিকপে পাইরা মেদিনী ছত্র করিয়াও কি দান করেন না ?

शक्तिरर्थपतिषु स्वयङ्गहं
 प्रेम कारयति वा निरत्ययम् ।
 कारणद्वयमिदं निरस्यतः
 प्रार्थनाधिकबले विपत्फला ॥ ६१ ॥
 अस्ववेदमधिगम्य तत्त्वतः
 कस्य चेह भुजवीर्यशालिनः ।
 जामदग्न्यमपहाय गीयते
 तापक्षिषु चरितार्थमायुधम् ॥ ६२ ॥

अन्वयः । अर्थपतिषु शक्ति स्वयंग्रहः कारयति, वा निरत्ययं प्रेम स्वयङ्गहं कारयति, इदं कारणद्वयं निरस्यतः (प्रेमः) अधिकबले प्राप्ता विपत्फला । वाच्यं— शक्त्या स्वयङ्गहः कार्यते, निरत्ययं प्रेम्णा कारयते ॥ ६१

यदुक्तम् “त्वद्विधम्” इत्यादि तत्र उपपत्तिमाह—तनेति । तेन कारणेन सूत्रिर्विद्वान् अत एव उपकारिताधनः उपकारकत्वमातधनः स किंरात-भूपतिः । याचितं याञ्चां त्वया अर्थं कर्तुं न इच्छति । कुतः ? यद्येन कारणेन मीढतां क्षिप्र्यतामर्थिनां प्रणयभङ्गवेदनां याञ्चाभङ्गदुःखं स्वयमनुभवन् इव वेद वेत्ति, अतो न वैफल्यशङ्का कार्या इत्यर्थः ॥ ६०

ननु स्वयंयाहिणः किं याञ्चादैन्यं तत्राह—शक्तिरिति । अर्थपतिषु विषये शक्तिः सामर्थ्यं स्वयंग्रहं स्वास्यभुजां विना ग्रहणं कारयति । यद्वा निरत्ययम् अपराधेषुपि अविकारि प्रेम कर्तुं स्वयंग्रहं कारयति, प्रबलः प्रियो वा परस्य धनं स्वयं गृह्णातीत्यर्थः । अन्यथा दापमाह । इदं पूर्वोक्तं कारणद्वयं निरस्यतस्यजतः पुंस इति शेषः । अधिकबले प्रबले विषये प्रार्थना तद्धनजिघृक्षा विपत्फला अनर्थफलिका अशक्तस्य अप्रियस्य मतः प्रबलधनग्रहणाशा फणिशिरोमणिग्रहणमाहसवत् अनर्थाय कल्पत इत्यर्थः ॥ ६१

७० । एहे कारणेन देहे विडा परागवारी किंरात-भूपति आर्थना वार्थ कर्तव्ये ईच्छा करेन नाः येहेतू इति करनप्राप्ति आर्थिगणेर अणयउद्रन्नित दुःख अरं अनुभव कविता अणय आडेन ।

७१ । माअर्थी थाकिल अरं ग्रहण कता वाय, आव यदि निरवाछिन प्रेम थाके, ताहातेउ अरं अरं कता वाडेते पावे । उल्लिखित कारणवय परितागपूर्वक अणलेव धनग्रहणे ईच्छा करिल पुरुषेव विपत् घटिष थाके ।

অভ্যঘানি মুনিচাপলাত্ ত্বয়া
 যন্মৃগঃ চ্চিতিপতেঃ পরিগ্রহঃ ।
 অক্ষমিষ্ট তদ্যং প্রমাদ্যতাং
 সংব্রণোতি খলু দোষমজ্ঞতা ॥ ৬৩ ॥

অন্বয়ঃ । ইহ তাপসেযু জামদগ্ন্যম্ অপহায় অস্ববেদ তত্বনাঃ অধিগম্য ভুজবীৰ্য্যশালিনঃ কস্য বা আয়ুধং চরিতার্থে গীযতে ? বাচ্য—গায়ন্তি ॥ ৬২

অন্বয়ঃ । ত্বয়া মুনিচাপলাত্ চ্চিতিপতেঃ পরিগ্রহঃ মৃগঃ যত্ অভ্যঘানি, তত্ (হননম্) অয়ম্ অক্ষমিষ্ট এব (তথাহি) প্রমাদ্যতাং দোষম্ অজ্ঞতা সংব্রণোতি । বাচ্য—ত্বং মৃগম্ অম্ববধীঃ, তত্ (হননম্) অনেন অক্ষমি, অজ্ঞতয়া দোষঃ সংব্রিয়তে ॥ ৬৩

অথ শাস্ত্রার্থসম্পত্ত্যা শক্তত্বাভিমানস্তত্রাহ—অস্ববেদমিতি । ইহ জগতি তাপসেযু তপস্বিনাং মধ্যে । “যতশ্চ নির্ধারণম্” ইতি সপ্তমো । জম-
 টগ্নেরপত্যং পুমান্ জামদগ্ন্যঃ । “গর্গাঢ়িভ্যো যজ্” তম্ অপহায় পরশুরামং
 বিনা ইত্যর্থঃ । অস্ববেদং তত্বতোঽধিগম্য ভুজবীৰ্য্যং শালত ইতি ভুজ-
 বীৰ্য্যশালিনঃ । উভয়সম্পন্নস্য ইত্যর্থঃ । শালনক্রিয়াপেত্রয়া সমান-
 কৰ্ত্তৃকত্বাৎ জ্ঞানিদেহঃ । কস্য বা আয়ুধং, চরিতঃ প্রাপ্তঃ অর্থী যেন
 তচ্চরিতার্থং সার্থকং গীযতে ? ন কস্যাপীত্যর্থঃ । অতস্তত্রাপি তাপমত্বাৎ
 অকিञ্চিত্বকরস্য তেন সহ সখ্যমেব মুখ্যমিতি भावः ॥ ৬২

ননু যুস্মন্মৃগবধশরহরণাভ্যাং দ্রোহিণো মম তেন কথং সখ্যং স্যাৎ ?
 ইत्याশঙ্ক্য মত্ তথাপি তাবত্ মৃগবধাপরাধঃ ক্ষমিষ্যত ইत्याহ—অভ্য-
 ঘানোতি । ত্বয়া মুনিচাপলাত্ ব্রাহ্মণচাপল্যাঢ়িত্যর্থঃ । চ্চিতিপতে-
 রস্মত্স্বামিনঃ পরিগৃহ্যত ইতি পরিগ্রহঃ তেন স্বীকৃত ইত্যর্থঃ । “পরিগ্রহঃ
 পরিজনং পত্রাং স্বোকারমূলয়োঃ” ইতি বিশ্বতঃ । যত্ মৃগঃ অভ্যঘানি অমি-
 হত ইতি । হন্তেঃ কৰ্ম্মিণি লুড্ । যজননময়মস্মত্স্বামী অক্ষমিষ্ট মোড়-
 বান্ এব । তথাহি প্রমাদ্যতাং অবিমৃশ্চকারিণামিত্যর্থঃ । দোষমপরাধম্
 অজ্ঞতা অজ্ঞানিতা সংব্রণোতি আচ্ছাদয়তি । ন অজ্ঞস্য অপরাধো গণ্যত-
 ইত্যর্থঃ ॥ ৬৩

৬২ । এ জগতে তাপসপণের মধ্যে একমাত্র পবিত্রবান ব্যতীত সমাক্ অস্তবেন-বেন্দো ভুজবীৰ্য্যশালী
 অপার কাহার বা অন্য চরিতার্থ বলিয়া গীত হইয়া থাকে ?

৬৩ । তুমি ব্রাহ্মণোচিত চাপলাবশে আনাদের প্রভুর পরিগৃহীত মৃগ হনন করিও, এই মৃগ-হনন
 অসম্ভব জমা করিওনা । (বস্ততঃ) অবিমৃগকারীগণের দোষ অজ্ঞতাই আবৃত করিয়া রাখে ।

जन्मवेष-[श]तपसां विरोधिनीं

मा कृथाः पुनरभूमपक्रियाम् ।

आपदेतुभयलोकदूषणी

वर्त्तमानमपथे हि दुर्मतिम् ॥ ६४ ॥

यष्टुमिच्छसि पितृन् न साम्प्रतं

संवृतोऽर्चिचयिषुर्दिवोकसः ।

दातुमेव पदवीमपि क्षमः

किं मृगेऽङ्ग विशिखं न्यवीषिशः ॥ ६५ ॥

अन्वयः । जन्मवेष-[श]तपसां विरोधिनीं अभूम् अपक्रियां पुनः मा कृथाः, हि अपथे वर्त्तमानं दुर्मतिम् उभयलोकदूषणी आपत् एति । वाचः—विरोधिनीं अर्मा अपक्रिया मा कारि । वर्त्तमानः दुर्मतिः उभयलोकदूषण्या आपदा ईयते ॥ ६४

अन्वयः । साम्प्रतं पितृन् यष्टुं न इच्छामि (यतः) संवृतः । (तथा) दिवोकसः अर्चिचयिषुः (न आसि) अङ्ग ! दातुम् एव क्षमः (मन) अपि किं मृगे विशिखं न्यवीषिशः । वाचा—न इष्यते, संवृतं (मृतं) अर्चिचयिषुषः (मृतं) योग्यं न विशिखः न्यवीषिशः ॥ ६५

अथ सुहृद्भावेन हितमुपदिशति—जन्मेति । जन्म सत्कुले प्रसूतिः, वेषो जटावल्कलादिः, तपो नियमः, तेषां विरोधिनीं विरुद्धामभूमम् एवंविधाम् अपक्रियामपकारं पुनः इतःपरमित्यर्थः । मा कृथाः मा कुरु । करोतिः कर्त्तरि माङि लुङ् । “वयोवृद्धार्थंवाग्बेषयुताभिनयकर्मणाम् । आचरेत् सदृशीं वृत्तिमजिज्ञासमश्रुतां तथा ॥” इति स्मरणात् । उक्तवैपरीत्ये दोष-माह—आपदिति । हि यस्मात् अपथे वर्त्तमानं दुर्मतिं पुरुषमिति शेषः । उर्मा लोको दूषयति हन्तीति उभयलोकदूषणी । “तद्वितार्थ” इत्यादिना उत्तरपदसमासः । आपत् एति प्राप्नोति । समासविषये उभयशब्दानि उभयशब्दप्रयोग एव साधुः । यदाह कैयटः—“उभादुदात्तो नित्यमिति नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषये उभयशब्दस्य प्रयोगो मा भूत् । उभ-शब्दस्यैव रूपं यथा स्यादित्युभयत्रेत्यादि भवति” इति ॥ ६४

यदुक्तम् “अभ्यघानि” इति तदेव स्फुटयति—यष्टुमिति । साम्प्रतं सम्प्रति । “सम्प्रतीदानौमधुना साम्प्रतं तथा” इत्यमरः । पितृन् कथ्यवाङ्मादीन् यष्टुम् अर्चयितुं न इच्छसि, यतः संवृतः एकान्ते स्थितः । तथा दिवोकसः

७४ । एते कथा, वेणु उ तपश्चार विरोधी रूपकार जूमि आर कविउ ना । केनना, विपथगामो इति पुनश्चके उभयलोकनाशिनी आपत् आशिया आक्रमण कविना शारिक ।

सज्जनोऽसि विजहोहि चापलं
 सर्वदा क इव वा सहिष्यते ।
 वारिधौनिव युगान्तवायवः
 क्षोभयन्त्यनिभृता गुरुनपि ॥६६॥
 अस्त्रवेदविदयं महीपतिः
 पर्वतीय इति मावज्जीगणः ।

अन्वयः । (ख) सज्जनः असि (अतः) चापलं विजहोहि, सर्वदा क इव वा सहिष्यते । अनिभृताः गुरुन् अपि युगान्तवायवः वारिधौन् इव क्षोभयन्ति । वाचा—सज्जनेन भूयते, चापलं हीयतां, क्वं सहिष्यते । अनिभृतेः गुरवः अपि युगान्तवायुभिः वारिधय इव क्षोभन्ते ॥ ६६

देवान् अर्चिचयिषुरपि अर्चयितुमिच्छुरपि नामि । अतो न पितृर्थे इयं हिंसा नापि देवतार्था तदारगधने तद्विहितत्वादिति भावः । अथ “सर्वत आत्मानं गोपायीते” इति श्रुतः आत्मरक्षार्थमिति चेत् न इत्याह—दातु-मिति । हे अङ्ग पटवीं मार्गं दातुमेव न तु हन्तुं मुनित्वादिति भावः । क्षमोऽपि योग्यः सन्नपि किं किमर्थं सृगे शिशिकं न्यवीविगः निवेशितवान् । विशतर्ख्यन्ताद्भुङ् । अभिभावतो सृगान् अप्रमत्तगोमेव आत्मरक्षणे कर्तव्ये यदवधीः तत् चापलमेव । “मा हिंस्यात् सर्वाभूतानि” इति श्रुतिनिषेधा-दिति भावः ॥ ६५

किं बहुना परमार्थः श्रूयतामित्याह—सज्जन इति । सज्जनोऽसि अत-एव चापलं चपलस्य कर्म विजहोहि त्यज । जहार्तलोटि । “आ च हौ” इतीकारः । सर्वदा क इव वा कौ वा सहिष्यते । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । वाशब्दोऽवधारण । असज्जने कारणमाह—वारिधौनिति । अनिभृताः, चपलाः पुनरकार्यकारिणो गुरुन् धैर्य्ययुक्तानपि युगान्तवायवः प्रलयपवनाः, गुरुन् विशालानपि वारिधौनिव समुद्रानिव क्षोभयन्ति । उपमानुप्राणितो-ऽयमर्थान्तरन्यासः ॥ ६६

७० । मर्यादां तुमि निवृत्त कश्चित् अस्तिवापी मरु ; पश्येत्, निवृत्त चोपान्तर अवस्थिति ; अपिः तुमि ये देवार्थना करिते मसुरश्चक, उपाश नहे । शब्दार् मर्गदाने मर्था हईशां कियत् तुमि मगदेते वाग निरूप कन्ति ?

७१ । तुमि नखन, अटव चपला परिवर्तान कर । मरुदा केहे वा मरु करिते । पथ, अननपवन घेमन विशाल वापिकेते भूभित करे, तेमनि अकार्यकारोरा वैधवाणादीनिगेरु फोड ज्वाहैग थाके ।

गोपितुं भुवमिमां मरुत्वता
 शैलवासमनुनीय लम्बितः ॥ ६७ ॥
 तत्तितिक्षितमिदं मया मुने-
 रित्यवोचत वचश्चसूपतिः ।
 बाणमत्रभवते निजं दिशन्
 आप्नुहि त्वमपि सर्वसम्पदः ॥ ६८ ॥

अन्वयः । अयं महीपतिः अस्त्रवेदवित् (अतः) पर्वतीय इति सावज्जीगणः मरुत्वता इमां भुवं गोपितुम् अनुनीय शैलवास लम्बितः । वाचा—अनेन महीपतिना अस्त्रवेदविना (भूयते) मरुत्वान् शैलवासं लम्बितवान् ॥ ६७ ॥

अन्वयः । तत् मुनेः इदं मया तितिक्षितम् इति चसूपतिः अवोचत । अत्रभवते निजं बाणं दिशन् त्वमपि सर्वसम्पदः आप्नुहि । वाचा—इदम अदं तितिक्षितवान् इति चसूपतिना अवोचि । त्वया दिशता सर्वसम्पदः आप्यन्ताम् ॥ ६८ ॥

नन्वयं क्रियातः क्षुभितः किं करिष्यति ? तत्राह—अस्त्रेति । अयं मही-
 पतिः अस्त्रवेदवित् नियन्त्रानुग्रहसमर्थ इति भावः । अतः पर्वते भवः पर्व-
 तीयः । “पर्वताच्च” इति छप्रत्ययः । इति हेतोर्मावजोगणः वनेचरबुध्ना
 मावज्ञासीरित्यर्थः । गणयतेर्माङि लुङ् । “इ च गणः” इतीकारः । ननु
 ईदृशश्चेत् किमिह वने वसमि ? तत्राह—गोपितुमिति । मरुत्वता इन्द्रेण
 इमां भुवं गोपितुं रक्षितुम् । “आयादय आर्द्धधातुके वा” इति विकल्पात्
 “गुपुधूप” इत्यादिना न आयाप्रत्ययः । अनुनीय प्रार्थ्यं शैलवासं लम्बितः
 प्रापितः । “एष्यन्ते कर्त्तुश्च कर्मणः” इति वचनादर्णकर्त्तृकर्मणि क्तः ।
 “गतिबुद्धि” इत्यादिना अणिकर्त्तुः कर्मत्वम् ॥ ६७ ॥

उपसंहरति—तर्दिति । तत् तस्मात् मुनिचापलात् मुनेः सखन्धि इदं
 मृगबध्दरूपं मया तितिक्षितं सोढुमिति वचः चसूपतिः अवोचत । शर-
 द्रोहस्य प्रत्यर्पणमेव प्रतीकार इत्याह—अत्रभवते पूज्याय स्वामिने । अत्र-
 भवान् व्याख्यातः । निजं बाणं तदीयमेव शरं दिशन् प्रत्यर्पयन् त्वमपि सर्व-
 सम्पदः आप्नुहि सख्येन इति भावः ॥ ६८ ॥

७१ । एहे किवाड-महीपति अस्त्रवेदे पण्डितः ; ईशाके पार्लहावाधे अत्रा करिषे ना । इत्य
 एहे पुंशिवो रकार ऊष् अलूनय कविना ईशाके पस्तते वान करारैशाडेन ।

७२ । ‘आमि तौमार एहे चांगन्य म्श कविनाम ।’ चसूपति एहे वाका वलिशा दिशाडेन । या
 ईडक, तूमिण पुजा अडूके तनोय शर अतार्पण कविना मर्वनसपां२ थाणु इ० ।

आत्मनीनमुपतिष्ठते गुणाः
 सम्भवन्ति विरमन्ति चापदः ।
 इत्यनेकफलभाजि मा स्म भू-
 दर्थिता कथमिवार्य्यसङ्गमे ॥ ६९ ॥
 दृश्यतामयमनोकहान्तरे
 तिग्महेतिपृतनाभिरन्वितः ।
 साहिवौचिरिव सिन्धु रुद्धतो
 भूपतिः समयसेतुवारितः ॥ ७० ॥

अन्वयः । आत्मनीनम् उपतिष्ठते, गुणाः सम्भवन्ति, आपदश्च विरमन्ति इति अनेकफलभाजि
 आर्य्यसङ्गमे अर्थिता कथमिव मास्म भूत् ? वाच्य—आत्मनीनम् उपस्थीयते, गुणैः सम्भूयते, आपदिः
 विरम्यते, अर्थितया मा भावि ॥ ६९ ॥

अन्वयः । तिग्महेतिपृतनाभिः अन्वितः साहिवौचिः सिन्धुः इव उद्धतः (किन्तु) समयसेतुवारित
 (सन्) अथ भूपतिः अनोकहान्तरे दृश्यताम् । वाच्य—अन्वितं साहिवौचिं सिन्धुम् इव उद्धतः
 वारितम् इमं भूपतिं पश्य ॥ ७० ॥

ननु मञ्जमेतत् सख्यमेव न रोचते किं पुनस्तन्मूलाः सम्पदः ? तत्राह
 —आत्मनीनमिति । आत्मने हितमात्मनीनम् । “आत्मन्विश्वजनभोगो-
 च्छरपदात् खः” उपतिष्ठते सङ्गच्छते । “उपाहेवपूजासङ्गतिकरणमित्त-
 करणपथिषु” इति वक्तव्यात् आत्मनेपदम् । गुणाः विनयादयः सम्भवन्ति
 आपदश्च विरमन्ति । “व्याङ्परिभ्यो रमः” इति परस्मैपदम् । इत्यनेक-
 फलभाजि आर्य्यसङ्गमे साधुसङ्गतौ अर्थिता अपेक्षा कथमिव मा स्म भूत् ?
 सर्वदा भवत्येव ॥ ६९ ॥

न चायं दूरे वर्त्तते इत्याह—दृश्यतामिति । तिग्महेतिभिः तीक्ष्णा-
 युधाभिः । “हेतिज्वालास्त्रसूर्यांशुषु” इति हेमचन्द्रः । पृतनाभिः
 वाहिनीभिः “वाहिनी पृतना चमूः” इत्यमरः । अन्वितः भूपतिः । साहयः
 ससर्पाः वीचयो यस्य स सिन्धुः समुद्र इव उद्धतः किन्तु समयो मर्यादा
 सेतुरिव समयसेतुः तेन वारितः सन् । हस्तेन निर्दिशन् आह—अयमनो-
 कहान्तरे द्रुमान्तर्धानि वर्त्तते इति शेषः । दृश्यताम् । “अनोकहः कुटः
 शालः पलाशो द्रुद्रुमागमाः” इत्यमरः ॥ ७० ॥

७० । बांशोते आशुहित संघटित, विनयादि सङ्गुण समुद्भूत, एवम् आपत्सङ्कन उन्नोहित ह्य,
 ए हेन वरकलजनक साधुसङ्गम केनई वा आर्थनीन ना इहैवे ?

सज्यं धनुर्वहति योऽहिपतिस्थवीयः
 स्थेयान् जयन् हरितुरङ्गमकेतुलक्ष्मीम् ।
 अस्थानुकूलय मतिं मतिमन्ननेन
 सख्या सुखं समभियास्यसि चिन्तितानि ॥७१॥

इति किरातार्जुनीये द्रुतवाक्यं नाम तयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

अन्वयः । स्थेयान् यः चमूपतिः हरितुरङ्गमकेतुलक्ष्मीं जयन् अहिपतिस्थवीयः सज्यं धनुः वहति हे मतिमन् ! अस्य मतिम् अनुकूल्य, सख्या अनेन सुखं चिन्तितानि समभियास्यसि । वाच्य—स्थेयस्य येन चमूपतिना जयता । धनुः उच्छते, मतिः अनुकूल्यतां चिन्तितानि समभियास्यतां ॥ ७१ ॥

अथास्य विज्ञापनमेवाह सज्यमिति । स्थेयान् स्थिरतरः । “प्रिय-स्थिर” इत्यादिना स्यादेगः । यश्चमूपतिः हरितुरङ्गमकेतोः इन्द्रध्वजस्य लक्ष्मीं शोभां जयन् अहिपतिः शेष इव स्थवीयः स्थूलतरम् “स्थूलदूर” इत्यादिना पूर्वगुणयणादिपरलोपी । सह ज्यया सज्यं धनुः वहति । हे मतिमन् ! अस्य चमूपतेः मतिम् अनुकूलय अनुकूलां कुरु सख्यं कुर्वित्यर्थः । मतिमत्तायाः फलमेतदिति भावः । कुतः ? सख्या अनेन चमूपतिना हेतुना सुखम् अक्षेशेन चिन्तितानि मनोरथान् समभियास्यसि प्राप्स्यसि । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ७१ ॥

इति किरातार्जुनीये तयोदशसर्गव्याख्या समाप्ता ॥ १३ ॥

१० । समर्प उन्मिमाणाऽशोभितं शिखरं शय उक्कत,—किं ह्य समररूपं मेतु द्वापा वारित, हे देव—
 तीक्ष्ण आशुषं उ सेनासमन्वितं किवात् भूपति वृक्षाश्रराले अवस्थान करितेहेन ।

११ । ये शिरचित्तं चमूपति इन्द्रध्वज-शोभां जय करिषा सेननागवत् प्रलतरं जायुक्तं धनुर्वीर्यं करितेहेन ; हे मतिमन् ! त्वं एतं मेहं चमूपतिरं मति (होमार अति) अशुक्लं कव ; ईशव मतिं मथा वृषित इहेले समस्त मनोपथ तोमार अनारादे अविपथ इहेवे ।

चतुर्दशः सर्गः ।

—००—

ततः किरातस्य वचोभिरुद्धतैः
पराहतः शैल इवार्णवाम्बुभिः ।
जहौ न धैर्यं कुपितोऽपि पाण्डवः
सुदुर्ग्रहान्तःकरणा हि साधवः ॥ १ ॥
सलेशमुल्लिङ्गितशात्रवेङ्कितः
कृतौ गिरां विस्तरतत्त्वसंग्रहे ।
अयं प्रमाणीकृतकालसाधनः
प्रशान्तसंरम्भ इवाददे वचः ॥ २ ॥

अन्वयः । ततः उद्धतैः किरातस्य वचोभिः अर्णवाम्बुभिः शैल इव पराहतः (अतः) कुपितोऽपि पाण्डवः धैर्यं न जहौ । तथाहि साधवः सुदुर्ग्रहान्तःकरणाः । वाचा—शैलिन इव पराहतेन कुपितेन पाण्डवेन धैर्यं न जहौ, साधभिः + करणैः (भूयते) ॥ १

अन्वयः । सलेशम् उल्लिङ्गितशात्रवेङ्कितः गिरा विस्तरतत्त्वसंग्रहे कृतौ, प्रमाणीकृतकालसाधनः अयं प्रशान्तसंरम्भ इव वचः आददे । वाचा—...शात्रवेङ्कितेन कृतौना + साधनेन अनेन प्रशान्तसंरम्भ इव वच आददे ॥ २

तत इति । ततः किरातवाक्यानन्तरम् उद्धतैः प्रगल्भैः किरातस्य वचोभिः अर्णवाम्बुभिः शैल इव पराहतोऽभिहतः अत एव कुपितोऽपि पाण्डवः धैर्यं निर्विकारचित्तत्वं न जहौ न तत्याज । उत्पन्नमपि कोपं स्तम्भयामास इत्यर्थः । तथाहि—साधवः मञ्जनाः सुदुर्ग्रहं सुष्ठु दुरासदम् अप्रतिकुप्यमन्तःकरणं येषां ते सुदुर्ग्रहान्तःकरणा हि । अर्थान्तरन्यासः ॥ १

सलेशमिति । सह लेशैः सलेशं सकलं यथा तथा उल्लिङ्गितम् उद्धभूत-लिङ्गं कृतं, लिङ्गैः तद्वाक्यमङ्गीभिरेव सम्यगवगतमित्यर्थः । शत्रूरेव शात्रवः । स्वार्थे अणप्रत्ययः । तस्य इङ्गितम् अभिप्रायः तत् उल्लिङ्गितं येन सः ।

१ । अनन्तर पाण्डुनान् अर्जुन, साधवकले शैलेर शार किरातेर उक्ते वाको पराहत—शत्रवाः कुण्ठ ह्येवापि धैर्या परित्याग करिष्येन ना । वल्लभः साधुगणैर अलङ्करण एकास्त्रे द्विजेर ।

विविक्तवर्णाभरणा सुखश्रुतिः
प्रसादयन्ती हृदयान्यपि द्विषाम् ।
प्रवर्त्तते नाकृतपुण्यकर्मणां
प्रसन्नगम्भीरपदा सरस्वती ॥३॥

अन्वयः । विविक्तवर्णाभरणा सुखश्रुतिः द्विषाम् अपि हृदयानि प्रसादयन्ती प्रसन्नगम्भीरपदा सरस्वती अकृतपुण्यकर्मणां न प्रवर्त्तते । वाच्य—विविक्तवर्णाभरणया सुखश्रुत्या प्रसादयन्त्या प्रसन्नगम्भीरपदया सरस्वत्या न प्रवर्त्तते ॥ ३

गिरां वाचां सख्यन्निनि विस्तरे तत्त्वमंग्रहे अर्थसङ्घेपे । वैभाषिको इन्द्रैक-
वद्भावः । कृती कुशलः प्रमाणाकृतं प्रधानीकृतं काल एव साधनं येन सः,
अवमर्गोचितं विद्वद्भ्रुग्लियर्थः । अय पाण्डवः प्रशान्तभरन्मः सङ्घोभरहित
इव वचः आददे उवाचेत्यर्थः ॥ २

सान्त्वपूर्वकर्मवाह—विविक्तेति । विविक्ताः संयोगादिना अस्मिष्टाः
स्फुटीञ्चारिता वर्णाः अक्षराणि एव आभरणानि यस्याः सा । अन्यत्र तु
विविक्तानि शुद्धानि वर्णः रूपम् आभरणानि च यस्याः सा । “वर्णां द्विजादौ
शुक्लादीं स्तुतो वर्णं तु वाचरं” इत्युभयत्राप्यभरः । सुखा श्रुतिः श्रवणं
यस्याः सा सुखश्रुतिः श्राव्यं त्यर्थः । अन्यत्र श्रूयत इति श्रुतिः वाक् सा
सुखा यस्याः सा मञ्जुभाषिणीत्यर्थः । द्विषामांप हृदयानि प्रसादयन्ती
किं पुनः सुहृदामित भावः । प्रसन्नानि वाचकानि गम्भीराणि अर्थ गुरुणि
च पदानि सुमित्तन्तरूपाणि यस्याः सा । अन्यत्र तु प्रसन्ना विमला गम्भीर-
पदा अलसचरणा सरस्वती वाक्, स्वीरत्नं च । तथाचोक्तं—“सरस्वती
सरिङ्गदे गोवाग्देवतयोरपि । स्तोत्रत्वे” च इति । न कृतं पुण्यकर्म यैस्तेषां
न प्रवर्त्तते न प्रसरति, किन्तु सुकृतिनामेवेत्यर्थः । भवद्वाणी च एवंविधिति
धन्यो भवानिति भावः । अत्र काचित् नायिका वाग्देवता च प्रतीयते ।
तत्रादौ समासोक्तिरलङ्कारः विशेषणमत्रसाम्येन अप्रस्तुतप्रतीतिः, अतएव
न श्लेषः ॥ ३

२। अर्जुन—* कृत्र मन्त्र अतिआश्रुत श्रवणं ३३३३३३ । इति वीरवत अथक ७ मन्त्रेण वचनाय
कुशल एव अत्रवोचितं वाक् विलोके मन्त्रशक । अर्जुन एवम एकत्र भावे वाक् विलोके लोभिलेन,
येन उवाचैव किञ्चिद्वाच सरस्वती नाठे ।

३। याहा विविक्त वर्णाभरणशोभिनी ७ सुखश्रुतिभयो इहेषा नङ्गवर्णा ७ सुख श्रवण करिषा शाके, ए
हेन अमन्न-गम्भीरपदा सरस्वती (वाणी, पञ्चाश्वरे—नायिका) अशुभाकर्मनिवेग अवर्द्धित इत्येन ना, श्लेष
गौहात्रा सुकृतिशोनी, उवाचिदिशेगरे इव अति ३ इहेषा शाकेन । (अलङ्कारवाग्देवताये एकत्र अशुवाव इहेन) ।

भवन्ति ते सभ्यतमा विपश्चितां
 मनोगतं वाचि निवेशयन्ति ये ।
 नयन्ति ते ध्वप्युपपन्नैपुणा
 गभीरमर्थं कतिचित् प्रकाशताम् ॥ ४
 स्तुवन्ति गुर्वीमभिधेयसम्पदं
 विशुद्धिमुक्तेरपरे विपश्चितः ।
 इति स्थितायां प्रतिपूरुषं रुचौ
 सुदुर्लभाः सर्वमनोरमा गिरः ॥ ५

अन्वयः । विवशिता (सभ्य) ते सभ्यतमाः भवन्ति, ये मनोगतं वाचि निवेशयन्ति ; तेषु अपि उपपन्नैपुणाः कतिचित् (एव) गभीरम् अर्थे प्रकाशता नयन्ति । वाच्य—तेः सभ्यतमैः भूयते, तेः मनोगतं = निवेशयते ; = उपपन्नैपुणैः = अर्थः प्रकाशतां नीयते ॥ ४

अन्वयः । (कतिचित् कतिचित्) गुर्वीम् अभिधेयसम्पदं स्तुवन्ति । अपरे विपश्चितः उक्ते विशुद्धि (स्तुवन्ति) । इति प्रतिपूरुषं रुचौ स्थितायां (सभ्या) सर्वमनोरमाः गिरः सुदुर्लभाः । वाच्य—गुर्वी अभिधेयसम्पत् स्तुयते । अपरेः विपश्चिद्भिः विशुद्धि (स्तुयते) = सर्वमनोरमाभिः गिर्मि सुदुर्लभाभिः (भूयते) ॥ ५

भवन्तीति । ते पुरुषाः विपश्चितां विदुषाम् । “विद्वान् विपश्चिद्दोषज्ञः” इत्यमरः । मध्ये सभ्यतमाः सभायां साधुतमा निपुणतमाः । “साधुः समर्थो निपुणश्च” इति काशिकायाम् । भवन्ति । ये मनोगतं मनसा गृहीतमर्थं वाचि निवेशयन्ति, वाचा उद्गिरन्तीत्यर्थः । तेषु वक्त्रेषु अपि उपपन्नैपुणाः सम्भावितकौशलाः कतिचिदेव गभीरं निगूढम् अर्थं प्रकाशतां स्फुटतां नयन्ति । लोके तावद् ज्ञातार एव दुर्लभाः, तत्रापि वक्तारः, तत्रापि निगूढार्थप्रकाशकाः । त्वयि सर्वमस्तीति स्तुतिः । वनेचरवाक्यरहस्यं ज्ञातमिति स्वयमपि तादृश एवेति हृदयम् ॥ ४

स्तुवन्तीति । किञ्च कतिचित् गुर्वीम् अभिधेयसम्पदम् अर्थसम्पत्तिं स्तुवन्ति । अपरे विपश्चितः उक्तेः शब्दस्य विशुद्धिं सामर्थ्यं स्तुवन्ति । इति प्रतिपूरुषं रुचौ प्रीतौ स्थितायां व्यवस्थितायां सर्वमनोरमाः सर्वेषां शब्दार्थ-

४ । वींशती मनेव भाव कथार अकाम करिण्ड पावेन, तींशतीं विषमज्ञनीययो मद्यपनवाटा हरेण थाकेन । तान्म वाङ्मिणेर मयो आताव कतिपर नेनपुषाशात्री वाङ्मि निगूढार्थ अकाम करिषो वलिण्ड पावेन ।

समस्य सम्पादयता गुणैरिमां
त्वया समारोपितभार भारतीम् ।
प्रगल्भमात्मा धुरि धुर्य्य वाग्मिनां
वनेचरेणापि सताधिरोपितः ॥६
प्रयुज्य सामाचरितं विलोभनं
भयं विभेदाय धियः प्रदर्शितम् ।
तथाभियुक्तञ्च शिलौमुखार्थिना
यथेतरत्राय्यमिवावभासते ॥७

अन्वयः । हे धुर्य्य ! हे समारोपितभार ! इमा भारतीं गुणैः समस्य प्रगल्भ (यथा स्यात् तथा) सम्पादयता त्वया वनेचरेणापि सता आत्मा वाग्मिना धुरि अधिरोपितः । वाक्य— । सम्पादयन् त्वं वनेचरोऽपि सन् आत्मानम् । अधिरोपितवान् ॥ ६

अन्वयः । साम प्रयुज्य विलोभनस्य आचरितम् ; (तथा) धियः विभेदाय भयं प्रदर्शितम्, (किञ्च) शिलौमुखार्थिना (त्वया) तथा अभियुक्तं यथा इतरत् न्याय्यम् इव अवभासते । वाक्य— । विलोभनम् आचरितवान्, भयं प्रदर्शितवान्, शिलौमुखार्थिना (त्वं) तथा अभियुक्तवान्, यथा इतरत् न्याय्यम् इव अवभासते ॥ ७

रुचीनां पुंसां मनोरमाः गिरः सदुर्लभाः । त्वद्गिरस्तु सर्वमनोरमा उक्त-
सर्वगुणसम्पत्त्या इति भावः ॥ ५

समस्येति । धुरं वहतीति धुर्य्यः तत्सम्बोधने हे धुर्य्य ! हे कार्य-
निर्वाहक ! “धुरो यड्ढक्वौ” इति यत्प्रत्ययः । अतएव समारोपितभार !
स्वामिना निहितसम्पत्त्यादिकार्य्यभार हे । तदाह मनुः—“दूतं सन्धि-
विपर्य्ययौ” इति । इमां शान्तताविनययोगीत्यादिकां भारतीं वाचं गुणै-
र्विक्लवर्णत्वादितिः समस्य संयोज्य प्रगल्भं निर्भीकं यथा तथा सम्पादयता
रचयता व्याहरता इत्यर्थः । त्वया वनेचरेणापीत्यर्थः । सता । अपिशब्दो
विरोधद्योतनार्थम् । आत्मा स्वयं वाग्मिनां वाचोयुक्तिपटूनाम् । “वाचोयुक्ति-
पटुर्वाग्मी” इत्यमरः । “वाचो ग्मिनिः” इति मत्वर्थीयो ग्मिनिप्रत्ययः ।

५ । केश केश गजोत्तर अर्थसम्पत्तिवशे अश्वत्थी कविना थाकेन, अपर अनेक पण्डित शक्यनिकिरण
सुथाति करेन । अत्रात्रक पुरुषेण रूचि एहेरूप विभिन्न शोभाय सर्वाजन-ननोरम वाका एकास्तुहे विरल ।

७ । हे वनेचर ! तूमि कार्य-निर्वाहक, तांहे जोशोरहे उपर कार्यभार अर्पित हैश्रांहे । तूमि
एहे सुपयुक्त शोरती निर्भीकभावे वाक् करिष्य, शो न। तूमि वनेचर—उथाच निजेके वाग्-विद्यानपटु
वाक्तिगणेष अश्वत्थी कविनाह ।

विरोधि सिद्धे रिति कर्त्तुमुद्यतः
 स वारितः किं भवता न भूपतिः ।
 हिते नियोज्यः खलु भूतिमिच्छता
 सहार्थनाशेन नृपोऽनुजीविना ॥ ८

अन्वयः । (किन्तु) सिद्धे विरोधि इति कर्त्तुम् उद्यतः स भूपतिः भवता किं न वारितः ? भूतिम् इच्छता सहार्थनाशेन अनुजीविना नृपः हिते नियोज्यः खलु । वाचा— + उद्यतं न भूपतिं भवान् किं न वारितवान् ? भूतिम् इच्छन् सहार्थनाशः अनुजीवी नृप हिते नियोजित खलु ॥ ८

धुर्य्ये अधिरोपितः स्थापित इत्यर्थः । “रुहः पोऽन्यतरस्याम्” इति पकारः । अत्र मनुः—“वपुष्पान् वीतभौर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते” इति ॥ ६

वारिमतामेवाह—प्रयुज्येति । शान्तताविनययोगीत्यादिना साम मान्त्वम् । “साम मान्त्वमुभे समे” इत्यमरः । प्रयुज्य नियुज्य विलोभनं प्रलोभनम् “मित्रमिष्टम्” इत्यादिना आचरितं सम्पादितम् । तथा धियो बुद्धेर्विभेदाय व्यामोहनाथम् “शक्तिरथपतिषु” इत्यादिना भयं प्रदर्शितम्, किञ्च शिलीमुखार्थिना न तु न्यायार्थिनात भावः । त्वयेति शेषः । “नाभियोक्तुम्” इत्यादिना तथाभियुक्तं कथितं यथा इतरत् न्यायादन्यत् अन्यायमित्यर्थः, न्याय्यं न्यायादनपेतमिव अवभासन इत्युपमा । अनेन वारिमनामथे सरोऽमीति भावः ॥ ७

ततः किमत आह—विरोधीति । किन्तु सिद्धे फलस्य विरोधि विघातकमिति इदम् अस्मदास्कन्दनरूपं कर्म कर्त्तुम् उद्यतः स भूपतिः महीपतिः भवता धुर्य्येणिति भावः । किं न वारितो निवृत्तितः । निवारणं हेतुमाह—भूतिमिच्छता इहामुत्र च अयोऽर्थिना सह सहचरितो अर्थनाशो स्वार्थानर्थो यस्य तेन समानसुखदुःखेनेत्यर्थः । अनुजीविना भृत्येन नृपः स्वामी हिते नियोज्यः नियम्यः खलु । अन्यथा स्वामिद्वीहपातको अयमो म्रष्टः स्यादिति भावः ॥ ८

१। जूनि नाम प्रयोग करिषा अलौकिक देखीईशोच, बुद्धिमाह उरुपादनेर छ्वा भोति अदर्शन करिषोच, बापायी इईश जूनि एकप वाक्यविद्यास करिषोच, वाश अन्वाया इईलेउ आषोर छार अडिभाउ इईवाछे ।

८। किञ्च सिद्धि विरोधी एई काथ कविउ उछत—तोमार डूपतिके जूनि केन निवारण करिले ना ? देख, दिडेठवी मर-अथ-दुःखभागी अमूजीविजनेर खीर अडूके हिते निरोग करई कर्हवा ।

ध्रुवं प्रणाशः प्रहितस्य पत्रिणः

शिलीच्चये तस्य विमार्गणं नयः ।

न युक्तमत्वार्यजनातिलङ्घनं

दिशत्यपायं हि सतामतिक्रमः ॥ ९

अतीतसंख्या विहिता ममाग्निना

शिलीमुखाः खाण्डवमत्तुमिच्छता ।

अनादृतस्यामरसायकैष्वपि

स्थिता कथं शैलजनाशुगे धृतिः ॥ १०

अन्वयः । प्रहितस्य पत्रिणः प्रणाशः ध्रुवस्य, तस्य शिलीच्चये विमार्गणं नयः । अथ आर्यजनाति-
लङ्घनं न युक्तं ; हि सताम् अतिक्रमः अपाय दिशति । वाचा— + प्रणाशनं ध्रुवं (भूयते) । +
विमार्गणेन नयेन (भूयते) : आर्यजनातिलङ्घनेन न युक्तम् (भूयते) । + अतिक्रमण अपायः
दिश्यते ॥ ९

अन्वयः । खाण्डवस्य अत्तुम इच्छता आग्निना मम अतीतसंख्याः शिलीमुखः विहिताः । (अतः)
अमरसायकैषु अपि अनादृतस्य (मम) कथं शैलजनाशुगे धृतिः स्थिता ? वाचा— + + इच्छन्
अग्निः - अतीतसंख्यान् शिलीमुखान् । + कथं स्थिता ॥ १०

तर्हि नो वाणः क्व गतः किमत्र वा न्याय्यं तदाह—ध्रुवमिति । प्रहित-
तस्य प्रयुक्तस्य पत्रिणः शरस्य प्रणाशोऽदर्शनं ध्रुवं निश्चितम् । प्रहितश्चेदिति
भावः । तस्य नष्टस्य पत्रिणः शिलीच्चये शैले । “अद्रिगोत्रं विरियावाचलशैल-
शिलीच्चयाः” इत्यमरः । विमार्गणम् अन्वीक्षणं नयो न्याय्यः । “अन्वी-
क्षणं त्रिचयनं मार्गणं मृगणा मृगः” इत्यमरः । अत्र विषये आर्यजनाति-
लङ्घनं मज्जनव्यतिक्रमो न युक्तम् । हि यस्मात् कारणात् सतामतिक्रमः
अपायम् अनर्थं दिशति ददाति ॥ ९

यदुक्तम् “हर्त्तुमर्हसि” इति तत्रोत्तरमाह—अतीतति । खाण्डवम्
इन्द्रवनम् अत्तुं भक्षयितुमिच्छन्ना अग्निना मम अतीतसङ्ख्या असङ्ख्याः
शिलीमुखाः शराः विहिताः दत्ताः । खाण्डवदाहं अक्षयतूणोरदानमुक्तं
भारते । अतः अमरसायकैष्वपि अनादृतस्य आदररहितस्य । भावे
क्तः, ततो नजा बहुव्रीहिः । मम कथं शैलजनाशुगे किरातवाणे धृतिः

१० । निष्किलु शरं च चक्रुः अगोचर इहेव, ताहा निष्ठित्थे । सेहे न्हेणवेर अयुसकान शैल-
अद्वेषे करणै ममुत्थित । ए विषये मज्जनव्यतिक्रम मसोचन नहे ; कारण, ताहा अनर्थं घटाईवा थाके ।

यदि प्रमाणीकृतमार्यचेष्टितं
 किमित्यदोषेण तिरस्कृता वयम् ।
 अयातपूर्वा परिवादगोचरं
 सतां हि वाणी गुणमेव भाषते ॥ ११
 गुणापवादेन तदन्यरोपणाद्-
 भृशाधिरूढस्य समञ्जसं जनम् ।
 द्विधेव कृत्वा हृदयं निगूहतः
 स्फुरन्नसाधोर्वि वृणोति वागसिः ॥ १२

अन्वयः । आर्यचेष्टितं प्रमाणीकृतं यदि (तर्हि) अदोषेण वयं किम् इति तिरस्कृताः । हि परिवादगोचरम् अयातपूर्वा सता वाणी गुणम् एव भाषते । वाचा—आर्यचेष्टितेन प्रमाणीकृतेन (मृयते) यदि, + अस्माभिः । तिरस्कृतेः (मृयते) । अयातपूर्वा वाण्या गुण एव भाष्यते ॥ ११

अन्वयः । गुणापवादेन तदन्यरोपणात्, समञ्जसं जनं भृशाधिरूढस्य निगूहतः असाधोः हृदयं स्फुरन् वागसिः द्विधा कृत्वेव विवृणोति । वाचा— + स्फुरता वागसिना विव्रियते ॥ १२

आस्था स्थिता ? न कथञ्चिदित्यर्थः । अतो न अपह्नारशङ्का कार्या इत्यर्थः ॥ १०

यदुक्तम् “स्मर्यते तनुभृताम्” इत्यादिना सदाचारः प्रमाणमिति, तत्रोत्तरमाह—यदीति । आर्यचेष्टितं सञ्चरितं प्रमाणीकृतं यदि साधुत्वेन अङ्गीकृतं यदीत्यर्थः । तर्हि अदोषेण दोषाभावेऽपि । “कचित्-प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नज्ममामः” इति भाष्यकारः । उपलक्षणं तृतीया । वयं किमिति तिरस्कृताः न युक्तमित्यर्थः । हि यस्मात् परिवादगोचरं परिनिन्दास्पदम् अयातपूर्वा सतां वाणी गुणमेव भाषते न दोषम्, अतस्ते सृष्टादोषभाषिणो न सदाचारप्रामाण्यबुद्धिरिति भावः । पूर्वं न याता इति अयातपूर्वा । सुप्सुपेति समासः । परत्वात् सर्वनाम्नो निष्ठायाः पूर्वनिपातः । “स्त्रियाः पुं वत्” इत्यादिना पुं वद्भावः पूर्वलिङ्गता च । अर्थान्तरन्यासालङ्कारः ॥ ११

१० । पाठवचनभङ्गपेक्षु आधि आभाके अद्यथा श्व अपेन कविशालेन । अतो न अपह्नार शङ्का कार्या इत्यर्थः । अतस्ते अपह्नार शङ्का कार्या इत्यर्थः । अतस्ते अपह्नार शङ्का कार्या इत्यर्थः ।

११ । यदि आथाजनेव आचरणेइ प्रमाणीकृत इव, तत्रेव आनवा विना नोवे इतिरुद्ध इति केन ? केष, वाशं पूर्वे कथनो पवनियावापात्रे वापुं इत्यर्थः, अतस्ते सर्वनाम्नो निष्ठायाः पूर्वनिपातः ।

वनाश्रयाः कस्य सृगाः परिग्रहाः

शृणाति यस्तान् प्रसभेन तस्य ते ।

प्रह्वीयतामत्र नृपेण मानिता

न मानिता चास्ति भवन्ति च श्रियः ॥ १३

अन्वयः । वनाश्रयाः सृगाः कस्य परिग्रहाः ? यः तान् प्रसभेन शृणाति, ते सृगाः तस्य । अत्र नृपेण मानिता प्रह्वीयताम, मानिता च चास्ति श्रियश्च भवन्ति (इति) न । वाच्य—वनाश्रयाः सर्गैः कस्य परिग्रहैः (भूयते) । येन ते + श्रीयन्ते, तैः सर्गैः तस्य (भूयते) । + नृपः मानिता प्रजहात्, मानिताया च भूयते श्रीभिय भूयते (इति) न ॥ १३

ननु अप्रत्यक्षा परबुद्धिः कथं दृष्टेति निश्चीयत तत्राह—गुणेति । गुणापवादेन विद्यमानगुणापङ्गवेन तदन्वरोपणात् तस्माद् गुणात् अन्यस्य दोषस्य अविद्यमानस्यैव आरोपणाच्च समञ्जसं जनं सृजनं सृगाटि-रूढस्य अतिमात्रमाक्रम्य स्थितस्य अभिन्निस्येत्यर्थः । कर्त्तरि क्तः । निगूहता हृदयं संहृण्वतोऽपि असाधोः अनार्थस्य हृदयं कर्मस्फुरन् विलमन् वागैवाभिः द्विधा कृत्वा भिन्नेव विहृणोति । दृष्टया वाचं च तत्पूर्विकायाः बुद्धेरपि दौष्ट्यमनुमीयत इति भावः । वागभिरित्यत्र रूपकं द्विधाकरण-रूपकमाधकम् ॥ १२

यदुक्तम् “अभ्यघ्नानि” इति तत्रोत्तरमाह वनेति । वनाश्रयाः अत एव सृगाः कस्य परिग्रहाः ? न कस्यापीत्यर्थः । किन्तु यस्तान् सृगान् प्रसभेन बलात्कारेण शृणाति हिनस्ति । “शृङ्गिमायाम्” इति धातोर्लट् । ते सृगास्तस्य हन्तुः परिग्रहाः परिग्रह्याः । हन्ता च अहमेवेति भावः । ननु समार्यार्माति अभिमानात् नृपस्य स्वत्वमित्याशङ्क्याह—अत्रेति । अत्र सर्गं नृपेण मानिता ममेति अभिमानः प्रह्वीयतां त्यज्यताम् । कुत इत्याशङ्क्याह—नेति । मानिता च चास्ति, श्रियः स्वानि च भवन्ति इति न, किन्तु न भवन्त्येव सत्याम् अभि-मानितायामित्यर्थः । अभिमानमात्रेण स्वत्वेऽतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ १३

१२ । क्वानु जन विद्यमान गुण गोपन करिष्य, अविद्यमान लेश आवोपनपूरक श्रुतन न क्लेक एकाञ्च अडिभूत करिष्य थाके । किञ्च मे ताशोर जनश्रर उाव गोपन करिष्य वापिले ७ क्ताय उ.क. वाकाकूप अति ताशोर श्रुतयके द्विवा भिन्न करिष्यै येन प्रकाश करिष्यो पेश ।

१३ । मुगगण वने वाग कवे, ताशारा काशोर निजश ? ये ताशोरपगके वलश.रागे विनशे करे, ताशारा ताशारै ग्रहणयोभा श्रैशो थाके । तोमार राजा ए मुग अशाश्रमान शक्तिजाण ककन । अडिमान ७ वजाय थाकिते, सम्पडि ७ श्रैने—शैश अमञ्चव ।

न वर्त्म कस्मैचिदपि प्रदीयताम्
इति व्रतं मे विहितं महर्षिणा ।

जिघांसुरस्मान्निहतो मया मृगो
व्रताभिरक्षा हि सतामलङ्किया ॥ १४

मृगान् विनिघ्नन्मृगयुः स्वहेतुना
कृतोपकारः कथमिच्छतां तपः ।

कूपेति चेदस्तु मृगः क्षतः क्षणा-
दनेन पूर्वं न मयेति का गतिः १५

अन्वयः । कस्मैचित् अपि वर्त्म न प्रदीयताम् ; इति व्रतं महर्षिणा मे विहितम् । अस्मान् जिघांसुः मया मया निहतः । हि व्रताभिरक्षा सताम अलङ्किया । वाचा— न वर्त्म न प्रदीहि (प्रदद्यात् वा) इति व्रतं महर्षिणा । -- विहितवान् । जिघांसुः मया अहं निहतवान् । व्रताभिरक्षया न अलङ्कियथा (भूयते) ॥ १४

अन्वयः । स्वहेतुना मया विनिघ्नन् मृगयुः तपः इच्छतां कथं कृतोपकारः ? कृपा इति चेत्, अस्तु मया क्षणात् क्षतः । अनेन पूर्वं मया न, इति का गतिः । वाचा—विनिघ्नता मृगयुणा (भूयते) । न कृतोपकारेण (भूयते) भूयतः मरणे क्षतेन । अथ (इत्यनेन) अ- न (इत्यनेन) इति कथं गत्या (भूयते) ॥ १५

“यष्टमिच्छामि पितृन्” इत्यादिना यत् निष्कारणभवधीरिति उपा-
नन्धि तत्रोत्तरमाह—नेति । कस्मैचिदपि वर्त्म न प्रदीयतामित्येवं व्रतं
महर्षिणा व्यासेन मे सत्त्वं विहितमुपदिष्टमित्यर्थः । अस्मात् कारणात् ।
जिघांसुः हन्तुमिच्छुः आपतन् अभिधावन् अयं मृगो मया निहतः । हि
यस्मान् व्रताभिरक्षा सताम् अलङ्किया न त् दोषः, अत आत्मरक्षणार्थं मस्य
वधो न निष्कारणमित्यर्थः ॥ १४

“दुर्वचं तत्” इत्यादिना यत् सञ्जातं बभूवुश्चभुक्तं तदाक्षष्टे—मृगानिति ।
स्वमात्मा एव हेतुस्तेन स्वहेतुना स्वार्थमित्यर्थः । “सर्व्वेनाम्रस्तृणौया च”
इति तृतीया । मृगान् विनिघ्नन् प्रहरन् । मृगान् यातीति मृगयुर्व्याधः ।
“मृगयुर्व्याधश्च” इतमोणादिको युप्रत्ययान्तो निपातः । “व्याधा मृग-
वधाजीवी मृगयुर्लुब्धकोऽपि मः” इत्यमरः । तपः इच्छतां तपस्विनां कथं

१४ । ‘इति काशाकेऽपि पत्रं जाडिया द्विः ना’ महर्षिणा वान् आचार्य एवैकैरूप उक्तेरहं उपदेश
दिशाङ्गिनेन । अहं कारणेहं आभि एहं जिघांसु मृगके मंशोर करिशादि । उत्रमृगा माधुक्तेन
दोषावह नहः ; अह्ना उ उहः । काशाकेन अतस्कार्यरूप ।

अनायुधे सत्त्वजिघांसिते मुनौ
 कृपेति वृत्तिर्महतामकृतिमा ।
 शरासनं विभ्रति सज्यसायकं
 कृतानुकम्पः स कथं प्रतीयते ? ॥ १६
 अथो शरस्तेन मदर्थं मुञ्जितः
 फलञ्च तस्य प्रतिकायसाधनम् ।

अन्वयः—अनायुधे सत्त्वजिघांसिते मुनौ कृपा इति वृत्तिः महताम् अकृतिमा । सज्यसायकं शरासनं विभ्रति (मयि) स कथं कृतानुकम्पः प्रतीयते । वाच्य— १- कृपा इति वृत्त्या अकृतिमया भूयते । × त कृतानुकम्पं प्रत्येति ॥ १६

कृतोपकारः ? न कथञ्चिदित्यर्थः । अथ कृपेति चेत् व्याधस्यापीति शेषः । अस्तु किं शुष्ककलहेति भावः । परन्तु यदुक्तम् “निघ्नतः परनिवर्हितम्” इत्यादिना तस्य प्रथमप्रवृत्तित्वं तदयुक्तमित्याह—सृगः क्षणात् क्षतः, आवाभ्यां युगपदेव विद्ध इत्यर्थः । एवं मति अनेन नृपिणोव पूर्वं हतः, मया तु न इत्यत्र का गतिः किं प्रमाणं पौर्वापर्यस्य दुर्लभ्यत्वादिति भावः । तथाच यदुक्तम् “बोद्धितव्यम्” इत्युपानयः तस्यैव किं न स्यादिति भावः ॥ १५

पूर्वं “कृपेति चेदस्तु” इत्युक्तं, सम्प्रति तदपि असहमान आह—अनायुध इति । अनायुधे निरायुधे सत्त्वेन केनचित् प्राणिना जिघांसिते हन्तुमिष्टे । हन्तेः सन्नन्तात् कर्मणि क्तः । मुनौ विषये कृपेति वृत्तिः व्यवहारो महतां महात्मनाम् अकृतिमा अकृपया । सह ज्यया सज्यः सायको यस्मिन् तत् शरासनं धनुर्विभ्रति दधति मयि स नृपः कथं कृतानुकम्पः मया प्रतीयते ज्ञायते । इणः कर्मणि लट् । अन्नम कृपा विहितं न तु क्षम इत्यर्थः ॥ १६

१६ । बाध निरुद्ध कञ्च युगेर आभ्रमरुत्ताव कविया उपासिणेर उपाकार साधन कवे, ने विरुपा कदा ७ आर यदि बल, आभांर अति कृपा करिष्येई एई युगले निरुत् कदा हईषाछे, तवे ताशई हृदक (हृद कलहे अरुोन्न कि ?) । युगले आभ्रमरु युगपद वागविक्र करिष्येछि । ए अवश्वार उपासाधन वाज्ञोः पूरुर् गारिष्याछेन, आर आभि ये पूरुर् गारि नाई, ईहाव अमान कि ?

१७ । निरुत्त मुनिरुने कोन उत्त हिंसो पोषण करिले, तउअति अकृत्रिग दया अकाशई महोन्नपणेव कार्थ । किञ्च आभि एई सगुण-शर-शरासन धारण करिउछेछि, आभांर अति त्तिन मदय, विरुपे एकथा अताय करिव ?

अविच्छते तत्र मयात्मसात्कृते
 कृतार्थता नन्वधिका चमूपतेः ॥ १७
 यदात्य कामं भवता स याच्यता-
 मिति क्षमं नैतदनल्पचेतसाम् ।
 कथं प्रसञ्चाहरणैषिणां प्रियाः
 परावनत्या मलिनीकृता श्रियः ? ॥ १८

अन्वयः । अथ तेन मदर्धं शरः उज्झितः, तस्य फलञ्च प्रतिक्रियमाधनम्, अविच्छते तत्र मया
 आत्मसात्कृते (सति) चमूपतेः अधिका कृतार्थता ननु । वाच्य—स शरम् उज्झितवान्, फलं न
 प्रतिक्रियमाधनेन (भूयते) ॥ १७

अन्वयः । स कामं भवता याच्यताम् इति यत् आत्य, एतत् अनल्पचेतसां न क्षमम् । (कृतः)
 प्रसञ्चाहरणैषिणां परावनत्या मलिनीकृताः श्रियः कथं प्रियाः ? वाच्य—तं + भवान् याचताम्
 इति यत् उच्यते एतेन । न क्षमेण (भूयते) । - मलिनीकृताभिः श्रैभिः कथं प्रियाभिः
 (भूयते) ॥ १८

अथ कृपासम्भ्यपगम्याह—अथो इति । अथो प्रश्ने । “मङ्गलानन्तरा-
 रम्भप्रकार्तुं स्त्रोऽप्यथो अथ” इत्यमरः । तेन नृपेण मदर्धं यथा तथा ।
 अर्थेन सह नित्यसमामः । शरः उज्झितः त्यक्तः तस्य फलञ्च प्रतिक्रियस्य
 प्रतिपक्षस्य साधनं वधः । “साधनं निर्वृत्तौ मेढ्रे सैन्ये सिद्धौ वधे गती”
 इति विश्वः । अविच्छते अर्खाण्डते तत्र तस्मिन् फले मया आत्मसात्-
 कृते स्वाधीनीकृते सति । “तदर्धो नवचर्न” इति सातिप्रत्ययः । चमूपते-
 रधिका कृतार्थता साफल्यम् ननु खलु । स्वायुधस्य परत्राणशत्रुवध-
 पात्रप्रतिपादनाय एकहेलया मिद्धेरित्यर्थः । तथापि अयं शरलोभ इति
 कृपालुताया मूलान्यपि निकृन्ततीति भावः ॥ १७

“मार्गणैरथ तत्र प्रयोजनम्” इत्यादिना यदुक्तं तन्निराचष्टे—यदिति ।
 स नृपः कामं भवता याच्यतामिति यदात्य मामिति शेषः । एतदनल्प-
 चेतसां मनस्विनां न क्षमं न युक्तम् । कुतः प्रसञ्चा बलात् आहरणैषिणाम्
 आहर्त्तुमिच्छन्नाम् । “क्षत्रियस्य विजितम्” इति स्मरणादिति भावः ।
 परावनत्या याच्ञादैर्न्येन मलिनीकृताः श्रियः कथं प्रियाः, न कथञ्चि-
 दित्यर्थः ॥ १८

१७ । धनिषां लोभान्न, तिन आचारैः कृष्ण शरं केषुप कविप्रोच्येन ; किञ्च उाशरं कन त्वा अतिपक्ष-
 मरशर । नेहै अथञ्चित्तं कन आभि आश्रनां कविः त्वा आशरं पेनापतिरहै त्वा अधिकं माफना
 निश्चित ।

अभूतमासज्य विरुद्धमीहितं
 बलादलभ्यं तव लिप्सते नृपः ।
 विजानतोऽपि ह्यनयस्य रौद्रतां
 भवत्यपाये परिमोहिनो मतिः ॥ १९
 अस्तिः शरा वर्म धनुश्च नोच्चकौ-
 विविच्य किं प्रार्थितमौश्वरेण ते ? ।
 अथास्ति शक्तिः कृतमेव याचञ्जया ?
 न दूषितः शक्तिमतां स्वयङ्गहः ॥ २०

अन्वयः । तव नृपः अभूतम् आसज्य अनयं विरुद्धम् ईहितं बलात् लिप्सते । इति अनयस्य रौद्रतां विजानतोऽपि मतिः अपाये परिमोहिनो भवति । वाचा— ।- नृपेण + अलभ्यं विरुद्धम् ईहितं लप्सते । + मत्या परिमोहिन्या (भूयते) ॥ १९

अन्वयः । अस्तिः शराः वर्मोच्चकैः धनुश्च ते ईश्वरेण विविच्य किं न प्रार्थितम् ? अथ शक्तिः अस्ति, याचञ्जया कृतम् एव । यतः शक्तिमता स्वयंयतः न दूषितः । वाचा—अस्ति शराणं वर्म उच्चकैः धनुश्च ईश्वरः । किं न प्रार्थितवान् ? शक्त्या भूयते + स्वयंयद्वेण न दूषितेन (भूयते) ॥ २०

अथ परंङ्कितमुहाय्य भयं दर्शयति—अभूतमिति । तव नृपोऽभूत-
 मनृतमासज्य मिथ्याभियुज्येत्यर्थः । “युक्ते क्ष्मादावृते भूतम्” इत्यमरः ।
 अलभ्यं लब्धम् अशक्यं विरुद्धं विपरीतफलकम् ईहितं मनोरथं, बलात्
 लिप्सते लब्धमिच्छति । न च एतच्चित्रम् इत्याह—हि यस्मात्
 अनयस्य दुर्नयस्य रौद्रतां भयङ्करत्वं विजानतोऽपि पुरुषस्य मतिः बुद्धिः
 अपाये विनाशकाले परिमोहिनो भवति । परिमुह्यतीति परिमोहिनो
 संपृचादिमूत्रेण ताच्छील्ये त्रिनुण्प्रत्ययः । तथाचोक्तम्—“विनिर्मितः
 केन न दृष्टपूर्वो ह्येन्नः कुरङ्गो न च कुत्र वार्त्ता । तथापि लक्ष्णा रघुनन्दनस्य
 विनाशकाले विपरीतबुद्धिः ॥” इति । तस्मात् विनाशकाले बलात् विपरीत-
 बुद्धिः भवतीति भावः ॥ १९

१० । “सैइ वाजाव निकटं दृष्टेष्टे आर्थिनः कव” एइ वाहा तुमि आभाय बलिग्राह, अनशिशपेण पके
 ईहा बुद्धिबुद्ध नहे । केनना, वाहावा मवले आहरण करिते समुंशक, वाजा दैव्य-बलिनीकृत सम्पत्ति
 ताहाभेण अग्र इहेवे केन ?

११ । तोंमार राजा एकटा मिथ्याभिवोग करिग्रा विपरीतकृतजनक अजडा वल्लु मवले माड
 करिते छाहदन । (कले) दुर्नयस्य लीयणता जानिग्रा बुनिशो विनाशकाले लोकेण मति मोहित
 इहेवा थाके ।

সখা স যুক্তঃ কথিতঃ কথং ত্বয়া ?

যদৃচ্ছয়াঃসূয়তি যস্তপস্যতে ।

গুণাজুনৌচ্ছায়বিরুদ্ধবুদ্বয়ঃ

প্রকৃত্যমিতা হি সতামসাধবঃ ॥ ২১ ॥

অন্বয়ঃ । স কথং ত্বয়া যোগ্যঃ সখা কথিতঃ, যঃ তপস্যতে যদৃচ্ছয়াঃসূয়তি ? হি গুণাজুনৌচ্ছায়বিরুদ্ধবুদ্বয়ঃ অসাধবঃ সতাং প্রকৃত্যমিতাঃ (ভবন্তি) । বাচ্য—তং ত্বং যোগ্যঃ সখ্যাং কথিতবান্, যেন + অসূয়তি । বুদ্বয়ঃ অসাধুভিঃ (সূয়তে) ॥ ২১

অথ সর্বথা লভ্যস্তে শরঃ তর্হি কিমনেন সুষ্টু বিশ্বস্বয়ং যাচ্যতাং শরোঃন্যহেত্যাহ—অসিরিতি । অসিঃ স্বল্পঃ, শরাঃ, বর্ম, কবচম্ উচ্চকৈঃ উত্কৃষ্টং ধনুশ্চ ধনুর্বা তে তত্র ইশ্বরং স্বামিনা বিবিচ্য একৈকগঃ বিভজ্য কিং ন প্রার্থিতং ? ন যাচিতং, যেন প্রয়োজনং তদ্বাস্যামীতি ভাবঃ । নপুংসকৈকশেষঃ । অথাস্য বীরগমিমানিনো নৃপস্য শক্তিরস্ति চেদিতি শিষঃ । যাচ্জয়া কৃতমেব অনমেব । মাধ্যমাভাवात् ন যাচিতব্যমেবেত্যর্থঃ । গম্যমানক্রিয়াপেক্ষয়া করণত্বাৎ ত্বনৌয়েযুক্তং প্রাক্ । কৃতমিতি নিষেধার্থমব্যয়ম্ । যতঃ শক্তিমতাং স্বয়ঙ্কৃতঃ বলাদুগ্রহণং ন দূষিতঃ, কিন্তু ভূষণমেব বীরগামিতি ভাবঃ । জ্ঞানিয়াণাং প্রসঙ্গ্য বিত্তাপহরণং ন দূষিতমিতি ভারতীকৃতম্ ॥ ২০

“রাধবপ্লবগরাজয়োরিষ” ইत्यादिना उपदिष्टं मख्यं प्रत्याचष्टे—मखेति । स नृपः कथं त्वया युक्तो योग्यः सखा कथितः ? न कथञ्चित् कथनीय इत्यर्थः । कुतः ? यो नृपः तपस्यते तपयते, अनपराधिने इत्यर्थः । “क्रुधद्रुह” इत्यादिना सम्प्रदायत्वात् चतुर्थी । यदृच्छया स्वैरुच्यते । “यदृच्छा स्वैरिता” इत्यमरः । असूयति असूयां करोति । “असूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि” इत्यमरः । प्रत्युत शत्रुरेवायमित्याह—हि यस्मात् गुणानामर्जने यः उच्छ्राय उक्कर्षः तस्य विरुद्धा विरुद्धा बुद्धिर्यथा ते तथा असाधवो दुष्टाः सतां सज्जनानां प्रकृत्यमिताः प्रकृत्या शत्रवः । “हिङ्-विपक्षाहितामित्रदसुरशत्रवशत्रवः” इत्यमरः ॥ २१

২০ । ভৌমার অতু শক্তি, শর, বর্ম বা উত্তম ধনু—ইহারা যে কোন একটা আর্থনা করন না কেন ? (যাটা প্রয়োজন হয়, আমি জান করিব) অথবা তাহারা শক্তি থাকে, আর্থনায় প্রয়োজন নাই । শক্তিশীলীমিগের বনপূর্বক গ্রহণ দুষণীয় নহে ।

২১ । যিনি তপস্বী হন যেহেতু অসুরী প্রকাশ করেন, সেই বাজাকে তুমি কিরূপে যোগ্য মখা বলিয়া উল্লেখ করিলে ? ফলে, গুণার্জনের উৎকর্ষে যাহারা বিরুদ্ধ বুদ্ধি পোষণ করে, তাহাদৃশ অসাধুগণ হেই স্বভাবতই সাধুগণের অমিত্র ।

वयं क्व वर्णाश्रमरक्षणोचिताः ?
 क्व जातिहीना मृगजीवितच्छिदः ? ।
 सहापकृष्टैर्महतां न सङ्गतं
 भवन्ति गोमायुसखा न दन्तिनः ॥ २२
 परोऽवजानाति यदन्नताजड-
 स्तदन्नतानां न विहन्ति धीरताम् ।
 समानवीर्यान्वयपौरुषेषु यः
 करोत्यतिक्रान्तिमसौ तिरस्क्रियया ॥ २३

अन्वयः । वर्णाश्रमरक्षणोचिताः, विग्रहसमयः वयं क्व ? जातिहीनाः मृगजीवितच्छिदः क्व ? अप-
 कृष्टैः सह महतां सङ्गतं न । (तथाहि) दन्तिनः गोमायुसखाः न भवन्ति । वाचा—वर्णाश्रमरक्षणो-
 चितैः विग्रहवृत्तिभिः अस्माभिः क्व (भूयते), जातिहीनः मृगजीवितच्छिदः क्व (भूयते) । × ×
 सङ्गतं न न (भूयते) । दन्तिभिः गोमायुसखैः न भूयते ॥ २२

अन्वयः । अन्नताजडः परः अवजानाति यत् तत् उन्नतानां धीरतां न विहन्ति । (किन्तु) समान-
 वीर्यान्वयपौरुषेषु (मध्ये) यः अतिक्रान्तिं करोति (चित्) अस्मीतिरस्क्रियया । वाचा—अन्नताजडेन
 परेण अवजायते यत् तेन धीरतां न विहन्त्यते । × येन अतिक्रान्तिः क्रियते, अमुया तिरस्क्रियया
 (भूयते) ॥ २३

हीनजातिवृत्तित्वात् सख्यानर्हः स इत्याह—वयमिति । वर्णाश्रम-
 रक्षणोचिता विशुद्धवृत्तयो वयं राजानः क्व । जातिहीना मृगजीवितच्छिदो
 हिंसाजीविनो व्याधाः क्व । फलितभाह—सह अपकृष्टैः उन्नतरीत्या जात्या
 वृत्त्या च निकृष्टैः सह महतां जात्या वृत्त्या च उत्कृष्टानां सङ्गतं मुख्यं न
 घटत इति शेषः । तथाहि—दन्तिनो गजा गोमायूनां मृगालानां सखायो
 गोमायुसखा न भवन्ति । “स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्त्तकाः ।
 मृगालवक्त्रक्रीडुफेरुफेरवजम्बकाः” इत्यमरः । अत्र विशेषेण सामान्य-
 समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २२ ॥

नौचसख्यं कथमधिस्त्रियत इति चेतत्वाह—पर इति । अन्नताजडो
 मोहान्धः परोऽवजानाति यत्तदवज्ञानम् उन्नतानां महतां धीरतां न
 विहन्ति न विकारं जनयति इत्यर्थः । क्रीष्टैव सिंहस्य इति भावः ।

२२ । वर्णाश्रमरक्षणोचिता इति शिवा क्विण्प्रजातिहे वा कोथाय ? आर काश्चिश्चोम शिवाजीवो यावदवर्गहे
 वा कोथाय ? कले निकृष्टदिगेर महिउ उन्नतदिगेर मथा सख्यपर नहे ।—गणगण कथनेन
 गोमायुदिगेर मथा इय न ।

यदा विगृह्णाति हतं तदा यशः
 करोति मैत्रीमथ दूषिता गुणाः ।
 स्थितिं समीचीनभयथा परीक्षकः
 करोत्यवज्ञोपहतं पृथग्जनम् ॥ २४
 मया मृगान् हन्तुरनेन हेतुना
 विरुद्धमात्रेपवचस्तिचित्तितम् ।
 शरार्थमेष्यत्यथ लप्स्यते गतिं
 शिरोमणिं दृष्टिविषाज्जिघृक्षतः ॥ २५

अन्वयः । यदा विगृह्णाति, तदा यशः हतम्, अथ (यदा) मैत्रीं करोति (तदा) गुणाः दूषिताः । (इति) उभयथा स्थितिं समीचीनं परीक्षकः पृथग्जनम् अवज्ञोपहतं करोति । वाच्य—यदा विगृह्णाति, तदा यशसा हतम्, अथ मैत्रीं क्रियते (तदा) गुणाः दूषिताः । भूयते) । परीक्षकेण पृथग्जनः अवज्ञोपहतः क्रियते ॥ २४

अन्वयः । अनेन हेतुना मया मृगान् हन्तुः विरुद्धम् आवेपवचः तित्तित्तितम् । अथ शरार्थ-
 मेष्यति दृष्टिविषान् शिरोमणिं जिघृक्षतः गतिं लप्स्यते । वाचा— + अहं तित्तित्तितवान् + ×
 एष्यते × गतिः लप्स्यते ॥ २५

किन्तु समानानि तुल्यानि वीर्यान्वयपौरुषाणि शक्तिकुलविक्रमा येषां
 तेषु मध्ये । निर्धारणे सप्तमो । यः कस्यदित्यर्थः । अतिक्रान्तिमतिक्रमं
 करोति चेदसौ सदृशजनातिक्रमस्तिरस्कृत्या तिरस्कारः । यथा सिंह
 सिंहस्य इति भावः ॥ २३ ॥

तर्हि नीचे कीटगो वृत्तिः इत्याशङ्क्य सोपपत्तिकमाह—यदेति ।
 यदा विगृह्णाति विरुणाञ्जि पृथग्जननेन इति शेषः । तदा यशो हतं नाशितं
 भवेत् । अथ यदा मैत्रीं करोति तदा गुणा दूषिता भवेयुरिति शेषः । इति
 उभयथा स्थितिं समीचीनं प्रतर्क्य विमृश्य परीक्षको विवेचकः पृथग्जनं नीच-
 जनम् अवज्ञया अनादरेणोपहतं तिरस्कृतं करोति उपेक्षत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

२० । मोहाक नोच वाञ्छि ये अवज्ञा करे, ताहाचे महद्वाञ्छि व शोरत्र नष्टे ह्य न । विरु कुल,
 वीर्यां व विक्रम याहापेय समान, ताहापेय मधो यदि केह कोनरूप वाञ्छि करे, तवे ताहाई
 वटे तिरस्कार ।

२१ । निकुष्टे वाञ्छि महित उद्ववाञ्छि यथन विग्रह करे, तथनई ताहार यशः नष्टे ह्य ; आर यथन
 मैत्रीवक्त्रन करे, तथनई शुभराशि दूषित हईषा थाके, एहीरूप उदय प्रकारेई मर्षायाहानि आःलाठना
 करिषा विवेचक वाञ्छि नोच जनके अवज्ञार महित उपेक्षा करिषा थाकेन ।

दूतौरिताकृतमनीलवाजिनं
जयाय दूतः प्रतितज्यं तेजसा ।
ययौ समीपं ध्वजनीमुपेयुषः
प्रसन्नरूपस्य विरूपचक्षुषः ॥ २६
ततोऽपवादेन पताकिनीपते-
श्चचाल निर्झादवती महाचक्षुः ।
युगान्तवाताभिहतेव कुर्वती
निनादमम्भानिधिवीचिसंहतिः ॥ २७

अन्वयः । इति ईरिताकृतम् अनीलवाजिनम् अर्जुनं दूतः जयाय तेजसा प्रतितज्यं ध्वजनीम् उपेयुषः प्रसन्नरूपस्य विरूपचक्षुषः समीपं ययौ । वाचा— × इतं न × समीपं ययौ ॥ २६

अन्वयः । ततः पताकिनीपतेः अपवादेन निर्झादवती महाचक्षुः युगान्तवाताभिहता निनादं कुर्वती अम्भोधिधीचिसंहतिरिव चचाल । वाचा—निर्झादवत्या महाचक्षुः युगान्तवाताभिहतया निनादं कुर्वत्या अम्भोनिधिवीचिरुत्थं च चलेन ॥ २७

उपसंहरन्नाह—मयेति । अनेन हेतुना मन्थिविग्रहानर्थत्वेन कारणेन भया मृगान् हन्तुः व्याधस्य सम्बन्धि । हन्तेः तदुपप्रत्ययः । अत एव “न लोक” इत्यादिना पृष्ठीप्रतिषेधः । विरुद्धम् अतिपरुषम् आक्षेपवचः तिरस्कारवचनं तितित्तितं सोढम् । ननु सख्यानङ्गीकारं बन्नात् शरं ग्रहीष्यति इत्याशङ्क्याह—शरेति । अथ शरार्थमेष्यति (चेत्) दृष्टौ विषं यस्य तस्मात् दृष्टिविषात् सर्पविशेषात् शिरोमणिं जिघृक्षतो यहातुमिच्छतो गतिं दशां लप्सार्ते प्राप्स्यति ॥ २५ ॥

इतीति इतीत्यम् ईरिताकृतम् उक्ताभिप्रायम् अनीलवाजिनं श्वेताश्वम् अर्जुनं दूतो जयाय तेजसा प्रतापेन प्रतितज्यं, अस्मान् जित्वा क्व गमिष्यसीति भौषयित्वा इत्यर्थः । ध्वजनीम् उपेयुषः सेनासङ्गतस्य प्रसन्नरूपस्य अर्जुनं प्रति इति शेषः । विरूपचक्षुषः त्रस्यकस्य समीपं ययौ ॥ २६ ॥

२६ । এই উচ্চই আমি যুগবাতী বাধের রক্ষা তিরস্কার বাক্য মধ্য কথিত। তবে যদি তিনি শরগ্রহণার্থ আগমন করেন, তাহা হইলে দৃষ্টি-বিশ-সর্পের শিরোমণি-গ্রহণাভিলাষী বাজিব যে দশা হইয়া থাকে, তাহাকেও সেই দশা প্রাপ্ত হইতে হইবে।

২৬ । অর্জুন এইরূপে যৌর অভ্যর্থন বাক্য করিলে, কিরাতদূত তাহাকে উদ্যম অর্থাৎ অকাশ-পূর্বক উর্দ্ধন করিয়া সেনাসম্মুখিত অসন্নরূপী বিরূপাক্ষের সমীপে গমন করিল।

रणाय जैवः प्रदिशन्निव त्वरां
 तरङ्गितालम्बितकेतुसन्ततिः ।
 पुरो बलानां सघनाम्बुश्रीकरः
 शनैः प्रतस्थे सुरभिः समीरणः ॥ २८
 जयारवच्छेदितनादमूर्च्छितः
 शरासनज्यातलवारणध्वनिः ।
 असम्भवन् भूधरराजकुक्षिषु
 प्रकम्पयन् गामवतस्तरे दिशः ॥ २९

अन्वयः । जैवः तरङ्गितालम्बितकेतुसन्ततिः सघनाम्बुश्रीकरः सुरभिः समीरणः रणाय त्वरां प्रदिशन्निव बलानां पुरः शनैः प्रतस्थे । वाच्य--जैवेण सन्ततिना, श्रीकरेण, सुरभिणा, समीरणेन × प्रदिशता इव × शनैः प्रतस्थे ॥ २८

अन्वयः । जयारवच्छेदितनादमूर्च्छितः शरासनज्यातलवारणध्वनिः भूधरराजकुक्षिषु असम्भवन् (अत एव) गामप्रकम्पयन् दिशः अवतस्तरे । वाच्य--मूर्च्छितेन ध्वनिना × असम्भवात् + प्रकम्पयता दिशः अवतस्तरे ॥ २९

तत इति । ततः पताकिनीपतः सेनापतः अपवादेन आदेशेन । “अपवादोऽपि आदेशः” इति सज्जनः । निर्द्वादवती शब्दवती महाचमूः सेना । युगान्तवातेरभिहता अत एव निनादं कुर्वती अश्वोनिधिवीचिसंहतिः अर्णवोर्भिसमूह इव चचाल ॥ २७

रणायिति । जिता एव जैत्रो जयनशीलः अनुकूल इत्यर्थः । जयतेः लन्नन्तात् प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण्प्रत्ययः । तरङ्गितं सञ्जाततरङ्गं यथा तथा आलम्बिता अवस्थिताः केतुसन्ततयो येन सः । सह घनैः सान्द्रैः अम्बुश्रीकरैः वर्त्तमानः सघनाम्बुश्रीकरः सुरभिः समीरणः वायुः रणाय त्वरां प्रदिशन्निव त्वरयन्निव बलानां सैन्यानां पुरः अग्रे शनैः प्रतस्थे प्रस्थितः ववौ इत्यर्थः ॥ २८

जयेति । जयारवैः बन्दिनां जयजयेति शब्दैः च्छेदितनादैः सिंहनादैश्च मूर्च्छितो वर्द्धितः शरासनज्यानां धनुर्गुणानां तलवारणानाञ्च

२७ । अनन्तर किराट-सेनापतिव आदेशेन निनादकायिणी महता सेना, युगान्तवाताडित्त सशक्त सार्गरोश्मिनांवाव आश्रय धावित इहेल ।

२८ । तत्रेन अर्णवसूक्त उरज्जित केतुर्गामि-सर्गान्तो—सनाम्बुश्रीकरवाशे अत्रति सवीर्य युद्धार्थं सङ्घट्ट इहेवाइ येन सैसञ्चेषीर अत्रे चलिते लंगिल ।

निशातरौद्रेषु विकाशतां गतैः
 प्रदोपयद्भिः ककुभामिवान्तरम् ।
 वनेसदां हेतिषु भिन्नविग्रहैः
 विपुस्फुरे रश्मिमतो मरौचिभिः ॥ ३० ॥

अन्वयः । निशातरौद्रेषु वनेसदां हेतिषु भिन्नविग्रहैः (अत एव) विकाशतां गतैः (अत एव) ककुभाम् अन्तरं प्रदोपयद्भिः इव रश्मिमतः मरौचिभिः विपुस्फुरे । वाचा— × भिन्नविग्रहाः गताः × प्रदोपयन्तः × मरौचिभ्यः विपुस्फुरः ॥ ३०

ध्वनिः भूधरराजकुक्षिषु गिरिगुह्याम् असम्भवन् अमान्, अवकाशम् अलभमान इत्यर्थः । अत एव गां भुवं प्रकम्पयन् । एतेन बलानां बाहुल्यमुक्तम् । दिशोऽवतस्तरे व्यानशे । “ऋतश्च संयोगादेर्गुणः” इति गुणः । अत्र मूर्च्छापदार्थस्य विशेषणगत्या असम्भवनहेतुत्वात् काव्यलिङ्गरूपम् । गिरिकुक्षिरूपापेक्षया ध्वनेराधेयस्य आधिक्योक्तेरधिकालङ्कारश्च, तेभ्यश्च इयमसम्भवन्निति व्यञ्जकं विना उत्थाप्यमानोपात्तमूर्च्छागुणनिमित्ता प्रतीयमाना क्रियोत्प्रेक्षा, तैरङ्गाङ्गिभावेन सङ्कीर्ण्यत इति सङ्करः (?) ॥ २८

निशातेति । निशातास्तीक्ष्णा अत एव रौद्राः भोषणाश्च ये तेषु निशातरौद्रेषु । विशेष्यविशेषणयोरन्यतरविशेष्यत्वविवक्षायामिष्टत्वाद्विशेषणसमासः । वने सोर्दान्त इति वनेसदां वनेचराणाम् । “मत्सूद्धिष—” इत्यादिना क्तिप् । “तत्पुरुषे क्वति बहुलम्” इत्यलुक् । हेतिषु आयुधेषु । “हेतिः शस्त्रेऽपि पुंस्त्रियोः” इति केशवः । भिन्नविग्रहैः संक्रान्तमूर्त्तिभिः अत एव विकाशतां विस्मृत्वरतां गतैः अत एव ककुभां दिशामन्तरं अवकाशं प्रदोपयद्भिः प्रज्वालयद्भिरिव स्थितैरिति उत्प्रेक्षा । रश्मिमतः सूर्यस्य । “मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः” इति मत्तुपो मकारस्य न वकारः । मरौचिभिः करैः । “मानुः करो मरौचिः स्तोत्रंमयोः” इत्यमरः । विपुस्फुरे वभासे । स्फुरतर्भावे लिट् ॥ ३०

२९ । धनुस्तथा ओ तलवारण (ढाल) तम्बुर कनि वन्निगणेर कष छत्र शक्रे एतत् सैन्धवगणेर निरतनोप वान्ति इहेषा गिरिगुहांशुखरेण अवकाश ना पाइया डूठल अकम्पित करत दिग्दग्धै परिव्याप्त इहेन ।

३० । वनेचरगणेर तीक्ष्ण तीव्र आयुधपुञ्जे अल्किमित—शतरां मर्कटोविशुद्ध रविकरनिकर, भिग्विगुण्णर अमोपित करिग्राहे येन अतिभात इहेते लागिल ।

उदूढवक्षःस्थगितैकदिङ्मुखी
 विक्रष्टविस्फारितचापमण्डलः ।
 वितत्य पक्षद्वयमाततं बभौ
 विभुर्गुणानामुपरोव मध्यगः ॥ ३१ ॥
 सुगेषु दुर्गेषु च तुल्यविक्रमै-
 र्जवाद्दहंपूर्विकया यियासुभिः ।
 गणैरविच्छेदनिरुद्धमाबभौ
 वनं निरुच्छ्वासमिवाकुलाकुलम् ॥ ३२ ॥

अन्वयः । उदूढवक्षः स्थगितैकदिङ्मुखः विक्रष्टविस्फारितचापमण्डलः विभुः आयत पक्षद्वयं
 वितत्य गणानां मध्यगः (अपि) उपरि (स्थितः) इव बभौ । वाचा— × दिङ्मुखेन - मण्डलेन
 विभुना × मध्यगेन × बभौ ॥ ३१

अन्वयः । सुगेषु दुर्गेषु च तुल्यविक्रमैः जवात् अहंपूर्विकया यियासुभिः गणैः अविच्छेदनिरुद्धं
 (अत एव) आकुलाकुलं वनं निरुच्छ्वासम् इव आबभौ । वाचा— × अविच्छेदनिरुद्धेन आकुला-
 कुलेन वनेन निरुच्छ्वासेन × आबभौ ॥ ३२

उदूढेति । उदूढेन उन्नतेन वक्षसा स्थगितम् आच्छादितम् एकम् ।
 एकतरं दिङ्मुखं येन सः, विक्रष्टम् आक्रष्टम् अत एव विस्फारितं निर्घोषितं
 चापमण्डलं येन सः, विभुः शिवः आयतं विस्तृतं पक्षद्वयं पार्श्वद्वयं वितत्य
 स्वमहिम्ना व्याप्य । “पक्षः साध्यगर्तुपार्श्वमहायबलभित्तिषु” इति
 वैजयन्ती । गणानां मध्यगो मध्यस्थोऽपि उपरि स्थित इव बभौ । सर्वो-
 न्नतत्वात् तथा लक्षित इत्यर्थः ॥ ३१

सुगेष्विति । सुखेन दुःखेन च गच्छन्ति एषु इति सुगेषु सुगमेषु
 दुर्गेषु दुर्गमेषु च समविषमदेशेषु इत्यर्थः । सुदुरोरधिकरणार्थं
 डो वक्तव्यः, अत एव टिलोपः । तुल्यविक्रमैः लाघवात् समसञ्चरैः ।
 जवाद्दहंपूर्विकया अहमहमिकया । “अहंपूर्वमहंपूर्वमित्यहंपूर्विका
 स्त्रियाम्” इत्यमरः । यियासुभिः यातुमिच्छुभिः । यातः सन्नन्तादु-
 प्रत्ययः । गणैः प्रमथैः । मनोज्ञादित्वाद् वुञ्प्रत्ययः । पृषोदरादित्वाद्
 ष्टद्धभावात् । “गणाः प्रमथसङ्घोषाः” इति वैजयन्ती । अविच्छेदेन निरु-

३१ । शिव अथशब्दे अविष्टुत पार्श्वद्वयं व्यापिष्य। अमथगणैर मथाश्रित इहैशोऽ येन ताहाणैर उपरि
 अवस्थान करिते लागिलेन । ताहाणैर उन्नत वक्षःशले मयुथवर्ती दिग्दश आच्छादित इहैरा गेल । त्रिनि
 षापमण्डल आकर्षणपूर्वक विस्फारित करिलेन।

तिरोहितश्वभनिकुञ्जरोधसः

समश्रुवानाः सहसातिरिक्तताम् ।

किरातसैन्यैरपिधाय रेचिता

भुवः क्षणं निम्नतयेव भेजिरे ॥ ३३ ॥

पृथूरुपर्यस्तब्रह्मतातति-

जवानिलाघूर्णितशालचन्दना ।

गणाधिपानां परितः प्रसारिणी

वनान्यवाञ्चीव चकार संहतिः ॥ ३४ ॥

अन्वयः । किरातसैन्यैः तिरोहितश्वभनिकुञ्जरोधसः (अत एव) भुवः सहसा अतिरिक्ततां समश्रुवानाः अपिधाय रेचिताः क्षणं निम्नतया भेजिरे इव । वाच्य—किरातसैन्यानि रोधसः समश्रुवानाः × रेचिताः भेजुः ॥ ३३

अन्वयः । पृथूरुपर्यस्तब्रह्मताततिः जवानिलाघूर्णितशालचन्दना परितः प्रसारिणी गणाधिपानं संहतिः वनानि अवाञ्चीव इव चकार । वाच्य—× तया × चन्दनया प्रसारिण्या संज्ञया वनानि अवाञ्चीव चकिरे ॥ ३४

इम् अत एव आकुलाकुलम् आकुलप्रकारम् । “प्रकारं गुणवचनस्य” इति द्विर्भावः । वनं निरुच्छ्वासं निरुद्धप्राणमिव आबभौ इति उत्प्रेक्षा ॥ ३३

तिरोहितेति । किरातसैन्यैस्तिरोहितानि कुञ्जानि श्वभ्रानिकुञ्जरोधानि गर्त्तकुञ्जतटानि यामां ताः, अत एव भुवः प्रदेशाः सहसा अतिरिक्तताम् उत्तानतां समश्रुवानाः आप्रुवत्यः । अपिधाय आच्छाद्य रेचिता रिक्तीकृताः सुक्ताः क्षणं निम्नतया गाम्भीर्येण भेजिरे इव प्राप्ता इवेत्युत्प्रेक्षा । सैन्यैः या भुवो व्याप्तास्ता उत्तानाः प्रतीयन्ते, तैर्मुक्तास्ता एव निम्नाः प्रतीयन्ते इत्यर्थः ॥ ३३

पृथ्विति । पृथुभिर्विशालैः जरुभिः सक्थिभिः पर्यस्ताः क्षिप्ताः ब्रह्म्यो लताततयो यया सा, जवानिलेन वेगमारुतेन आघूर्णिताः भ्रमिताः

३२ । अमथ-सैन्धवगण—सूगमं नैमिषे किं, आरं दूर्गमं नैमिषे किं, सर्वज्ञं नमस्कृतं : ताहारां वेगं अहमश्निकारं गवनेच्छु इहेल । वनप्रदेशं ताहारादेव द्वारां निरुद्धं निरुद्ध इहेमा गेन निरुद्धां सवत् एकात् आकुल इहेमा पङ्क्ति ।

३३ । किरात-सैन्धवगण, कुञ्जं उ तटदेशं आच्छादितं हठ्यां लुब्धां सहसा उत्तानतां यारणं करिण, एव आच्छादनं करिमां सैन्धवगणं चक्रिया या उरारं उहां येन नैमिषेण निम्नाकारे अतीतं इहेते मागिल ।

ततः सदपं प्रतनुं तपस्यया
मदस्रुतिक्षाममिवैकवारणम् ।
परिज्वलन्तं निधनाय भूभृतां
दहन्तमाशा इव जातवेदसम् ॥ ३५ ॥
अनादरोपात्तधृतैकसायकं
जयेऽनुकूले सुहृदौव सस्पृहम् ।
शनैरपूर्णाप्रतिकारपेलवे
निवेशयन्तं नयने बलोदधौ ॥ ३६ ॥

अन्वयः । ततः सदपं तपस्यया प्रतनुं (अत एव) मदस्रुतिक्षामम् एकवारणम् इव (पुनः) भूभृतां निधनाय परिज्वलन्तं (अत एव) आशा दहन्तं जातवेदसम् इव (स्थितम्) । वाचा—
× सदपं : × प्रतनुः मदस्रुतिक्षामः एकवारण इव × परिज्वलन् आशा दहन् जातवेदा इव (स्थितः) ॥ ३५

अन्वयः । (पुनश्च) अनादरोपात्तधृतैकसायकम् अनुकूले महति इव जये सस्पृहम् अपूर्णप्रति-
कारपेलवे बलोदधौ शनैः नयने निवेशयन्तम् । वाचा—× सायकः × सस्पृहः × निवेशयन् ॥ ३६

शालाः सर्जतरवः चन्दनानि च यया सा । “प्राकारवृक्षयोः शालः शालः
सर्जतरुः स्मृतः” इति शाश्वतः । परितः सर्वत्र प्रसारिणी प्रसरणशीला
गणाधिपानां संहतिः समूहो वनानि अवाञ्छि न्यूञ्जानौव नौचानीव चकार
इत्युत्प्रेक्षा । अवाञ्छति अधोभवति, अवपूर्वादञ्चर्तः क्तिप् । “स्यादवाङ-
प्यधोमुखः” इत्यमरः ॥ ३४

अथ अष्टभिः श्लोकैरर्जुनं विशेषयन् गणानां तदभियोगमाह—तत
इत्यादि । ततः सदपं सगर्वं सान्तःसारं तपस्यया तपश्चर्यया । तपस्यतेः
क्यजन्तात् स्त्रियामप्रत्यये टाप् । प्रतनुं क्लृप्तम् अत एव मदस्रुत्या मद-
क्षरणेन क्षामं क्लृप्तम् । “चायो मः” इति निष्ठातकारस्य मकारः । एक-
वारणम् एकाकिनं गजमिव स्थितम् इतुप्रमा । पुनः भूभृतां राज्ञां निध-
नाय नाशाय परिज्वलन्तं तेजस्त्रिनम् अत एव आशा दिशो दहन्तं जात-
वेदसम् अग्निमिव स्थितम्, इतुप्रमालङ्कारः । “क्षपीटयोनिर्ज्वलनो
जातवेदास्तनूनपात्” इत्यमरः ॥ ३५

३४ । सर्वत्र सकर्मणोः अन्वयगतं विशाल उद्गमनं क्षारा वृहत् वृहत् लताजाल विगर्हाल करिष्ठ
क्षानिल, ताहाद्रेर वेगवायुः शाल ७ चम्पनडरु मरुल वृत्रिष्ठे नागिन । ताहाद्रेर समर्थ वनप्रदेश येन
निम्न करिष्ठा तुलित ।

निषण्णमापत्प्रतिकारकारणे
 शरामने धैर्यं इवानपायिनि ।
 अलङ्घनीयं प्रकृतावपि स्थितं
 निवातनिष्कम्पमिवापगापतिम् ॥ ३७ ॥
 उपेयुषीं बिभ्रतमन्तकद्युतिं
 वधाद्दूरं पतितस्य दंष्ट्रिणः ।
 पुरः समावेशितसत्पशुं द्विजैः
 पतिं पशूनामिव हृतमध्वरं ॥ ३८ ॥

अन्वयः । (पुनश्च) आपत्प्रतिकारकारणे अनपायिनि शरामने धैर्यं इव निषण्णं प्रकृतौ स्थितम् अपि अलङ्घनीयम् (अत एव) निवातनिष्कम्पम आपगापतिम् इव (स्थितम्) । वाचा— + निषण्ण, × स्थितः अलङ्घनीयः निवातनिष्कम्पः आपगापतिः इव (स्थितः) ॥ ३७

अन्वयः । (पुनश्च) अदमं पतितस्य दंष्ट्रिणः वधात् उपेयुषीम् अलकद्युतिं बिभ्रतं (तथाच)

अनादरेति । पुनश्च अनादरेण अवगणनया उपात्तो निषङ्गात् उद्धृतो धृतश्च एकः साधको येन तं तथानुकूले सुहृदाव जये सम्ग्रहं जयमिच्छन्तमित्यर्थः । पुनरपूर्णा न्यूनः प्रतिकारो बाणाहरणप्रत्यर्पणरूपो यस्य सः, अत एव पेलवो लघुः तस्मिन् अपूर्णप्रतिकारपेलवे बलोद्धर्धो सेनाममुद्गं शनैरसम्भ्रमेण नयने दृष्टौ निवेशयन्तमिति वीरस्वभावाक्तिः । बलम् उदधिरिवेति उपमितसमासः । “पिंपवामवाहनधिषु च” इत्युपदकस्य उदादेशः ॥२६

निषण्णमिति । पुनश्च आपदां प्रतिकारस्य कारणे साधने अनपायिनि स्थिरे शरामने एवमभूते धैर्यं इव निषण्णं स्थितं प्रकृतौ स्वभावे स्थितमपि निर्विकारमपीत्यर्थः । अत एव अलङ्घनीयम् अनतिक्रमणीयम्, अत एव निवातनिष्कम्पं वाताभावान्निश्चलम् । “निवातावाश्रयावार्ता” इत्यमरः । आपगापतिं समुद्रमिव स्थितम् ॥ ३७

७६ । ७७ । एतदिके अङ्कन उपश्राय कृणु ; किञ्च अष्टमसंज्ञकं,—येन नदस्वरणश्रीपदेह अधिदोष गजेर आश्रय अवस्थितः अपिच उपदिक्कुलव नाशेव जय येन दिग्दाहोद्युत तेजस्यो हताशनरूपे विराजित । तिन अवहेलार महिष्ठ एकटी शव निवन् इहेते तुनिगा धावण करिमाछेन, अशुकुन अरुदेर आश्रय जग्रे लुठरात् इहेमाछेन ; आश्रय वापाहरणेर अतोकार पूर्ण ना इउशाय शिन्नमनाः सेनाममुद्गे अमल्लने दृष्टिपात करितेछेन, आपाप्रताकारमयल अविचल धैर्येण आश्रय गातीव धनु अवलनयन करितेछेन एव विकारमूख इहेलउ अछेर अलङ्घनीय, इतराः येन निवात-निष्कम्प जनधिर आश्रय अवस्थित ।

निजेन नीतं विजितान्यगौरवं
 गभीरतां धैर्यगुणेन भूयसा ।
 वनोदयेनेव घनोरुवीरुधा
 समन्धकारीकृतमुत्तमाचलम् ॥ ३९ ॥
 महषभस्वन्धमननकम्बरं
 बृहच्छिलोवप्रघनेन वक्षसा ।
 समुज्जिहीर्षुं जगतीं महाभरां
 महावराहं महतोऽर्णवादिव ॥ ४० ॥

द्विजैः अध्वरैः इतः समावेगितसत्पशुं पशूनां पतिम् इव (स्थितम्) । वाचा— × विभक्त × इतः समावेगितसत्पशुः पशूनां पतिः इव (स्थितः) ॥ ३८

अन्वयः । (पुनश्च) निजेन भूयसा धैर्यगुणेन विजितान्यगौरवं (यथा तथा) गभीरतां नीतम् (अत एव) घनोरुवीरुधा वनोदयेन समन्धकारीकृतम् उत्तमाचलम् इव (स्थितम्) । वाचा— + नीतः -। मन्धकारीकृतः उत्तमाचल इव (स्थितः) ॥ ३९

उपेयुषीमिति । पुनश्च अदूरे समीपे पतितस्य दंष्ट्रिणो वराहस्य । व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः । वधात् हेतोः उपेयुषीं प्राप्ताम् अन्तकस्येव यमस्येव दुरतिस्तां विभ्रतं धारयन्तम् । तथाच द्विजैः ब्रह्मणैः अध्वरैः यज्ञे । “यज्ञः सर्वोऽध्वरो यागः” इत्यमरः । इतम् आइतं, पुरः अग्रे समावेगितः स्थापितः मत्पशुः यज्ञियपशुः यस्य तं पशूणां पतिं रुद्रमिव स्थितम् ॥ ३८

निजेनेति । पुनश्च निजेन नैसर्गिकेण भूयसा बहुलेन धैर्यमेव गुणस्तेन विजितम् अन्येषां गौरवं गाम्भीर्यं यस्मिन् कर्मणि तथा गभीरतां दुरवगाहत्वं नीतम् । अत एव घनाः सान्द्रा उरवश्च महत्यो वीरुधो लताश्च यस्मिन् तेन घनोरुवीरुधा वनोदयेन अरण्यप्रादुर्भावेण समन्धकारीकृतं दुरवगाह्यीकृतम् उत्तमाचलमिव स्थितम् । समन्ततोऽन्धकारो यस्य स इति विग्रहः ॥ ३९

३९ । ७७ । उद्धार अयमेव वराहकृत्वा पानन पठित्त ररिवाछे, उदोष वधमाधने तिमि येन अखकेव छाति धारण करिवाछेन ; अउतराः विरगणकर्तुं क यच्छेव निमित्त अग्रप्रदत्त यऊपशु विशिष्टे पशुपतिर आर उद्धारके देगा यइतेकिल ।

७८ । इति आपनान अपरिमोम वैधवांशने अश्वेव गौरव कडिचूत करिवा आपनानके गाश्रीयापदे उपनोत्त कविवाछेन ; अउतराः माञ्ज सुनोर्व वउत्तोरवहन वनराकि-वेउवे दूरवधाशीरुत्त उउवाछेनर आर इति अठिउत्त इइतेकिलेन ।

हरिन्मणिश्याममुदयविग्रहं
प्रकाशमानं परिभूय देहिनः ।
मनुष्यभावे पुरुषं पुरातनं
स्थितं जलादर्श इवांशुमालिनम् ॥ ४१ ॥

अन्वयः । महर्षभस्कन्धम् अनूनकन्धरं ब्रह्मच्छिलावपघनेन वक्षसा (उपलक्षितं) महतः अर्षवान् महाभरां जगतीं समुज्जिहीर्षुं महावराहम् इव (स्थितम्) । वाचा— + स्कन्धः कन्धरः × समुज्जिहीर्षुः महावराह इव (स्थितः) ॥ ४०

अन्वयः । (पुनश्च) हरिन्मणिश्यामम् उदयविग्रहं देहिनः परिभूय प्रकाशमानं जलादर्शं अशु-मालिनम् इव मनुष्यभावे स्थितं पुरातनं पुरुषम् । वाचा— × श्यामः × विग्रहः × प्रकाशमानः अशु-माली इव × स्थितः पुरातनः पुरुषः ॥ ४१

महर्षभेति । महर्षभस्य महावृषभस्य स्कन्ध इव स्कन्धो अर्षो यस्य तम् । उपमानपूर्वपदत्वात् उत्तरस्कन्धोपः । “ऋषभो वृषभो वृषः” इत्यमरः । “स्कन्धो भुजशिरोऽर्षोऽस्त्री” इत्यमरः । अनूनकन्धरं स्थल-श्रीवम् । “अथ श्रीवायां शिरोधिः कन्धरत्यपि” इत्यमरः । ब्रह्मच्छिलावप्रं महाशिलातटं तद्दृष्ट्वा घनेन कठिनेन वक्षसा उपलक्षितम् । महाभरां दुष्टै-रतिभारवतीं जगतीं महीं समुज्जिहीर्षुं दुष्टराजकार्णवात् समुद्धर्तु-मिच्छुम् । अत एव महतोऽर्णवात् जगतीं समुज्जिहीर्षुम् उक्तविशेषण-विशिष्टञ्च महावराहमिव स्थितम् । अर्थसाधर्म्यादियमुपमा न श्लेषः, शब्दमात्रसाधर्म्येण तस्य विधानादिति रहस्यम् ॥ ४०

हरिदिति । पुनश्च हरिन्मणिश्यामं सरकतमणिश्यामलम् उदयविग्रह-सुदारमूर्त्तिं देहिनः सत्वान् परिभूय तिरस्कृत्य प्रकाशमानं, जलमेव आदर्शः मुकुरः तस्मिन्, अंशुमालिनं सूर्यमिव । मनुष्यभावे मनुष्यरूपे स्थितं पुरातनं पुरुषं, यो वदरीतपोवननिवासी नारायणसहचरो नरो नाम स एवायमित्यर्थः ॥ ४१

४० । त्रिणि महावृष शक ७ द्रुवश्रीव ; तीशर वक्षश्चल महाशिलातटवद कठिन ; त्रिणि अति भारवदो पृथिवीर उक्तावमाधने मनुश्चक ; इतवार महार्षव इहेते धरणीव उक्ताव-माधनेच्छ, महावराहव श्याव अवहित ।

४१ । त्रिणि सरकतमणिर श्याव श्यामलाड, तीशर उदार मूर्ति देहियणक अविद्ध कद्रिदा श्मैपीपामान ; जलरूप मुकुरे येगन अरुमाली, मेहेरूप मनुश्चरूपे अवहित मेहे पूर्वाण पुरुष (नव) त्रिनिहे ।

गुरुक्रियारम्भफलैरलङ्कतं

७]

गतिं प्रतापस्य जगत्प्रमाथिनः ।

गणाः समासेदुरनीलवाजिनं

तपात्यये तोयघना घना इव ॥ ४२ ॥

कुलकम् ।

यथास्वमाशंसितविक्रमाः पुरा

मुनिप्रभावक्षततेजसः परे ।

ययुः क्षणादप्रतिपत्तिमूढतां

महानुभावः प्रतिहन्ति पौरुषम् ॥ ४३ ॥

अन्वयः । गुरुक्रियारम्भफलैः अलङ्कृतं जगत्प्रमाथिनः प्रतापस्य गतिम् अनौलवाजिनं गणाः तपात्यये तोयघना घना इव (सहाचन) समासेदुः । वाचा— + अलङ्कृतः / गतिः अनौलवाजो गणैः × तोयघनेः घनेः इव समासेदुः ॥ ४२

अन्वयः । पुरा यथास्वम् आशंसितविक्रमाः परे मुनिप्रभावक्षततेजसः (सन्तः) अप्रतिपत्तिमूढतां ययुः । (तथाहि) महानुभावः पौरुषं प्रतिहन्ति । वाचा— × विक्रमैः परैः - तेजोभिः × मूढतां ययुः । महानुभावेन पौरुषं प्रतिहन्ति ॥ ४३

गुर्विति । गुरुभिः क्रियारम्भाणां फलैः अलङ्कृतं सफलकर्मारम्भ-मित्यर्थः । जगत्प्रमाथिनो जगद्धि जयिनः प्रतापस्य तेजसो गतिं स्थानमतो-ऽस्य बह्वनामेकलक्ष्यत्वञ्च युज्यते इति सन्दर्भाभिप्रायः । पूर्वाक्तविशेषण-विशिष्टम् अनौलवाजिनं श्वेताश्वम् अर्जुनं गणाः प्रमथादयः तपात्यये तोयघनाः तोयभरिता वार्षिका इत्यर्थः, घना मेघा इव, सहाचलमिति शेषः । समासेदुः अवापुरित्यर्थः ॥ ४२

यथास्वमिति । पुरा पूर्वं स्वं स्वम् अनतिक्रम्य यथास्वम् अह-मेवैनं जेष्यामीति आशंसिताः काङ्क्षिताः कथिता वा विक्रमा यैः ते परे शत्रवः मुनिप्रभावात् क्षततेजसो हतप्रभावाः सन्तः अप्रतिपत्तिमूढतां मोहान्धतां ययुः । तथाहि महानुभावोऽतिप्रतापः पौरुषं पुरुषस्य चिष्टितं प्रतिहन्ति नाशयति ॥ ४३

४२ । ठाहार कर्भारञ्ज कथनं विक्रम इहेवार नहे । तिन विश्विजयो तेकेररुः आधारहल । घेसन वर्षाकानोन मेघदल महाचले उपस्थित हन, तेमनि अमपसेनापण तथन नेहे अर्जुनेर निकट उपस्थित इहेल ।

ततः प्रजङ्गे सममेव तत्र तै-
 रपेक्षितान्योन्यबलीपपत्तिभिः ।
 महोदयानामपि सङ्घवृत्तितां
 सहायसाध्याः प्रदिशन्ति सिद्धयः ॥ ४४ ॥
 किरातसैन्यादुरुचापनोदिताः
 समं समुत्पेतुरुपात्तरंहसः ।
 महावनादुन्मनसः खगा इव
 प्रवृत्तपत्रध्वनयः शिलौमुखाः ॥ ४५ ॥

अन्वयः । ततः अपेक्षितान्योन्यबलीपपत्तिभिः तैः तत्र सम प्रजङ्गे । (तथाहि) सहायसाध्या
 सिद्धयः महोदयानाम् अपि सङ्घवृत्तितां प्रदिशन्ति । वाचा—बलीपपत्तयः तैः । प्रजङ्गुः साध्याभिः
 सिद्धिभिः + वृत्तिता प्रदिश्यते ॥ ४४

अन्वयः । उरुचापनोदिताः उपात्तर हसः प्रवृत्तपत्रध्वनयः शिलौमुखाः महावनात् उन्मनसः खगाः
 इव किरातसैन्यान् समं समुत्पेतुः । वाचा—नोदितैः उपात्तरहसिभिः + ध्वनिभिः शिलौमुखैः
 + उन्मनीभिः खगैः इव + समुत्पेतैः ॥ ४५

तत इति । ततः एकैकस्य अग्रह्नी अपेक्षिता वाञ्छिता
 अन्योन्यबलीपपत्तिः अन्योन्यगन्तव्यवृष्टम्भः यैः तैः प्रमथैः तत्र अर्जुने ।
 क्रियाधारत्वात् समसो । समं युगपदेव प्रजङ्गे प्रवृत्तम् । भावे लिट् ।
 तथाहि सहायसाध्याः सिद्धयः कार्य्यसिद्धयो महोदयानां महानु-
 भावानामपि । सङ्घेन वृत्तिः व्यापारां येषां तेषां भावस्तत्ता तां सङ्घ-
 वृत्तितां सम्भूयकारितां प्रदिशन्ति । अतो गणानामपि सम्भूयकारित्वं
 न दोष इति भावः ॥ ४४

किरातेति । उरुभिः बृहद्भिः चापैः नोदिताः प्रक्षिप्ता उपात्तरंहसः

४० । पूर्वे शङ्खगणेर प्रत्येकके अस्त्रासन करिषाञ्जित ये, आश्रिष्टे शिषा उद्योगे जय कविणः
 किञ्च मुनिवेशी पार्थेण अन्तरे मकलके अङ्गणे इतप्रभाव इहेषा मोहाङ्क इहेल । वस्तुतः महानुभवताय
 पूज्यकार नष्टे इहेषा नाके । महानुभव अङ्गुनके देखिषा प्रमथगणेरु त्रहाई इहेल ।

४१ । अनसुव अमथगण परस्पर परस्पर शङ्ख आश्रय करिषा एकवोगे अङ्गुनेर अति वाय निरुपण
 करिते लागिल । (वस्तुतः) महानुभाव मिक्कि मकल महानुभवदिगटकेउ समवेत भावे कार्या करिते
 अरण करिषा नाके । (इतराः अमथगणेरु एहे समवेत चेष्टे। नोवातइ नहे) ।

गभीररन्ध्रेषु भृशं महीभृतः
 प्रतिस्वनैरुन्नमितेन सानुषु ।
 धनुर्निनादेन जवादुपेयुषा
 विभियमाना इव दध्वनुर्दिशः ॥ ४६ ॥
 विधूनयन्ती गहनानि भूरुहां
 तिरोहितोपान्तनभो दिगन्तरा ।
 महीयसी वृष्टिरिवानिलैरिता
 रवं वितेने गणमार्गणावलिः ॥ ४७ ॥

अन्वयः । गभीररन्ध्रेषु महीभृतः सानुषु प्रतिस्वनैः उन्नमितेन जवात् उपेयुषा धनुषी निनादेन
 दिशः विभियमाना इव दध्वनुः । वाच्य — + दिग्भिः विभियमानाभिः इव दध्वने ॥ ४६

अन्वयः । भूरुहां गहनानि विधूनयन्ती तिरोहितोपान्तनभोदिगन्तरा गणमार्गणावलिः अनिलैर
 ईरिता महीयसी वृष्टिः इव रवं वितेने । वाच्य — + विधूनयन्त्या दिगन्तरया गणमार्गणावल्या +
 ईरितया महीयस्या वृष्ट्या इव रवं वितेने ॥ ४७

प्राप्तवेगाः प्रवृत्तपत्रध्वनयः सञ्जातपत्रस्वनाः शिलोमुखा बाणाः । महावनात्
 उन्मनसः क्वापि गन्तुमुत्सुकाः तथा उक्तविशेषणविशिष्टाश्च खगाः पक्षिण
 इव किरातसैन्यात् समं समन्ततः समुत्पे तुः ॥ ४५ ॥

गभीरेति । गभीररन्ध्रेषु गभीरगह्वरेषु महीभृतः सानुषु ये प्रतिस्वनाः
 तैः भृशमुन्नमितेन उत्थापितेन दीर्घाकृतेन जवादुपेयुषा प्राप्तवता धनुषां
 निनादेन दिशो विभियमाना विदीर्यमाणा इव दध्वनुः ध्वनिं चक्रुः ॥ ४६

विधूनयन्तीति । भूरुहां गहनानि वनानि । “वृष्टव्यरण्यं विपिनं
 गहनं काननं वनम्” इत्यमरः । विधूनयन्ती कम्पयन्ती तिरोहितानि
 छादितानि उपान्तानि प्रान्तानि नभोऽन्तरीक्षं दिगन्तराणि च यया सा
 गणमार्गणावलिः प्रमथशरसंहतिः अनिलैर वायुना ईरिता प्रेरिता महीयसी
 वृष्टिरिव रवं वितेने विस्तारयामास ॥ ४७

४६ । वृह९ वृह९ धरू द्वारा निमिषे पक्ष्मकण्ठत वेगशाली शरसकन महावन इहैते कौशा० गमनो९-
 शकं पक्षिसमूहं श्याम किरातैरन्यत्रेणी इहैते चतुर्दिके उ९पतित इहैते लागिल ।

४७ । पर्वतेश्वर गभीर गह्वरशानो सामुसमूहे ये सकल अति रनि उ९षि० इहैते लागिल, वेगागत
 धनुर्निनाद ताहाते अतिमात्र उ९षित इहैरा नि९००० विदारण करिग्राहै येन शक करिते लागिल ।

तथीमृतूनामनिलाशिनः सतः
 प्रयाति पोषं वपुषि प्रहृष्यतः ।
 रणाय जिष्णोर्विदुषेव सत्वरं
 घनत्वमीये शिथिलेन वर्मणा ॥ ४८ ॥
 पतत्सु शस्त्रेषु वितत्य रोदसी
 समन्ततस्तस्य धनुर्दुधूषतः ।
 सरोषमुल्केव पपात भौषणा
 बलिषु दृष्टिर्विनिपातशंसिनी ॥ ४९ ॥

अन्वयः । ऋतूनां तथीम् अनिलाशिनः सतः (तथापि) रणाय प्रहृष्यतः जिष्णोः वपुषि पोषम् प्रयाति (सति) शिथिलेन वर्मणा विदुषा इव सत्वरं घनत्वम् ईये । वाच्य— + शिथिलं वर्मं विदुषि + घनत्वम् इयाय ॥ ४८

अन्वयः । शस्त्रेषु रोदसी समन्ततः वितत्य पतत्सु (सत्सु) धनुः दुधूषतः तस्य (सम्बन्धिनी) भौषणा विनिपातशंसिनी दृष्टिः उल्का इव बलिषु सरोषं पपात । वाच्य— + भौषणया...शंसित्वा दृष्ट्या उल्कया इव + पते ॥ ४९

तथीमिति । ऋतूनां तथीं षण्मासान् । “कालाध्वनीरत्यन्तसंयोगे” द्वितीया । अनिलाशिनी वायुभक्षकस्य, क्लृप्तस्य इत्यर्थः । सतः तथापि रणाय रणं कर्तुं प्रहृष्यतः उत्सहमानस्य “क्रियार्थाय” इत्यादिना चतुर्थी । जिष्णोः अर्जुनस्य वपुषि पोषम् उपचयं प्रयाति गच्छति सति शिथिलेन प्रथममिति शेषः । वर्मणा कवचेन विदुषा इव अनन्तरकरणीयं जानता इवेति उपेक्षा । सत्वरं शीघ्रं घनत्व इदृत्वमीये प्राप्तम्, अन्यथानुपयोगादिति भावः । इणः कर्मणि लिट् ॥ ४८

पतत्स्विति । शस्त्रेषु रोदसी द्यावापृथिव्यौ । “द्यावापृथिव्यौ रोदसी” इत्यमरः । समन्ततो वितत्य पतत्सु सत्सु धनुः दुधूषतः कम्पितुमिच्छतः, आस्फालयत इत्यर्थः । धूजः सन्नन्ताच्छटप्रत्ययः । “स्वरतिसूतिसूयति-धूजदितो वा” इति विकल्पादिङ्भावः । तस्य अर्जुनस्य सम्बन्धिनी भौष-

४९ । अयमथर्गणेर शरशक्ति वृकवन विकल्पिता करिणा—शरीरार्थो नभोरुत्तम ७ विगच्छतान् वाच्छा-
 मित करिणा वायु धेरित नशीरनी वृष्टिर शार शक्त करिते लागिल ।

४८ । अर्जुन ह्यत्र वायु वायुं दौर्ज्ज्जनं कृणु इन्द्राह्वेन, तथाच वृक्षार्थं ताराय अर्थ इहेन,—नेह
 उगठित इहेना उठिग । शतराः तनोर पूर्व शिथिल वर्म, विच्छन्नर शार मधुर अदृश्याव प्राण इहेन ।

दिशः समूहन्निव विक्षिपन्निव
प्रभां रवेराकुलयन्निवानिलम् ।

मुनिश्चचाल क्षयकालदारुणः

क्षितिं सशैলাं चलयन्निवेषुभिः ॥ ५० ॥

विमुक्तमाशंसितशत्रुनिर्जये-

रनेकमेकावसरं वनेचरैः ।

स निर्जघানাযুধমন্তরা শরৈঃ

क्रियाफलं काल इवातिपातितः ॥ ५१ ॥

অন্বয়ঃ । ক্ষয়কালদারুণঃ মুনিঃ ইষুभिঃ দিশঃ সমূহন্ ইব রবেঃ প্রভা বিক্ষিপন্ ইব (তথা) অনিলম্ আকুলয়ন্ ইব সশৈলাং ক্ষিতিং চलयন্ ইব চচাল । বাচ্য—কালিন ইব দারুণম্ মুনিনা + সমূহতা ইব + বিক্ষিপতা ইব + আকুলয়তা ইব (তথা) চলয়তা ইব উল্ল ॥ ৫০

অন্বয়ঃ । আশংসিতশত্রুনির্জয়েঃ বনেচরৈঃ একাৱসরং বিমুক্তম্ অনেকম্ আযুধং স ক্রিয়াফলম্ অতিপাতিতঃ কালঃ ইব অন্তরা শরৈঃ নিজঘান । বাচ্য—বিমুক্তাং অনেকম্ আযুধং তেন ক্রিয়াফলম্ অতিপাতিতেন কালিন ইব নিজঘ্ন ॥ ৫১

যত ইতি ভীষণা । নন্দ্যাটিত্বাক্সয়ঃ । বিনিপাতশংসিনী বিনাশসূচিকা
দৃষ্টি: উক্তবিশেষণা উল্লেবে বলেযু সরোধঁ যথা তথা পযাত ॥ ৪৫

दिश इति । क्षयकालः कल्पान्तकाल इव । “संवर्त्तः प्रलयः कल्पः
क्षयः कल्पान्त इत्यपि” इत्यमरः । दारुणां रौद्रः, मुनिः अर्जनः इषुभिः
बाणैः दिशः समूहन्निव एकत्र समाहरन् इव अन्यथा तामां पारदर्शनं न
स्यादिति भावः । रवेः प्रभां विक्षिपन् इव अन्यथा सा कथं न दृश्यत इति
भावः । तथा अनिलं वायुमाकुलयन् इषुभिः अन्तराले आघूर्णयन् इव तस्य
तथा गतिविघातादिति भावः । सशैलां क्षितिं चलयन्निव कम्पयन्निव
तथा सङ्क्षोभादिति भावः । चचाल गतिमकरोत् । सर्वत्र इवशब्दः
उत्प्रेक्षायाम् ॥ ५०

৪৯ । ভুলল ও নষ্টঃখলের চারিদিক্ বাপিয়া শরসকল পতিত হইতে লাগিল, তখন ধনুরাফালন-
সমূহক অর্জুনের ভরস্রী সংহাদকৃতিকা দৃষ্টি ভীষণ উল্কার আশ সরোধঁ অৱতঃপঃচোপরি পতিত হইল ।

৫০ । কল্পান্তকালের আশঃ মূনিবোণী দারুণ সেই অর্জুনে—দিক্ সমূহ একত্র সমাহৃত করিয়াই যেন,
রবির প্রভা তিরস্কৃত করিয়াই যেন, বায়ুতরঙ্গ আলোড়িত, অগ্নিচ সপর্কতা ধরা কম্পিত করিয়াই যেন
চলিতে লাগিলেন ।

गतैः परेषामविभावनोयतां
 निवारयद्भिर्विपदं विदूरगैः ।
 भृशं बभूवोपचितो बृहत्फलैः
 शरैरुपायैरिव पाण्डुनन्दनः ॥ ५२ ॥
 दिवः पृथिव्याः ककुभां नु मण्डलात्
 पतन्ति विम्बादुत तिग्मतेजसः ?
 सकृद्विकृष्टादथ कामुं कान्मुनेः
 शराः शरीरादिति तेऽभिमेनरे ॥ ५३ ॥

अन्वयः ।—पाण्डुनन्दनः परेषाम् अविभावनोयतां गतैः विपदं निवारयद्भिः विदूरगैः बृहत्फलैः शरैः
 उपायैः इव भृशम् उपचितः बभूव । वाच्य—पाण्डुनन्दनेन + उपचितेन बभूव ॥ ५२

अन्वयः ।—शराः दिवः पृथिव्याः ककुभां मण्डलात् नु उत तिग्मतेजसः विम्बात् अथ सकृत्
 विकृष्टात् कामुंकात् मुनेः शरीरात् (वा पतन्ति) इति ते अभिमेनरे । वाच्य—शरैः + पत्यते, तेः
 अभिमेन ॥ ५३

विमुक्तमिति । आशंसितः काङ्क्षितः शत्रुनिर्जयो यैः तैः । अहमह-
 मिकया शत्रुं विजिगोषद्भिः इत्यर्थः । वनेचरैः एकावसरं समकालम् ।
 अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । विमुक्तं प्रयुक्तमनेकम् आयुधम् जाताविकवचनम् ।
 सोऽजुनः क्रियाफलम् अतिपातितोऽतिक्रान्तः काल इव अतिक्रान्तकालस्य
 कर्मणि निष्फलत्वादिति भावः । अन्तरा मध्ये शरैः निजघान ॥ ५१

गतैरिति । पाण्डुनन्दनोऽर्जुनः परेषामविभावनोयतां लघुप्रयोगा-
 दन्यत्र गूढप्रयोगाच्च अदृश्यताम् अप्रकाश्यतां च गतैः विपदम् अनर्थं
 निवारयद्भिः विदूरगैः दूरलक्ष्यगैः परमण्डलप्रविष्टैश्च बृहत्फलैः आयतायैः
 महालाभैश्च । “फलं बाणाग्रनाभयोः” इति शाश्वतः । शरैः उपायैः सामा-
 दिभिः इव भृशमुपचितः प्रष्टुडो बभूव । अत्र शब्दमात्रसाधर्म्यात् प्रकृता-
 प्रकृतश्लेषः । उपमा इति केचित् ॥ ५२

दिव इति । शराः दिवोऽन्तरोक्षात् पृथिव्या भूगोलाद्वा ककुभां
 मण्डलात् नु दिशां मण्डलाद्वा, उत तिग्मतेजसोऽर्कस्य विम्बात् मण्डलाद्वा ?

५१ । किराकनातिपाठो कालेर श्यार सेई अर्जून तथन शत्रुजग्राकाङ्क्षी वनेचरणेण युगपत्
 निकृष्ट वरु शर शौर नर क्षारा मधापथेई छेदन करिलेन ।

५२ । पाण्डुनन्दन अर्जून सामानि उपायसमूहेर श्यार पनेर अनभिभवनोर, विपन्निवारक, दूषणो,
 युद्धकणशाली शरसकल क्षारा अतिमात्र वक्तिष्ठ ह्येय। उठिःजन ।

गणाधिपानामविधाय निर्गतैः
 परासुतां मर्मविदारणैरपि ।
 जवादतीये हिमवानधोमुखैः
 कृतापराधैरिव तस्य पत्रिभिः ॥ ५४ ॥
 द्विषां क्षतीर्याः प्रथमे शिलीमुखाः
 विभिद्य देहावरणानि चक्रिरे ।
 न तासु पते विशिखैः पुनर्मुने-
 ररुन्तुदत्वं महतां ह्यगोचरः ॥ ५५ ॥

अन्वयः । मर्मविदारणैः अपि गणाधिपानां परासुताम् अविधाय निर्गतैः तस्य पत्रिभिः कृतापराधैः इव अधोमुखैः (सङ्घः) जवात् हिमवान् अतीये । वाच्य—मर्मविदारणाः + निर्गताः + पत्रिणः कृतापराधाः अधोमुखाः + हिमवन्तन् अतीयुः ॥ ५४

अन्वयः । प्रथमे शिलीमुखाः द्विषां देहावरणानि विभिद्य याः क्षतीः चक्रिरे, तासु पुनः मुनेः विशिखैः न पते । हि (तथाहि) अरुन्तुदत्वं महताम् अगोचरः । वाच्य—शिलीमुखैः या क्षतयः चक्रिरे विशिखाः न पतिरे ॥ ५५

अथवा सकृद्विकृष्टात् कार्मुकाद्वा मुनेः शरीरात् वा पतन्तीति ते गणा अभिमेनिरे ज्ञातवन्तः । अन्यथा कथमसौ विश्वमन्तर्धाय शराः सम्भाव्यन्त इति भावः । अत्र सर्वतः शरसम्पातदर्शनात् सम्भावनया पृथिव्यादीनाम् अन्यतमस्य अपादानत्वोत्प्रेक्षा । सा च प्रतीयमाना व्यञ्जकाप्रयोगात् । नुशब्दादयस्तु संशये ॥ ५३

गणिति । मर्मविदारणैः अपि मर्मस्थानानि एव विदारयद्भिः अपीत्यर्थः । गणाधिपानां परासुतां मरणमविधाय अकृत्वा निर्गतैः तेषाममर्त्यत्वादिति भावः । तस्य मुनेः पत्रिभिः शरैः कृतापराधैः इव स्वामिकार्यकारणात् सापराधैः इवेत्युत्प्रेक्षा । अधोमुखैः सङ्घः जवात् हिमवान् अतीये अतिचक्रमे, तत्र पविष्टमित्यर्थः, लज्जितस्य क्वचिन्निलयनमुचितमिति भावः ॥ ५४

द्विषामिति । प्रथमे प्रथममुक्ता इत्यर्थः । शिलीमुखाः मुनिशराः द्विषां देहावरणवर्माणि विभिद्य याः क्षतीः प्रहारान् चक्रिरे तासु क्षतिषु

६० । अमर्षणं मने करिण—शरसकल कि अञ्जरीक वा पृथिवी हईते अथवा अरुमणल हईते किंवा मुनिर सङ्घं मनायुद्धे कार्मुक वा देह हईतेहे पतित हईतेहे ।

६१ । अर्द्धनेर शरसगृह मर्मविदारक हईलेऽ गणाधिपतिगणेश प्राणमःशार ना करिमा निर्गत हउम्राक वन (अडुव कार्या करिते ना पारार) कृतापराधेश छार अधोमुखे सवेगे हिमाले अतिक्रम करिमा छलिन ।

समुज्झिता यावदराति निर्य्यती
 सहैव चापात् मुनिबाणसंहतिः ।
 प्रभा हिमांशोरिव पङ्कजावलिं
 निनाय सङ्कोचमुमापतेश्चसूम् ॥ ५६ ॥
 अजिह्वमोजिष्ठममोघमक्तमं
 क्रियासु बह्वीषु पृथङ्नियोजितम् ।
 प्रसेह्विरे सादयितुं न सादिताः
 शरौघमुत्साहमिवास्य विद्विषः ॥ ५७ ॥

अन्वयः । यावदराति (यथा तथा) समुज्झिता चापात् सह एव निर्य्यती मुनिबाणसंहतिः उमापतेः चमूं हिमांशोः प्रभा पङ्कजावलिम् इव सङ्कोचं निनाय । वाच्य— + समुज्झिताया + निर्य्यत्या मुनिबाणसंहत्या । चमूः प्रभया पङ्कजावलिः इव सङ्कोचं निर्य्य ॥ ५६

पुनः पश्चात् प्रयुक्तैः मुनेः विशिखैः न पेति न पिष्टपेषणदोषापातादिति भावः । तथाहि अरुन्तुदत्वं पीडितपीडनं सतामगोचरो हि । मन्तः पीडितपीडनं न कुर्वन्ति इत्यर्थः । “न हन्यादव्यसनप्राप्तं नासिं नातिपरि-
 च्ततम्” इति निषेधस्मरणान्निति भावः । अरुः व्रणं तुदतीति अरुन्तुदः । “व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः” इत्यमरः । “विध्वरुषोस्तुदः” इति खड्गप्रत्ययः । “अरुर्द्विषदजन्तस्य सुम्” इति सुमागमः ॥ ५५

समुज्झति । यावन्तोऽरातयो यावदराति “यावदवधारणं” इति अव्ययीभावः । यावदराति यथा तथा समुज्झिता अरातिसम-
 संख्यया मुक्ता मुनिचापात् सह सम्भूय एव निर्य्यती निष्क्रामन्ती । तादृक् तस्य कौशलमिति भावः । यातः शतरि ङोप् । मुनिबाणसंहति-
 रुमापतेः चमूं हिमांशोः प्रभा पङ्कजावलिम् इव सङ्कोचं निनाय प्रापयामास । दुहादिपाठान्नयतिर्द्विकर्म्मकः ॥ ५६

५६ । अर्जुनेर अथम अक्रिष्ट शरसकल *क्रान्तलेर देहावरण समूहं तेषु करिष्या ये सकल क्त उरुपात्रन करिष्याञ्जिन, गरे अक्रिष्ट शरसमूहं पुनराय देहे सकल क्त हाने पठित इहिल ना । (वस्तुतः) अरुन्तुदत्वं महद् व्यक्तिगणेषु अपोठरोडुत् ।

५७ । हिमांशुर तथा घेसन पङ्कजावलीके सकृत्चित् कवे, तेयनि देहे मुनिवैनी अर्जुनेर शक्र-
 संख्याश्रुपाते निमूक्त शरःशरी तनीय क्षम हईते येन समुत्पन्न इहेयाइ गमनपूर्वक उमापतिर चमुविगके
 सकृत्चित् करिष्या तुलिल ।

शिवध्वजिन्यः प्रतियोधमयतः

स्फुरन्तमुग्रेषुमयूखमालिनम् ।

तमेकदेशस्थमनेकदेशगा

निदधुरकं युगपत् प्रजा इव ॥ ५८

अन्वयः । अजिह्वम् अजिह्वम् अभोधम् अक्षमं बहोषु किंवात् प्रयक् निर्धोजितम् अस्य शरौघम् उक्ताहम् इव सादिताः विहिपः सादयितुं न प्रसेहरे । वाचा—अजिह्वः अजिह्वः अभोधः अक्षमः + नियोजितः ; शरौघः उक्ताह इव सादितैः विहिडभिः + न प्रसेहे ॥ ५७

अन्वयः । अनेकदेशगाः शिवध्वजिन्यः उग्रेषुमयूखमालिनम् एकदेशस्थं (मुनिम्) अर्कं प्रजा इव युगपत् प्रतियोधम् अयतः स्फुरन्त निदधुः । वाचा—अनेकदेशगामिः शिवध्वजिन्यैः + साली + देशस्थः (मुनिः) चर्कः प्रजाभिः इव + स्फुरन् निदधुः ॥ ५८

अजिह्वमिति । अजिह्वं स्वरूपतो गत्या वा अवक्रम् । अन्यत्र तु जिह्वास्थानप्रवृत्तो न भवतीति अजिह्वः तम् । अजिह्वम् अजिह्विनं, मारवत्तमं तजिह्वं च । उभयत्रापि अजिह्वशब्दाद्वन्तादिष्ठन् “विन्मत्तोरुक्” इति लुक् टिलोपश्च । अभोधम् अवन्ध्यम् अक्षमं निरन्तरव्यापारोऽपि ; अक्षान्तं बहोषु क्रियासु छेदनभेदनपातनादिकर्मसु पृथग्भेदेन निर्धोजितं कर्मानुगुण्येन विनियुक्तमित्यर्थः । अस्य मुनेः शरौघम् उक्ताहम् इव वीरस्थायिभावभूतं प्रयत्नविशेषमिवेत्यर्थः । सादिताः कर्षिताः विहिपः शत्रवः सादयितुं प्रतिकर्त्तुं न प्रसेहरे न शक्नुः । तस्य उक्ताहवत् एव शरवर्षं दुर्धर्षञ्च अभूत् इति भावः ॥ ५७

शिवेति । अनेकदेशगा नानादेशस्थाः शिवध्वजिन्यो हरसेनाः । उग्रेषुवो मयूखा इवेति उपमितसमासः । अन्यत्र तु उग्रेषुव इव मयूखा इति । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । तेषां माला अस्यास्तीति तत्र उग्रेषुमयूखमालिनम् । व्रीह्यादित्वादिनिः । एकदेशस्थम् एकत्रैव स्थितं मुनिम् अर्कं प्रजा इव युगपत् प्रतियोधं योधं योधं प्रति । “अव्ययं विभक्ति” इत्यादिना प्रत्यर्थं वीप्सायामव्ययीभावः । अयतः स्फुरन्तं निदधुः ददृशुः । यथा एकोऽपि एकत्रैव स्थितोऽपि नानादेशस्थानामपि प्रतिपुरुषं मम एवाग्रे वर्त्तत इति युगपत् प्रतीयते तद्वत् बाणवर्षी मुनिः अपि प्रतियोधं तथा एव प्रत्यभात् इत्यर्थः ॥ ५८

९१ । अर्जुनैर शरमूह उ९सा१२९ सरल, ७३३चो, अमोव, अक्राञ्च ७ वह विडिन्न किशोर डिन्न डिन्न भावे निरोजित ; अशर-क्रिष्टे शक्रुणक ये सकल शर मूह करिष्ठे पारिण ना ।

मुनेः शरीघेण तदुग्ररहसा
 बलं प्रकीपादिव विध्वगायता ।
 विधू नितं भ्रान्तिमियाय सङ्गिनीं
 महानिलिनेव निदाघजं रजः ॥ ५६ ॥
 तपोबलेनैष विधाय भूयसौ-
 स्तनूरदृश्याः खिदिषून्निरस्यति ।
 अमुष्य मायाविहतं निहन्ति नः
 प्रतीपमागत्य किमु स्वमायुधम् ? ॥ ६० ॥

अन्वयः । प्रकीपान् विध्वक् आयता उग्ररहसा मुनेः शरीघेण महानिलिने निदाघजं रज इव विधू नितं तन् वनं सङ्गिनीं भ्रान्तिम् इयाय । वाच्य— निदाघजेन रजसा इव विधू नितेन तेन वनेन सङ्गिनीं भ्रान्तिः ईये ॥ ५६ ॥

अन्वयः । एष तपोबलेन भूयसौः अदृश्याः तनः विधाय इषून् निरस्यति खित् ? (अथवा) अमुष्य (मुनेः) मायाविहतं स्वम् (इः) आयुधं प्रतीपम् आगत्य नः निहन्ति किमु ? वाच्य—एतेन तदुग्ररहसा निरस्यते । माया-विहतेन स्वं न आयुधेन निरस्यते ॥ ६० ॥

मुनेरिति । प्रकीपात् अमर्षात् इव विध्वक् समन्तात् आयता आगच्छता उग्ररहसा तीव्रवेगेन मुनेः शरीघेण उक्तविशेषणेन महानिलिने वात्यया निदाघजं यथास्थितं रज इव विधू नितं व्याहृतं तदुग्रं प्रमथानां सैन्यं, सङ्गिनीम् अनुबन्धिनीम्, अविच्छिन्नामिति यावत् । भ्रान्तिमनवस्थानम् इयाय प्राप ॥ ५६ ॥

अथ त्रिभिर्विशेषकमाह—तप इत्यादिना । एष मुनिः तपोबलेन तपःसामर्थ्येन भूयसोः बह्वीः अदृश्याः तनूः आत्मनः शरीराणि विधाय सृष्ट्वा इषून्निरस्यति खित् ? क्षिपति किम् ? अथवा अमुष्य अस्य मुनेर्मायया विहतं प्रतिहतं स्वं स्वकीयम् इव आयुधं प्रतीपं प्रतिकूलम् आगत्य, प्रत्यावृत्त्येत्यर्थः । नोऽस्माकं निहन्ति किमु ? “जासिनिप्रहण” इत्यादि-सूत्रेण कर्मणि षष्ठी, शेषाविवक्षायान्तु द्वितीया ॥ ६० ॥

५८ । जनगण धेमन अतोके दिवाकरके अथ अग्रे श्रुति इहेते देवे, देवैरूप देहे नानादेशश्च शिरसेनिकेवा भोक्ते ईषूक मयूगमालाशागी, एकदेशश्च अर्जूनके वृगपय अतोके योक्ताय मयूवे देवोपामान इहेते देविल ।

५९ । धेमन अति अवल वाता धारा वाहते इहेरा निदाघजनित पराग वृषित इहेते धाके, तेमनि कोपठरे येन चतुर्दिक् इहेते आगत तोत्रवेगशागी पार्श्व-शररात्रि धारा प्रमथवल वाहते इहेरा निरस्य विदाश्च इहेते लागिल ।

हृता गुणैरस्य भयेन वा मुने-
 स्तिरोहिताः स्वित् प्रहरन्ति देवताः ।
 कथं न्वमी सन्ततमस्य सायका
 भवन्त्यनेके जलधेरिवोर्मयः ॥ ६१ ॥
 जयेन कच्चिद्विरमेदयं रणाद्-
 भवेदपि स्वस्ति चराचराय वा ।
 तताप कौर्णा नृपसूनुमार्गणै-
 रिति प्रतर्काकुलिता पताकिनी ॥ ६२ ॥

अन्वयः । (यद्वा) अस्य मुनेः गुणैः भयेन वा हृता देवताः तिरोहिताः (सत्यः) प्रहरन्ति स्वित् ? (अन्यथा) अस्य अमी सायकाः जलधेः ऊर्मय इव कथं नु सन्ततम् अनेके भवन्ति । वाच्य—हताभिः + देवताभिः तिरोहिताभिः प्रक्रियते, अमीभिः सायकैः ऊर्मिभिः इव + अनेकैः भूयते ॥ ६१ ॥

अन्वयः । कच्चित् अयं रणात् जयेन विरमेत् ? अपि चराचराय स्वस्ति भवेत् ? इति प्रतर्का-
 कुलिता नृपसूनुमार्गणैः कौर्णा पताकिनी तताप । वाच्य—+ अनेन विरम्यते ; स्वस्ति भूयते ; इति
 प्रतर्काकुलितया + कौर्णया पताकिन्या तेषु ॥ ६२ ॥

हृता इति । यद्वा अस्य मुनेः गुणैः शान्त्यादिभिः हृता आकृष्टा
 वशीकृता इति यावत् । भयेन दरेण वा । भयात् त्रिभ्यस्त्य एवेत्यर्थः ।
 देवताः तिरोहिताः सत्यः प्रहरन्ति स्वित् ? तत् कुतः ? अन्यथा अस्य
 मुनेः अमी सायका जलधेः ऊर्मय इव कथं नु सन्ततमनेके असङ्ख्या
 भवन्ति ॥ ६१ ॥

जयेनेति । कच्चिदयं रणाज्जयेन विरमेत् । अस्मान् जित्वा कच्चिदयं
 युद्धमुपसंहरेदित्यर्थः । अपि चराचराय स्वस्ति भवेत् कच्चित् । अपि
 स्थावरजङ्गमं जगत् न विनश्येत् इत्यर्थः । अपिशब्दः सम्भावनायाम् ।
 प्रार्थनायां लिङ् । इति प्रतर्काः पूर्वोक्ता ये वितर्कास्तैः आकुलिता विह्वलाः ।
 अतः सहेतुकं विशेषणमाह—नृपसूनुमार्गणैः अर्जुनब्रह्मणैः कौर्णा क्षिप्त्वा
 पताकिनी सेना तताप तापं प्राप ॥ ६२ ॥

७० । এই মুনি ভগ্নবলে বহুতর অদৃশ্য দেহ উৎপাদন করিয়া শরনমুদ্র নিষ্কপ করিতেছে কি ?
 অথবা আশাদেবর শীর শরই হেয়ার মাংসার বিহত হইয়া অতিকূল ভাবে আগমনপূর্বক আশাদিগকেই নিহত
 করিতেছে ?

৭১ । কিংবা, দেবগণ এই মুনির ভগ্নে বা ভয়ে আকৃষ্ট হইয়া অস্বল্পভাবে থাকিয়া আশাদিগকে অশার
 করিতেছেন ? তাহা না হইলে, এই সকল মুনিগণক জলধির উর্মিগাজির স্থায় কেন সতত অসংখ্যরূপে
 প্রতিষ্ঠাত হইতেছে ।

अमर्षिणा कृत्यमिव क्षमाश्रयं
मदोद्धतेनेव हितं प्रियं वचः ।
बलीयसा तद्विधिमेव पौरुषं
बलं निरस्तं न रराज जिष्णुना ॥ ६३ ॥
प्रतिदिशं प्लवगाधिपलक्ष्मणा
विशिखसंहतितापितमूर्त्तिभिः
रविकरग्लपितैरिव वारिभिः
शिवबलैः परिमण्डलता दधे ॥ ६४ ॥

अन्वयः । अमर्षिणा क्षमाश्रयं कृत्यम् इव मदोद्धतेन हितं प्रियं वचः इव बलीयसा विधिना पौरु-
षम् इव जिष्णुना निरस्तं तत् बलं न रराज । वाचा—+क्षमाश्रयेण कृत्येन इव+हितेन प्रियेण वचसा
इव+पौरुषेण इव निरस्तेन तेन बलिन न ररज ॥ ६३

अन्वयः । प्लवगाधिपलक्ष्मणा विशिखसंहतितापितमूर्त्तिभिः शिवबलैः रविकरग्लपितैः वारिभिः इव
प्रतिदिशं परिमण्डलता दधे । वाचा—+तापितमूर्त्तिनि शिवबलानि रविकरग्लपितानि वारिणि इव+
परिमण्डलतां दधुः ॥ ६४

अमर्षिणेति । अमर्षिणा क्रोधवता क्षमाश्रयं शान्तिमाध्यं कृत्यमिव ।
यथा, मदोद्धतेन पुंसा हितं प्रियं वचः निरस्तं तिरस्कृतमिव । यथा, बली-
यसा बलवत्तरेण विधिना दैवेन निरस्तं पौरुषमिव । यथा, बलिष्ठदेवप्रति-
हतपुरुषव्यापारस्य निष्फलत्वादिति भावः । तथा जिष्णुना अर्जुनेन निरस्तं
क्षिप्तं बलं किरातसैन्यं न रराज । मालोपमा ॥ ६३

प्रतिदिशमिति । प्लवगानाम् अधिपोऽधीशो लक्ष्म यस्य तेन वानर-
चिह्नेन । “कपिप्लवङ्गप्लवग” इति । “चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्” इति चामरः ।
अर्जुनेन विशिखसंहतितापितमूर्त्तिभिरिति । विशिखा बाणाः, तेषां संहतयः
समूहाः । “स्त्रियां तु संहतिवृन्दम्” इत्यमरः । ताभिः तापिताः पीडिता
मूर्त्तयो देहाः येषां तैः तथाभूतैः । शरनिकरकर्त्तितकलेवरेरित्यर्थः ।

७२ । এই মুনি জয়লাভ করিমাই যুদ্ধ হইতে বিরত হইবেন কি ? চরাচর জগতের মঙ্গলই হইবে
কি ? ইত্যাদি নানা বিতর্কে বিশ্রাম হইয়া অর্জুন-বাণ-বিক্ষত অমথসেনা পরিত্যক্ত হইতে লাগিল ।

৬৩ । ক্রোধবিশ্রল জনকর্তৃক যেমন ক্ষমাসাধা কার্যা, মদোদ্ধত ব্যক্তি কর্তৃক যেমন হিত শ্রিয় বাক্য
এবং বলবান নৈবকর্তৃক যেমন পুরুষকার নিরস্ত হইয়া নিষ্ফল হয়, তেমননি অমথবলও পার্শ্ব কর্তৃক পরাজিত
হওয়ার নিশ্চয় হইয়া পড়িল ।

प्रविततशरजालच्छन्नविश्वान्तराले
विधुवति धनुराविर्मण्डलं पाण्डुसूनौ ।
कथमपि जयलक्ष्मीभीतभीता विहातुं
विषमनयनसेनापक्षपातं विषेहे ॥ ६५ ॥

इति अर्जुनाभिगमनो नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

अन्वयः । प्रविततशरजालच्छन्नविश्वान्तराले पाण्डुसूनौ आविर्मण्डलं धनुः विधुवति भीतभीतेव जयलक्ष्मीः कथम् अपि विषमनयनसेनापक्षपातं विहातुं विषेहे । वाचा—भीतभीतेव जयलक्ष्मा पक्षपातः विषेहे ॥ ६५

शिवबलेः प्रमथसैन्यैः कर्त्तभिः रविकरणेण ग्लपितैः तप्तैः सूर्यकिरणशोषितैः वारिभिः उदकैः इव, प्रतिदिशं दिक्षु परिमण्डलता, परितः चक्राकार-मण्डलता इति यावत् । दधे अधार, प्रतिदिशं मण्डलाकारेण स्थित-मित्यर्थः । धात्रः कर्मणि लिट् । आतपतप्तं हि नीरं परिभ्रमति तदन्मुनि-र्षाङ्कितसंन्यं बभ्राभ इत्यर्थः । द्रुतविलम्बितं क्वन्दः—“द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरो” इति लक्षणात् ॥ ६४

प्रवितर्तति । प्रविततानि विस्तृतानि यानि शरजालानि तैः छन्न-माच्छादितं विश्वान्तरालं येन तस्मिन् शरपूरितब्रह्माण्डोदरे पाण्डुसूनौ यत एवाविर्मण्डलमाविर्भूतमण्डलं धनुः । आविर्भूतमिति वृत्तौ भूतार्थस्य अनुप्रवेशात् भूतशब्दस्याप्रयोगः । विधुवति कम्पयति आस्फालयति सति भीतभीतेवः भीतप्रकारेव जयलक्ष्मीः विजयश्रीः कथमपि केनचित्प्रकारेण महता कष्टेन वा विषमनयनसेनापक्षपातं शिवसैन्यानुरागं विहातुं त्यक्तं विषेहे शशाक इत्यर्थः । मालिनीवृत्तम्,—तल्लक्षणं तूक्तम् ॥ ६५

इति किरातार्जुनीये * * चतुर्दश-सर्गव्याख्या समाप्ता । १४

७४ । शिवदेविकेरा कपिलक्षेत्रे शवनिकरे कर्त्तितकलेवर हईया मोरकर-तापित वारिराशिर श्याय सर्कशिके परिमण्डगाकारे अवस्थान करिते लागिल ।

७५ । पाण्डुनन्दन यथन शरनिकरे त्रकाणोपर आच्छादित करिया शीय गणगीभूत धनुः आफलन करिते लागिलेन, तथन विडमलक्ष्मी येन जीह हईयाई कोनप्रकारे त्रिलोचनेनार पक्ष परित्याग करिते समर्थ हईलेन ।

पञ्चदशः सर्गः ।

—३४—

अथ भूतानि वार्त्तघ्नशरेभ्यस्तत्र तत्रसुः ।

भेजे दिशः परित्यक्तमहेष्वासा च सा चमूः ॥ १ ॥

अपश्यद्भिरिवेशानं रणान्निवहते गणैः ।

मुह्यत्येव हि कृच्छ्रेषु संभ्रमज्वलितं मनः ॥ २ ॥

खण्डिताशंसया तेषां पराङ्मुखतया तया ।

आविवेश कृपा केतौ कृतोच्चैर्वानरं नरम् ॥ ३ ॥

अथेति । अथ अनन्तरं तत्र रणे भूतानि मधेप्राणिनः, इतः इतवानिति वृत्तज्ञा इन्द्रः । “ब्रह्मभ्रूणवृत्तेषु कृप् ।” तस्यापत्यं पुमान् वार्त्तघ्नोऽर्जुनः । “तस्यापत्यम्” इति अणप्रत्ययः । तस्य शरेभ्यः तत्रसुः त्रिभ्यः । “वा जुभ्र-मुत्रसाम्” इति विकल्पाद्देवाभ्यामलोपाभावः । सा चमूश्च, इषवोऽस्यन्त-एभिरिति इष्वासाः धर्मषि । “धनुञ्चापीऽस्त्रमिष्वासः” इति हेमचन्द्रः । “अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्” इति करणे घञ् । परित्यक्ता महान्त इष्वासा यया सा । परित्यक्तायुधा इत्यर्थः । दिशो भेजे पलायाञ्चके इत्यर्थः । अत्र भूतवाससेनापलायनयोः समुच्चयकथनात् भिन्नविषयः क्रियामसुच्चयो-ऽलङ्कारः । “गुणक्रियायौगपद्यं समुच्चयः” इति मामान्यलक्षणं, तस्य यमकेन संसृष्टिः ॥ १ ॥ उपान्तयमकम् ।

अपश्यद्भिरिति । गणैः प्रमथैः ईशानं स्वामिनं शिवं पुरोवर्त्तिनमिति भावः । अपश्यद्भिरिव रणान्निवहते निवृत्तम् । भावे लिट् । तथाहि—कृच्छ्रेषु आपत्सु संभ्रमेण साध्वसेन ज्वलितं तप्तम् । “संभ्रमः साध्वसेऽपि स्यात्” इति विश्वः । मनो मुह्यत्येव । अतः पुरोवर्त्तिनोऽपि अदर्शन-मुपपद्यत इति भावः ॥ २

खण्डतेति । खण्डिता ध्वस्ता आशंसा जयाशा यस्याः तया, तेषां गणानां संखन्धिन्या तया, अतिसन्निकृष्टया इत्यर्थः । पराङ्मुखतया रणवैमुख्येन पलायनेन इत्यर्थः । केतौ ध्वजे कृत आरोपितः उच्चैः उन्नतो वानरो

आस्थामालम्बा नीतेषु वशं क्षुद्रेष्वरातिषु ।

व्यक्तिमायाति महतां माहात्मामनुकम्पया ॥ ४ ॥

स सासिः सासुसूः सासो येयायेयाययाययः ।

ललौ लौलां ललोऽलोलः शशोशशिशुशोः शशन् ॥ ५ ॥

एकाक्षरपादः ।

वासजिह्वं यतश्चैतान् मन्दमेवान्वियाय सः ।

नातिपौडयितुं भग्नानिच्छन्ति हि महौजसः ॥ ६ ॥

हनुमान् येन तं नरं पुरुषं कपिध्वजमित्यर्थः । कृपा करुणा आविवेश । तदीयदुर्दशां दृष्ट्वा स कृपाविष्टोऽभूदित्यर्थः । यमकालङ्कारः ॥ ३

ननु शत्रुषु कथं करुणा ? तत्राह—आस्थामिति । आस्थां यत्रम् आलम्बा । “आस्था त्वालम्बनास्थानयत्रापेक्षासु कथ्यते” इति विश्वः । वशं नीतेषु क्षुद्रेषु दुष्टेषु अरातिषु शत्रुषु विषये अनुकम्पया कृपया महतां वीराणां माहात्म्यां महानुभावत्वं व्यक्तिं स्फुटतामायाति प्राप्नोति । स्वपौरुषनिर्जितेषु अरातिष्वपि करुणा भूषणमेव महतामिति भावः ॥ ४

स सासिरिति । सहासिना वर्त्तमानः सासिः सखड्गः, असून् सुवन्ति प्रेरयन्तीति असुसुवो बाणाः । “बु प्रेरणे” इति धाताः “सखड्विष” इत्यादिना क्विप् । असुसूभिः सह वर्त्तते इति सासुसूः सबाणः । अस्यन्ते क्षिप्यन्ते शरा अनेनेति आसः धनुः, “अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्” इति घञ् । आसेन सह वर्त्तते इति सासः सचापः । सर्वत्र “तेन सहति तुल्ययोगे” इति बहुव्रीहिः । येया यातव्या यानसाध्याः । अयेया अयातव्याः याणं विनैव साध्याः । “अचो यत्” इति यत्प्रत्ययः । येयाश्च अयेयाश्च येयायेयाः तेषां इयानाम् आये स्वर्णगजादिलाभे याति प्राप्नोतीति येयायेयाययः । अयः शुभावहदंवं यातीत्यययः । येयायेयाययश्च असी अययश्चेति येयायेयाययाययः । याधातीरुभयत्रापि “आतोऽनुपसर्गे कः” इति कप्रत्ययः । अतो ललति विलसतीति ललः । “लल विलासि” पचाद्यच् । अलालाऽ-चपलः शशिन ईशः शिवः तस्य शिशुः स्कन्दः तं मृण्णाति हिनस्तीति शशीशशिशुशोः क्विप् । शशन् भ्रुतगतिं कुर्वन् “शश भ्रुतगतौ” इति धातोः शट्प्रत्ययः । सोऽर्जनो लीलां शोभां ललौ प्राप । “ला आदाने” कर्त्तरि लिट् । एकाक्षरपादः ॥ ५

अथाग्रे हसता साचिस्थितेन स्थिरकीर्तिना ।

सेनान्या ते जगदिरे किञ्चिदायस्तचेतसा ॥ ७ ॥

निरोष्ठम् ।

मा विहासिष्ट समरं समरन्तव्यसंयतः ।

क्षतं क्षुप्सासुरगणैरगणैरिव किं यशः ॥ ८ ॥

पादान्तादियमकम् ।

विवस्वदंशुसंश्लेषद्विगुणीकृततेजसः ।

अमौ वो मोघमुद्गूर्णा हसन्तीव महासयः ॥ ९ ॥

तासेति । सोऽर्जुनः तासजिह्वान् भयक्लिष्टं यथा तथा यतो गच्छतः पलायमानान् इत्यर्थः । एतान् गणान् मन्दमेव अन्विष्याय अनुजगाम । तथाहि—महौजसो महानुभावाः भग्नान् अतिपीडयितुं न इच्छन्ति ॥ ६

अथेति । अथाग्रे बलानामित्यर्थः । हसता तद्गङ्गादर्शनात् स्मयमानेन साचिस्थितेन तन्निवारणाय तिर्य्यग्व्यवस्थितेन । “तिर्य्यगर्थे साचि तिरः” इत्यमरः । स्थिरकीर्तिना स्वयमभङ्गत्वात् इति भावः । किञ्चिदीषदायस्तं खिन्नं चेतो यस्य तेन स्वक्रोयगणभङ्गात् ईषत्खिन्नचित्तेन सेनान्या स्कन्देन । “पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः” इत्यमरः । ते गणाः प्रमथादयो जगदिरे उक्ताः । औष्ठवर्णाभावात् निरोष्ठमिति ॥ ७

अथ एकविंशतिश्लोकैः स्कन्दवाक्यमेवाह—मा विहासिष्टेत्यादिना । रन्तव्यं रमणं क्रीडा । बहुलग्रहणात् भावे तव्यप्रत्ययः । संयद्युद्धम् । “समुदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिद्युधः” इत्यमरः । समे रन्तव्यसंयतो येषां ते समरन्तव्यसंयतः तुल्यक्रीडासङ्गरा इति तेषां सम्बोधनम् । यूथं समरं संग्रामं मा विहासिष्ट न त्यजत । जहातेर्माङ्ङि लुङ्, मध्यमबहुवचनम् । क्षुप्साः पराजिता असुरगणा यैः तैः भवद्भिरिति शेषः । अगणैः इव गणेभ्योऽन्यैः इव किं किमर्थं यशः क्षतं नाशितम् । नैतद्युक्तं महाशूराणां भवादृशानामित्यर्थः ॥ ८

विवस्वदिति । विवस्वदंशुसंश्लेषेण सूर्यकिरणसम्पर्केण द्विगुणीकृतानि

वनेऽवने वनसदां मार्गं मार्गमुपेयुषाम् ।

बाणैर्बाणैः समासक्तं शङ्केऽशं केन शाम्यति ॥ १० ॥

पादादियमकम् ।

पातितोत्तुङ्गमाहात्म्यैः संहतायतक्रीर्त्तिभिः ।

गुर्वीं कामापदं हन्तुं कृतमावृत्तिसाहसम् ॥ ११ ॥

गोभूत्विकावन्धः ।

ना सु रोऽयं न वा नागो धरसंस्थो न राजसः ।

ना सु खो ऽयं नवाभोगो धरणिस्थो हि राजसः ॥ १२ ॥

तेजांसि येषां ते तथोक्ताः, मोघं व्यर्थं उद्गूर्णाः उद्यताः । “गुरो उद्यमने” इति धातोः कर्मणि क्तः । वो युष्माकममो महासयः खड्गाः हसन्तीव इत्युत्प्रेक्षा । किं पलायमानानां खड्गैरिति हामः ॥ ८

वन इति । वनसदां वनेचराणामवने रक्षके वने मार्गं मृगमखन्धिनं मार्गं पश्यान्म उपेयुषां पलायमानानामित्यर्थः । युष्माकमिति शेषः । बाणो ध्वनिरेषामस्तीति तैः बाणैः ध्वनियुक्तैः । “वण संशब्देन” इति धातोर्घञ्, ततो “अश आदिभ्यः” इत्यच्प्रत्ययः । यमकत्वात् बवयोरभेदः । उक्तञ्च— “रलयोर्दलयोस्तद्वज्जययोर्बवयोरपि । असयोर्मनयोश्चान्तैः सविमर्गाविसर्गयोः । सविन्दुकाविन्दुऋयोः स्यादभेदेन कल्पनम्” इति । बाणैः शरैः समासक्तं समासञ्चितम् अशं दुःखं तत् केन शाम्यतीति शङ्के । केन उपायेन शाम्येदिति विचारयामि इत्यर्थः ॥ १०

पातितेति । पातितं भ्रमितमुत्तुङ्गमाहात्म्यं उन्नतभावो यैः तैः संहता आहता आयता विस्तृताः क्रीर्त्तयो यैः तैः, युष्माभिरिति शेषः । का गुर्वीमापदं हन्तुं न काञ्चिदपि इत्यर्थः । आवृत्तिः युद्धान्निवृत्तिः, सैव साहसं कृतम्, अतः पापात् अन्यत्र किञ्चित् फलम् अस्तीति भावः । तदुक्तं मनुना—“यसु भोतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः । भर्तुर्यद्दुष्कृतं किञ्चित् तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥ यच्चास्य सुकृतं किञ्चिदमुत्रार्थमुपार्जितम् । भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु ॥” इति ॥ ११

नेति । किञ्च अयमसुरो दैत्यो न । नागो गजो वा पन्नगश्च न । धर इव संस्था यस्य सः धरसंस्थः पर्वताकारः । अर्हार्थधरपर्वताः” इत्य-

मन्दमस्यन्निषुलतां घृणया मुनिरेष वः ।

प्रणुदत्यागतावन्नं जघनेषु पशूनिव ॥ १३ ॥

न नोननुन्नो नुन्नो नो नाना नानानना ननु ।

नुन्नोऽनुन्नो ननुन्नो नो नानेना नुन्ननुन्ननुत् ॥ १४ ॥

मरः । “संस्था व्यवस्थाप्रणिधिसमाख्याकारमृत्युषु” इति वैजयन्ती । राजसो न । किन्त्वयं सुखयतीति सुखः । सुखमाध्य इत्यर्थः । नवा-भोगोऽभिनवप्रयत्नः, सञ्जोत्साह इत्यर्थः । “आभोगो वरुणच्छते पूर्णता-यत्नयोरपो”ति विश्वः । धरणिस्थो भूतलचारी राजसो रजोगुणप्रधाना ना पुरुषो हि, कश्चित् मानुष इत्यर्थः । “पुरुषाः पूरुषा नरः । मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः” इत्यमरः । अतो न पलायन-मुचितमिति भावः । गोमूत्रिकाबन्धः ।—“वर्णानामेकरूपत्वं यद्यैकान्तर-मर्षयोः । गोमूत्रिकेति तत्प्राहुर्दुष्करं तद्विदो विदुः ॥” इति लक्षणात् । षोडशकोष्ठद्वये अष्टद्वयं क्रमेण विलिख्य एकान्तरविनिमयेन वाचने श्लोका-निष्पत्तिरिति उद्धारः ॥ १२

मन्दमिति । एष मुनिघृणया कृपया इषुं लतां शःस्वामिव मन्दमस्यन्-क्षिपन् वो युष्मान् पशून् इव आगतावन्नं यथा तथा जघनेषु प्रणुदति चोद-यति । किमतः परं कष्टमिति भावः ॥ १३

नेति । पदच्छेदस्तावत् । न ना जननुन्नः नुन्नो नः ना अना नानानना ननु । नुन्नः अनुन्नः ननुन्ने नः ना अनेनाः नुन्ननुन्ननुत् । अथ योजना ।—हे नानानना नानाप्रकाराणि आननानि येषां ते, नानाविधास्या इत्यर्थः । जनेन निरूप्येण नुन्नो विद्म जननुन्नो यः स ना न पुरुषो न । तथा—नुन्न-जनो येन स नुन्नानो ना पुरुषोऽना नन्वपुरुषः खलु । जनाज्ञोतः पलाय-मानस्तु किं वक्तव्यमिति भावः । किञ्च, नुन्नः इनः स्वामी यस्य स नुन्ने नः, स न भवतीति ननुन्ने नः । नजर्यस्य नशब्दस्य सुपसुपेति समामः । स नुन्ना विद्मोऽप्यनुन्नोऽविद्म एव । यूयमनुन्नस्वामिकत्वादनुन्ना एवेति भावः । तथा नुन्ननुन्ननुत् अतिशयेन नुन्ना नुन्ननुन्नाः, तान् नुदतीति नुन्ननुन्ननुत् अति-पीडितपीडकः ना पुरुषः अनेनाः निर्दोषो न भवतीति, किन्तु सदाप एवेति “नासं नातिपरिच्छतम्” इति निषेधादित्यर्थः । अयन्तु नैतादृश इति न पलायितव्यमिति भावः । अयमेकव्यञ्जनः । अन्यस्तकारस्तु न दोषावहः, “नान्यवर्णस्तु भेदकः” इत्यभ्यनुज्ञानात् ॥ १४

वरं कृतध्वस्तगुणादत्यन्तमगुणः पुमान् ।

प्रकृत्या ह्यमणिः श्रेयान् नालङ्कारश्चुपतीपलः ॥ १५ ॥

स्यन्दना नो चतुरगाः सुरेभा वाविपत्तयः ।

स्यन्दना नो च तुरगाः सुरेभावा विपत्तयः ॥ १६ ॥

समुद्भक्तः ।

भवद्भिरधुनारातिपरिहापितपौरुषैः ।

ऋदैरिवाकर्कनिष्पीतैः प्राप्तः पङ्को दुरुत्तरः ॥ १७ ॥

वेदशाककुजे शैलेऽलिशैजेऽकुकशाववे ।

यात किं विदिशो जेतुं तुञ्जेशो दिवि किंतया ॥ १८ ॥

प्रतिलोमानुलोमपादः ।

वरमिति । कृताः पूर्वम् उत्पादिताः पश्चात् ध्वस्ता नष्टास्ते कृत-
ध्वस्ताः । “पूर्वकाल” इत्यादिना समासः । कृतध्वस्ताः गुणाः यस्य
तस्मात् पुंसोऽत्यन्तम् अतिशयेन अगुणो निर्गुणः पुमान् वरं मनाकप्रियः,
किञ्चित् प्रिय इत्यर्थः । “वरं क्लीबे मनाक् प्रिये” इत्यमरः । तथाहि—
प्रकृत्या स्वभावेन अमणिः मणिरङ्गितोऽलङ्कारः श्रेयान् । चुतोपलो
भ्रष्टरत्नो न श्रेयान् । “उपलः प्रस्तरे रत्ने” इति विश्वः । पलायितुः
समरात् ; असमर एव वरमिति भावः । अत्र समानविषयारोपयोः प्रति-
विम्बकरणादृष्टान्तालङ्कारः ॥ १५

स्यन्दना इति । स्यन्दन्ते प्रद्रवन्तीति स्यन्दनाः जवनाः, स्यन्दनाः रथा
नो सन्ति । नन्द्यादित्वात् ल्यः । चतुरं गच्छन्तीति चतुरगाः तुरगाश्च
अश्वा नो सन्ति । सुरेभा शोभनङ्गहणाः, सुरेभा वा सुरगजाश्च नो सन्ति ।
अविपत्तयो विपत्तिरहिताः, विपत्तयो वा विशिष्टाः पदातयो न सन्ति ।
अतो न भेदव्यमिति भावः । अत्र पूर्वोत्तराङ्गतानां विशेषणानां च उद्देशो-
द्देश्यभूतानां यथासंख्यसम्बन्धानुक्रमाद्यथासंख्यालङ्कारो यमकेन संसृष्टः ॥ १६

भवद्भिरिति । अधुना अरातिभिः परिहापितानि त्याजितानि पौरुषाणि
टैः तैः भवद्भिः, अर्कनिष्पीतैः अर्केण संशोषितैः ऋदैः इव दुरुत्तरो दुस्तरः
पङ्क इव पङ्को दुष्कीर्तिः प्राप्तः ॥ १७

वेत्तेति । वेत्ताणि वंशाः फलिन्यो वा शाकाः क्वरंशाश्च कुजा वृक्षा
यस्मिन् तस्मिन् वेदशाककुजे शत्रुणा दुःप्रवेश्ये इत्यर्थः । “वेत्तं वंशफलिन्यो-

अयं वः क्लैव्यमापन्नान् दृष्टपृष्ठानरातिना ।

इच्छतीशश्रुताचारान् दारानिव निगोपितुम् ॥ १९ ॥

ननु हो मथना राघो घोरा नाथमहो नु न ।

तयदातवदा भीमा माभौदा बत दायत ॥ २० ॥

प्रतिलोमानुलोमार्हः ।

अत्रेति विश्वः । “शाकवर्वरवर्धकाः” इत्यमरः । लेशिन स्तोकेनापि एजते कम्पते इति लेशैजः, स न भवतीति अलेशैजः तस्मिन् । अत्यन्ताकम्पने इत्यर्थः । “एजृ कम्पने” पचाद्यच् । न कीकते नादत्ते इति अकुको ग्रहणासमर्थाः शत्रवो यस्मिन् तस्मिन् अकुकशात्रवे । “कुक् आदाने” पचाद्यच् । शैले पर्वते । केषां भावः किन्ता कुक्षितता तथा उपलज्जिताः सन्तः । “कुत्सा[प्रश्न]निन्दावितर्केषु क्षेपे किंशब्द इत्यते” इति शाश्वतः । विदिशो जेतुं यात गच्छत किम् ? यातेः सम्प्रश्ने लोट् । मध्यमपुरुष-बहुवचनम् । दिवि स्वर्गोऽपि । तुञ्जेश इति तेषां सम्बोधनम् । तुञ्जन्त इति तुञ्जाः हिंसका दैत्याः, “तुजि हिंसायाम्” पचाद्यच् । तंभ्यो दैत्येभ्य इंगत इति तुञ्जेशाः, ईशेः क्तिप् । तंभ्योऽपि शक्ता इत्यर्थः । स्वर्गोऽपि असुर-विजयिनां युष्माकमत्र क्षुद्रस्थले क्षुद्रशत्रौ पलायनमनुचितमिति भावः ॥ १८

अथेशे तिष्ठति पलायनमेतद् वा न युक्ताभित्याह—अयमिति । अयम् ईशः स्वामी शिवः क्लैव्यं निष्पीरुषत्वम् आपन्नान् ग्रामान्, तथा अरातिना दृष्टपृष्ठान् पलायमानानित्यर्थः । वो युष्मान् श्रुताचारान् स्वल्पितव्रतान् दारान् कलत्राणि इव । “अथ पुं भूम्नि दाराः” इत्यमरः । निगोपितु गीप्तुम् । ऊदित्त्वादिड्विकल्पः । दारदोषं भर्तव स्वमहिम्ना युष्मद्दोषं संवरितुमिच्छति । अतः कृतो युष्माकमनर्थः इत्यर्थः ॥ १९

नन्विति । ननु इति आमन्त्रणम् । हो इति आह्वानम् । “हो है व्यस्ती समस्तौ च हति सम्बोधनार्थयोः । हो हो चैवविधौ ज्ञेयी सम्बुद्धाह्वानयो-रपि ॥” इति विश्वः । मथन्तीति मथनाः, “मथ्य विलोडने” कर्त्तरि ल्यट् । राघन्ति समर्था भवन्तीति राघः । “राष्ट्र सामर्थ्ये” क्तिप् । घोराः क्रूराः शत्रुणामिति भावः । नाथं महयन्ति पूजयन्तीति नाथमहः । दृशियग्रहणात् कर्मणि उपपदे क्तिप् । तयन्ति रक्षन्तीति तथाः रक्षकाः, पचाद्यच् । दायन्तीति दाताः शुद्धाः । “दैप् शोधने” कर्त्तरि क्तः । वदन्तीति वदाः वक्ताः । पचाद्यच् । तेषां इन्द्रः तयदातवदाः । भीमा भयङ्कराः माभीः ।

किं त्यक्तापास्तदेवत्वमानुष्यकपरिग्रहैः ।

ज्वलितान्यगुणैर्गुर्वी स्थिता तेजसि मानिता ॥२१॥

निशितासिरतोऽभीको न्येजतेऽमरणा रुचा ।

सारतो न विरोधी नः स्वाभासोऽभरवानुत ॥ २२ ॥

नजर्थमाशब्दस्य सुप्सपेति समामः तान् ददतीति माभीटाः अभयप्रदाः. एवंविधा यूयमिति शेषः । वत इति खेदे ब्रवयोरभेदः । न दायत नु न शुद्धाः किम् ? नु पृच्छायाम् । किन्तु शुद्धा एव । काकुः अतानुसन्धेयः । “टैप् शोधने” लोट् मध्यमपुरुषबहुवचनम् ॥ २०

किमिति । अपास्तोऽवधीरितो देवत्वमानुष्यकयोः परिग्रहः स्वीकारो यैः तैः, अतिदेवमानुषैरित्यर्थः । मनुष्याणां भावो मानुष्यकम् । ‘योपधात् गुरुपोत्तमाद्ज् ।’ ज्वलिता उज्ज्वलिताः प्रकाशिता इति यावत् । अन्यगुणा असदृशगुणा टैः तैः, “अन्यौ विभिन्नः सदृशौ” इति वैजयन्ती । ईदृशैः भवद्भिरिति शेषः । तेजसि प्रतापे स्थिता प्रतापैकशरणा मानिता शूरत्वाभिमानिता किमिति त्यक्ता । किमिति निर्लज्जैः पलायत इति भावः ॥ २१

निशितेति । हे अमरणा मरणरहिताः, निशितासिरतोऽतितोच्छ्वङ्गरतोऽभीको निर्भीको रुचा तेजसा उपलक्षितः सुष्ठु आभासत इति स्वाभासो रत्नणीयः । पचास्यत् । उदास्यर्थम् अतिशयेन भरवान्, रणभरसङ्घिष्णुरित्यर्थः । ‘उदास्यर्थविकल्पयोः’ इति विश्वः । ईदृशो नोऽस्माकं विरोधी शत्रुः सारतो बनतो न न्येजते न कम्पते, न प्रचलतीत्यर्थः । “एजृ कम्पजे” लट् । अतो भवद्भिरपि स्यातव्यमेव न चलितव्यमिति भावः । [एतन्मते “विरोधी नः” इत्यत्र भविसर्गपाठः । प्रतिलोमे निर्विसर्गपाठे “पदान्ते भविसर्गाविसर्गयोः” इत्येतादृशकाव्ये ऐक्यस्वीकारात् । अन्ये तु इनः सूर्य इव स्वाभास इनस्वाभास इत्येकं पदमाहुः । केचिन्नु विरोधी शत्रुः पूर्व-विशेषणविशिष्टो न, अपि तु पूर्वविशेषणविशिष्ट एवेति कात्तर्येन नकार-माहुः । परे तु सारतो न विरोधी न । न रतम् अरतम्, अरतेन सह वर्त्तमानाः सारता मुनयः तान् जनयन्ति मारणेन न्यूनान् कुर्वन्तीति सारतोना दैत्यास्तोषां विरोधी विष्णुः स नायम् । अतः कथं पलायन्ते । न स्वाभासः । खेन धनेन आभासत इति स्वाभासः कुबेरः सोऽपि नायम् ।

तनुवारभसो भास्वानधीरो विनतोरसा ।

चारुणा रमते जन्ये कोऽभीतो रसिताशिनि ॥ २३ ॥

प्रतिलोमानुलोमेन श्लोकद्वयम् ।

विभिन्नपातिताश्वीयनिरुद्धरथवर्त्मनि ।

हतद्विपनगष्ट्रातरुधिराम्बुनदाकुले ॥ २४ ॥

दे वा का नि नि का वा दे

वा हि का स्व स्व का हि वा ।

का का रे भ भ रे का का

नि स्व भ व्य व्य भ स्व नि ॥ २५ ॥

इति सर्वतोभद्रः ।

न भगवान् भं नक्षत्रं राति । आतोऽनुपसर्गं कः । भरश्चन्द्रस्तद्वान् शिवो-
ऽपि न, अतः पलायनं न उचितमित्याहुः इत्युपगृष्टात् । एव क्वचित्
सुस्तके पाठविशेषः ।] ॥ २२

ननु अयं न चलतीति कथं ज्ञायते ? तत्राह—तन्विति । तनुमा-
हृणोति आच्छादयतीति तनुवारं वर्म । कर्मखण् । तेन वभस्ति भासते
इति तनुवारभसः । “भस दीप्ती” पचाद्यच् । भास्वान् तेजस्वी चारुणा
भास्वता विनतेन उन्नतेन उरभा वक्षःस्थलेन उपलक्षितः । एवंविधोऽपि
अधीरा धैर्यरहितः रसितेन शब्दितेनैव अश्राति असतीति रसितागो
तस्मिन् । रवेण एव विश्वपाणहारिणोत्यर्थः । आभीक्ष्णे गिनिः । जन्ये
युद्धे । “युद्धमायोधनं जन्यम्” इत्यमरः । अभीतः निर्भीकः सन् को रमते
कः क्रीडति । यदि रमते तर्हि अयमेवेति भावः । निर्भयसञ्चारादेव अस्य
निश्चलत्वं निश्चोयत इत्यर्थः । पूर्वश्लोकस्याय प्रतिलोमः ॥ २३

अथ पञ्चभिः कुलकमाह—विभिन्नेत्यादिभिः । आहवं विगिनष्टि ।—
विभिन्नानि विदारितानि अत एव पातितानि आश्वीया अश्वसमूहाश्च ते
तथा । “पूर्वकाल” इति समासः । तैः अश्वसमूहैः निरुद्धानि रथानां
वर्त्मनि यस्मिन् तथोक्ते । “इन्दे त्वश्वीयमाश्ववत्” इत्यमरः । “केशाश्वभ्या
यञ्छावन्यतरस्या”मिति क्वप्रत्ययः । हतास्ताडिता द्विपा गजा एव नगाः
शैलाः । “शैलद्विचौ नगावगौ” इत्यमरः । तैः छूतानि उज्झितानि ।

प्रनृत्तशववित्तस्तुरगाक्षिप्तसारथौ ।

मारुतापूर्णतूणीरविक्रुष्टहतसादिनि ॥ २६ ॥

श्रीवतेः कर्मणि क्तः । “होः शृङ्गुनासिके च” इति ऊटादेशः । तान्नि
रुधिराण्येव अस्वूनि तेषां नटैः प्रवाहैः आकुले व्याप्ते ॥ २४

देवेति । पुनश्च देवान् आकनयति उद्दीपयति उत्साहयतीति देवाकानो
तस्मिन् देवाकानिनि । “कन दीप्ती” इति धातोर्णन्तात् णिनिः । यद्वा “कं
शब्दे” इति धातोराडपूर्वस्य भावे ल्युटि आकानम् आशब्दनम् ईषद्वचन-
मिति यावत् देवानां तद्वतीत्यर्थः । कावादः ईषहादो वाक्लहः । “ईषदर्थ”
इति कुशब्दस्य कादेशः । तद्वति कावादे । “अर्ण आदिभ्योऽच्” वाहिका-
पर्यायेण रणभारोद्धहनम् । वह्नेः पर्याये धात्वर्थनिर्देशे खल् वक्तव्यः ।
वाहिकया क्रमप्राप्तकरणक्रियया सुष्ठु शोभनं यथा तथा अरुकान् परान् आजि-
हीत अभियुक्ते योजयतीति यावत् । वाहिकास्वस्वकाहास्तस्मिन् । योङ्-
धर्मी युङ्गे उपचर्यते । “ओ हाङ् गती” इति धातोः विच्प्रत्ययः । सोमपा-
शब्दवत् प्रक्रिया । वाशब्दस्यार्थः । कं मटोदकमाकिरन्तीति काकाराः
मदस्त्राविणः । किरतराडपूर्वात् कर्मण्यण् । एवंविधा इभभरा गजघटा
यत्र तस्मिन् काकारेभभरे । काका इव कायाः गह्वरी इति लक्षणया तेषाम्
आमन्त्रणम् । निस्वाः निरुत्साहाः भव्याः सोत्साहाः तानुभयान् व्ययन्ति
रुं ह्यवन्तीति निस्वभव्यव्याः । “व्येज् संवरण” । “आतोऽनुपममं कः”
तैः बभस्ति भासत इति निस्वभव्यव्यभस्वान् तस्मिन् । “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त”
इति क्निप् । सर्वतो भ्रमणात् सर्वतोभद्राख्यश्चित्रबन्धः । यथाङ् दण्डी ।
“तदिदं सर्वतोभद्रं भ्रमणं यदि सर्वतः” इति । उद्धारस्तु । “अष्टकोष्ठचतुष्टयं
लिखित्वा तत्र श्लोकं क्रमेण लिखित्वा सर्वतो वाचनात् सर्वतोभद्रः” इति ।
अत्र पुस्तकान्तरे एवम्याठः—चतुष्कोष्ठे चतुरर्द्धबन्धक्रमेण आद्यपंक्तिचतुष्टये
पादचतुष्टयं द्विलिख्यानन्तरपंक्तिचतुष्टयेऽप्यधःक्रमेण पादचतुष्टयलेखने
प्रथमासु चतुष्टय पंक्तिषु प्रथमः पादः सर्वतो वाच्यते, द्वितीयादिषु द्वितीय
इति ॥ २५

प्रनृत्तेति । प्रनृत्तशवेभ्यो नृत्यत्कबन्धेभ्यो वित्तस्तैः क्षुभितैः तुरगैः
आक्षिप्ता अवधूताः सारथयो यत्र तस्मिन् । तथा मारुतेन आपूर्णैः व्याप्तैः
तूणीरैः निषङ्गैः विक्रुष्टाः शब्दायमानाः, हताः ताडिताः सादिनस्तौरङ्गिका
यत्र तस्मिन् । यद्वा मारुतापूर्णतूणीरैर्विक्रुष्टा आकर्षिता, अत एव हताः
मारुताः सादिनोऽश्ववारा यत्र तस्मिन् ॥ २६

स स त्व र ति दे नि त्यं
 स द रा म र्ष ना शि नि ।
 त्व रा धि क क स न् ना दे
 र म क त्व म क र्ष ति ॥ २७ ॥

इति अर्द्धभ्रमकः ।

आसुरे लोकविवासविधायिनि महाहवे ।
 युष्माभिरुन्नतिं नोतं निरस्तमिह पौरुषम् ॥ ३८ ॥
 कुलकम् ।

इति शासति सेनान्यां गच्छतस्ताननेकधा
 निषिध्य हसता किञ्चित् तस्थे तद्वान्धकारिणा ॥ २६ ॥

निर्गोष्ठम् ।

मुनीषुदहनातप्तान् लज्जया निविवृत्सतः ।
 शिवः प्रह्लादयामास तान्निषेधहिमाब्जुना ॥ ३० ॥

ससत्त्वेति । ससत्त्वानां सत्त्ववतां रतिदे रागप्रदे नित्यं सदराणां सभया-
 नाम् अमर्षनाशिनि क्रोधहारिणि त्वरया उत्साहेन अधिकं कसन्तो
 विकसन्तो नादाः यत्र तस्मिन् रमयतीति रमकः । रमधातोः वुञ् ।
 तस्याकादेशः तद्भावो रमकत्वम् । रणकर्मणा पररञ्जकत्वम् अर्कपति अपनु-
 दति वीराणां परस्परम् उत्साहं रणकर्मणा स्तोत्रयतीत्यर्थः ॥ २७

आसुर इति । एवंविधे आसुरे असुरमन्वन्धिनि लोकविवासविधायिनि
 लोकभयङ्करे महाहवे महायुद्धे युष्माभिः उन्नतिं वृद्धिं नोतं प्रापितं पौरुषं
 पुरुषकर्म निरस्तं नाशितमिह संग्रामे ॥ २८

इतीति । इति इत्यं सेनान्यां स्कन्दे शासति आज्ञापयतीति अनेकधा
 गच्छतः पलायमानान् तान् गणान् निषिध्य निवार्य अन्धकारिणा हरण
 किञ्चित् हसता तस्थे स्थितम् । भावे लिट् ॥ २६

मुनीति । मुनेरिषव एव दहनस्तेन आतप्तान् पीडितान् तथा लज्जया
 रणभङ्गात् शालीनत्वेन निविवृत्सती निवर्त्तितुकामान् । “वृद्धः स्वसनोः”
 इति विकल्पात् परस्मैपदम् । तान् गणान् शिवः निषेधः मा भैष्ट मा पलाय-

दूनास्ते ऽरिबलादूना निरेभा बहु मेनिरि ।

भीताः शितशराभीताः शङ्करं तत्र शङ्करम् ॥ ३१ ॥

पादाद्यन्तयमकम् ।

महेषुजलधौ शत्रोर्वर्त्तमाना दुरुत्तरे ।

प्राप्य पारमिवेशानमाशश्र्वास पताकिनी ॥ ३२ ॥

स बभार रणापितां चमूं पश्चादवस्थिताम् ।

पुरः सूर्यादपावृत्तां छायामिव महातरुः ॥ ३३ ॥

मुञ्चतीशे शरान् जिष्णौ पिनाकस्वनपूरितः ।

दध्वान ध्वनयन्नाशाः स्फुटन्निव धराधरः ॥ ३४ ॥

तेति निवारणवचनं स एव हिमाम्बु, शीतोदकं स एव प्रह्लादयामास ।
रूपकालङ्कारः ॥ ३०

दूना इति । दूनाः शरतप्ताः । “त्वादिभ्यः” इति निष्ठानत्वम् ।
अरिबलात् शत्रुबलात् जनाः जनत्रलाः । “पञ्चमी विभक्ते” इति पञ्चमी ।
निरेभाः निःशब्दाः । कुतः भीताः तस्ताः, कुतः यतः शीतैः तीक्ष्णैः शरैः
अभीताः अभिव्याप्ताः । इणः कर्मणि क्तः । तं गणाः तत्र रणे शङ्करम् अभय-
वचनेन सुखकरं शङ्करं शिवं बहु यथा तथा मेनिरि अभिन्यन्त ॥ ३१

सर्ज्ञिष्यति । दुरुत्तरे दुस्तरं शत्रोः सुखन्धिनि महेषुजलधौ महति
बाणसागरे वर्त्तमाना पताकिनी सेना ईशानं शिवं पारं परतीरमिव ।
“पारावारे परार्वाची” इत्यमरः । प्राप्य आशश्र्वास प्राणिति स्म ॥ ३२

स इति । स शितो रणापितां रणादपवृत्तां पराङ्मुखीभूताम् अत एव
पश्चात् पृष्ठभागे अवस्थितां चमूं पुरोऽग्रे स्थितः सूर्यः सूर्यकिरणः तस्मात्
अपावृत्तां परावृत्तां छायां महातरुः इव बभार । छायां तरुविव आत्मैक-
शरणां तां चमूं न सुमोचेत्यर्थः ॥ ३३

मुञ्चतीति । ईशे हरे कर्त्तरि जिष्णौ अर्जुनं विषये शरान् मुञ्चति
एति पिनाकस्य शिवकामुकस्य स्वनेन ध्वनिना, पूरितधराधरः इन्द्रकीलः
स्फुटन्निव विदीर्यमाण इव इत्युत्प्रेक्षा । आशा दिशः ध्वनयन् शब्दयुक्ताः
कुर्वन् दध्वान शब्दमकरोत् । “दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च
ताः” इत्यमरः ॥ ३४

तद्गणा दृष्टशुभीमं चित्रसंस्था इवाचलाः ।

विस्मयेन तयोर्युद्धं चित्रसंस्था इवाचलाः ॥ ३५ ॥

द्विचतुर्थयमकम् ।

परिमोहयमाणेन शिञ्जालाघवलीलया ।

जैष्णवी विशिखश्रेणी परिजङ्गे पिनाकिना ॥ ३६ ॥

अवद्यन् पत्रिणः शम्भोः सायकैरवसायकैः ।

पाण्डवः परिचक्राम शिञ्जया रणशिञ्जया ॥ ३७ ॥

आद्यन्तयमकम् ।

चारचुञ्चुश्चिरारेची चञ्चुचीररुचा रुचः ।

चचार रुचिरश्चारु चारैराचारचञ्चुरः ॥ ३८ ॥

द्वयचरः ।

तदिति । भीमं तयोः हरपाण्डवयोस्तत् प्रसिद्धं गणाः प्रमथाः चित्रसंस्थाः चित्राकाराः अचलाः शैला इव । तथा चित्रे आलेख्ये संस्था स्थितिर्येषां ते चित्रसंस्थाः चित्रलिखिता इव अचला आश्चर्यवशात् निश्चलाः सन्तो विस्मयेन दृष्टुः ॥ ३५

परैति । शिञ्जालाघवलीलया अभ्यासपाटवातिशयेन हेतुना परिमोहयमाणेन व्यामोहयता । “अणावकर्मकाञ्चित्तवत्कर्त्तृकादि”ति परस्मैपदे प्राप्ते “न पादमि” इत्यादिना तत्प्रतिषेधादात्मनिपदं गानच् । “गेर्विभाषा” इति क्तस्थस्य नस्य वा णत्वम् । पिनाकिना हरेण जिष्णोरर्जुनस्य इयं जैष्णवी विशिखश्रेणी बाणसङ्घातः परिजङ्गे निरस्ता ॥ ३६

अवद्यन्निति । पाण्डवः अर्जुनः अवसायकैः अवसानकरैः । स्वतेर्ष्यन्तात् खलप्रत्ययः । सायकैर्बाणैः शम्भोः पत्रिणः शरात् अवद्यन् खण्डयन् । व्यतः शट्प्रत्ययः । “ओतः श्यनि” इति ओकारलोपः । शिञ्जया शक्तुं प्रभवितुमिच्छया उत्साहेनेत्यर्थः, रणे शिञ्जया अभ्यासेन च परिचक्राम । उत्साहेनैपुण्याभ्यां चचारित्यर्थः ॥ ३७

चारैति । चारैर्गतिविशेषैः वित्त इति चारचुञ्चुः । “तेन वित्त-
सुञ्चुपचण्णौ” इति चुञ्चुप्रत्ययः । चिरमारेचयति रिक्तौकरोति शत्रून्

स्फुरत्पिशङ्गमौर्वीकं धुनानः स बृहद्भुनः
 धृतोल्कानलयोगिन तुल्यमंशुमता बभौ ॥ ३६ ॥
 पार्थबाणाः पशुपतेरावब्रुर्विशिखावलोम् ।
 पयोमुच द्रवारम्भ्राः सावित्रौमंशुसंहतिम् ॥ ४० ॥
 शरवृष्टिं विधयोर्वीमुदस्तां सव्यसाचिना ।
 क्रोध मार्गणैर्मार्गं तपनस्य त्रिलोचनः ॥ ४१ ॥
 तेन व्यातेनिरे भीमा भौमार्जुनफलाननाः ।
 न नानुकम्पा विशिखाः शिखाधरजवाससः ॥ ४२ ॥

शृङ्खलायमकम् ।

इति चिरारिचो । चञ्चतश्चलतश्चिरस्य वल्कलस्य रुचा प्रभया रोचत इति रुचः शोभमानः । “इगुपध” इति कः । रुचिरः सुन्दरः । चञ्चर्यते भृशं चरतीति चञ्चरः । चरतेर्यङ्ङन्तात् पचायच् । “चरफलोश्च” इति नुमागमः । “यङोऽचि च” इति यङो लुक् । आचारस्य युद्धव्यवहारस्य चञ्चरो भृशम् आचरितः स मुनिश्चारु यथा तथा चारैश्चक्राटिचम्भैः गतिविशेषैश्चचार “चारः पियालवृत्तं स्यद्गतो बन्धापमपयोः” इति विश्वः । द्रवारः ॥ ३८

स्फुरदिति । स मुनिर्जुनः स्फुरन्तो पिशङ्गो पिशङ्गवर्णा मौर्वी ज्या यस्य तत् तथोक्तम् । “नद्युतश्च” इति कप्प्रत्ययः । बृहद्भुनुर्गाण्डोर्व धुनानः कम्पयन् । उल्केव अनलस्तेन धृतो योगी येन तेन अंशुमता अर्केण सूर्येण तुल्यं बभौ । उपमा ॥ ३९

पार्थति । पार्थबाणाः अर्जुनशराः पशुपतेर्विशिखावलीं शरमङ्कतं सवितुरियं सावित्रौ ताम् अंशुसंहतिं किरणसमूहम् अरम्भ्राः निविड्डाः पयोमुचो मेघा इव आवब्रुस्तिरोदधुः ॥ ४०

शरति । त्रिलोचनः शिवः । सव्येन सचते समवैतीति तेन सव्यसाचिना अर्जनेन उदस्तां क्षिप्ताम् उर्वीं महतीं शरवृष्टिं मार्गणैः शरैर्विधूयनिरस्य तपनस्य मार्गं क्रोध आवब्रु ॥ ४१

तेनेति । तेन शिवेन भीमा भयङ्कराः तथा भियो भयस्य मार्जनं निरासः तदैव फलं प्रयोजनं येषां तानि आननानि अग्राणि येषां तेषां ते भौमार्जुनफलाननाः । तथा शिखाधराः मट्टराः तेषु जातानि शिखाधरजानि बर्हाणि

दुवियद्गामिनी तारसंरावविहतश्रुतिः ।

हैमीषुमाला शुशुभे विदुरतामिव संहतिः ॥ ४३ ॥

इति गूढचतुर्थपादः ।

विलङ्घ्य पतिणां पंक्तिं भिन्नं शिवशिलीमुखैः ।

ज्यायो वीर्य्यमुपाश्रित्य न चक्रम्ये कपिध्वजः ॥ ४४ ॥

जगतीशरणे युक्तो हरिकान्तः सुधासितः ।

दानवर्षीं कृताशंसो नागराज इवावभौ ॥ ४५ ॥

अर्थत्रयवाची ।

तानि वासांसीव वासामि पक्षा येषां ते शिखाधरजवासमः मयूरपक्षिण इत्यर्थः । विशिखाः बाणा अनुकम्प्य कृपां कृत्वा न व्यार्तनिरे इति न किन्तु अनुकम्प्यैव इत्यर्थः । अनुजिष्टुत्वादिति भावः । सम्भाव्य निषेधेन द्वौ प्रतिषेधो इत्युक्तम् ॥ ४२ ॥ शृङ्खलायमक्रमम् ।

दुःखवियदिति । द्यां स्वर्गं वियदन्तरिक्षञ्च गामिनी व्यापिनी दुःखवियद्गामिनी द्वितीयाप्रकरणे श्रितादिषु गम्यादीनामुपसङ्ख्यानान्त्वसामः । तारेण उच्चैस्तरेण संरावेण विहतास्ताडिता विद्धाः श्रुतयः कर्णा यथा सा तथोक्ता । हैमी हैममयी इषुमाला शिवशरावलिः विदुरतां संहतिरिव उक्तविशेषणा विदुरन्माला इव शुशुभे । चतुर्थपादवर्णानां त्रिपाद्यां सम्भवात् गूढचतुर्थपादमाहुः ॥ ४३ ॥

विलङ्घ्येति । शिवशिलीमुखैः पतिणां पङ्क्तिं निजशरावलिं विलङ्घ्य अतिक्रम्य भिन्नो विद्धः कपिध्वजः अर्जुनः । ज्यायः प्रशस्तम् । “हृदप्रशस्ययोज्यायान्” इत्यमरः । वीर्य्यं सत्त्वम् उपाश्रित्य अवस्थाय न चक्रम्ये न चचाल, किन्तु तान् सहन् अवतस्थौ इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

जगतीति । अर्थत्रयवाची श्लोकोऽयम् । तत्र आदौ अगराज इति पदच्छेदमाश्रित्य प्रथमोऽर्थोऽभिधीयते । ईशस्य रणे युक्तः, गन्तः, अन्यत्र जगतीशरणे भूरक्षणे युक्तः स्थितः विधिना इति शेषः । हरिः सिंह इव कान्तो मनोहरः, अन्यत्र हरीणां सिंहानां कान्तः आवासदानात् प्रियः । सुष्टु दधाति पालयति प्रजा इति सुधा । क्लिबन्तः । असितः कृष्णवर्णः, तप्तो विशेषणसमासः । अन्यत्र सुधा लेपद्रव्यविशेषस्तद्वत् सितो धवलः, दानवर्षी बहुप्रदः

विफलीकृतयत्नस्य क्षतबाणस्य शम्भुना ।

गाण्डीवधन्वनः खेभ्यो निश्चक्राम हुताशनः ॥ ४६

स पिशङ्गजटावलिः किरन्

उरु तेजः परमेण मन्युना ।

ज्वलितौषधिजातवेदसा

हिमशैलेन समं विदिद्युते ॥ ४७ ॥

क्षताशंसः क्षतजयाभिलाषः । अन्यत्र दानवैर्दत्तैः ऋषिभिः इना कामेन च क्षता आशंसा नानाफलाभिलाषो यस्मिन् म ना नरोऽर्जुनः । अगाराजः हिमवान् इव जगति आवभौ इति एकोऽर्थः ॥ * ॥ (१) अथ ऐरावतसाम्यमुच्यते । जगतीं भुवं श्यन्ति तनूकुर्वन्तीति ते जगतोशाः राक्षसाः तेषां रणः तत्र युक्तो विहितः समर्थः । हरिकान्तः इन्द्रप्रियः । उभयत्रापि समानमेतत् । सुधासितः अमृतस्रक्कः एकत्र शीतलः, अन्यत्र वर्णत इति विवेकः । दानवर्षी धनप्रदो मटस्त्रावौ च । क्षताशंसः उभयत्र क्षतजिगीषः पार्थः नागराज इव आवभौ इति द्वितीयोऽर्थः ॥ * ॥ (२) अथ शेषौपस्यमुच्यते । जगतीशरणे भूरक्षणे युक्तो नियुक्तः दैवेति शेषः । “शरणं गृहहरक्षितोः” इत्यमरः । हरिकान्तः कृष्णप्रियः । उभयत्रापि तुल्यम् । सुष्ठु दधातीति सुधा, वसुधा इति केचित् । एकदेशग्रहणात् समुदायग्रहणम् । तत्र मितो बद्धः । “षिडवत्सर्न” क्तः । अन्यत्र सुधया अमृतंन मितो बद्धः अमृतप्रिय इत्यर्थः । दानवाश्च ऋषयश्च ईर्लक्ष्मोश्च तैः क्षताशंसो विहितप्रशंसः, उभयत्रापि तुल्यमेतत् । सोऽर्जुनः नागराजः शेष इव आवभौ इति तृतीयोऽर्थः (३) ॥ ४४

विफलीति । शम्भुना क्षतबाणस्य अत एव विफलीकृतयत्नस्य निष्फलप्रयत्नस्य गाण्डीवं धनुषस्य तस्य गाण्डीवधन्वनोऽर्जनस्य । “वा संज्ञायाम्” इत्यनडादेशः । खेभ्यः इन्द्रियरन्ध्रेभ्यः । “स्वमिन्द्रिये सुखे स्वर्गे” इति विश्वः । हुताशनोऽग्निः निश्चक्राम निष्क्रान्तः क्रोधादिति भावः ॥ ४६

स इति । पिशङ्गजटावलिः पिशङ्गजटाजूटः परमेण उत्कृष्टेन मन्युना क्रोधेन उरु महत्तेजः किरन् विलिपन् सोऽर्जुनः ज्वलिता औषधयः तृणज्योतींषि जातवेदा टवाग्निश्च यस्मिन् तेन हिमशैलेन समं तुल्यं हिमाद्रि-रिव विदिद्युते हिमाद्रिवद् शुशुभे इति विस्वप्रतिविम्बभावोपमा ॥ ४७

शतशो विशिखानवद्गते
भृशमस्मै रणवेगशालिने ।
प्रथयन्ननिवार्यवीर्यतां
प्रजिघायेषुमघातुकं शिवः ॥ ४८ ॥
शम्भोर्धनुर्मण्डलतः प्रवृत्तं
तं मण्डलादंशुमिवांशुभक्तुः ।
निवारयिष्यन् विदधे सिताश्वः
शिलीमुखच्छायवृतां धरित्रीम् ॥ ४९ ॥
धनं विदार्यार्जुनबाणपूगं
ससारबाणोऽयुगलोचनस्य ।
घनं विदार्यार्जुनबाणपूगं
ससार बाणोऽयुगलोचनस्य ॥ ५० ॥ अर्द्धावलिः ।

शतश इति । शिवः शतशो विशिखानवद्गते ब्वण्डयते रणवेगशालिने रणसंरम्भशोभिने अस्मै पार्थाय भृशम् अत्यर्थम् अनिवार्यवीर्यतां निजामिति शेषः । तस्मै प्रथयन् दर्शयन् । किन्तु अघातुकम् अमारकम् । “लषपत” इत्यादिना हन्तेरुक्ञ् । इषुं जातावेकवचनम्, प्रजिघाये प्रययुजे ; “हि गतौ” इति धातोर्लिट् । “हिरचडि” इति कृत्वम् ॥ ४८ ॥

शम्भोरिति । सिताश्वोऽर्जुनः शम्भोर्धनुर्मण्डलतो धनुर्मण्डलात् प्रवृत्तं निष्क्रान्तं तम् इषुम् अंशुभक्तुरर्कस्य मण्डलात् प्रवृत्तमंशुमिव अत्रापि इषुवज्जातावेकवचनम् । निवारयिष्यन् निवारयितुकामः । क्रियार्थक्रियायां लटि तस्य शत्रुदेशः । धरित्रीं भवं शिलीमुखानां क्वाया शिलीसुखच्छायम् । “क्वाया वाहुल्ये” इति नपुंसकत्वम् । तेन वृतां व्याप्तं विदधे कृतवान् । शरजालच्छायावृतां धरित्रीमकरोदित्यर्थः । उपमालङ्कारः ॥ ४९ ॥

घनमिति । अयुगलोचनस्य विषमनेत्रस्य ईशस्य अलोचनस्य । लोच्यतेऽसौ लोचनः । कर्मणि लुप्रट् । न लोचनः अलोचनस्तस्य अलोचनस्य अचाक्षुषज्ञानविषयस्य सम्बन्धो सारो बलं बाणः शब्दः ताभ्यां सारबाणाभ्यां स्थिरशब्दाभ्यां सह वर्तते इति ससारबाणः बभयोरभेद इत्युक्तम् । न युज्यते

रुजन्महृषून् बहुधाशुपातिनो

मुहुः शरौधैरपवारयन् दिशः ।

चलाचलोऽनेक इव क्रियावशा-

न्महर्षिसङ्घैर्बुं बुधे धनञ्जयः ॥ ५१ ॥

विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणा

विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणाः ।

विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणा

विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणाः ॥ ५२ ॥

कुत्रापीति अयुक् सङ्गरहितः । क्विप् । बाणः शरः जाताविकवचनम् । घनं
मान्द्रम् अर्जुनस्य बाणपूगं शरत्रातं विदार्य विभिद्य घनं निविडम् विदार्यो
भूमिकुष्माण्डो लताविशेषाः अर्जुनाः ककुभवृक्षा बाणा नोलसैर्यकाः
पूगाः क्रमुकास्तोपाम् । “विभाषा वृक्ष—” इत्यादिना इन्द्रेणैवज्ञावः ।
विदार्य अर्जुनबाणपूगं समार विविग इत्यर्थः । ‘सृ गती’ । यदा
तदानीमेव युगलोचनस्य अर्जुनस्य बाणः समार इत्यर्थः ॥ ५०

रुजन्नित्यादि । बहुधा आशुपातिनः शोघ्रम् आपततो महृषून् मुहुः
शरौधैः रुजन् भञ्जयन् । तथा दिशश्चापवारयन् आच्छादयन् क्रियावशात्
तत्तद्गतवशात् युद्धकर्मायत्ततथा चलाचलोऽतिचञ्चलो धनञ्जयोऽर्जुनः
महर्षिसङ्घैः अनेको बहुविध इव बुधे ददृशे ॥ ५१ ॥

विकाशमिति । जगतीशस्य पृथिवीपतेरञ्जुनस्य मार्गणा बाणाः विकाशं
विस्तारमोयुः । तथा जगति लोके ईशमार्गणाः शम्भुशराः विकाशं विषम-
गतिमोयुः प्रापुर्भङ्गमोयुरित्यर्थः । तथा जगतीं पृथ्वीं श्यन्ति तनूकुर्वन्तीति
जगतीशा दानवाः । “आतोऽनुपसर्गं कः ।” तान् मारयन्तीति जगतीश-
मारः । स्रियतेख्यन्तात् क्विप् । ते च ते गणाः प्रमथाश्च जगतीशमार्गणाः
विकाशम् उल्लासं हर्षमीयुः प्रापुरित्यर्थः । अहो देवंऽपि अस्य पराक्रमप्रसर
इति विस्मयादिति भावः । तदानीं मार्गयन्तीति मार्गणाः अन्वेषकाः ।
कर्त्तरि लुट् । जगतीशस्य त्रैकोक्यनाथस्य मार्गणाः अन्वेषकाः शिवद्रष्टारो
देवर्ष्यादयो वीनां पक्षिणां काशो गतिरत्वेति विकाशम् आकाशमोयुः दिदृ-
क्षया इति भावः । महायमकम् ॥ ५२

सम्पश्यतामिति शिवेन वितायमानं
लक्ष्मीवतः क्षितिपतेस्तनयस्य वीर्यम् ।
अङ्गान्यभिन्नमपि तत्त्वविदां मुनीनां
रोमाञ्चमञ्चिततरं विभराम्बभूवुः ॥ ५३ ॥

इति युद्धवर्णनं नाम पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः ।

ततः किराताधिपतेरलघ्वी-
माञ्जिक्रियां वीक्ष्य विवृद्धमन्युः ।
स तर्कयामास विविक्ततर्क-
श्चिरं विचिन्वन्निति कारणानि ॥ १ ॥

सम्पश्यतामिति । इतीत्यं शिवेन वितायमानं विस्तार्यमाणम् । “तन्नाते-
यैकि” इति वैकल्पिक आकारादेशः । लक्ष्मीवती जयश्रीमतः । “मादुप-
धायाः” इत्यादिना मतुपो मस्य वकारः । क्षितिपतेस्तनयस्य अर्जुनस्य
वीर्यं शौर्यं सम्पश्यतां तत्त्वविदामपि हरेरंशावतारोऽयमिति विदुषामपि
किमुत अन्येषामिति भावः । मुनीनां अङ्गानि गात्राणि अभिन्नम्
अविरलम् अञ्चिततरम् अतिरुचिरं रोमाञ्चं रोमहर्षे विभराम्बभूवुः अम्बुः ।
“भीक्ष्णी” इत्यादिना विकल्पादास्यत्ययः ॥ ५२

इति किरातार्जुनीये पञ्चदशसर्गाख्या समाप्ता ॥ १५

तत इति । ततोऽनन्तरं किराताधिपतेः सम्बन्धिनीम् अलघ्वीं गुर्वीम्
आञ्जिक्रियां रणकर्म वीक्ष्य विवृद्धमन्युर्विवृद्धकोपः विविक्तो निष्कलङ्कस्तर्कः
जहो ज्ञानं वा यस्य सोऽर्जुनः कारणानि रणभराशक्तिकारणानि विचिन्वन्
विमृशन् । इतीत्यं वक्ष्यमाणप्रकारेण तर्कयामास अभ्यूहितवान् ॥ १

मदस्रुतिश्यामितगरुडलेखाः
 क्रामन्ति विक्रान्तनराधिरुढाः ।
 सहिष्णावो नेह युधामभिन्ना
 नागा नगोच्छायमिवाक्षिपन्तः ॥ २ ॥
 विचित्रया चित्रयतेव भिन्नां
 रुचं रवेः केतनरत्नभासा ।
 महारथौघेन न सन्निरुद्धा
 पयोदमन्द्रध्वनिना धरित्री ॥ ३ ॥
 समुल्लसत्प्रासमहोर्मिमालं
 परिस्फुरच्चासुरफेनपङ्क्ति ।
 विभिन्नमर्थ्यादमिहातनोति
 नाश्वीयमाशा जलधेरिवाश्वः ॥ ४ ॥

अथ त्रयोविंशतिश्लोकैर्वितर्कमेवाह—मटेत्यादि । इहास्मिन् युद्धे मद-
 स्मृतिभिर्मदप्रवाहैः श्यामाः कृता इति श्यामिताः गरुडलेखाः कपीलभागा
 येषां ते विक्रान्ताः पराक्रमं कुर्वन्तः । कर्त्तरि क्तः । “शूरो वीरय
 विक्रान्तः” इत्यमरः । तैर्मरैरधिरुढाः सहिष्णावो रणभरत्तमाः युधां
 युद्धानामभिन्नाः शिञ्जिता इत्यर्थः । क्लृद्योगात् कर्मणि षष्ठे । किञ्च
 नगानाम् उच्छायं पर्वतानामौन्नत्यम् । घञन्तेन उपसर्गस्य समामो नोप-
 सृष्टात् घञ्प्रत्ययः । “श्रिणीभुवोऽनुपसर्ग” इत्यत्रानुपसर्ग इति निषेधात् ।
 आक्षिपन्तः प्रतिघेयन्तः इव स्थिताः, तथा उन्नता इत्यर्थः । नागाः गजाः
 इह संग्रामे न क्रामन्ति न चरन्ति । यथा युद्धान्तरेषु इति शेषः । एव-
 मुत्तरत्रापि सर्वत्र द्रष्टव्यं, तथापि कथं मे शक्तिज्ञासोऽयमिति सर्वत्र
 तात्पर्यार्थः ॥ २

विचित्रेति । विचित्रया नानावर्णया केतनानां रत्नानि तेषां भासा
 प्रभया भिन्नां संवलितानां रवेः रुचं कान्तिं चित्रयता विचित्रवर्णां कुर्वतेव
 स्थितेनेति केतनौन्नत्यनिमित्तयमुत्प्रेक्षा । पयोदमन्द्रध्वनिना मेघगम्भीर-
 घोषेण महतां रथानामौघेन समूहेन धरित्री न सन्निरुद्धा न आहता ॥ ३

समुल्लसदिति । इह युद्धे प्रासाः कुन्ताः । “प्रासस्तु कुन्तः” इत्यमरः ।

हताहतेत्युद्धतभीमघोषैः
समुज्झिता योद्धृभिरभ्यमितम् ।
न हेतयः प्राप्ततडित्त्विषः खे
विवस्वदंशुज्वलिताः पतन्ति ॥ ५ ॥
अभ्यायतः सन्ततधूमधूमं
व्यापि प्रभाजालमिवान्तकस्य ।
रजः प्रतूर्णाश्वरथाङ्गनुन्नं
तनोति न व्योमनि मातरिश्वा ॥ ६ ॥
भूरिगुणा रासभधूसरेण
तिरोहिते वर्त्मनि लोचनानाम् ।

ते महोर्मय इव तेषां मालाः समुज्झमन्त्या यत्र तत्समुज्झमत्यासमहोर्मिमालम् ।
चामराणि फेना इव चामरफेनाः तेषां पङ्क्तयः परिस्फुरन्त्यश्चामरफेनानां
पङ्क्तयो यत्र तत्तथोक्तम् । अश्वोयम् अश्वसमूहः । “वृन्दे त्वश्वीयमाश्ववत्”
इत्यमरः । जलधैरम्भ इव विभिन्नमर्यादम् उन्नमर्यादम् उच्छृङ्खलं यथा तथा
आगा दिगो न आतनोति न आवृणोति ॥ ४

हतेति । हत प्रहरत आहत विध्यत । हन्तेर्लोट् मध्यमपुरुषवद्-
वचनम् । “अनुदात्तोपदेश” इत्यादिना अनुनासिकलोपः । आहतेत्यत्र
कर्मणः प्रयोगामश्वेऽपि हन्तेः स्वाभाविककर्मकत्वस्य अनपायात् अकर्मक-
त्वस्य चात्र विवक्षितत्वेन कर्मनिवृत्त्यैव तन्निवृत्तेः “आडो यमहना”
इत्यात्मनिपदम् । इत्येवमुद्भृताः प्रगल्भाः भीमाश्च घोषा येषां तैर्योद्धृभिः
योधैः अभ्यमितम् अमितानभि समुज्झिता मुक्ता विवस्वतोऽशुभिः प्रति-
फलितैरिति भावः । ज्वलिता दीपिता अत एव प्राप्तास्तडितां त्विष इव
त्विषो याभिस्ता हेतयः शस्त्राणि खे न पतन्ति । समुज्झसन्ती न दृश्यन्त-
इत्यर्थः । “हेतिः स्यादायुधं” इति विश्वः ॥ ५

अभ्येति । अभ्यायतो वीरान् हन्तुमभ्यागच्छतः । इण शत्रुप्रत्ययः ।
अन्तकस्य कालस्य सम्बन्धि सन्ततं सततं घमवत् धूमं व्यापि व्यापकं प्रभा-
जालमिव स्थितं प्रतूर्णैर्वेगवद्भिरश्वैः रथाङ्गैः रथचक्रैश्च नुन्नं प्रेरितं रजो
मातरिश्वा मरुत् व्योमनि अन्तरिक्षे न तनोति न विस्तारयति ॥ ६

नास्यत्र तेजस्विभिरुत्सुकाना-

मङ्गि प्रदोषः सुरसुन्दरीणाम् ॥ ७ ॥

रथाङ्गसंक्रोडितमप्रवहेषा

ब्रह्मन्ति मत्तद्विपन्नं हितानि ।

सङ्घर्षयोगादिव मूर्च्छितानि

क्रादं निगृह्णन्ति न दुन्दुभीनाम् ॥ ८ ॥

अस्मिन् यशःपौरुषलोलुपाना-

मरातिभिः प्रत्युरसं क्षतानाम् ।

मूर्च्छान्तरायं मुहुर्मुहूर्च्छिनन्ति

नासारशीतं करिशीकराम्भः ॥ ९ ॥

भूरुणन्ति । अत्र आहवे रामभो गर्दभः तदद् धूमरेण ईषत्याण्डुना ।
“रामभो गर्दभः खरः” इत्यमरः । “ईषत्प्राण्डुस्तु धमरः” इति च ।
भूरुणना रजसा लोचनानां वर्त्मनि चक्षुर्मागं तिरोहितं मतिं तेजस्विभि-
स्तेजस्विषु वीरिषु उत्सुकानां वीरवरणार्थम् आगतानामित्यर्थः । “प्रमितोत्सु-
काभ्यां तृतीया च” इति विकल्पात् तृतीया । सुरसुन्दरीणाम् अङ्गि दिवसे
एव प्रदोषो रात्रिसुष्वं नास्ति अन्यकारवच्चात् दृष्टेस्तिरोधानात् रात्रिभ्रमः
स्यादिति भावः ॥ ७

रथाङ्गेति । रथाङ्गसंक्रोडितं रथचक्रकूजितम् अश्वानाञ्च हेषा
ङ्गेषितानि शब्दितानि । “अश्वानां हेषा ङ्गेषा च निस्वनः” इत्यमरः ।
ब्रह्मन्ति महान्ति मत्तद्विपानां हं हितानि । “हं हितं करिगर्जितम्”
इत्यमरः । सङ्घर्षयोगादिव परस्परस्पर्द्धामस्वन्धादिव मूर्च्छितानि ब्रह्मि
गतानि सन्ति । “नपुंसकमनपुंसक” इत्यादिना नपुंसकैकगेषः । दुन्दुभीनां
भरोणां क्रादं निर्घोषम् । “स्वाननिर्घोषनिर्क्रादं” इत्यमरः । न निगृह्णन्ति
न तिरस्कुर्वन्ति ॥ ८

अस्मिन्निति । अस्मिन् रणे यशःपौरुषयोर्लोलुपानां गृह्णूनाम् अत एव
अरातिभिः प्रत्युरसम् उरसि । “प्रतरुरसः सप्तमी स्यात्” इति समासान्तः ।
क्षतानां विद्वानां सम्बन्धिनं मूर्च्छेव अन्तरायो रणविघ्नस्तम् आसारशीतं
वर्षधाराशीतलम् । “धारासम्पात आसारः” इत्यमरः । करोणां शीकर
एवाम्भः कर्त्तुं मुहुर्नीच्छिनन्ति न नाशयति ॥ ९

असृङ् नदीनामुपचोयमानै-
 विदारयद्भिः परवीं ध्वजिन्याः ।
 उच्छायमायान्ति न शोणितौघैः
 पङ्केरिवाश्यानघनैस्तटानि ॥ १० ॥
 परिचते वक्षसि दन्तिदन्तैः
 प्रियाङ्कशोता नभसः पतन्ती ।
 नेह प्रमोहं प्रियसाहसानां
 मन्दारमाला विरलीकरोति ॥ ११ ॥
 निषादिसन्नाहमणिप्रभौघे
 परीयमाणे करिशोकरिणा ।
 अर्कत्विषोन्मीलितमभ्युदेति
 न खण्डमाखण्डलकार्मुकस्य ॥ १२ ॥

असृगिति । असृङ् नदीनां तटानि उपचोयमानैः उपचयं नोयमानैः
 यथा ध्वजिन्याः पटवीं विदारयद्भिः दुःसञ्चारं कुर्वद्भिः । “विदूरयद्भिः”
 इति पाठे विदूरं दूरसञ्चारं कुर्वद्भिः आश्याना ईषच्छुष्काः । “सयोगादे-
 शतो घातोर्यग्वतः” इति श्यायतनिष्ठानत्वम् । घनाः सान्द्रास्तैः आश्यान-
 घनैः शोणितौघैः पङ्केरिव उच्छायं वृद्धिं न आयान्ति न प्राप्नुवन्ति ॥ १०

परीति । इह रणे दन्तिदन्तैर्गजदन्तैः परिचते ताडिते वक्षसि नभसः
 पतन्ती प्रियायाः अङ्क इव शोता शोतना सुखकरो मन्दारमाला सरैर्मतेति
 शेषः । प्रियं साहसं येषां तेषां प्रियसाहसानाम् । यतो गजाभियायिना-
 मिति भावः । प्रमोहं प्रहारसूच्छीं न विरलीकरोति न मन्दीकरोति ॥ ११

निषादीति । करिणां शोकरिण पुष्करतुषारेण परीयमाणे व्याप्यमाने
 निषादिनो हस्तारोहाः । “हस्तारोहा निषादिनः” इत्यमरः । तेषां
 सन्नाहाः कवचानि तेषां मणिप्रभौघे रत्नांशुजाले अर्कस्य त्विषा तजसा
 उन्मीलितम् उत्पादितम् । आखण्डलकार्मुकस्य इन्द्रधनुषः । “आखण्डलः
 सहस्राक्षः” इत्यमरः । खण्डं न अभ्युदेति ॥ १२

महीभृता पक्षवतेव भिन्ना
 विगाञ्च मध्यं परवारणेन ।
 नावर्त्तमाना निनदन्ति भीम-
 मपां निधेराप इव ध्वजिन्यः ॥ १३ ॥
 महारथानां प्रतिदन्त्यनीक-
 मधिस्यदस्यन्दनमुत्थितानाम् ।
 आमूललूनैरतिमन्युनेव
 मातङ्गहस्तैर्व्रियते न पन्थाः ॥ १४ ॥
 धृतोत्पलापीड इव प्रियायाः
 शिरोरुहाणां शिथिलः कलापः ।
 न बर्हभारः पतितस्य शङ्को-
 निषादिवक्षःस्थलमातनोति ॥ १५ ॥

महीति । पक्षवता मपक्षेण महीभृता मैनाकेन इव परवारणेन
 शत्रुगजेन मध्यं विगाञ्च प्रविश्य भिन्नाः क्षोभिताः ध्वजिन्यः सेनाः “ध्वजिनो
 वाह्निनी सेना” इत्यमरः । अपां निधेः सागरस्य आप इव । आवर्त्तमानाः
 भ्रमन्त्यः सत्यः । “स्यादावर्त्तोऽभ्रमां म्रमः” इत्यमरः । भीमं न
 निनदन्ति ॥ १३

महारथानामिति । प्रतिदन्त्यनीकं टन्तिमैन्यं प्रति “अनोकं तु रणे
 सैन्ये” इति विश्वः । अधिस्यदाः महारथाः स्थन्दना रथा यत्र तत् तथा ।
 “रंहस्तरसो तु रयः स्यदः” इत्यमरः । उत्थितानां प्रस्थितानां महारथानां
 रथिकविशेषाणाम् । तदुक्तम्—“आत्मानं सारथिं चाश्वान् रत्नन् युध्येत यो
 नरः । स महारथसंज्ञः स्यादित्याहुर्नीतिकोविदाः ॥” इति लक्षणात् ।
 पन्था मार्गः आमूलं लूनैः क्विन्नैर्मातङ्गहस्तैर्नागकरैः अतिमन्युना अति-
 क्रोधेनैव न ध्रियते न निरुध्यते ॥ १४

धृतेति । पतितस्य वक्षसि मग्नस्य शङ्कोस्तोमरस्य सम्बन्धी “वा पुंसि
 शल्यं शङ्कुर्ना सर्वला तोमरोऽस्त्रियाम्” इत्यमरः । बर्हभारः तन्मलबद्धो
 लाक्कनपिच्छकलापो धृतः उत्पलापीडः कुवलयशेखरो यस्मिन् सः ।

उज्झत्सु संहार इवास्तसङ्घ-
 मङ्गाय तेजस्विषु जीवितानि ।
 लोकत्रयास्वादनलोलजिह्वं
 न व्याददात्याननमत्र मृत्युः ॥ १६ ॥
 इयञ्च दुर्वारमहारथाना-
 माक्षिप्य वीर्य्यं महतां बलानाम् ।
 शक्तिर्ममावस्यति ह्येनयुद्धे
 सौरीव ताराधिपधाम्नि दोमिः ॥ १७ ॥
 माया स्विदेषा मतिविभ्रमो वा
 ध्वस्तं नु मे वीर्य्यमुताहमन्यः
 गाण्डीवमुक्ता हि यथा पुरा मे
 पराक्रमन्ते न शराः किराते ॥ १८ ॥

प्रियायाः सम्बन्धो शिथिलः स्रस्तः शिरोरुहाणां कलापः केशपाय इव
 निषादिनो हस्त्यारोहस्य वज्रः स्थूलं न आतनोति न व्याप्नोति ॥ १५

उज्झत्स्विति । अत्र आहवे मंहारे कल्पान्ते इव तेजस्विषु वीरेषु अस्त-
 मंख्यम् अमंख्यं यथा तथा अङ्गाय भटिति । “द्राक् भटित्यञ्जमाङ्गाय”
 इत्यमरः । जीवितानि उज्झत्सु त्यजत्सु मत्सु मृत्युः लोकत्रयस्य आस्वा-
 दने भक्षणे लोला गृध्रुर्जिह्वा यस्मिन् तदानने न व्याददाति न विवृणोति ।
 “आडो दोऽनास्यविहरण” इत्यत्रानास्यविहरण इति निषेधात् न आत्मनि-
 पटम् ॥ १६

सत्यमेवं तथापि क्रमेण कुम्भितं तत्राह — इयमिति । इयं मम शक्तिश्च
 दुर्वाराः पराक्रमिणो महारथा येषु तेषां महतां बलानां वीर्य्यम् आक्षिप्य
 निरस्य ताराधिपधाम्नि चन्द्रतजसि सूर्य्यस्य इयं सौरी । “सूर्य्यतिथ्यागस्त्य-
 मत्स्यानां य उपधायाः” इति स्त्रियां डाप्, यकारस्य लोपः । दोमिरिव
 ह्येनयुद्धे किरातरणे अवस्यति अवसोदति । एतच्च विरुद्धम् अत्यद्भुतञ्चेति
 भावः । “षोऽन्तकर्मणि” इति घातोर्लट् ॥ १७

मायेति । एषा शक्तिङ्गासरूपा माया स्वित् देवतात्तोभणं नाम ? मति-
 विभ्रमो बुद्धिविपर्य्ययो वा ? अथवा मे वीर्य्यं ध्वस्तं नष्टं नु ? उत अहमन्यः

पुंसः पदं मध्यममुत्तमस्य
 द्विधेव कुर्वन् धनुषः प्रणादैः
 नूनं तथा नैष यथास्य वेषः
 प्रच्छन्नमप्यूहयते हि चेष्टा ॥ १९ ॥
 धनुः प्रबन्धध्वनितं रुषेव
 सकृद्विकृष्टा विततेव मौर्वी ।
 सन्धानमुत्कर्षमिव व्युदस्य
 मुष्टेरसम्भेद इवापवर्गे ॥ २० ॥
 अंसाववष्टब्धतौ समाधिः
 शिरोधराया रहितप्रयासः ।
 धृता विकारांस्त्यजता मुखेन
 प्रसादलक्ष्मीः शशलाञ्जनस्य ॥ २१ ॥

अर्जुनो न वा ? कुतः ? हि यस्मात् गाण्डीवमुक्ता मे शराः पुरा यथा पूर्वं
 परिपन्थिषु इवेत्यर्थः, किराते न पराक्रमन्ते अप्रतिबन्धेन प्रवर्तन्ते । “उप-
 पराभ्याम्” इति वृत्तावात्मनेपदम् । वृत्तिरप्रतिबन्धः ॥ १८

पुंस इति । किञ्च उत्तमस्य पुंसः पुरुषोत्तमस्य मध्यमं पदम् आकाशं
 धनुषः प्रणादैः । “उपसर्गादसमासिऽपि णोपदेशस्य” इति णत्वम् । द्विधा
 कुर्वन्नव विदारयन्नव स्थितः स एष किरातो नूनं तथा तथाभूतो न ।
 कौटुशः ? तत्राह—अस्य पुरुषस्य यथा यथाभूतो वेषः वर्तते इति शेषः ।
 वेषत एवायं किरातो न स्वरूपत इत्यर्थः । कुतः ? हि यस्मात् चेष्टा
 व्यापारः प्रच्छन्नमपि निगूढमपि स्वरूपत ऊहयते तर्कयते । तस्याः स्वभावा-
 दव्यभिचारादिति भावः ॥ १९

अथ चतुर्भिश्चेष्टमिवाचष्टे—धनुरिति । धनुः रुषेव प्रबन्धेन अविच्छेदेन
 ध्वनितम् । ध्वनतेः कर्त्तरि क्तः । मौर्वी च सकृत् विकृष्टा वितता इव एक-
 वाराकर्षणादेव वितता इव स्थिता । सन्धानं बाणसन्धानम् उत्कर्षं तूणादु-
 द्हरणं बुधदस्य इव वर्जयित्वा किमु कृतमिति शेषः । अपवर्गे बाणमोक्षेऽपि
 मुष्टेरसम्भेदः असङ्घटनमिव, मुष्टिवन्धं विनैव बाणमोक्षः कृत इवेति हस्त-
 लाघवीक्तिः ॥ २०

प्रहीयते कार्य्यवशागतेषु
 स्थानेषु विष्टञ्चतया न देहः ।
 स्थितप्रयातेषु ससौष्ठवश्च
 लक्ष्मिषु पातः सदृशः शराणाम् ॥ २३ ॥
 परस्य भूयान् विवरेऽभियोगः
 प्रसह्य संरक्षणमात्मरम्भे ।
 भीष्मेऽप्यसम्भाव्यमिदं गुरौ वा
 न सम्भवत्येव वनेचरेषु ॥ २३ ॥
 अप्राकृतस्याहवदुर्मदस्य
 निवार्य्यमस्यास्त्रबलेन वीर्य्यम् ।

अंमाविति । किञ्च अंसो अवष्टब्धो स्थिरो अवस्थापितो च तौ नतो च
 अवष्टब्धनतौ । शिरोधरायाः कन्धरायाः समाधिः संस्थानविशेषः रक्षितः
 प्रयासो यस्य स तथोक्तः निःप्रयामः इत्यर्थः । तथा विकारास्त्रजता जित-
 श्मत्वात् निर्विकारिण्यर्थः । मुखेन शशलाञ्जनस्य इन्द्रोः प्रसादलक्ष्मो-
 र्धता । अमम्भवत्सम्भवो निर्दग्गनानङ्कारः ॥ २१

प्रहीयत इति । तस्य देहः कार्य्यवशेन प्रयोजनवशेन आगतेषु स्थानेषु
 आनीटादिस्थानकेषु विष्टञ्चतया स्थिरतया कत्रा न प्रहीयते न त्यज्यते,
 किन्तु स्थिर एव तिष्ठतात्यर्थः । सुष्ठु भावः सौष्ठवं लाघवम् । उद्गाता-
 दित्वादञ्जप्रत्ययः । तेन मह वर्त्तमानः ससौष्ठवः शराणां पातश्च स्थितानि
 अचलानि प्रयातानि चलानि तेषु स्थितप्रयातेषु चलाचलेषु लक्ष्येषु विषये
 सदृशः एकरूपः ॥ २२

परस्येति । किञ्च परस्य विवरे रम्भे । अल्पेऽपीति शेषः । भूयान्
 भूयिष्ठः प्रसह्य भटिति अभियोगः ज्ञातृत्वं परस्य रम्भञ्चातृत्वात् प्रहार
 उद्योग इत्यर्थः । आत्मनो रम्भे विवरे अनल्पेऽपीति शेषः । प्रसह्य भटिति
 संरक्षणं गोपनञ्च, भूयिष्ठमिति शेषः । इदं हयं भीष्मेऽपि गुरौ वा द्रोणे वापि
 असम्भाव्यं दुर्वितर्क्यं वनेचरेषु न सम्भवत्येव अतो नायं किरातः किन्त्वेष
 तिरोहितवेषः कोऽपि अमानुषः पुरुष इति भावः ॥ २३

अल्पीयसोऽप्यामयतुल्यवृत्ते-
र्महापकाराय रिपोर्विवृद्धिः ॥ २४ ॥

इति कुलकम् ।

स सम्प्रधार्यैवमहार्य्यसारः ॥
सारं विनेष्यन् सगणस्य शत्रोः ।
प्रस्वापनास्त्रं द्रुतमाजहार
ध्वान्तं घनानङ्घ्र इवार्द्धरात्रः ॥ ३५ ॥
प्रसक्तदावानलधूमधूम्ना
निरुन्धती धाम सहस्ररश्मेः ।
महावनानीव महातमिस्रा
काया ततानेशवलानि काली ॥ २६ ॥

अप्राकृतस्येति । अप्राकृतस्य उक्तरीत्या असाधारणस्य आहवदुर्मटस्य रणमत्तस्य अस्य किरातस्य वीर्यं तेजः अस्तत्रलेन दिव्यात्ममहिम्ना निवार्य्यं निवारणीयम् । अन्यथा अनिवार्य्यत्वमस्येति भावः । तथाहि अल्पीयसोऽपि अत्यल्पस्यापि आमयतुल्यवृत्तेः रोगसमानविक्रियस्य । “रोगव्याधिगदाभयाः” इत्यमरः । रिपोर्विवृद्धिर्महापकाराय । क्रिययं महानुभाव इति भावः ॥ २४

स इति । अहार्य्यसारः अनिवार्य्यवीर्य्यः सोऽर्जुनः एवं सम्प्रधार्य्य निश्चित्य सगणस्य सानुगस्य शत्रोः सारं सत्त्वं विनेष्यन् अपनेष्यन् प्रस्वाप्यन्ते प्राच्यन्ते अर्जेनेति प्रस्वापनं तदेवास्त्रं घनानङ्घ्रं शेषावर्द्धः शेषव्याप्तः अर्द्धरात्रः निशीथः । “अर्द्धरात्रनिशीथो ह्ये” इत्यमरः । “अर्द्धं नपुंसकम्” इति समासः । “अहः सर्वकदेश” इत्यादिना समामान्तः “रात्रयज्ञाहाः पुंसि” इति पुल्लिङ्गता । ध्वान्तमिव द्रुतम् आजहार आचर्कष ॥ २५

प्रसक्तेति । प्रसक्तः सन्ततो यो यो दावानलधूमस्तादृद् धूम्ना धूसरा सहस्ररश्मेर्धाम तेजो निरुन्धती आलुण्वती काली लुण्णवर्णा । “जानपद” इत्यादिना लीष् । काया कान्तिः । ईशवलानि महातमिस्रा महती तमः-सन्ततिः । “तमिस्रा तु तमस्ततिः” इति विश्वः । महावनानीव ततानव्यानशे ॥ २६

आसादिता तत्प्रथमं प्रसन्न
 प्रगल्भतायाः पदवीं हरन्ती ।
 सभेव भीमा विदधे गणानां
 निद्रा निरासं प्रतिभागुणस्य ॥ २७ ॥
 गुरुस्थिराण्युत्तमवंशजत्वा-
 द्विज्ञातसाराण्यनुशीलनेन ।
 केचित्समाश्रित्य गुणान्वितानि
 मुहृत्कुलानीव धनंषि तस्युः ॥ २८ ॥
 कृतान्तदुर्वृत्त इवापरिषां
 पुरः प्रतिहन्दिनि पाण्डवास्त्रे ।
 अतर्कितं पाणितलान्निपेतुः
 क्रियाफलानीव तदायुधानि ॥ २९ ॥
 अमस्यलेः केचिदभिन्नधैर्याः
 स्कन्धेषु संश्लेषवतां तरुणाम् ।

आसादितेति । तदेव आसादनं प्रथमं तत्प्रथमं यथा तथा प्रसन्न
 आसादिता प्राप्ता, कल्पिता प्रगल्भतायाः व्यवहारधार्यस्य पदवीं हरन्ती
 भीमा भयङ्करो निद्रा उक्तविगेषणा सभा समदिव गणानां प्रतिभा प्रज्ञा-
 शक्तिः सैव गुणस्तस्य निरासं प्रतिभात्रयं विदधे चक्रं ॥ २७

गुर्वीति । केचित्तुत्तमवंशजत्वात् वंशो वंशुः कुलञ्च । “वंशो वंशो
 कुले च” इति विश्वः । गुरुणि राहान्ति स्थिराणि दृढानि च गुरुस्थिराणि
 अनुशीलनेन परिश्रयवलेन विज्ञातः सारो बलं येषां तानि गुणैर्मांवीर्भिः
 शौर्यादिभश्च अन्वितानि धनंषि मुहृत्कुलानि मित्रकुलानीव ममाश्रित्य
 तस्युः, धनंषि अवष्टभ्य निदधेरित्यर्थः ॥ २८

कृतान्तेति । कृतान्तदुर्वृत्ते देवदुष्टेष्टिते इव । “कृतान्तो यममिद्वान्त-
 देवाकुशलकर्मसु” इति विश्वः । पाण्डवास्त्रे पुरः प्रतिहन्दिनि सति प्रति-
 कूलवर्त्तिनि सति तदा तस्मिन् काले अपरिषाम् आयुधानि क्रियाफलानि
 इव कृष्यादिफलानीव अतर्कितम् अविचारितमेव पाणितलान्निपेतुः ॥ २९

मदेन मौलन्नयनाः सलीलं
 नागा इव स्रस्तकरा निषेदुः ॥ ३० ॥
 तिरोहितेन्दोरथ शम्भुसूर्ध्वः
 प्रणम्यमाणं तपसां निवासैः ।
 सुमेरुशृङ्गादिव बिम्बमाकैः
 पिशङ्गमुच्चैरुदियाय तेजः ॥ ३१ ॥
 छायां विनिर्धूय तमोमयीं तां
 तत्त्वस्य संवित्तिरिवापविद्याम् ।
 ययौ विक्राशं द्युतिरिन्दुमौले-
 रालोकमत्यादिशतौ गणेश्वरः ॥ ३२ ॥
 त्विषां ततिः पाटलिताम्बुवाहा
 सा सर्वतः पूर्वं सरोव सन्ध्या ।
 निनाय तेषां द्रुतमुल्लसन्ती
 विनिद्रतां लोचनपङ्कजानि ॥ ३३ ॥

अंसेति । अभिन्नधैर्यास्तदानोमपि अपन्नतधैर्याः कंचित् असंख्यलै-
 रंसभागैः सह संश्लेषवतां मङ्गच्छतां तरुणां स्कन्धेषु प्रकाण्डेषु मदेन
 मौलन्ति नयनानि येषां ते नागाः गजा इव स्रस्तकराः अस्तहस्ताः सन्तः
 मलोलं निषेदुर्निषणाः ॥ ३०

तिरोहितेति । अथ तिरोहितेन्द्राः किरातमायया ऋचन्द्रात् शम्भु-
 सूर्ध्वः सकाशात् सुमेरुशृङ्गात् अर्कसम्बन्धि बिम्बमिव तपसां निवासैस्तापसैः
 प्रणम्यमानम् अभिवन्द्यमानं पिशङ्गं तेजः उच्चैरुच्चैर्मु उदियाय प्रकटो-
 बभूव तत्र तत्र अटन्निति [तच्च न चान्द्रमिति] भाः ॥ ३१

छायामिति । इन्दुमौलेर्युतिः कान्तिः, तत्त्वस्य संवित्तिज्ञानं तत्त्व-
 ज्ञानम् अपविद्याम् अपविद्यामिव तां तमोमयीं छायां निद्रां विनिर्धूय निरस्य
 गणेश्वरः आलोकं वस्तुप्रकाशं चिरम् अत्यादिशतौ वितरन्तौ विक्राशं विस्तारं
 ययौ ॥ ३२

त्विषामिति । सर्वतः पाटलिताः पाटलीकृताः अम्बुवाहाः यथा सा

पृथग्विधान्यस्त्रविरामबुद्धाः
 शस्त्राणि भूयः प्रतिपेदिरे ते ।
 मुक्ता वितानेन बलाहकानां
 ज्योतींषि रम्या इव दिग्विभागाः ॥३४॥
 द्यौरुन्ननामेव दिशः प्रसेदुः
 स्फुटं विसस्त्रे सवितुर्मयूखैः ।
 क्षयं गतायामिव यामवत्यां
 पुनः समीयाय दिनं दिनश्रीः ॥ ३५ ॥
 महास्त्रदुर्गे शिथिलप्रयत्नं
 दिग्वारणेनेव परेण रुग्णे ।
 भुजङ्गपाशान् भुजवीर्यशाली
 प्रबन्धनाय प्रजिघाय जिष्णुः ॥ ३६ ॥

तयोक्ता त्विषां तेजसां ततिः । पूर्वां मरतीति पूर्वसरी । “पूर्वं कर्त्तरि”
 इति टप्रत्यये ङीप् । “मर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः” इति पूर्वाशब्दस्य
 पुंवद्भावः । सन्ध्या प्रातःसन्ध्या इव उल्लभन्ती प्रसन्नन्ती तेषां गणानां लोचन-
 पङ्कजानि द्रुतं विनिद्रतां विक्रमं निनाय ॥ ३३

पृथगिति । अस्त्रविरामेण प्रस्वापनास्त्रोपरमेण बुद्धा विनिद्रास्ते गणा
 बलाहकानां वितानेन मेघपटलेन मुक्ता अत एव रम्या दिग्विभागा दिगन्ताः
 ज्योतींषि नक्षत्राणि इव । “ज्योतिस्ताराग्निभाज्ज्वालादृक्प्रकाशरमात्मम्”
 इति वैजयन्ती । पृथग्विधानि नानाविधानि शस्त्राणि भूयः प्रतिपेदिरे
 जगृहृरित्यर्थः ॥ ३४

द्यौरिति । तदा यामवत्यां रात्रौ क्षयं गतायां विभातायामिव द्यौरन्त-
 रिक्षम् उन्ननामेव ऊर्ध्वम् उत्पपातेव इत्युत्प्रेक्षा । दिशः प्रसेदुः । सवितु-
 र्मयूखैः स्फुटं स्पष्टं विसस्त्रे विस्तृतम् । भावे लिट् । दिनश्रीर्घस्रकान्तिः
 पुनर्दिनं समीयाय संजगाम । अत्र वैयधिकरण्येन गुणक्रियायोः समुच्चयेन
 समुच्चयोऽलङ्कारः, तस्य च समुन्नमनोत्प्रेक्षया इव शब्दवाच्ययानुप्रवेशलक्षणं
 सङ्करः । दिक्प्रसादो गुणः । प्रेषाः क्रियाः ॥ ३५

महास्त्रेति । भुजवीर्यशाली जिष्णुरर्जुनो महास्त्रं प्रस्वापनास्त्रं तत्

जिह्वाशतान्युल्लसयन्त्यजस्रं
 लसत्तडिल्लोलविषानलानि ।
 त्वासान्निरस्तां भुजगेन्द्रसेना
 नभश्चरैस्तत्पदवीं विवत्रे ॥ ३७ ॥
 दिङ् नागहस्ताकृतिमुद्वहद्भि-
 र्भागैः प्रशस्तासितरत्नोलैः ।
 रराज सर्पावलिरुल्लसन्ती
 तरङ्गमालिव नभोऽर्णवस्य ॥ ३८ ॥
 निःश्वासधूमैः स्थगितांशुजालं
 फणावतामुत्फणमण्डलानाम् ।
 गच्छन्निवास्तं वपुरभ्युवाह
 विलोचनानां सुखमुष्णारश्मिः ॥ ३९ ॥

दुर्गमिव तस्मिन् महास्त्रदुर्गं दिग्धारणेन दिग्गजेन इव परिण शत्रुणा
 शिथिलप्रयत्नम् अल्पप्रयासं यथा तथा रुग्णे भग्ने मति । 'रुजो भङ्ग'
 कर्मणि क्तः, "ओदितश्च" इति निष्ठातकारस्य नत्वम् । प्रबन्धनाय प्रकर्षण
 बन्धनाय भुजङ्गा एव पाशास्तान् प्रहितवान् ॥ ३६ ॥

जिह्वेति । लमन्तस्तडिल्लोलानि विश्वं चञ्चला विषानला विषाग्नयो येषु
 तानि जिह्वाशतानि अजस्रम् उल्लसयन्तीं चलयन्ती । भुजगेन्द्रसेना त्वासात्
 भयात् नभश्चरैर्निरस्तां त्यक्त्वा तेषां नभश्चराणां पदवीं मार्गं विवत्रे विशेषेण
 रुरोध ॥ ३७ ॥

दिङ्नागिति । दिङ्नागहस्ताकृतिम् उद्वहद्भिर्दिक्रिकराकारैस्तथा
 प्रशस्तानि समोचीनानि अस्मितरत्नानि इन्द्रनोलमणयस्तद्वत् नीलैर्भागैः
 कायैरुपलक्षिता सर्पावलिरुल्लसन्ती प्रच्युभ्यन्ती नभ एव अर्णवस्तस्य तरङ्ग-
 माला इव रराज । रूपकौट्यापितयमुत्प्रेक्षा ॥ ३८ ॥

निःश्वासेति । उष्णारश्मिरस्तां गच्छन् इव उन्नमितानि फणामण्डलानि
 येषां तेषां फणावतां सर्पाणां निःश्वासेषु ये धूमास्तैः स्थगितम् आच्छादित-
 मंशुजालं यस्य तत् तथोक्तम्, अतएव विलोचनानां सुखं सुखकरं वपुरभ्यु-
 वाह ॥ ३९ ॥

प्रतप्तचामीकरभासुरेण
 दिशः प्रकाशिन पिशङ्गयन्त्यः ।
 निश्चक्रमुः प्राणहरैर्ज्ञानानां
 ज्वाला महोल्का इव लोचनेभ्यः ॥ ४० ॥
 आक्षिप्तसम्पातमपेतशोभ-
 मुद्वङ्गि धूमाकुलदिग्विभागम् ।
 वृतं नभो भोगिकुलैरवस्थां
 परोपरुद्धस्य पुरसा भेजे ॥ ४१ ॥
 तमाशु चक्षुःश्रवसां समूहं
 मन्त्रेण ताक्षीदयकारणेन ।
 नेता नयेनेव परोपजापं
 निवारयामास पतिः पशूनाम् ॥ ४२ ॥

प्रतप्तेति । प्राणहराणि इंद्राणानि येषां तेषां प्राणहरैर्ज्ञानानां दृष्टिविषाणां
 सर्पविशेषाणां लोचनेभ्यो नेत्रेभ्यः । “लोचनं नयनं नेत्रम्” इत्यमरः । प्रतप्तं
 यञ्चामीकरं सवर्णं तद्वत् भासुरेण । “भञ्जभाममिदो घुरच्” इति घुरच्-
 प्रत्ययः । प्रकाशिनं तेजसा दिशः पिशङ्गयन्त्या ज्वाला महोल्का इव निश्च-
 क्रमुर्निर्जग्मुः ॥ ४० ॥

आक्षिप्तेति । आक्षिप्तः प्रतिपिद्धः सम्पातः सञ्चारो यस्मिन् तत् मिद्धानां
 पक्षिणाञ्चेति शेषः । अपेता गता शोभा यस्मात् तदपेतशोभं गतश्रीकम् ।
 उद्धतः [उद्धतवर्द्धिधूमाभ्याम्] प्रदाप्तो वर्द्धिर्धस्मिंस्तत् उद्धतवर्द्धि सर्वत उद्भूत-
 दहनम् । धूमैराकुलाः व्याप्ता दिग्विभागाः दिगन्ताः यस्मिन् तत् भोगिकुलैः
 सर्पकुलैर्वृतमावृतं नभः परोपरुद्धस्य शत्रुवेष्टितस्य पुरस्थावस्थामिव अवस्थां
 दशां भेजे, उक्तरीत्या तत्साधर्म्यं प्राप्तमित्यर्थः । निदर्शनालङ्कारः ॥ ४१ ॥

तमिति । पशूनां पतिः शिवस्तं चक्षुःश्रवसां सर्पाणां समूहं ताक्षीदय-
 कारणेन गरुडाविर्भावहेतुना मन्त्रेण नेता नायको नयेन नोत्या परंपाम्
 उपजातं परोपजापं परकृतं स्वमण्डलभेदमिव । “भेदोपजापावुपधा” इत्य-
 मरः । आशु निवारयामास ॥ ४२ ॥

प्रतिघ्नतीभिः कृतमीलितानि
 द्युलोकभाजामपि लोचनानि ।
 गरुत्मतां संह [न्त]तिभिर्विहायः
 क्षणप्रकाशाभिरिवावर्तने ॥ ४३ ॥
 ततः सुपर्णव्रजपक्षजन्मा
 नानागतिर्मगडलयन् जवेन ।
 जरत्तृणानीव वियन्निनाय
 वनस्पतीनां गहनानि वायुः ॥ ४४ ॥
 मनःशिलाभङ्गनिभेन पश्चा-
 न्निरुध्यमानं निकरेण भासाम् ।
 व्यूढैरुरोभिश्च विनुद्यमानं
 नभः ससर्पैव पुरः खगानाम् ॥ ४५ ॥

प्रतीति । द्युलोकभाजामपि अनिमेषाणामपि कृतं मीलनं निवेषां येषां
 तानि लोचनानि दृष्टाः प्रतिघ्नतीभिः प्रतिघ्नतीभिः । हन्तेः शतरि डीप् ।
 गरुत्मतां ताच्छ्याणां संहतिभिः समूहेः क्षणप्रकाशाभिरिदुर्द्धिरिव तासां
 मौवर्णत्वादिति भावः । विहायः अन्तरिक्षम् अवर्तने व्यानग्रे ॥ ४३

तत इति । ततः सुपर्णव्रजानां ताच्छ्याणुलानां पक्षेभ्यो जन्म यस्य स
 नानागतिर्विचित्रगतिर्वायुः वनस्पतीनां वृक्षाणां गहनानि जरत्तृणानि
 जीर्णवृणानीव जवेन मगडलयन् भ्रमयन् वियदन्तरिक्षं निनाय ॥ ४४

मनःशिलेति । मनःशिला धातुविशेषस्तस्या भङ्गच्छेदः तन्निभेन
 तत्सदृशेन भासां निकरेण कान्तिपुञ्जेन पश्चाद्भागे निरुध्यमानम् आत्रिय-
 माणं व्यूढैर्दिशालैरुरोभिर्वक्षोभिश्च । “उरो वत्सश्च वक्षश्च” इत्यमरः ।
 विनुद्यमानं प्रेत्यमाणं नभः खगानां गरुडानां पुरः ससर्पैव ससारैव ।
 उत्तरोत्तरदेशतिरोधानेन गच्छतां खगानाम् अपूर्वीऽपि पुरोभागः सादृ-
 श्यात् पूर्ववदुपलभ्यमानतया नभस एव छेदनात् पुरः ससर्प इव इत्युत्-
 प्रेक्षालङ्कारः ॥ ४५

दरीमुखैरासवरागताम्
 विकासि रुक्मच्छदधाम पीत्वा ।
 जवानिलाघूर्णितसानुजालो
 हिमाचलः क्षीव इवाचकम्पे ॥ ४६ ॥
 प्रवृत्तनक्तन्दिवसन्धिदीप्तै-
 र्भस्तलं गाञ्च पिशङ्गयद्भिः ।
 अन्तर्हितार्कैः परितः पतद्भि-
 श्छायाः समाचिन्निपिरे वनानाम् ॥४७॥
 स भोगिसङ्घः शममुग्रधाम्नां
 सैन्येन निन्ये विनतासुतानाम् ।
 महाध्वरे विध्यपचारदोषः
 कर्मान्तरेणैव महोदयेन ॥ ४८ ॥

दरोति । जवानिलिन आघूर्णितानि भ्रमितानि मानुजालानि यस्य स
 हिमाचलः आभवस्य रागो रक्तता तद्वत् ताम्रम् । गुणयोरिव उपमानोपमेय-
 भावः । विकासि विकस्वरं रुक्मच्छुटाः सुपर्णपक्षास्तार्च्याः तेषां धाम तैजो
 दरीभिर्मुखैरिव दरीमुखैः पीत्वा क्षीवो भक्त इव आचकम्पे आचचाल ।
 उपमाव्यापितयमुत्प्रेक्षा ॥ ४६

प्रवृत्तेति । नक्तञ्च दिवा च नक्तन्दिवम् । “अचतुर” इत्यादिना सम-
 म्यर्थवृत्तगौरव्यवययोर्द्वन्द्वैकवद्भावनिपाते समामान्तः । लक्षणया तु अहो-
 गवमात्रवाची । प्रवृत्तः प्रादुर्भूतो यो नक्तन्दिवस्य सन्धिः सन्ध्या तद्वत् दीप्तैः
 शोभितैर्भस्तलं गां भुवञ्च पिशङ्गयद्भिः पिशङ्गो कुर्वद्भिरन्तर्हितः आच्छा-
 दितोऽर्कैः यैस्तैः पतद्भिः पक्षिभिः परितः सर्वतो वनानां छायाः समा-
 चिन्निपिरे समाचिन्ना, अन्तर्बहिश्च तेजःप्रकाशात् कापि अन्तर्हितत्वर्थः ॥४७

स इति । स भोगिसङ्घः सर्पसमूहः उग्रधाम्नां तैजस्विनां विनतासुतानां
 तार्च्याणां पक्षिणां सैन्येन महाध्वरे महाक्रतौ विध्यपचारदोषः कर्मस्वलन-
 दोषः महोदयेन महासामर्थ्येन अथवा महता फलेन तन्मलेन प्रकृतक्रिया-
 सिद्धेरिति कर्मान्तरेण प्रायश्चित्तेन इव शमं शान्तिं निन्ये प्रापितः ॥ ४८

साफल्यमस्त्रे रिपुपौरुषस्य
 कृत्वा गते भाग्य इवापवर्गम् ।
 अनिम्बनस्य प्रसभं समन्युः
 समाददेऽस्त्रं ज्वलनस्य जिष्णुः ॥ ४६ ॥
 ऊर्ध्वं तिरश्चीनमधश्च कीर्णै-
 र्ज्वालासटैर्लङ्घितमेघपङ्क्तिः ।
 आयस्तसिंहाकृतिरुत्पपातं
 प्राण्यन्तमिच्छन्निव जातवेदाः ॥ ५० ॥
 भित्त्वेव भाभिः सवितुर्मयूखान्
 जज्वाल विष्वग्विष्टतस्फुलिङ्गः ।
 विशी[दौ]र्य्यमाणाश्मनिनादधीरं
 ध्वनिं वितन्वन्नकृशः कृशानुः ॥ ५१ ॥

साफल्यमिति । अस्त्रे मर्पास्त्रे । भाग्यं प्रागभवीथे शुभे कर्मणि इव ।
 रिपुपौरुषस्य रिपुपराक्रासस्य साफल्यं कृत्वा अपवर्गम् अवमानं समाप्तिं गते
 मतिं स्वनिवृत्तया परसाफल्यात् सफलकरणापचारः । समन्युः सक्रोधा
 जिष्णुरर्जनः अनिम्बनस्य इन्धनं विनैव उत्पादितस्य ज्वलनस्य ज्वलनप्रदोप-
 कम् अस्त्रम् आग्नेयास्त्रं प्रसभं शीघ्रं समाददे जग्राह ॥ ४६ ॥

ऊर्ध्वमिति । ऊर्ध्वं तिरश्चीनं तिर्य्यकम् । “विभापाञ्चेरदिक् स्तियाम्”
 इति खप्रत्ययः । अधश्च कीर्णैर्विस्तृतैर्ज्वाला एव सटाः केशराः । “सटा
 जटाकेशरयोः” इति विश्वः । तंल्लङ्घितमेघपङ्क्तिः अतिक्रान्तजलदावलिः
 आयतस्य लङ्घनोद्यतस्य सिंहस्य इव आकृतिर्यस्य स जातवेदा अग्निः प्राण्यन्तं
 प्राणिनां संहारम् इच्छन्निव उत्पपात ॥ ५० ॥

भित्त्वेति । भाभिस्तेजोभिः सवितुर्मयूखान् किरणान् । “किरणोऽस्त्र-
 मयूखांशु” इत्यमरः । भित्त्वेव अभिहत्येव विष्वक् समन्तात् विष्टताः
 स्फुलिङ्गा यस्य सः स्फुलिङ्गोटयस्य मयूखाभिवातहेतुकत्वम् उत्प्रेक्षते ।
 “विषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः” इत्यमरः । अकृशोऽतनुः कृशानुर्वह्निः विशी-
 [दौ]र्य्यमाणस्य विदलतोऽश्मनो निनादमिव धीरमुद्धतं ध्वनिं वितन्वन्
 जज्वाल ॥ ५१ ॥

चयानिवाद्रौनिव तुङ्गशृङ्गान्
 क्वचित्पुराणीव हिरण्मयानि ।
 महावनानीव च किंशुकानां
 ततान वङ्गिः पवनानुवृत्त्या ॥ ५२ ॥
 मुहुश्चलत्पल्लवलोहिनीभि-
 रुच्चैः शिखाभिः शिखिनोऽवलीढाः ।
 तलेषु मुक्ताविशदा बभूवुः
 सान्द्राञ्जनश्यामरुचः पयोदाः ॥ ५३ ॥
 लिलिन्नतीव क्षयकालरौद्रे
 लोकं विलोलार्चिषि लो[रो]हिताश्वे ।
 पिनाकिना हृतमहाम्बुवाह-
 मस्त्रं पुनः पाशभृतः प्रणिन्ये ॥५४॥

चयानिति । वङ्गिः पवनानुवृत्त्या वायुवशेन चयानिव हिरण्मयान् प्राका-
 रान् इव । “चयः समूहे प्राकारे” इति विश्वः । तुङ्गशृङ्गान् अद्रौनिव क्वचित्
 हिरण्मयानीति “दाण्डिनायन” इत्यादिना निपातनात् साधुः । पुराणि
 नगराणीव तथा किंशुकानां पलाशतरूणाम् । “पलाशे किंशुकः पर्णः”
 इत्यमरः । महावनानीव पुष्पितानीति भावः । ततान वितस्तार, तदाकारेण
 जज्वाल इत्यर्थः ॥ ५२

मुहुरिति । सान्द्राञ्जनश्यामरुचः घनकज्जलश्यामरुचः पयोदा मुहु-
 श्चलन्त्यश्च ताः पल्लवलोहिन्यां लोहितवर्णाश्च तामिश्रलत्पल्लवलोहि-
 नीभिः । “वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः” इति डीप् । तकारस्य नकारः ।
 शिखिनः अग्नेः उच्चैरुन्नताभिः शिखाभिर्ज्वालाभिरवलीढाः टग्धा इत्यर्थः ।
 अत एव तलेषु अधोभागेषु मुक्ताविशदा मौक्तिकधवला बभूवुः, जलसंशो-
 षणादिति भावः । “अधःस्वरूपयोरस्त्वो तलम्” इत्यमरः ॥ ५३ ॥

लिलिन्नतीति । क्षयकालरौद्रे कल्पान्तकालभयावहे विलोलार्चिषि चल-
 ज्ज्वाले लो[रो]हिताश्वे ज्वलने । “लो[रो]हिताश्वो वायुसखः” इत्यमरः ।
 लोकं लिलिन्नति लेटुमिच्छति सति जिघ्रसति सतीव । लिहेः सन्नस्तात्

ततो धरित्रीधरतुल्यरोधस-
 स्तडिङ्गतालिङ्गितनीलमूर्त्तयः ।
 अधोमुखाकाशसरिन्निपातिनी-
 रपः प्रसक्तं मुमुचुः पयोमुचः ॥५५॥
 पराहतध्वस्तशिखे शिखावतो
 वपुष्यधिक्षिप्तसमिद्धतेजसि ।
 कृतास्पदास्तप्त इवायसि ध्वनिं
 पयोनिपाताः प्रथमे वितेनिरे ॥५६॥
 महानले भिन्नसिताभ्रपातिभिः
 समेत्य सद्यः कथनेन फेनताम् ।
 ब्रजद्गिराद्रैभ्यनवत्परिचयं
 जनैर्वितेने दिवि धूमसन्ततिः ॥ ५७ ॥

शब्दप्रत्ययः । पिनाकिना पुनर्हताः आहताः आकारिता महाम्बुवाहाः
 येन तत् पाशभृती वरुणस्य अस्त्रं प्रणिन्ये प्रयुक्तम् ॥ ५४

तत इति । ततो वरुणास्त्रप्रयोगानन्तरं धरित्रीधरतुल्यरोधसः पर्वत-
 ममप्रान्ताः । “रोधः स्यात् प्रान्तकूलयोः” इति विश्वः । तडिङ्गताभिः
 आलिङ्गिता नीलमूर्त्तयो नोलाङ्गानि येषां ते पयोमुचो मेघाः अधोमुखी
 आकाशसरिटिव निपतन्तीति अधोमुखाकाशसरिन्निपातिनीः । “कर्त्तर्युप-
 माने” इति णिनिः । अपो जलालि प्रसक्तम् अनुबन्धमविच्छिन्नं यथा तथा
 मुमुचुः । इतः प्रभृति वंशस्थञ्जत्तम् ॥ ५५

पराहतेति । पराहताः अभिहताः अतो ध्वस्ता निर्वापिताः शिखा
 ज्वाला यस्य तस्मिन् पराहतध्वस्तशिखे । अधिक्षिप्तं प्रहारितं नाशितं
 ताडितमिति यावत् । अतः समिद्धं भटिति प्रदीप्तं तेजो यस्य तस्मिन्
 शिखावतोऽग्नेर्वपुषि स्वरूपे तप्ते अयसि लौहे इव कृतास्पदाः कृतस्थितयः ।
 “आस्पदं प्रतिष्ठायाम्” इति निपातः । प्रथमे पयोनिपाताः जलपाता ध्वनिं
 वितेनिरे विस्तारयामासुः ॥ ५६

महानल इति । महानले अग्नी भिन्नानि खण्डितानि सिताभ्राणीव
 पतन्तीति भिन्नसिताभ्रपातिभिः । “कर्त्तर्युपमाने” इति णिनिप्रत्ययः ।

स्वकेतुभिः पाण्डुरनीलपाटलैः
 समागताः शक्रधनुःप्रभाभिदः ।
 असंस्थितामादधिरे विभावसो-
 विचित्रचीनांशुकचारुतां त्विषः ॥५८॥
 जलौघसम्मूर्च्छनमूर्च्छितस्वनः
 प्रसक्तविद्युल्लसितैधितद्युतिः ।
 प्रशान्तिमेष्यन् धृतधूममण्डलो
 बभूव भूयानिव तत्र पावकः ॥ ५९ ॥
 प्रवृद्धसिन्धुर्मिचयस्थवीयसां
 चयैर्विभिन्नाः पयसां प्रपेटिरे ।
 उपान्तसन्ध्यारुचिभिः सरूपतां
 पयोदविच्छेदलवैः कृशानवः ॥ ६० ॥

अत एव सद्यः कथनेन पाकेन फेनतां समेत्य प्राप्य परिश्रयं नाशं व्रजङ्गि-
 र्जलेगार्द्रन्धनवत् आर्द्रकाष्ठेस्तुल्यम् । “तेन तुल्यं क्रिया चेदतिः” इति वति-
 प्रत्ययः । दिवि गगने धूमसन्ततिर्वितने विस्तारिता । फेनादिकम् आर्द्र-
 धनेऽपि तुल्यम् ॥ ५७

स्वकेतुभिरिति । पाण्डुरैर्नीलैः पाटलैश्च पाण्डुरनीलपाटलैर्विचित्रैः
 स्वकेतुभिर्धूमैः समागताः सङ्गताः अत एव शक्रधनुषः प्रभाभिद इन्द्रधनु-
 र्यतिभाजः विभावमोरगनेः त्विषः असंस्थिताम् अस्थिरां विचित्रस्य चीनांशुकस्य
 पटवस्तविशेषस्य पटदुकूलस्य चारुताम् आदधिरे दधुः ॥ ५८

जलौघेति । जलौघानाम् उदकप्रवाहाणां सम्मूर्च्छनेन मेलनेन मूर्च्छित-
 स्वनः प्रवृद्धघोषः । “मूर्च्छनं मेलने प्रोक्तं वृद्धौ मूर्च्छितमेव वा” इति सज्जनः ।
 प्रसक्तैः सङ्गतैर्विद्युतां तडिल्लतानां लसितैः स्फुरणैरेधिता वर्जिता द्युतिर्यस्य
 सः धृतधूममण्डलः जलाघातात् सम्भूतधूमपटलः पावकः प्रशान्तिमेष्यन् तत्र
 देशे भूयानिव बभूव । भूयस्त्वस्यास्थायित्वात् इवेत्युक्तम् ॥ ५९

प्रवृद्धेति । प्रवृद्धानां सिन्धोः समुद्रस्य ऊर्मीणां चया राशय इव ।
 स्थवीयसां स्थूलतराणां चयैः पूरैर्विभिन्ना विज्ञेयिताः, कृशानवोऽनयः
 उपान्तसन्ध्यारुचिभिः प्राप्तसन्ध्यारागैः पयोदानां विच्छिद्यन्ते इति

उपैत्यनन्तद्यु तिरप्यसंशयं
 विभिन्नमूलोऽनुदयाय संचयम् ।
 तथाहि तोयौघविभिन्नसंहतिः
 स हव्यवाहः प्रययौ पराभवम् ॥ ६१ ॥
 अथ विहितविधेयैराशु मुक्ता वितानै-
 रसितनगनितम्बश्यामभासां घनानाम् ।
 विकसदमलधाम्नां प्राप नौलोत्पलानां
 श्रियमधिकविशुद्धां वङ्गिदाहादिव द्यौः ॥ ६२ ॥
 इति विविधमुदासे सव्यसाची यदस्त्रं
 बहुसमरनयज्ञः सादयिष्यन्नगतिम् ।
 विधिरिव विपरीतः पौरुषं न्यायवृत्तेः
 सपदि तदुपनिन्ये रिक्ततां नौलकण्ठः ॥ ६३ ॥

विच्छेदा विच्छिन्ना विच्छिन्ना ये लवाः शकलास्तैः सरूपतां समानरूपतां
 प्रपेदिरे इत्युपमा ॥ ६०

उपैतीति । अनन्तद्युतिर्महातजाः अपि विभिन्नमूलो नष्टमलः असंशयं
 यथा तथा अनुदयाय पुनरनुत्यानाय संचयं नाशमुपैति । तथाहि—तोयौघै-
 र्विभिन्ना मंहतिः मङ्गातो यस्य स तथोक्तः स हव्यवाहोऽग्निः पराभवं नाशं
 प्रययौ । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६१

अथेति । अथ अग्निनिर्वाणानन्तरं विहितविधेयः कृतकृत्यै रसित-
 नगस्य अञ्जनाद्रेर्नितम्बः कटकः तद्वत् श्यामभासां घनानां वितानैः पटलै-
 र्मुक्ता खौराकाशो वङ्गिदाहादिवेति उत्प्रेक्षा । विकसन्ति च तानि
 अमलधामानि स्वच्छकान्तीनि च तेषां नौलोत्पलानाम् अधिकविशुद्धाम्
 अत्युज्ज्वलां श्रियं प्राप इति । निदर्शनालङ्कारः ॥ ६२

इतीति । बहुसमरनयान् अनेकरणोपायान् जानातीति बहुसमर-
 नयज्ञः । “आतोऽनुपसर्गं कः” इति कप्रत्ययः । न तु “इगुपध” इत्यादिना
 आकारान्तादनुपपदात् “अनुपपदात् कर्मीपपदो भवति विप्रतिषेधेन”
 इति वार्तिकव्याख्याने भाष्यकारेण अर्थज्ञशब्दम् उदाहृत्य अस्य अर्थशब्दस्य

वीतप्रभावतनुरप्यतनुप्रभावः

प्रत्याचकाङ्ग जयिनीं भुजवीर्य्यलक्ष्मीम् ।

अस्त्रेषु भूतपतिनापहृतेषु जिष्णु-

वर्षिष्यता दिनकृतेव जलेषु लोकः ॥ ६४ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायभारविकृतौ किराताजुनीये

किराताजुनयुद्धं नाम षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

कर्मापदत्वं दर्शितम् । सव्यमाचो अर्जनः अरातिं किरातपतिं सादृशियन्
अवसादयितुकामः सन् इत्यर्थः । क्रियार्थक्रियायां लटि तस्य शतादेगः ।
इति पूर्वोक्तप्रकारेण विविधं यदस्त्रम् उदासे प्रयुक्तवान् इत्यर्थः । “उपसर्गा-
दस्यलृहोर्वेति वाच्यम्” इत्यात्मनेपदम् । विपरोतो विधिः प्रतिकूलं
दैवम् । “विधिर्विधाने देवेऽपि” इत्यमरः । न्यायेन नीत्या वृत्तिर्वर्त्तनं यस्य
तस्य नीतिनिष्ठस्य पौरुषम् इव नीलकण्ठः शिवः सपदि तदस्त्रं रिक्ततां
व्यर्थताम् उपनिन्दे संहृतवान् । मालिनोवृत्तम् ॥ ६३

वीर्येति । भूतपतिना शम्भुना अनुग्रहोद्यता इति शेषः । अस्त्रेषु अप-
हृतेषु सत्सु वर्षिष्यता उत्तरत्र सहस्रगुणं वितरिष्यता दिनकृता सूर्य्येण
जलेषु अपहृतेषु सत्सु लोक इव वातप्रभावो गतास्त्रमहिमा अन्यत्र गतशक्तिः
अत एव तनुः क्षीणो वीतप्रभावतनुः तथापि अतनुप्रभावो निसर्गतः साम-
र्थ्यात् अधिकः अन्यत्र उद्योगवान्, ततो जिष्णुरर्जनः जयिनीं जयनशीलाम् ।
“जिदृच्छि” इत्यादिना इनिप्रत्ययः । भुजवीर्य्यलक्ष्मीं भुजपराक्रमसम्पदम् ।
उभयत्रापि पुरुषकारमिति यावत् । तत्कालकुण्ठितामिति शेषः । प्रत्याच-
काङ्ग प्रत्याहर्त्तुमियेष इत्यर्थः । यथा लोको नद्यादिजलापहारेऽपि उपाया-
न्तरेण कूपादिना जीवितुमिच्छति तद्वत् अस्त्रबलापहारेऽपि भुजबलेनैव
जेतुमियेष इति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ६४

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां

किराताजुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां

षोडशः सर्गः ॥ १६

सप्तदशः सर्गः ।

— :: —

अथापदामुद्धरणक्षमेषु
मित्ने ध्विवास्त्रेषु तिरोहितेषु ।
धृतिं गुरुश्रीर्गुरुणाभिपुष्यन्
स्वपौरुषेणेव शरासनेन ॥ १ ॥
भूरिप्रभावेण रणाभियोगात्
प्रीतो विजिह्वश्च तदीयवृद्ध्या ।
स्पष्टोऽप्यविस्पष्टवपुःप्रकाशः
सर्पन्महाधूम इवाद्रिवह्निः ॥ २
तेजः समाश्रित्य परैरहार्यं
निजं महन्मिवमिवोरुधैर्यम् ।
आसादयन्नखलितप्रभावं
भीमं भुजालम्बमिवारिटुर्गं ॥ ३ ॥

अथ पञ्चभिः पार्थं विशेषयन् षड्भिः कुलकमाह—अथेत्यादिभिः । अथ जयलक्ष्मीप्रत्याकाङ्क्षानन्तरमापदाम् उद्धरणक्षमेषु आपन्नवारणेषु अस्त्रेषु प्रस्नापनादिषु तादृशेषु मित्नेष्वेव तिरोहितेषु अन्तर्हितेषु सत्सु गुरुणा महता स्वपौरुषेणेव तादृशेन शरासनेन धृतिं धैर्यमभिपुष्यन् वर्द्धयन् अद्यापि धनुषि पौरुषे च सति कियानयं किरात इति धैर्यमवलम्बमान इत्यर्थः । अत एव गुरुश्रीः प्रवृद्धशोभासम्पत्तिः । “पद्मा मा लक्ष्मीः श्रीर्निर्गद्यते” इति शाश्वतः ॥ १

भूरीति । पुनश्च भूरिप्रभावेण महानुभावेन सह रणाभियोगात् युद्धलाभात् प्रीतः । तदीयवृद्ध्या शत्रुवृद्ध्या विजिह्वो विच्छ्वायश्च तथा स्पष्टो दीप्त्या प्रज्वलन्नपि अविस्पष्टो वपुःप्रकाशो यस्य सः । कुतः ? सर्पन् प्रसरन् महान् धमो यस्य स सर्पन्महाधूमोऽद्रिवह्निव स्थितः ॥ २

वंशोचितत्वाद्भिमानवत्या
सम्प्राप्तया सम्प्रियतामसुभ्यः ।
समक्षमादित्सितया भरेण
वध्वेव कौर्त्या परितप्यमानः ॥ ४ ॥
पतिं नगानामिव बद्धमूल-
मुन्मूलयिष्यन् तरसा विपक्षम् ।
लघुप्रयत्नं निगृहीतवीर्य्य-
स्त्रिमार्गगावेग इवैश्वरेण ॥ ५ ॥

तेज इति । पुनश्च परैररिभिः अज्ञार्थ्यमभेद्यं निजं स्वकीयं महत्तेजो
वीर्य्यं मित्रमिव समाश्रित्य । अत एव भोमि भयानके अरिरेव दुर्गे तस्मिन्
अरिदुर्गे शत्रुसङ्घटे अस्खलितस्वभावम् अचलशीलम् उक्तं महदैर्य्यं भुजाव-
लम्बमिव हस्तावष्टम्बमिव आसादयन् प्राप्नुवन् । ईदृशे सङ्घटेऽपि महावीर्य्य-
त्वात् धैर्य्यम् अत्यजन्नित्यर्थः ॥ ३ ॥

दंशेति । पुनश्च अभिमानो ममताबुद्धिः तद्वत्या विषयतया । कर्मणि
कर्तृत्वोपचारः । अभिमानास्पदेनेत्यर्थः । अन्यत्र कुलशोलाद्यभिमान-
वत्या वंशोचितत्वात् स्वकुलानुरूपत्वात् असुभ्यः प्राणिभ्योऽपि सम्प्रियतां सम्प्रा-
प्तया परेण शत्रुणा अक्षाः समीपे समक्षम् अच्ययतः । “अव्ययीभावे शरत्-
प्रभृतिभ्यः” इति समासान्तष्टच्प्रत्ययः । आदातुं ग्रहीतुम् इष्टया आदि-
त्सितया आजिहीर्षितया इत्यर्थः । आङ्पूर्वाद्गतिः सन्नन्तात् कर्मणि क्तः ।
वध्वा इव कौर्त्या हेतुना परितप्यमानः । कर्त्तरि शानच् “हेतो” इति
तृतीया । कन्यया शोक इतिवत् ॥ ४ ॥

पतिमिति । पुनश्च नगानां पतिं हिमवन्तम् इव बद्धमूलं विपक्षं
शत्रुं तरसा बलेन उन्मूलयिष्यन् उत्पाटयिष्यन् । किञ्च त्रिभिर्मार्गैर्गच्छतीति
त्रिमार्गगा गङ्गा । उत्तरपदसमासः । तस्या वेग इव ईश्वरेण लघुप्रयत्नम्
अल्पप्रयासं यथा तथा निगृहीतवीर्य्यः प्रतिबद्धशक्तिः हतास्त्रशक्तिरिति
यावत् । पुराकिल हिमाद्रिविदलनाय गगनात् पतन्तं गङ्गाप्रवाहं गङ्गाधरो
निजजटाज्जटेन निजग्राह इति पौराणिकी कथा । तद्वदित्यर्थः ॥ ५ ॥

संस्कारवच्चाद्रमयत्सु चेतः
 प्रयागशिक्षागुणभूषणेषु ।
 जयं यथार्थेषु शरेषु पार्थः
 शब्देषु भावार्थमिवाशशंसे ॥ ६ ॥
 भूयः समाधानविवृद्धतेजा
 नैवं पुरा युद्धमिति व्यथावान्
 स निववामास्रममर्षनुन्नं
 विषं महानाग इवेक्षणाभ्याम् ॥ ७ ॥
 तस्याहवायासविल्लोलमौलिः
 संरम्भताम्रायतलोचनस्य ।

संस्कारेति । एवम्भूतः पार्थः संस्कारवच्चात् संस्कारश्चित्तवासना अन्यत्र
 माधुत्वम् । असाधूनां प्रयोगनिषेधादिति भावः । अथवा संस्कारो व्युत्पत्ति-
 स्तद्वच्चात्, चेतो रमयत्सु, प्रयोगः सन्धानमोक्षादिः शिक्षाभ्यासो गुणः
 तदाहितोऽतिशयो मौर्वी वा । अन्यत्र तु प्रयोगोऽभियुक्तव्यवहारः शिक्षा-
 भ्यासः गुणाः स्वस्वस्थानकरणादयः श्लेषप्रमादादयो वा ते भूषणं येषां तेषु
 यथा यथाभूता अर्था येषां तेषु यथार्थेषु । अन्यत्र नियतार्थेषु । शृणन्ति
 हिंसन्तीति शराः तेषु जयम् । तन्निर्वाहकत्वात् तदाधारत्वविवक्षायां सप्तमी ।
 शब्देषु उपपदेषु भावः प्रवृत्तिनिमित्तं सामान्यादिः स एवार्थस्तमिव
 आशशंसे आचक्राङ्गे । शास्तिशंसत्योराङ्पूर्वयोरिच्छायामात्मनेपदमुप-
 संख्यानात् । तथा शाब्दिकाः शब्दैरर्थं साधयन्ति तद्वदयं शरैर्जयं साध-
 यितुमिषेष इत्यर्थः ॥ ६

भूय इति । भूयः पुनरपि समाधानेन युद्धाय मनोव्यवस्थापनेन विवृद्ध-
 तेजाः प्रवृद्धप्रतापः पुरा पुरातनं युद्धमेवम् इत्थं शक्तिसादकरं न भवतीति
 हेतोर्व्यथावान् परितापवान् सोऽर्जुनः ईक्षणाभ्यां दृष्टिभ्यां महानागो महा-
 सर्पो विषमिव अमर्षनुन्नं क्रोधोत्थापितम् अस्त्रम् अशु निर्बवाम निर्जगार ।
 सात्त्विकानां रससाधारण्यात् रौद्रे रसेऽश्रूदयोक्तिः । “स्तम्भः खेदोऽथ
 रोमाञ्चः स्वरभेदोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमशु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका
 मताः” ॥ ७

निर्वापयिष्यन्निव रोषतप्तं
 प्रस्त्रापयामास मुखं निदाघः ॥ ८ ॥
 क्रोधान्धकारान्तरितो रणाय
 भ्रूभेदरेखाः स बभार तिस्रः ।
 घनोपरुद्धः प्रभवाय वृष्टे -
 ऊर्द्धांशुराजौरिव तिग्मरश्मिः ॥ ९ ॥
 स प्रध्वनय्याम्बुदनादि चापं
 हस्तेन दिङ्नाग इवाद्रिशृङ्गम् ।
 वलानि शम्भोरिषुभिस्तताप
 चैतांसि चिन्ताभिरिवाशरीरः ॥ १० ॥
 सद्वादितेवाभिनिविष्टबुद्धौ
 गुणाभ्यसूर्येव विपक्षपाते ।

तस्येति । आहवायासेन युद्धायासेन विलोममौलेः स्वस्तकेशवन्धस्य
 “चूडा किरीटं केशाश्च भंगता मौलयस्त्वयः” इत्यमरः । संरम्भताम् क्रोपा-
 रणं आयते लोचने यस्य । “संरम्भः सम्भ्रमे क्रोपे” इति विश्वः । तस्य
 अर्जुनस्य रोषतप्तं मुखं निदाघो घर्मः निर्वापयिष्यन् शिथिलीकरिष्य-
 त्त्रिवेतुत्प्रेचा । प्रस्त्रापयामास सिषेच, खेटं जनयामास इत्यर्थः । स्त्राते-
 र्मित्वविकल्पितत्वाद् ऋष्वविकल्पः ॥ ८

क्रोधिति । क्रोधोऽन्धकारः इव तेनान्तरित आहतः सोऽर्जुनः घनोप-
 रुद्धो मेघावृतस्तिग्मरश्मिः रविवृष्टः प्रभवाय वर्षणाय तिस्रः ऊर्द्धांशूनां
 राजौरिव अर्कस्य ऊर्द्धांशुरेखोदयो वृष्टिलिङ्गमित्यागमः । रणाय रण-
 प्रवृत्तये तिस्रस्त्रिसङ्ख्याः भ्रूभेदो भ्रूभङ्गस्तस्य रेखाः बभार ॥ ९

स इति । सोऽर्जुनः अम्बुदवत् नदतीति अम्बुदनादि, “कर्त्तव्युपमाने”
 इति णिनिः । चापं दिङ्नागो दिग्गजः अद्रिशृङ्गमिव हस्तेन करेण
 प्रध्वनय्य ध्वनयित्वा शम्भोर्बलानि सैन्यानि अशरीरोऽनङ्गः कामः चैतांसि
 युवमनांसि चिन्ताभिः प्रयोजनध्यानैरिव इषुभिस्तताप तापयामास ।
 तपतिः सकर्मकः । अत्रेषुशब्दः स्त्रीलिङ्गः, अन्यथा उपमानोपमेययोर्भिन्न-
 लिङ्गतादोषात् । “पत्नी रोप इषुर्दयोः” इत्यमरः ॥ १०

अगोचरे वागिव चोपरमे

शक्तिः शराणां शितिकण्ठकाये ॥ ११ ॥

उमापतिं पाण्डुसुतप्रणुन्नाः

शिलीमुखा न व्यथयाम्बभूवुः ।

अभ्युत्थितस्याद्रिपतेर्नितम्ब-

मर्कस्य पादा इव हैमनस्य ॥ १२ ॥

सम्प्रीयमाणोऽनुबभूव तौत्रं

पराक्रमं तस्य पतिर्गणानाम् ।

विषाणभेदं हिमवानसह्यं

वप्रानतस्येव सुरद्विपस्य ॥ १३ ॥

महादितेति । अभिनिविष्टा शास्त्रनिश्चिता बुद्धिर्यस्य स तस्मिन् अभिनिविष्टबुद्धौ शास्त्रनिष्ठितमतौ विषये महादिता प्रामाणिकार्थसमर्थकता इव । न हि सम्यक् अभ्यस्तशास्त्रं प्रति महाद्यपि शक्नोतीति व्याचक्षते केचित् । अन्ये तु अभिनिविष्टबुद्धौ आयहाविष्टचित्ते विषये महादिता हितोपदेष्टृत्वमिव, न हि आयहो हितं गृह्णातीति भावः । विपक्षपति वीतरागे विषये गुणाभ्यसूया गुणामहिष्णुता इव स हि समदर्शी द्विषन्तमपि न हेष्टीति भावः । अगोचरे अवाङ्मनसगोचरे ब्रह्मणि वागिव । “यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” इति श्रुतेरिति भावः । शराणां शक्तिः शितिकण्ठकाये शिवशरीरे विषये उपरमे उपरता तस्य अतोभ्य-महिम्नत्वादिति भावः । “विभाषाकर्मकात्” इत्यस्य वैकल्पिकत्वात् पत्ने आत्मनेपदम् । अत्र मालोपमा ॥ ११

उमेति । पाण्डुसुतेन प्रणुन्नाः प्रक्षिप्ताः शिली शक्यं मुखे येषां ते शिलीमुखा बाणाः उमापतिं शिवम् अभ्युत्थितस्य अभुन्नतस्य अद्रिपते-र्नितम्बं कटकम् । हैमन्ते भवस्य हैमनस्य । “सर्वत्राण् च तलोपश्च” इति अणप्रत्ययः तकारलोपश्च । अर्कस्य पादा रश्मय इव । “पादा रश्माङ्घ्रि-तुर्थ्यांशाः” इत्यमरः । न व्यथयाम्बभूवुः । ‘मध्ये स्थितस्यासुमतां समूह-मर्कस्य’ इति पाठान्तरे मध्ये स्थितस्य हैमनस्य अर्कस्य पादाः किरणाः असुमतां प्राणिनां समूहमिविति न दुःखमुत्पादयामासुरिति योजना ॥ १२

तस्मै हि भारोद्धरणे समर्थं
 प्रदास्यता बाहुमिव प्रतापम् ।
 चिरं विषेहेऽभिभवस्तदानीं
 स कारणानामपि कारणेन ॥ १४ ॥
 प्रत्याहृतौजाः कृतसत्त्ववेगः
 पराक्रमं ज्यायसि यस्तनोति ।
 तेजांसि भानोरिव निष्पतन्ति
 यशांसि वीर्य्यज्वलितानि तस्य ॥ १५ ॥
 दृष्टावदानाट् व्यथतेऽरिलोकः
 प्रध्वंसमेति व्यथिताच्च तेजः ।
 तेजोविह्वलेन विजहाति दर्पः
 शान्तार्चिषं दीपमिव प्रकाशः ॥ १६ ॥

समिति । गणानां पतिः शिवस्तीव्रं तस्य अर्जुनस्य पराक्रमं एव
 रोधसि आनतस्य परिणतस्य, तटप्रहारिण इत्यर्थः । सुरहिपस्य असह्यं
 विषाणभेदं दन्तप्रहारं हिमवानिव सम्प्रोयमाणः मंहृष्यन् अनुबभूव अन्-
 भवति स्म । तस्यात्तोभ्यत्वादनुजिष्टृत्तुत्वाच्चेति भावः ॥ १३ ॥

तस्मै हीति । तस्मै पार्थाय भारस्य भूभारस्य उद्धरणे उद्वहने समर्थं
 प्रतापं बाहुमिव, अवष्टम्भतयेति शेषः । अन्यथा भारोद्धरणस्य दुष्कर-
 त्वादिति भावः । “स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोपदण्डजम्” इत्यमरः ।
 प्रदास्यता वितरिष्यता कारणानां ब्रह्मादीनामपि कारणेन जनकेन देवेन
 सोऽभिभवोऽर्जुनपरिभवस्तदानीं चिरं विषेहे सोढुः, वात्सल्यादिति भावः ॥ १४ ॥

अथ त्रिभिर्भगवदभिप्रायमाविष्कुर्वन् चतुर्भिः कलापकमाह—प्रत्याहृतैति ।
 प्रत्याहृतौजाः परेण प्रतिहतबलः सन्नपि कृतसत्त्ववेगः कृतोत्साहातिशयः
 सन् यः पुमान् ज्यायसि स्वस्मादत्यधिकं पराक्रमं तनोति तस्य पुंसो भानोर-
 कस्य तेजांसीव वीर्य्येण शौर्य्येण ज्वलितानि प्रकाशितानि यशांसि निष्पतन्ति
 उद्भवन्तीत्यर्थः । हीनस्य अधिकाभियोगो यशस्कर इति भावः ॥ १५ ॥

ततः किमित्यत आह—दृष्टेति । दृष्टम् अवदानं महत् कर्म यस्यः

ततः प्रयात्यस्तमदावलेपः
 स जय्यतायाः पदवीं जिगीषोः ।
 गन्धेन जेतुः प्रमुखागतस्य
 गन्ध [प्रति]द्विपस्येव मतङ्गजौघः ॥ १७ ॥
 एवं प्रतिद्वन्द्विषु तस्य कौर्त्तिं
 मौलीन्दुलेखाविशदां विधास्यन् ।
 इयेष पर्यायजयावसादां
 रणक्रियां शम्भुरनुक्रमेण ॥ १८ ॥
 मुनेर्विचित्रैरिषुभिः स भूया-
 न्निन्ये वशं भूतपतेर्बलीघः ।
 सहात्मलाभेन समुत्पतद्भि-
 र्जातिस्वभावैरिव जीवलोकः ॥ १९ ॥

तस्मात् दृष्टावदानात् दृष्टपौरुषात् अरिलोकः शत्रुजनो व्यथते विभेति ।
 व्यथितात् भौतात् तेजः प्रध्वंसं नाशमेति । तेजोविहीनं दर्पः उत्साहः
 शान्तार्चिर्धं निर्वाणज्वालं दीपं प्रकाश इव विजहाति त्यजति ॥ १६

तत इति । ततो दर्पहान्यनन्तरम् अस्तौ क्षयं गतौ मदावलेपौ मद-
 गवीं यस्य सः । सोऽरिलोको गन्धेन मदगन्धेनैव जेतुर्जयनशीलस्य । शीलार्थं
 त्वत्प्रत्ययः । प्रमुखागतस्य अभिमुखागतस्य गन्ध[प्रति]द्विपस्यान्यो मतङ्गजौघो
 मत्तगजसमूह इव जिगीषोर्नायकस्य जय्यतायाः पदवीं प्रयाति प्राप्नोति,
 विजिगीषुणा जेतुं शक्यो भवतीत्यर्थः । “जय्यजयौ शकार्थे” इति
 निपातः । अत्र श्लोकद्वये ज्यायसि पराक्रमकरणादीनां पूर्वपूर्वस्योत्तरो-
 त्तरं प्रति कारणत्वकथनात् कारणमालाख्योऽलङ्कारः । लक्षणन्तु उक्तम् ॥ १७

एवमिति । एवमुक्तरीत्या प्रतिद्वन्द्विषु प्रत्यर्थिषु मध्ये तस्य अर्जुनस्य
 मौलीन्दुलेखाविशदां कौर्त्तिं विधास्यन् करिष्यन् अनुक्रमेण अविपर्यासेन
 पर्यायेण जयावसादौ यस्यां तां पर्यायजयावसादां रणक्रियामियेष इच्छति
 स्म । जयानन्तरं भङ्गो भङ्गानन्तरं जय इति पर्यायाथः । तस्य विप-
 र्यासोऽन्यतरनैरन्तर्यं तदभावोऽनुक्रम इत्यपीनरुक्त्यम् ॥ १८

कलापकम् ।

वितन्वतस्तस्य शरान्धकारं
 तस्तानि सैन्यानि रवं निशेमुः ।
 प्रवर्षतः सन्ततवेपथूनि
 क्षपाघनस्येव गवां कुलानि ॥२०॥
 स सायकान् साध्वसविप्लुतानां
 क्षिपन् परेषामतिसौष्ठवेन ।
 शशीव दोषावृतलोचनानां
 विभिद्यमानः पृथगावभासे ॥ २१ ॥
 क्षोभेण तेनाथ गणाधिपानां
 भेदं यथावाकृतिरौश्वरस्य ।
 तरङ्गकम्पेन महाङ्गदानां
 क्षायामयस्येव दिनस्य क[भ]र्त्तुः ॥२२॥

मुनेरिति । मुनेर्विचित्रैरिषुभिः स भ्रूयान् असङ्गो भूतपतिर्ब्रह्मैवः
 आत्मलाभेन जन्मना सह समुत्पतद्भिर्गाविर्भवद्भिराजन्मसिद्धैरित्यर्थः ।
 जातयो गोत्वमनुष्यत्वादयः । स्वभावा जातिनियता धर्मास्तेर्जातिस्वभावै-
 र्जीवलोकः प्राणिजातमिव वशं निन्द्ये नीतः । कर्मणि लिट् । प्राणिनां
 जातिधर्मानिव गुणान् मुनिशरान् नातिक्रमितुं शक्नुवित्यर्थः ॥ १८

वितन्वत इति । तस्तानि सैन्यानि सन्ततवेपथूनि निरन्तरकम्पानि गवां
 कुलानि वृन्दानि प्रवर्षतो वृष्टिं कुर्वतः क्षपाघनस्य रात्रिघनस्येव शरै-
 र्योऽन्धकारस्तं वितन्वतो विस्तारयतस्तस्य मुनिः सखन्धिनं रवं शरवर्षप्रोपं
 निशेमुः शशुवुः, न तु किञ्चिद्दृश्यः, चेष्टा तु दूरमास्तामिति भावः ॥ २०

स इति । अतिसौष्ठवेन अतिलाघवेन सायकान् शरान् क्षिपन् सोऽर्जुनः
 साध्वसेन विप्लुतानां भ्रान्तानां साध्वसविप्लुतानां परेषां दोषेण काचकास-
 लादिरोगादिना आवृतलोचनानां दुष्टचक्षुषां शशीव पृथग्विभिद्यमानः
 आवभासे । यथा सदोषचक्षुषा एकश्चन्द्रो नानिव लक्ष्यते तद्वदेकोऽपि
 अनेक इव दृष्ट इति भावः ॥ २१

प्रसेदिवांसं न तमाप कोपः

कुतः परस्मिन् पुरुषे विकारः ।

आकारवैषम्यमिदञ्च भेजे

दुर्लच्चाचिक्ला महतां हि वृत्तिः ॥ २३ ॥

विस्फार्य्यमाणस्य ततो भुजाभ्यां

भूतानि भर्त्वा धनुरन्तकस्य ।

भिन्नाकृतिं ज्यां ददृशुः स्फुरन्तीं

क्रुद्धस्य जिह्वामिव तत्रकस्य ॥ २४ ॥

क्षोभणेति । अथ गणाधिपानां सम्बन्धिना तेन क्षोभेण कम्पेन ईश्वरस्य आकृतिराकारो मूर्त्तिः महाङ्गदानां तरङ्गकम्पेन छायामयस्य प्रतिबिम्बरूपस्य दिनस्य कर्त्तृदिवाकरस्य आकृतिरिव भेदं विकारं ययौ प्राप । स्वयं निर्विकारोऽपि प्रतिमासूर्य्यवत्परसंसर्गात्तथा प्रतीयत इत्यर्थः ॥ २२

यदि देवोऽपि विकृतस्तर्हि कोपः किं न कृतस्तत्राह—प्रसेदिवांसमिति । प्रसेदिवांसम् अर्जुनं प्रति प्रमन्नचिचं तं देवं कोपो न आप न प्राप, तत्रापि अनुग्रहं यथाविति भावः । तत्र हेतुः—परस्मिन् पुरुषे परात्मनि देवे स्वतो निर्विकारे इत्यर्थः । विकारः कोपरूपः कृतः न कृतश्चिदित्यर्थः । ननु तस्य निर्विकारस्य कथं बहिराकारभेदः कारणाभावादिति चेत् तत्र विद्म इत्याह—इदं पूर्वोक्तमाकारवैषम्यञ्च भेजे, किन्तु केनापि कारणेन न कुप्यतीत्यर्थः । ननु निर्विकारं कुत आकारभेदस्तत्राह—महतां वृत्तिश्लेषा दुर्लच्च्यचिक्ला दुर्ग्रहहेतुका हि ॥ २३

वैषम्यमाह—विस्फार्य्यमाणस्येति । ततोऽनन्तरं भूतानि भर्त्वा भूतपतिनां भृजस्तृचप्रत्ययः । अत एव “न लोक” इत्यादिना षष्ठोप्रतिषेधः । भुजाभ्याम् । कर्त्तृकरणयोस्तृतीया । विस्फार्य्यमाणस्य आकृष्यमाणस्य धनुरन्तक इव तस्य धनुरन्तकस्य सम्बन्धिनीं स्फुरन्तीं चलन्तीम् अत एव भिन्ना द्विधैव दृश्यमाना आकृतिर्यस्यास्तां ज्यां धनुर्गुणं क्रुद्धस्य तत्रकस्य नागविशेषस्य जिह्वामिव ददृशुः, द्विधाभावाद् भयङ्करत्वाच्चेति भावः ॥ २४

सव्यापसव्यध्वनितीयचापं
 पार्थः किराताधिपमाशशङ्के ।
 पर्यायसम्पादितकर्णतालं
 यन्ता गजं व्यालमिवापराङ्गः ॥ २५ ॥
 निजघ्निर तस्य हरेषुजालैः
 पतन्ति वृन्दानि शिलीमुखानाम् ।
 ऊर्ज्ज[तेज]स्त्रिभिः सिन्धुमुखागतानि
 यादांसि यादोभिरिवाम्बुराशेः ॥ २६ ॥
 विभेदमन्तःपदवीनिरोधं
 विध्वंसनं चाविदितप्रयोगः ।
 नेतारिलोकेषु करोति यद्दय-
 त्तत्तच्चकारास्य शरिषु शम्भुः ॥ २७ ॥

सव्येति । पार्थः सव्यापसव्याभ्यां वामदक्षिणगतिभ्यां ध्वनितं नादितम्
 उग्रचापं येन तं किराताधिपम् । अपराङ्गः प्रमत्तो यन्ता पर्यायेण अर्थीग-
 पद्येन सम्पादितः कर्णयोस्तालः आस्फालनं येन तं व्यालं दुष्टम् “भेद्यलिङ्गः
 शठे व्यालः” इत्यमरः । गजमिवाशशङ्के तच्चापचातुर्यदर्शनात् दुर्जय-
 कोऽप्ययमनर्थकरश्चेति शङ्कितवानित्यर्थः ॥ २५

निजघ्निर इति । हरेषुजालैस्तस्य अर्जुनस्य पतन्ति आगच्छन्ति
 शिली शल्यं सुखं येषां तेषां शिलीमुखानां शराणां वृन्दानि । ऊर्ज्जस्त्रिभिः
 प्रवलेरम्बुराशेर्यादोभिर्जलश्रैः सिन्धुमुखेन नदीमुखेन आगतानि यादां-
 सीव । “यादांसि जलजन्तवः” इति वैजयन्ती । निजघ्निर हृतानि ॥ २६

विभेदमिति । अन्तर्विभेदं व्यूहविश्लेषणम् उपजापञ्च पदवीनिरोधं
 मार्ग एव प्रतिबन्धनम्, अन्यत्र तु आसारप्रसारप्रतिबन्धं विध्वंसनं खण्डनं
 दुर्गलुण्ठनदाहादिकञ्च इत्यादि यत् यत् नेता नायको जिगीषुरविदित-
 प्रयोगः संवृतमन्त्रत्वात् अविज्ञातोपायप्रयोगः सन् अरिलोकेषु करोति ।
 तत्तत् शम्भुरविदितप्रयोगः अज्ञातबाणसन्धानमोक्षादिकः सन् अस्य अर्जु-
 नस्य शरिषु चकार कृतवान् । कर्त्तरि लिट् । श्लेषालङ्कारः ॥ २७

सोढावगीतप्रथमायुधस्य
 क्रोधोज्झितैर्वेगितया पतद्भिः ।
 छिन्नैरपि त्वासितवाहिनीकैः
 पते कृतार्थैरिव तस्य बाणैः ॥ २८ ॥
 अलङ्कृतानामृजुतागुणेन
 गुरुपदिष्टां गतिमास्थितानाम्
 सतामिवापर्वणि मार्गणानां
 भङ्गः स जिष्णोर्धृतिमुन्मथाथ ॥ २९ ॥
 बाणच्छिदस्ते विशिखाः स्मरारि-
 रवाङ्गुखीभूतफलाः पतन्तः ।
 अखण्डितं पाण्डवसायकेभ्यः
 कृतस्य सदाः प्रतिकारमापुः ॥ ३० ॥

सोढेति । सोढानि परैरवगीतानि गर्हितानि प्रथमायुधानि पूर्वोत्-
 सृष्टवाणाः यस्य तस्य अर्जुनस्य सम्बन्धिभिः क्रोधोज्झितैः क्रोधाभिषिक्तैः
 पूर्वबाणवैफल्यात् कोपेन त्यक्तैः । अत एव वेगितया वेगेन पतद्भिः गतिं
 कुर्वद्भिः । अत एव छिन्नैरपि त्वासिता वाहिन्यो यैस्तैरत एव कृतार्थैरिव
 बाणैः पते । भावे लिट् । वस्तुतस्तु अकृतार्था एवेत्यर्थः ॥ २८

अलमिति । ऋजुता अवक्राकारत्वम् अवक्रशीलत्वञ्च सैत्र गुणस्तेन
 अलङ्कृतानां गुरुभिर्धनुर्विद्यागुरुभिर्धर्मशास्त्रगुरुभिश्च उपदिष्टां दर्शितां
 गतिं गमनम् आचारञ्च आस्थितानां प्राप्तानां मार्गणानां शरणानां सता
 साधनामिव अपर्वणि अग्रथ्या, अन्यत्र अपस्तावि अकाण्ड इत्यर्थः । “पर्व
 स्यादुत्सवे ग्रथ्या प्रस्तावि लक्षणान्तरे” इति विश्वः । स ईश्वरकृतो भङ्ग-
 ष्के दो व्यसनञ्च जिष्णोर्जुनस्य कस्यचित् जित्वरस्य च । “जिष्णुः शक्रे
 धनञ्जये जित्वरे” इति विश्वः । धृतिं धैर्यम् उन्मथाथ जहार इत्यर्थः ।
 अकाण्डे साधुविपत्तिदर्शनादिव शरभङ्गदर्शनात् धैर्यभङ्गोऽभूदित्यर्थः ॥ २९

बाणिति । बाणच्छिदः पार्थशरच्छेदिनस्ते स्मरारिर्विशिखा अवा-
 ङ्गुखीभूतफला विमुखायाः विफलाश्च सन्तः पतन्तः पाण्डवसायकेभ्यः ।

चित्तोद्यमाणात्तिलाघवेन
 प्रमाथिनस्तान् भवमार्गणानाम् ।
 समा[शङ्का]कुलाया निचखान दूरं
 बाणान् ध्वजिन्या हृदयेष्वरातिः ॥ ३१ ॥
 तस्यातियत्नादतिरिच्यमाने
 पराक्रमेऽन्योन्यविशेषणेन ।
 हन्ता पुरां भूरि पृषत्कवर्षं
 निरास नैदाघ इवास्वु मेघः ॥ ३२ ॥
 अनामृशन्तः क्वचिदेव मर्म
 प्रियैषिणानुप्रहिताः शिवेन ।
 मुहृत्प्रयुक्ता इव नर्मवादाः
 शरा मुनेः प्रीतिकरा बभूवुः ॥ ३३ ॥

क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी । पाण्डवमायकानां कृतस्य फलभङ्गरूपस्य स्वकर्मणः सद्यो-
 ऽस्वगिडितं प्रतिकारमापुः, अत्यत्कटं कर्म मद्यः फलं दर्शयतीति भावः ॥ ३० ॥

पुनरर्जुनस्य जयमाह—चित्तोद्यमाणाति । अरातिरर्जुनः अतिलाघ-
 वेन अतिशीघ्रत्वात् चित्तोद्यमाणांशित्वात् अर्थं कुर्वन्नाणान् “नमोवरिविश्रित्तडः
 क्यच्” इति क्यच् । भवमार्गणानां प्रमाथिनः स्वगुह्यतस्तान् बाणान् ।
 समाकुलायाः संक्षुभितायाः ध्वजिन्याः सेनायाः हृदयेषु दूरं गाढं निचखान
 निखातवान् ॥ ३१ ॥

तस्येति । तस्य अर्जुनस्य पराक्रमे अतियत्नादतिरन्वोन्यस्य विशेष-
 णेन अतिशयकरणेन अतिरिच्यमाने अतिक्रम्य[उत्कृष्य]माणे सति पुरां हन्ता
 त्रिपुरविजयी हरो भूरि प्रभूतं पृषत्कवर्षं बाणवर्षम् । “पृषत्कवाणविशिखाः”
 इत्यमरः । निदाघ भवो नैदाघो मेघोऽस्ववाहः अस्वु जलमिव निराम
 सुमोच । अस्त्यैर्लिट् । निदाघग्रहणं वर्षणस्य अतितोत्रत्वद्योतनार्थम् ॥ ३२ ॥

अनामृशन्त इति । प्रियैषिणा प्रियचिकीर्षुणा शिवेन अनुप्रहिताः
 प्रयुक्ताः अत एव क्वचिदेव मर्म अनामृशन्तोऽसृशन्तः शराः सुहृन्मित्रं सोऽपि
 प्रियैषी तेन प्रयुक्ताः उच्चारिताः नर्मवादाः प्रियवादा इव मुनेरर्जुनस्य
 प्रीतिकराः प्रीतिजनका बभूवुः ॥ ३३ ॥

अस्त्रैः समानामतिरेकिणीं वा
 पश्यन् रिपूणामपि तस्य शक्तिम् ।
 विषादवक्तव्यबलः प्रमाथी
 स्वमाललम्बे बलमिन्दुमौलिः ॥ ३४ ॥
 ततस्तपोवीर्य्यसमुद्धतस्य
 पारं यियासोः समरार्णवस्य ।
 महिषुजालान्यखिलानि जिष्णो-
 रर्कः पयांसौव समाचचाम ॥ ३५ ॥
 रिक्ते सविश्रम्भमथार्जुनस्य
 निषङ्गवक्त्रे निपपात पाणिः ।
 अन्यद्विपापीतजले सतर्षं
 मतङ्गजस्येव नगाश्मरन्ध्रे ॥ ३६ ॥

अस्त्रैरिति । अस्त्रैः स्त्रायुधैः समानां तुल्यामतिरेकिणीं ततोऽधिकां
 वा तस्य मुनेः रिपूणामपि शक्तिं पश्यन् विषादेन उत्साहभङ्गेन वक्तव्यानि
 निर्वाच्यानि बलानि सैन्यानि यस्य सः प्रमाथी शत्रुमर्दनः इन्दुमौलिर्महादेवः
 स्वं बलमालीयं महिमानमाललम्बे स्वसामर्थ्यमवलम्बितवान् ॥ ३४

तत इति । ततो महिमप्रादुर्भावानन्तरं देवस्तपोवीर्याभ्यां समुद्धतस्य
 प्रगल्भस्य समर एव अर्णवस्तस्य पारमन्तं यियासोर्जिगमिषोर्जिष्णोरर्जुनस्य
 अखिलानि महिषुजालानि समग्रबाणसमूहान् अर्कः सूर्यः पयांसौव जलानीव
 समाचचाम सञ्चहारित्यर्थः ॥ ३५

रिक्त इति । अथ बाणान्तर्धानानन्तरम् अर्जुनस्य पाणिः करो रिक्ते
 बाणशून्ये निषङ्गवक्त्रे तूणीरमुखे अन्यद्विपेन गजान्तरेण आपीतजले पीततोये
 नगस्य अचलस्य अश्मरन्ध्रे शिलागर्त्ते कन्दरे इत्यर्थः । सतर्षं सत्वृणं यथा
 स्यात्तथा क्रियाविशेषणम् । मतङ्गजस्य पाणिर्लक्षण्या कर इव सविश्रम्भं
 सन्धेव बाणा इति सविश्वासं निपपात ॥ ३६

च्युते स तस्मिन्निषुधौ शरार्थाट्-
 ध्वस्तार्थसारे सहसैव बन्धौ ।
 तत्कालमोघप्रणयः प्रपेदे
 निर्वाच्यताकाम इवाभिमुख्यम् ॥ ३७ ॥
 आघट्टयामास गतागताभ्यां
 सावेगमग्राङ्गुलिरस्य तूणी ।
 विधेयमार्गे मतिरुत्सुकस्य
 नयप्रयोगाविव गां जिगौषोः ॥ ३८ ॥
 बभार शून्याकृतिरर्जुनस्तौ
 महेषुधौ वीतमहेषुजालौ ।
 युगान्तसंशुष्कजलौ विजिह्वः
 पूर्वापरौ लोक इवास्वराशी ॥ ३९ ॥

च्युत इति । शरा एव अर्था धनं यस्य तस्माच्च प्रति भ्रष्टे तस्मिन् इषुधौ
 निषङ्गे सहसा भ्रष्टिति ध्वस्तार्थसारे अकाण्डे नष्टधनसारे बन्धाविव
 तत्काले मोघो वितथः प्रणयः प्रीतिर्यस्य सः प्रणयेन तत्कालकृतव्यर्थप्रार्थनः
 अर्थप्रार्थनात् पूर्वं कृतार्थ एवेति भावः । स पाणिः । निर्वाच्यतां कृतज्ञत्वा-
 दपवादराहित्यं कामयत इति निर्वाच्यताकामः । “शीलिकामिभष्या-
 चरिभ्यो णः” इति णः । स इव इत्युत्प्रेक्षा । आभिमुख्यं प्रपेदे । यथा
 कश्चित् कृतज्ञस्तत्कालेऽकृतोपकारमपि बन्धुं पूर्वोपकारस्मरणात् पुनरनु-
 ब्रूयति तद्वदित्यर्थः ॥ ३७

आघट्टयामासेति । अस्य मुनेः अग्रं चासौ अङ्गुलिष्वेति अग्राङ्गुलिः ।
 “हस्ताग्राग्रहस्तयोर्गुणगुणिर्भेदाभेदात्” इति वामनः । विधेयमार्गे
 कर्त्तव्यान्वेषणे उत्सुकस्य प्रवृत्तस्य गां भुवं जिगौषोर्नायकस्य मतिर्बुद्धिरनयः
 षाङ्गुण्यं प्रयोगः उपायस्तौ नयप्रयोगाविव तूणी निशङ्गी सावेगं सप्तभ्रमम् ।
 “इष्टानिष्टागमाज्ञाने आवेगश्चित्तसम्भ्रमः” इति शाश्वतः । गतागताभ्यां
 यातायाताभ्याम् आवापोदापाभ्याञ्च आघट्टयामास । अन्यत्र तु वितर्कया-
 मास । शरग्रहणाय पुनः पुनस्तूणयोः पाणिं व्यापारयामासेत्यर्थः ॥ ३८

तेनानिमित्तेन तथा न पार्थ-
 स्तयोर्यथा रिक्ततयानुतेपे ।
 स्वामापदं प्रोज्झ्य विपत्तिमग्नं
 शोचन्ति सन्तो ह्युपकारिपक्षम् ॥ ४० ॥
 प्रतिक्रियायै विधुरः स तस्मात्
 कृच्छ्रेण विश्लेषमियाय हस्तः ।
 पराङ्मुखत्वे ऽपि कृतोपकारात्
 तूष्णीमुखान्मित्रकुलादिवार्य्यः ॥ ४१ ॥
 पश्चात्क्रिया तूणयुगस्य भर्तु-
 र्जज्ञे तदानीमुपकारिणीव ।
 सम्भावनायामधरीकृतायां
 पत्युः पुरः साहसमासितव्यम् ॥ ४२ ॥

वभारति । शून्याकृतिरिष्टनाशात् निस्ते जस्करूपोऽर्जनस्ती वीतमद्भेषु
 जाली वीतानि गतानि मद्भेषुजालानि ययोस्ती मद्भेषु मद्भानिषङ्गी
 विजिह्वः शून्यो लोको युगान्ते मंशुष्कजली । “शुषः कः” इति
 निष्ठातकारस्य ककारः । पूर्वोपरौ अम्ब, रागौ समुद्राविव बभार ॥ ३८.

तेनेति । पार्थस्तयोस्तूणयोः रिक्ततया हेतुना यथा अनुपेते शुशोच
 तथा तेन अनिमित्तेन वाणक्षयरूपेण दुर्निमित्तेन न शुशोच । तथाहि—
 सन्तः स्वामापदं प्रोज्झ्य विस्त्रय्य विपत्तिमग्नम् उपकारिणां पक्षं वर्गं
 शोचन्ति । स्वयमनापेक्षया परकीयव्यसनमेव मतामनुतापकमित्यर्थः ॥ ४०

प्रतीति । प्रतिक्रियायै विधुरः प्रतिकर्त्तृमसमर्थः । “तुमर्थाच्च भाव-
 वचनात्” इति चतुर्थी । अर्जुनस्य स हस्तः पाणिः पराङ्मुखत्वेऽपि
 तत्कालवैमुख्ये ऽपि कृतोपकारात् तस्मात् तूष्णीमुखात् मित्रकुलादार्य्यः साधुः
 कृतज्ञ इव । “आर्य्यः साधुकुलीनयोः” इति विश्वः । कृच्छ्रेण महाकष्टेन
 विश्लेषमियाय । गौरादित्वात् तूणशब्दात् ङीष् ॥ ४१

पश्चादिति । तदानीं भर्तुः स्वामिनः । कर्त्तरि षष्ठी । पश्चात्क्रिया
 पृष्ठतः करणं तूणयुगस्य उपकारिणीव उपकारिकेव जज्ञे जाता । तथाहि—

तं शम्भुराक्षिप्तमहेषुजालं
 लौहैः शरैर्मर्मसु निस्तुतोद ।
 हृतोत्तरं तत्त्वविचारमध्ये
 वक्त्रेव दोषैर्गुरुभिर्विपक्षम् ॥ ४३ ॥
 जहार चाम्नादचिरिण वर्म
 ज्वलन्मणिदग्धोतितहैमलेखम् ।
 चण्डः पतङ्गान्मरुदेकनीलं
 तडित्वतः खण्डमिवाख्युदस्य ॥ ४४ ॥
 विकीर्णनिर्धोततनोर्महासिः
 कृणावतश्च त्वच्चि विच्युतायाम् ।
 प्रतिद्विपावङ्गरुपः समक्षं
 नागमा चाक्षिप्तमुखच्छदस्य ॥ ४५ ॥

अस्मावनायां स्वयोर्यतायामधरीकृतायामफलीकृतायां पत्युः स्वामिनः पुरोऽग्रे
 आभित्यन्नाभिनं स्थितम् । बहुलयहणाद्भावे तस्यप्रत्ययः । भाहमं न क्षमं
 न योर्यम् । भर्ता मन्भावितस्य अवसरं अनुपकर्त्तारनुजोविनः तस्मान्मुख्यम्
 अनुचितमित्यर्थः ॥ ४२

तमिति । शम्भुराक्षिप्तानि आहतानि महेषुजालानि यस्य तं मुनिं
 तत्त्वविचारमध्ये वादमध्ये हृतोत्तरं निरुत्तरीकृतं विपक्षं प्रतिवादिनं वक्त्रा
 वादौ गुरुभिर्दोषैर्निग्रहस्थानैरिव लोहैर्नीहमयैः शरैर्मर्मसु निस्तुतोद
 व्यययासास ॥ ४३

जहारिति । किञ्च अस्मान्मनेरचिरिण शीघ्रं ज्वलद्भिर्मणिभिर्द्वीतिताः
 हैस्यः सौवर्ण्यी लेखाः यस्य तत् तथोक्तम् । वर्म कवचम् । चण्डो मरुत्
 पवनः पतङ्गात् सूर्यादेकनीलं केवलं कृणावर्णम् । “एके मुख्यान्वकेवलाः”
 इत्यमरः । तडित्वतस्तडिदुयुक्तस्य खण्डमिव जहार । तदा भगवन्मायया
 मुक्तकञ्चुको मुनिर्मघनिर्मुक्तः सूर्ये इव दिदीपे इति भावः ॥ ४४

अथ युग्मेनाह—विकीर्णेति । सोऽर्जुनः तनुं त्रायत इति तनुत्रं
 वर्म । “आतोऽनुपसर्गे कः” इति कप्रत्ययः । तेन विना ; विकीर्णः कांशा-
 दुद्धतः निर्धोततनुः शाणोल्लीङ्मूर्तिः । ततो विशेषणसमासः । तस्य

विबोधितस्य ध्वनिना घनानां
 हररपेतस्य च शैलरन्ध्रात् ।
 निरस्तधूमस्य च रात्रिवक्त्रे-
 विना तनुत्वेण रुचिं स भेज ॥ ४६ ॥
 युगसकम् ।

अचित्ततायामपि नाम युक्ता-
 मनूर्द्धतां प्राप्य तदीयकृच्छ्रे ।
 महीं गतौ ताविषुधौ तदानीं
 विवव्रतुश्चेतनयेव योगम् ॥ ४७ ॥
 स्थितं विशुद्धे नभसौव सत्त्वे
 धाम्ना तपोवीर्यमयेन युक्तम् ।
 शस्त्राभिघातैस्तमजस्रमीश-
 स्त्वष्टा विवस्वन्तमिदोल्लिखिष्य ॥ ४८ ॥

विकीर्णनिर्धीततनोर्महासैर्महाखण्डस्य तथा त्वचि विच्युतायां मत्यां फणाव-
 तश्च सुक्तकञ्चुकस्य अमेष्य प्रतिहिपे प्रतिगजे आवद्धरूपे बद्धक्रोपस्य
 समक्षं प्रतिगजस्य अग्रे आक्षिप्तमुखच्छदस्य निरस्तमुग्धावरणस्य नागस्य
 गजस्य च ॥ ४५ ॥

विबोधितस्येति । घनानां ध्वनिनां गर्जितेन विबोधितस्य शैलरन्ध्रात्
 कन्दरादपेतस्य निष्क्रान्तस्य हरः सिंहस्य च । तथा निरस्तधूमस्य गतधूमस्य
 रात्रिवक्त्रे च रुचिं शोभां भेज । एतेभ्यः तदीयतावैरनिर्यातनत्वरणदुर्मद-
 त्वमनस्त्रित्वतेजस्त्रित्वानि उक्तानि । अत्र रुचिमिव रुचिमिति सादृश्यक्षेपात्
 असम्भवदस्तुसम्बन्धी निदर्शनालङ्कारो मालया संसृष्टः ॥ ४६ ॥

अचित्ततायामिति । तदानीं कवचपतनसमये महीं गतौ इषुर्धा
 निषङ्गौ अचित्ततायामपि अचेतनत्वेऽपि तदीयकृच्छ्रे स्वामिव्यमने युक्तं
 योग्याम् । नाम किल । अकिञ्चित्करत्वादिति भावः । अनूर्द्धताम् अवाङ्मुखत्वं
 प्राप्य चेतनया प्राणिसाधारणज्ञानेन योगं सम्बन्धं चैतन्यसम्बन्धं विवव्रतु-
 रिवेत्युत्प्रेक्षा । अचेतनत्वे अवाङ्मुखत्वादिचेतनधर्मायोगादिति भावः ॥ ४७ ॥

संरम्भवेगोज्झितवेदनेषु
 गात्रेषु वाधिर्य्य[चाधैर्य्य]मुपागतेषु
 मुनेर्बभूवागणितेषुराशे-
 लोहोस्तिरस्कार इवात्ममन्युः ॥ ४६ ॥
 ततोऽनुपूर्वायतवृत्तबाहुः
 श्रीमान् चरल्लोहितदिग्धदेहः ।
 आस्कन्द्य वेगेन विमुक्तनादः
 क्षितिं विधुन्वन्नैव पाष्णिघातैः ॥ ५० ॥
 साम्यं गतेनाशनिना मघोनः
 शशाङ्कखगडाकृतिपागदुरण ।
 शन्मुं विभित्सु धनुषा जघान
 स्तम्बं विपागेन महानिवेभः ॥ ५१ ॥
 युग्मम्

स्थितमिति । विशद्वे निर्मले नभमि इव सत्त्वे सत्त्वगुणं स्थितं तपो-
 वीर्य्यमयेन तपोवीर्य्याभ्यामागतेन धाम्ना तेजसा युक्तं तस् अर्जुनम् ईगस्वष्टा
 विश्वकर्मा विवस्वन्तं सूर्य्यमिव अजस्रं निरन्तरं शस्त्राभिघातैः शस्त्रकर्षणैः
 उल्लिखेत् ततश्च ॥ ४६

मरम्भेति । संरम्भवेगेन समम्भमातिशयेन उज्झितवेदनेषु त्यक्तदुःखेषु
 गात्रेषु वाधिर्य्यं स्तैमित्यम् उपागतेषु सत्सु न गणिताः इषुराशयो येन
 तस्य अगणितेषुराशेः मुनेरर्जुनस्य आत्ममनुराः स्वकोपी लोहस्य विकारां
 लोहः कार्णायमः तिरस्क्रियते आच्छाद्यते भर्ननेति तिरस्कारः कञ्चुक इव
 बभूव । रोषवशात् न क्लिञ्चित् प्रहारदुःखमन्नासोदित्यर्थः । क्रीधैकवर्मणा
 वीराणां किमन्यैर्लोहभारैरित्यर्थः ॥ ४६

चय युग्मेनाह—तत इति । ततोऽनन्तरम् अनुपूर्वो पूर्वमनुगतो
 गोपुच्छाकारो आयतो दीर्घो वृत्तौ वक्तुं लो बाहु यस्य सः श्रीमान् शोभावान्
 चरल्लोहितदिग्धदेहः स्रवदुधिरलितगात्रः पाष्णिघातैश्चरणतलाघातैः ।
 “तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ स्त्रियां पाष्णिरधस्तयोः” इत्यमरः । क्षितिं
 विधुन्वन् प्रकम्पयन्नैव वेगेन आस्कन्द्य अभिद्रुत्य विमुक्तनादः सोऽर्जुनः ॥५०

साम्यमिति । मघोन इन्द्रस्य अशनिना वज्रेण सह साम्यं गतेन वज्र-

रयेण सा सन्निदधे पतन्ती
 भवोद्भवेनात्मनि चापयष्टिः ।
 समुद्धता सिन्धु रनेकमार्गा
 परे स्थितेनौजसि जङ्घनेव ॥ ५२ ॥
 विकारमुक्तः कर्मसु शोचनीयः
 परिचुतौदार्य्य इवोपचारः ।
 विचिन्धिपे शूलभृता सलोलं
 स पत्रिभिर्दूरमदूरपातैः ॥ ५३ ॥
 उपोढकल्याणफलोऽभिरक्ष-
 न्वीरव्रतं पुण्यरणाश्रमस्थः ।
 उपोपवासैरिव संयतात्मा
 तेषु मुनिस्तै रिक्षुभिः शिवस्य ॥ ५४ ॥

कल्पेन शशाङ्कस्य खण्डं शकलं तस्येव आकृतियस्य तद्वदकमित्यर्थः ।
 पाण्डुरञ्च तद्वदेवेति भावः । तेन शशाङ्कखण्डाकृतिपाण्डुरेण धनुषा शम्भुं
 विभित्पुर्भक्तमिच्छुः सन् महानिभो गजः विषाणेन दन्तेन स्तम्भमिव
 जघान ॥ ५१

रयेणिति । रयेण वेगन पतन्ती सा चापयष्टिर्भवस्य संसारस्य उद्भवः
 उत्पत्तिर्यस्मात् तेन भवोद्भवेन ईश्वरेण परे ओजसि परमे ज्योतिषि
 स्थितेन जङ्घना राजघिणा समुद्धता अत्युत्कटा अनेकमार्गा त्रिस्रोताः सिन्धुः
 गङ्गा इव आत्मनि सन्निदधे सम्यक् निहिता अन्तर्लिलायेत्यर्थः ॥ ५२

विकारमुक्त इति । विकारमुक्तो भग्नचापः अत एव परिच्युतौदार्य्यो दान-
 वर्जित उपचारः मत्कार इव कर्मसु रणक्रियासु कृत्येषु च शोचनीयः
 शोचोऽपूज्यश्च सत्त्वावष्टम्भेनाभग्नचित्तत्वाच्च सोऽर्जुनः शूलभृता शिवेन
 मलोलं महेलं यथा तथा दूरपातैः अतिगाढप्रहारैः पत्रिभिः शरैर्दूरमत्यन्तं
 विचिन्धिपे नुन्नः ॥ ५३

उपोढेति । उपोढमासन्नं कल्याणफलम् अस्त्रलाभरूपं स्वर्गादिकञ्च

ततोऽग्रभूमिं व्यवसायसिद्धेः
 सीमानमन्यैरतिदुस्तरं सः ।
 तेजःश्रियामाश्रयमुत्तमासिं
 साक्षादहङ्कारमिवाललम्बे ॥ ५५ ॥
 शरानवद्यन्ननवद्यकर्मा
 चचार चित्रं प्रविचारमार्गैः ।
 हस्तेन निम्बिंशभृता स दीप्तः
 मार्कांशुना वारिधिरूर्मिणेव ॥ ५६ ॥
 यथा निजे वर्त्मनि भाति भाभि-
 श्छायामयश्चाप्सु सहस्ररश्मिः ।
 तथा भ्रमन्नाशु रणास्थलीषु
 स्पष्टद्विभूर्त्तिर्दृष्टो म भृतैः ॥ ५७ ॥

यस्य सः वीरव्रतमाहवादनञ्जित्तरूपं तीव्रं तपश्च अभिरञ्जन् घालयन्
 पृथ्वी यो रण इव आश्रयस्तत्र तिष्ठतीति पुण्यरणाश्रयस्थः संयतात्मा
 नियमितचित्तो मुनिरर्जुनः कश्चित्तपस्वी च तैः शिवस्य महादेवस्य इषमिः
 गर्जेर्जपोपवासैरिव तपे तपः । तपतः कर्मणि लिट् ॥ ५४

तत्र इति । ततश्चापान्तर्धानानन्तरं सोऽर्जुनः अग्रभूमिं विपदि
 गन्तव्यस्थानं शरणमित्यर्थः । कुतः ? व्यवसायसिद्धेर्युद्धोद्योगसिद्धेः सीमानम्
 अवधिं साधकतममित्यर्थः । अन्यैः परैरतिदुस्तरं दुरतिक्रमं तेजःश्रिया
 प्रतापसम्पदामाश्रयं हेतुमित्यर्थः । उत्तमासिं महावृद्धम् । “सन्महत्”
 इत्यादिना समासः । साक्षादहङ्कारं सवियहम् अभिमानमिव आललम्बं
 जग्राह ॥ ५५

शरानिति । अनवद्यकर्मा अगर्ह्यकर्मा । “अवद्यपण्य” इत्यादिना
 निपातः । शरान् अवद्यन् खण्डयन् वीरो निस्त्रिंशभृता खड्गयुक्तेन हस्तेन
 मार्कांशुना अर्कांशुसहितेन ऊर्मिणा तरङ्गेण वारिधिरिव दीप्तो दीपितः
 सोऽर्जुनः प्रविचारमार्गैः खड्गिणां गतिभेदैश्चित्तं यथा तथा चचार ॥ ५६

यथेति । भाभिर्दीप्तिभिरुपलक्षितः । “स्युः प्रभारुयुचिस्त्रिभु-
 भाश्चविर्युतिदीप्तयः” इत्यमरः । सहस्ररश्मिरकी यथा निजे वर्त्मनि नभसि

शिवप्रणुने न शिलीमुखेन
 त्सरुप्रदेशादपवर्जिताङ्गः ।
 ज्वलन्नसिस्तस्य पपात पाणे-
 र्घनस्य वप्रादिव वैद्युतोऽग्निः ॥ ५८ ॥
 आक्षिप्तचापावरणेषु जाल-
 शिक्कन्नोत्तमासिः स मृधेऽवधृतः ।
 रिक्तः प्रकाशश्च बभूव भूमे-
 कत्सादितोद्यान इव प्रदेशः ॥ ५९ ॥
 स खण्डनं प्राप्य परादमर्षवान्
 भुजद्वितीयोऽपि विजतुमिच्छया ।
 ससर्जं वृष्टिं परिरुग्णपादपां
 द्रुवेतरषां पयसामिवाग्मनाम् ॥ ६० ॥

क्तायामगः प्रतिबिम्बरूपः मन् अप्स भाति स्पष्टद्विभूर्त्तिर्भाति रणस्थानीषु च
 स्पष्टे द्वे सूर्ती यस्य स स्पष्टद्विभूर्त्तिः मन् सोऽर्जुनः भ्रमन् तथा भूतैर्गणै-
 र्दृष्टो दृष्टः । यत्रैकोऽर्को नभसि अप् च अनेक इव दृश्यते, तथा सोऽपि
 दिवि भुवि च अप् आश सञ्चाराद् योगपद्यभ्रमादेव एकोऽपि अनेक
 इव गणदृष्ट इत्यतः प्रक्षा ॥ ५७

शिवेति । शिवेन प्रणुन्नः क्षिप्तस्तेन शिलीमुखेन त्सरुप्रदेशात् मुष्टि-
 प्रदेशमवधिं कृत्वा “त्सरुः खण्डादिमुष्टौ स्यात्” इत्यमरः । अपवर्जिताङ्गो
 लूनविग्रहः अग्निः खण्डस्तस्य अर्जुनस्य पाणेः करात् घनस्य मेषस्य वप्रात्
 तटात् देवप्रती विद्वत्सम्बन्धी अग्निरिव ज्वलन् पपात ॥ ५८

आक्षिप्तेति । आक्षिप्तानि अपहृतानि चापावरणेषु जालानि धनुर्वर्मा-
 बाणमसूहा यस्य सः क्षिन्नोत्तमासिः लूनमहाखण्डः मृधे रणे । “मृध-
 मास्कन्दनं मङ्गयम्” इत्यमरः । अवधृतो निरस्तः सोऽर्जुनः उत्पाटितम्
 उत्पाटितम् उद्यानं यस्य स भूमेः प्रदेशो भूमिभाग इव रिक्तः शून्यः
 प्रकाशो निःसम्बाधश्च दृश्य इति यावत् बभूव ॥ ५९

स इति । परात् परस्मात् शत्रोः । “पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा” इति
 विकल्पात् न स्मादादेशः । खण्डनं भङ्गं प्राप्य अमर्षवान् सोऽर्जुनः भुज-

नीरन्ध्रं परिगमिते क्षतं पृषत्कै-
 भूतानामधिपतिना शिलावितानि ।
 उच्छ्रायस्यगितनभो दिगन्तरालं
 चिक्षेप क्षितिरुहजालमिन्द्रसूनुः ॥६१॥
 निःशेषं शकलितवल्कलाङ्गसारैः
 कुर्वद्भिर्भुवमभितः कषायचित्ताम् ।
 ईशानः सकुसुमपल्लवैर्नगैस्तै-
 रार्तेन वलिमिव रङ्गदेवताभ्यः ॥ ६२ ॥
 उन्मज्जन्मकर इवामरापगाया
 वर्गेन प्रतिमुखमेत्य वागनट्याः ।
 गाराडौवी कनकशिलानिभं भुजाभ्या-
 माजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः ॥६३॥

द्वितीयो भुजमात्रसहायः सन् अपि विजितुमिच्छत्या द्रुवेभ्यः इतराणि
 तेषां द्रुवैतराणां कठिनानां पथसामिव करकाणामिवेत्यर्थः । अश्विनः
 मस्वन्धिनीं परिशुग्णा भग्नाः पादपाः यस्याः सा, तां वृष्टिं समर्ज अश्वमि-
 र्जघान इत्यर्थः ॥ ६० ॥

नीरन्ध्रमिति । शिलावितानि शिलाजाले भूतानामधिपतिना शिवेन
 पृषत्कैर्वाणेः क्षयं परिगमिते नीते सति इन्द्रसूनुरर्जुनः उच्छ्रायेण उल्केभिन
 स्यगितम् आच्छादितं नभोदिशाम् अन्तरालञ्च येन तत् नीरन्ध्रं मान्द्रं
 रोहन्तीति रुहाः । इगुपधनक्षणः कप्रत्ययः । क्षितौ रुहा वृक्षास्तेषां
 जालं चिक्षेप प्रेरयामास । “उच्छ्रायं गमितवती” इति प्रामादिकः पाठः ॥६१॥

निःशेषमिति । ईशानः शिवः । शानच्प्रत्ययः । निःशेषं यथा तथा
 शकलितानि वल्कलानि त्वचः अङ्गानि शाखा भारो मज्जा च येषां तै-
 र्भुवम् अभितः कषायो यो रागः स्वरसेन [स्वरागिन] रञ्जनमिति यावत् ।
 “रागे काथे कषायोऽस्त्वौ” इति वैजयन्ती । तेन चित्रां विचित्रवर्णां कुर्वद्भिः
 सकुसुमपल्लवैस्तेनैर्गैर्हृत्तैः रङ्गै रण्णरङ्गै या देवतास्ताभ्यो वलिं पूजामिव
 आर्तेन ॥ ६२ ॥

अभिलषत उपायं विक्रमं कीर्तिलक्ष्मो-
रसुगममरिसैन्यैरङ्गमभागतस्य ।

जनक इव शिशुत्वे सुप्रियस्यैकसूनो-
रविनयमपि सेहे पाण्डवस्य स्मरारिः ॥ ६४ ॥

इति किरातार्जुनीये महाकाव्ये

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

उन्मज्जन्निति । गाण्डीवी अर्जुनः उन्मज्जन् उत्तरन् मकरो जलयाह-
विशेषः अमरापगाया गङ्गाया इव बाणनद्याः बाणप्रवाहात् वेगेन प्रतिमुखम्
अभिमुखम् एत्य आगत्य कनकशिलानिभम् । कनकग्रहणं काठिन्यातिशय-
द्योतनार्थम् । विषमविलोचनस्य त्र्यम्बकस्य वक्तो हृदयं भुजाभ्याम् आजघ्ने
ताडितवान् । अत्रात्मनपदं विचार्यम् “आर्डा यमहनः” इत्यत्र अकर्म-
काधिकारात् “स्वाङ्गकर्मकाच्च” इति वक्तव्यत्वात् न च शिवस्य प्रतिमुखम्
इत्यन्वयात् कनकशिलानिभं कनकनिकपतुल्यं श्यामं स्ववत् आजघ्ने
इत्यर्थः इति वाच्यम् । अनौचित्याचरणात् न हि युद्धाय भद्रा निपुणा
अपि मत्ताः स्ववत्स्ताडनमाचरन्ति किन्तु स्वभुजास्फालनम् । किञ्च
अनन्तरं वक्ष्यमाणभवकर्तृकाविनयमहनविरोधात् वक्त एव इत्यन्वयस्य
अव्यवधानाच्च पूर्वैरेव दूषितत्वादतां व्याकरणान्तरात् दृश्यम् । केचित्तु
“त्र्यम्बकस्य वक्तः प्राप्य” इत्यध्याहारं स्वीकृत्य अकर्मकत्वादात्मने-
पदमाहः ॥ ६३

अभिलषत इति । कीर्तिलक्ष्मोरुपायं साधनभूतम् अरिसैन्यै-
रसुगमं दुरासदं विक्रमम् अभिलषतः । सूनुपत्ते यत्किञ्चिन्महत् फलं
प्रार्थयमानस्येत्यर्थः । अत एव अङ्गम् अन्तिकम् अभ्यागतस्य उत्सङ्ग-
मारुढस्य च पाण्डवस्य अविनयं स्मरारिरनेन भक्तवात्सल्यमेव सहन-
कारणमिति सूच्यते । शिशुत्वे शिशवे सुप्रियस्य परप्रेमास्पदस्य कुतः एक
एव सूनुस्तस्यैकसूनोरविनयं जनक इव सेहे सोढवान् ॥ ६४

इति श्रीमहामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां

किरातार्जुनीयव्याख्यायां घण्टापथसमाख्यायां

सप्तदशः सर्गः ॥ १७

अष्टादशः सर्गः ।

—३०—

तत उदय इव द्विरदे मुनी
रणमुपेयुषि भौमभुजायुधे ।
धनुरपास्य सबाणधि शङ्करः
प्रतिजघान घनैरिव मुष्टिभिः ॥ १ ॥
हरपृथामुतयोर्ध्वं निरुत्पत-
न्नमृदुसंबलिताङ्गुलिपाणिजः ।
स्फुटदनल्पशिलारवदारुणः
प्रतिननाद् दरीषु दरीभृतः ॥ २ ॥
शिवभुजाहतिभिन्नपृथुक्षतीः
मुखमिवानुवभूव कपिध्वजः ।
क इव नाम ब्रह्मन्मनसाभ्रव-
दनुकृतेरपि सत्त्ववतां क्षमः ॥ ३ ॥

तत इति । ततो मुष्टियुद्धानन्तरम् उदये महति द्विरदे गर्भे इव भौमि भुजो एव आयुधे यस्य तथाभूते रणमुपेयुषि मुनी शङ्करः स्वयमपि सबाणधि सतृणं धनुरपास्य त्यक्त्वा मुष्टिभिर्घनैर्लोहमुद्गरैरिव प्रतिजघान । प्राङ्मुनिकृताघातस्य प्रतिघातं कृतवानित्यर्थः । “घनाः कठिनमङ्गात-
मेघकाठिन्यमुद्गराः” इति वैजयन्ती । “घनास्तु लोहमुद्गरं” इति विश्वः ।
यद्यपि मुष्टिशब्दः “मुष्ट्या तु बद्धया । सरत्तिः स्थाटरत्तिम् निष्कनिष्ठेन
मुष्टिना” इत्यमरः । उभयथा प्रयोगाद्द्विलिङ्गः तथाप्यत्र उपमानमारूप्यात्
पुंलिङ्गो याह्यः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ १ ॥

हरेति । हरपृथामुतयोः शिवार्जुनयोरमृदु निविडं यथा तथा संबलिताः
सङ्घट्टिताः अङ्गुलयो येषां ते मुष्टीकृता इत्यर्थः । तेषु पाणिषु जातस्तयोक्तः ।
स्फुटन्तीनां विदलन्तीनाम् अनल्पशिलानाम् आरव इव दारुणो भौषणो ध्वनि-
रुत्पत्तन् उद्गच्छन् । दरीभृतो गिरेर्दरीषु गुहासु प्रतिननाद् प्रतिदध्वाण ॥ २

शिवेति । कपिध्वजः शिवस्य भुजाहतिभिर्मुष्टिघातैर्भिन्ना विदीर्णाः

व्रणमुखचुतशोणितशीकर-
 स्थगितशैलतटाभभुजान्तरः ।
 अभिनवौषसरागभृता बभौ
 जलधरेण समानममापतिः ॥ ४ ॥
 उरसि शूलभृतः प्रहिता मुहुः
 प्रतिहतिं ययुरजुनमुष्टयः ।
 भृशरया इव सञ्चमहीभृतः ;
 पृथुनि रोधसि सिन्धुमहोर्मयः ॥ ५ ॥
 निपतितेऽधिशिरोधरमायते
 सममरत्नियुगेऽयुगचक्षुषः ।
 त्रिचतुरेषु पदेषु किरीटिना
 लुलितदृष्टि मदादिव चस्रवले ॥ ६ ॥

याः पृथ्वीं महत्यः क्षतयः प्रहाराः व्रणास्ताः सुखमिव अनुबभूव । दुःख-
 करीरर्पीति भावः । क्षतीदुःखं नाजोगणदित्यर्थः । ननु दुःमहदुःख-
 वैगेषु कथमगणना इत्यत्राह—क इति । क इव नाम को नु खलु सत्त्व-
 वतां सत्त्वाधिकानां ब्रह्मन्मनसां तैजस्विनाम् अनुकृतेरनुकरणस्यापि क्षमी
 भवेत् । मनस्विनां चरितं नटवदनुकर्त्तुमपि न कश्चिदीष्टे, तस्य आचरणं
 तु दूरापास्तमिति भावः । रौद्ररसाविष्टमनसां मनस्विनां कुतः सुखदुःख-
 गणनेति भावः ॥ ३

व्रणेति । व्रणमुखेभ्यश्चुतस्य क्षरितस्य शोणितस्य शीकरैः स्थगित-
 मावृतं शैलतटाभं शिलाभं भुजान्तरं वक्षो यस्य स तथोक्तः । उमापति-
 रभिनवमौषसरागं सन्ध्यारागं विभर्त्तीति तथोक्तेन जलधरेण समानं तुल्यं
 यथा तथा बभौ इत्युपमा ॥ ४

उरसीति । शूलभृतः शिवस्य उरसि प्रहिताः प्रयुक्ताः अर्जुनस्य मुष्टयः
 पृथुनि विशाले सञ्चान्द्रेः रोधसि तटे भृशरयास्तीव्रवेगाः सिन्धोः समुद्रस्य
 महोर्मय इव मुहुः प्रतिहतिं ययुः ॥ ५

निपतित इति । अयुगानि चक्षूषि यस्य तस्य अयुगचक्षुषः त्रिलो-
 चनस्य आयते दीर्घे अरत्नियुगे अरत्नोर्व्वहमुष्टोर्हस्तयोर्युगे युग्मे । “हस्ती

अभिभवोदितमन्युविदीपितः
 समभिसृत्य भृशं जवमोजसा ।
 भुजयुगेन विभज्य समाददे
 शशिकलाभरणस्य भुजद्वयम् ॥ ७ ॥
 प्रवृत्तेऽथ महाह्वमल्लयो-
 रचलसञ्चलनाहरणो रणः ।
 करणशृङ्खलसङ्खलना गुरु-
 गुं रुभुजायुधगर्वितयोस्तयोः ॥ ८ ॥
 अयमसौ भगवान्तुत पागडवः
 स्थितमवाङ्मुनिना शशिमौलिना ।

मुष्ट्या तु ब्रह्मया । सरत्निः स्यादरत्निम् निष्कनिष्ठेन मुष्टिना इत्यमरः ।
 प्रकृतं तु मुष्टिमात्रविवक्षया प्रयोगः । शिरोधरायामधोति अधिशिरोधरम्
 अधिकन्धरं समं युगपत् निपतितं मति । किरीटिना अर्जुनेन मदादिव
 त्राणि चत्वारि वा त्रिचतुराणि । “सङ्ख्याव्ययामन्न” इत्यादिना बहु-
 व्राहिः । “चतुरोऽक्षप्रकरणं त्रयाभ्यामुपसंख्यानम्” इति समामान्ता-
 ऽक्षप्रत्ययः । तेषु त्रिचतुरेषु पदेषु तुलितदृष्टि घृणितनेत्रं यथा तथा चस्वले
 स्वलितम् । भावे लिट् ॥ ६

अभिभवति । अभिभवेन उक्तरूपेण उदितः उत्पन्नो यो मन्युः क्रोधः
 तेन विदीपितः प्रज्वलितः सः अर्जुनः भृशं जवं समभिसृत्य समभिद्रुत्य
 ओजसा बलेन शशिकलाभरणस्य इन्दुमौलिः शिवस्य भुजद्वयं भुजयुगेन
 विभज्य वियोज्य समाददे जग्राह ॥ ७

प्रवृत्त इति । अथ महाह्वे महारणे मल्लयोर्वलीयसोः । “मल्लः
 पात्रे कपोले च मत्स्यभेदे बलीयसि” इति विश्वः । गुरुभुजौ एव आयुधं
 तेन गर्वितयोस्तयोः शिवार्जुनयोः करणानि करचरणबन्धनान्येव
 शृङ्खलानि येषां तेषां सङ्खलना सङ्खलना तथा गुरुर्दुस्तरः तथा अचलस्य
 हिमाद्रेः सञ्चलनं कम्पस्तस्य आहरणः आरोपकः । कर्त्तरि लुगट् । रणः
 प्रवृत्ते प्रवृत्तः ॥ ८

समधिरूढमर्जन नु जिष्णुना
 स्वित्ति वेगवशान्मुहे गणैः ॥ ९ ॥
 प्रचलिते चलितं स्थितमास्थिते
 विनमिते नतमुन्नतमुन्नतौ ।
 वृषकपिध्वजयोरसहिष्णुना
 म, हुगभावभयादिव भूभृता ॥ १० ॥
 कारणशृङ्खलनिःसृतयोस्तयोः
 कृतभुजध्वनि वल्गु विवल्गतोः ।
 चरणपातनिपातितरोधसः
 प्रसृपुः सरितः परितः स्थलीः ॥ ११ ॥

चयमिति । अयं पुरोवर्त्ती पुमान् अर्षो भगवान् प्रसिद्धो देवः ।
 तदुक्तम् “इदमः समक्षरूपं समीपतरवर्त्ति चैतदो रूपम् । अदमन्
 विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात्” इति । उत पाण्डवः अयं हि तिष्ठद-
 वस्थायां भ्रम इति वेदितव्यम् । अथ पतनावस्थायामाह—मुनिना अवाक्
 अधःस्थितम् उत शशिर्मानिना अर्जन देवेन नु समधिरूढम् उपरिस्थितम् ।
 अथ जिष्णुना स्वित् अर्जुनेन वा समधिरूढमित्येवं गणैः प्रसर्थैर्वेगवशात्
 मुमुहे भ्रान्तम् । “मुह वैचित्थे” भावे लिट् ॥ ९

प्रचलित इति । असहिष्णुना तयोर्भारिममहमानेन भूभृता शैलेन
 अभावभयात् विनाशभयादिव मुहुर्वृषश्च कपिय ध्वज ययोस्तयोर्वृष-
 कपिध्वजयोः प्रचलिते चलने सति चलितं प्रचले आस्थिते तूष्णीम् अवस्थानि
 स्थितं तथैव तस्थे । विनमिते सम्यगाक्रमणे सति नतं नम्नोभूतम्
 अनामीति यावत् । उन्नतौ उन्नमने सति उन्नतम् उदनामि । सर्वत्र
 भावे क्तः ॥ १०

करणेति । करणानि करचरणवन्धविशेषास्तान्येव शृङ्खलानि तभ्यो
 निःसृतयोर्मुहुस्त्यक्तवन्धयोरित्यर्थः । कृतो भुजध्वनिः भुजास्फोटनशब्दो
 यस्मिन् कर्मणि तत्तथा वल्गु सुन्दरञ्च यथा-तथा विवल्गतोरुत्प्लवमानयो-
 स्तयोः हरपार्थयोश्चरणपातैः पादन्तैर्निपातितानि रोधांसि यामां ताः
 सरितो नद्यः स्थलीः परितःस्थलीषु प्रसृपुः प्रसृताः । “अभितः

वियति वेगपरिप्लुतमन्तरा
 समभिसृष्ट्य रयेण कपिध्वजः ।
 चरणयोश्चरणानमितक्षिति-
 निजगृहे तिसृणां जयिनं पुराम् ॥१२॥
 विस्मितः सपदि तेन कर्मणा
 कर्मणां क्षयकरः परः पुमान् ।
 क्षेप्तुं काममवनौ तमक्लमं
 निष्पिपेष परिरभ्य वक्षसा ॥१३॥
 तपसा तथा न मुदमस्य ययौ
 भगवान् यथा विपुलसत्त्वतया ।
 गुणसंहतेः समतिरिक्तमहो
 निजमेव सत्त्वमुपकारि सताम् ॥१४॥

परितः” इत्यादिना द्वितीया । “जनपद” इत्यादिना अकृत्रिमार्थं ङीष् । कूलपातक्षोभात् उड्ङ्लसन्निनाः सरितः स्थलानि प्राप्तञ्जयन् इत्यर्थः । एतेन तयोर्भार उक्तः ॥१२

वियतीति । वियति अन्तर्विन्ने वेगेन परिप्लुतम् उत्पतितं तिसृणां पुरां जयिनं त्रिपुरान्तकम् । “जिहृत्ति” इत्यादिना इनिप्रत्ययः । कपिध्वजोऽर्जुनश्चरणभ्यां पादाभ्याम् आनमितक्षितिः सन् रयेण वेगेन समभिसृष्ट्य अभिद्रुत्य अन्तरा मध्यमार्गं चरणयोः पदयोः निजगृहे निगृहीतवानित्यर्थः । उत्पतितस्य भगवतश्चरणौ स्वकगभ्यां जग्राह इत्यर्थः ॥१२

विस्मित इति । तेन कर्मणा चरणग्रहणकर्मणा सपदि विस्मितः सविस्मयः कर्मणां क्षयकरः मोक्षप्रद इत्यर्थः । परः पुमान् हरः अवनौ क्षितौ क्षेप्तुं कामो यस्य तम् । “तुङ्काममनसोरपि” इति मकारलोपः । अक्लमम् अक्लान्तं तं पार्थ वक्षसा परिरभ्य निष्पिपेष गाढमालिलिङ्ग इत्यर्थः । रथोद्धता वृत्तम् ॥१३

तपसेति । भगवान् देवः अस्य अर्जुनस्य विपुलसत्त्वतया बहुसत्त्वसम्प-
 देत्यर्थः । धैर्यसम्पत्तेरिति यावत् यथा मुदं ययौ तथा तपसा मुदं न ययौ ।

अथ हिमशुचिभस्मभूषितं
 शिरसि विराजितमिन्दुलेखया ।
 स्ववपुरतिमनोहरं हरं
 दधतमुदीच्य ननाम पाण्डवः ॥१५॥
 सहशरधि निजं तथा कार्मुकं
 वपुरतनु तथैव संवर्मितम् ।
 निहितमपि तथैव पश्यन्नसिं
 वृषभगतिरुपाययौ विस्मयम् ॥१६॥
 सिषिचुरवनिमम्बुवाहाः शनैः
 सुरकुसुममियाय चित्रं दिवः ।
 विमलरुचि भृशं नभो दुन्दुभे-
 र्ध्वनिरखिलमनाहतस्यानशे ॥१७॥

तथाहि सतां गुणमंहतेस्तपःसेवादिगुणसङ्घातात् समतिरिक्तम् अतिशयितं निजं सत्त्वमेव उपकारि उपकारकमहो । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥१४

अथेति । अथ हिमशुचिना हिमशुभ्रेण भस्मना भूषितं शिरसि इन्दु-
 लेखया विराजितं शोभितम् अतिमनोहरं सुन्दरं स्ववपुर्दधतम् । किरात-
 रूपं विहाय निजविग्रहं दधानं हरमुदीच्य पाण्डवो ननाम प्रणतवान् ।
 अपरवक्त्रं वृत्तम् । “अयुजि ननरला गुरुः समे तदपरवक्त्रमिदं नजौ जरौ”
 इति लक्षणात् ॥१५

सहेति । वृषस्य इव गतिर्यस्य सोऽर्जुनः तस्मिन् समये सह शरधिभ्यां
 वर्त्तत इति सहशरधि सनिषङ्गम् । “वोपसर्जनस्य” इति विकल्पात् सह-
 शब्दस्य न सभावः । निजं कार्मुकं गाण्डोवं तथैव पूर्ववदेव संवर्मितं
 सम्यक् कवचितम् अतनु महत् निजं वपुः तथैव निहितं यथापूर्वं स्थापि-
 तम् । असिमपि खड्गञ्च तथैव पश्यन् विस्मयम् उपाययौ । क्वचित्तु
 “वृषभगतिम्” इति पाठः । तत्र वृषभगतिं शिवञ्च पश्यन् विस्मयम् उपा-
 ययौ इत्यर्थः । प्रमुदितवदना वृत्तम् । “प्रमुदितवदना भवेत् नौ रसौ”
 इति लक्षणात् ॥१६

सिषिचुरिति । अम्बुवाहाः शनैरवनिं सिषिचुरूक्षाञ्चक्रुः दिवोऽन्त-

आसेदुषां गोत्रभिदोऽनुवृत्ता
 गोपायकानां भुवनत्रयस्य ।
 रोचिष्णुरत्नावलिभिर्विमानै-
 र्यीराचिता तारकितेव रेजे ॥१८॥
 हंसा बृहन्तः सुरसद्मवाहाः
 संक्रादिकण्ठाभरणाः पतन्तः ।
 चक्रुः प्रयत्नेन विकीर्य्यमाणै-
 र्यीमनः परिष्वङ्गमिवाग्रपक्षैः ॥१९॥
 मुदितमधुलिहो वितानोक्तताः
 स्रज उपरि वितत्य सान्तानिकीः ।
 जलदे इव निषेदिवांसं वृषे
 मरुदुपसुखयाम्बभूवैश्वरम् ॥२०॥

रिक्षात् चित्रं विचित्रं सुरकुसुमं मन्दारकुसुमानि । जातावेकवचनम् ।
 इयायाजगाम । अनाहतस्य अताडितस्य दुन्दुभेः । जातावेकवचनम् । ध्वनिः
 शब्दो विमलरुचि प्रसन्नम् अखिलं नभो भृशम् आनशे व्याप । अताडिता
 एव दुन्दुभयो नेदुरित्यर्थः । सर्वमिदम् अस्य सर्वलोकहितार्थत्वादिति
 वेदितव्यम् ॥१७

आसेदुषामिति । गोत्रभिदः इन्द्रस्य अनुवृत्ता अनुस्मरणेन आसेदुषाम्
 आसन्नानां भुवनत्रयस्य गोपायकानां रक्षकाणां लोकपालादीनाम् । “गुपू
 धूप” इत्यादिना आयप्रत्ययः, तदन्तात् खल् । रोचिष्णवः प्रकाशनशीलाः
 रत्नावलयो येषां तैः । “अलङ्कृञ्” इत्यादिना इष्णुच्प्रत्ययः । विमानैः पुष्पकै-
 राचिता व्यासा द्यौस्तारकिता सञ्जाततारकेव रेजे । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥१८

हंसा इति । बृहन्तः महान्तः । सुरसद्मानि विमानानि वृहन्तीति सुर-
 सद्मवाहाः । कर्मण्यण् । संक्रादीनि निष्क्रादीनि मुखराणि कण्ठाभरणानि
 किङ्किण्यो येषां तं पतन्तो धावन्तो हंसाः प्रयत्नेन विकीर्य्यमाणैर्विचित्र्यमाणै-
 रग्रपक्षैः पक्षायै र्यीमनः परिष्वङ्गमालिङ्गनं चक्रुः रिवित्युत्प्रेक्षा ॥१९

मुदितेति । मरुत् वायुः जलदे मेघे इव वृषे निषेदिवांसम् उपविष्टम्

कृतधृति परिवन्दितेनोच्चकै-
 र्गणपतिभिरभिन्नरोमोद्गमैः ।
 तपसि कृतफले फलज्यायसी
 स्तुतिरिति जगदे हरेः सूनुना ॥२१॥
 शरणं भवन्तमतिकारुणिकं
 भव भक्तिगम्यमधिगम्य जनाः ।
 जितमृत्यवोऽजित भवन्ति भये
 ससुरासुरस्य जगतः शरणम् ॥२२॥
 विपदेति तावद्वसादकरी
 न च कामसम्पदभिकामयते ।
 न नमन्ति चैकपुरुषं पुरुषा-
 स्तव यावदौश न नतिः क्रियते ॥२३॥

ईश्वरं मुदिता मधुलिहो भृङ्गा याभिस्ताः वितानीकता उल्लोचाकाराः
 कृताः । “अस्त्री वितानमुल्लोचः” इत्यमरः । मान्तानिकीः सन्तानकुसुम-
 विकाराः स्रजो सन्दारमाला इत्यर्थः । सन्तानशब्दाद्विकारार्थे ठक् ।
 “सन्तानः कल्पवृक्षश्च” इत्यमरः । उपरि वितत्य विस्तार्य्य उपसुश्रवयास्वभूव
 प्रह्लादयामास ॥२०

कृतति । अभिन्नरोमोद्गमैरविरलरोमाञ्चैर्गणपतिभिः प्रमथमुख्यैः उच्चकैः
 परिवन्दितेन साधु साधु इति संस्तुतेन । “वदि अभिवादनस्तुत्योः” कर्मणि
 क्तः । हरेः सूनुना अर्जुनेन तपसि कृतं फलं भगवत्साक्षात्कारलक्षणं
 येन तस्मिन् कृतफले सतीत्यर्थः । कृतधृति कृतसन्तोषं यथा तथा फल-
 ज्यायसी फलाधिका इति वक्ष्यमाणा स्तुतिर्जगदे कथिता ॥२१

शरणमिति । हे अजित ! हे अपराजित ! हे भव ! अतिकारुणिकम्
 अतिदयालुम् । “तदस्य प्रयोजनम्” इति ठक् । भक्तिगम्यं भक्तिमात्रसुलभं
 भवन्तं शरणं रक्षकमधिगम्य जितमृत्यवो विगतमरणा अमरा भूत्वो-
 त्यर्थः, जनाः ससुरासुरस्य जगतो भये आपदि शरणं स्वयं रक्षितारो भवन्ति ।
 “शरणं गृहहरक्षितोः” इति विश्वः । प्रमिताक्षरावृत्तम् ॥२२

विपदिति । हे ईश ! यावत् तव नतिः प्रणामो न क्रियते पुरुषेणिति

संसेवन्ते दानशीला विमुक्तैः
संपश्यन्तो जन्मदुःखं पुमांसः ।
यन्निःसङ्गस्त्वं फलस्यानतेभ्य-
स्तत्कारुण्यं केवलं न स्वकार्यम् ॥२४॥
प्राप्यते यदिह दूरमगत्वा
यत् फलत्यमरलोकगताय ।
तीर्थमस्ति न भवाणं ववाह्यं
सार्वकामिकमृते भवतस्तत् ॥२५॥

शेषः । तावदेव एकं पुरुषम् एकाकिनं सन्तमवमादकरी क्षयकरी विपदेति प्राप्नोति । कामसम्पत् मनोरथसम्पन्न न अभिकामयते न इच्छति । पुरुषाश्च अन्ये लोकास्तमेकं पुरुषं तव मृतिमकुर्वाणं न नमन्ति न वशे वर्तन्ते नानिष्टनिवृत्तिः नापीष्टप्राप्तिरित्यर्थः । यदा तु त्वां प्रणमन्ति तदा एव सर्वं लभ्यते इति भावः ॥२३

संसेवन्त इति । दानं शीलं स्वभावो निजधर्मो येषां ते दानशीलाः त्वामिव उद्दिश्य दानं कुर्वन्त इत्यर्थः । “तस्माद्दानं परमं वदन्ती”ति श्रुतिरिति भावः । कुतः ? यतो जन्मदुःखं सम्पश्यन्तः अनुभवन्तः पुमांसो विमुक्तैः मोक्षाय संसेवन्ते भवन्तमिति शेषः । न च तच्चित्तं किन्तु आनतेभ्यः प्रणम्येभ्यः निःसङ्गो निःस्पृहः त्वं यत् फलमि फलं ददामि तेषां फलार्थित्वादिति भावः । तत् केवलं निरुपाधिकं कारुण्यं करुणा । स्वार्थं पृञ् । “कारुण्यं करुणा घृणा” इत्यमरः । न स्वकार्यमितदेव चित्रं केवलं परार्थत्वादिति भावः । शालिनोवृत्तम् ॥२४

प्राप्यते इति । यत् तीर्थमिह अस्मिन् लोके दूरमगत्वा प्राप्यते स्मृति-मात्रसुलभमित्यर्थः । गङ्गादिकन्तु न तर्धति भावः । यत् तीर्थम् अमरलोकगताय फलति फलं प्रयच्छति । अत्रापि स्मरणमात्रादेवेति भावः । भवः संसारः स एव अर्णवः ततो बाह्यं बहिर्भवं संसारारतीतं मोक्ष-प्रदमित्यर्थः । “बहिर्देवपञ्चजनभ्यश्चेति वक्तव्यम्” इति जप्रत्ययः ! सर्वे कामाः प्रयोजनमस्येति सार्वकामिकम् । “तदस्य प्रयोजनम्” इति ठक् । तत् तादृक् तरन्ति अनेनेति तीर्थं तारकं भवतस्त्वदृते । “अन्यारात्” इत्यादिना पञ्चमी । अन्यत् नास्ति । औपच्छन्दसिकं वृत्तम् ॥२५

व्रजति शुचि पदं त्वयि प्रीतिमान्
 प्रतिहतमतिरेति घोरां गतिम् ।
 इयमनघ ! निमित्तशक्तिः परा
 तव वरद ! न चित्तभेदः क्वचित् ॥२६॥
 दक्षिणां प्रणतदक्षिण ! मृत्तिं
 तच्चतः शिवकरीमविदित्वा ।
 रागिणापि विहिता तव भक्त्या
 संस्मृतिर्भव ! भवत्यभवाय ॥२७॥
 दृष्ट्वा दृश्यान्याचरणीयानि विधाय
 प्रेक्षाकारी याति पदं मुक्तमप्रायैः ।
 सम्यगदृष्टिस्तस्य परं पश्यति यस्त्वां
 यश्चोपास्ते साधु विधेयं स विधत्ते ॥२८॥

व्रजतीति । हे वरद ! त्वयि प्रीतिमान् नरः शुचि निर्मलं पदं केवलम्
 मुक्तिं व्रजति । “मुक्तिः केवलनिर्वाण” इत्यमरः । प्रतिहतमतिरुप-
 हतबुद्धिस्त्वदुद्धे धीत्यर्थः । घोरां गतिं तीव्रं नरकमेति प्राप्नोति । न च
 एतावता तव रागद्वेषकलङ्कपङ्कमित्याह—इयमिति । हे अनघ ! निष्कलङ्क !
 इयं भक्ताभक्तयोरिति शेषः । विधेयप्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गता । परा दुस्तरा
 निमित्तशक्तिर्निमित्तभूता शक्तिः स्वचेष्टितमहिमा तव क्वचिद् भक्ते द्वेषिणि
 वा कुत्रापि चित्तभेदो बुद्धिवैषम्यं नास्ति स्वकर्मणैव जन्तुस्तरति पतति वा
 त्वं साक्षितया सर्वत्र सम इत्यर्थः ॥२६॥

दक्षिणामिति । हे भव ! हे प्रणतदक्षिण ! प्रणतेषु दक्षिण्यसम्पन्न !
 दक्षिण्यं परच्छन्दानुवर्तित्वम् । “दक्षिणः सरलवामपरच्छन्दानुवर्तिषु”
 इति विश्वः । शिवकरीं श्रेयस्करीम् । “कञ्जो हेतु” इत्यादिनां टप्रत्यये
 ङीप् । तव दक्षिणां मृत्तिं तच्चतो याथार्थ्येन अविदित्वापि रागिणा राग-
 द्वेषवतापि भक्त्या विहिता तव संस्मृतिः संस्मरणमभवाय संसारनिवृत्तये ।
 प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नज्जसमास इष्यते । भवति तच्चज्ञानं विनापि भक्ति-
 पूर्विका तव संस्मृतिरेव मुक्तिनिदानमित्यर्थः । स्वागतावृत्तम् ॥२७॥

युक्ताः स्वशक्त्या मुनयः प्रजानां
हितोपदेशैरुपकारवन्तः ।

समुच्छिन्नत्सि त्वमचिन्त्यधामा

कर्माण्युपेतस्य दुरुत्तराणि ॥२६॥

सन्निवद्धमपहर्तुमहाय्यं

भूरि दुर्गतिभयं भुवनानाम् ।

अद्भुताकृतिमिमामतिमाय-

स्तुं विभर्षिं करुणामय ! मायाम् ॥ ३० ॥

दृष्टेति । प्रेक्षया बुद्ध्या करोतीति प्रेक्षाकारो विमृशकारो दृश्यानि द्रष्टव्यानि दृष्ट्वा ज्ञात्वा आचरणीयानि विधाय कर्तव्यानि च कृत्वा अपायै-
मुक्तं नाशवर्जितं पदं याति । “अविद्यया मृतुं तौर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्रुतं”
इति श्रुतेः । ज्ञानकर्मभ्यां मुक्तिरित्यर्थः । किन्तु ते अपि ज्ञानकर्मणो
त्वद्विषये एव मुक्तिसाधनं न अन्यविषये इत्याशयेनाह—सम्यगिति । यः
पुमान् परं पुरुषोत्तमत्वे न सर्वोत्कृष्टं त्वां पश्यति तस्य सम्यग्दृष्टिः सम्यक्
ज्ञानम् । यस्य त्वामुपास्ते सेवते स एव साधु विधेयं विधत्ते साधुकारी-
त्यर्थः । सत्तमयूरं वृत्तम् । लक्षणन्तु उक्तम् ॥ २८ ॥

युक्ता इति । मुनयो व्यासादयः स्वशक्त्या निजयोगमहिम्ना युक्ताः, तथा
हितोपदेशैर्विधिनिषेधवाक्यैः स्मृतीतिहामपुराणमुखेन प्रजानामुपकारवन्तः
कृतोपकाराश्च । मोक्षप्रदस्तु तेषामन्येषाञ्च त्वमेवेत्याह—समिति । अचिन्त्य-
धामा अचिन्त्यमहिमा त्वमेव उपेतस्य शरणं प्राप्तस्य प्रपन्नस्य सम्बन्धीनि
दुरुत्तराणि सुदुस्तराणि कर्माणि बन्धकानि पुण्यपापानि समुच्छिन्नानि
नाशयसि । ते तु अत्र असमर्था एवेति भावः ॥ ३८

सन्निवद्धमिति । अतिक्रान्तो मायां बन्धरूपामतिमायः । “अत्या-
दयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया” इति समासः । हे करुणामय ! हे कृपालो !
सन्निवद्धं स्वकर्मणा दृढबद्धम् अत एव अहार्यमन्यैरनुच्छेद्यं भूरि
प्रभूतं भुवनानां दुर्गतिभयं नरकभयम् । “स्यान्नारकस्तु नरको निरयो
दुर्गतिः स्त्रियाम्” इत्यमरः । अपहर्तुमद्भुताकृतिं विचित्ररूपामिमां
मायां दृश्यमानां लीलाविग्रहरूपां विभर्षिं । अन्येषां कर्मानुबन्धी विग्रह-
परिग्रहः । भवतस्तु परोपकारार्थं इत्यर्थः ॥ ३०

न रागि चेतः परमा विलासिता
 वधूः शरीरेऽस्ति न चास्ति मन्मथः ।
 नमस्क्रिया चोषसि धातुरित्यहो
 निसर्गदुर्बीधमिदं तवेहितम् ॥ ३१ ॥
 तवोत्तरीयं करिचर्म साङ्गजं
 ज्वलन्मणिः सारशनं महानहिः ।
 स्रगास्यपङ्क्तिः शवभस्म चन्दनं
 कला हिमांशोश्च समं चकासति ॥ ३२ ॥
 अविग्रहस्याप्यतुलेन हेतुना
 समेतभिन्नद्वयमूर्त्ति तिष्ठतः ।
 तवैव नान्यस्य जगत्सु दृश्यते
 विरुद्धवेशाभरणस्य कान्तता ॥ ३३ ॥

न रागीति । हे देव ! चेतस्तव चित्तं रागि रागयुक्तं न परमयोगित्वा-
 दिति भावः । तथापि परमा निरतिशया विलासिता शृङ्गारादिर्चेष्टाशीलता
 भिन्नाटनादिषु विहरणेन तैर्यथैकव्यमनितया चेति भावः । किञ्च शरीरे
 अर्ह्याङ्गे वधूरस्ति प्रसिद्धञ्चेति दिति भावः । तथापि मन्मथः कामश्च नास्ति
 तस्य भस्मीकरणादिति भावः । किञ्च उषसि प्रातःसन्ध्यायां धातुर्बह्वङ्गो
 नमस्क्रियां वन्दनं स्वयं जगद्वन्द्यास्यापीत्यर्थः । इतीत्यं विरुद्धमिदमुक्तम्
 तव ईहितं चेष्टितं निसर्गतो दुर्बीधं दुराकलनीयं दुर्यहमित्यर्थः । ऋष्ट-
 पूर्वत्वादिति भावः । वंशस्थं वृत्तम् ॥ ३१

तवेति । हे देव ! तव साङ्गजं सलोमकं करिचर्म उत्तरीयं संव्यानम् ।
 “संव्यानमुत्तरीयञ्च” इत्यमरः । दुःस्पर्शमिति भावः । ज्वलन्मणिः ज्वलद्रत्नो
 महान् अहिः सारशनं कटिभूषाविशेषः । योऽग्नेषां प्राणहर इत्यर्थः ।
 “क्लीबे सारशनं चाथ पुंस्कव्यां शृङ्खलं त्रिषु” इत्यमरः । आस्यपङ्क्तिः कपाल-
 माला स्रक् माल्यं शवभस्म चन्दनम्, उभयत्रापि अस्पृश्यममङ्गलञ्चेति
 भावः । किञ्च एतानि वस्तूनि हिमांशोः कला च समं तुल्यतया चकासति
 दीप्यन्ते त्वदाश्रयवशात् अरम्यस्यापि रम्यतेति किमशक्यं तवेति भावः ॥३२
 अविग्रहस्येति । अविग्रहस्य वस्तुतोऽशरीरस्यापि सतः अतुलेन दुर्बीध-

आत्मलाभपरिणामनिरोधै-
 भूतसङ्घ इव न त्वमुपेतः ।
 तेन सर्वभुवनातिग लोके
 नोपमानमसि नाप्युपमेयः ॥ ३४ ॥
 त्वमन्तकः स्यावरजङ्गमानां
 त्वया जगत् प्राणिति देव विष्वम् ।
 त्वं योगिनां हेतुफले रुणत्सि
 त्वं कारणं कारणकारणानाम् ॥३५॥
 रक्षोभिः सुरमनुजेर्दितैः सुतेर्वा
 यल्लोकेष्वविकृतमाप्तमाधिपत्यम् ।

त्वादसदृशेन हेतुना, केनापि कारणेनेत्यर्थः । समेता मङ्गला भिन्ना विलक्षणा
 च द्वयी द्विविधा स्त्रीषु सात्विका मूर्त्तिर्यस्मिन् कर्माणि तत् समेतभिन्न-
 द्वयमूर्त्ति यथा तथा तिष्ठतोऽशरीरस्य शरीरमेव विरुद्धं तदपि नारोनरात्मक-
 मिति किमतश्चित्रमस्ताति भावः । एवंविधस्य तवैव जगत्सु विरुद्धे
 वेषाभरणे पूर्वोक्ते यस्य तस्य विरुद्धवेषाभरणस्यापि मतः कान्तता रमणीयता
 दृश्यते अन्यस्य न दृश्यते, तस्मादचिन्तोऽसौ तव महिमा इति भावः ॥३३

आत्मेति । हे देव ! त्वं भूतसङ्घ इव शरीरादिमङ्गल इव आत्मलाभपरि-
 णामनिरोधैर्जन्मजरामरणैरुपेतो युक्तो न अस्मि । तेन कारणेन हे सर्व-
 भुवनातिग ! सर्वलोकोत्तर ! उपभूयतेऽनेनेति उपमानं नामि । उपभूयते
 यत् तदुपमेयमपि नासि, न कश्चित् त्वादृशोऽस्ति त्वमपि न अन्यसदृशः,
 अन्यसाधारणत्वादित्यर्थः । वृत्तमुक्तम् ॥३४

त्वमिति । हे देव ! त्वं स्यावरजङ्गमानामन्तकः महर्त्ता । त्वया
 हेतुना विश्वं सर्वं जगत् प्राणिति जीवति । त्वं योगिनां हेतुः प्रवर्तकं कर्म
 फलं भोगश्च ते हेतुफले रुणत्सि निवर्त्तयसि । तेषां त्वमेव बन्धविमोक्षक
 इत्यर्थः । किञ्च त्वं कारणानि भूतानि तेषां कारणानि भूतसूक्ष्माणि पर-
 माणवो वा तेषां कारणकारणानां कारणं प्रकृत्यादिद्वारा उत्पत्तिस्थानम् ।
 अत्र सर्वत्र “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति
 यत्प्रत्ययन्ताभिसंविशन्ति” इति श्रुतिः प्रमाणमिति भावः ॥३५

पाविन्याः शरणगतात्तिहारिणे ते
 माहात्म्यं भव भवते नमस्क्रियायाः ॥३६॥
 तरसा भवनानि यो विभर्त्ति
 ध्वनति ब्रह्म यतः परं पवित्रम् ।
 परितो दुर्गितानि यः पुनीते
 शिव तस्मै पवनात्मने नमस्ते ॥३७॥
 भवतः स्मरतां सदासने
 जयिनि ब्रह्ममये निषेदुषाम् ।
 दहते भवबीजसन्ततिं
 शिखिनेऽनेकशिखाय ते नमः ॥३८॥

रक्षोभिरिति । रक्षोभिः राक्षसैः सुरमनुजैः सुराश्च मनुजाश्च तैर्देव-
 मनुष्यैर्दितैः सुतैर्देवैर्वा लोकेषु यदविकलं सम्पूर्णमाधिपत्यमाप्तं प्राप्तं
 तत् हे भव ! शरणगतानामार्त्तिहारिणे दुःखनाशकाय ते भवते तुभ्यं
 नमस्क्रियायाः । “नमः स्वस्ति” इत्यादिना चतुर्थी । पाविन्याः पापहारिण्याः
 माहात्म्यं सामर्थ्यम् । “न कस्या उन्नत्यै भवति शिरसस्त्वय्यवनति”रिति
 भावः । प्रहर्षिणीवृत्तम् ॥३६

अथ अष्टमूर्त्तिषु काश्चित् स्तुवन् वायुमूर्त्तिं तावदाह—तरसेति । यः
 पवनस्तरसा बलेन । “तरसी बलरंहसी” इति विश्वः । भवनानि विभर्त्ति
 प्राणात्मना धारयति । यतो यत् प्रेरणात् पवित्रं परं परमं ब्रह्म वर्णात्मकं
 ध्वनति नदति । “सोदीर्णा मूर्ध्निभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः । वर्णान् हि
 संजनयति” इति वचनात् । यः पवनः परितो दुर्गितानि पातकानि पुनीते
 शोधयति नाशयतीति यावत् । हे शिव ! तस्मै पावयतीति पवनो वायुः स
 एव आत्मा यस्य तस्मै पवनात्मने ते तुभ्यं नमः । वृत्तमुक्तम् ॥३७

अथ अग्निमूर्त्तिं स्तौति—भवत इति । जयिनि विजयशीले सर्वोत्कृष्टे
 ब्रह्ममये ब्रह्मप्रधाने तत्प्राप्तुपायत्वात् सदासने सम्यगासने योगासने
 इत्यर्थः । निषेदुषामुपविष्टानां भवतः स्मरतां भवन्तं ध्यायताम् । “अधीगर्थ”
 इत्यादिना शेषे कर्मणि षष्ठी । भवबीजसन्ततिं संसारनिदानसमूहं भव-
 निदानकर्मसङ्घातं दहते भस्मीकुर्वते अनेकशिखाय बहुञ्चालाय शिखिने
 वज्रमूर्त्तये ते तुभ्यं नमः ॥३८

आवाधामरणभयार्चिषा चिराय
 म्रुष्टेभ्यो भव महता भवानलेन ।
 निर्वाणं समुपगमेन यच्छते ते
 बीजानां प्रभव नमोऽस्तु जीवनाय ॥३९॥
 यः सर्वेषामावरीता वरीयान्
 सर्वैर्भावैर्नावृतोऽनादिनिष्ठः ।
 मार्गातीतायेन्द्रियाणां नमस्ते-
 ऽविज्ञेयाय व्योमरूपाय तस्मै ॥४०॥
 अणीयसे विप्रवविधारिणे नमो
 नमोऽन्तिकस्थाय नमो दवीयस ।
 अतीत्य वाचां मनसाञ्च गोचरं
 स्थिताय ते तत्पतये नमो नमः ॥४१॥

अथ जलमूर्त्तिं स्तीति—आवाधेति । हे भव ! बीजानां प्रभव ! कारण-
 भूत ! “जीवानाम्” इति पाठे तेषां तत्प्रतिबिम्बत्वादिति भावः । आवाधा
 आध्यात्मिकादिदुःखं मरणं पञ्चत्वं ताभ्यां भयं तदेव अर्चिर्यस्य तेन महता
 भवानलेन संसाराग्निना चिराय चिरं म्रुष्टेभ्यो दग्धेभ्यः समुपगमेन संसे-
 वया निर्वाणं सन्तापशान्तिं यच्छते ददते जीवयतीति जीवनं तस्मै जीवनाय
 जलात्मने ते तुभ्यं नमः ॥३९

इदानीं नभोमूर्त्तिं स्तीति—य इति । भवेत्यनुवर्त्तते । भवति अस्मा-
 दयं प्रपञ्च इति भवः तत्सम्बुद्धौ । सकलजगज्जनकति यावत् । वरीयान्
 उरुतरो विभुरित्यर्थः । “प्रियस्थिर” इत्यादिना उरुशब्दस्य वरादेशः ।
 यस्त्वं सर्वेषां वस्तूनामावरीता आच्छादयिता । वृणोतेस्तु द्रुप्रत्ययः ।
 सर्वैर्भावैः पदार्थैर्न आवृतः केनापि कदाचिदपि अनावृतः स्वयं व्यापक-
 त्वादिति भावः । अविद्यमाने आदिनिष्ठे उत्पत्तिनाशौ यस्य अस्मी अनादि-
 निष्ठो नित्यः । “निष्ठानिष्पत्तिनाशान्ता” इत्यमरः । इन्द्रियाणां चक्षुरा-
 दीनां मार्गातीताय अतीन्द्रियाय । अत एव अविज्ञेयाय अपरिच्छेद्याय तस्मै
 व्योमरूपाय ते तुभ्यं नमः ॥४०

असंविदानस्य समेश संविदां
 तितित्तितुं दुश्चरितं त्वमर्हसि ।
 विरोध्य मोहात् पुनरभ्युपेयुषां
 गतिर्भवानेव दुरात्मनामपि ॥४२॥
 आस्तिक्यशुद्धमवतः प्रियधर्म धर्मं
 धर्मात्मजस्य विहितागसि शत्रुवर्गे ।
 सम्प्राप्त्यां विजयमौश यया समृद्ध्या
 तां भूतनाथ विभुतां वितराहवेषु ॥४३॥

अणोयस इति । भवेत्यनुवर्त्तते । हे भव ! अणोयसे सूक्ष्मतराय तथापि
 विश्वविधारिणे जगद्धारकाय ते तुभ्यं नमः । अन्तिकस्थाय अन्तर्यामितया
 सन्निकृष्टाय मते । तथापि दवीयसे दुर्यहत्वात् दूरतराय ते तुभ्यं नमः ।
 वाचां मनसाञ्च गोचरं विषयमतीत्य स्थिताय अवाङ्मनसगोचराय । तत्-
 पतये तेषां वाङ्मनसाभध्याय । तदध्याचस्तैरेव न दृश्यते इति विरोधः ।
 ते तुभ्यं नमो नमः । “चापले हे भवत इति वक्तव्यम्” इति हिरुक्तिः ।
 “सम्भ्रमेण प्रवृत्तिश्चापलम्” इति काशिका । भक्त्युद्रेकाच्च सम्भ्रमः ।
 विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥४१

असंविदानस्येति । संविदां ज्ञानानामौश । “ईशानः सर्वविद्यानाम्”
 इति श्रुतिरिति भावः । “प्रेक्षोपलब्धिशित् संवित्” इत्यमरः । असंविदानस्य
 अज्ञानस्य । “समो गमृच्छि” इत्यादिना विद्वेः सम्पूर्वादकर्मकात्
 गानच्प्रत्ययः । सम दुश्चरितं शास्त्रप्रयोगरूपं दुश्चेष्टितं तितित्तितुं
 सोढुम् । तिजः सन्नतात् तुमुन्प्रत्ययः । त्वमर्हसि याग्योऽसि । ननु
 तव महानपराधः कथं सोढव्यस्तत्राह—विरोध्येति । मोहात् अज्ञानात्
 विरोध्य वैरमुत्पाद्य पुनरभ्युपेयुषां पश्चात् शरणागतानां दुरात्मनामपि
 भवानेव गतिः, त्वं हि शरणागतानामपराधं न गणयसि इत्यर्थः ॥४२

सम्प्रति वरं याचते—आस्तिक्येति । हे प्रियो धर्मी यस्येति प्रिय-
 धर्म । “समासान्तो विधिः नित्यः” इति न समासान्तः अच्प्रत्ययः ।
 परलोके मतिरस्तीति आस्तिकः पारलौकिकः । “अस्तिनास्तिदिष्टम्”
 इति ठक् । तस्य भावः आस्तिक्यं विश्वासः, तेन शुद्धं विमलं धर्मं वैदिका-
 चारमवतः पालयतो धर्मात्मजस्य युधिष्ठिरस्य विहितागसि कृतापराधे

इति निगदितवन्तं सृनुमुच्चैर्मघोनः
 प्रणतशिरसमौशः सादरं सान्त्वयित्वा ।
 ज्वलद्गलपरीतं रौद्रमस्त्रं दधानं
 धनुरुपपद्मस्मै वेदमभ्यादिदेश ॥४४॥

स पिङ्गलाक्षः श्रीमान् भुवनमहनीयेन महसा
 तनुं भीमां विभ्रत्त्रिगुणपरिवारप्रहरणः ।
 परीत्ये शानं त्रिः स्तुतिभिरुपगीतः सुरगणैः
 सुतं पाण्डोर्वीरं जलदमिव भास्वानभिययौ ॥४५॥
 अथ शशधरसौलेरभ्यनुच्चासवाद्य
 विदशपतिपुरोगाः पूर्णकामाय तस्मै ।

शत्रुवर्गं विषये हि ईश ! यथा समृद्ध्या अस्त्वैभवेन विजयं सम्प्राप्त्यां भजेयं
 हे भूतनाथ ! आहवेषु तां विभुतां विभूतिमस्त्रविद्यां वितर देहि ॥ ४३

इतीति । इत्युच्चैर्निगदितवन्तं प्रणतशिरसं मघोनः इन्द्रस्य सृनुम्
 अर्जुनं मूर्ध्नि महादेवः सादरं यथा तथा सान्त्वयित्वा उपमान्य अस्मै
 अर्जुनाय ज्वलता अनलेन तेजसा दीप्तया परीतं व्याप्तं रौद्रं रुद्रदेवताकं
 पाशुपतमस्त्रं दधानं धनुरुपपदं धनुःशब्दोपपदं वेदं धनुर्वेदमित्यर्थः ।
 अभ्यादिदेश ददौ, अभ्यापयामासित्यर्थः । 'धनुरुपपदं वेदम्' इत्यत्र धनुरुप-
 पदत्वं वेदशब्दस्य न तु संज्ञिनः तदर्थं स्येति संज्ञायाः संज्ञिगतत्वाभावाद-
 वाच्यवचनदोषमाहुरालङ्कारिकाः । तदुक्तम्—“यदेवावाच्यवचनमवाच्य-
 वचनं हि तत्” इति । समाधानं तु धनुःशब्दविशिष्टेन वेदशब्देन शब्द-
 परेणेत्यर्थः । परीपदेशयोग्यो धनुर्वेदो लक्ष्यत इति कथञ्चित् सम्पाद्यम् ॥४४

स इति । पिङ्गलाक्षः पिङ्गलाक्षः श्रीमान् शोभावान् भुवनमहनीयेन
 लोकपूज्येन महसा तेजसा भीमां तनुं विभ्रत् । त्रिगुणस्त्रिशिखः परि-
 वारः आकारो यस्य तत् त्रिगुणपरिवारं त्रिशूलं तदेव प्रहरणमायुधं यस्य
 स तथोक्तः । सूर्यपत्ने तु गुणत्रयपरिवारस्त्वयग्रात्मक इति योज्यम् । स
 धनुर्वेदः सुरगणैः स्तुतिभिरुपगीतः सन् ईशानं शिवं त्रिस्त्रिवारम् । “द्वित्रि-
 चतुर्भ्यः सुच्” इति सुच्प्रत्ययः । परीत्य प्रदक्षिणीकृत्य वीरं पाण्डोः
 सुतमर्जुनं भास्वान् सूर्यो जलदमिव अभिययौ । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ४५

अवितथफलमाशीर्वादमारोपयन्तो
 विजयि विविधमस्त्रं लोकपाला वितेरुः ॥४६॥
 असंहार्यीत्साहं जयिनमुदयं प्राप्य तरसा
 धुरं गुर्वीं वोढुं स्थितमनवसादाय जगतः ।
 स्वधाम्ना लोकानां तमुपरि कृतस्थानममरा-
 स्तपोलक्ष्म्या दीप्तं दिनकृतमिवोच्चैरुपजगुः ॥४७॥
 ब्रज जय रिपुलोकं पादपद्मानतः सन्
 गदित इति शिवेन श्लाघितो देवसङ्घैः ।
 निजगृहमथ गत्वा सादरं पाण्डुपुत्रो
 धृतगुरुत्रयलक्ष्मोर्धमसूनुं ननाम ॥४८॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायभारविकृतौ किराता-
 र्जनीये महाकाव्ये धनञ्जयास्वलाभो
 नाम अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

अथिति । अथ शशधरमौलिवरप्रदानानन्तरं त्रिदशपतिपुरोगाः इन्द्रा-
 दयो लोकपालाः शशधरमौलिः शम्भोरभ्यनुज्ञामवाप्य पूर्णकामाय तस्मै
 पाण्डवाय अवितथफलम् अमोघफलम् आशीर्वादम् आरोपयन्तः प्रयुञ्जानाः
 विजयि जयशीलं विविधं नानाविधमस्त्रमैन्द्रादिकं वितेरुर्दुः । मालिनी-
 वृत्तम् ॥ ४६

असंहार्यीत्साहमिति । तरसा बलेन वेगेन जयिनं जयशीलम् उदय-
 मस्त्रलाभरूपमभुवदयम्, अन्यत्र उदयाद्रिञ्च प्राप्य असंहार्यीत्साहं
 संहर्तुमशक्योत्साहं जगतोऽनवसादाय क्षेमाय गुर्वीं धुरं दुष्टनिग्रहभरं
 तमोऽपसंहाररूपञ्च भारं वोढुं, स्थितम्, स्वधाम्ना स्वतेजसा लोकाना-
 मुपरि कृतस्थानं कृतस्थिति कृतपदम् । अन्यत्तोपरिवर्त्तमानम् । तपोलक्ष्म्या
 दीप्तं तं पाण्डवममराः इन्द्रादयो दिनकृतं सूर्यमिव उच्चैरुपजगुः साधु
 महाभाग्योऽसीति तुष्टुवुः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ४७

व्रजेति । शिवेन व्रज स्वपुरं गच्छ अरिलोकं जयेति गदितः उक्तः
पादपद्मानतः शिवपादपङ्कजानतः सन् । तथा देवसङ्घैः श्लाघितः स्तुतः
अत एव धृता गुर्वी जयलक्ष्मीर्येन स पाण्डुपुत्रः अर्जनः निजगृहं स्वाश्रमं
गत्वा प्राप्य अथ सादरं यथा तथा धर्मसूनुं युधिष्ठिरं ननाम नम-
श्चक्रे ॥ ४८

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारीणमहामहोपाध्यायकोलाचल-

मल्लिनाथसूरिविरचितायां किरातार्जुनीयव्याख्यायां

घण्टापथसमाख्यायामर्जुनवरप्रदानो नाम

अष्टादशः सर्गः ॥ १८

॥ समाप्तमिदं किरातार्जुनीयम् ॥

— :* : —

किरातार्जुनीयस्य १५ सर्ग स्थितानां चित्रबन्धानामुद्धारः

गोमूत्रिकाबन्धः । (१२ श्लोकः ।)

ना सु रं थं न वा ना गो ध र सं स्थी न रा च सः

ना सु खो यं न वा भो गो ध र णि स्थी हि रा ज सः

सर्वतीभद्रः । (२५ श्लोकः ।)

दे	वा	का	नि	नि	का	वा	दे
वा	हि	का	स्व	स्व	का	हि	वा
का	का	रे	भ	भ	रे	का	का
नि	स्व	भ	व्य	व्य	भ	स्व	नि
नि	स्व	भ	व्य	व्य	भ	स्व	नि
का	का	रे	भ	भ	रे	का	का
वा	हि	का	स्व	स्व	का	हि	वा
दे	वा	का	नि	नि	का	वा	दे

अर्धभ्रमकः । (२७ श्लोकः ।)

म	स	त्व	र	ति	दे	नि	त्वं
स	द	रा	म	र्ष	ना	शि	नि
त्व	रा	धि	क	क	भं	ना	दे
र	म	क	त्व	म	क	र्ष	ति

किराताज्जुनीयका भाषानुवाद ।

—:~:—

पहला सर्ग ।

१ । जो राजलक्ष्मीकी रत्नाका प्रधान कारण है, प्रजाके प्रति कुरुराज दुर्योधनका वही व्यवहार जाननेके लिये, धर्मनन्दन युधिष्ठिरने जिस वनचरको नियुक्त किया था ; ब्रह्मचारीका वेषधारण किये वही वनचर सब हाल जानकर युधिष्ठिरके पाम लौट आया ।

२ । वसुधाधिपति युधिष्ठिरसे यह अप्रिय विषय कहते, कि शत्रु दुर्योधन द्वारा भूमण्डल आयत्तीकृत होगया है, उस प्रणत वनचरका हृदय व्यथित नहीं हुआ । कारण, प्रभुके प्रियकारी कभी प्रिय भ्रूट कहनेकी अभिलाषा नहीं करते ।

३ । फिर भी, प्रियपात्रके प्रति कट निष्ठुर भाषण सुष्ट नहीं । यही मनमें विचार, वनचर शत्रुके विनाशकी अभिलाषा रखनेवाले राजा युधिष्ठिरको आज्ञा ग्रहणकर, जिसका अर्थ मौष्ठव और विशेषतः औदार्ययुक्त प्रमाण द्वारा निर्णीत हुआ था, निर्जनमें वही वाक्य कहने लगा ।

४ । वनचरने कहा, --“महाराज ! दूत ही जिसकी आंख है ऐसे प्रभुको वञ्चित करना कार्यमें नियुक्त नौकरोंको कभी उचित नहीं इसलिये मैं प्रिय वा अप्रिय जो कुछ कहूँ, उसके लिये आप मुझे क्षमा करना ; कारण हितकर और श्रुतिमधुर वाक्य दुर्लभ है ।

५ । जो सचिव स्वामीके प्रति साधु उपदेश नहीं करता, वह सचिव भला नहीं और जो प्रभु हितकारी मन्त्रीकी बात नहीं मानता, वह प्रभु भी अच्छा नहीं । राजा और कर्मचारियोंके परस्पर अनुरक्त होनेसे ही समृद्धि अनुरागसे बढ़ा करती है ।

६ । कहां राजाका वह स्वाभाविक दुर्ज्ञेय चरित और कहां यह मुख मेरा जैसा पामर प्राणो ! फिर भी, मैं जो शत्रुओंको निगूढ तत्त्व रीति-नीति समझ सका हूँ, यह आपहीकी महिमाका फल है ।

७ । महाराज ! आप राज्यम्रष्ट वनवासी है, और दुर्योधन सिंहासनपर समासोन है, इसपर भी वह आपसे पराभवकी आशङ्काकर छलके पासोसे जोती पृथिवीकी नीतिमार्गमें आयत्त करनेकी चेष्टा करता है ।

८। आपसे विशङ्कमान वह वञ्चक दुर्योधन गुणसम्पदमें आपकी अतिक्रम करनेको अभिलाषाकर दयादानदाक्षिण्यादि गुणगौरवमें निर्मलयशका विस्तार कर रहा है। जो हो दुर्जनके संसर्गकी अपेक्षा महात्माओंके साथ गौरव बढ़ानेवाला विरोध भी अच्छा होता है।

९। कामक्रोधादि छः हो शत्रुओंको जोतनेवाला दुर्योधन अनन्यसुलभ मनुष्यदिष्ट प्रजापालन-पद्धति प्राप्त करनेके लिये आलस छोड़ रात-दिन कर्त्तव्यकर्मसे विभागपूर्वक नीति द्वारा अपने पौरुषका विस्तार किया करता है।

१०। वह अहङ्कारकी छोड़ लोगोंके सामने नौकरोंकी अकपट भावसे प्रिय मित्रोंकी भांति देखता, मित्रोंको अपने सगे भाईयों जैसा सम्मान प्रदान करता और भाईयोंको ऐसा मानता है, जैसे अपना आधिपत्य उसने उन्हींको दे दिया हो।

११। वह अनासक्त हो पक्षपात रहित दृष्टिसे बराबर सत्यासत्यका विचारकर जो धर्मार्थकामकी सेवा करता है, इसीसे वह त्रिवर्ग उसके अनुरागसे परस्पर मित्र बन कीड़े किसीकी बाधा नहीं पहुँचाते।

१२। उसका कापट्यविहीन मन्धिप्रयोग दानसे वर्जित नहीं। वह सदा समादरपूर्वक दान क्रिया करता है। उसकी वह सविशेष समादर-क्रिया और गुणागुण विवेचना पहलेसेही अनुष्ठित हो जाती है।

१३। जितेन्द्रिय दुर्योधन, धनलोभ और क्रोधसे विवर्जित हो और ऐसा समझ, कि 'यह मेरा स्वधर्म है' शत्रु, या पुत्रका गुरूपदिष्ट दण्डद्वारा धर्मविप्लव दमन करता है।

१४। स्वराष्ट्र हो या परराष्ट्र, दुर्योधन सर्वत्रही नौकरोंकी रक्षा-कार्यमें नियुक्तकर उनके प्रति अविश्वस्त होकर भी विश्वस्तकी भांति व्यवहार करता है। सम्पूर्ण कार्य सम्पन्न हो जाने पर अपने कर्मचारी-योंको धन प्रदानकर कृतज्ञता प्रकाशित किया करता है।

१५। दुर्योधन सम्यक् विवेचनापूर्वक यथायोग्य पात्रके प्रति अनुग्रह सत्कारादिका नियोग किया करता है, इसलिये उसके सामादि चारो उपाय परस्पर स्पर्धा-सहकारमें अजस्र परिणामवृद्धियोग्य विभव राशि प्रसव किया करते हैं।

१६। राजाओंके रथों और घोड़ोंसे दुर्योधनके सभा-मण्डपका प्राङ्गण समाकीर्ण हो जाता है और राजाओंके दुर्योधनको दिये हुये हाथियोंके सुगन्धित मदसे पृथ्वी आर्द्र हो जाती है।

१७। उसका राष्ट्र देवमाटक नहीं, उसने कुएँ, तालाब और नहरें बनवा बड़ा प्रवर्त्तन कर दिया है। उसकी राज्यमें रहनेवाले कृषक मदाही शस्यसम्पत् पाया करते हैं और सभी जगह अन्न उत्पन्न होता है। दुर्योधनके अविरत मङ्गलकर अनुष्ठानसे कौरव बड़ा ही उत्कर्ष लाभ कर रहे हैं।

१८। उदारकीर्त्ति दयावान् राजा दुर्योधन चारों और अच्छीतरह रक्षाकर अवाधरूपसे उन्नतिका सम्पादन करता है। वसुमती कुबेरोपम कुरुराजके दयादि गुणसे आर्द्रा ही स्वतः उनके लिये धन दोहन करती है।

१९। महाबलशाली, कुलशीलादिके विषयमें अभिमानो, धनसे पुरस्कृत, युद्धक्षेत्रमें लम्बकीर्त्ति, परस्पर स्वार्थपरताशून्य, ऐकमत्यसम्पन्न, धनुष्क, शूरवीर प्राण विसर्जन कर भी दुर्योधनके अभीष्टके सम्पादनके अभिलाषी है।

२०। सुचतुर दुर्योधन पूतचरित चरों द्वारा राजाओंका कार्य-कलाप अशेषरूपसे जान लेता है, किन्तु विधाताकी तरह दुर्योधनका क्रियाकार्यः प्रभूत, अयस्कार, परिणामशोभन फल देखकर ही दूसरे राजा जानते हैं।

२१। राजा दुर्योधन कभी युद्धमें धनुष नहीं उठाता या किसीसे कोपकर मुँह टेढ़ा नहीं रहता। राजा उसके मद्गुणोंसे विमोहित हो उसको आज्ञा मुकुटवत् शिरपर धारण करते हैं।

२२। अप्रतिहतशासन राजा दुर्योधन नवयौवनोद्भूत अपने छोटे भाई दुःशासनको युवराज बनानेको पुरोहितकी अनुमति ले आलस छोड़ हव्यसे अग्निदेवको सन्तुष्ट करता है।

२३। वह निःसपत्न सागरान्त भूमण्डलमें स्थायी भावसे शासन परिचालन कर भी सचेत रहता और डरा करता है। विरोधको वह बड़ा ही भयङ्कर समझता है।

२४। सांप जैसे सपेरेके मुँहसे गरुड़जीका नाम सुन नीचा फनकर व्यथित होता है, वैसे ही वहाँके मनुष्योंके कथाप्रसङ्गमें आपका नाम सुन राजा दुर्योधन देवराजतनय अर्जुनके विक्रमका स्मरण कर मुँह लटका सोच विचार करता है।

२५। इसलिये आप शीघ्र ही उस कपटाचारी जिघांसु दुर्योधनके प्रति यथायोग्य प्रतिक्रियाका प्रयोग करें। हम वार्त्ताहारी हैं, परवार्त्ता संग्रह ही हमारे वाक्य द्वारा ही सकता है।

२६। इसके बाद वनचरपति महीपतिसे पुरस्कार ले चला गया और महीपतिने भी द्रौपदीके भवनमें जा भाईयोसे वनचरकी बातें कहीं।

२७। तब द्रुपदनन्दिनी शत्रुओंकी समृद्धरूप सिद्धिको सुन, उनके किये अपकारका स्मरणकर हृदयके आवेगको रोकनेमें अममर्थ हो युधिष्ठिरके क्रोध और उद्यमके उद्दीपक वच्यमाण वाक्य कहने लगीं।

२८। आप जैसे ज्ञानियोंसे स्त्रियोंका कहा अनुगमन तिरस्कार-स्वरूपमें समझा जा सकता है; फिर भी, मेरी यह निदारुण मनोवेदना स्त्रियोंकी आचारपद्धतिको लांघन इस विषयमें कुछ कहनेकी मुझे उद्यत करती है।

२९। इन्द्र जैसे प्रभावशाली आपके वंशोद्भव भरताटि राजाओं द्वारा अविच्छिन्न भावसे चिरगमित पृथ्वीको आपन क्यो, मदस्त्रावी मत्तमातङ्गके माला फेंकनेकी भांति आपन हाथ परित्याग किया।

३०। देखो, जो मायावियोंसे माया नहीं करता, वह अविवेकी मानव पराभव पाता है। शाणित शर जैसे वर्षा द्वारा अनावृत देहको छेद डालता है, वैसे ही धूर्तलोग उन सब अकुटिल व्यक्तियोंके हृदयमें प्रवेशकर उल्लेख नष्ट करते हैं।

३१। आपके सिवा और कौन कुलाभिमानी अनुकूल सहायसम्पन्न नरपति, गुणानुरक्ता, कुलजा, मनोरमा अपनी भार्या जैसी राजलक्ष्मीको शत्रु से अपहरण कराता ?

३२। आप इस विपत्कालमें भी वीर-विगर्हित राहमें चल शत्रु कृत दुर्दशाका भोग कर रहे हैं। हे नराधिप! क्या क्रोध उत्पन्न हो जैसे आग रूखे काठको जलाती है, आपको नहीं जालाता ?

३३। जिसका कोप निष्फल नहीं, जो आपदविनाशमें समर्थ है, लोग स्वतः उमके वशीभूत हो जाते हैं। किन्तु जो व्यक्ति कोपपरिशून्य है, ऐसे पुरुषका मित्र होने पर भी कोई आदर नहीं करता और शत्रु होने पर भी उसे कोई भय नहीं दिखाता।

३४। देखकर कही—पहले जो रक्तचन्दनचर्चित हो, रथपर चढ़ धूमते थे, वही भीमसेन इस समय धलिधूमरित हो पैदल पर्वतसे पर्वतपर आते जाते हैं, क्या यह भी सत्यधन महाराजके हृदयको सन्ताप नहीं करते ?

३५। इन्द्रतुल्य जिन अर्जुनने उत्तरकुरुदेशको जीत आपकी

बहुतसा सीना चांदी ला दिया था, वह आजकल वल्कल वसन पहनते हैं। क्या यह देखकर भी आपको क्रोध नहीं आता ?

३६। अरे! आपका कैसा प्रबल धैर्य है। यह यमज माद्रीनन्दन नकुल और सहदेव वनश्यामिं शयन कर कठिनदेह होगये हैं, इनके बाल इधर उधर बिखर जानुसे यह गिरिजात गज जैसे देख पड़ते हैं। यह देख कर भी आपको सन्तोष और प्रतिश्रुति भङ्ग करनेका उत्साह नहीं होता ?

३७। यह मैं नहीं जान सकती, कि आपकी यह कैसी बुद्धि है ? आपकी चित्तवृत्ति अत्यन्त विचित्र है। किन्तु आपकी घोरतर विपत्तिकी चिन्ता करनेसे असह्य दुःख आ मेरे हृदयको विदीर्ण करता है।

३८। जो पहले आप बहुमूल्य श्यामिं शयन करते थे, गर्वये मङ्गल-स्तुति गीति द्वारा आपको जगाते थे, वहां आप आज कुशयो श्या पर सति और शिवाओंके अशुभ रवमे जगाये जाते हैं।

३९। हे नृप! पहले द्विजातियोंके भुक्तावशिष्ट अन्न द्वारा आपकी जो इस देहको रमणोयता सम्पादित हुई थी, आज क्या वहां शरीर आपके यशके साथ वन्यफल खानेसे दुर्बल नहीं हो रहा है।

४०। आपके जो दोनो पैर मणिमय पीठमें प्रतिष्ठित रहते और प्रणत राजाओंके शिरः स्थित मालाओंकी रजसे रञ्जित रहते थे, आज क्या आपके वही दोनो चरण अरण्य प्रदेशमें मृगों और ब्राह्मणोंके क्लिन्नाय कुशां पर नहीं पड़ते।

४१। आपको यह दोन दश शत्रुओं द्वारा ही हुई है, इसीसे मेरा हृदयक्षेत्र समूल उन्मूलित हो रहा है। आहा! शत्रु जिनकी वीर्य-सम्पदको अतिक्रम नहीं कर सकते, ऐसे मानियोंका पराभव भी उत्सव कह कर ही विवेचित होता है।

४२। हे नृप! प्रसन्न हो, शान्तिकी छोड़ शत्रुओंके मारनेके लिये फिर अपने उर्मा तेजकी ग्रहण कीजिये। निस्पृह मुनि ही कामक्रोधादि-रिपुओंको जोत शान्ति द्वारा सिद्धिलाभ करते हैं, राजा नहीं।

४३। यगोधन! तेजस्विप्रधान! आप जैसे लोग ही यदि ऐसा दुःसह पराभव पा प्रसन्न रहें, अरे! तो निरभिमानता निराश्रय ही हत हो जायेगी।

४४। अथवा, यदि विक्रम परित्याग कर क्षमाकी ही चिरसुखका साधन कह मनको बहलाते रहो तो इस राजचिह्न कार्भकको छोड़ और जटाधारी ही इस वनमें होम करो।

४५ । महाराज ! आप असीम तेजःसम्पन्न विशेषतः प्रतिकारक्षम हैं ; शाक्यपरायण शत्रुओंसे आपने जो तेरह वर्ष वनवासकी प्रतिज्ञाकी है, उस प्रतिश्रुतिकी प्रतीक्षा करना आपके लिये युक्तियुक्त नहीं, कारण विजय चाहनेवाले राजा शत्रुको जीतनेके लिये छलका अवलम्बन कर, उसकी कोई न कोई त्रुटि प्रतिपादन कर सन्धिको तोड़ देते हैं ।

४६ । महाराज ! विधि और समयके नियमानुसार जैसे सन्ध्याकी सूर्य अगाध सागरमें डूब जाता है, प्रताप और किरणविहीन हो जाता है, फिर प्रातःकाल तिमिरराशिकी समुच्छेद करने और उदय होने पर दिनश्री आ उमे आलिङ्गन करती है, आप वैसे ही घोरतर विपद्में गिर निष्प्रताप और निर्जन हो गये हैं, अब रिपुकुलकी उन्मूलित कर उन्नत हो, राजलक्ष्मी फिर आ आपका आश्रय ग्रहण करेगी ।

पहला सर्ग समाप्त ॥ १ ॥

दूसरा सर्ग ।

१ । इसके बाद भीमसेन प्रियतमा द्रौपदीके कहे हितोपदेशपूर्ण मनोहर वाक्यकी अत्यन्त सारवत्ता उपलक्षितकर धर्मराज युधिष्ठिरमें उदार अर्थसे सम्बलित युक्तियुक्त वाक्य कहने लगे ।

२ । क्षत्रियकुलाभिमानिनी द्रौपदीने स्नेहपूर्ण ज्ञान चक्षुसे सब देख कर जो कहा है, ब्रह्मस्यति भी वह कहनेमें समर्थ नहीं । उनकी यह उपदेशवाणी सबको ही विस्मित करती है ।

३ । जैसे उतरनेके लिये सीढ़ियोंके होनेसे दुर्गम जलाशयमें पहुँच सकते हैं, वैसे ही अभ्यासादि प्रदर्शित होनेसे दुरभिगम्य नीतिपथमें भी लोग प्रवेश करनेको समर्थ हो जाते हैं । किन्तु जो स्वानार्थमें गर्त पाषाण और कुम्भीरादिको विघ्नरहित जलाशय कह देता है, वैसे पुरुषकी भांति नीतिपथमें गमनेच्छु मानवको सन्धिविग्रहादिका देशकालोचित साधु उपदेश देनेवाला व्यक्तिविशेष दुर्लभ है ।

४ । परिणाममें हित करनेवाली, सन्ताप आदि दुःख उपजानेवाली और अतिवीर्यशालि थोड़ीसी भी औषधसे जैसे क्षाणबल रोगियोंको बल-पोषण आदि बहुतसे गुण दिखलाई देते हैं, वैसे ही द्रौपदीके परिणाम सुखकर, अर्थभूयिष्ठ, आपातकठोर, अल्पाक्षर वाक्यसे शक्तिहीन राजाओंके मान-त्राण-राज्यलाभादि प्रभूत गुण परिदृष्ट हो रहे हैं ।

५। आप गुणग्राही हैं, द्रौपदीका यह हितार्थ युक्त वाक्य आपकी भी पसन्द आयेगा । (इनको इस बातकी स्त्रीको बात कह अश्रद्धा न करना चाहिये) कारण, गुणपक्षपाती पण्डित वाक्यके गुणका विचार करते हैं । वह यह नहीं देखते, कि कहनेवाला स्त्री है या पुरुष ।

६। हे नृप ! आपकी जो बुद्धि आन्वीक्षिकी प्रभृति चारो विद्याओंमें प्रसिद्धि लाभकर विवेकशालिनी हुई थी, वही बुद्धि इस समय अविवेकरूप विपर्यय प्राप्त हो पङ्कमय करिणीकी तरह क्यों अवसन्ना हुई ?

७। इससे बढ़कर और क्या दुःख हो सकता है ? देवता भी आपके जिस पुरुषकारकी सम्भावना करते हैं, आप शत्रुओं द्वारा को गई दुः-वस्थाकी प्राप्त हो उसी पुरुषकारमें विनष्ट हुए ।

८। अभुदयकामी सुधी वाक्त्रि, शत्रुओंके महान् अभुदयको परिणाममें अस्थायी विवेचना करनेसे अनायाम ही जमा करते हैं किन्तु अत्यन्त क्षय और फलोन्मुख होनेसे वह उपेक्षणीय नहीं ।

९। कृती व्यक्ति शत्रुके क्षययोगको शीघ्र सम्भावित और दुःख और अपने क्षययोगको दुःसम्भावित और स्वल्प समझनेमें उपेक्षा करते हैं और इसके विरुद्ध होनेमें शीघ्र ही प्रतिकार्य करते हैं ।

१०। जो राजा उल्हाह-हीनताके वशीभूत हो शत्रुकी उत्तरोत्तर उपचीयमाना प्रभुशक्ति यानी कोषदण्डज तेजकी उपेक्षा करते हैं, लोकाप-वादके भयसे ही मानो उनकी राजलक्ष्मी जल्दी ही अपसृत हो जाती है ।

११। क्षयप्राप्त होकर भी फिर आ सब लोगोंको सुख देनेवाली स्वाभाविक द्युति धारण कर समुदित उत्तरोत्तर बढ़नेवाली हितोपायके चन्द्रको जैसे लोग नमस्कार किया करते हैं, वैसे ही क्षीणशक्ति राजा भी जिस समय स्वाभाविक क्षात्रतेज धारणकर अपनी समृद्धिके लाभके लिये समुत्साहित हो उठता है, उस समय प्रजा उससे अवनत हो जाती है ।

१२। जिसके द्वारा सहाय साधनोपाय प्रभृति पञ्चाङ्गका निर्णय है, जो धनराशि और चतुरङ्गिणी से नाका कारण है, कृषिमें प्रवृत्त लोगोंके दैवानुसरणकी भांति, वह नीति भी कर्त्तव्य विषयमें उल्हाहका अनुसरण किया करतो है ।

१३। राज्यादि अभीष्टके उन्नतपदके लाभको इच्छा रखनेवाले अभि-मानी धीर व्यक्तिका अनर्थके निवारणमें समर्थ अपना पुरुषार्थ हो प्रकृष्ट सहाय होता है ।

१४। विपत्समूह पुरुषकारहीनको अभिभूत कर देता, उत्तरकाल

विपन्नको परित्याग करता : आसन्नविनाश व्यक्तिका अगौरव अवश्यम्भावी होता और लघीयान् व्यक्ति राजलक्ष्मीका आस्यद् होता नहीं ।

१५ । इसलिये उन्नति करनेमें उत्साह हीनताके अवलम्बनका प्रयोजन नहीं, क्योंकि पराक्रम ही सम्पद्का आस्यद् है । सम्पद् और अनुत्साह साथ-साथ कभी नहीं रह सकते ।

१६ । इस पर भी यदि आप समयकी प्रतीक्षा करें, तो करा कपट व्यवहारके प्रकट करनेमें सुचतुर घृतराष्ट्रका पुत्र दुर्योधन चौदह वर्षके वनवासके बाद महज ही यह राज्यसम्पद् छोड़िगा ?

१७ । अथवा यदि शत्रु दुर्योधन आपको फिर राज्य दे दे, आप भी वह पा जायें, तो हं जननाथ ! ऐसी राज्यसम्पद्की प्राप्तिसे आपके भाइयोंका पौरुष प्रकाशक भुजवीर्य व्यर्थ होगा ; यानी हमारे भुजवीर्यका कोई काम न रहेगा ।

१८ । पशुराज सिंह स्वयं मदस्त्रावी मातङ्गकी मार उससे जीविका निर्वाह करता है, प्रयोजन यह है, कि जो अपने तेज द्वारा जगत्की पराभूत कर सकते हैं, वह महान् व्यक्ति दूसरे पुरुषसे समृद्धिको कामना नहीं करते ।

१९ । जो वैरनिर्व्यातनरत है, क्षणभङ्गुर जीवनके विनिमयसे यशकी स्थिरता रखना, उसका अभीष्ट है, इसलिये यशके अर्ज्जुनमें इच्छुक व्यक्तिका बिजलीकी चमक जैसी चञ्चला लक्ष्मी आनुपङ्गिक फल है, -- यश ही मुख्य है ।

२० । यह कह, कि जलतो नहीं, लौग पैंसे भस्मराशिको अतिक्रम करते, किन्तु उसमें आग रहनेमें कोई आक्रमण कर सकता नहीं, इसलिये मानी लौग अभिभूतिके भयसे विना किसी क्लेशके जीवनको भी परित्याग कर सकते हैं, किन्तु तेज नहीं छोड़ते ।

२१ । (तेजस्वियोंका जिगौषुता ही स्वभाव है, क्योंकि) मृगाधिप सिंह किसलिये गर्जते मेघोंपर आक्रमण करता है ? महत्तर व्यक्तिका स्वभाव ही ऐसा होता है । अपने इस स्वभावके ही वशवर्ती ही वैसा व्यक्ति शत्रुकी वृद्धि नहीं सह सकता ।

२२ । इसलिये हे नृप ! प्रमादसे उत्पन्न मोहको दूरकर पुरुषकारमें बुद्धिको लगाओ । आप यह निश्चय जानें, कि आपके अनुत्साहसे शत्रुओंका विपत्ति समूह प्रतिबद्ध हो रहा है ।

२३ । दिग्गजचतुष्टय सब देशोंमें प्रसिद्ध है और जलधिचतुष्टय

की भांति, इन्द्र जैसे पराक्रमशाली आपके चारों भाइयोंकी रणमें समा-
गत देख शत्रुओंमें कौन उनके पराक्रमको सहनेमें समर्थ हो सकता है ?

२४। आपके हृदयमें जो वैरिक्त क्रोधको आग भभक रही है,
शत्रुओंको स्त्रियोंका वैधव्यसूचक अशिव नयनवाग्निप्रवाह उस आगकी
ठण्डा करे ।

२५। महीपति युधिष्ठिर विकारोद्दीपक, कोपाक्रान्तहृदय वायुनन्दन
भीमसेनकी दुष्ट हिरदकी भांति शान्त करनेमें प्रवृत्त हुए ।

२६। श्रीमान् युधिष्ठिरने कहा, बाह्यमलविवर्जित, मङ्गलास्पद,
विशुद्ध दर्पणमें जैसे विशद दर्शन सम्पादित होता है, वैसे ही इस प्रमाण-
वाधाविरहित, शब्दमौष्ठवयुक्त, हृदयग्राही, श्रेयस्कर, विशुद्ध वाक् प्रपञ्चमें
तुम्हारी मति परिलक्षित होती है ।

२७—२८। तुम्हारा यह सुप्तिडन्त पद द्वारा विन्यस्त वाक्य विग-
टार्थता परित्याग नहीं करता, अथच यह अर्थबाहुल्ययुक्त कह स्वीकृत
किया जाता है । तुम्हारे अवान्तर वाक्यनिचयमें पुनरुक्तता दोष नहीं
और इस सकल वाक्यकी क्वचित् आकाङ्क्षा भी परित्यक्त होती नहीं । तुमने
जो वीरोचित अपना बल अवलम्बनकर युक्तिको अवतारणा किया है, सो
उचित ही हुआ है । तुम्हारे अनुमान द्वारा आगमादि शास्त्रकी मर्यादा
अक्षुण्ण रही । वाग्मीकी बात छोड़ी, सहसा इस तरह चात्रयुक्त अभि-
प्रायव्यञ्जक वाक्योच्चारणमें प्रवृत्त होनेकी ही कौन भमर्थ हो सकता है ?

२९। तुम कार्यसिद्धि विषयमें दृढ़निश्चय कर भी लो, हमारा हृदय
अद्यापि मंशयशून्य नहीं होता । परन्तु अटसि हेतु इस विषयके निर्ण-
यार्थको हो अग्रसर होता है । कारण, सन्धिवियह्रादि कार्यमें जो सकल
विशेष सम्पद् वर्तमान है, वह विना क्लेश कार्यसाधनमें निश्चितरूपमें
अपना-अपना सामर्थ्य प्रतिपादन नहीं करतीं ।

३०। विवेचना न कर सहसा कोई कार्य करना उचित नहीं,
क्योंकि अविवेक व्यक्ति परम आपदका आस्पद होता है । गुणग्राहिणी
सम्पद् स्वयं ही विवेकसम्पन्न व्यक्तिका आश्रय ले रहा करती है ।

३१। लोग जैसे उपयुक्तकालमें विवेचनापूर्वक वीजरक्षा करते,
यथासमय वारिवर्षणकर शरत्कालमें क्रियाफलका साफल्य अर्थात् शस्य
लाभ करते हैं, वैसे ही रक्षणशील पुरुष कर्त्तव्य विषयमें विवेकरूप परि-
सेचन करता है । परिणाममें उसकी क्रिया फलवती होती है । अन्तमें
वह हरतरह क्रियासाफल्य लाभ किया करता है ।

३२ । जो शास्त्रसम्प्रदाय सम्मत है, ऐसा शास्त्रश्रवण श्रोताकी देहकी भूषित करता है, क्रोधका उपशम उसी शास्त्रज्ञानका भूषण है । अवसर समझ शौर्यप्रकाश ही शान्तिगुणका आभरण स्वरूप है । यही शौर्य नीति द्वारा सम्पादित सिद्धिका भूषण स्वरूप ही जाता है ।

३३ । वातादि विघ्नविरहित दीपालोक जैसे अन्धकारावृत, दुर्विज्ञेय स्थानमें प्रयोजनीय वस्तुका प्रदर्शक होता है, वैसे ही उत्तमरूपसे अभ्यस्त, परिशुद्ध शास्त्रज्ञान कार्यविप्रतिपत्तिरूप तमसाच्छन्न, दुरवगाह कार्यानुष्ठानमें विवेकियोंकी कर्तव्यज्ञान दे देता है ।

३४ । जो सर्वजनमान्य गुणसम्पन्न सज्जनोंके अनुष्ठित आचरणमें मन लगार्त है तो दैविबन्धन अनर्थ सङ्घटित होने पर भी, वह अपराधी नहीं होते और वह अनर्थ भी समृद्धिके समान गण्य हुआ करता है ।

३५ । जयेच्छु राजा रोषावेग संवरणपूर्वक परिणाममें क्षयहीन प्रभूत फलसिद्धि गणनाकर श्रेयस्कर पुरुषकारको उपायके साथ काममें लाते हैं अर्थात् परिणाममें स्थायी और मङ्गलमय विपुल फल निश्चय न कर वह कार्यमें नहीं प्रवृत्त होते ।

३६ । अभ्युदयलाभका अभिलाषी व्यक्ति बुद्धि द्वारा पहले रोषसम्भूत अज्ञता दूर करता है । दूसरेकी कौन कहे, अशुमाली सूर्य भी अशुजाल द्वारा निशाङ्कत अन्धकार उच्छेद न कर उदित नहीं होते ।

३७ । पराक्रमशाली ही वार भी जो भूपाल कोपज मोह निवारण नहीं करते, वह जैसे क्षणपल सम्पूर्ण चन्द्रकलाकी विनष्ट करता है, वैसे ही समस्त प्रभु, मन्त्र और उत्साहशक्ति विनाश किया करते हैं ।

३८ । जो समान बुद्धि है अर्थात् जिसका व्यवहार अति तीक्ष्ण भी नहीं, अति मृदु भी नहीं : जो अवसर समझ कोमल और तीव्र व्यवहार किया करता है, सूर्य जैसे ऋतुभेदसे यथायोग्य मृदु और तीव्र तेज द्वारा जगत्पर आक्रमण करता है, वह राजा भी वैसे ही अपने तेजसे सब लोगों पर आक्रमण किया करता है ।

३९ । देखो, सम्पद्की चिरस्थिरता कहां ? कुपार्गधावित इन्द्रियरूप अश्रवणकी वशता कहां ? इन दोनोंका एक जगह रहना असंभव है, क्यों कि शारदमेघवत् चञ्चल बहुच्छिद्र सम्पद् राशि है, चञ्चलेन्द्रिय लोग अति कष्टसे भी रक्षा करनेमें समर्थ नहीं होते । तात्पर्य यह है, कि अविनीत व्यक्ति बहुत कष्टसे सम्पद् लाभ कर भी उसे रक्षित रखनेमें असमर्थ हो जाते हैं ।

४० । तुमने धैर्य गुण-सम्पन्न होने पर भी चञ्चलमन द्वारा असमयमें क्रोध उत्पन्न किया । तुम्हारे द्वारा पहले धैर्य गुणमें तिरस्कृत सरित्पति सागरको इस समय कौन तुमसे गौरवान्वित करा रहा है ?

४१ । जो शास्त्रका अध्ययन कर भी शरीरोत्पन्न कामक्रोधादि गन्धु-ओंका निग्रह नहीं करता, वह मनुष्य निश्चय ही शीघ्र सम्पत्के विनाशके निबन्धनके अपयशका अर्जन किया करता है ।

४२ । जो कार्यसिद्धिके अनुरूप समय और सहायका अतिक्रम करता और जो अपनी देह और इन्द्रियोंकी परितापप्रद है, वही क्रोध साधारणव्यक्तिकी भांति तुम्हें नीतिसाध्य फलसे विच्युत कर सकता नहीं ।

४३ । जो उत्तरकालमें विपुल कार्यफलका निरतिशय हेतु है, जो स्वयं उपायहीन अथच शत्रु विनाशन है, ऐसी क्षमाके समान दूसरा उपाय नहीं ।

४४ । अभिमनियोंमें अग्रणी यादव अक्षत्रिम स्त्रं हके वश हमारे प्रति निविष्टचित्त हो गये हैं, हम उनके प्रणामपरायण हैं, वह हमें परित्याग कर सुयोधनका अनुसरण नहीं करेंगे ।

४५ । दूसरे जो इन यादवोंके महजात अर्थात् मातृपितृपक्षीय मित्र हैं और जो क्षत्रिम सुहृद् हैं, वस्तुतः यादवोंका अभिमत अतिक्रम करने नहीं ; यह दोनो तरहके राजा सम्प्रति केवल अपना कार्यसाधन करने के लिये विनयवश ही धृतराष्ट्रतनय दुर्योधनका अनुगमन कर रहे हैं ।

४६ । उदीयमान सूर्य जैसे कमल सकलको भेद करते हैं हमारे वनवासरूप निर्देशक उसी सुयोधनके प्रति तुम्हारा यह अकालयुद्धोद्यम वैसे ही सब राजाओंको हमारे विपक्षमें विच्छिन्न कर दे ।

४७ । मदीयत दुर्योधन मत्तता वश राजाओंकी अवमानना करेगा, वह उस अपमानमें अमहिष्णु होकर ही दुर्योधनका पक्ष परित्याग करेंगे । साधारण मनुष्य भी जब अपमान नहीं सह सकता, तब लोकोत्तरप्रताप नृपमण्डलीकी बात अधिक क्या कही जाये ?

४८ । अक्षतकृत्य अहङ्कारी लोगोंकी मत्तता कार्यामुरोधमें अत्यल्प विनय द्वारा प्रतिबद्ध हो जाती है, किन्तु उनकी सम्पद् उस मत्तता को बर्द्धित किया ही करती है ।

४९ । दर्प और अहङ्कारमें समुद्धत राजाको मुखता कभी परित्याग करती नहीं, अतिमूढ़ व्यक्ति नीतिमार्गसे दूर जा भटकता है, और नीतिहीन मनुष्यके प्रति सभी विरक्त हो जाते हैं ।

५० । जैसे अति विशाल वृक्ष भी वायु द्वारा सञ्चालित और क्रमशः शीर्ण विच्छिन्न होनेसे सहजमें उन्मूलन योग्य हो जाता है, वैसे ही विद्वेषवश जिसके प्रजादि स्वजन आकुल और विचलित हों, उसके अति प्रबल होने पर भी क्षमाशील व्यक्ति उसे अनायाम उन्मूलित करनेमें समर्थ होता है ।

५१ । अमात्यादि अन्तरङ्गोंके कोपसे समुद्भूत अति अल्पमात्र वैर भी प्रभुको विनष्ट करता है, क्योंकि तरुणाखाके परस्पर घर्षणसे उत्थित अनल निःशेषरूपसे पर्वतको दग्ध कर दिया करती हैं ।

५२ । मतिमान् व्यक्ति दुर्विनीत शत्रुकी समुन्नतिकी उपेक्षा करेगा, क्योंकि ऐसे विनयहीन शत्रुका कोई न कोई छिद्र पा उसे अनायाम जीत सकते हैं ; विशेषकर विपद् ही अविनीत व्यक्तिकी सम्पत्का परिणाम होती है ।

५३ । सन्निहित नदीविग जैसे अन्तःशिथिल कूलपर आक्रमणकर उसे नष्ट करता है, जिगीषु व्यक्ति भी वैसे ही दुर्व्यवहार वशसे बहिर्भित्त प्रजादि और अन्तर्भिन्न अमात्यादिके मध्यमें भेदप्राप्त राष्ट्रको अभिभूतकर विनष्ट करता है ।

५४ । ऐसे शत्रुके कार्यस्मरणमें समाकुल अर्जुनायज भीमसेनके प्रति अनाकुल नीतिपथके उपदेष्टा युधिष्ठिरके समीप पराशरतनय वेदव्याम साक्षात् अभिलषित प्रयोजनकी भांति समागत हुए ।

५५—५६ । उनके आगमनकालमें उनकी प्रसन्न दृष्टिसे अवश्य मृग-पक्षियोंने भी शान्तभाव धारण किया । उस समय उन्होंने ऐसी ही कलुष-नाशन-ज्योति धारण की थी, कि अनलतुल्य होकर भी वह अवलोकनके योग्य हुई । विपदवारण, तपःप्रवर्त्तिक, सद्गता समागत, देहधारी पुण्य-राशि जैसे उन व्यासदेवकी युधिष्ठिरने विस्मयके साथ देखा ।

५७ । इसके बाद राजा उन्हें अवलोकनकर उन्नत, उत्तम सिंहासनसे उठ खड़े हुए, द्रुत उत्थानवेगमें उनके परिहित लोहितवर्ण वल्कलका अग्रभाग कुछ-कुछ कांप गया, उस समय उन्होंने कपिलवर्ण, अंशुजाल-विकिरणकारी, सुमेरुके अग्रभागसे उद्गत सूर्य कीसी शोभा धारण की ।

५८ । अप्रमत्त चित्त महीपालने प्रथम उन ऋषिसत्तमकी तपस्वि-जनोचित पूजा की । इसके बाद उन्होंने आदिष्ट आसनमें उपविशन करते शमगुण जिस तरह शास्त्रज्ञानको अलङ्घित करता है, वैसे ही उस आसन की समलङ्घित किया ।

५८ । नृपति युधिष्ठिरने उन विस्तृततेजा ऋषिके सम्मुख उपवेशन किया, उनके ओष्ठहृदय मृदु हास्यके किरणजालमें उद्भासित हुए ; राजाने उस समय प्रदीप्त किरण व्याप्त बृहस्पति ग्रहके सम्मुखवर्ती पूर्णचन्द्रकी शोभा धारण की थी ।

दूसरा सर्ग समाप्त ॥ २ ॥

तीसरा सर्ग ।

१ । ऋषिने उपवेशन किया, ऊर्ध्वमें प्रमर्षित, आह्लादकर उनके अंशुजालमें उन्हें उन्नत कहने कोसो प्रभा बोध होने लगी । उनका वर्ण कृष्ण था और उन्हींने पिङ्गलवर्ण जटा धारण की थी ; इसलिये वह सौदा-मिनी समन्वित मेघका भांति शोभा दर्माने लगे ।

२ । उन व्यामदेवसे समय प्रमाद समृद्धि धारण की थी और लोका-तात अपनी शरीरकान्ति द्वारा वह परिचयविहीन व्यक्तियोंके भी अन्तः-करणमें आकस्मिक स्नेहाद्भाव संलग्न कर दिया करते थे ।

३ । प्रदीप्त आकृति द्वारा ही उन्हींने अपनी चित्तवृत्तिकी पवित्रता ज्ञापित कर दी थी और उनको स्वाभाविक, निरतिशय, स्निग्ध और विशुद्ध दृष्टिने ही मानो उनके प्रति सम्भाषणका सम्पादन कर दिया था ।

४ । अग्निहोत्रादि धर्मप्रतिपादिका पापनाशिनो, श्रुतिसंहतिके प्रवर्तक उन ऋषि वेदव्यामके सुखसे उपवेशन करने पर धर्मनन्दन युधि-ष्ठिर उनके आगमनका कारण जाननेको अभिलाषी हो, उनसे बोले— ।

५ । आपका दर्शनलाभ श्रेयस्कर और रजोगुणविनाशक है ; जिनने पुण्यसञ्चय किया नहीं, उसके पक्षमें यह दुर्घट है, मेघशून्य आकाशसे रजोनाशक दृष्टिपातकी भांति महसा आपका यह दर्शनलाभ किसी मङ्गलका ही निदानस्वरूप होगा ।

६ । आपके आगमनसे इस समय सब यागक्रिया और विप्रांकी आशीर्वादराशि मफल हुई ; इसलिये मैं आज चिरदिनके लिये समस्त जगतमें बहु सम्मानभाजन हुआ ।

७ । लोकगुरु ब्रह्माकी भांति आपका यह अमोघ दर्शन समृद्धिको आकर्षणकर प्रदान करता, कलषराशि विनाश करता, पुरुषार्थ अर्पण करता, कीर्ति विस्तारकरता ; अधिक क्या, ऐसी कौनसी चीज है, जो आपका दर्शन नहीं कर सकता ?

८ । सुधावर्षी शशधरके दर्शनसे भी मेरे जो नयन तप्त नहीं होते, आपके सन्निधानमें वह निर्वृत्ति लाभ करते हैं । हे भगवन् ! मेरा हृदय बान्धवोंकी विरह वेदना परित्यागकर ही सर्वथा सजीव हो उठा है ।

९ । आपके निकट आगमनके प्रयोजनकी जिज्ञासा निष्फल है ; कां कि आप जैसे निःस्पृह महात्माओंकी प्रयोजनीय वस्तु का मेरी अधीनतामें है ? फिर भी आपके कलागणकर वाक्य सुननेकी अभिलाषा ही मुझे वाक् चपलकर विह्वल कर रही है ।

१० । महामना महीपालके इस तरह वैचित्प्य युक्त, चारुवाक्य कहनेसे ही पायन वेदव्यास जयप्राप्तिके उपाय की चिन्ताकर उनसे ऐसे वक्ष्यमाण वाक्य कहने लगे ।

११ । देखो ! कीर्त्तिभूषित, अनुत्तम ऐश्वर्यसञ्चयके अभिलाषी मनुष्योंको बन्धुवर्गोंके प्रति समान व्यवहार करना ही उचित है ; किन्तु मेरे जैसे तपस्विजनकी बन्धुगणके सम्बन्धमें वह तुल्यरूप व्यवहार एकान्त कर्त्तव्य कह ही निर्णीत है ।

१२ । किन्तु हे नृप ! मेरा चित्त तुल्यवृत्तिसम्पन्न अर्थात् सब कहीं भेददृष्टि विरहित होकर भी तुम्हारे गुणनिचयसे बाध्य हो तुम्हारे ही अधीन हो गया है ; कारण, विषयविरक्त, मुक्तिभागी व्यक्तिगण भी साधु-ओंके प्रति ही स्नेहप्रवण किया करते हैं ।

१३ । तुम का उम राजा धृतराष्ट्रके पुत्र (पुत्र जैसे स्नेहास्पद हो), नहीं ? (अवश्य ही उसके पुत्र जैसे स्नेहास्पद हो), शमदमदाक्षिण्यादि गुणमें तुमने का सुयोधनको अतिक्रम नहीं किया ? (निश्चय ही किया है) ; तब उसने विना कारण जो तुम्हारा त्याग किया है, उसका हेतु यह है, कि विषय लालसाने उसे बलपूर्वक मोहितसा कर लिया है ।

१४ । यह धृतराष्ट्रकी अर्थसिद्धि दूर हो जायेगी, क्यों कि वह कर्त्तव्य विषयमें तत्पर हो कुमन्वी कर्णप्रभृतिका परामर्श अवलम्बन किया करता है । ज्ञानी भी दुर्जनमसर्गमें पड़ उन्मूलनकारिणी विपद्के आस्पद हो जाते हैं ।

१५ । शत्रुसभाके धर्मपथसे भ्रष्ट होने पर (जिस समय भीमप्रभृति सभ्यवर्गने दुर्योधनहृत द्रौपदीके अपमानमें प्रतिवाद न किया था) तुमने धर्मपथमें चिर अवस्थानकर विपत् समयमें भी अविनश्वर रम्य शमादि गुणमें अत्यन्त अनुराग प्रकट किया ।

१६ । शम ही तुम्हारा एकमात्र श्रेष्ठ अवलम्बन है, इसके होनेसे

तुम्हारे अपकार करनेवाले शत्रुओंनि अपना ही अनर्थ कर लिया है ;
उन्होंने तुम्हारी प्रज्ञा और प्रकृतिका प्रकर्ष प्रख्यातकर मानो तुम्हारा उप-
कार ही कर दिया है ।

१७। तुम्हें विक्रम द्वारा ही धरित्री लाभ करना होगा ; किन्तु
तुम्हारे शत्रुने इस समय शैथ्य, आग्नेयादि अस्त्र और मैत्र्यमृद्धिमें
अतीव श्रेष्ठता लाभ की है ; इसलिये तुमको इस समय शौर्यादिविषयमें
प्रकर्षलाभके लिये उपाय अवलम्बन करना होगा ; क्यों कि युद्धमें जय
भी बलवान् व्यक्तियोंके ही अधीन हो जाया करती है ।

१८। जिनने इक्कीसवार क्षत्रियोंका ध्वंसमाधन किया था, जो अस्त्र-
विद्याके प्रसिद्ध उपदेश हैं, उन्हीं जमदग्निनय परशुरामने अस्त्रिका
स्वयंवरमें अपने शिष्य भीष्मके पराक्रमसे परामृत हो, कहा था, कि
शौर्यादि गुणका उत्कर्ष सत्पात्र ही में आयत्त हुआ करता है ।

१९। औरकी बात का कहें, यम भी जिनके निकट असामर्थ्यवश
लज्जाप्राप्त हो परामृत व्यक्तिकी तरह अवस्थान करते हैं, वही भीष्म रण-
क्षेत्रमें कार्मुक कम्पितकर किसके मनमें भीतिका उत्पादन नहीं करते ?

२०। जो युद्धमें अजस्र बाणजाल वर्षण करते हैं, चञ्चल शिखारूप
जिह्वा समुज्ज्वल, जगद् ग्राममें समुद्रगत प्रलयानलकी तरह क्रोधप्रज्वलित
द्रुणाचार्यकी रणमें तुममेंसे कौन सहन सकता है ।

२१। जो कोपयुक्त आकार द्वारा ही दूसरेका धैर्य अपहरण करते
हैं, परशुरामकी शृङ्गाकर जिनने ममस्त अस्त्र रहस्य सीख लिया है,
उन राधासुत कर्णकी देखनेमें महाभय उपस्थित होता है । ऐसे अपरि-
चित भयमें यमराज भी महा व्याकुल हो जायें ।

१२-२३। हे दानोचितपात्र नृप ! कपिध्वज अर्जुन विद्या द्वारा
पशुपतिका अति दुष्कर तपश्चरणकर पाशुपतास्त्र लाभ करते इन भीष्मादि
वीरगणके उच्छेदका साधन करेंगे, उत्कर्षलाभके लिये महेश्वर्यमम्पन्न
इन्द्रादि देवगण भी आराध्य हैं । महा प्रभावशालिनी साक्षात् मिद्धिकी
तरह मैं यही विद्या इन्हें देने आया हूँ ।

२४। उन प्रसन्नात्मा ऋषि वेदव्यासके ऐसा कहने पर 'जयशील
अर्जुन जाओ, साधन करो' अजातशत्रु धर्मराजकी यह वाणी ग्रहणकर
शिष्यकी तह्र विनय सहकारमें अर्जुन ऋषिके समीप उपनीत हुए ।

२५। इसके बाद प्रभातरमणीय सूर्यके प्रतिबिम्बसे प्रदीप्त किरण
जैसे विकसित कमलमें प्रवेश करती है; वैसे ही उन महर्षिके मुखसे

अग्निष्कुलिङ्गवत् ऐन्द्रमन्वरूपिणी महाविद्याने वह्निर्गत हो अञ्जुनके आननमें प्रवेश किया ।

२६ । ऋषिने तब तपःप्रभावसे उन योग्यतम अञ्जुनको ध्यानविधि प्रदान की । उस ध्यानका ऐसा ही प्रभाव है, कि ध्यानबलमें प्रकृति महत्तत्त्वादि चौबीस तत्त्वोंका साक्षात्कार होने पर भी अञ्जुनके नेत्र मानो बहु समयतक उन्मीलित होते ही रहे ।

२७ । अञ्जुनने महा मीभाग्यसूचक, उल्साहानुरूप कार्यक्षम आकृति धारण की थी । मुनिने उनसे विजयप्राप्तिके लिये तपके साधनमें नियुक्त करनेकी अभिलाषासे वक्ष्यमाण वाक्य कहे ।

२८ । मुनिने कहा—हे अञ्जुन ! मैंने जो तुम्हें 'योग उपदेश किया तुम इसके द्वारा तर्जीयान् ही अपने पथमें दूसरेके प्रवेशको बाधा दे अस्त्र-ग्रहणपूर्वक जप, उपवाम और स्नानादि द्वारा मुनिवृत्तिका आचरण करो ।

२९ । तुम पर्वतपत्तच्छेदी इन्द्रके प्रसादलाभके लिये उन मनोरम-शिवर इन्द्रकील पर्वतपर सुदृक्कर तपस्या जाकर करो, यह गुह्यक तुम्हें जणकालके बीच उस स्थानमें ले जायेगा ।

३० । ऋषिवर व्यामदेव महेंद्रनन्दन अञ्जुनसे ऐसा कहते कहते अन्तर्हित हुए, यक्षानुचर गुह्यक भी उन ऋषिके मूर्त्तिमान् आदेशकी तरह अञ्जुनके समीप आ उपस्थित हुआ ।

३१ । वह यक्ष मसृह हो प्रियभाषी जयशील अञ्जुनके निकट प्रणत हुआ और बन्धुजनकी तरह अञ्जुनके प्रति अनुभक्त ही विश्वास स्थापन किया । (यह उपयुक्त ही हुआ था, क्यों कि) साधुसङ्गति शीघ्र ही विश्वास उत्पन्न करा दिया करती है ।

३२ । सूर्यसे परित्यक्त सुमेरुके समुज्ज्वल कुञ्ज समूहमें जैसे अन्धकार आ क्रमसे अल्प अल्प परिमाणमें प्रवेश करता है, वैसे ही विजयलाभके लिये मध्यम पाण्डव अञ्जुनके यात्रा करनेसे उनके विरहसे उत्पन्न शोकने कथञ्चित् आत्ममत्ता लाभकर विवेकसम्पन्न दूसरे चारो पाण्डवोंमें धीरे धीरे आश्रय लिया ।

३३ । युधिष्ठिरादि चारो पाण्डवोंके चारो चित्तोंने निःसंशयरूपसे कार्यगौरवकी आलोचनाकर शोकभाव दूर तो किया था, किन्तु भ्रातृ-सङ्घके वश फिरसे उसी दुर्बल शोकभावने आगे बढ़ उन्हीं विभक्त कर दिया ; शोक भाव दुःमह होने पर भी चार पाण्डवोंमें तुल्य रूपसे विभक्त होनेके कारण सबके मनमें लघु रूपसे अनुभूत हुआ ।

३४ । वह पाण्डव चतुष्टय स्वाभाविक धैर्य रखते थे । इस व्यापारके प्रवर्तक महर्षि वेदव्यासके वाक्यामें विश्वास, और शत्रुके कार्यमें जात-तीव्रक्रोध इन्द्रनन्दर अर्जुनके शौर्यमें आस्था स्थापन करनेके कारण उस भ्रातृविरह शोकने उनके चित्तमें स्थान न पाया ।

३५ । अन्धकार जैसे प्रकाशमान दिवसीय प्रहरचतुष्टय अतिक्रम-पूर्वक एकराशिभूत कृष्णपल रजनीका आश्रय लेना है, अर्जुनके अद-र्शनसे उत्पन्न दुःख भी वैसे ही महातजःसम्पन्न पार्थचतुष्टयको परित्याग कर द्रौपदीके चित्तमें आ उपस्थित हुआ ।

३६ । अर्जुनको देखनेके लिये द्रौपदीकी अभिलाष प्रकाश होनेपर भी वह अमङ्गल भयसे अपने तुषाराकुलित, इन्दीवरसन्निभ, बाष्पवारिपरिपूर्ण नयनद्वयके उन्मीलन करनेमें समर्थ न हुई ।

३७ । इन्द्रनन्दन अर्जुनने उस अलक्ष्मि, प्रेमरसाभिराम, दृष्टिप्रिय रमणीदृष्टिकी प्रसन्नचित्त ही अञ्जलि द्वारा पार्थयकी तरह पर्याप्त रूपसे ग्रहण किया ।

३८ । वन्य हस्ती द्वारा निदाघ नदी जंसे लुभित होती है, वैसे ही धैर्यच्युतिके कारण लुभित राजनन्दिनी द्रौपदीने अति कष्टसे रोदनसंरुद्ध-कर चीणकरुह द्वारा वन्यभाग वाक्य कहे ।

३९ । शत्रुकृत, पङ्कोपम कापट्यमें मग्न गौरवसम्पदके आप ही उद्धारकर्त्ता हैं ; (किन्तु) दुःखनाशक तपस्याकी सिद्धि न होने तक आप हमलोगोंके लिये उत्कण्ठित न होना । क्यों कि, अधैर्य ही तपस्या का परम शत्रु है ।

४० । यशोलाभार्थ अथवा सुखलाभके लिये किंवा अमानुषिक कर्म करनेके लिये अभिनिविष्ट, उद्देशशून्य मानवगणकी सिद्धि अनुरक्ता कान्ताकी तरह क्रोडमें आ उपस्थित होती है ।

४१ । विधाताने लोकरक्षार्थ जिस क्षत्रिय जातिकी सृष्टि की थी ; आप उसी क्षत्रिय जातिका, जिसकी जयशील बलरूप धनविनाशपूर्वक विजय ही जीविका है, प्रिय प्राणतुल्य अभिमान विनष्ट करते हैं ।

४२ । सभास्थित राजगण सुयोधनादिका अनुष्ठित मेरा केशाकर्षण-रूप निन्दित कर्म देखने और यह अन्याय कार्य ज्ञातिलोग्से की गई विवेचना की लज्जासे अधोवदन ही अति कष्टसे उपेक्षा करने पर भी वह परिभव पृथिवीका विधानभूत भवदीय यश मानो सङ्कुचित कर रहा है ।

४३ । यह अरिपराभव आपके पूर्वकृत शौर्य वीर्यके सकल कार्य विलोपकर ऐसा भाव दिखाता है, कि आपसे कभी कोई कीर्तिका काम नहीं हुआ, और दिवसका शेषभाग जैसे सूर्यकिरणकी दीर्घता विनाश करता है, वैसे ही यह भी उत्तरकालकी खर्वताका साधन करता है ।

४४ । शत्रुगण मेरे प्रति बलपूर्वक केशकर्षणरूप जो असदाचरण किया है, वह स्मरण भी नहीं किया जा सकता । उसका अनुभव कैसा दुःमह है, इसमें वक्तव्य ही क्या है ? अब आपके विरहमें वही परिभव फिर आ और नूतन ही मेरे शुष्क हृदयको और नूतन व्यथाग्रस्त किये डालता है ।

४५—४७ । शत्रुगणके तेजसे तुम्हारा विपुल तेज आच्छादित हो गया है, इससे तुम शरत्कालीन जलदाच्छन्न प्रत्येक की तरह अवस्थान करते और अभिमानचुरतिवश दन्तभग्ने इग्नीकी तरह असह्य विकारकी प्राप्त होते हो । और मम्यति कोई कार्य न रहनेसे लज्जित और दुर्भाग्यकी तरह अवस्थित अस्त्रशस्त्र सकलको तुम पूर्ववत् निरतिशय दीप्यमान नहीं करते, किन्तु कीर्त्तिलयके हेतु कीर्ण जलाग्रयकी तरह मानो तुमने अन्य आकार धारण किया है । मेरे अनाश्रवत् अवस्थित, देव मात्र शरणापन्न इस असंयत केशकलाप द्वारा तिरस्कृत शौर्य-वीर्य क्या तुम वही अर्जुन हो ?

४८ । जो माधुगणके रक्षणमें क्षम हैं, वही क्षत्रियपदवाच्य हैं, और जिस कामुकमें समरसामर्थ्य विद्यमान है, वही कामुक है । (इस अवस्थामें) जो पुरुष क्षत्रियकर्म न करनेवालेके लिये क्षत्रिय और कामुक इन दो शब्दोंको पूर्वोक्त व्युत्पत्तिलभ्य अर्थशून्य क्षत्रियत्व और कामुकत्व इस जातिमात्र अर्थमें परिणत करता है, वह इन दोनों शब्दोंको अव्युत्पत्ति दोषमें दृष्ट किया करता है ।

४९ । हे पार्थ ! अपनी अपनी सत्ताभात्रमें पथ्यवसित आपके निष्प्रभ गुणनिचय तुल्य दुःखभागी हो मानो आपके अभ्रदय लाभकी अपेक्षाकर मेरा सारूप्य ग्रहण कर रहे हैं ।

५० । रिपुगणने प्रमादवश आपको अभिभूत किया है, इसलिये गजगणके प्रमाद क्रमसे सिंहकी अभिभूतकर उसका केशजाल विच्छिन्न करने पर उसकी जैसी अवस्था हो जाती है, आपकी भी वही अवस्था हो रही है । दिनश्री जिस तरह दीप्तिके निमित्त सूर्यके शरणान्न होती

है, वैसे ही यह कार्यभार और योग्यताहेतु इस क्षण आपका ही आश्रय ग्रहण कर रहा है ।

५१ । जो मनुष्य सर्वातिशायिनी योग्यताकी क्रिया द्वारा सफलकर लेता है, सभाक्षेत्रमें पुरुष गणनाका प्रस्ताव उपस्थित होने पर पूर्णो अर्थात् द्वित्वादि संख्या उसको नहीं प्राप्त होती यानी वही व्यक्ति अहितीय रहता करता है ।

५२ । हे पार्थ ! कारण न रहने पर भी प्रियजनमें विघ्नपातकी आशङ्कासे तुम्हारा चित्त खेदको प्राप्त हो रहा है, किन्तु तुम्हारे जयार्थ प्रयाग करने पर देवराज तुम्हारा वह सकल आशङ्कित विघ्न निवारण करेगी ।

५३ । यदि भङ्गटशून्य मङ्गलमय देशमें ही तुम्हें बहुदिन एकाकी वास करना भी पड़े, फिर भी तुम दौर्बल्यका आश्रय न लेना ; क्योंकि राग-द्वेष-दूषितस्वभाव व्यक्तियोंका चित्त साधुजनमें भी स्वलित हुआ करता है ।

५४ । इसलिये तुम महर्षिका वचन पाल (अर्थात् तपस्या कर) हम लोगोंके समस्त मनोरथ सफल करो । तुम्हारे कृतकार्य ही आने तक मैं स्तनोपपीडनकर तुम्हें आलिङ्गन करनेकी इच्छा रखती हूँ ।

५५ । द्रुपदनन्दिनीने अर्जुनसे यह सब बार्त कहीं, इससे अर्जुनके मनमें ज्ञातिकृत वही पराभव नवीकृत जैसा हो उठा, वह यह सकल कथा श्रवणकर उत्तर दिगवल्लम्बी दिवाकरकी तरह देदीप्यमान होने लगे ।

५६ । इसके बाद अर्जुन सम्मुख ही मानो शत्रुओंको देखने जैसा लगे ; पुरोहित धाम्यने आयुधमङ्गल समन्वक समाहित कर दिये । उन्होंने सौम्याकृति होकर भी अभिचार क्रियागत मन्त्रकी तरह भीषण वपुः धारण किया ।

५७ । शत्रु गण जिसका आकर्षण अतिक्रम नहीं कर सकत, और जिसका ज्यारव और कर्म चिरप्रथित है, वही काम्यक तथा शत्रुका दृष्टिपथातीत तीक्ष्ण खड्गान्वित महानिषङ्गद्वय अर्जुनने धारण किया ।

५८ । इन्द्रने खाण्डवदाहनकालमें अर्जुनके गात्रपर जो वज्र मारा था, उस प्रकारसे जनित रश्मियोंकी अर्जुनने इस क्षण मूर्त्तिमती कीर्तिकी तरह अपनी प्रभासे तिरोहित कर दिया और विविध रत्नखचित एक कवच धारण किया । यह कवच दीप्ततारक नभोमध्यवत् प्रतिभात होने लगा ।

५९ । अर्जुन यज्ञप्रदर्शित निष्कण्ठक हिमालय पथमें अग्रसर होने

लगी, वियोग-दुःखसे है तवनवासी तपस्वी नेत्र मलने लगी । अर्जुन उनके हृदय खेदान्वित कर चल हुए ।

६० । दिक्ममहर्षे दिव्य दुन्दुभिध्वनि होने लगी । दिव्य पुष्प-वृष्टिपातसे आकाशमें अपूर्व शोभा विस्तारित हुई । विलाससंलग्न, चञ्चल, बीचिरूप, बाहुगाली पयोनिधि हर्षोन्नासित धरणी को मानो भारावतरणरूप प्रियवार्त्ता विज्ञापन करते ही आलिङ्गन करने लगा ।

तीसरा सर्ग समाप्त ।

चौथा सर्ग ।

१ । इसके बाद अनप्रिय अर्जुन कूजनतत्पर कलहंमरूप मेखलान्विता, परिपक्व शस्यजन्य पाण्डुवर्णा पृथिवीको मखीजन समक्षमें कूजननिरत कलहंमवत् मेखलामण्डिता युवती रमणीकी तरह जनगणके समीप प्राप्त हुए ।

२ । अर्जुनने देखा, ग्रामसमूहके प्रान्त-प्रान्तमें अवस्थित भूखण्ड सकल विनम्र कलमफलसे (धान्य) सुशीमित हो रहे हैं, उनमें कर्म कुक भी नहीं, जिस जगह जितना जल है, वह पद्म परिशीमित है ; मानो शरत्कालको गुणसम्पत्तिही अपने प्रति उपहारीभूत हो रही हो । सुखका चमत्कार देख अर्जुन आनन्दित हुए ।

३ । स्थान-स्थानमें मरोवर जलके शफरीकुल स्फुरित हो रहे थे । विस्मयविशसे मरोवर मानो अपने पद्मनेत्र उन्मीलित कर उनको देख रहे थे । यह शफरी स्फुरण प्रणयिनीका दृष्टि-विलासभ्रम हरण करता था । इसने अर्जुनका मन भी हरण किया ।

४ । अर्जुन पद्मपूर्ण जलमें कलमधान्यकी रमणीयता देख अधिक परिपुष्ट हुए । वास्तवमें दुर्लभयोग्य समागम लब्ध होने पर उत्कर्ष यीका अभिनन्दन कौन नहीं किया करता है ?

५ । कहीं जलमें फेनपुञ्ज भासता था ; किञ्चल्कापगम घटा था ; उसी जलने पाठीन मत्स्यके विपरीत परिवर्त्तनसे पराहत हो, अर्जुनका स्थलपद्मिनीगत संशय अपनोदन किया था ।

६ । अर्जुनने देखा—शुभ्र, भङ्गिमयुत क्षीम दुकूलवत् नदीपुलिन दिन दिन क्षीयमाण—सुतरां शनैः शनैः शान्तवेगने वारि द्वारा जम्भिरैखा धारण की । यह सब देख वह तुष्ट हुए ।

७—८ । कहीं कोई शालिरक्षिका रमणी सूक्ष्म सूक्ष्म केसररेणु द्वारा समलङ्कित भ्रूमध्यगत बन्धकपुष्पको लाक्षारगरक्त अपनी अधर-पल्लवकी शोभाके साथ मानो समान कर ही तौल रही है ; पीवर पयोधर युगकी चारो और नवातपालोहित पद्मपराग निक्षिप्त होगई है प्रसर्पित खेदजन्य पुलकभरसे उसी परागको उमने शोभामय कर दिया है । यह देख पाण्डु नन्दनने शरत्की कृतार्थता ही मनमें समझी ।

१० । गोगण शेषरात्रिके विचरण स्थानसे प्रत्यावर्त्तन करने जा वेगसे भू पथमें दौड़ नहीं सकती थीं : वत्सस्मरणमें उनके पीवर स्तनमण्डलसे क्षीरक्षरण होता था, वह अपने अपने वत्सके प्रति उत्कण्ठित थी । इस तरह गोगणने अर्जुनको दर्शनीत्सुकुंकरःरखा था ।

११ । अर्जुनने देखा—एक बड़ा वृष अन्य एक वृषको हरा जयश्री-लाभ करनेसे उच्चनाद करते करते नदीतट खूँद शरत्कालोचित शरीर पुष्टिधारणपूर्वक मूर्त्तिमान् दर्पको तरह विराज रहा है ।

१२ । शरत्के समुदय नदीपुलिनसे तुषारशुभ्र गोमसूह धीरे धीरे निकल गया है ; इसीसे वह पुलिन सकल मानो उत्तोलित वसन जघन समूहकी तरह अर्जुनके कौतूहलका उत्पादन करते थे ।

१३ । अर्जुनने देखा—धेनुगणके ममीप कितनेही गोप अवस्थान रहे हैं, यह सकल गोप गाभीमे सोदराभिमानी और वनमें ही गृहाभिमानशाली हैं, उनमें इतना सारल्य है, कि उससे मानो वह गोगणकीही अवस्थाका अनुकरण कर रहे हैं ।

१४—१७ । अर्जुनने देखा—कतिपय गोपी मन्यन कार्यमें व्यापृत हैं । उनका मुखमण्डल परिचालित केशरूप अलिकुलसे समाकुलित है, ईषत् हास्य-विकाशसे उनका दशनरूप केशर ईषत् प्रकाशित है, और चञ्चल कुण्डलरश्मि द्वारा रञ्जित हो रही हैं ; इस लिये: बालातपम्यष्ट सरोजसमूहकी तरह ही यह सकल बल्लवीमुख मनोज्ञ हैं । बल्लवियां श्वासरुद्ध करती थीं ; इसीसे उनका अधरदेश विकम्पित होता था । इस लिये प्रस्फुरितैकपल्लवा लताकी तरह ही उनकी शोभा देख पड़ती थी । वह जो सुन्दर पाणिविन्नेपके महकारमें मन्यनरज्जु आकर्षण करती थीं, हमसे उनके पार्श्वदेशका विवर्त्तन होता था और नितम्बदेश दलक रहा था । उनके मन्यनदण्डके विवर्त्तनसे दुग्धकुम्भ वारंवार कम्पित हो मृदङ्गवत् मन्थरध्वनि करता था, इससे गोष्ठ-प्राङ्गणगत मय रियां उन्मादित हो गईं थीं । गोपियोंके पीवरस्तन किञ्चित् चञ्चल हो रहे थे, और

अमभरसे उनके नयनोत्पल क्लान्त हो गये थे। अर्जुन इन सकल बल्लवियोंका नर्त्तनरत वारवनिताओंकी तरह ही दर्शन करने लगे।

१८। पथ सकल पूर्व वक्रता परित्यागकर शरत्में सरल हो गया है; वृषगणने पथके प्रान्तभागका शस्यसकल खा डाला है; रथचक्रके चलनेसे पथका मीमन्तीकृत कर्दमसकल घनीभूत हो गया है; और सदा सञ्चारमे समस्त पथही पृथक्कृत हो रहा है। अर्जुन इसी पथसे जाने लगे।

१९। अर्जुन ग्राम ग्राममें प्रस्फुट पुष्पयुत बहु गृहगुल्मिनी सादर देखने लगे। देखा,—जिनका कर्म अगर्हित है और भाव, इङ्गित और भूषणसकल विविक्त है, ऐसेही जनगणसे यह सकल गुल्मिनी अधिष्ठित हैं, इस लिये वह आश्रमस्थानस्थित मण्डपनिचयकी तरह ही प्रतिभात होती थीं।

२०। इसके बाद वह अर्जुनसमभिव्याहारी यह शरद् गुणश्री अथलम्बनकर शरद्गुण दर्शनमें लोलदृष्टि अर्जुनसे विना पूछे ही वार्ता करके लगा। वास्तवमें इङ्गितज्ञ व्यक्ति कभी कथनोचित कालमें विना बोले नहीं रहता।

२१। [यत्नने कहा] हे पार्थ ! यह जो कलयाणकारिणी नियतिके फलदानकालकी तरह फलद्वारा जगत्का कृष्यादि कर्म-निर्व्वाहकारिणी निर्म्मलोदका निर्ज्जलमेघा शरत् है, वह तुम्हारी जयश्रीकी वृद्धि करे।

२२। शस्यकी परिणामरम्यता, नदी सकलको अनुद्धतभाव महीको पङ्कहीनता प्राप्त हो रहो है। वस्तुतः सम्प्रति नवीन शरद् गुणराशि घनागम लक्ष्मीके प्रेम पूर्वपरिचयमें सुदृढ़ होने पर भी उसे निष्फल किये देती है।

२३। इस आकाशमें बलाकाश्रेणी नहीं उड़ती, इन्द्रधनुकी ले मेघराजि भी नहीं उठती; फिर भी आकाश परमशोभा धारण कर रहा है। फलतः जो स्वभावरम्य वस्तु है, वह कभी आहार्य्यगुणकी अपेक्षा नहीं करती।

२४। वर्षा ऋतुरूप पतिके विरहमें दिगङ्गनागणके परिम्लान होनेसे पयोधरसकलने पाण्डुरता धारणकी है; विद्युद्गुणरूप हेमदामराजि उनसे विच्युत हो गई है। इसी कारण सकल दिगङ्गनाओंकी कृषता ही प्रकाश पाती है।

२५ । मदापगममें अश्राव्य स्वर मयूरके उच्चारित उच्च कूजनसे स्पृहा परित्यागकर श्रोत्र इस क्षण मत्तमगल कूजनका आश्रय ले रहे हैं । वस्तुतः प्रीति व्यापारमें गुणसमूहाका ही अधिकार है, परिचयका नहीं । अर्थात् मयूरका कण्ठस्वर पूर्वपरिचित हैं सही किन्तु शरत्में वह निगुण कह अश्राव्य है ; अधुना अपरिचित होने पर मत्त मराल स्वरही गुणयुक्त कह श्राव्य होता है ।

२६ । यह सकल पृथुगुच्छुधारी फलपाक-पिण्ड शालि केदारजलमें विकसित गन्धसूचित नीलोत्पलका आघ्राण लेनेके लियेही मानो नत हो पड़े हैं ।

२७—३० । इस समयका जल मृणालिनी समूहके प्रभापुञ्जसे अनु-रञ्जित हो गया है ; पद्मपलाशकी शोभाके साथ मिल गया है ; और उज्ज्वल कमलाग्रभाग द्वारा पिङ्गलीकृत हो गया है । इमी तरह वह नाना वर्ण धारणकर विगलित इन्द्रचापखण्डकी तरह हो विराज रहा है । पुष्प-हास्ययुत वनराजिरमणियोनि स्वच्छ बाणरूप नैव उन्मूलितकर मानो अनिलचालित धवल सप्तपर्णपरागरूप उत्तरोय वस्तु धारण किय है । नभोमार्गका अभ्यन्तर विरल जलकणामसूहमें व्याप्त हो गया है ; नभ-पथमें वैद्युताग्निका प्रकाश इस समय और नहीं ; शुभ्र मेघखण्डमें उसको आतपच्छटा तिरोहित हो गई ; एवं कमलभंगुक्त अनिल द्वारा वह रमणीय हो उठा है । इन सकलके उद्देशसे ही यह मरालकुल धावित हो रहे हैं । उनकी ध्वनिसे गुम्फित मेघरोधरहित प्रसन्न दिक्समूह मानो परस्पर आलाप आप्यायन ही कर रहे हैं ।

३१ । कितनी ही धेनु शेषरात्रिके विचरणस्थानसे व्रजाभिमुखगमनमें उत्कण्ठित हो यथभ्रष्ट हो गई हैं । उनके आलानसकल अबाधरूपसे क्षीर क्षरण कर रहे हैं । उन्होंने मानो यह आलानसकल अपने अपत्योंके उपहारके लिये ही आनयन किये हैं ।

३२ । यह गाभीसकल जगत्की कारण, एवं एकमात्र पावक है ; वह वत्सगणके साथ गोष्ठान्तिकमें उपनीत हो, मन्त्रयोजित आहृतिकी तरह परम दुःखको प्राप्त हुई ।

३३ । यह सभ्रुखस्थ मृगीगण मधुरकण्ठ गोपीजनके मयूरकण्ठ-जयी गीतरवसे एकाग्रचित्त हो गई हैं । वह भूयसी भक्तगोच्छा परित्याग-पूर्वक शस्याभिमुख नहीं जातीं ।

३४ । यह कलम शिरोभाग द्वारा प्रणत होकर भी अनादरिणी

सरोजिनीसे अवज्ञात ही, सहचरस्वरूप मल्लिके साथ सूखती सूखती कामार्त्तवत् एकान्त पाण्डुभावको प्राप्त हुए हैं ।

३५ । यह सकल भृङ्ग पद्मपरागवाही जलकणाहारी वायुसे आकृष्ट हो राजादिभय उपस्थित होने पर दृष्टकर्मा चौरोंकी तरह अपना गन्तव्य देश निश्चित करनेमें समर्थ नहीं होते ।

३६ । फुल्ल गिरीषवत् कोमलाकृति शुकावली विद्रुमभङ्गवत् लोहित वर्ण मुख द्वारा पिण्ड कमलगिखा धारण करते इन्द्रधनुको शोभाका अनुकरण कर रही है ।

३७ । यक्षने यह सब वार्ता कहना आरम्भ कीं, अर्जुनने अनतिदूर सूर्यविम्बाच्छादी नगाधिराज हिमालयको देख पाया । देखा—जलधारापगमसे शुक्लवर्ण मेघजालकी तरह ही वह प्रतिभात होता है ।

३८ । दीर्घ दीर्घ वनराजि द्वारा नगाधिराजके आसन्नभूभागसकलने श्यामल शोभा धारण किया है ; ऊपर हिमस्तोम अवस्थित होनेसे वह गौरवर्ण हो गया है । अर्जुनने ऐसे पर्वतमें प्राप्त हो मदरागविरहित नीलाम्बरधारी हलायुधकी शोभाका स्मरण किया ।

चौथा सर्ग समाप्त ॥४॥

पांचवां सर्ग ।

१ । इसके बाद अर्जुनने उसी हिमाचलाभिमुखमें गमन किया । यह समुन्नत हिमाचल क्या मेरु महीधरको जय करनेके लिये किंवा वेगातिशयसे लियेही उत्पत्तिवत् अवस्थित है ;

२ । उसका एक अंश—मौरकरनिकरसे समुद्दीपित है, अन्य अंश मतत नैगान्धकारसे समावृत है ; सुतरां अट्टहास्य द्वारा सम्मुखस्थ तमः-सम्बूह निरसनकारी गजचर्मामुगत शिवकी तरह ही वह अवस्थित है ।

३ । परस्पर परस्परके अदृष्ट हो भूलोक, अन्तरीक्षलोक और सुरलोकवासी इस हिमालयमें वसवास करते हैं ; सुतरां अपनी सामर्थ्य-प्रकट करनेके लियेही शम्भुने मानो उसको जगत्का प्रतिनिधिरूप निर्माण कर दिया है ।

४ । इसके गगनस्पर्शी शिखरसकल भुजगराजकी तरह शुभ्र एवं मानुदेश कनकराजि द्वारा शोभित हैं ; सुतरां वह तड़ित्प्राजित शारद अम्बुदनिचयकी तरह ही प्रतिभात होते हैं । ऐसे शिखरसमुच्चयसे यह हिमालय समुन्नत है ।

५ । यह हिमालय नगरनिचयवत् नानाभूभाग धारण करता है । यह सकल नगरोपम भूभाग मणिमयूख-पुञ्जरूप अंशुकसमूहसे समुज्ज्वल हैं ; सुराङ्गनागण इन सकल स्थानोंके लता-गृहोंका उपभोग कर रहे हैं ; उच्च उच्च शिलान्तर गोपुरवत् प्रतिभात होते हैं ; अनेक समृद्ध पुष्पवन इस समुदय स्थानमें शोभा पा रहे हैं ।

६ । हिमाद्रिकी विपुल नितम्ब विलम्बित अम्बुदावली अविरत वारि वर्धणकर पाण्डुवर्ण हे गई है ; उसमें विद्युत्प्रभा नहीं, मेघ गज्जन नहीं ; सुतरां इन सकल अम्बुधर द्वारा हिमाद्रि मानो सञ्जातपक्ष कहें जानेकी ही बोध होता है,

७ । हिमालय स्फुट पद्मवनान्वित वेगवती बहुतमी नदी धारण करता है । इन सकल नदीयोंका तट आकरजात गजगण कर्त्तक त्तत विवक्षत है ; वह तीर्थव्यापारसे कहीं मम एवं कहीं अमम है, उनका जल अति उत्तम है ; इस लिये अवगाहनादि उपभोग-व्यापारके एकान्त अनुकूल हैं ।

८ । हिमालयमें कितनी दुर्गतिशाली महामणि हैं, उनकी कान्ति नवोन्मीलित ताम्रपुष्पिका-कुसुमकी कान्तिकी तरह है ; इस सकल महा-मणिपुञ्जसे हिमाद्रिकी मानुदेशस्थ काञ्चन भित्तिर्योंके क्वचित् क्वचित् परिव्याप्त होने पर मानो उनमें मन्धराकालीन मयूखमाला ही प्रतिभात होती है ।

९ । हिमालय बहुल नीलकुसुमस्तवकसे सुशोभित है ; पंक्तिवद्ध तमालवनसमूहसे ममाकीर्ण है ; उससे विन्दु विन्दु हिमोदक वर्षित होता है । मदजलवर्षी प्रशस्तसुख मातङ्गण उसमें विचरण कर रहे हैं ।

१० । हिमालयने जो सकल शिखर धारण किये हैं, तत्समुदय रत्नराशिगविरहित नहीं ; उनकी गुहायें लतागृह-विरहित नहीं ; तत्रत्य मरिदूबधुगण पुलिन भी पद्मवर्जित नहीं ; और वहाँके महीरुहगण भी कुसुमहीन नहीं । अर्थात् हिमालयधृत ममस्त शिखरही रत्नराशियुत हैं, सकल गुहायें लतागृहमाला है, सकल नदीपुलिन भी पद्ममम्पन्न एवं सकल वृक्ष कुसुमशोभित हैं ।

११ । अमरनारीगणकी मेखलासुशोभित घन जघन द्वारा हिमाद्रिका सरित्प्रवाह मन्द मन्द चुभित हो रहा है ; रम्य बस्ती और बकुल जिसके प्रिय हैं, ऐसे सर्पगणसे उसके चारदिक् परिव्याप्त हो रहे हैं ।

१२ । हिमालय बहुतसे मेघ धारण करता है ; इन सकल मेघोंको तत्त्व बहु विचित्र हिमप्रभामण्डित हिमपाण्डु के शिखरसमूहमें मानो इन्द्रचापान्वित कहनेको योग्य होता है । उनमें जल नहीं ; इसीसे वह स्वच्छ हैं—प्राय सर्व्वदा ही निथलभावसे अवस्थित हैं, किन्तु गर्जनसे ही ज्ञापित हैं ।

१३ । हिमालयमें मानस सरोवर है ; वह सरोवर कलहंसकुलसे शोभित और नित्य निर्मल है । प्रमथगण वहीँ विराजमान हैं एवं (समय-विशेषमें) किसी कारणसे कुपिता पार्व्वतीके साथ कभी कभी कलहपरा-यण शिव वहाँ अवस्थान करते हैं ।

१४ । हिमालयमें विविध औषधि है । इस सकल औषधिसे जात अग्नि स्वर्गभूमिके चतुर्दिकस्थित ग्रह और विमानश्रेणी उद्दीपित करती है ; अतएव हिमालय मानो प्रतिरात्रि प्रमथोंको त्रिपुरदाह व्यापारका वार वार स्मरण करा देता है ।

१५ । हिमालयके समुन्नत सानुदेशसे निकल गङ्गा प्रवाहित होती हैं, इसकी अम्बु, राशिके उपलरोधसे विवर्चित हो विस्मृत रूपसे शीकर प्रसारण करनेसे उत्पन्न होतीं यह गङ्गा मानो निर्मल चामरधारिणी कही जा कर ही प्रतिभात होती हैं ।

१६ । अज्जुन हिमाद्रिदुर्गनसे विस्मित चित्त हुए थे । इसके बाद यत्न उनसे मादर प्रियवाक्य बोला । वस्तुतः वाक्यपटता औताके आकाङ्क्षित कालमें ही शोभा पाती है ।

१७ । यह अचलाधिप तुषारशुम्भ शिखरसमूह द्वारा मेघपथ मानो सहस्रधा विस्तोर्ण कर रहा है । यह अवलोकित होने मात्रसे ही जन-गणका पापपुञ्ज विनाश करनेमें समर्थ है ।

१८ । विचक्षणगण दुरधिगम पुराणादिके साहाय्यसे इस पर्व्वतके सदा सुदुस्तर अभ्यन्तरतष्वका किञ्चिन्मात्र ही वर्णन कर रह गये हैं । किन्तु अति गहन दिग्ब्याप्त इस पर्व्वतको पद्मयोनि ब्रह्मा ही केवल परम पुरुषवत् अवगत हैं ।

१९ । इस हिमालयपर पद्मपरिशोभित प्रभूत सरोवर हैं । इन सकल सरोवरोंके तीर तीर सुन्दर सुन्दर पष्पपल्लवशाली लतागृह सकल विराज

रहे हैं । हिमाद्रिने ऐसे सरोवरममूह द्वारा कान्तसमीपागता अति धीरा रमणियोंकी भी सतत उत्सुक कर डाला है ।

२० । नीतिमान् और भाग्यशालियोंकी सदा सुलभ, निधि और गुह्य-कोंके अधिपति कुबेरकी उत्तम उत्तम धनराशि द्वारा इस मर्त्यलोक इस क्षितिधरके हेतु परिपूर्ण ही स्वर्ग और पाताललोक अतिक्रमपूर्वक प्रतिभात होती है ।

२१ । मैं समझता हूँ, कि यह अखिल त्रिभुवन भी इस हिमालयके समान नहीं । क्योंकि, जनगण जिनके माहात्म्य परिज्ञानमें असमर्थ हैं, वह भवानौपति सर्व्वदा यहीं वास करते हैं ।

२२ । जहाँ जन्म नहीं, जरा नहीं, ऐसा परम पवित्र ब्रह्मपद पानेके अभिलाषी जनगणके—आगमकी तरह ही इस तमोहर गिरिसे संसार-च्छेदकर तत्त्वज्ञान प्रादुर्भूत हुआ करता है ।

२३ । इस हिमालयमें सुरस्त्रीगणकी बहुतमी कुसुमव्याप्त शय्यायें लाक्षारागरक्त पदतलस्पर्शसे रागरञ्जित, पतित पुष्पशेखरयुत और मर्दित ही गई हैं । वह रागोद्रेक अवस्थासे सुरतविशेष ही ज्ञापित करती है ।

२४ । नयनिष्ठ नराधिपमें जैसे सम्पदराशि, वैसे ही इस जगतपूजित हिमालयमें औषधिसकल गुणसम्पदमें एकान्त ममृद ही अनवरत प्रज्वलित होती है ।

२५ । इस पर्व्वतमें कुररीगण कलरव करता है ; तरुगण कुसुम-भरमें आनत हो गया है ; जल पद्म-परिशोभित हो रहा है ; द्रुमावरण-शाली सिन्धुगण उशीरममन्वित और मन्तापहर ही करिगणका प्रीति-जनक होता है ।

२६ । इस पर्व्वतमें सुरकरिगणके कपोलघर्षणका स्थान—द्रुमस्कन्धादि करिगणके मदजलसेकके लिये प्रफुल्लचूत गन्धके मरीक परिमल धारण करता है, सुतरां उममें अलिकुल लीन है । वह वसन्तेतर कालमें भी कीकिलोंकी उन्नत कर रहा है ।

२७ । यह हिमालय अप्सरोगणयुत है, नितरबशोभित सुनिन्दशाली नदनचयसे परिव्याप्त है ; अधोलोकरक्तक नागराजने इसे धारण किया है । उन नागराजका अभीष्ट रसोत्कृष्ट सुधा भूलोक त्यागकर चिरकालसे इसी हिमालयमें विराज रहा है ।

२८ । यहाँ सुममृद लताराजि ही भवन है, तृणज्योति सकलही प्रदीप है, नवीन हरिचन्दन-पल्लव ही शय्या है ; यह सकल एवं रति-

अमापहारी सरोजवायु इन सुरसुन्दरियोंको स्वर्गका स्मरण और नहीं करता ।

२८ । भवानीने भवदेवको पानिके लिये बहुदिन जलमध्यमें रह तपस्या की थी ; उस काल जलजन्तुगणके विघटनसे उनके नयन चञ्चल हो गये थे । तब महादेवने अपनी खेदजलस्रावी कराङ्गुलिके अग्रभाग द्वारा यहाँ ही भवानीका करग्रहण किया था ।

३० । सुरासुरगणने जलधिमें अमृतका मन्थन किया था । उस काल मन्दराद्रि द्वारा जलधिका जल क्षिप्त हो गया था ; इसीसे नागलोकने स्पष्टतः प्रकाश पाया था । तब मन्थनगुणीकृत वासुकिके वेष्टनसे कृतचिह्न हो यह मन्दराद्रि मानो आकाश उल्लेखन करते ही विभात हुआ था ।

३१ । इस पर्वतमें हंसकी तरह शुभ्रवर्ण स्फटिक और रजतभित्तिका कान्तिपुञ्जमे प्रतिफलित सूर्यकिरणसे विस्तारित एवं नीलकान्ति रत्न निचयके नैकदावग उत्कर्षप्राप्त होकर मध्याह्नकालमें भी वारंवार ज्योत्स्ना शङ्का उत्पन्न कराती है ।

३२ । इस पर्वतमें पङ्कजकुल मृदु पवनसे कम्पित हो मुन्दरी विलासिजनकी भृगतवत् कुटिल जलमें मानो विलास-सहकारसे नृत्य कर रहा है ।

३३ । इस पर्वतमें ही पिनाकपाणिने चकितनयना गौरीका मङ्गल-महीषधियुत कम्पान्वित कर लीला-सहकारसे ग्रहण किया था । ग्रहण-कालमें उनके करका सर्परूप कौतुकसूत्र स्रस्त हो गया था ।

३४ । स्वच्छ स्फटिकजात सहस्रमहस्र तेज आकाशमें परिव्याप्त हो गया है । इस सकल तेजसे मन्थित—सुतरां प्रसर्पित हो इस पर्वतमें सविताके किरणपुञ्जने सहस्र संख्याको भी अतिक्रम किया है ।

३५ । इस कैलासमें त्रिपुरारिके सन्तोषके लिये कुबेरने उच्च गोपुरान्वित पुरी निर्माण कराई थी, यह वही धाम कैलासप्रान्तचारी दिवाकरके आकान्तिक अस्तका विधान करता है ।

३६ । कैलासके मानुदेशमें विविध रत्नज्योतिके समवायसे वप्रान्तर सकल समाच्छादित होनेसे सतत भित्तिशङ्का उत्पन्न होती है; किन्तु पुनः पुनः पवनपातसे वही भित्तिशङ्का निवृत्त हो जाती है ।

३७ । इस पर्वतमें शाहलसमूहको रम्य नवद्युति अपगत होती नहीं ; समस्त नलिनीवन अनुदित श्यामल शोभा ही धारण करता है ; विचित्र कुसुम समाचित महीरुहगणका पल्लवसकल भी कभी जीर्ण नहीं होता ।

३८ । इस पर्वतके पर्यन्त-देशमें सृगीगणने नीलवर्ण तृणाङ्कुरका म्रमसे पहले आस्वादन किया था, पीछे परित्याग कर दिया, ऐसा यह नवशुकतुल्य कोमल मरकतमणिके कान्तिपुञ्जमें दिवाकरके करनिकरसे मिश्रित हो वर्द्धित हो रहा है ।

३९ । इस उत्फुल्ल स्थलपद्मवनसे पद्मराग वायुवश उत्थित और आकाशके चारदिकमें परिमण्डलित हैं कनकमय आतपत्रकी शोभा सम्पादन करती है ।

४० । इस पर्वतमें प्रभात समय सुरनदीके कच्छदेशमें नियमनिष्ठ शिव और शिवाणीकी अलक्ताक्त वामपदशाली सम विषम प्रदक्षिणपद्धतिने उनके अर्धाङ्ग सङ्घटनरूप संयोगको प्रकाश पा रही है ।

४१ । इस पर्वतमें सूर्यकी दर्पणत्रिम्बप्रतिम तैजोराशि रजतभित्तीकी मयूखमालामें बहुलीभूत हो कर तथा चञ्चल पादपलताके रन्ध्रपथसे निर्गत हो वारंवार समुल्लसित होती है ।

४२ । प्रमथनाथके वृषभकी देह शुभ्र किरणपुञ्जसे परिव्याप्त है ; उसका वृहत् वपु वप्राभिधातसे वर्त्तुलीकृत है, यह वृषभ बधूजनके मनमें शशाङ्कशङ्का उत्पन्नकर शृङ्गान्तर विचरण कर रहा है ।

४३ । वर्त्तमान शरत्कालमें चीगजल हो छोटे-छोटे मेघ भिन्न भिन्न हुए जाते हैं ; उनमें इन्द्रधनु अस्पष्ट भावसे कथञ्चित् उत्पन्न और कथञ्चित् खण्डित हो जाता है, (परन्तु) यह पर्वतस्थित नानावर्ण शिखरमणिप्रभा इस धनुकी आकृति पूरण करनेमें समर्थ होती है ।

४४ । इस पर्वतमें शम्भु की शिरः स्थित चन्द्रलेखा मयूखमालासे मतत कृष्णपक्षीय रात्रिकालमें भी वनान्तभूमि धवलित करती है, इस मयूखमालामें तरुलताराजिके नव प्रबालमकल धात हो जाते और बिन्दु-बिन्दु अमृत क्षरणकर शोभा पाते हैं ।

४५ । यह पर्वत प्रति वनमें वृहत् उत्तरीय वस्त्रकी तरह सुवर्ण-कान्ति फैलाये देता है, तुम्हारे पिता इन्द्रका प्रिय यह हिरण्यमय कन्दर-शाली पर्वत अवस्थित है ।

४६ । इस पर्वतमें वेगसे वायु चल लतासमूहका परस्पर सङ्ग जुटाये देती है ; इसलिये हिरण्यमयी तटभूमिकी दीप्तिच्छटा हठात् रविकरयोगसे द्विगुणित हो विदुरद्विस्फरणका अनुकरण करती है ।

४७ । इस पर्वतमें जो सकल हरिचन्दन है, गजगण्डकण्डूयनकम्पनसे

उसके महासर्पसकल चले गये हैं, ऐरावतके मदजलसे रूक्ता इस सकल चन्दनतरुतलमें मत्तमातङ्गगण और इस क्षण उपस्थित नहीं; सुतर्ग इन सकल चन्दनतरु द्वारा यहाँ ऐरावतका आगमन अनुमित होता है ।

४८ । इस पर्वतमें इन्द्रनीलमणिममूहके भेषमान्द्र मरीचिनिचयमें दिवाकरके किरणनिकरके अपहत होनेसे भी गिरिगिह्वर आलोकित नहीं होते; यह दिवाकरका आलोक मानो तिमिरराशिमें मिश्रित होकर ही विराज रहा है ।

४९ । तुम शान्तप्रकृति होकर भी व्यासमुनिके आदेशसे क्षात्रोचित पथमें अर्थात् शस्त्रपाणि ही अप्रमत्तभावसे तपस्या करो । वस्तुतः हितार्थकर व्यापार होनेपर भी विना विघ्न मङ्गललाभ नहीं किया जाता । अर्थात् यही, कि सर्वत्र ही सबके अहेतुक शत्रु विद्यमान हैं, अतएव सावधान ही तपस्या करना चाहिये ।

५० । तुम्हारे इन्द्रियरूप अश्रवण अपथ्यमें पदार्पण न करे, और क्लेश उपस्थित होनेपर शिवजी तुम्हें प्रबल उत्साह प्रदान करे । लोकपालगण तुम्हारी तपःशक्ति वर्द्धितकर कल्याणमयी क्रियाको अधिक फलदात्री करे ।

५१ । प्रेमास्पद कुबेरानुचरन ऐसेही हित एवं प्रिय वाक्य कह सङ्घसा स्वस्थानको प्रस्थान किया, पृथानन्दन अर्जुन उत्कण्ठारुहकारसे चिन्ता करने लगे । वस्तुतः सुजनवियोग एकान्त ही दुःखोत्पादन किया करता है ।

५२ । पूर्ण शोभासम्पन्न उन अर्जुनने स्वीय सुस्पष्ट पुरुषकारवत् विपुल इन्द्रनील पर्वतमें अधिष्ठान किया । यह पर्वत रूर्वशा बलप्रयोग करने पर भी अनतिक्रमणीय है; अचिरभावा बहुफलसे परिपूर्ण है, अर्जुन इसे पानेके लिये बहुत दिनसे मन ही मन आकाङ्क्षा किया करते थे ।

पांचवां सर्ग समाप्त ॥ ५ ॥

ग्यारहवां सर्ग ।

१। इसके बाद पाकदानवनिहन्ता इन्द्र अप्सरागणके सुखमें अर्जुनकी स्वभावतः और शत्रुपक्षके प्रति विद्वेषवशतः समुद्यत वह जितेन्द्रियता सुननेसे सन्तुष्ट होकर उनके आश्रममें आये ।

२। उनके अनुरूप पुत्र अर्जुनने देखा, कि— एक मुनिवेशधारी वृद्ध मानो दीर्घ पथपर्यटनसे परिश्रान्त हो आ रहे हैं ।

३। उनका जटापटल चतुर्हिक्मं शुभ्र केशसे परिव्याप्त है ; सुतरां इन्दुकिरणमंयुक्त सन्ध्यारागशोभित दिवावसानकी तरह वह प्रतिभात होता है ।

४। उनके बलितापाङ्ग लोचनद्वय पलित पाण्डुर भ्रूयुगलसे समाच्छन्न हैं ; सुतरां हिमस्तीमपरिस्नानदल कमलगोभित ऋदकी तरह वह अवस्थित हैं ;

५। उनका सर्वाङ्ग अत्यन्त क्षीण होने पर भी भागक्रान्तःप्रतीत होता था । औदारिक व्यक्ति जैसे सुशीला पत्नीका अवलम्बनकर चलना करता है, वैसे ही वह यष्टिके ऊपर सम्पूर्ण भर रख आते थे ।

६। यह प्रच्छन्नमूर्त्ति होने पर भी अल्प-अल्प मेघ खण्डमें समावृत-मूर्त्ति सूर्यकी तरह लोकव्यापी तेजःपुञ्जसे दोग्यमान होते थे ।

७। जीर्णतनु धारण करने पर भी उनकी आकृति अलोकमामान्य थी ; उसने आश्रमशोभाको अभिभूतकर आश्रमप्रदेश मानों भोतचकित कर डाला ।

८। अर्जुन उन प्रच्छन्नमूर्त्ति इन्द्रके प्रति स्नेह-परिप्लुत हो गये । वस्तुतः बन्धुजनकी सम्यक् न पहचान सकने पर भी बन्धुत्ववशसे ही मन आह्लादित हो उठता है ।

९। इसके बाद देवराज पुत्रके निकट अतिथिजनोंचित पूजा पाकर आसनमें उपवेशनपूर्वक वक्ष्यमाण वाक्य कहने लगे ।

१०। तुम इस नवीन वयस्में ही तपश्चर्या में प्रविष्ट हुए हो, सुतरां तुम्हारा यह उद्यम प्रशंसनीय है । कहते हैं, कि हमारे जैसे अतिवृद्ध व्यक्ति भी प्रायः विषयजालमें आकृष्ट हो जाया करते हैं ।

११। तुम्हारी रमणीय आकृति उत्तम गुणसम्पद्भाजन ही गई है, (यह अति आनन्दका विषय है) वस्तुतः लोगोमें रम्यता सुलभ है, किन्तु

गुणार्जन सुलभ नहीं—दुर्लभ है । मतलब यह, कि तुममें रम्यता और गुणसम्पत्ति दोनों विद्यमान हैं ; इससे मोनिमें सुगन्ध मिल गई है ।

१२ । यौवनश्री शारद जलदश्रीकी तरह चञ्चल है, विषय सकल आपातरम्य हैं—किन्तु परिशेषमें परितापजनक हैं ।

१३ । प्राणिमात्र ही (संसारमें जन्मावधि) नियत क्लेशभागी हैं, मृत्यु प्राणिमात्रकी ही प्रतिरोधकर्ता है ; इसीसे इस त्याज्य संसारमें योग्य व्यक्ति मोक्षविषयमें उद्यम किया करते हैं ।

१४ । तुम प्रशस्तचित्त हो, इसीसे यह कल्याणदायिनी मति उत्पन्न हुई है । किन्तु केवल यही विरुद्धवेश मेरे मनमें सन्देहका सञ्चार किये देता है ।

१५ । युयुत्सु, व्यक्तिकी तरह तुमने मात्रमें यह चर्म क्रीं पहन लिया है ? देखो, तपस्वीजन केवल अजिन और वल्कल ही धारण किया करते हैं ।

१६—१७ । और भी एक बात है,—तुम सुसुक्त हो, सुतरां कले-वरमें तुम्हारी स्पृहा नहीं ; प्राणिहिंसामें भी तुम्हारी प्रवृत्ति रह नहीं सकती । इस अवस्थामें तुम्हारे यह दो महेषुधि, भयङ्कर धनु एवं मृत्युके द्वितीय भुजकी तरह प्राणिगणका भयङ्कर खड्ग, तपोनिरत—तुम्हारी शान्तिका समर्थन नहीं करते ।

१८ । तुम निश्चय ही शत्रुजयके अभिलाषी हो ; (अन्यथा) कहां कीपचिह्न आयुध और कहां क्षमाशील तपोधनगण ? मतलब यह, कि तुम अस्त्रधारी हो, तुम्हारी यह तपस्या शत्रुजयार्थ है—भीक्षार्थ नहीं ।

१९ । जो सुक्तिकरी क्रियाकी हिंसाफलकी उत्पादिका बना डालता है, वह मृदु व्यक्ति ग्लानिरूप दोषनाशक निर्मल जलकी पङ्कयुक्त किया करता है ।

२० । तुम हिंसादि दोषोंके मूलीभूत अर्थ और कामका पोषण न करना । कारण, यही दो तत्त्वज्ञानोदयके दुरन्त प्रतिबन्धक हैं ।

२१ । जो प्राणी प्राणिहिंसा द्वारा चञ्चल सम्पद् अर्जन करता है, उदधि जैसे नदियोंका आश्रय होता है, वैसे ही वह आपद् राशिका पात्र हुआ करता है ।

२२ । जो सत्सहाय पुरुषगणकी प्राप्य है, (पक्षसे निस्तीर्थ हैं) जिसकी विद्यमानतामें खेद (रक्षणादि क्लेश, पक्षसे अर्थात् अविद्यमानतामें स्वतःही दुःख है) उपस्थित होता है, एवं जिसके होनेसे भय

(नाना अनर्थका मूल) उत्पन्न हुआ करता है, वैसी विपद्राशिकी तरह क्या सम्पद्राशि नहीं जो दुःखकी निमित्त न होती हो ।

२३ । जो दुष्प्राप्य है, और जो विश्वासजनित सन्तोषका प्रधान अरि है, अर्थात् विश्रान्त सुखका महान् प्रतिबन्धक है, फणिफणाकी तरह वही भोग उपभोग करनेसे विपत् प्राप्ति सहज हो हुआ करती है ।

२४ । लक्ष्मी (सम्पद्) कदाच उत्तम अधम विवेचना नहीं करती ; कोई लक्ष्मीका प्रिय होनेवाला नहीं ; तथाच यह मूढ़लोग उस अननु-रक्त लक्ष्मीमें ही अनुरक्त हैं । वस्तुतः जनगण कुटिल स्वभाव होता ही हैं ।

२५ । सम्पद्राशि दुःशीलजनमें जो चञ्चल हो रहती है, यह चाञ्चल्य विरुद्ध नहीं ; क्योंकि, वह तो चञ्चल ही है ; अतएव सम्पद्के प्रशंसा-व्यापारमें निन्दाका क्या विषय है ? किन्तु छुद्र सम्पद्राशि जो साधुशील व्यक्तियोंकी भी परित्याग कर जाती है, यह ही उसकी निन्दाका विषय है ।

२६ । अप्रियसमागमकी तरह प्रियविरह अपने देहान्तरमें भी मनकी दुःखित किया करता और भविष्यत्में भी करता रहेगा ।

२७ । इष्टजनके समागममें शून्य सम्पूर्णताको प्राप्त होता है, विपद् उल्लवके समान हो जाया करता है, और विप्रलम्भ भी लाभनिमित्तक वन जाता है ।

२८ । जिस क्षण इष्टजनसे वियुक्त हुआ जाता है, उस क्षण रम्य भी अरम्य हो जाता है, और बन्धुयुक्त रहने पर भी एकाकी रहनेकी तरह हुआ करता है ।

२९ । निजमें जिस क्षण प्रियजनसे मिलित हो उस क्षण हृष्ट हो जाओ, और जिस क्षण प्रियविरहित हो उस क्षण परिताप भोग करो ; सुतरां जो पीड़ा अपने ईप्सित नहीं, वह तुम दूसरेके प्रति प्रयोग न करना ।

३० । इस उत्पत्तिधर्म्मिक देहधारी मातृकी ही स्थिति लक्ष्मीकी तरह चञ्चल जान तुम न्यायपथसे विचलित न होना ; क्योंकि, साधुगण न्यायावलम्बनमें ही अवस्थित हैं ।

३१ । हे तपोधन ! युद्धोद्यम परित्याग करो, यह महती तपस्या नष्ट नहीं करता ; परन्तु पुनर्जन्म नाशके लिये विजिगीषाविमुख हो रहा करता है ।

३२ । (यदि एकान्त ही जयेच्छा होती रहती हो) तो देहस्य दुर्जय चक्षुरादि इन्द्रिय रिपुओंका जय करो ; उनके जय करनेसे ही इस समय लोकका जय करना होगा ।

३३। जो पुरुष स्वार्थसाधनमें पराधीन नीचप्रवृत्ति, निर्लज्ज और अजितेन्द्रिय है, उसे बलीवर्द्धकी तरह समस्तपुरुषोंके अधीन होना पड़ता है ।

३४। पूर्व दिन तुम जो सुखानुभव करते हो, पर दिन तुम्हारा स्मरणीय हो जाया करता है ; (अनुभव नहीं किया जा सकता) । अतएव विषय समूहको स्वप्नोपम मनमें कर तुम उसके अधीन न होना ।

३५। विषयसकल विश्वासका पात्र हो कर भी प्रतारक है, प्रीतिजनक होने पर भी दुःखजनक है ; उसके परित्याग कर जाने पर भी उसे अति यत्नसे भी त्याग किया नहीं जाता । समझो कि विषय राशि कुत्सित शत्रुओंमें ही गणनीय है ।

३६। तपोधन ! पुनःपुनः स्वर्गगङ्गापयःप्लावित यह विजय इन्द्रकील पर्वतप्रदेशमें अचिर ही मुक्ति तुम्हारे निकटस्थ होगी, तुम निरस्त हो ।

३७। देवराजके यह बात कह अवस्थान करने पर अर्जुन विनयमधुरवचनसे कहने लगे ।

३८—४१। जो वक्ता इस तरह आशयसम्पन्न नहीं, वह कैसे ऐसे गुणसम्पन्न प्रियवाक्य कह सकता है ? आपके यह वाक्य—प्रसिद्ध पद और अर्थसम्पन्न, समासबहुल, अर्थगौरवशाली, विस्तारदोषरहित, आकाङ्क्षा-युक्त पदकदम्बात्मक, अध्याहारदोषवर्जित, सम्पूर्ण अर्थप्रतिपादक, और सङ्कीर्णार्थहीन हैं, युक्तिद्वारा अर्थनिश्चय किया होनेसे शास्त्रविषयमें वह मानी स्वतन्त्रवत् प्रतीयमान हुए हैं ; (वास्तविक किन्तु उनका अर्थ शास्त्रसिद्ध है) अपिच किसी प्रतिवादीसे अनुमानादि द्वारा बाधित न किये जा सकनेसे वह वेदवाक्यतुल्य अन्यके अलङ्कार हैं, तभी वह वाक्य क्षुभित जलधिवत् गम्भीर हैं, एवं औदार्य और गुणसम्पद्धमें (ऋषिपक्षसे अणिमादि समृद्धिहेतु) ऋषिचित्तकी तरह शान्त हैं, वह अवसरमत ही परिव्यक्त और उपायप्राप्त हुए हैं ।

४२। हे तात ! आप मेरे इस प्रयत्नका पूर्वोपर्य नहीं जानते ; इसीसे मुझे मुनिजनीचित मोक्षधर्म उपदेश देनेके अभिलाषी हुए हैं ।

४३। कार्यकी पूर्वापर सङ्गति समझाने से ब्रह्मस्यतिका वाक्य भी नीतिविरोधी पुरुषकी चेष्टाकी तरह विफल हो जाया करता है ।

४४। हे तात ! आपके वाक्य अयस्कर होने पर भी दिवस जैसे नक्षत्रराजिपरिपूरित नभोमण्डलका भाजन नहीं हो सकता, वैसे ही

मैं भी उनका पात्र नहीं हो सकता ; (कारण, मैं ऐसे उपदेश वाक्योंका अनधिकारी हूँ) ।

४५ । मैं—क्षत्रिय, पाण्डुनन्दन, कुन्तीगर्भजात, धनञ्जय हूँ । ज्ञातिगण निर्वासित ज्येष्ठ भ्राता युधिष्ठिरके निदेशसे अवस्थान करता हूँ, अर्थात् उन्हींकी आज्ञासे तपस्या करता हूँ ।

४६ । मैं क्षणवैपायनके आदेशानुसार ऐसा व्रत धारण करता हूँ, सुखसमाराध्य इन्द्रको ही सम्यक् आराधना करनेमें यत्नवान् हुआ हूँ ।

४७ । राजा युधिष्ठिरने कपट अक्षक्रीडामें आसक्त हो निज राज्यको, निजको, हमको एवं सहधर्मिणो द्रौपदीकी पणस्थानीय कर दिया था, फल, कि द्रूतमें वह सब हार गये थे, भवितव्यता ऐसी ही थी ।

४८ । अन्यान्य अनुजगणके साथ मेरे ज्येष्ठ भ्राता युधिष्ठिर एवं सहधर्मिणो द्रौपदी मेरे विरहमें इस दीर्घायामा यामिनी-समूहमें अत्यन्त दुःख पा रही हैं ।

४९ । शत्रुगणने सभक्षेत्रमें वनके साथ मेरा उत्तरीय वस्त्र हरण किया था, इससे मैं लज्जासे अवनत हो गया, उन्हींने मर्मच्छेदवाकासे सुभे व्यथित किया था ।

५० । शत्रुगणके पतिव्रता द्रौपदीको भीष्म, द्रौणादि गुरुजनके सन्निधानमें आनयन करनेसे मृत्युने मानो उनके प्रति मत्यङ्कारवत् मनोभाव धारण किया । अर्थात् मृत्युने मानो उस क्षण ऐसी वासना ग्रहण की, कि इसके बाद मैं भी इनको (कौरवोंको) खनगरमें आनयन करूँगी ।

५१ । सभ्यगणने दुःशासनको कराकृष्टा पश्चाद्गामिनी द्रौपदीको, दिनशेषमें सूर्याभिमुखस्थित महातरुकी आवर्तित छायाकी तरह क्षणकाल अवलोकन किया था ।

५२ । अनर्थक पतिनामधारी पतिगणको निरीक्षण कर तुम क्या करोगी ? यह आलोचना कर ही द्रौपदीके अश्रुजलने नयनद्वयको आवृत कर लिया था ।

५३ । गुणप्रिय ज्येष्ठ युधिष्ठिरने ही हमलोगोंके यह चरमदशा सद्य की थी । मतलब यह, कि शत्रुदमन सुलभ है, अर्थात् कालान्तरमें भी हो सकता है ; किन्तु सज्जनसमाजमें प्रतिष्ठा दुर्लभ है (अर्थात् लोकापवाद एक बार होनेसे फिर अपनोदन नहीं किया जाता) ।

५४ । जलधिसमूहका जल और मनस्विगणका मन दोनों ही मर्यादा लङ्घनमें भीरु हैं, सुतरां क्षोभित होकर भी स्वच्छ ही रहते हैं ।

५५। घृतराष्ट्रपूर्वोंके साथ सौहार्दने ही हमलोगोंके प्रति शत्रुता उत्पादन की है। क्योंकि, आसन्न पतन नदीतटको छायाका आश्रय लेनेकी तरह दुर्जनसङ्ग्रहण करना भी दोष निमित्तक हुआ करता है।

५६। जिसे लोकापवादका भय नहीं, दोषगुणमें जिसकी तुल्य बृद्धि है, ऐसे धूर्तजनका कार्य विधाताके कार्यकी तरह अभवनीय है।

५७। परपरिभूत मेरा हृदय सद्य ही ध्वंस हो जाता, यदि अमर्ष उसे प्रतिकारस्वरूप भुजावलम्बन न करा देता।

५८। शत्रुगणने हमलोगोंको परास्तकर मृगके समान जीविका-विधान कराया है। इस पक्षमें और कहना ही क्या है, कि इस अवस्थामें हमलोगोंको अपने ही परस्पर सहधर्मियोंके निकट लज्जित होना पड़ता है।

५९। जो मानहीन पुरुष उत्साहादि शक्ति न होनेसे नम्र एवं दीर्बल्य वश गौरवहीन हो जाता है, उसकी एवं सामर्थ्यविरहमें नीरस लक्षणकी समान अवस्था है।

६०। यह समझ सहात्मागणको मानोन्नत्य क्यों न अतिप्रिय वस्तु होगी, कि पर्वतसमूहके जो जो शृङ्गादि उच्च है, वह सभी अलङ्घ्य हैं।

६१। लक्ष्मी उतने ही दिन पुरुषका आश्रय लिया करती है, उतने ही दिन पुरुषका यश स्थिर रहता है, उतने ही दिन मनुष्य पुरुषपद-वाच्य होता है, जितने दिन वह मानहीन नहीं होता।

६२। जिसका नाम आगे रहनेसे पुरुषगणनामें समुद्रगत अङ्गुलिकी द्वितीय अङ्गुलिकी न प्राप्त हो, उसी पुरुषका जन्म सार्थक है।

६३। दुर्गम अरण्यका परिवृद्ध उन्नत भूधर भी लोगोंको गम्य हुआ करता है; किन्तु जो प्रतापशाली मानोन्नत पुरुष है, उसे अलङ्घ्यता किसी लक्षण त्याग नहीं करती। अर्थात् मानी व्यक्तिको लङ्घन करनेमें कोई भी समर्थ नहीं।

६४। जिनको शुभ्र यगोराशि चन्द्रमण्डलको लज्जा देती है, वह सकल नर ही स्त्रीय वंशधरोंको महापुरुष बना दिया करते हैं; एवं उनके द्वारा ही वसुन्धरा सार्थकनाम है।

६५। जो नीरस पदार्थमें अशनिपातनकी तरह अरातिजनमें अमर्ष-क्षेप करते हैं, वही मनस्विगणके अग्रणी हैं एवं उनका ही पुरुषकार वर्षनाका उदाहरणस्थल है।

६६ । मैं जलधितरङ्गचञ्चल सुख नहीं चाहता, अर्थ नहीं चाहता, अपि च अनित्यतारूप अग्निसे भोत हो ब्रह्मपद भी नहीं चाहता ।

६७ । मैं शत्रुकर्त्तृक कपटकृत अयशोरूप पङ्क—वैधव्यतापित अराति-वनितागणके नयनाम्बु द्वारा प्रक्षालन करनेकी इच्छा करता हूँ ।

६८ । साधुगण मेरा उपहास ही करें, किंवा मेरा बुद्धिमोह ही उपस्थित होता हो, अथवा अस्थानमें प्रयास स्वीकार कर आप ही लज्जित होते हों ।

६९ । मैं शत्रुविनाशान्तमें वंशलक्ष्मीका उद्धारसाधन न कर निर्वाणकी भी जयश्रीका अन्तराय समझता हूँ ।

७० । पुरुष जबतक शत्रुजनविलुप्त यश अस्त्र द्वारा प्रत्यानयन न करे, तबतक वह अज्ञातप्राय, मृततुल्य, इतना कि तृणतुल्य ही कहलाता है ।

७१ । शत्रुको जय न कर जिसका अमर्ष प्रशमित हो जाता है, उसे पुरुष कैसे कह सकते हैं ? हे तपोधन ! आप ही यह बात कहिये ।

७२ । जातिमात्र प्रकाशक पुरुष शब्दका प्रयोग अनर्थक है, परन्तु जो पुरुष गुणग्राही व्यक्तिगणके मुखसे प्रशंसित हो समम्भ्रम अभिहित होता है, (वही प्रकृतपुरुष है) ।

७३ । जिसका नाम सभ्यसमाजमें गौरवके साथ उच्चारित हो श्रोत-वर्गकी तेजोराशि अधःकरण कर लेता है एवं शत्रुगण भी जिसकी नाम ख्यातिका अनुमोदन किया करते हैं, वही पुरुष,—पुरुष है ।

७४ । तृषित व्यक्ति जैसे जलाञ्जलिकी इच्छा करता है, वैसे ही नर-पति युधिष्ठिर प्रतिज्ञानुसार समरमें शत्रुसंहारेच्छाके लिये मेरा ही केवल स्मरण करते हैं ।

७५ । विपदमें प्रभुकी आज्ञा जिस पुरुष पर व्यर्थ ही जाये, वही पुरुष शशाङ्कके कलङ्ककी तरह विमल वंशका कलङ्कस्वरूप है ।

७६ । मैं गार्हस्थ्यधर्मका पूर्व धर्मविरोधी चतुर्थायम कैसे अङ्गीकार करूँगा ? मन्वादि पूर्वाचार्यगण आश्रमानुक्रमका उपदेश दे गये हैं ; आश्रमके व्यतिक्रमका नहीं ।

७७ । मैं अवतक कृतकार्य नहीं हुआ हूँ, इस अवश्यकर्त्तव्य शत्रुनिर्घातनका गुरुभार है, मेरी दूरवर्तिनी जननी एवं आचारनिष्ठ जेष्ठभ्राता राजा युधिष्ठिर इन्हींने मेरी स्वच्छन्दचारिता दूरीकृत कर दी है ।

७८ । मानशाली व्यक्ति स्वधर्मका अनुवर्त्तन करता है ; (किन्तु)

स्वधर्मातिक्रम नहीं करता। वह अरातिगणकत्त्वक अपकृत ही कर भी समरसे पलायन नहीं करता।

७८। या तो मैं छिन्नभिन्न अभ्रखण्डकी तरह शैलशिखरमें विलय पा जाऊंगा, अथवा इन्द्रकी आराधनाकर अकीर्तिरूप शल्य उत्पाटन करूंगा।

८०। अर्जुनके यह बात कहने पर इन्द्रने, स्वीय दिव्यमूर्ति प्रकाश करते उन्हें आलिङ्गन कर उनके श्रेयो निमित्त दुःखनाशक जगत्कारण महादेवकी आराधना करनेका आदेश दिया।

८१। पिनाकीके प्रीत होनेसे लोकपालगणके साथ भी तुम्हारा ऐसा वीर्य विधान कर दूंगा, जिससे यह त्रिलोक भी अप्रतिहत होगा। तुम उस अवस्थामें शत्रुलक्ष्मीको अपने प्रति समुत्सुक कर डालोगे। इन्द्र यह कह अन्तर्हित हुए।

वारहवां सर्ग

१। इसके बाद प्रसन्नवदन धनञ्जय वामवके उपदेशसे त्रिलोचनकी स्वभावसे आराधना करनेके लिये यथाविधि तपस्या करने लगे।

२। अर्जुनने सूर्याभिमुख भूतलर्षी एक पदसे अवस्थान किया; उनका वाह्याभ्यन्तर शुद्ध हो गया था, वह जयाभिलाष पोषण कर अनाहार ही रहे। इस अवस्थामें उन्हें बहुत दिन व्यतीत हो गये।

३। पाण्डव अर्जुन वपु और इन्द्रियके सतत सन्तापकर उपवामादि दुःखमें नगपतिकी तरह स्थिरता धारण किये रहे; महज्जनोंका धैर्य ही अविभाव्य वैभव है।

४। अर्जुनके निकट अर्नक पक्क सुगन्ध फल और स्वच्छ शीतल जल था; किन्तु इन सबमें उनका चित्त आकृष्ट न होता। वस्तुतः सुकृतिगणकी सुतपस्या ही अमृतघत् समझ पड़ती है।

५। अर्जुन यह कह विस्मयापन्न न हुए, कि—“अरे! मैंने महातपस्या कर ली”; फल पानमें विलम्ब होनेसे भी विषस्य हुए एवं तपस्याव्यापारमें शिथिलयत्न भी हुए नहीं। निस्तेज भङ्गुर तमः एवं रजोगुणने उनके प्रबल सत्त्वगुणकी नष्ट न किया।

६। अर्जुनको देह तपस्यासे क्लेश हो गई थी; तथापि उसने मानो त्रिभुवनका उत्कर्ष जय कर लिया; अपिच वह देह तत्त्वज्ञगणकी

भी चासजनक हो गई । मतलब यह कि ऐसा क्या है, जो मनस्विगणकी असाध्य हो ।

७ । देखा जाने लगा, कि उन्हीं विजयी अर्जुनने मानो निशीथ-कालकी प्रज्वलित अनलसे भी अधिक कान्ति धारण किया है, एवं समुद्रका धैर्यगुण जयकर मानो शैलसे भी अधिक समुन्नत हो गये हैं ।

८ । अर्जुन सर्वदा गूढ़ मन्त्रका जप करते थे ; जपकालमें उनके वदनकी चतुर्दिक दशनकिरणराजि विकीर्ण होती थी, इससे वदन परिधिवेष्टित भीषण सौरमण्डलवत् शोभा पाता था ।

९ । अर्जुनने वस्त्र धारण किया था, उनके यज्ञोपवीतस्थानमें ज्यःयुक्त कार्मुक निहित था ; सुतरां वह इन्द्रचापवेष्टित, भीषणारण्यशोभित शैलराजको तरह प्रतिभात होते थे ।

१० । तपःक्षण अर्जुन जिस क्षण व्रतविहित स्नानके लिये गमन करते, उस क्षण उनके पदन्यासभरसे हिमालय मानो विनमित हो भूतलमें प्रवेश करता था । वस्तुतः अन्तःसारादि गुणराशि ही गुरुत्व प्राप्तिका कारण है, आकृति नहीं ।

११ । जड़बाहु अर्जुनके मस्तकपर (उस क्षण) एक दुर्धर्ष ज्योति विकीर्ण हुई । इस ज्योतिने व्यावापृथिवीके अन्तरालमें परिव्याप्त हो देव और मुनिगणके पथको रुद्ध किया था ।

१२ । राजनन्दन अर्जुनकी तेजोराशि द्वारा तिमिरनिकर तिरोहित होनेसे क्षणपक्षीय रजनीयोगमें भी नभोमण्डल शशिकर-सङ्गत शोभा द्वारा परित्यक्त नहीं होता, अर्थात् सर्वदा ही वहां ज्योत्स्नातुल्य ज्योतिः फैली रहती थी ।

१३ । आकाशस्य अर्कबिम्ब (उस क्षण) अर्जुन देहजात विपुल मयखमालामें हतप्रभ होनेसे लज्जित होकर मानो आकाशमें नहीं विभ्रजता ।

१४ । अर्जुनकी जटाच्छटाका अरुणवर्ण अंशुपुञ्ज उदगत हुआ है, उन्हीं शरासनमें जाग रोपण कर लिया है, इस अवस्थामें मिद्धगण उन्हीं असुरपुरी-मथनेच्छु, अनुदितललाटचक्षु रुद्रकी तरह अवलोकन करने लगे ।

१५ । जो यह कठोर तपस्या करनेमें प्रवृत्त हुआ है, वही क्या देवेन्द्र किंवा सूर्य, अथवा महाज्वालमालो हुताशन है ? तत्त्व तापमगण उन्हीं अर्जुनकी ऐसा ही मनुष्य भिन्न कोई तेजोमय पदार्थ समझते थे ।

१६ । अर्जुनके दूरव्यापी तेजने तत्रत्य वनसमूह दग्ध न की, किंवा जलराशि शुष्क न की, तथापि तत्रत्य सिद्धगणको वह असह्य हो गया था ।

१७ । इसके बाद गुण जैसे विनयको, नीति जैसे दुर्नीतिनाशक विवेकको, एवं अवधि जैसे न्यायको प्राप्त होती है, वैसे ही शरणहीन महर्षिगणने शिवका शरण लिया ।

१८ । शिव सूर्यतेजोविजयी अंशपुञ्जसे परिव्याप्त हैं, इसीसे प्रतिहत-नेत्र महर्षिगण सहसा उनकी और देख न सके ।

१९ । इसके बाद महर्षिगणने भूत, भावी और वर्तमानकालके अधीश्वर देवदेवके अभिमुख्य-साधनके लिये स्तव करते-करते उसो तेजः-पुञ्जके मध्य एक कमनीयमूर्ति अयुग्मनेत्र पुरुषका दर्शन किया ।

२०—२४ । (महर्षिगणने देखा) वही पुरुष उमाके चन्दनाद्र कुच युग्ममण्डलकी तरह पीनोन्नत वृषककुदमें हस्त रख स्पर्शसुखका अनुभव करता है । वह उन्नत हिमाचल-शिखरमें अवस्थित है, तथाच मानो स्त्रीय भुवनातिगामी तेजःपुञ्जसे नीलजलधि और जलधरपथके साथ समय विश्व व्याप्त कर रहा है । वह जानुमध्यगत विपुलकाय महासर्प द्वारा वेष्टित है, सुतरां देखकर मालुम हुआ कि—सूर्यतेजका पर्यन्तभूत लोका-लोक-पर्वतवेष्टित निखिल लोक ही मानो अवस्थित है ; उसका गल-देश विशाल, किरणविस्तारी और नीलवर्ण है ; उससे द्वारा उसका यज्ञोपवीतकी तरह प्रतिभात शेषनाग अनुरञ्जित होता है । वह मस्तकी-परि चन्द्ररश्मि धारण करता है ; उससे उसका जातीकुसुमवत् शुभवर्ण कपालकुमुद आप्लुत होता है केशपाशको व्याप्त किया है, सुतरां वह मानो क्षरितावशिष्ट गङ्गाब्ज की तरह ही प्रतिभात होता है ।

२५ । इसके बाद मुनिगण शिवके अभिमुख आगमनपूर्वक उनके मनन-निमेषसङ्केत द्वारा (कथनार्थ) आदिष्ट हो, अर्जुनका तपोजनित जागतिक दुःख सम्यक् वर्णन करने लगे ।

२६ । हे पुरुषोत्तम ! वृचासुरकी तरह भीषण कलेवर कौन एक पुरुष निज तेजसे उज्वलमूर्ति रविकी भी ज्योति अभिभूत कर तपस्या करता है ?

२७ । वही व्यक्ति महत् इषुधिद्वय, धनु, कवच, उत्तम असि, जटा, वल्कल, और अजिन धारणकरता है । ऐसा विरुद्ध वेशधारण सुनिव्व प्रतिबन्धक है, तब भी यह नहीं, कि यह उसे शोभमान नहीं होता, यह अति आश्चर्य्य है ।

२८ । उस पुरुषके चलनेसे अरुनी चलित होती है, उसके इन्द्रिय-निरोध-कालमें वायु, ग्रह और तारकाकुल प्रशान्तभावसे अवस्थान करते हैं ; नभःस्थल दिक्समूहके साथ निश्चलभावका अनुभव किया करता है ।

२९ । वही पुरुष शीघ्र ही निज तेजसे सुरासुरगणके सहित इस विश्वको हरण करेगा, उस क्षण इसके समस्त पदार्थ असार हो जायेंगे, वस्तुतः ऐसा क्या है, जो तपस्यासे सुसाध नहीं ।

३० । उसने सहसा जगन्मण्डलके जय करनेकी इच्छा की है, अथवा युगपत् संहार करनेका अभिलाषी हुआ है, किंवा अपवर्ग पानेकी वाञ्छा रखता है, कुछ समझ नहीं पड़ता । किन्तु उसका तेज हमलोगोंकी असह्य हो गया है ।

३१ । हे नाथ ! कहिये, आप उपेक्षा क्यों करते हैं ? आपसे तो कुछ अविदित नहीं । हे अभयप्रद !! हमलोगोंकी रक्षा करना आपका एकान्त कर्त्तव्य है । आपके शासक रहनेसे हमारा पराभव न होगा ।

३२ । यह बात कह मुनिगणके विगत होनेपर, अन्यकनाशक शिव उद्देलित जलनिधिके जलनादकी तरह दिग् विवर ध्वनित कर झोलने लगे ।

३३ । यह, नित्य बदरिकाश्रमवासी, जगतके सृष्टि संहारकर्त्ता विष्णुके भूतलावतीर्ण नरनामक अंश अर्थात् नारायण हैं । इनको आप-लोग अन्य व्यक्ति न समझना ।

३४ । यह इन्द्रके बलवीर्य पराभवकारी समय भुवनतापी शत्रुओंको परास्त करनेके अभिप्रायसे हमारे उपासनारूप महातपस्या करते हैं ।

३५ । प्रभुहय—यह एवं अच्युत, ब्रह्माकी प्रार्थनासे असुरविनाश द्वारा प्रजागणको रक्षा करनेके लिये, भूतलमें आ अवस्थान करते हैं ।

३६ । मूक नामक कोई दानव पाण्डव कार्य ही सुकर्त्तव्य मनमें सम्यक् अवधारणपूर्वक अर्जुनके विनाश करनेकी धावित हुआ है ; इसलिये इन अर्जुनके आश्रममें हमारे सहित सत्वर आपलोग गमन करें ।

३७ । यह पापासक्त दानव मनमें यह समझ, कि निर्जनमें भी इनको निज भूर्त्तिसे पराभूत करनेमें असमर्थ हूँगा, माया द्वारा वराह-भूर्त्ति अवलम्बनपूर्वक निःशङ्क भावसे विजयार्थ उद्यत हुआ है ।

३८ । मेरे किरात भूपतिका रूप धारण कर उस वराह-रिपुकी निहत करने पर यह पाण्डवनिहत वराह पर निशित शरवर्षणपूर्वक सहसा मृगया-कलह आरम्भ करेंगे ।

३८ । अर्जन तपस्यासे नितान्त पीड़ित हो क्लेश हो गये हैं, इनका सहाय सम्पद नहीं । (तथापि) यह रणमें कुपित हो जो स्वभावसिद्ध अतुल भुजबल प्रकाश करेंगे, उसे आप अवलोकन करना ।

४०—४२ । शिवके मुनिगणको ऐसा उदार उपदेश प्रदान करने पर उनके वक्षःस्थलमें विकृत भावसे हरिचन्दनरेखा विन्यस्त हुई, धर्मजनित रोमाञ्च उद्भूत हुआ एवं विलम्बित गजमौक्तिक-माला विराजित होने लगी । तदीय मस्तकस्थ केशकलाप विकसित लताय द्वारा संयत हो विलम्बित हुआ, कपोलभित्ति शिखिपुच्छमें लाञ्छित हुई, नयनने अरुणाभा धारण की, ऐसी उन्हींने मुखमण्डलमें शोभा धारण कर एक लहत् जलदनादी धनु धारण किया, उसमें एक बाण योजित हुआ । सुतरां वह मेघनिचयवत् अवस्थित हो एक सुन्दर किरातचमूपतिरूपमें परिणत हो गये ।

४३ । शिवके प्रियबोधसे गणपतिगणने किरातदेह धारण एवं शूल, परशु, शर और चाप ग्रहणपूर्वक एक विराट् वनेचरवाहिनी निष्माण की ।

४४ । इसके बाद शिवाज्ञासे गणपतिगणने पार्वत्य कानन-प्रदेश विभागीय भूषण कलकल रवसे बहुल स्थान पूर्ण करते मृगयाव्यपदेशमें चतुर्दिक प्रयाण किया ।

४५ । उस क्षण तस्त और स्वस्थानसे निर्गत विविध मृगपक्षिकुलके निनादसे अरुण्य एवं गुहाविवर पूर्ण होनेसे भूधर मानो आकस्मिक भयसे चीत्कार कर उठा ।

४६ । पथिमध्य विरोधी मृग विहङ्गकुल क्रोधपरवश न हुए ; वस्तुतः युगपत् आगत भूरिभयजनक आपद् महज वैरका भी नष्ट कर दिया करती है ।

४७ । वेणुगुल्ममें चमरीगणको प्रिय पुच्छमकल मंलग्न हुई, इससे शिवसैन्यसे प्रबल भय उपस्थित होने पर भी वह धैर्यशाली हो रहीं ।

४८ । भयकारण उपस्थित होते भी मगाधिपगण निर्भय शिव-सैन्यको देखने लगे । इन सकल मगाधिपोंके केशरजाल निहत गजमदसे सुगन्धित हो गये थे, वह निद्रापगमसे जृम्भण करते थे ।

४९ । सरित्मकल लठितोदर शफरीकुलसे आकुल हुई, कईमात्र होनेसे उनकी तटभूमि दुर्गम हो उठी । वह करिगणभग्न चन्दनरससे अरुणवर्ण जल धारण करने लगीं ।

५० । महिष-विदलित अगुरु तमाल और उशीर द्वारा सुरभित समी-

रण, शुकसमान वर्ण शिलाकुसुमराजि विक्षिप्त कर वनेचरगणका परिश्रम अपनोदन करते प्रवाहित होने लगी ।

५१ । निदाघकी तरह तात्कालिक प्राणिसंक्षोभसे सरोवरममङ्कला मलिल समालोडित, पलायनवेगसे कदली और तृण-धान्य सकल निर्पीडित एवं पद्मिनीदल परिस्नान हुआ ।

५२ । इस तरह उमापति गिरिसानु और वनगहणजात प्राणियोंको परिचालनकर मुदित हरिणीगणके दन्तक्षत लतासमन्वित इन्द्रनन्दनके आश्रममें प्राप्त हुए ।

५३ । इसके बाद शिवने देखा ;—घनवत् नीलवर्ण वही दानव, शूकरदेह धारणपूर्वक मुखाग्रघर्षणसे भूतल विदीर्ण कर अर्जुनके अभिमुख उपस्थित ही रहा था ।

५४ । उन्हीं लक्ष्मीसम्पन्न शिवने सुरनदीके अनूपप्रान्तमें सेना सन्निवेशकर कतिपय प्रधान प्रधान किरातोंके साथ गुल्मजातयुत तरुगहनों प्रच्छन्न ही, उक्त वराहके पदचिह्नानुसार प्रयाण किया ।

तेरहवां सर्ग ।

१ । इसके बाद अर्जुनने अविलम्बसे वराहकी ओर दृष्टिपात किया, देखा—स्थिर दंष्ट्राद्वयसे उसका वदन भयङ्कर है । मन ही मन आलोचना की—वह ऐसा विराट् है, जिससे उसका पराक्रम भूधर विदारणमें भी समर्थ है ।

२ । वह वराह अनन्यकर्मों ही दूरसे कूटा आ रहा है ; क्रोधसे उसका केशरजाल सुस्पष्ट उन्नत हो गया है । (उम और) अर्जुन मन ही मन उसके जयोथी हैं ; उसके चित्तमें किञ्चित् शङ्काका उद्रेक हुआ है । वह वराह उस क्षण अर्जुनके अन्तरमें बारबार ऐसे ही वितर्कका उद्गावन करने लगा ।

३ । यह यूथभ्रष्ट एकचर वराह मुखाग्र द्वारा शालमूल सकल विदलित कर, निविड स्कन्धघर्षणसे गिरिसानुसकल तोड़ भानी समरार्थ आह्वान करनेका अभिलाषी ही ही मेरी ओर कूटा आ रहा है ।

४ । इस आश्रममें तपःप्रभावसे कर व्याघ्रादि पशुसकलने दोषविरहित निर्भय ही परहिंसावृत्ति परित्याग कर दी है । किन्तु यह वराह सुभ्रपर ही विशेष भावसे वही हिंसावृत्ति आचरण करते आ रहा है ।

अतएव यह क्या मेरी तपःशक्ति-भङ्गरूप विकृति है । अथवा किसी देवताकी वराह भूमिका है ?

५ । अथवा जन्मान्तरमें वैर निबन्धन मेरे प्रति इसका अत्यन्त क्रोध था, वही क्रोध कृतज्ञकी तरह इसे अद्यापि परित्यग नहीं करता । क्योंकि यह समीपस्थ विरुद्धस्वभाव मृगजातिको परित्यागकर वेगसे मेरे ही अभिमुख धावित हो रहा है ।

६ । यह मृग नहीं, निश्चय ही अन्य कोई जिघांसु होगा । कारण, इस मृगसम्बन्धमें मेरा मन ऐसे ही एकान्त खलित होता है । अर्थात् इसे जिघांसु कहने ही को मेरी धारणा होती है । वस्तुतः प्रसन्न और अप्रसन्न चित्त हो मित्र या अमित्तको बता दिया करता है ।

७ । इस तरह अभिमानकर रहना कभी श्रेयस्कर नहीं, कि मैं मुनि हूँ ; मेरा अपराध नहीं ; सुतरां मुझे भय कैसे हो सकता है ।

८ । यह निश्चय ही कोई दानव अथवा राक्षस है ; क्योंकि वन्य-प्राणिगणमें ईदृश बल नहीं । यह मेघवत् नीलवर्ण वराह समस्त शैल-राजको आक्रमण कर कम्पित कर रहा है ।

९ । मैं शान्तिविशिष्ट ही बैठा हूँ ; इस मृगने ही मुझे प्रहार करनेके अभिप्रायसे मृगयाभूमि परिग्रहार्थी ही (माया-कल्पित) विपुल सेना-कलकल द्वारा काननभूमिसकल ऐसा कर डाली है, कि काननस्थ मृग तस्त और पलायित हो रहे हैं ।

१० । अथवा किसी व्यक्तिमें दुर्योधनके निकट बहुत उपहार पा कर मेरा बधरूप दुर्योधनका प्रियकार्य करनेके अभिप्रायसे वन्य जन्तु-गणको अवरोधन्तुभित इस तिर्यक् जातिका आश्रय लिया है । अर्थात् वराहरूपमें प्रवेश किया है ।

११ । अथवा यह सोच, कि अश्वसेन नामक तलकपुत्रके बान्धवगण खाण्डव वज्रि द्वारा सहसा दग्ध हो गये थे, वह अश्वसेन ही वैरनिर्यातनार्थ आ उपस्थित हुआ ? अथवा वृकोदरने किसीके साथ शत्रुताचरण किया ही, इससे वह व्यक्ति क्रुद्ध हो आया है ।

१२ । अधिक और करा, यह मृग मायिक या परमार्थिक जो ही, होने दो, बलदृप्त समझ इसने मुझे निहत करनेको इच्छा की है ; अतएव इसका मैं अवश्य बध करूंगा । विचक्षणोंने अरातिसंहारको परम लाभ बता व्याख्या की है ।

१३ । व्यासमुनिने मुझे वारवार ऐसा उपदेश दिया था, कि वत्स !

तुम (रन्ध्रान्वेषियोंकी) अपने पथमें प्रवेश न करने दे तपस्या करते रहना । सुतरां इस प्रबल पशुके विनाशके व्यतीत अन्य किसी उपायसे मेरा व्रत रक्षा खरना न होगा ।

१४ । अर्जुनने ऐसा वितर्ककर चाप नामक प्रथम पौरुष-चिह्न ग्रहण किया ; इसके बाद शत्रु संहारमें जिसकी शक्ति अवगत हो चुकी है, ऐसा एक सरल बाण भी उन्होंने सचिवकी तरह ग्रहण किया ।

१५ । जैसे सत्कारयोग्य, सत्यनिष्ठ, औदार्य्यादि गुणशाली मित्र धन-बलके अभावसे अनुरुध्यमान होने पर भी आनुकूल्य प्राप्त होते हैं, वैसे ही सारवत्ताहेतु गुरु, अभङ्गुर, मौर्वीयुक्त धनु महानुभव धनञ्जय कर्त्तृक तपोजन्य क्षीणबल अवस्थामें भी आकृष्यमाण हो नम्र हो गया ।

१६ । उस काल महाशर गाण्डीवमें योजित होनेसे समुदय शैल-भूमि जगत्कर्षण-नादसे भिन्नरन्ध्र और पादनिक्षेपसे निषोडित होकर अपने अस्तित्वविषयमें संशयारूढ़ हुई ।

१७ । इसके बाद शिवने सविस्मय देखा,—अर्जुन सम्पूर्ण समाकृष्ट स्थिर चापमण्डलमें अवस्थित हो, त्रिपुरसंहारमें पत्रिकल्पित हमारी आत्माको तरह भयङ्कर आकारमें विराज रहे हैं ।

१८ । इसके बाद शम्भुने भी शर सन्धानपूर्वक धनु आकर्षण किया ; उनके चरणास्कन्दनसे गिरिराज विनमित हुए । आकृष्टकाय वासुकिके उनके धनुके मौर्वीरूपमें परिणत होनेसे वदनग्रन्थिसे अग्नि निकलने लगी ।

१९ । संसारक्षयनिदान शङ्कर और श्वेताश्व अर्जुन दोनों ही एकदा वैरिवधरूप एक कार्यमें उद्यत हुए थे । इनके मध्यास्थलमें, जैसे (“देवानां, सर्वेषां भूत्वा गतिः” प्रभृति प्रयोगमें) उकारादि अनुबन्ध (इत्सञ्जकवर्ण) एकयोगसे अर्थप्रतिपादक प्रकृति एवं प्रत्ययके मध्यास्थलमें लोपार्थ आकार उपस्थित होता है, वैसे ही वराहरूपी रिपु आत्म-विनाशार्थ समागत हुआ ।

२० । इसके बाद वही दुर्वार बाण, आकाशपथ उद्दीपित कर स्व-शब्दसे गजघटाके वित्वासजनक पिनाकसे वेगके साथ निपतित हुआ ; मालूम हुआ, मानो महामेघसे दक्षपात हुआ ।

२१ । बाणके धावित होने पर, उसका विपुल पक्षीत्पन्न प्रतिनाद महानादमें उल्लित हुआ । इस नादने गरुड़की पतनवेगाशङ्का उत्पादन कर दी । सुतरां उससे महोरगगणके हृदय और कर्ण विदीर्ण होने लगे ।

२२। मनकी अपेक्षा भी आशुगामी, पिशङ्गवर्ण, विलसिततडि-
लताकी तरह समुद्रामित शिवशरक किरणपुञ्जने आकाशमें मानो एक पथ
विरचन किया। यह सकल किरण शूलपाणिके नयनसे ही मानो उत्पन्न हुई।

२३। शिवशर जिस क्षण धनुसे निर्गत हुआ, उस क्षण शिवसन्नि-
कटस्थ नभश्चरोने, जिस क्षण शोभासम्पन्न हुआ, उस क्षण अन्तरालवर्ती
नभश्चरोने, एवं जिस क्षण वराहदेशमें प्रवेश किया, उस क्षण वराहसन्नि-
कटस्थ नभश्चरोने इसी तरह सबने ही उसका दर्शन किया।

२४। उस सुरशत्रु वराहकी देह तमालवत् नीलवर्ण, तुहिनस्तूपवत्
कठिन थी; उममें शिवशरका वेग अप्रतिहत हुआ; नभश्चरोने यह भय-
विह्वलभावसे निरीक्षण किया। जलजन्तु जैसे नदीमें प्रवेश करता है, वैसे
ही इस शरने भृगर्ममें प्रवेश किया।

२५। उसी एक ही समयमें कपिध्वजका बाण प्राणिपुञ्जकी व्यथित
कर आकाशमें उल्यित हुआ। इस बाणकी आकृति और पर्व सकल ही
सुन्दर थी; लीहफलक नखवत् तीक्ष्ण था; और वह कुपित अन्तककी
तर्जुनी अङ्गुलिको तरह शोभमान था।

२६। वही बाण, दिव्यास्त्रके अधिष्ठानसे उदग्र होकर वनराजि
मध्यमें स्फुरित, उल्काकृति, विपुल तेज वर्षण करते, वेगसे पतित हुआ
एवं शत विहङ्गसङ्घकी तरह शब्दकर उठा।

२७। उस अर्जुन बाणका इतना वेग था, कि उसके निष्क्रमण
और प्रयाणका क्षण समझ न पड़ा, उमने मानो संचिप्त दीर्घ (अति
खर्व्व) ही चित्तवृत्तिके पूर्व ही अथवा लक्ष्यमें न पड़ ही लक्ष्यभेद किया।

२८। पुरुषकार जैसे अनायाम दैव-प्रतिपादित अर्थ सम्पादन कर
सकता है, वैसे ही वह जयसाधक शर शिवशरविरुद्धकी बेधने के लिये अन्वे-
षणीय प्रतिपक्षदेह अतिद्रुत आयत्त करनेमें समर्थ हुआ।

२९। जैसे अविवेक एवं वृथाश्रम अर्थकी, क्षय और लोभ—अनु-
जीविजनके अनुरागकी, एवं दुर्नीति और प्रमाद—विजगीषु व्यक्तिकी
अवसन्न करता है, वैसे ही शिव और अर्जुन कर्त्तृक निश्चित दोनों बाणोंने
वराहको अवसादग्रस्त किया।

३०। इसके बाद वह वराह चिरनिद्रामें अभिभूत होनेके लिये
वेगविरहित हो घूर्णनप्रवृत्त हुआ, एवं उसने समझा, कि सूर्यमण्डल
मानो धरणोत्तलमें पतित और भूमण्डल मानो मण्डलीभूत महीरुह-
राजिमें विराजित हो रहा है।

३१ । वराह क्षितितलमें पतित हो ; उष्णशोणितसे परिप्लुत हुआ ; तदीय खुर एवं दंष्ट्राके अग्रभागके आघातसे पाषाणदेश पाटित हो गया ; उसने कुछ देरतक अर्जुनको देखा ; एवं क्रोधोद्धत ध्वनि करते-करते प्राणहीन हो पड़ा ।

३२ । पार्थ प्रभूत-शरसम्पन्न होते भी इस घटनाके बाद उस वराह-भेदसे व्यक्तपौरुष शरके ग्रहण करनेके आशयसे धावित हुए । वस्तुतः कृतकर्मा व्यक्ति जैसे कृतज्ञोंके प्रिय होते हैं, वैसे वह प्रिय नहीं होते, जो भविष्यत्में उपकार करेंगे ।

३३ । अर्जुनका वह शर असाधुजनमें प्रयुक्त उपकारकी तरह मृग-देहमें स्थान न पा दृष्टिके अगोचर हुआ एवं पौरुष प्रकाशकर गुरुत्व-वशतः अधोमुख अदस्थान करते मानो लज्जित हो रहा ।

३४ । अर्जुनका वही शर कीर्तिकी तरह स्वीय उत्तम कान्तिधारण-पूर्वक उर्ध्वःस्वसे स्वीय पटुताका विषय जिज्ञामित कर ही मानो अवस्थान करता था । विशेष चिन्ताके बाद वह शरोद्धारिण्णु अर्जुन अपने नयनयुगल द्वारा उस शरको मानो अतिमात्र आलिङ्गन करने लगे ।

३५ । उन्हीं महाभुज अर्जुनने सहसा देखा—स्मररिपु हरका आदेश वाक्य आवेदन करने को रूम्यख एक वनेचर अवस्थान करता है ।

३६ । वह वनेचर राजनन्दन अर्जुनसे किरातजातिकी समुचित प्रणतिकर विनीत भावसे प्रिययुक्तिपुरःसर यह वाक्य कहने लगा ।

३७ । तुम्हारा शान्तभाव मनका अर्नाइत्य प्रकाशित करता है, विपुल तेजःशाली तपस्या, विशुद्ध शास्त्रज्ञानका परिचय देती है, अपिच तुम्हारी यह देवतुल्य आकृति विशुद्ध वंश स्थापन करती है ।

३८ । तुम मुनि होकर भी प्रभावातिशयसे दीपित हो रहे हो ; तुम्हारे गौरवसे समुदाय राजा लघु हो गये हैं ; इस पर्वतमें तुम इन्द्रकी तरह आधिपत्य विस्तार कर ही विराज रहे हो ।

३९ । तुम प्रभावसम्पन्न हो, सुतरां तापस होकर भी सर्वसम्पत्के आस्पद हो । इसलिये तुम्हारे एकाकी होने पर भी तुम्हारी दुरति सचिव-गण-समन्वितकी तरह देखी जाती है ।

४० । जयश्री लाभ होनेमें विस्मयका क्या विषय है ? तुम्हारे पक्षमें सुक्ति भी तो दूरवर्त्तिनो नहीं ; वस्तुतः आप जैसे राज और तमोगुणजयो पुरुष किसी अभीष्ट होकर नहीं रहता ।

४१ । तेजसे तुम सूर्यको भी लज्जित करते हो ; तुम्हारा पराक्रम

भी सम्भावित हैं; किन्तु तुम ऐसे साहसके साथ हमारे प्रभुका यह वराहभेदी शर हरण न करना ।

४२ । सत्पुरुष मनुष्यका सनातन न्याय्य आचरण ही कर्त्तव्य बताते हैं; यदि आप जैसे पुरुष हो उससे ध्वंस ही जाये; तो न्यायमार्गका कौन अवलम्बन करेगा ?

४३ । जिन्होंने आत्मज्ञान वैभवसे जनन-मरण जीत लिया है, तथा-विध मुनिगण कुमारकालसे ही महानर्थके हेतुभूत कुमारार्गसे निवृत्त रहनेके उपदेश दानके इच्छुक ही सुशीलताका अभ्यास करते रहते हैं ।

४४ । विनय तपोनिष्ठकगणका धर्मसम्पादक है, अर्थके अनुकूल सुखार्थिगणका सुखसाधन है, एवं योगिगणका अपवर्ग-निमित्तक है । वह कौं साधुगणको प्रिय न होगा ?

४५ । यह अस्मदीय सायक सर्वथा भवदीय शराकृतिका अनुकरण करता है, इस आकृतिके कारण ही आपने निःसंशय ही, 'यह वही है' इत्याकार म्भमे शरापहरणरूप अपथमे पदार्पण किया है ।

४६ । तुम मनस्वी हो, केवल अन्यके शरापहरणसे निःस्पृह हो रहना हो तुम्हारे पक्षमें यथेष्ट नहीं होता, किन्तु परप्रहृत भग निवृत्त कर तुम्हें लज्जित होना भी उचित है ।

४७—४८ । विहदुगण सतत समुत्सुक ही इन प्रभुका जो सकल चरित श्रवण करते प्रीत हो जाते हैं, वह सकल चरित परिहासव्यापारमें भी कर्त्तित होनेसे जो महामना व्यक्तिको लज्जित करता है, वही आत्मप्रशंसाविरक्त अस्मत् प्रभु कैसे अन्यदोषवत् स्वीयगुण प्रकाश करेंगे । फिर भी, कार्यप्रार्थी ही निजगुण प्रकाश किया करते हैं । (उन्हें अवश्य दोष नहीं लगता) वस्तुतः उसी प्रार्थनाका धिक् है, जा सज्जनमर्यादाकी अतिक्रमकारो होती है ।

४९ । (हमारे) सेनापति यदि निश्चित शर द्वारा क्षिप्तहस्तसे इस वराहको विनष्ट न करते, तो यह हिंस्रक तुम्हारे प्रति बल प्रकाश कर जा करता, वह अशुभ वात उच्चारण नहीं कर सकता हूँ ऐसा अशुभ इसके बाद भी तुम पर कभी न घटे ।

५० । यह दुर्वार वेग वराह इन्द्रायुधवत् सुदृढ़ आकृति धारण करता था; एकमात्र किरातपति व्यतीत कौन इसका एक ही बाणसे विनाश करनेमें समर्थ होता ?

५१ । वराह बधकर किरातभूपति तुम्हारे प्राणसङ्कटमें परम उप-

कारी मिल जाए हैं । तुम उन्हीं मिलस्वरूप भूपतिके साथ निरोधकर सज्जनैकाधार कृतज्ञताको नष्ट न करो ।

५२ । लाभ-सम्पत्तिसकल अतिकष्टसे भी लाभ नहीं की जाती ; करने पर भी नित्यरक्षणदि व्यापारमें वह क्लेशवह और परिणामनिरसनखर है । सुतरां एकोपकार-लभ्य, रक्षाकर, परिणामशुभ, मित्रलाभसे वह निकष्ट है ।

५३ । धन नितान्त चञ्चल है ; प्रबल अगतिगण मेदिनीको भी हरण करते हैं । (अतएव) भूधरवत् स्थिर स्वतःप्राप्त भूपतिको सुहृत् प्राप्त कर अवमानना न करो ।

५४ । तुम जयके निमित्त ही तपस्या करते हो ; कारण सुसुहृगण कभी आयुध नहीं धारण करते । तुम किरातभूपतिके साथ मिलित होने पर समय तपःफल ही पा जाओगे ।

५५ । उन भूपतिके अश्वोत्पत्तिस्थान, गजोत्पत्तिस्थान एवं प्रभूत रत्न-राशि मौजूद है । एक सुवर्णमय शर द्वारा उनका कौन प्रयोजन साधित होगा ? तो बात यही है, कि वह केवल परकृत अधिष्ठे ही सह न सके ।

५६ । कोई यदि गर्वके साथ लेनेकी इच्छा करे, तो वह महात्मा मामान्य धूलिकणासे भी विकृत हो जाते हैं ; परन्तु यदि कोई उनके निकट प्रार्थना करे, तो वह अपना जीवन भी दान कर सकते हैं ; धनकी बात ही क्या है ?

५७ । अतएव तदीय बाण प्रत्यर्पण करो, जिससे राम और सुग्रीवकी तरह तुम्हारा दैवागत परस्परान्यय अनुरूप महासख्य प्रतिभात हो ।

५८ । तुमको हम मिथ्या अभियुक्त करनेकी इच्छा नहीं करते, क्योंकि तपस्वीका शरमें (हमारी) आस्था का ? देखो, हमारे शैलमें ऐसे और भी बहुत शर हैं, जो इन्द्रके शौर्यसर्वस्वरूप हैं ।

५९ । अच्छा, तुम्हारा यदि शरमें प्रयोजन है, तो शैलपतिके निकट प्रार्थना क्यों नहीं करते ? वह तुम्हारी तरह सुहृत्को अर्थिरूपमें पाकर मेदिनी जयकर भी क्या दान नहीं करते ?

६० । इसी कारण वह विघ्न परोपकारी किरात-भूपति प्रार्थना व्यर्थ करनेको इच्छा नहीं करते ; क्योंकि वह क्लेशभागी प्रार्थिगणका प्रणय-भङ्गजनित दुःख स्वयं अनुभवकर अवगत हैं ।

६१ । सामर्थ्य रहनेसे स्वयं ग्रहण किया जाता है, और यदि निर-वच्छिन्न प्रेम रहे, तो भी स्वयं ग्रहण किया जा सकता है । उल्लिखित

कारणद्वय परित्यागपूर्वक प्रबलके धनग्रहणकी इच्छा करनेसे वह लोभी पुरुष पर विपद् पड़ा करती है ।

६२ । इस जगत्में तापसगणके मध्य एकमात्र परशुराम व्यतीत सम्यक् अस्त्रवेदवेदी पराक्रमशाली किस दूसरेका अस्त्र चरितार्थमें गीत हुआ करता है ?

६३ । तुमने ब्राह्मणोचित चापल्यवश हमारे प्रभुका परिगृहीत मृग हनन किया है, यह मृग हनन हमारे प्रभुने जमा कर दिया है । (वस्तुतः) अज्ञता ही अविमृष्टकारियोंका दोष आवृतकर रखता है ।

६४ । इस जन्म, वेश और तपस्याका विरोधी अपकार तुम और न करना । क्योंकि विषयगामी, दुर्भ्रमि, पुरुषपर उभयलोक-नाशिनी आपद् आ आक्रमण किया करती है ।

६५ । सम्प्रति तुम पितृयज्ञ करनेके अभिलषी नहीं ; क्योंकि निर्ज्जनमें तुम अवस्थित हो ; अपिच तुम जो देवाच्च ना करनेमें समुत्सुक हो, वह भी नहीं । सुतरां मार्गदानमें समर्थ होकर भी किसलिये तुमने मृगदेहमें बाण निक्षेप किया ?

६६ । सज्जन तुम, चापल्य परित्याग करो । सर्वदा उसे कौन मछ करेगा ? देखो, प्रलयपवन जैसे विशाल वारिधिको भी क्षुब्ध करते हैं, वैसे अकार्यकारी धैर्यशालियोंको भी क्षोभ उत्पन्न कर दिया करते हैं ।

६७ । यह किरात-महीपति अस्त्रवेदके पण्डित हैं ; इन्हें वन्य पार्वत्यबोधसे अवज्ञा न करना । इन्द्रने इस पृथिवीकी रक्षा करनेके लिये अनुनयकर इनका पर्वतमें वास कराया है ।

६८ । 'हमने तुम्हारा यह चापल्य सञ्च किया' भूपतिने यह वाक्य कह किया है । जो हो, तुम भी पूज्य प्रभुको तटीय शर प्रत्यर्पण कर सर्वसम्पत्की प्राप्त हो ।

६९ । जिससे आत्महित सङ्घटित, विनयादि सदगुण समुद्भूत, एवं आपत्सकल तिरोहित हो, इस तरहका साधुसङ्गम किसका प्रार्थनीय न होगा ?

७० । ससर्प जम्बूमालाशोभित सिन्धुकी तरङ्ग उद्भूत, किन्तु समय-रूप सेतु द्वारा वारित, यह देखो—तीक्ष्ण आयुध और सेनासमन्वित किरात-भूपति वृक्षान्तरालमें अवस्थान करते हैं ।

७१ । वह स्थिरचित्त चम्पूति इन्द्रध्वज शोभा जय कर शेषनागवत् स्थूलतर जगद्युक्त धनुर्धारण करते हैं । हे मतिमन् ! उन्हीं चम्पूतिकी

गति (अपने प्रति) अनुकूल करो ; इनके साथ सखर स्थापित होनेसे ममस्त मनोरथ तुमको अनायास अधिगत होगा ।

चौदहवां सर्ग ।

१ । इसके बाद पाण्डुनन्दन अर्जुनने, सागरजलमें शैलकी तरह किरातके उद्धत वाक्यसे पराहत—सुतरां कुपित होकर भी धैर्य्य परित्याग नहीं किया । वस्तुतः साधुगणका अन्तःकरण एकान्त ही दुर्विज्ञेय है ।

२ । अर्जुन—शत्रुके ममस्त अभिप्राय अवगत हो गये । वह वाक्यके प्रपञ्च और संचोप रचनामें कुशल, एवं अवमरोचित वाक्य कहनेकी समुत्सुक थी । अर्जुन इस क्षण ऐसे भावसे वाक्य कहने लगे, मानो उन्हें किञ्चिन्मात्र संचोभ नहीं ।

३ । जो विविक्त वर्णाभरणशालिनी और सुख-श्रुतिमयी हो शत्रु-गणका भी हृदय प्रसन्न किया करती है, ऐसी प्रसन्न गम्भीरपदा मरस्वती (वाणी, पक्षान्तरसे—नायिका) अपुण्यकर्मात्मांसे प्रवर्तित नहीं होती, मतलब यह, कि जो सुकृतिशाली हैं, उनमें ही प्रवर्तित हुआ करती है । (अलङ्कारानुगोष्ठसे ऐसा अनुवाद हुआ) ।

४ । जो मनःका भाव वाक्यसे प्रकाशित कर सकते हैं, वही विद्वन्मण्डलीके मध्य मध्यपदवाच्य होता है । तादृश व्यक्तिगणके मध्य कतिपय नैपुण्यशाली व्यक्ति ही निगडार्थ प्रकाशितकर बात कर सकते हैं ।

५ । कोई-कोई गभीर अर्थसम्पत्तिकी ही प्रशंसा किया करते हैं, दूसरे कितने ही पण्डित शब्दविशुद्धिको ही सुखवाति करते हैं । प्रत्येक पुरुषकी रुचि इस तरह विभिन्न होनेसे सर्वजन-मनोरम वाक्य एकान्त हो विरल है ।

६ । हे वनेचर ! तुम कार्यनिर्व्वाहक हो, इसीसे तुम्हारे ही उपर कार्यभार अर्पित हुआ है । तुम इस गुणयुक्त भारतीकी निर्भीक भावसे व्यक्तकर, तुम वनेचर ही क्यों नहीं—तथाच अपनेको वागविन्यासपटु व्यक्तिगणोका अग्रवर्ती बना लिया है ।

७ । तुमने साम प्रयोगकर प्रलोभन दिखाया है, बुद्धिमोह उत्पादनके लिये भीति प्रदर्शन किया है ; बाणार्थी हो तुमने ऐसे वाक्य विन्यास किया है, जो अन्याय्य होने पर भी न्याय्यकी तरह प्रतिभात हुआ है ।

८। किन्तु सिद्धिका विरोधी यह कार्य करनेमें उद्यत—अपने भूपतिको तुमने क्यों निवारण न किया ? देखो, हितैषी, सम-सुख-दुःख-भागी, अनुजीविगणका स्वीय प्रभुको हितमें नियोग करना ही कर्त्तव्य है ।

९। यह निश्चित ही हैं, कि निश्चित शर चक्रुके अगोचर हो जायेगा। उस नष्ट शरका अनुसन्धान शैलप्रदेशमें करना ही समुचित है। इस विषयमें सज्जनातिक्रम समीचीन नहीं; कारण, उससे अनर्थ हो-जाया करता है।

१०। खाण्डववनभक्षणेच्छु, अग्निने मुझे अशंख शर अर्पण किये थे। सुतरां देवताके शरमें भी मेरा आग्रह नहीं। यह कैसी बात है, कि जनैक किरातके शरमें मैं आस्थावान् हूँगा ?

११। यदि आर्यजनका आचरण ही प्रमाणीकृत हो, तो मैं बिना दोष क्यों तिरस्कृत हूँ ? देखो, जो पूर्वकालमें परनिन्दा व्यापारमें कभी व्यापृत नहीं होती, तादृश सज्जन वाणी गुण ही प्रकाश किया करती है।

१२। असाधुजन विद्यमान गुण गोपन कर, अविद्यमान दोष आरोपणपूर्वक सज्जन व्यक्तिको एकान्त अभिभूत किया करते हैं। परन्तु उनके अपने हृदयका भाव गोपनकर रखने पर भी तदीय तौच्छ वाक्य-रूप असि उनके हृदयको द्विधा भिन्न कर ही मानो उसे प्रकाश कर देती है।

१३। मृगगण वनमें वास करते हैं, वह किसके निजख है ? जो उनको बलप्रयोगसे विनष्ट करता है, वह उसके ही ग्रहणयोग्य हुआ करते हैं। तुम्हारे राजा इस मृगका स्वप्नाभिमान परित्याग करे। यह असम्भव है, कि अभिमान भी रक्षित होगा, और सम्पत्ति भी उनके ही।

१४। महर्षि व्यासने मुझे ऐसे ही व्रतका उपदेश दिया है, कि तुम किसीको भी अपना पथ रोकने न देना। इस कारण ही मैंने इस जिघांसु मगको संहार किया है। व्रतरक्षा साधुजनकी दोषावह नहीं। प्रतुष्ट वह उनकी अलङ्कारस्वरूप है।

१५। यह कैसी बात है, कि व्याध अपने लिये मृगका प्राण संहार कर तपस्विगणका उपकार साधन करता है ? यदि कहीं, कि मेरे प्रति कृपा कर ही इस मगका निहत करना हुआ है, तो यही हो। (शुष्क कलहसे क्या प्रयोजन ?)। मगको हम दोनोंने युगपत् बाण विद्ध किया है। इस अवस्थामें तुम्हारे राजा हीने पहले मारा और मैंने पहले मारा नहीं, इसका प्रमाण क्या है ?

१६। निरस्त्र मुनिजनमें किसी जन्तुकी हिंसा पोषण करने पर, उसके प्रति अकृत्रिम दया प्रकाश ही महात्मागणको कार्य्य है। किन्तु मैं यह सगुण शर-शरासन धारण करता हूँ, मेरे प्रति भी वह सदैव हैं, इस बातको कैसे समझेगे ?

१७। अच्छा, समझ गया, कि उन्होंने मेरे ही लिये शर क्षेपण किया ; किन्तु, उसका फल तो प्रतिपक्ष संहार है। उसी अखण्डित फलके मेरे आत्मसात् करनेसे तुम्हारे सेनापतिका हो तो अधिक साफल्य निश्चितथा।

१८। 'उस राजाके निकट यथेष्ट प्रार्थना करो' जो तुमने मुझसे कहा, यह मनस्विगणके प्रति युक्तियुक्त नहीं। क्योंकि, जो सबलके आहरण करनेका समुत्सुक है, याच्ञा-दैन्य-मलिनोक्त सम्पत्ति उसको कैसे प्रिय होगी ?

१९। तुम्हारे राजा एक मिथ्याभियोग लगा विपरीतफलजनक अलभ्य वस्तु बलसे लाभ करना चाहते हैं। (फलमें) दुर्नयकी भीषणता जान-बूझ कर भी विनाशकालमें लोगोंकी मति मोहित हो जाया करती है।

२०। तुम्हारे प्रभु खड्ग, शर, वर्षा, या उत्तम धनु, इनमेंसे किसी एककी प्रार्थना क्यों न करें ? (जो प्रयोजनीय ही मैं दान कर दूंगा) अथवा उनको शक्ति रहनेसे, प्रार्थनाका प्रयोजन नहीं। शक्तिगालियोंका बलपूर्वक ग्रहण दूषणीय नहीं।

२१। जो तपस्विजनमें स्व इच्छासे असूया प्रकाश करता है, उस राजाका तुमने कैसे योग्य सखा कह उल्लेख किया ? मतलब, गुणाज्जनके उत्कर्षमें जो विरुद्ध बुद्धिका पोषण करता है, तादृश असाधुगण तो स्वभावसे ही साधुगणका अमित है।

२२। कहां वर्षाश्रमरक्षक मादृश क्षत्रिय जाति और कहां जातिहीन हिंसाजीवी व्याधवर्ग ? मतलब, निकष्टोंके साथ उत्कष्टोंका सख्य सम्भवपर नहीं।—गजगण कभी गोमायुओंके सखा नहीं होते।

२३। मोहान्ध नीच व्यक्ति जो अवज्ञा करता है, उससे महद् व्यक्तिका धीरत्व नष्ट नहीं होता है। किन्तु, कुल, वीर्य और विक्रम जिसका समान है, यह यदि किसी तरह व्यतिक्रम करे, तो वह तिरस्कार ही जाता है।

२४। निकष्ट व्यक्तिके साथ भद्रव्यक्ति जिस क्षण विग्रह करता है, उसी क्षण ही उसका दशः नष्ट जाता है ; और जिस क्षण मैत्री-

बन्धन करता है, उसी क्षण ही गुणराशि दूषित ही जाया करती है, इस तरह उभय प्रकार ही मर्यादाहानिकी आलोचनाकर विवेचक व्यक्ति नीच जनकी अवज्ञाके साथ अपेक्षा किया करते हैं।

२५। इस विषय को मैने मगधाती व्याधका रुध तिरस्कार वाक्य मझ किया है। अब यदि वह शर ग्रहणार्थ आगमन करते हैं, तो दृष्टविषय सर्पके शिरीमणि यहणाभिलाषी व्यक्तिकी जो दशा हुआ करती है, उनको भी वही दशा हीगी।

२६। अर्जुनके इस तरह स्वीय अभिप्राय व्यक्त करने पर, किरातदूतने उनके जयार्थ प्रतापप्रकाश-पूर्वक तर्जन कर सेना-समन्वित प्रसन्नरूपी विरूपाक्षके समीप गमन किया।

२७। इसके बाद किरात सेनापतिके आदेशमे निनादकारी मन्त्री सेना युगल बाताभिन्न सशब्द सागरीश्रिमालाकी तरह धावित हुई।

२८। उस क्षण जयानुकूल तरङ्गित केतुगजि समान्खो घनाम्बुश्रीकरवाही सुरभि समीरण युधार्थ मत्वर हीकर ही मानी सैन्यार्थ गीके धार्ग धार्ग चलने लगी।

२९। धनुर्गण और टाल समूहकी ध्वनि, वन्दिगणके जय जय शब्द एवं सैन्यगणके सिंहनादसे बर्द्धित ही गिरिगुहाभयन्तरमे भी अवकाश न पाकर, भूतल प्रकम्पित करते, दिक् समूहमे परिव्याप्त हुई।

३०। बनेचरणके तीक्ष्ण भोषण आयुधपुञ्जसे प्रतिफलित, सुतरां सर्वतो विस्तृत रविकरनिकर, दिग्दिग्न्तर प्रदीपित कर ही मानी प्रतिभात होने लगी।

३१। शिव स्वप्रभावमे पार्थिव्य फेलाकर प्रमथगणके मन्थस्थ हो भी मानी उनके उपर अवस्थान करने लगे। उनके उन्नत वक्षःस्थलसे सम्मुखवर्ती दिग्देश आच्छादित हो गया। उन्होंने चापमण्डल आकर्षणपूर्वक विस्फारित किया।

३२। प्रमथ-सैन्यगण—सुगम देश ही क्या, और दुर्गम देश ही क्या, सर्वत्र ही समसञ्चार हैं। वह वेगसे अहमहमिकाकर गमने लगे, हुए। वनप्रदेश उनके द्वारा निरन्तर अवरुद्ध हो मानी निरुच्छ्वासवत् एकान्त आकुल हो पडा।

३३। किरात-सैन्यसे गर्त, क्लृप्त और तटदेश आच्छादित होने पर भूभागने महसा उत्तानभाव धारण किया, एवं आच्छादनकर सैन्यगणके चलने जानेमे वह मानी उसी क्षण निष्काकार प्रतीत होने लगी।

३४। सर्वत्र सञ्चरणशील प्रमथगण विशाल उरुदेश द्वारा ब्रह्मत् ब्रह्मत् लताजाल विपर्यस्त करने लगे, उनकी वेगवायुमे शाल और चन्दनतक सकल डालने लगे। उन्होंने समय वनप्रदेश मानी निम्न कर डाला।

३५—३७। इषारमे अर्जन तपस्यामे क्रम, किन्तु अन्तःसारपूर्ण थे, मानी मद्दधरणचौण्देह अद्वितीय गजकी तरह अवस्थित थे, अपिच भूपतिकूलके नाशके लिये वह मानी दिग्दाहीयत हताशनरूपमे विराजित थे। उन्होंने अवहेलाके साथ एक शर निषङ्गसे निकाल धारण किया था, अनुकूल महत्की तरह जयके स्पृहयालु हुए थे; और बाण हरणका प्रतीकार पूर्ण न होनेमे खिन्नमना सेनासमुद्रपर असम्भ्रम दृष्टिपात करते थे। आपतप्रतीकारमन्बल अविचल धैर्यकी तरह गाण्डीवधनुका अकलम्बन करते थे एवं विकारशून्य होने भी अन्यके अलङ्करणही थे; सुतरां मानी निवात निष्कम्प जलधिकी तरह अवस्थित थे।

३८। उनसे अद्भुत वराह्रूपी दानव पतित पडा था, सुतरां वह दिग्गण कर्तृक यज्ञके निमित्त अशुद्धत यज्ञपशुविशिष्ट पशुपतिकी तरह उन्हें दिखलायी पडता था।

३९। उन्होंने अपने अपरिसीम धैर्यगुणसे दूसरेका गौरव अभिभूत कर अपनेकी गाक्षीर्यपदमे उपनीत किया था, सुतरां मान्द मदीर्घ व्रततीव्रहल वनगजि वैभवसे द्रवगाहीकृत उत्तमाचलकी तरह वह प्रतिभात होते थे।

४०। वह महावष-स्त्वन्ध और स्थूलशीव थे; उनका वक्षःस्थल महाशिलासटवत् कठिन था;

वह अतिभारवती प्रथिवीके उदारसाधनमें समुत्सुक थे ; सुतरा महार्थवसे धरणीके उदारसाधनेच्छु, महावराहकी तरह अवस्थित थे ;

४१। वह सरकतमणिकी तरह श्यामल आभायुक्त थे। उनकी उदारमूर्ति देहगणको अभिभूत कर देदीव्यमान थी ; जलरूप मुकुरमें जैसी अगमानी, वैसे ही मनुष्यरूपमें अवस्थित प्राणपुरुष (भर) वही थे ।

४२। उनका कर्माग्भ किमी कभी विकल हानेका नहीं ; वह विश्वत्रिजयी तेजके आधारस्थल हैं । जैसे वर्षाकालीन मेघदल महाचलमें उपस्थित होता है, वैसे ही प्रमथसेनागण उस क्षण उन्हें अङ्गुनके निकट आ उपस्थित हुए ।

४३। पहले शत्रुगणमें प्रत्येकने आम्फालन किया था, कि—मैं ही जाकर उसे जय करूंगा, किन्तु मुनिवेशी पार्थके प्रभावे इस क्षण सभी हतप्रभाव ही मोहान्त हुए । वस्तुतः सन्तानभवतासे पुरुषकार नष्ट ही जाता है । (महानुभव अङ्गुनकी देख प्रमथगणका भी वही हाल हुआ) ।

४४। इमके बाट प्रमथगण परस्पर परस्परकी शक्तिका आग्रय लै एकयोगमें अङ्गुनके प्रति बाण क्षेपण करने लगे । (वस्तुतः) सहायमात्र मित्रिसकल महानुभावकी भी ममवेतभावेसे कार्य करनेसे प्रेरण किया करती है । सुतरा प्रमथगणकी भी यह ममवेत चेष्टा दीघावह नहीं ।

४५। ब्रह्म ब्रह्म धनु हाग निश्चित, पद्मशब्दयुत, वेगशाली शरसकल महावनसे गमनीत्मक पश्चिममूहकी तरह किरात सैन्यर्याणीसे चतुर्दिक् उत्पतित होने लगे ।

४६। पर्वतके गभीर गङ्गरशाली सानसमूहमें जा सकल प्रतिध्वनि उन्थित हुई, वेगागत धनुर्निनाद उसमें अतिमात्र उल्लित होकर दिग्गङ्गल विदारण कर ली मानी शब्द करने लगी ।

४७। प्रमथगणकी शरराजि वन विकम्पित कर—प्रानवर्ती नभोमण्डल और दिग्गन्तराल आच्छादित कर वायुप्रेरित सहोथमी वृष्टिकी तरह शब्द करने लगी ।

४८। अङ्गुन कः मास आवत् वायुमक्षणमें क्लृप्त हो गये थे, तथाच युद्धार्थ उन्हें आनन्द हुआ—देह पट हो उठी । सुतरा तदीय पूर्वशुश्रुणिल वस्त्र, विजजनको तरह सत्वर मुट्ट भवकी प्राप्त हुआ ;

४९। मूलन और नभसालके चार्गादिक व्याप्त ही शर सकल पतित होने लगे, उस क्षण धनुस्फालनसमुत्सुक अङ्गुनकी भयङ्करी महारसुचिका वृष्टि भीषण उष्णकी तरह मरीच प्रमथसैन्यापरि पतित हुई ।

५०। कल्पान्कालकी तरह मुनिवेशी दारुण वही अङ्गुन—दिक्समूह एकाग्र समाजत, रविकी प्रभा तिरस्कृत, वायुतरङ्ग आलौडित अपिच सपर्यता धरा कम्पित कर ही मानी चलने लगे ।

५१। क्रियाफलातिपाती कालकी तरह उन्होंने अङ्गुन उस क्षण शत्रुजयाकाङ्क्षी वनेचरगणके युगपत् निश्चित बहु शर स्त्रीय शर हाग लक्ष्यपथमें ही केंद्रन कर दिये ।

५२। पाण्डुनन्दन अङ्गुन सामादि उपायसमूहकी तरह दूरसेके अनभिभवनीय, विपन्नवारक, दूरगामी, ब्रह्म फलशाली शर सकल हाग अतिमात्र बहिष्ठत ही उठे ।

५३। प्रमथगणने सोचा—शर सकल क्या अन्तरीक्ष या पृथिवीसे अथवा अर्कबिम्बसे किंवा मुनिके तलहत समाकृष्ट कामुक या देहसे पतित ही रहे हैं ।

५४। अङ्गुनका शरसमूह सम्बन्धवारक हीति भी गणाधिपातगणका प्राणसंहार न कर निर्गत हीनेसे मानी (प्रसूका कार्य न कर सकनेसे) कृतापराधकी तरह अधीमुख सर्वग हिमाचलकी अतिक्रम करके चल हुआ ।

५५। अङ्गुनके प्रथम प्रक्षिप्त शरसकलने शत्रुदलका देहावरणसमूह भेदकर जो क्षत उत्पादन किये थे, पीछे प्रक्षिप्तशरसमूह फिर उन सकल क्षतस्थानमें पतित न हुआ । (वस्तुतः) अर्कसुदल सहृद व्यक्तियणका अगोचरीभूत है ।

५६। हिमांशु की प्रभा जिस तरह पङ्कजावलीकी सङ्चित लुपती है, वही तरह उन्होंने मुनिवेशी

अजुनकी शत्रु संख्यानुपातसे निर्मुक्त शत्रुघ्नीने उनके धनुषे मानी समुद्रपथ हीकर ही गमनपूर्वक उभापतिकी सेनापत्तियोंकी सङ्गुभित कर डाला ।

५७ । अजुनका शरसमूह उदवाहवत् सरल शीजस्वी, अमीष, अज्ञान्य और बहु विभिन्न क्रियाके लिये भिन्न भिन्न भावसे नियोजित था ; प्रहार-क्षिप्त शत्रुपक्ष यह सकल शर सञ्चन कर सका ।

५८ । प्रत्येक जनगण जिस तरह दिवाकरकी अपने-अपने आगे स्फुरित होते हैं, वैसे ही उन नानादेशस्थ शिवसैनिकोंने तीक्ष्ण रूप मयूखमालाशाली एकदेशस्थ अजुनकी युगपत् प्रत्येक योद्धाके सम्मुख देदीप्यमान होते देखा ।

५९ । जैसे अति प्रबल वात्या द्वारा व्याहृत ही निदाघजनित पराग घूर्णित-हुआ करती है, वैसेही कीप भरसे मानी आगे आगे आगत तीव्रवेगशाली पार्थशरराजि द्वारा प्रमथबल व्याहृत ही निरन्तर विभ्रान्त होने लगी ।

६० । यह मुनि तपोबलसे बहुत श्रेष्ठ देह उदपादनकर क्या शरसमूह निक्षेप करता है ? अथवा हमारे स्त्रीय शर ही इसकी मायासे विहृत ही पतिकूल भावसे आगमनपूर्वक हमकी ही निहृत करते हैं ।

६१ । किंवा, देवगण इस मुनिके गुण या भयसे आकृष्ट ही प्रच्छन्नभावसे रहते, हमलीगोंपर प्रहार करते हैं ? नहीं तो, यह सकल मुनिसायक जलधिकी ऊर्ध्वराजिकी तरह कहीं सतत असंख्यरूपमें प्रतिभात होते हैं ।

६२ । यह मुनि जयलाभ कर ही क्या युद्धसे विरत हीगा ? चराचर जगत्का क्या मङ्गल हीगा ? ऐसे ही माना वितकीसे विहृत ही अजुनबाणविधत प्रमथसेना परितप्त होने लगी ।

६३ । क्रीषविहृत जनकर्तृक जैसे असाध्य कार्य, मदीहृत व्यक्तिकर्तृक जैसे हितप्रिय वाक्य एवं बलवान् देवकर्तृक जैसे पुरुषकार निरन्त ही निष्फल होता है, वैसे ही प्रमथबल भी पार्थकर्तृक पराभूत ही निश्चय ही पड़ा ।

६४ । शिवसैनिक कपिध्वजके शरनिकरसे कर्त्तित कलेवर ही सौरकर-तापित वारिराशिकी तरह सर्वदिक् पविमण्डलाकारमें अवस्थान करने लगे ।

६५ । पाण्डुनन्दन जिस अघ्न शरनिकरसे ब्रह्माण्डोदर आच्छादित कर अपना मण्डलीभूत धनुः आस्कालन करने लगे, उस अघ्न विजयलक्ष्मी मानी भीत हीकर ही किसी प्रकार विलोचन सेनाका पक्ष परित्याग करनेमें समर्थ हुई ।

